

K. MARX - F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela
Dvadeset peti tom

Prevodilac i urednik
Mara Fran

Institut
za izučavanje
radničkog pokreta

Prosveta
izdavačko preduzeće

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA
TOM 25

Beograd 1972

KARL MARX

TEORIJE
O VIŠKU VREDNOSTI

(četvrti tom »Kapitala«)

Drugi deo
(Glava VIII – XVIII)

[GLAVA OSMI]

Gospodin Rodbertus. Nova teorija zemljišne rente (Ekskurs)^[1]

[1. Suvišak viška vrednosti u poljoprivredi. U kapitalističkim uslovima sporiji razvitak poljoprivrede u poređenju s industrijom]

[X-445] *Gospodin Rodbertus. Treće pismo Rodbertusovo von Kirchmannu. Pobijanje Ricardovog učenja o zemljišnoj renti i osnivanje jedne nove teorije rente, Berlin 1851.*

Prethodno valja napomenuti: Ako kažemo da je potrebna najamnina 10 časova, onda to treba najprostije objasniti ovako: Ako rad od 10 časova (dakle svota novca ravna 10 časova) prosečno daje poljoprivrednom nadničaru mogućnost da kupi sva potrebna životna sredstva, poljoprivredne, industrijske itd. proizvode, onda je to prosečna najamnina za nekvalifikovani rad. Tu je, dakle, reč o *vrednosti* njegovog dnevnog proizvoda koja mu mora pripasti. Ta vrednost postoji prvo u obliku *robe* koju on proizvodi, dakle u određenoj *količini te robe*, za koju količinu, po odbitku onoga što od te robe potroši sam (ako on [troši tu robu]), može on sebi da nabavi potrebna životna sredstva. Tu ulazi, dakle, u ocenjivanje njegovog potrebnog »dohotka« industrija, poljoprivrede itd., a ne samo *upotrebna vrednost* koju on sam proizvodi. Ali to se nalazi u pojmu *robe*. On proizvodi robu, a ne naprosto proizvod. Na to, dakle, ne treba trošiti reči.

G. Rodbertus istražuje, prvo, kako stoje stvari u jednoj zemlji gde posed zemlje i posed kapitala *nisu odvojeni*, i dolazi do važnog rezultata da je renta (pod kojom on razume sav *višak vrednosti*) prosto ravna neplaćenom radu ili količini proizvodâ u kojima se on predstavlja.

Pre svega valja napomenuti da Rodbertus ima u vidu samo uvećanje *relativnog* viška vrednosti, dakle uvećanje viška vrednosti ukoliko ono nastaje iz sve veće proizvodnosti rada, a ne uvećanje viška vrednosti ukoliko ono proističe iz produženja samog radnog dana. Svaki

apsolutni višak vrednosti je naravno, s jedne strane, relativan. Rad mora biti dovoljno proizvođan da radnik ne mora upotrebljavati celo svoje vreme radi odrđavanja svoga života. Ali odatle počinje razlika. Uostalom, ako je rad prvobitno malo proizvođan, onda su i potrebe veoma jednostavne (kao kod robova), a i sami gospodari ne žive mnogo bolje od slugu. Relativna proizvođnost rada koja je potrebna da bi se pojavio jedan izelica profita, parazit, vrlo je mala. Nađemo li visoku profitnu stopu tamo gde je rad još veoma slabo proizvođan, gde se ne upotrebljava mašinerija, podela rada itd., onda je to delom samo zato što su potrebe radnikove, kao u Indiji, apsolutno male i on sam je pritisnut čak ispod toga niskog [nivoa] njegovih potreba, a delom zato što je neproizvođnost rada istovetna s niskim srazmerom stalnog kapitala prema delu kapitala predujmljenog za najamninu, ili, što je isto, s velikim srazmerom za rad predujmljenog dela kapitala prema ukupnom kapitalu, ili, naposletku, zato što se radno vreme izvanredno produžuje. Poslednje je slućaj u zemljama (kao što je Austrija itd.) gde već postoji kapitalistićki naćin proizvođnje, ali te zemlje moraju konkurisati sa mnogo razvijenijim zemljama. Najamnina mođe tu da bude niska — delom zato što su potrebe radnikove manje razvijene, delom zato što su poljoprivredni proizvođi jeftiniji, ili, što je za kapitalistu isto, zato što im je novćana vrednost niža. Pri niskoj proizvođnosti rada neznatna je i ona kolićina proizvođa koja odlazi za radnikovu najamninu i proizvođi se na primer za 10 ćasova kao potrebnog radnog vremena. Ali ako radi 17 umesto 12 ćasova, onda se to mođe naknaditi. Uopšte ne treba zamišljati da je najamnina u raznim zemljama obrnuto srazmerna s proizvođnošću rada zato što u nekoj datoј zemlji relativna vrednost rada pada u srazmeri prema proizvođnosti rada. Baš obrnuto je slućaj. Ukoliko je na svetskom tržištu neka zemlja proizvođnija prema drugoj, utoliko su najamnine u njoj više u poređenju s drugim zemljama. Ne samo nominalna nego i realna najamnina u Engleskoј je viša nego na Kontinentu. Radnik jede više mesa, zadovoljava više potreba. Ali to ne važi za poljoprivrednog radnika, nego samo za industrijskog radnika. Ali ona nije viša u srazmeri prema proizvođnosti engleskih radnika.

Zemljišna renta uopšte — dakle savremeni oblik zemljišne svojine — sama njena egzistencija, ne uzimajući u obzir razliku u zemljišnoj renti prema plodnosti zemljišta, bila bi mogućna već zato što je prosećna najamnina poljoprivrednih radnika niža od prosećne najamnine industrijskih radnika. Pošto je ovde kapitalista već po tradiciji (budući da stari zakupac postaje kapitalista pre no što kapitalisti postaju zakupci) ustupio jedan deo svoje dobiti zemljoposedniku, on se obeštećava obaranjem najamnine ispod njenog nivoa. Usled bežanja radnika sa sela najamnine su se morale povećati i one su se povećale. Ali ćim se počne osećati takav pritisak, uvodi se mašinerija itd., i na selu se opet stvara (relativna) prenaseljenost. (Vidi Englesku.) Višak vrednosti mođe se povećati iako se radno vreme ne produžava niti

se razvija proizvodna snaga rada, naime — obaranjem najamnine ispod njenog tradicionalnog nivoa. I to je stvarno slučaj svuda gde se poljoprivredna proizvodnja obavlja na kapitalistički način. Gde to ne ide mašinama, ide pretvaranjem zemlje u pašu za ovce. Tu bi, dakle, već bilo *moгуćnosti* [446] za zemljišnu rentu, jer najamnina poljoprivrednih radnika *stvarno* nije jednaka s prosečnom najamninom. Ta mogućnost zemljišne rente bila bi sasvim nezavisna od *cene* proizvoda, koja je ravna njegovoj vrednosti.

Za drugi razlog porasta zemljišne rente, jer se ona dobija s veće količine proizvoda po istoj ceni, zna i Ricardo, ali ga ne uzima u obzir, budući da zemljišnu rentu meri na kvarter, a ne na eker. On ne bi rekao da je zemljišna renta porasla (*i u tom smislu* zemljišna renta može rasti s padanjem cene) jer je 20 kvartera po 2 šilinga više nego 10 kvartera po 2 šilinga ili 10 kvartera po 3 šilinga.

Uostalom, ma kako se zemljišna renta objašnjavala, ostaje njena *značajna razlika* prema industriji, što ovde suvišak viška vrednosti, surplus value¹, nastaje usled jeftinijih, tamo usled skupljih proizvoda. Ako je prosečna cena jedne funte prede 2 šilinga, i ja je uzmognem proizvesti za 1 šiling, onda ću morati prodavati, kako bih zadobio tržište, po 1½ šiling, [ili] bar ispod 2 šilinga. To je čak i apsolutno potrebno. Jer, jeftinija proizvodnja pretpostavlja proizvodnju u većoj razmeri. Ja, dakle, relativno pretrpavam tržište u poredenju s ranijim. Ja moram prodati *više* nego ranije. Ako me 1 funta prede staje samo 1 šiling, onda je to samo zato što proizvodim možda 10 000 funti umesto ranijih 8000 funti. Jeftinoća nastaje samo zato što se stalni kapital raspodeljuje na 10 000 funti. Ako bih prodao samo 8000, onda bi rabaćenje mašinerije povisilo cenu pojedinačne funte već za jednu petinu, tj. za 20 odsto. Ja ću, dakle, prodavati ispod 2 šilinga kako bih mogao prodati 10 000 funti. Pri tom ja još uvek uzimam jedan višak profita [Mehrprofit] od ½ šilinga, dakle od 50 odsto od vrednosti svoga proizvoda, = 1 šiling, koja već uključuje uobičajeni profit. U svakom slučaju ja tim obaram tržišnu cenu, i rezultat je taj da potrošač uopšte dobija proizvod jeftinije. Ali u poljoprivredi prodavaču po 2 šilinga zato što se zemlja slabije plodnosti ne bi obrađivala kad bi moje plodne zemlje bilo dovoljno. Ako bi se plodna zemlja ili plodnost lošije zemlje prirodnim putem toliko uvećala da bih mogao zadovoljiti tražnju, onda bi priči bio kraj. Ricardo ne samo što to ne poriče nego to izrično ističe.

Dakle, ako dopustimo da se različitom plodnošću tla ne objašnjava sama zemljišna renta — nego samo razlika između zemljišnih renti, onda ostaje zakon: dok u industriji višak profita prosečno nastaje usled pojeftinjenja proizvoda, u poljoprivredi relativna veličina rente nastaje ne samo usled relativnog poskupljenja (povišenja cene proiz-

¹ višak vrednosti

voda plodne zemlje iznad njegove vrednosti) nego usled prodaje jeftinijeg proizvoda po troškovima proizvodnje skupljeg proizvoda. Ali to je, kao što sam već pokazao (Proudhon) [2], samo zakon konkurencije, koji ne potiče iz »zemlje«, nego iz same »kapitalističke proizvodnje«.

Ricardo bi zatim bio u pravu u još jednoj tački, samo što on, po običaju ekonomista, jednu istorijsku pojavu pretvara u večiti zakon. Ta istorijska pojava je relativno brži razvitak manufakture (specifično buržoaske industrijske grane) nasuprot poljoprivredi. Ova je postala proizvodnija, ali ne u srazmeri u kojoj je industrija postala proizvodnija. Gde se proizvodnost industrije povećala za 10, proizvodnost poljoprivrede povećala se možda za 2. Ona je, dakle, postala *relativno* manje proizvodna, iako je apsolutno proizvodnija. To je samo dokaz osobenog razvitka buržoaske proizvodnje i njoj svojstvenih protivrečnosti, ali to ne smeta tačnosti postavke da poljoprivreda postaje relativno manje proizvodna, dakle da srazmerno prema industrijskom proizvodu raste vrednost poljoprivrednog proizvoda a time i zemljišna renta. Što je poljoprivredni rad s razvitkom kapitalističke proizvodnje postao relativno manje proizvodan od industrijskog rada, znači samo to da se proizvodnost poljoprivrede nije razvijala istom brzinom i u istoj meri.

Neka je odnos industrije A prema industriji B kao 1 : 1. A prvobitno je poljoprivreda bila proizvodnija jer u njoj sudeluju ne samo prirodne sile već i mašina koju je dala priroda; pojedini radnik odmah jednom mašinom. U antičko doba i u srednjem veku su stoga poljoprivredni proizvodi bili relativno mnogo jeftiniji od industrijskih proizvoda, što proizlazi (vidi Wade)^[3] već iz srazmere koju oba zauzimaju u prosečnoj najamnini.

Neka srazmera 1 : 1 ujedno pokazuje plodnost obe [grane proizvodnje]. Ako je sad industrija A=10, [to jest] udesetostručila je svoju plodnost, dok je industrija B samo utrostručila, onda se obe industrije, koje su se ranije odnosile kao 1 : 1, odnose sada kao 10 : 3 ili kao $1 : \frac{3}{10}$. Plodnost industrije B relativno se smanjila za $\frac{7}{10}$ iako se apsolutno uvećala trostruko. Za najvišu rentu je to isto — relativno prema industriji — kao da se uvećala zato što je najlošija zemlja postala za $\frac{7}{10}$ manje plodna.

Doduše, otuda nipošto ne proizlazi, kao što Ricardo misli, da je profitna stopa pala zato što se najamnina usled relativnog poskupljenja poljoprivrednih proizvoda [447] povećala, jer prosečna najamnina se ne određuje relativnom nego apsolutnom vrednošću proizvoda koji u nju ulaze. Ali odatle svakako proizlazi da se profitna stopa (u stvari stopa viška vrednosti) nije povećala u onoj srazmeri u kojoj se povećala proizvodna snaga industrije, i to usled relativno manje plodnosti zemljorada (ne zemlje). A to je apsolutno pouzdano. Snižavanje potrebnog radnog vremena izgleda neznatno u poređenju s napretkom industrije. To se pokazuje u tome što zemlje kao Rusija itd. mogu da tuku Englesku u agrarnim proizvodima. Neznatna vrednost novca

u bogatijim zemljama (to jest neznatni relativni troškovi proizvodnje novca u bogatijim zemljama) ovde je bez ikakvog značaja. Jer, pitanje se sastoji baš u tome, zašto ona ne utiče na industrijske proizvode u njihovoj konkurenciji sa siromašnijim zemljama, a utiče na njihove agrarne proizvode. (Uostalom, to ne dokazuje da siromašne zemlje proizvode jeftinije, da je njihov poljoprivredni rad proizvodniji. Čak i u Sjedinjenim Državama, kako je nedavno dokazano statističkim podacima, masa pšenice se, doduše, po jednoj datoj ceni povećala ali ne zato što je po ekeru više rodilo, nego zato što je više ekeru bilo posejano. Ne može se reći da je tlo proizvodnije tamo gde ima mnogo zemlje en masse¹ i gde velike površine, površno obrađene, pri utrošku jednakog rada daju apsolutno veći proizvod nego mnogo manje površine u naprednijoj zemlji.

Prelazak na *manje proizvodno* tlo ne dokazuje nužno da je poljoprivreda postala manje proizvodna. Obrnuto, to može da bude dokaz da je postala proizvodnija; da se neplodna zemlja ne obrađuje [samo zbog toga] što su cene poljoprivrednim proizvodima dovoljno porasle da bi se naknadio uloženi kapital, nego i obrnuto, [što] su se sredstva za proizvodnju toliko razvila da je neproizvodno tlo postalo »proizvodno« i sposobno da donese ne samo uobičajeni profit nego i da plati zemljišnu rentu. Što je proizvodno za određeni [stepen] razvitka proizvodne snage, neproizvodno je za niži stepen razvitka.

U poljoprivredi je apsolutno produžavanje radnog vremena — dakle uvećavanje apsolutnog viška vrednosti — moguće samo u neznatnoj meri. U poljoprivredi se ne može raditi pri plinskom osvetljenju itd. Doduše, može se leti i u proleće rano ustajati, ali to se izravna kraćim danima zimi, kada se uopšte može izvršiti samo relativno neznatna masa rada. U tom pogledu je, dakle, *apsolutni višak vrednosti veći u industriji*, ukoliko se normalni radni dan ne reguliše silom zakona. Dug period u kome proizvod ostaje u procesu proizvodnje a da se na njega ne primenjuje rad, drugi je uzrok manjoj masi *viška vrednosti* koji se stvara u poljoprivredi. No, s druge strane, s izuzetkom nekoliko grana u poljoprivredi, kao stočarstvo, gajenje ovaca itd., gde se stanovništvo apsolutno potiskuje, srazmera upotrebljene ljudske mase je prema upotrebljenom postojanom kapitalu — čak i u najnaprednijoj krupnoj poljoprivredi — još uvek veća, daleko veća negoli u industriji, bar u dominirajućim granama industrije. Zato s te strane profitna stopa u poljoprivredi može biti veća nego u industriji, čak i kad je iz navedenih razloga masa viška vrednosti relativno manja nego što [bi bila] u industriji pri upotrebi *istog* broja ljudi — koja okolnost se delom opet parališe padom najamnine ispod njenog prosečnog nivoa. Ali ako u poljoprivredi postoje neki razlozi (gornje samo nagoveštavam) da se profitna stopa povisi (ne prolazno,

¹ u velikim površinama

nego prosečno u odnosu prema industriji), onda bi sama egzistencija zemljovlasnika učinila da se taj ekstraprofit, umesto da uđe u izjednačenje opšte profitne stope, konsoliduje i pripadne zemljovlasniku.

[2. Profitna stopa u srazmeri prema stopi viška vrednosti.
Vrednost poljoprivredne sirovine kao element postojanog
kapitala u poljoprivredi]

Opšte postavljeno pitanje na koje se kod Rodbertusa ima odgovoriti jeste ovo: Opšti oblik predujmljenog kapitala jeste:

$$\begin{array}{ll} \text{capital constant}^1 & \text{capital variable}^2 \\ \text{mašinerija — sirovina} & \text{radna snaga.} \end{array}$$

Ova dva elementa postojanog kapitala [jesu] opšte sredstvo za rad i predmet rada. Ovaj poslednji ne mora biti roba, ne mora biti proizvod rada. On može, dakle, kao *element kapitala* da ne postoji, iako stalno postoji kao *element procesa rada*. Zemlja je zemljoradnikova sirovina, rudnik je rudareva sirovina, voda je ribareva sirovina, a šuma lovčeva sirovina⁽⁴⁾. No najpotpuniji oblik kapitala nalazi se [tamo gde] ta tri elementa radnog procesa postoje i kao tri elementa kapitala, to jest gde su sva tri robe, upotrebne vrednosti, koje imaju svoju razmensku vrednost i proizvodi su rada. U tom slučaju sva tri elementa ulaze i u proces stvaranja vrednosti, iako mašina ne ulazi u onom razmeru u kojem ulazi u proces rada, nego samo u onoj meri u kojoj je proces rada troši.

Sad je pitanje ovo: Da li može odsustvovanje jednog od tih elemenata da poveća *profitnu stopu* (ne stopu viška vrednosti) u onoj industrijskoj grani u kojoj ne postoji? Opšti odgovor na to daje sama formula:

Profitna stopa je ravna srazmeri viška vrednosti prema ukupnoj svoti predujmljenog kapitala.

Celo istraživanje vrši se pod pretpostavkom da *stopa viška vrednosti*, to jest deoba vrednosti proizvoda između kapitaliste i najamnog radnika, ostaje nepromenjena.

[448] Stopa viška vrednosti $= \frac{v}{pr}$; profitna stopa $= \frac{v}{p+pr}$. Pošto je dato v' , stopa viška vrednosti, dato je i pr i $\frac{v}{pr}$ pretpostavljeno kao data veličina. Prema tome može $\frac{v}{p+pr}$ samo onda da menja veličinu ako se menja $p + pr$, a pošto je pr dato, može ova veličina da raste ili pada zato što p pada ili raste. I to će $\frac{v}{p+pr}$ rasti ili padati ne u srazmeri $p : pr$, nego u srazmeri u kojoj se p odnosi prema zbiru $p+pr$.

¹ postojani kapital — ² promenljivi kapital

Ako bi p bilo $=0$, onda $\frac{v}{p+pr} = \frac{v}{pr}$. Ili u ovom slučaju bila bi profitna stopa jednaka sa stopom viška vrednosti, i to je njen najviši izraz, jer v i pr ne mogu nikakvim oblikom *proračunavanja* da menjaju svoju veličinu. Ako je $pr=100$, a $v=50$, onda je $\frac{v}{pr} = \frac{50}{100} = \frac{1}{2} = 50$ odsto. Ako bismo sad dodali postojani kapital od 100, onda bi profitna stopa iznosila $= \frac{50}{100+100} = \frac{50}{200} = \frac{1}{4} = 25$ odsto. Profitna stopa smanjila bi se za polovinu. Ako bismo 150 p dodali na 100 pr , onda bi profitna stopa bila $= \frac{50}{150+100} = \frac{50}{250} = \frac{1}{5} = 20$ odsto. U prvom slučaju je ukupni kapital ravan pr , ravan promenljivom kapitalu, pa je otuda profitna stopa ravna stopi viška vrednosti. U drugom je slučaju ukupni kapital $2 \times pr$, pa je otuda profitna stopa upola manja od stope viška vrednosti. U trećem je slučaju ukupni kapital $2^{1/2} \times 100 = 2^{1/2} \times pr$, $= 5/2 \times pr$. Pr iznosi samo još $2/5$ ukupnog kapitala. Višak vrednosti je ravan polovini pr , polovini od 100, otuda je samo polovina od $2/5$ ukupnog kapitala, $= 2/10$ ukupnog kapitala. $250/10 = 25$ a $2/10$ od $250 = 50$ a $2/10 = 20\%$.

Toliko je, dakle, već sada utvrđeno. Ostanu li pr i $\frac{v}{pr}$ nepromenjeni, onda je sasvim svejedno kako se obrazuje veličina p . Ako je p određene veličine, na primer $= 100$, onda je sasvim svejedno da li se deli na 50 sirovine i 50 mašinerije, ili na 10 sirovine i 90 mašinerije, ili 0 sirovine i 100 mašinerije, ili obrnuto, jer profitnu stopu određuje srazmera $\frac{v}{p+pr}$; pri tom je sasvim svejedno kako se proizvodni elementi iz kojih se p sastoji odnose kao delovi vrednosti prema celom p . Na primer, neka se u proizvodnji uglja uzme da su sirovine (s odbitkom uglja koji sam opet služi kao pomoćni materijal) ravne 0 i neka se pretpostavi da se ceo postojani kapital sastoji iz mašinerije (računajući tu zgrade i oruđa za rad). Neke se, s druge strane, uzme da je kod jednog krojača mašinerija ravna 0 i da se ceo postojani kapital sastoji iz šivaćeg materijala (naročito kad veliki krojači još ne upotrebljavaju šivaće mašine i, s druge strane, kao sada delom u Londonu, štede čak i na prostoru, dajući radnicima da rade kod svoje kuće. To je *jedna novina*, kad se druga *podela rada* ponovo javlja u obliku prve⁽⁵⁾). Ako proizvođač uglja upotrebi 1000 u mašinama i 1000 u najamnom radu, isto tako krojač 1000 u sirovinama i 1000 u najamnom radu, onda je pri istoj stopi viška vrednosti profitna stopa u oba slučaja ista. Uzmimo da je višak vrednosti $= 20$ odsto, onda bi profitna stopa bila $= 10$ odsto u oba slučaja, naime $200/2000 = 2/20 = 1/10 = 10$ odsto. Ako, dakle, odnos sastavnih delova p , sirovine i mašinerije, treba da izvrši neki uticaj na profitnu stopu, onda je to moguće samo u dva slučaja: 1. ako se promenom u toj srazmeri modifikuje apsolutna veličina p ; 2. ako se ovom srazmerom sastavnih delova p modifikuje veličina pr . Tu bi morale proizaći organske promene u samoj proizvodnji, a ne

samo identična postavka: ako neki određeni deo kapitala p sačinjava manji deo cele sume, onda mora onaj drugi da sačinjava veći deo.

U stvarnom bilansu nekog engleskog farmera iznose najamnine 1690 £, đubrivo 686 £, seme 150 £, žito za stoku 100 £. Dakle, 936£ za »sirovine«, više od polovine najamnina. (Vidi: F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, str. 166.)

«U (belgijskoj) Flandriji se đubrivo i seno uvoze u ovaj kraj iz Holandije» (za gajenje lana itd.; nasuprot tome izvozi se lan, laneno seme itd.)... «Đubrivo je u holandskim gradovima predmet trgovine i redovno se izvozi po visokoj ceni u Belgiju... Oko 20 milja više Antverpena, na Šeldi, mogu se videti rezervoari za đubrivo koje se dovozi iz Holandije. Trgovinu obavlja jedno kapitalističko društvo holandskim brodovima» itd. (*Banfield*)⁽⁶⁾.

Tako je čak đubrivo, ordinarni izmet, postalo trgovinski artikal, a pogotovo koštano brašno, guano, kalijum itd. Nije u pitanju samo formalna promena u proizvodnji kada se element proizvodnje ocenjuje u novcu. Iz proizvodnih razloga zemlji se privode nove materije, a njene stare se prodaju. I tu nije posredi samo formalna razlika između kapitalističkog i ranijeg načina proizvodnje. Sama trgovina semenom je postala važnija u onoj meri u kojoj se uviđa važnost promene semena. Bilo bi, dakle, smešno reći o zemljoradu u pravom smislu da u nj ne ulaze nikakve »sirovine«, i to sirovine kao roba, bilo da ih on sam reprodukuje ili kupuje, nabavlja spolja kao robu. Isto tako bi bilo smešno reći da mašina koju u proizvodnji mašina upotrebljava sam proizvođač ||449| ne ulazi u njegov kapital kao element vrednosti.

Nemački seljak, koji iz godine u godinu sam proizvodi svoje elemente proizvodnje, seme, đubrivo itd. i sam sa svojom porodicom pojede jedan deo svoga žita, ima (u procesu proizvodnje) da izda novac samo za nekoliko svojih ratarskih sprava i za najamninu. Pretpostavimo da je vrednost svih njegovih izdataka 100 [od toga se polovina ima platiti novcem]. On potroši polovinu [proizvodu] u naturi ([tu su uračunati i] troškovi proizvodnje). Drugu polovinu prodaje i prima za nju, recimo, 100. Njegov bruto-dohodak iznosio bi tada 100. I kada on ovaj proračuna na kapital od 50, onda su to 100 odsto [profita]. Ako se sad jedna trećina od tih 50 odbije za rentu ($16\frac{2}{3}$) i jedna-trećina za porez (ukupno $33\frac{1}{3}$), onda mu ostaje $16\frac{2}{3}$, što na 50 iznosi $33\frac{1}{3}$ odsto. Ali on je u stvari imao samo $16\frac{2}{3}$ odsto [od predujmljenih 100]. Seljak je prosto pogrešio u računu, pa je samog sebe prevario. Takve računске greške ne dešavaju se kapitalističkom poljoprivredniku.

U zakupnom ugovoru (na primer u [provinciji] Berry) kaže *Mathieu de Dombasle, Annales agricoles* etc., Pariz 1828, 4. sveska,

«zemljoposjednik daje zemlju, zgrade i obično ceo ili delom živi i mrtvi inventar koji je potreban za gazdinstvo; zakupac sa svoje strane daje svoj rad i ništa ili gotovo ništa drugo. Proizvodi zemlje dele se napola.» (Str. 301.) «Napoličari su redovno ljudi utonuli u veliku bedu.» (Str. 302.) «Postigne li zakupac povećanje

bruto-proizvoda od 1500 franaka izdatkom svote od 1000 franaka* (tako da 500 franaka predstavljaju bruto-dobit), »on ga mora napola deliti sa zemljoposjednikom, dobija, dakle, od bruto-proizvoda u iznosu od 1500 franaka 750, gubi, dakle, 250 franaka od svoga kapitala.« (Str. 304.) »Pri ranijem sistemu obdelavanja uzimani su izdaci ili troškovi proizvodnje gotovo isključivo iz samih proizvoda u naturi, za ishranu stoke, za potrošnju seljaka i njegove porodice. Skoro ništa se nije izdalo u gotovu. Samo ta okolnost mogla je dati povoda mišljenju da bi zemljoposjednik i zakupac mogli među sobom da dele prinose žetve koji u toku rada nije bio utrošen; ali taj se proces može primeniti samo na tu vrstu poljoprivrede, to jest na *oskudnu poljoprivredu* [agriculture misérable]; no čim se pristupi poboljšavanju poljoprivrede, opaža se da je to moguće samo predumjmljivanjem kapitala, čiji se iznos mora odbiti od bruto-proizvoda, kako bi se mogao upotrebiti u proizvodnji naredne godine. Svaka deoba bruto-proizvoda postaje stoga nepremostiva prepreka svakoj melioraciji.« (Str. 307.)

[3. Vrednost i cena koštanja⁽⁷⁾ u poljoprivredi. *Apsolutna renta*]

[a) *Izjednačenje profitne stope u industriji*]

Uopšte izgleda da g. Rodbertus zamišlja regulisanje normalnog profita, ili prosečnog profita ili opšte profitne stope, posredstvom konkurencije na taj način da konkurencija svodi robe na njihove *stvarne vrednosti*, to jest reguliše odnose njihovih cena tako da se u novcu, ili u bilo kojoj drugoj meri vrednosti, predstavljaju korelativne količine radnog vremena koje su realizovane u različnim robama. To se, naravno, ne dešava usled toga što je cena nekoj robi ikada u nekom datom trenutku jednaka s njenom vrednošću, ili što treba da bude s njome jednaka. [Prema Rodbertusu to se zbiva na ovaj način:] Na primer cena robi A skoči iznad njene vrednosti, i to tako da se neko vreme na toj visini učvrsti ili da neprekidno raste. Profit kapitaliste A povisiće se time iznad prosečnog profita, pošto A prisvaja ne samo svoje sopstveno »neplaćeno« radno vreme nego i jedan deo neplaćenog radnog vremena koje su drugi kapitalisti »proizveli«. To se mora — pri nepromenjenoj novčanoj ceni drugih roba — dopuniti padanjem profita u jednoj, ili u drugoj oblasti proizvodnje. Ako ta roba ulazi u potrošnju radnika kao opšte životno sredstvo, onda bi ona oborila profitnu stopu u svima ostalim granama, a ako ulazi kao deo postojanog kapitala, onda bi oborila profitnu stopu u onim oblastima proizvodnje gde sačinjava element postojanog kapitala.

Ovaj drugi mogući slučaj bio bi u tome da ona niti ulazi kao element u bilo koji postojani kapital niti sačinjava *potrebno* životno sredstvo radnikâ (jer robe koje radnik može da kupuje ili ne kupuje, po svojoj slobodnoj volji, on troši kao potrošač uopšte, a ne kao radnik), nego potrošni artikal, predmet individualne potrošnje uopšte. Ulazi li roba kao potrošni artikal u potrošnju samih industrijskih kapitalista, onda

povišenje njene cene ne bi ni na koji način pogodilo sumu viška vrednosti ili stopu viška vrednosti. Ali ako bi kapitalista hteo da zadrži svoj stari nivo potrošnje, onda bi se onaj deo profita (viška vrednosti) koji upotrebljava za individualnu potrošnju povećao u srazmeri prema onom delu koji upotrebljava za industrijsku reprodukciju. Poslednji bi, dakle, pao. Tako bi profitna masa u jednom određenom razmaku vremena (kao i reprodukcijom određena) pala u oblasti B, C itd. usled skakanja cena u oblasti A, ili skakanja profita u oblasti A iznad njegove prosečne stope. Ako bi artikal A ušao u potrošnju isključivo neindustrijskih kapitalista, onda bi oni, u sravnjenju s ranijim stanjem, trošili više robe A negoli robe B, C itd. Tražnja robe B, C itd. smanjila bi se; njihova cena bi pala, i u tom slučaju bi porast cene robe A ili povišenje profita A iznad prosečne stope izazvao padanje profita ispod prosečne stope u oblasti B, C itd. usled toga što bi oborio novčane cene robe B, C itd. (za razliku od dosadašnjih slučajeva, kad su cene robe B, C itd. ||450| ostale nepromenjene). Kapitali oblasti B, C itd., gde je profitna stopa pala ispod tog nivoa, preselili bi se iz svoje oblasti proizvodnje u oblast proizvodnje A; no to bi naročito bio slučaj s jednim delom kapitala koji se stalno iznova pojavljuje na tržištu, koji bi se, naravno, tiskao poglavito oko unosnije oblasti A. Usled toga bi cena artikla A posle nekog vremena pala ispod njegove vrednosti, i za duže ili kraće vreme nastavila bi da pada ispod nje, dok ne bi ponovo nastupilo suprotno kretanje. U oblasti B, C itd. došlo bi do obrnute pojave, delom usled smanjenog dovoza artikala B, C itd., usled iseljenog kapitala, dakle delom usled organskih promena koje se zbivaju u samim tim oblastima, a delom usled promena koje su se zbile u oblasti A i koje sad utiču na B, C itd. u suprotnom pravcu.

Uzged budi rečeno: Mogućno je da pri sada opisanom kretanju novčane cene proizvoda B, C itd. (pretpostavljajući vrednost novca kao stalnu) nikada više ne dostignu svoju raniju visinu, iako se novčane cene roba B, C itd. podignu iznad vrednosti roba B, C. itd., sledstveno i profitne stope u oblastima B, C itd. podignu se iznad opšte profitne stope. Poboľšanja, pronalasci, veća ekonomičnost u sredstvima za proizvodnju itd. ne primenjuju se u vremenima kad se cene dižu iznad svoga prosečnog nivoa, nego u vremenima kada cene padaju ispod svog prosečnog nivoa, kada, dakle, profit padne ispod svoje uobičajene stope. U periodu padanja cena robama B, C itd. može, dakle, da padne i njihova stvarna vrednost, ili da se smanji minimum radnog vremena potrebnog za proizvodnju te robe. U tom slučaju može roba da zadrži svoju raniju cenu samo onda ako je povišenje njene cene iznad njene vrednosti jednako s razlikom između cene koja izražava njenu novu vrednost i cene koja je izražavala njenu višu raniju vrednost. U tom slučaju bi cena robe promenila njenu vrednost uticajem na ponudu, na troškove proizvodnje.

No, rezultat gornjeg kretanja je ovaj: Ako je prosek povišenja i sniženja cene robe iznad ili ispod njene vrednosti, ili je reč o periodu

u kome se povišenja i sniženja izjednačuju — a takvi se periodi stalno ponavljaju — *prosečna cena*^[8] jednaka je s *vrednošću*, prema tome je i prosečni profit neke određene oblasti jednak s opštom profitnom stopom; jer, iako je u toj oblasti sa skakanjem ili padanjem cena — ili sa povećanjem ili smanjenjem troškova proizvodnje pri nepromenjenoj ceni — profit porastao ili pao iznad ili ispod svoje ranije stope, roba je u proseku perioda prodavana po svojoj *vrednosti*, dakle ostvareni profit ravan je opštoj profitnoj stopi. To je predstava Smithova, a još više *Ricardova*, jer se ovaj određenije pridržava pravog pojma vrednosti. Od njega je uzima i g. Rodbertus. Pa ipak je ta predstava pogrešna.

Šta čini konkurencija kapitalâ? *Prosečna cena* robama za vreme jednog od perioda izjednačenja je takva da te cene u svakoj oblasti donose proizvođačima roba istu profitnu stopu, na primer 10 odsto. Šta znači to dalje? Da se cena svake robe nalazi za desetinu iznad cene troškova proizvodnje, koje je ona stajala kapitalistu, koje on čini da bi je proizveo. Opšte rečeno, to samo znači da kapitali iste veličine donose iste profite, da je cena svake robe za desetinu viša od cene za nju predumljenog, na nju utrošenog ili njome predstavljenog kapitala. Ali je sasvim pogrešno da kapitali srazmerno svojoj veličini proizvode u različnim oblastima isti višak vrednosti (ovde se potpuno apstrahuje od toga da li se kod jednog kapitaliste radi duže nego kod drugog, već je *apsolutni* radni dan izjednačen za sve oblasti. Delom je razlika u apsolutnim radnim danima izjednačena intenzivnošću rada itd. u različnim danima, delom te razlike predstavljaju samo proizvoljne ekstraprofite, izuzetke itd.), čak i ako se pretpostavi da je apsolutni radni dan u svima oblastima izjednačen, to jest ako se stopa viška vrednosti pretpostavi kao data.

Pri *jednakoj* veličini kapitalâ — saglasno učinjenoj pretpostavci — masa viška vrednosti koju oni proizvode različita je, *prvo*, prema srazmeri njihovih organskih sastavnih delova, to jest promenljivog i postojanog kapitala; *drugo*, prema njihovom vremenu prometa, ukoliko je ono određeno srazmerom stalnog i optičajnog kapitala, te različnim periodima reprodukcije različnih vrsta stalnog kapitala; *treće*, prema srazmeri trajanja stvarnog perioda proizvodnje za razliku od trajanja samog radnog vremena^[9], iz čega proizlazi bitna razlika u srazmeri proizvodnog i prometnog perioda. (Prva od gore pomenutih srazmera, srazmera između postojanog i promenljivog kapitala, može da potiče iz različnih uzroka, ona može, na primer, da bude samo formalna, tako da su u jednoj oblasti prerađene sirovine skuplje od sirovina prerađenih u drugoj oblasti; ili ona može da potiče iz različne proizvodnosti rada itd.)

Ako bi se robe, dakle, prodavale po svojim vrednostima, ili ako bi *prosečne cene* roba bile jednake s njihovim vrednostima, onda bi profitna stopa u različnim oblastima bezuslovno morala biti različita; ona bi u jednom slučaju iznosila 50, u drugom 40, 30, 20, 10 itd. Ako se uzme celokupna masa roba neke oblasti A recimo za godinu dana,

njena vrednost bila bi ravna kapitalu predumljenom za nju plus u njoj sadržanom neplaćenom radu. U oblastima B, C isto tako. Ali pošto je u A, B, C sadržana masa neplaćenog rada različita, na primer u A je veća nego u B, u B veća nego u C, robe A donele bi svojim proizvođačima možda $3v$ (=viška vrednosti), $B=2v$, $C=v$. A pošto je profitna stopa određena odnosom viška vrednosti prema predumljenom kapitalu, koji je prema pretpostavci jednak u A, B, C itd., onda $||451||$ bi, ako je P predumljeni kapital, različite profitne stope bile $=\frac{3v}{P} \cdot \frac{2v}{P} \cdot \frac{1v}{P}$. Konkurencija kapitala može, dakle, profitne stope da izjednači samo na taj način da u navedenim slučajevima u oblastima A, B, C, utvrdi profitne stope $=\frac{2v}{P} \cdot \frac{2v}{P} \cdot \frac{2v}{P}$. Oblast A prodavala bi svoju robu za $1v$ jeftinije, a oblast C za $1v$ skuplje od svoje vrednosti. Prosečna cena nalazila bi se u A ispod, a u C iznad vrednosti roba A, C.

Kao što pokazuje slučaj B, *može* se, razume se, desiti da se prosečna cena i vrednost neke robe podudaraju. To je slučaj onda kada je u samoj oblasti B proizvedeni višak vrednosti ravan prosečnom profitu; različni delovi kapitala u toj oblasti odnose se, dakle, jedni prema drugima tako kao što se odnose ako bismo ukupnu sumu kapitala, kapital kapitalističke klase zamislili kao jednu *veličinu*, na koju se izračunava ukupan višak vrednosti, bez obzira na to u kojoj je oblasti ukupnog kapitala bio proizveden. U tom ukupnom kapitalu izjednačuju se vremena prometa itd.: ceo taj kapital izračunava se kao da je izvršio svoj obrt, na primer, za godinu dana itd. Tada bi stvarno svaki deo tog *ukupnog kapitala* u srazmeri prema svojoj veličini učestvovao u ukupnom višku vrednosti, dobio bi alikvotni deo ovoga. I pošto bi se svaki pojedinačni kapital morao smatrati za učesnika u tom ukupnom kapitalu, to bi bilo pravilno, *prvo*, da je *profitna stopa* za njega ista kao i za svaki drugi, [jer] jednaki kapitali donose jednake profite, i, *drugo*, što proizlazi iz prvoga samo od sebe, da masa profita zavisi od veličine kapitala, od broja udela in that general capital which are owned by the capitalist¹. Tako konkurencija kapitala teži da svaki kapital tretira kao deo ukupnog kapitala i da po tome reguliše njegovo učešće u višku vrednosti, a stoga i u profitu. Konkurencija to u većoj ili manjoj meri postiže putem svojih izjednačenja. (Uzroci zbog kojih ona u pojedinim oblastima nailazi na naročite prepreke ovde se neće istraživati.) Ali nemački rečeno, to ne znači ništa drugo nego to da kapitalisti nastoje (a to nastojanje je konkurencija) da količinu neplaćenog rada koju isceduju iz radničke klase, ili proizvode ove količine rada, među sobom podele, ne u srazmeri u kojoj neki *posebni* kapital proizvodi neposredno višak rada, nego u srazmeri, *prvo*, u kojoj taj posebni kapital obrazuje alikvotni deo ukupnog kapitala, *drugo*, u srazmeri u kojoj sam ukupni kapital proizvodi višak rada. Bratsko-neprijateljski dele kapitalisti među

¹ u tom ukupnom kapitalu koji pripadaju kapitalisti

sobom plen — prisvojeni tuđi rad — tako da prosečno svaki od njih prisvajaju onoliko neplaćenog tuđeg rada koliko i svaki drugi kapitalista⁽¹⁰⁾.

To izjednačenje vrši konkurencija regulisanjem prosečnih cena. Ali u samim tim prosečnim cenama roba se diže iznad ili spušta ispod svoje vrednosti, tako da ne donosi veću profitnu stopu nego neka druga roba. Prema tome pogrešno je mišljenje da konkurencija kapitala stvara opštu profitnu stopu tim što cene roba izjednačuje s njihovim vrednostima. Ona je, obratno, stvara time što vrednosti roba pretvara u prosečne cene, u kojima je jedan deo viška vrednosti jedne robe prenesen na drugu robu itd. Vrednost neke robe ravna je količini u njoj sadržanog rada, plaćenog i neplaćenog. Prosečna cena neke robe ravna je količini plaćenog rada (opredmećenog ili živog) koji ona sadrži plus prosečna kvota neplaćenog rada, koja ne zavisi od toga da li je u tom obimu bila ili nije bila sadržana u samoj robi, ili da li je manje ili više od toga bilo sadržano u vrednosti robe.

[b] *Formulisanje problema zemljišne rente*

Mogućno je — to ostavljam za kasnije istraživanje, koje ne spada u predmet ove knjige — da izvesne oblasti proizvodnje rade u okolnostima koje se protive svodenju njihovih vrednosti na prosečne cene u gornjem smislu, tj. koje konkurenciji tu pobjedu ne dopuštaju! Ako bi to, na primer, bio slučaj kod rente u poljoprivredi ili kod rudničke rente (ima renti koje se mogu apsolutno objasniti samo iz monopola, na primer vodna renta u Lombardiji, u nekim delovima Azije, i renta od zgrada ukoliko je zemljovlasnička renta), onda bi iz toga sledilo ovo: dok se proizvod svih industrijskih kapitala diže ili spušta na prosečnu cenu, proizvod poljoprivrede bio bi ravan svojoj vrednosti, koja bi stajala iznad prosečne cene. Da li bi tu bilo prepreka zbog kojih bi se više od viška vrednosti proizvedenog u toj oblasti proizvodnje prisvojilo kao sopstvenost same te oblasti, više nego što bi po zakonima konkurencije trebalo da bude slučaj, više nego što srazmerno s kvotom u tu industrijsku granu uloženog kapitala treba da bude slučaj?

Ako bi industrijski kapitali koji ne povremeno, nego po prirodi svojih oblasti proizvodnje u sravnjenju s drugim oblastima proizvode 10 ili 20 ili 30 odsto viška vrednosti više [452] nego industrijski kapitali iste veličine u drugim oblastima proizvodnje, ako bi oni, recimo, bili sposobni da prema konkurenciji zadrže ovaj suvišak viška vrednosti i da ga spreče da uđe u opšti račun (u opštu raspodelu) koji određuje opštu profitnu stopu, u tom slučaju dala bi se u proizvodnim oblastima tih kapitala odvojiti dva primaoca: jedan koji prima opštu profitnu stopu, i drugi koji prima suvišak svojstven isključivo toj oblasti. Svaki kapitalista bi mogao taj suvišak da plaća, ustupa, tom povlašćenom licu, da bi svoj kapital tu uložio, i on bi zadržao za sebe opštu profitnu stopu kao i svaki drugi kapitalista i sa istim izgledima. Ako bi to bio slučaj u zemljodjelstvu itd., onda raspadanje viška vrednosti na profit

i *rentu* ne bi tu nipošto pokazivalo da je sam rad po sebi ovde »proizvodniji« ([u smislu dobijanja] viška vrednosti) nego u industriji; zemlji se, dakle, ne bi imala pripisivati nikakva čudotvorna moć, što je, uostalom, samo po sebi smešno, pošto je *vrednost jednako rad*, dakle *nemogućno* je da je *višak vrednosti jednako zemlja* (iako se relativni višak vrednosti može dugoovati prirodnom plodnosti zemlje, ali ni u kom slučaju ne bi mogla iz toga da sleduje *viša cena* zemaljskim proizvodima. Pre obrnuto). Niti bi se moralo pribeci Ricardovoj teoriji, koja se sama po sebi neprijatno vezuje s Malthusovim glupostima, ima »gadne« posledice, i specijalno ako se teorijski i ne suprotstavlja mojem učenju o relativnom višku vrednosti, praktično mu ipak oduzima veliki deo njegovog značaja.

Kod Ricarda je stvar u ovome: Zemljišna renta (na primer u zemljodstvu) ne može tu gde se u poljoprivredi proizvodi, kako on pretpostavlja, na kapitalistički način, gde postoji *zakupac*, da bude ništa drugo do suvišak nad opštim profitom. Sasvim je svejedno da li je to što zemljoposednik dobija stvarno jednako s tom rentom u ekonomsko-buržoaskom smislu. Ono može da bude puki odbitak od najamnine (vidi Irsku), a može delom da se sastoji i iz obaranja zakupčevog profita ispod prosečnog nivoa profita. Sve te mogućnosti su apsolutno bez značaja. Posebni, karakteristični oblik viška vrednosti sačinjava *renta* u buržoaskom sistemu samo utoliko ukoliko predstavlja suvišak nad (opštim) profitom.

Ali kako je to moguće? Roba pšenica prodaje se kao i svaka druga [prema Ricardu] po svojoj *vrednosti*, to jest ona se razmenjuje za druge robe u srazmeri prema radnom vremenu koje sadrži. <To je prva pogrešna pretpostavka, koja na veštački način otežava problem. Robe se samo izuzetno razmenjuju po svojim vrednostima. Njihove *prosečne cene* se drukčije određuju. Vide supra.> Zakupac koji gaji pšenicu izvlači isti profit kao i svi drugi kapitalisti. To dokazuje da on, kao i svi ostali, prisvaja radno vreme koje svojim radnicima nije platio. Otkuda, dakle, još i *renta*? Ona mora predstavljati radno vreme. Zašto da se višak rada u poljoprivredi deli na profit i *rentu*, dok je on u industriji samo ravan profitu? I kako je to uopšte moguće kada je profit u poljoprivredi ravan profitu u svakoj drugoj oblasti proizvodnje? <Ricardove pogrešne predstave o profitu i neposredno brkanje profita i viška vrednosti i ovde su štetni i otežavaju mu stvar.>

Ricardo rešava *teškoću* tako što u *principu* pretpostavlja da ona ne postoji <i to je u stvari *jedini način* da se neka *teškoća* principijelno reši. Samo što se to može činiti dvojako. Bilo tako što će se pokazati da je protivrečnost s principom *privid*, privid koji proizlazi iz razvitka same stvari. Bilo što će se *teškoća*, kao što to Ricardo čini, u *jednoj tački poreći*, pa će se to zatim uzeti za polaznu tačku, odakle će se njeno postojanje moći objasniti na nekoj drugoj tački.>

Ricardo pretpostavlja da kapital zakupca isto tako kao i kapital svakoga drugoga donosi samo profit <bilo da se taj zakupčev kapital

predstavlja kao pojedinačni zakup koji ne plaća zemljišnu rentu ili kao deo zemlje nekog zakupa koji ne plaća rentu, dakle uopšte u zemlju i poljoprivredu uloženi kapital koji ne plaća rentu). To je čak polazna tačka i može se i ovako izraziti: Prvobitno zakupčev kapital plaća samo profit (iako je ovaj *lažno-istorijski* oblik nebitan i u drugim »zakonima« zajednički je svima buržoaskim ekonomistima), ali ne plaća nikakvu zemljišnu rentu. On se ne razlikuje od bilo kog industrijskog kapitala. Renta se pojavljuje tek pošto se tražnja žita uvećala, pa se za razliku od drugih industrijskih grana mora pribеći »manje« plodnoj zemlji. Usled skoka cena životnim sredstvima trpi zakupac (pretpostavljeni prazakupac) kao i svaki drugi industrijski kapitalista, ukoliko mora svojim radnicima i više da plaća. Ali on dobija time što se cena njegovoj robi diže iznad svoje vrednosti, prvo, ukoliko druge robe koje ulaze u njegov postojani kapital u relativnoj vrednosti padaju prema njegovoj robi, on ih, dakle, jeftinije kupuje; drugo, ukoliko on svoj višak vrednosti poseduje u skupljoj robi. Dakle, profit toga zakupca penje se iznad prosečne profitne stope, koja je, međutim, pala. Tada drugi kapitalista počinje obrađivati lošiju zemlju br. 2, koja pri toj niskoj profitnoj stopi može da daje proizvod po ceni I ili možda i nešto jeftinije. Bilo kako mu drago, sada imamo na ||453| II opet normalni odnos, da se višak vrednosti sastoji samo iz profita; ali mi smo objasnili rentu za I, i to time što postoji dvojaka cena proizvodnje, cena proizvodnje zakupca II, koja je ujedno tržišna cena zakupca I. Stvar stoji isto onako kao i kod fabričke robe koja se proizvodi u povoljnijim uslovima i postiže privremenu ekstradobit. Mada se cena pšenice, koja osim profita sadrži i rentu, takođe sastoji samo iz opredmećenog rada i ravna je svojoj vrednosti, ona ipak nije ravna vrednosti sadržanoj u njoj samoj, nego je ravna vrednosti II. Dve tržišne cene ne mogu postojati jedna pored druge. (Dok Ricardo uvodi zakupca II zbog toga što je pala profitna stopa, Stirling mu daje mogućnost da se pojavi zato što je najamnina *pala*, a ne skočila usled cene žita. Ta smanjena najamnina daje mogućnost zakupcu II da obrađuje [zemlju] br. 2 uz raniju profitnu stopu, iako je ta zemlja manje plodna.) Kada je tako dokazana mogućnost postojanja zemljišne rente, ostalo sleduje s lakoćom. *Diferencija zemljišnih renti* u srazmeri prema različitoj plodnosti itd. ostaje, naravno, tačna. Poslednje uključuje to da se mora prelaziti na sve lošije zemlje.

To je, dakle, Ricardova teorija. Pošto povišena cena pšenice, koja zakupcu I donosi ekstraprofit, zakupcu II ne donosi ni istu profitnu stopu kao ranije, nego nižu, onda je jasno da proizvod br. II sadrži više vrednosti negoli proizvod br. I, odnosno, da je on proizvod većeg radnog vremena, da sadrži veću količinu rada, da će se morati, dakle, upotrebiti više radnog vremena da bi se proizveo isti proizvod, na primer kvarter pšenice. I povećanje rente biće srazmerno s ovim povećanjem neplodnosti zemlje ili s povećanjem količine rada koji se mora upotrebiti da bi se, na primer, proizveo kvarter pšenice. Ri-

cardo, naravno, ne bi govorio o »povećanju« rente ako bi se povećao samo broj kvartera od kojih se renta plaća, nego ako se poveća cena tog istog jednog kvartera pšenice, na primer, od 30 šilinga na 60 šilinga. Istina, on ponekad zaboravlja da *apsolutna veličina rente može da raste pri sniženoj stopi rente, kao što apsolutna profitna masa može da raste kad profitna stopa pada.*

Drugi nastoje da teškoću zaobiđu (*Carey* na primer) neposredno je poričući na drugi način. Zemljišna renta je samo kamata na kapital koji je zemlji ranije pripojen^[11]. Dakle, takođe samo jedan oblik profita. Tu se, dakle, poriče *egzistencija zemljišne rente*, u stvari od nje ništa ne ostaje takvim objašnjenjem.

Drugi, na primer *Buchanan*, smatraju je za čistu posledicu monopola. Vidi i *Hopkinsa*^[12]. Tu je ona puki *odatak na vrednost*.

Kod *g. Opdyke-a*, što je karakteristično za jednog *Jenkija*, zemljišna svojina ili zemljišna renta postaje »legalizovani odraz vrednosti kapitala«^[13] *.

Ricardovo istraživanje otežavaju dve pogrešne pretpostavke. <Ricardo doduše nije pronalazač teorije rente. *West* i *Malthus* štampali su o tome pre njega. Ali izvor je *Anderson*. No šta *Ricarda* odlikuje (iako ni kod *Westa* nije sasvim bez pravilne veze), to je veza zemljišne rente s njegovom teorijom vrednosti. *Malthus*, kao što pokazuje njegova kasnija polemika s *Ricardom* o zemljišnoj renti, nije ni sam razumeo *Andersonovu* teoriju, koju je bio usvojio.> Polazi li se od tačnog načela da je vrednost roba određena radnim vremenom potrebnim za njihovu proizvodnju (i da vrednost uopšte nije ništa drugo do realizovano društveno radno vreme), onda iz toga izlazi da je *prosečna cena* roba određena radnim vremenom potrebnim za njihovu proizvodnju. Ovaj zaključak bio bi tačan kad bi se dokazalo da je *prosečna cena* jednaka s *vrednošću*. Ja pak dokazujem da upravo *zato* što je vrednost robe određena radnim vremenom, *prosečna cena* robe (izuzimajući *jedini* slučaj kad je tako reći individualna *profitna stopa* u jednoj posebnoj oblasti proizvodnje, to jest profit određen viškom vrednosti koji je proizveden u samoj toj oblasti proizvodnje, kad je ta individualna profitna stopa jednaka s prosečnom profitnom stopom ukupnog kapitala) ne *može nikad* biti jednaka s njenom vrednošću, iako je ovo određivanje cene proizvodnje samo izvedeno iz vrednosti zasnovane na određivanju radnim vremenom.

Iz toga najpre proizlazi da se iznad ili ispod svoje vrednosti mogu prodavati i one robe čija se cena proizvodnje (ako se ne uzme u

* ||486| <Kao što *Opdyke* zemljišnu svojinu naziva »legalizovanim odnosom vrednosti kapitala, tako je »capital the legalized reflexion to others people labour«¹.> ||486|

¹ »kapital legalizovani odraz rada drugih ljudi«

obzir vrednost postojanog kapitala) razlaže samo na najamninu i profit, tako da se kako najamnina tako i profit nalaze na svojoj normalnoj stopi, da su prosečna najamnina i prosečni profit. Okolnost što se višak vrednosti neke robe izražava samo u rubrici normalnog profita još ne dokazuje da je roba prodana po svojoj vrednosti; a isto tako ni okolnost što roba osim profita ||454| donosi još i zemljišnu rentu ne dokazuje da je roba prodana iznad svoje imanentne vrednosti. Ako *prosečna profitna stopa* ili *opšta profitna stopa kapitala* koju neka roba ostvaruje može da se nalazi *ispod* njene sopstvene profitne stope određene njenim stvarnim viškom vrednosti, onda iz toga izlazi: kada roba neke *posebne oblasti proizvodnje* osim te prosečne profitne stope donosi još i drugu količinu viška vrednosti, koji ima svoj posebni naziv, dakle, recimo, *zemljišnu rentu*, da profit i zemljišna renta, to jest zbir profita plus zemljišna renta, ne treba da budu veći od *viška vrednosti* sadržanog u toj samoj robi. Pošto profit može da bude manji nego robi imanentni višak vrednosti ili količina neplaćenog rada koja je u njoj sadržana, to profit plus zemljišna renta ne treba da budu veći od imanentnog viška vrednosti robe.

Istina, preostalo bi da se objasni zašto se to dešava u jednoj *posebnoj* oblasti proizvodnje za razliku od drugih oblasti proizvodnje. Ali tu bi problem bio već jako olakšan. Ova roba razlikuje se od ostalih ovim: U jednom delu tih ostalih roba nalazi se njihova prosečna cena *iznad* njihove imanentne vrednosti, ali samo zato da njenu profitnu stopu *podigne* do opšte profitne stope; u drugom delu ostalih roba nalazi se njihova prosečna cena *ispod* njihove imanentne vrednosti, ali samo ukoliko je potrebno da njihovu profitnu stopu *snizi* na opštu profitnu stopu; naposletku, u trećem delu tih roba njihova prosečna cena ravna je njihovoj imanentnoj vrednosti, ali samo *zato što* donosi opštu profitnu stopu ako se prodaje po svojoj *imanentnoj* vrednosti. Roba koja donosi zemljišnu rentu razlikuje se od sva ova tri slučaja. Na svaki način je cena po kojoj se ona prodaje takva da donosi *više od prosečnog profita* određenog opštom profitnom stopom kapitala.

Sad se pita: koji od ova tri slučaja ili koliko njih mogu da se zbiju? Da li se u ceni te robe *ostvaruje ceo u njoj sadržani višak vrednosti*? U ovom slučaju to isključuje treći slučaj robe čiji se ceo višak vrednosti realizuje u njenoj prosečnoj ceni, jer ona samo tako donosi uobičajeni profit. Ovaj slučaj, dakle, ne dolazi u obzir. A pod *tom* pretpostavkom ne dolazi ni prvi slučaj, kad se u ceni robe realizovani višak vrednosti nalazi *iznad* njenog imanentnog viška vrednosti. Jer je baš pretpostavljeno da se u njenoj ceni realizuje u njoj sadržani višak vrednosti. Slučaj je prema tome analogan drugom slučaju, roba u kojima je njihov imanentni višak vrednosti viši od viška vrednosti realizovanog u njihovoj prosečnoj ceni. Kao i kod tih roba, profit je jedan oblik toga viška vrednosti — koji je snižavanjem izjednačen s opštom profitnom stopom —, ovde profit uloženog kapitala. *Ali svišak robi imanentnog viška vrednosti preko tog profita* takođe je realizovan u tim

izuzetnim robama za razliku od *robe 2*, no on neće pripasti posedniku kapitala, nego drugom posedniku, naime posedniku zemlje, prirodnog sredstva za proizvodnju, rudnika itd.

Ili se njena cena toliko povisi da donese više od *prosečne profitne stope*. To je, na primer, slučaj kod pravih monopolskih cena. U svakoj oblasti proizvodnje gde se kapital i rad mogu nesmetano upotrebiti i gde je proizvodnja, što se tiče mase upotrebljenog kapitala, podvrgnuta opštim zakonima, bila bi *takva pretpostavka* ne samo *petitio principii*¹, nego bi ona *direktno protivrećila* osnovima nauke i kapitalističke proizvodnje, čiji je ona samo teorijski izraz. Jer, pretpostavljala bi ono što baš treba objasniti: da u posebnoj oblasti proizvodnje cena robe *mora* doneti više od opšte profitne stope, više od prosečnog profita, i da se ona radi toga *mora prodavati iznad* svoje vrednosti. Ona bi, dakle, pretpostavljala da su poljoprivredni proizvodi *izuzeti* iz opštih zakona o višku vrednosti i kapitalističkoj proizvodnji. I to bi ona pretpostavljala zato što posebno postojanje rente pored profita *prima facie*² stvara takvu prividnost. To bi, dakle, bilo besmisleno.

Zato ne preostaje ništa drugo do pretpostavka da u toj posebnoj oblasti proizvodnje postoje posebne okolnosti, uticaji, usled kojih se [sav] robama imanentni višak vrednosti realizuje u njihovoj ceni, umesto samo onoliko koliko donosi opšta profitna stopa, kao u slučaju 2 drugih roba, umesto da se njihove prosečne cene obore za toliko ispod njihovog viška vrednosti da donose samo opštu profitnu stopu, ili da njihov prosečni profit ne bude veći nego što je u svima ostalim proizvodnim oblastima kapitala.

Time se problem već jako uprostito. Nije više reč o tome da se objasni kako dolazi do toga da cena neke robe osim profita donosi još i rentu, dakle da *prividno* narušava opšti zakon vrednosti i povišenjem svoje cene preko svoga *imanentnog viška vrednosti* donosi *više od opšte profitne stope* za kapital date veličine; nego, naprotiv, da se objasni kako dolazi do toga da ta roba pri izjednačenju robnih cena sa prosečnim cenama ne treba od svog *imanentnog viška vrednosti* da ustupi drugim robama toliko da donosi samo *prosečni profit*, nego da realizuje još i jedan deo svog sopstvenog viška vrednosti, koji obrazuje suvišak *iznad* prosečnog profita, tako da je otuda moguće da zakupac koji u tu oblast proizvodnje ulaže kapital prodaje robu po takvim cenama da mu ona donosi uobičajeni profit i da ga ujedno osposobljava da realizovani suvišak viška vrednosti robe *preko* tog profita plaća trećem licu, zemljoposedniku.

[455] U takvom obliku već samo formulisanje problema nosi u sebi i njegovo rešenje.

¹ logička greška: obrazlaganje nedokazanim — ² na prvi pogled

[c] *Privatna svojina na zemlju
kao nužni uslov postojanja apsolutne rente.
Podela viška vrednosti u poljoprivredi na profit i rentu*

Prosto rečeno to je *privatna svojina* određenih lica na zemlju, rudnike, vode itd. koja ih osposobljava da ugrabe, zagrabe, dograbe ono što je u robama te posebne oblasti proizvodnje, tog posebnog plasmana kapitala sadržano kao *suvišak viška vrednosti preko profita* (prosečnog profita, opštom stopom profita određene profitne stope), i da spreče njegovo ulaženje u opšti proces kojim se obrazuje opšta profitna stopa. Jedan deo tog viška vrednosti ugrabi se i u svakom industrijskom poslu, jer svuda se plaća za zemljište (na kojem su fabričke zgrade, radnički stanovi itd.) budući da se čak i tamo gde se zemlja dobija sasvim besplatno fabrike grade u predelima manje ili više naseljenim i sa razvijenim saobraćajem.

Ako bi robe koje se dobijaju s najlošije obrađene zemlje pripadale robama kategorije 3, čija je prosečna cena ravna njihovoj vrednosti, to jest koje sav svoj immanentni višak vrednosti realizuju u svojoj ceni, jer samo tako donose uobičajeni profit, onda takva zemlja ne bi plaćala rentu i zemljišna svojina bila bi tu samo nominalna. Ako bi se tu plaćala *zakupnina*, onda bi to samo dokazivalo da se sitni kapitalisti kao što je to u Engleskoj (vidi Newmana)^[14] delimično slučaj, zadovoljavaju profitom *manjim* od prosečnog profita. To isto je uvek slučaj ako je stopa rente veća od diferencije između *imantentnog* viška vrednosti robe i *prosečnog profita*. Ima čak zemlje čija obrada može u najboljem slučaju da plati tek najamninu, jer iako tu radnik ceo svoj radni dan radi za samog sebe, njegovo radno vreme stoji iznad društveno *potrebnog* radnog vremena. Ono je toliko neproizvodno — u odnosu na postojeću proizvodnost te grane rada — da, iako čovek radi dvanaest časova za sebe, on jedva [proizvodi] onoliko proizvoda koliko proizvodi radnik pod povoljnijim uslovima proizvodnje za osam časova. To je isti onaj odnos kao i kod ručnog tkača koji je konkurisao s parnim razbojem. Istina, proizvod tog ručnog tkača bio je ravan dvanaest radnih časova, ali je bio ravan samo osam ili manje društveno *potrebnih* radnih časova i njihov proizvod vredelo je otuda samo osam potrebnih radnih časova. Plati li u takvom slučaju kotedžer zakupninu, onda je takva zakupnina samo odbitak od njegove *potrebne* najamnine i ne predstavlja nikakav višak vrednosti, a još manje suvišak preko prosečnog profita.

Uzmimo da je u jednoj zemlji, kao što su Sjedinjene Države, broj farmera koji konkurišu još toliko mali i prisvajanje zemlje još tako formalno da svako nalazi prostora da uloži svoj kapital u zemlju i poljoprivredu bez dopuštenja vlasnikâ ili zakupaca koji su do sada zemlju obrađivali. U takvim okolnostima moguće je za duže vreme — izuzev zemljišta kojima njihov položaj u gusto naseljenim krajevima daje monopol — da se višak vrednosti koji farmer proizvodi preko

prosečnog profita ne realizuje u ceni njegovog proizvoda, nego da ga on mora deliti s braćom kapitalistima, kao što je to slučaj s viškom vrednosti svih roba, koji bi im, ako se realizuje u njihovoj ceni, dao ekstraprofit, koji bi njihovu profitnu stopu povisio iznad opšte profitne stope. U tom slučaju bi opšta profitna stopa skočila, jer bi se pšenica itd., kao i druge industrijske robe, prodavala *ispod* svoje vrednosti. To prodavanje ispod vrednosti ne bi činilo nikakav izuzetak, nego bi, naprotiv, sprečilo da pšenica čini izuzetak među drugim robama iste kategorije.

Uzmimo, na drugom mestu, da je u nekoj zemlji tlo samo jednog kvaliteta, ali takvo da bi roba, kad bi se ceo njen višak vrednosti realizovao u njenoj ceni, donela kapitalu uobičajeni profit. U tom slučaju ne bi se plaćala nikakva zemljišna renta. Taj izostanak zemljišne rente ne bi niukoliko uticao na opštu profitnu stopu, ne bi je ni povisio ni snizio, kao što na nju ne utiče ni to što se drugi, nepoljoprivredni proizvodi nalaze u istoj kategoriji. Te robe nalaze se baš u toj kategoriji zato što je njihov *immanentni višak vrednosti* ravan *prosečnom profitu*; one, dakle, ne mogu izmeniti visinu tog profita, s kojim se pre podudaraju i na koji one uopšte ne utiču iako on utiče na njih.

Na trećem mestu uzmimo ovaj slučaj: u zemlji postoji samo jedna vrsta tla, ali je to tlo toliko neplodno i kapital uložen u njega toliko malo proizvođan da njegov proizvod spada u onu vrstu roba čiji je višak vrednosti ispod prosečnog profita. Ovde bi, naravno, višak vrednosti (pošto bi se usled neproizvodnosti poljoprivrede najamnina svuda povisila) mogao da bude viši samo tamo gde bi se apsolutno radno vreme moglo produžiti, dalje, gde sirovine, kao železo itd., ne bi bile proizvod zemljorada, ili bi, kao pamuk, svila itd., bile uvozni artikli i proizvod plodnijeg tla. U tom bi slučaju cena [poljoprivredne] robe sadržavala veći višak vrednosti od njoj immanentnog da bi donela uobičajeni profit. Time bi opšta profitna stopa pala iako renta ne bi postojala. Ili uzmimo u *slučaju 2* da je zemlja veoma slabo proizvodna. Višak vrednosti tog poljoprivrednog proizvoda pokazao bi tada svojom jednakošću s prosečnim profitom da je ovaj uopšte vrlo nizak, pošto je u poljoprivredi od dvanaest radnih časova potrebno možda jedanaest da bi se proizvela samo najamnina, te višak vrednosti iznosi čas ili manje.

[[456] Ti različni slučajevi ilustruju sledeće:

U prvom slučaju *izostajanje ili nepostojanje zemljišne rente* povezano je, postoji zajedno — upoređeno s drugim zemljama gde je zemljišna renta razvijena — s *povišenom profitnom stopom*.

U drugom slučaju *izostajanje ili nepostojanje zemljišne rente* uopšte ne utiče na profitnu stopu.

U trećem slučaju, upoređeno s drugim zemljama gde zemljišna renta postoji, povezano je s *niskom, relativno nižom* opštom profitnom stopom i služi kao pokazatelj toga njenog niskog nivoa.

Iz toga, dakle, jasno proizlazi da, sam po sebi, razvitak posebne zemljišne rente nema apsolutno nikakve veze s *proizvodnošću poljoprivrednog rada*, budući da njeno nepostojanje ili izostajanje može biti povezano s rastućom, postojanom i padajućom profitnom stopom.

Ovde nije pitanje u ovome: Zašto se u poljoprivredi itd. ostvaruje *suvišak viška vrednosti preko prosečnog profita*; pitanje bi pre bilo obrnuto: zašto bi ovde trebalo da bude suprotno?

Višak vrednosti nije ništa drugo do neplaćeni rad; prosečni profit ili normalni profit nije ništa drugo do količina neplaćenog rada koji će svaki kapital date veličine vrednosti verovatno realizovati; ako se kaže: prosečni profit je 10 odsto, onda to ne znači ništa drugo nego da na kapital od 100 dolazi 10 neplaćenog rada; ili, opredmećeni rad od 100 komanduje *neplaćenim* radom u iznosu jedne desetine svoje sume. *Suvišak viška vrednosti preko prosečnog profita* znači, dakle, da se u nekoj robi (u njenoj ceni, ili u onom delu njene cene koji se sastoji iz viška vrednosti) nalazi količina neplaćenog rada, veća od količine neplaćenog rada koja sačinjava prosečni profit, koji dakle u prosečnoj ceni robe sačinjava *suvišak njene cene preko cene njenih troškova proizvodnje*. Troškovi proizvodnje predstavljaju u svakoj pojedinačnoj robi predujmljeni kapital, a suvišak preko tih troškova proizvodnje predstavlja *neplaćeni rad*, kojim komanduje predujmljeni kapital, dakle i odnos tog suviška cene preko cene troškova proizvodnje, *stopu* po kojoj kapital date veličine — koji se primenjuje u procesu proizvodnje robe — komanduje neplaćenim radom, bez obzira na to da li je u robi *posebne* oblasti proizvodnje sadržani neplaćeni rad jednak ili nije jednak s tom *stopom*.

Pa šta je to što pojedinačnog kapitalistu tera da na primer svoju robu prodaje po prosečnoj ceni — ta prosečna cena se njemu *nameće*, ona nije njegovo slobodno delo, on bi radije prodavao robu *iznad* njene vrednosti —, da prodaje po prosečnoj ceni, koja mu donosi samo prosečni profit i dopušta da ostvari manje neplaćenog rada nego što je stvarno sadržano u njegovoj vlastitoj robi? Prinuda ostalih kapitala izvršena putem konkurencije. Svaki kapital iste veličine mogao bi se takođe ubaciti u proizvodnu granu A, u kojoj je srazmera neplaćenog rada prema predujmljenom kapitalu, na primer prema 100 £, veća nego u oblastima proizvodnje B, C, itd., a čiji proizvodi svojom upotrebnom vrednošću zadovoljavaju neku društvenu potrebu isto tako dobro kao i roba oblasti proizvodnje A.

Prema tome, ako postoje oblasti proizvodnje u kojima se izvesna prirodna sredstva za proizvodnju, kao na primer oranica, naslage uglja, rudnici gvožđa, vodopad itd., bez kojih se proces proizvodnje ne može obavljati, bez kojih se roba te oblasti ne može proizvoditi, ne nalaze u rukama vlasnika ili posednika opredmećenog rada, kapitalista, nego u rukama drugih ljudi, onda ova druga vrsta *vlasnika uslova za proizvodnju* kaže:

Ako ti ja ove uslove za proizvodnju prepuštam na upotrebu, ti ćeš ostvariti svoj prosečni profit, prisvojiti normalnu količinu neplaćenog rada. Ali tvoja proizvodnja daje suvišak viška vrednosti, to jest neplaćenog rada, preko profitne stope. Taj suvišak ti nećeš, kao što je to među vama kapitalistima uobičajeno, staviti u zajednički račun, taj ću prisvojiti ja, taj pripada meni. Na ovaj posao možeš pristati jer ti tvoj kapital u ovoj oblasti proizvodnje donosi toliko koliko i u svakoj drugoj, a osim toga to je veoma solidna grana proizvodnje. Ovdje ti tvoj kapital donosi osim 10 odsto neplaćenog rada, koji sačinjava prosečni profit, još 20 odsto *suviška* neplaćenog rada. Taj ćeš platiti meni, a da bi to mogao da uradiš, dodaješ ceni robe tih 20 procenata neplaćenog rada i nećeš ih obračunavati s ostalim kapitalistima. Kao što ti tvoja svojina na jedan uslov za rad — na kapital, opredmećeni rad — daje mogućnost da od radnika prisvojiš određenu količinu neplaćenog rada, tako daje meni moja svojina na druge uslove za proizvodnju, na zemlju itd., mogućnost da ugrabim tebi i celoj kapitalističkoj klasi onaj deo neplaćenog rada koji pretiče preko tvog prosečnog profita. Vaš zakon traži da u normalnim okolnostima jednaki kapitali prisvajaju jednaku količinu neplaćenog rada, i na to vi kapitalisti možete [457] prisiljavati jedan drugoga putem konkurencije. Pa lepo! Ja primenjujem zakon upravo na tebe. Ti ne treba da prisvojiš više od neplaćenog rada tvojih radnika nego što bi istim kapitalom u svakoj drugoj oblasti proizvodnje mogao da prisvojiš. Ali zakon nema nikakve veze sa suviškom neplaćenog rada koji si ti »proizveo« preko njegove normalne kvote. Ko će da me spreči da taj »suvišak« prisvojim za se? Zašto bih ga ja, kako je kod vas moda, ubacio u zajednički pot¹ kapitala radi raspodele među kapitalističkom klasom, kako bi svaki odatle izvukao alikvotni deo saobrazno svome udelu u ukupnom kapitalu? Ja nisam kapitalista. Uslov za proizvodnju čiju upotrebu ti prepuštam nije opredmećeni rad, nego je dar prirode. Zar vi možete da proizvodite zemlju, ili vodu, ili rudnike, ili ugljenokope? Quod non². Za mene, dakle, ne postoji prinudno sredstvo koje se može primeniti na tebe da bi deo viška rada koji si sam progutao opet povratio! Dakle, amo s njim! Jedino što tvoja braća kapitalisti mogu da čine jeste da konkurišu tebi, a ne meni. Ako mi platiš manje ekstraprofita nego što iznosi razlika između *viška rada* koji si ti ostvario i kvote viška rada koja ti pripada po zakonu kapitala, onda će se pojaviti tvoja braća kapitalisti i prinudiće te svojom konkurencijom da mi pošteno platiš *the full amount* I am empowered to squeeze from you³.

Sad bi trebalo izložiti: 1. prelazak od feudalne zemljišne svojine na drugu, komercijalnu zemljišnu rentu koju reguliše kapitalistička proizvodnja, i, s druge strane, prelaz te feudalne zemljišne svojine u slobodnu seljačku zemljišnu svojinu; 2. kako nastaje zemljišna renta

¹ lonac — ² Nipošto — ³ pun iznos onoga što mogu iz tebe da iscedim

u zemljama kao što su Sjedinjene Države, gde zemlja prvobitno nije bila prisvojena i bar formalno od samog početka vlada buržoaski način proizvodnje; 3. azijske oblike zemljišne svojine koji još postoje. Sve to ne spada ovamo.

Po toj teoriji, dakle, privatna svojina na prirodne objekte, kao zemlju, vodu, rudnike itd., svojina na te uslove za proizvodnju, na te prirodne uslove proizvodnje, nije izvor iz koga potiče vrednost, budući da je vrednost jednaka samo opredmećenom radnom vremenu; niti je izvor odakle potiče višak vrednosti, to jest suvišak neplaćenog rada preko neplaćenog rada sadržanog u profitu. Ali ta svojina je izvor dohotka. Ona je osnov, sredstvo, koje vlasniku uslova za proizvodnju daje mogućnost da u oblasti proizvodnje u kojoj predmet njegove svojine ulazi kao uslov za proizvodnju prisvoji onaj deo od strane kapitalista iscedenog neplaćenog rada koji bi se inače kao suvišak nad uobičajenim profitom bacio u kasu kapitala. To vlasništvo je sredstvo da se spreči onaj proces koji se zbiva u ostalim kapitalističkim oblastima proizvodnje, i da se u toj posebnoj oblasti proizvodnje proizvedeni višak vrednosti zadrži u njoj samoj, tako da ga sada kapitalista i zemljoposednik dele među sobom. Zemljišna svojina postaje tako uputnica na neplaćeni rad, besplatni rad, kao što je to i kapital. I kao što se u kapitalu opredmećeni rad javlja kao moć nad njim, tako i u zemljišnoj svojini okolnost što ona daje svome vlasniku mogućnost da od kapitaliste oduzme deo neplaćenog rada, dobija vid kao da je zemljišna svojina izvor vrednosti.

To objašnjava modernu zemljišnu rentu i njeno postojanje. Različna veličina rente *pri jednakom ulaganju kapitala* da se objasniti samo iz različite plodnosti zemljišta. Različna veličina rente *pri jednakoj plodnosti* može se objasniti samo iz *različne veličine uloženi kapitala*. U prvom slučaju zemljišna renta raste jer raste njena stopa u odnosu na uloženi kapital (i na veličinu zemljišta). U drugom slučaju ona raste jer pri jednakoj ili čak u pojedinim svojim delovima različitoj stopi (u slučaju da drugi obrok kapitala nije jednako proizvođen) njena masa raste.

Po ovoj teoriji niti je potrebno da najlošija zemlja ne plaća rentu niti da je plaća. Dalje, uopšte nije potrebno da se plodnost poljoprivrede smanjuje mada je razlika u proizvodnosti, ukoliko nije veštački uklonjena (što je moguće), mnogo veća nego u jednakim industrijskim oblastima proizvodnje. Ako se govori o većoj ili manjoj plodnosti, onda je reč o *istoj vrsti* proizvoda. Drugo je pitanje kako se različni proizvodi među sobom odnose.

Zemljišna renta izračunata na samu zemlju jeste rental — rentna masa. Ona se može povećati a da rentna stopa ne raste. Ako novčana vrednost ostane nepromenjena, onda se poljoprivredni proizvodni prema relativnoj vrednosti mogu povećati ne zato što poljoprivreda postaje manje plodna, nego zato što iako postaje plodnija ne postaje plodnija u istoj meri kao industrija. Naprotiv, skakanje novčanih cena poljoprivrednim proizvodima, pri nepromenjenoj vrednosti novca, moguće je samo onda kad se sama njihova vrednost penje, dakle kada poljo-

privreda postaje manje plodna (izuzimajući slučajeve trenutnog pritiska tražnje na ponudu, kao i kod drugih roba).

U pamučnoj industriji cena sirovini je stalno padala s razvitkom same industrije, isto tako u industriji železa itd., uglja itd. Povećanje rente bilo je tu moguće ne zato što je rasla njena stopa, nego samo zato što je bilo upotrebljeno više kapitala.

Ricardo smatra da su prirodne sile, kao vazduh, svetlost, elektricitet, para, voda, gratis, a da zemlja zbog svoje ograničenosti to nije. Da je poljoprivreda, dakle, već zbog toga manje proizvodna od ostalih industrija. Kad bi zemlja bila isto takvo ničije zajedničko dobro i kad bi se mogla dobiti u kojoj mu drago količini kao ostali elementi i prirodne sile, onda bi proizvodnja bila mnogo plodnija.

||458| Pre svega, kad bi zemlja stajala svakome tako elementarno na slobodnom raspolaganju, onda bi nedostajao jedan od glavnih elemenata za *obrazovanje kapitala*. Najbitniji uslov za proizvodnju i, pored čoveka i njegovog rada, jedinstveno prvobitni uslov za proizvodnju ne bi se mogao otuđiti ni prisvojiti i na taj način pretpostaviti radniku kao tuđa svojina i učiniti ga tako najamnim radnikom. Proizvodnost rada u Ricardovom smislu, to jest u kapitalističkom, »proizvođenje« tuđeg neplaćenog rada bilo bi usled toga nemoguće. Time bi kapitalističkoj proizvodnji uopšte došao kraj.

Što se tiče prirodnih sila koje Ricardo navodi, one se, istina, mogu dobiti delom gratis i ne staju kapitalistu ništa. Ugalj ga staje, ali ga para ne staje ništa ako vodu ima gratis. Ali uzmimo sad na primer paru. Svojstva pare postojala su uvek. Njena industrijska korisnost predstavlja novo naučno otkriće koje je kapitalista za se prisvojio. Usled ovog otkrića proizvodnost rada se povećala pa time i relativni višak vrednosti. To jest količina neplaćenog rada, koju kapitalista prisvaja od jednog radnog dana, rasla je pomoću pare. Razlika između proizvodne snage pare i proizvodne snage zemlje sastoji se, dakle, samo u tome što jedna donosi kapitalisti neplaćeni rad, a druga zemljovlasniku, koji ga ne oduzima radniku nego kapitalisti. Otuda njegovo zanošenje za »nepostojanje svojine« u tom elementu.

Tačno je u toj stvari samo ovo: Ako se pretpostavi kapitalistički način proizvodnje, kapitalista nije samo potreban funkcioner, nego je on funkcioner koji gospodari proizvodnjom. Naprotiv, zemljovlasnik je u tom načinu proizvodnje sasvim izlišan. Sve što je za taj način proizvodnje potrebno jeste to da zemlja *ne bude* zajednička svojina, da stoji prema radničkoj klasi kao uslov za proizvodnju koji *ne pripada* njoj, a ta svrha je potpuno postignuta ako zemlja postane državna svojina, ako, dakle, država prima rentu. Zemljovlasnik, taj tako bitni funkcioner proizvodnje u antičkom i srednjovekovnom svetu, u industrijskome je a useless superfetation¹. Zato radikalni buržuj (besides with an eye to the sup-

¹ beskorisna izraslina

pression of all other taxes¹⁾ dolazi teorijski do poricanja privatne zemljišne svojine, koju bi želeo da u obliku državne svojine učini zajedničkom svojinom buržoaske klase, kapitala. Ali u praksi nedostaje mu hrabrosti, jer bi napad na jedan oblik svojine — oblik privatne svojine na uslove rada — postao veoma opasan po drugi oblik. Osim toga je buržuj sam sebe teritorijalizovao.

[4. *Neodrživost Rodbertusove teze o tome da sirovina u poljoprivredi nema vrednosti*]

A sada o gospodinu Rodbertusu.

Prema Rodbertusovom mišljenju u poljoprivredi ne ulazi u račun nikakva sirovina, jer nemački seljak, kao što nas Rodbertus uverava, ne računa seme, stočnu hranu itd. sebi u izdatke, on te troškove proizvodnje ne stavlja u račun, dakle računa *pogrešno*. U Engleskoj, gde zakupac već više od 150 godina tačno računa, ne bi prema tome *nikakva* renta postojala. Zaključak, dakle, ne bi bio onakav kakav izvlači Rodbertus: da zakupac plaća rentu zato što je njegova profitna stopa viša nego u industriji, nego zato što je on, zbog pogrešnog računa, zadovoljan *nižom* profitnom stopom. Kod dr Quesnaya, koji je i sam sin zakupca i koji je tačno poznao francuski sistem zakupa, on bi se s takvim shvatanjem loše proveo. Quesnay računa [u svom Tableau économique] »sirovine« koje su zakupcu potrebne, iako ih sam uaturi reprodukuje, pod »avances«² u »avances annuelles«³ od 1000 miliona.

Ako u jednom delu industrije gotovo i nema ni stalnog kapitala ni mašinerije, to u drugom delu industrije — celo transportnoj industriji, industriji koja proizvodi promenu mesta (pomoću vagona, železnica, brodova itd.) — nema nikakvih sirovina, nego samo oruđa za proizvodnju. Da li ove industrijske grane donose pored profita i zemljišnu rentu? Čime se razlikuju ove industrijske grane, recimo, od rudarstva? I u jednoj i u drugoj grani postoji samo mašinerija i pomoćna materijal, dakle ugaj za parobrode, lokomotive i rudnike, krma za konje itd. Zašto da se profitna stopa u jednom obliku izračunava drukčije nego u drugom? [Uzmimo da] predujmovi koje seljak čini proizvodnji *u naturi* iznose petinu njegovog celokupnog predujmljenog kapitala, čemu zatim pridolaze četiri petine predujmova za kupovanje mašinerije i za najamninu, i da taj izdatak iznosi 150 kvartera. Ako zatim ostvari 10 odsto profita, onda bi to bilo 15 kvartera. Bruto-proizvod iznosio bi, dakle, 165 kvartera. Ako bi on pak odbio petinu, 30 kvartera, i 15 kvartera obračunao samo na 120, on bi tada ostvario profit od 12¹/₂ odsto.

¹ koji pri tom jednim okom krišom gleda na ukidanje svih drugih poreza — ² »predujmove« — ³ »godišnje predujmove«

Ili mogli bismo i ovako reći: vrednost njegovog proizvoda, ili njegov proizvod je 165 kvartera (=330 £). On računa sebi predujmove od 120 kvartera (=240 £). Na to 10 odsto=12 kvartera (24 £). Ali njegov bruto-proizvod iznosi 165 kvartera, od čega, dakle, otpada 132 kvartera, ostaje 33 kvartera. Ali od ovih otpada u naturi 30 kvartera. Prema tome, ostaje kao ekstraprofit 3 kvartera (=6 £). Njegov ukupni profit iznosi 15 kvartera (30 £) mesto 12 kvartera (24 £). On može, dakle, da plati 3 kvartera ili 6 £ rente i da *uobrazi* da je izvukao 10 odsto profita kao i svaki drugi kapitalista. Ali tih 10 odsto postoje samo u uobrazilji. On u stvari nije izdao 120 kvartera, nego 150 kvartera, a 10 odsto na tu svotu iznosi 15 kvartera ili 30 £. Stvarno je primio 3 kvartera manje, za četvrtinu manje od dobijenih 12 kvartera, [459] ili petinu od ukupnog profita koji je trebalo da dobije, jer on, naime, petinu izdataka nije računao kao izdatak. Čim bi, dakle, naučio kapitalistički da računa, on bi prestao da plaća zemljišnu rentu, koja bi bila samo jednaka s razlikom između *njegove* profitne stope i uobičajene profitne stope.

Drugim rečima: proizvod neplaćenog rada u 165 kvartera=15 kvartera, =30 £, =13 radnih nedelja. Ako bi se sad tih 30 radnih nedelja ili 15 kvartera ili 30 £ računali od ukupnog predujma od 150 kvartera, to bi bilo samo 10 odsto; ako bi se računali samo od 120 kvartera, onda više. Jer 10 odsto od 120 kvartera bilo bi 12 kvartera. A 15 kvartera ne čine 10 odsto od 120 kvartera već $12\frac{1}{2}$ odsto. Drugim rečima: budući da je seljak doduše jedan deo predujmio, ali nije računao kao kapitalista, on bi višak rada koji je uštedeo obračunao od odveć malog dela svojih predujmova, te bi on stoga predstavljao višu profitnu stopu nego u drugim industrijskim granama, mogao bi stoga doneti rentu koja bi se zasnivala samo na grešci u računanju. Kad bi seljak znao da mu nije nipošto potrebno da svoje predujmove prethodno pretvara u *stvaran novac*, dakle da ih *proda*, da bi ih procenio u novcu i otuda smatrao za robu, onda problema ne bi ni bilo.

Bez te računске greške (koju možda čini masa nemačkih seljaka, ali nijedan kapitalistički zakupac) Rodbertusova renta ne bi bila mogućna. Ona je mogućna samo tamo *gde* sirovine ulaze u troškove proizvodnje, ali nije mogućna tamo *gde* one *ne* ulaze. Ona je mogućna samo tamo *gde* sirovine ulaze [u proizvodnju], *a da se ne* uračunavaju. Ali nije mogućna tamo *gde* one *ne* ulaze [u proizvodnju], iako gospodin Rodbertus želi da je izvede *ne* iz jedne računске greške, nego iz *nepostojanja* jedne stvarne stavke u izdacima.

Uzmimo rudarstvo ili ribolov. Tu sirovine *ne* ulaze osim kao pomoćni materijal, koji možemo izostaviti jer upotreba mašinerija uvek (s veoma malim izuzecima) ujedno pretpostavlja potrošnju pomoćnog materijala, životnog sredstva mašine. Uzmimo da je opšta profitna stopa 10 odsto. 100 £ je izdato za mašineriju i najamninu. Zašto bi profit na 100 iznosio više od 10 zbog toga što 100 £ nije izdato, recimo, za sirovine, mašineriju i najamninu? Ili 100 za sirovinu i na-

jamninu? Ako bi ikakve razlike trebalo da bude, ona bi mogla doći samo otuda što bi u *raznim slučajevima* odnos vrednosti postojanog i promenljivog kapitala uopšte *bio različit*. Taj različit odnos davao bi različit višak vrednosti čak i kada se *stopa* viška vrednosti pretpostavi kao postojana. I odnos različnog viška vrednosti prema kapitalima *iste veličine* morao bi, naravno, davati nejednake profite. No, s druge strane, opšta profitna stopa ne znači ništa drugo do izjednačenje tih nejednakosti, apstrahovanje organskih sastavnih delova kapitala i redukciju viška vrednosti, tako da kapitali *iste veličine* daju iste profite.

Da masa viška vrednosti zavisi *od veličine upotrebljenog kapitala*, to — prema opštim zakonima viška vrednosti — nipošto ne važi za kapitalu u *različnim* oblastima proizvodnje, nego za *različne kapitalu* u *istoj* oblasti proizvodnje, gde su u *organskim* sastavnim delovima kapitala pretpostavljene iste srazmere. Ako kažem: profitna masa odgovara, u *predioničarstvu* na primer, veličini upotrebljenih kapitala (što takođe nije sasvim tačno, osim ako se doda: pretpostavljajući proizvodnost kao *postojanu*), onda u stvari kažem samo to da, ako je stopa eksploatacije prelaca pretpostavljena, suma eksploatacije zavisi od broja eksploatisanih prelaca. Ako, naprotiv, kažem: profitna masa u različnim granama proizvodnje odgovara veličini upotrebljenih kapitala, onda to znači da je profitna stopa za svaki kapital *date veličine* ista, dakle, da se profitna masa može menjati samo s veličinama toga kapitala, što, drukčije rečeno, opet znači da je profitna stopa nezavisna od organske srazmere sastavnih delova nekog kapitala u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje, da je ona uopšte nezavisna od veličine viška vrednosti realizovane u tim posebnim oblastima proizvodnje.

Rudarsku proizvodnju trebalo bi a priori ubrajati u industriju a ne u zemljoradnju. Zašto? Zato što nijedan proizvod rudnika ne ulazi opet in natura, onako kako je iz rudnika izašao, kao element proizvodnje u postojani kapital rudarske eksploatacije (kao ni kod ribolova, lova, gde se troškovi još u mnogo većoj meri svode samo na sredstvo za rad i najamninu ili na sam rad §460). Dakle, drugim rečima: Zato što svaki element proizvodnje rudnika, čak i kad je njegova sirovina izvađena iz rudnika, prethodno ne samo menja oblik nego i postaje roba, mora biti *kupljen* pre nego što može kao element opet da uđe u rudarsku proizvodnju. Jedini izuzetak čini ugalj. Ali on se javlja kao sredstvo za proizvodnju tek u stadijumu razvitka kad je eksploatator rudnika obrazovani kapitalista, koji vodi dvojno knjigovodstvo, u kome on svoje izdatke ne duguje samo sam sebi, u kome nije samo on debitor prema svojoj sopstvenoj kasi, nego je i njegova sopstvena kasa debitor prema samoj sebi. Dakle, upravo ovde gde stvarno nikakve sirovine ne ulaze u izdatke mora od samog početka preovlađivati kapitalistička računica, dakle zabluda seljaka nije mogućna.

Uzmimo sad samu manufakturu, i to onaj deo gde postoje svi elementi procesa rada i kao elementi procesa oplodavanja, [gde] dakle svi elementi proizvodnje ulaze ujedno kao izdaci, kao upotrebne vred-

nosti koje imaju vrednost, ulaze kao *robe* u proizvodnju novih roba. Ovde postoji bitna razlika između manufakturne koji proizvodi prvi polufabrikat i drugoga i svih kasnijih u redosledu čija sirovina ulazi ne samo kao roba nego je već roba na drugoj potenciji, to jest od prve robe, sirovog proizvoda, već dobila oblik različit od njegovog prirodnog oblika, već prošla drugu fazu procesa proizvodnje. Na primer prelac. Njegova sirovina je pamuk, sirovi proizvod (koji je takođe već roba), ali sirovi proizvod kao roba. Naprotiv, sirovina tkača je pređa, proizvod prelca; sirovina štampara ili farbara je tkanina, proizvod tkača; i svi ti proizvodi koji se u jednoj daljoj fazi procesa pojavljuju opet kao sirovina, ujedno su robe^[15]. ||460|

||461| Mi smo se ovde očigledno vratili na pitanje kojim smo se već dva puta bavili, jednom kod Johna Stuarda Milla^[16], zatim kod opšteg posmatranja odnosa postojanog kapitala i dohotka^[17]. Stalno vraćanje ovog pitanja pokazuje da stvar ima još jednu začkoljicu. Zapravo to spada u glavu III o profitu^[18]. No bolje je ovde.

Dakle, na primer:

4000 lbs pamuka = 100 £; 4000 lbs prede = 200 £; 4000 jardi kalika = 400 £.

Prema ovoj pretpostavci 1 lb pamuka = 6 pensa, 1 lb prede = 1 šiling, 1 jard [kalika] = 2 šilinga.

Pretpostavimo da je stopa profita 10 odsto, onda je [kod]

A u 100 £ izdatak = $90^{10}/_{11}$ a profit = $9^1/_{11}$.

B u 200 £ izdatak = $181^9/_{11}$ a profit = $18^2/_{11}$.

C u 400 £ izdatak = $363^7/_{11}$ a profit = $36^4/_{11}$.

A = *pamuk* [proizvod] seljaka (I), B = *pređa* [proizvod] prelca (II), C = *tkanina* [proizvod] tkača (III).

Pod ovom pretpostavkom sasvim je svejedno da li $90^{10}/_{11}$ samog A uključuju profit ili ne. To nije slučaj ako je to postojani kapital koji se sam naknaduje. Isto je tako svejedno za B, da li je u 100 £ [vrednost proizvoda A] sadržan profit ili nije, a isto je tako sa C u odnosu na B.

Odnos B (proizvođača pamuka) ili I, P (prelca) ili II i T (tkača) ili III predstavlja se ovako:

I) Izdatak = $90^{10}/_{11}$ Profit = $9^1/_{11}$. Suma = 100.

II) Izdatak = 100 (I) + $81^9/_{11}$, Profit = $18^2/_{11}$. Suma = 200.

III) Izdatak = 200 (II) + $163^7/_{11}$, Profit = $36^4/_{11}$. Suma = 400.

Svega = 700.

Profit = $9^1/_{11} = 18^2/_{11} + 36^4/_{11}$ [= $63^7/_{11}$].

Predujmljeni kapital u svima trima granama: $90^{10}/_{11} + 181^9/_{11} + 363^7/_{11} = 636^4/_{11}$.

Suvišak od 700 preko $636^4/_{11} = 63^7/_{11}$. Ali $63^7/_{11} : 636^4/_{11}$ [odnose se] kao 10 : 100.

Ako ove tričarije dalje analiziramo, dobićemo:

- I) *Izdatak* = $90^{10/11}$, *Profit* $9^{1/11}$, Suma = 100.
 II) *Izdatak* = 100 (I) + $81^9/11$, *Profit* 10 + $8^2/11$, Suma = 200.
 III) *Izdatak* = 200 (II) + $163^7/11$, *Profit* 20 + $16^4/11$, Suma = 400.

I ne treba da vrati nikakav profit jer je pretpostavljeno da njegov postojani kapital, koji iznosi $90^{10/11}$, ne sadrži nikakav profit, već predstavlja samo postojani kapital. U izdatak II ulazi ceo proizvod I kao postojani kapital. Deo postojanog kapitala koji je ravan 100 naknadjuje I $9^{1/11}$ profita. U izdatak III ulazi ceo proizvod II, koji iznosi 200; naknadjuje dakle profit od $18^2/11$. No to ne sprečava da profit I nije ni za paru veći od profita II i III, jer kapital koji on mora da naknadi u istoj je srazmeri manji, a profit je srazmera prema veličini kapitala, bez obzira na to kako je kapital sastavljen.

Pretpostavimo sad da III proizvodi sve sam. Tako se stvar *prividno* menja jer njegovi izdaci sad izgledaju ovako:

$90^{10/11}$ u proizvodnji pamuka; $181^9/11$ u proizvodnji prede i $363^7/11$ u proizvodnji tkanine. On kupuje sve tri grane proizvodnje, mora dakle da mu je u svima trima angažovan određeni postojani kapital. Ako sada to saberemo, onda je $90^{10/11} + 181^9/11 + 363^7/11 = 636^4/11$. 10 odsto na ovu sumu daje tačno $63^7/11$, kao gore, samo što jedan to strpa sve u džep, dok je $63^7/11$ ranije razdeljeno između I, II i III.

||462| Odakle sad taj privid?

Pre toga još jedna primedba.

Ako od 400, od čega $36^4/11$ čine profit tkača, oduzmemo profit, onda dobijamo $400 - 36^4/11 = 363^7/11$, njegov izdatak. U tome izdatku su 200 plaćene za predu. Od tih 200 $18^2/11$ čine profit prelca. Ako ovih $18^2/11$ odbijemo od izdatka od $363^7/11$, onda dobijamo $345^5/11$. U ovih 200, koji su naknadeni prelcu, nalaze se osim toga $9^{1/11}$ profita za proizvođača pamuka. Ako ovo odbijemo od $345^5/11$, dobićemo $336^4/11$. A ako ovih $336^4/11$ odbijemo od 400 — ukupne vrednosti tkanine —, pokazae se da se u tome krije profit od $63^7/11$.

Profit od $63^7/11$ na $336^4/11$ ravan je $18^4/37$ odsto.

Malopre su ova $63^7/11$ računata na $636^4/11$, i to je činilo profit od 10 odsto. Suvišak ukupne vrednosti od 700 preko $636^4/11$ bio je naime $63^7/11$.

Prema ovom računu, dakle, ostvarilo bi se na 100 od istog kapitala $18^4/37$ odsto, dok prema ranijem samo 10.

Kako se to slaže?

Pretpostavimo da su I, II i III isto lice, ali da ne upotrebljava tri kapitala istovremeno, jedan u proizvodnji pamuka, jedan u proizvodnji prede i jedan u tkaonici. Nego: čim prestaje sa gajenjem pamuka, počinje presti, čim je ispreo, prestaje s tim i počinje da tka.

Račun bi tada ovako izgledao:

$90^{10/11}$ £ izdao bi za proizvodnju pamuka. Od toga dobija 4000 lbs. pamuka. Da bi ovaj ispreo, potreban mu je dalji izdatak za mašineriju,

matière instrumentale¹ i najamninu od $81^9/11$ £. Time on proizvede 4000 lbs. prede. Najzad istka od ovih 4000 jardi što ga staje daljeg $163^7/11$ £. Ako sad sabere svoje izdatke, njegov predujmljeni kapital iznosiće $90^{10}/11 + 81^9/11 + 163^7/11$ £, dakle $336^4/11$ £ 10 odsto od toga bilo bi $33^7/11$, jer $336^4/11 : 33^7/11$ [odnose se] kao 100 : 10. Ali $336^4/11 + 33^7/11 = 370$ £. On bi dakle 4000 jardi umesto za 400 £ prodavao za 370 £, za 30 £ jeftinije, to jest za $7\frac{1}{2}$ odsto jeftinije nego ranije. Kad bi dakle vrednost bila stvarno 400, on bi mogao prodavati uz uobičajeni profit od 10 odsto i još platiti rentu od 30 £, jer njegova profitna stopa ne bi bila $33^7/11$ nego, $63^7/11$ na $336^4/11$ predujmova, dakle $18^{34}/37$ odsto, kao što smo malopre videli. I stvarno, izgleda da je to način na koji gospodin Rodbertus izračunava zemljišnu rentu.

U čemu se sad sastoji pogrešan zaključak? Najpre se pokazuje da ako je predionica udružena sa tkaonicom [prema Rodbertusu], one isto tako moraju doneti zemljišnu rentu kao kad je predionica udružena sa ratarstvom ili kad je reč o samom ratarstvu.

Ovde su očigledno dve razne stvari.

Prvo, mi ovde računamo samo $63^7/11$ £ na kapital od $336^4/11$ £ dok treba da ih izračunamo na tri kapitala od ukupne vrednosti od $636^4/11$ £.

Drugo, u poslednjem kapitalu III dodajmo izdatak $336^4/11$ £ mesto na $363^7/11$.

Ove dve stvari treba odvojeno objasniti.

Prvo: ako III, koji u sebi sjedinjuje II i I u jednom licu, ceo proizvod svoje berbe pamuka isprede, onda on ne upotrebljava apsolutno nijedan deo te berbe da bi naknadio svoj poljoprivredni kapital. On ne upotrebljava nijedan deo svoga kapitala za [463] gajenje pamuka — u izdacima za gajenje pamuka, seme, najamninu, mašineriju — a drugi deo za pređenje, nego on jedan deo svoga kapitala ulaže u gajenje pamuka, zatim taj deo plus još jedan za pređenje [i] onda cela dva prva dela koja sad postoje u predi plus treći deo za tkanje. Kad je tkanina gotova, 4000 jardi, kako će on naknaditi njihove elemente? Dok je tkao, nije preo a nije ni imao materijala za pređenje, a dok je preo nije gajio pamuk. Njegovi elementi proizvodnje *ne mogu se dakle naknaditi*. Ako se ispomognemo i kažemo: pa da, on će prodati 4000 jardi i onda »kupiti« za 400 £ prede i elemente pamuka. Šta će iz toga izići? To da mi u stvari pretpostavljamo tri kapitala koji su istovremeno zaposleni i angažovani i predujmljeni proizvodnji. Da bi se mogla kupiti pređa, ona mora postojati, a da bi se mogao kupiti pamuk, mora i on postojati, a da bi oni postojali, dakle da bi se istkana pređa i ispredeni pamuk mogli naknaditi, moraju kapitali biti angažovani istovremeno sa kapitalom angažovanim u tkačnici, koji se istovremeno pretvaraju u pamuk i pređu dok se pređa pretvara u tkaninu.

¹ pomoćni materijal

Da li III dakle sjedinjuje sve tri grane proizvodnje ili su one podeljene na tri proizvođača, tri kapitala moraju postojati istovremeno. On ne može isti kapital koji je upotrebio u tkačnici upotrebiti u predionici i gajenju pamuka, ako želi da proizvodi u *istom* razmeru. Svaki od ovih kapitala je angažovan i njihovo međusobno naknadnjenje nema sa stvari ničeg zajedničkog. Kapitali koji se međusobno naknaduju čine postojani kapital, koji mora biti uložen u sve tri grane istovremeno i istovremeno dejstvovati. Ako se u 400 nalazi profit od $63^7/11$, onda samo zato što III, kao što smo rekli, osim svog vlastitog profita od $36^4/11$, sadrži i profit koji mora da plati II i I koji se prema pretpostavci realizuje u njegovoj robi. Ovaj profit oni nisu ostvarili na njegovih $363^7/11$ £, nego seljak na svojih posebnih $90^{10}/11$ £ a prelac na svojih $181^9/11$. Ako on naplati sve, onda on to nije ostvario na $363^7/11$ £ koje je uložio u tkačnicu, nego na taj kapital i na druga dva kapitala koja je uložio u predionicu i u gajenje pamuka.

Drugo: Ako kod III računamo izdatke $336^4/11$ £ umesto $363^7/11$, to dolazi otuda:

Mi računamo njemu izdatke za gajenje pamuka samo $90^{10}/11$ umesto 100. Ali njemu je potreban ceo njegov proizvod, a to je ravno 100, a ne $90^{10}/11$. Profit od $9^1/11$ je u njemu sadržan. Ili bi on upotrebio kapital od $90^{10}/11$ koji mu ne donosi *nikakav profit*. Njegova proizvodnja pamuka ne bi mu donela nikakav profit. Naknadila bi mu samo izdatke od $90^{10}/11$. Isto tako mu ni predionica ne bi donela profit, već bi ceo proizvod naknadio samo izdatke.

U tom slučaju njegovi izdaci sveli bi se u stvari na $90^{10}/11 + 81^9/11 + 163^7/11 = 336^4/11$. To bi tad bio njegov predujmljeni kapital. 10 odsto od toga iznosilo bi $33^7/11$ £. A vrednost proizvoda bila bi 370. Ta vrednost ne bi bila ni za paru veća, jer prema pretpostavki oba dela, I i II, ne bi doneli nikakav profit. Prema tome bi III mnogo bolje uradio da je digao ruke od I i II i ostao pri staroj metodi proizvodnje. Jer umesto ovih $63^7/11$, koji bi inače imali I, II i III za potrošnju, III ima sad samo $33^7/11$ £ za svoju potrošnju, dok je on ranije, kad je to delio sa svojom sabraćom, imao za potrošnju $36^4/11$ £. On bi u stvari bio vrlo štetan kvarilac posla. On bi uštedeo samo izdatak od $9^1/11$ £ u II, zato što nije ostvario nikakav profit u I, i uštedeo bi izdatak od $18^2/11$ u III, zato što nije ostvario nikakav profit u II. Onih $90^{10}/11$ £ u proizvodnji pamuka i onih $81^9/11 + 90^{10}/11$ u pređenju samo bi sami sebe naknadili. Tek treći kapital uložen u tkačnici od $90^{10}/11 + 81^9/11 + 163^7/11$ doneo bi profit od 10 odsto. To bi dakle značilo da 100 £ donosi 10 odsto profita u tkačnici, ali ni pare u predionici i proizvodnji pamuka. To bi dođe za III bilo vrlo prijatno, ukoliko bi I i II bili druga lica, no nipošto ne ukoliko bi on, da bi *tu uštedu profita sam prisvojio*, sjedinio u svojoj cenjenoj ličnosti ove tri poslovne grane. Ušteda predujma na profit (ili na sastavni deo jednog |464| postojanog kapitala koji je profit za drugoga) došao bi dakle otuda što u I i II ne bi bili u stvari sadržani nikakvi profiti i što I i II ne bi dali nikakav višak rada, nego bi

sami sebe tretirali kao puke najamne radnike, naknadili samo *svoje troškove proizvodnje*, to jest izdatke za postojani kapital i najamninu. U takvim slučajevima dakle — ako I i II ne bi hteli da rade za III, a tada bi profit ušao u *njegov račun* — uopšte bi se radilo manje i za III bilo bi sasvim isto da li se rad koji on mora da plati izdaje samo za najamninu ili za najamninu i profit. To je za njega isto ukoliko on proizvod, *robu*, kupuje i plaća.

Da li će postojani kapital biti naknađen u potpunosti ili delimično *in natura*, to jest od strane proizvođača robe, kojima on služi kao postojani kapital, sasvim je svedjedno. D'abord¹, sav postojani kapital mora na kraju krajeva biti naknađen *in natura*, mašina mašinom, sirovina sirovinom, pomoćni materijal pomoćnim materijalom. U poljoprivredi može postojani kapital ući i kao *roba*, to jest može biti neposredno nabavljen kupnjom i prodajom. Ukoliko u reprodukciju ulaze organske materije, on mora, naravno, biti naknađen proizvodima iste sfere proizvodnje. Ali on ne mora biti naknađen od strane pojedinih proizvođača u okviru ove sfere proizvodnje. Što se zemljoradnja više razvija, utoliko više svi njeni elementi, ne samo formalno, već i realno ulaze kao robe; to jest one dolaze spolja, proizvodi su drugih proizvođača, seme, đubrivo, stoka, animalne supstance itd. U industriji je neprekidno kretanje, na primer, železa u preduzeće mašina, a mašine u rudnike železa isto tako stalno kao i kretanje pšenice od ambara u zemlju i sa zemlje u ambar farmera. U poljoprivredi ima proizvoda koji se neposredno naknađuju. Železo ne može naknađiti nikakvu mašinu. Ali železo u vrednosti mašine naknađuje jednome mašinu a drugome železo, ukoliko se sama njegova mašina po vrednosti naknađuje železom.

Ne vidi se kakva će razlika biti u profitnoj stopi ako seljak onih 90¹⁰/₁₁ koje izdaje u 100£ proizvoda, računa tako da 20£ izda u semenu itd., 20 u mašineriji itd. a 50¹⁰/₁₁ u najamnini. Profit od 10 odsto zahteva on na ukupnu sumu. Onih 20£ proizvoda koje on izjednačava sa semenom, ne sadrže nikakav profit. Pa ipak oni su isto tako 20£ kao i 20£ u mašineriji, u kojima je možda sadržan profit od 10 odsto, iako to može da bude samo formalno. Ovih 20£ u mašineriji mogu isto tako da ne predstavljaju ni paru profita kao ni 20£ u semenu. Na primer, ako su ovih 20£ samo naknada za sastavne delove postojanog kapitala graditelja mašine, za sastavne delove koje on izvlači iz poljoprivrede na primer.

Kao što nije tačno da ukupna mašinerija u poljoprivredi ulazi kao njen postojani kapital, isto tako je pogrešno da sva sirovina ulazi u manufakturu. Veliki deo sirovine zadržava se u poljoprivredi, samo je reprodukcija postojanog kapitala. Drugi deo ulazi u dohodak neposredno kao životno sredstvo i delom, kao voće, ribe, stoka itd., ne prolaze nikakav »manufakturni proces«. Stoga bi bilo nepravilno opteretiti industriju računom za svu sirovinu koju »fabrikuje« poljoprivreda.

¹ najpre

Naravno, u granama manufakture u kojima sirovina ulazi kao predujam pored najamnine i mašinerije, predujmljeni kapital mora biti veći nego u *onim* granama poljoprivrede koje isporučuju ove sirovine koje na ovakav način ulaze u proizvodnju. Moglo bi se takođe pretpostaviti da bi onda kad bi ove grane manufakture imale *vlastitu* profitnu stopu (različitu od opšte), profitna stopa tu bila manja nego u poljoprivredi, i to stoga što je upotrebljeno manje rada. Dakle veći postojani kapital i manji promenljivi kapital, pri jednakoj stopi viška vrednosti, nužno daju manju profitnu stopu. No to važi isto tako za određene grane manufakture u odnosu na druge i za određene grane poljoprivrede (u ekonomskom smislu) u odnosu na druge. Najmanje bi to bio slučaj upravo u poljoprivredi u pravom smislu zato što ova doduše isporučuje industriji sirovinu, ali u samoj sebi razlikuje sirovinu, mašineriju i najamninu u svojim izdacima, a industrija joj nipošto ne plaća onu *sirovinu*, onaj deo postojanog kapitala koji ona naknazuje iz same sebe a ne putem razmene sa industrijskim proizvodima.

[5. Pogrešne pretpostavke Rodbertusove teorije rente]

||465| Dajmo sad kratak pregled toka misli g. Rodbertusa.

On prvo opisuje stanje kako ga zamišlja, gde je zemljoposjednik (self supporting¹) ujedno kapitalista i vlasnik robova. Zatim nastupa razdvajanje. Radnicima uskraćeni deo »proizvoda rada« — »naturalna renta« — deli se sada na »zemljišnu rentu i dobit na kapital«. ([*Rodbertus, Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief. . .*, Berlin 1851] str. 81/82.) (G. Hopkins — vidi svesku¹⁹) — kaže to još mnogo prostije i brutalnije.) G. Rodbertus zatim deli »sirovi proizvod« i »prerađeni proizvod« (str. 89) između zemljoposjednika i kapitaliste — *petitio principii*². Jedan kapitalista fabrikuje sirove proizvode, a drugi prerađene proizvode. Zemljoposjednik ne proizvodi *ništa*, pa nije ni »posjednik sirovih proizvoda«. To je predstava jednog nemačkog »Gutsbesitzera«, kakav je g. Rodbertus. Kapitalistička proizvodnja počela je u Engleskoj jednovremeno u industriji i u poljoprivredi.

Način kako nastaje »stopa dobiti na kapital« (profitna stopa) razvija g. Rodbertus samo iz toga što sada imamo u novcu merilo dobiti da bismo »izrazili odnos dobiti prema kapitalu« (isto, str. 94), čime »je dato merilo za izjednačenje dobiti na kapital«. (Isto, str. 94.) Rodbertus nema ni pojma o tome da ta *jednakost profita protivreći* u svakoj grani proizvodnje jednakosti stope s neplaćenim radom, da se vrednost roba i njihove prosečne cene stoga moraju razilaziti. Ta profitna stopa postaje u poljoprivredi i normalna jer »se *prinos od imanja* ne može obračunati ni na šta drugo do na kapital« (isto, str. 95), a u prerađivačkoj industriji se »upotrebljava« kudikamo »veći deo nacionalnog

¹ koji se sam izdržava (samostalno gazduje) — ² logička greška

kapitala«. (Isto, str. 95.) Ni reči o tome da se s kapitalističkom proizvodnjom poljoprivreda ne samo formalno nego i materijalno revolucioniraju i da se zemljoposjednik degraduje na puko receptacle¹, da prestaje biti funkcioner proizvodnje. Prema Rodbertusu.

»u prerađivačkoj industriji i vrednost ukupnog proizvoda poljoprivrede figurira u kapitalu kao materijal, dok to u proizvodnji sirovina ne može da bude slučaj«. (Isto, str. 95.)

Sve je to pogrešno.

Rodbertus se sad pita da li osim industrijskog profita, profita na kapital, preostaje »deo rente« za sirovi proizvod i »s kojih razloga«. (Isto, str. 96.)

On čak pretpostavlja

»da se sirovi proizvod kao i prerađeni proizvod razmenjuju prema koštanju rada, da je vrednost sirovog proizvoda samo jednaka s njegovim koštanjem rada«. (Isto, str. 96.)

Doduše, to i Ricardo pretpostavlja, kao što kaže Rodbertus. Ali to je pogrešno, bar *prima facie*², pošto se robe ne razmenjuju po svojim vrednostima, nego po prosečnim cenama, koje se razlikuju od vrednosti, što proizlazi iz određivanja vrednosti roba »radnim vremenom«, iz tog prividno protivrečnog zakona. Ako sirovi proizvod osim prosečnog profita donosi još i zemljišnu rentu različitu od njega, to će biti moguće samo onda ako se sirovi proizvod *ne* prodaje po prosečnoj ceni, a zašto to tako biva, to i jeste ono što bi upravo trebalo pokazati. Ali pogledajmo šta čini Rodbertus.

»Ja sam pretpostavio da se renta (višak vrednosti, neplaćeno radno vreme) raspodeljuje u srazmeri vrednosti sirovog proizvoda i prerađenog proizvoda, i da se ta vrednost određuje prema koštanju rada (radnom vremenu). (Isto, str. 96, 97.)

Najpre valja ispitati ovu prvu pretpostavku. To, drugim rečima, samo znači da se u robama sadržani viškovi vrednosti odnose kao njihove vrednosti, ili, drukčije rečeno, da se u robama sadržani neplaćeni rad odnosi kao količine u njima uopšte sadržanog rada. Ako se u proizvodima A i B sadržane količine rada odnose kao 3 : 1, onda se i neplaćeni rad u njima odnosi — ili viškovi vrednosti odnose — takođe kao 3 : 1. Ništa ne može biti pogrešnije. Ako je potrebno radno vreme dato, na primer = 10 časova, jedna roba može biti proizvod 30 radnika, druga 10 radnika. Ako 30 radnika rade samo 12 časova, onda višak vrednosti koji su oni stvorili iznosi 60 časova, = 5 dana (5 × 12), a ako ovih 10 radnika rade 16 časova dnevno; onda višak vrednosti koji su oni stvorili iznosi takođe 60 časova. Po tome bi vrednost robe A iznosila = 30 × 12 = 120 × 3, = 360 radnih časova = 30 radnih dana <12 časova = 1 radni dan> a vrednost robe B = 160 radnih časova,

¹ kesu (doslovno: kutiju za prikupljanje) — ² na prvi pogled

= $13\frac{1}{3}$ radnih dana. *Vrednosti* roba A i B [odnose se] kao 360 : 160, kao 36 : 16, kao 9 : 4, kao 3 : $1\frac{1}{3}$. Međutim, u tim robama sadržani viškovi vrednosti odnose se kao 60 : 60, ili kao 1 : 1. Oni bi bili jednaki iako bi se vrednosti odnosile kao 3 : $1\frac{1}{3}$.

||466| Dakle, viškovi vrednosti roba d'abord¹ se ne odnose kao njihove vrednosti, ako su apsolutni viškovi vrednosti, produženje radnog vremena iznad potrebnog rada, dakle *stope viška vrednosti* različite.

Drugo, ako pretpostavimo da su stope viška vrednosti iste, onda viškovi vrednosti zavise, ne uzimajući u obzir druge s prometom i procesom reprodukcije povezane okolnosti, ne od relativnih količina rada koje su u dve robe sadržane, nego od odnosa dela kapitala uloženog u najamninu prema delu uloženom u postojani kapital, u sirovinu i mašineriju, a taj odnos može da bude kod roba jednake vrednosti sasvim različit, bilo da te robe predstavljaju »poljoprivredne proizvode« ili »fabričke proizvode«, što uopšte nema nikakve veze sa stvari, bar ne prima facie.

Prema tome, iz osnova je pogrešna prva pretpostavka g. Rodbertusa: ako se vrednosti roba određuju radnim vremenom, iz toga sleduje da su neplaćene količine rada *sadržane* u različnim robama — ili njihovim viškovi vrednosti — upravno srazmerne vrednostima. Dakle, pogrešno je i to da

»se *renta* raspodeljuje u srazmeri *vrednosti* sirovog proizvoda i prerađenog proizvoda«, ako se »ta vrednost određuje *koštanjem rada*«. (Str. 96, 97.)

»Time je, naravno, rečeno i to da se veličina tih delova rente ne određuje *veličinom kapitala na koji se dobit izračunava*, nego *neposrednim radom* bilo da je on poljoprivredni li fabrički rad, plus onim radom koji se ima zaračunati usled istrošenog alata i istrošene mašinerije.« (Isto, str. 97.)

Opet pogrešno. Veličina viška vrednosti (a to se ovde ima u vidu pod »*deo rente*«, jer se renta shvata kao nešto opšte za razliku od profita i zemljišne rente) zavisi samo od neposrednog rada, ne zavisi od rabaćenja stalnog kapitala, ni od vrednosti sirovine, uopšte ni od jednog dela postojanog kapitala.

To rabaćenje, istina, određuje srazmeru u kojoj se stalni kapital mora reprodukovati. (Proizvodnja stalnog kapitala zavisi ujedno od stvaranja novog kapitala, akumulacije kapitala.) Ali višak rada koji se proizvodi u proizvodnji stalnog kapitala isto se tako ne tiče oblasti proizvodnje u koju ovaj stalni kapital ulazi kao takav, kao ni, recimo, višak rada koji ulazi u proizvodnju sirovine. Naprotiv, važi za sve podjednako, za poljoprivredu, fabrikaciju mašina i manufakturu, da je višak vrednosti u svima određen samo masom upotrebljenog rada ako je data stopa viška vrednosti, a stopom viška vrednosti ako

¹ najpre

je data masa upotrebljenog rada. G. Rodbertus gleda da rabaćenje »uhaci«, a da »sirovinu« izbaci.

Naprotiv — misli g. Rodbertus — »onaj deo kapitala koji postoji u vrednosti materijala« nikada ne može imati uticaja na veličinu delova rente, jer »na primer koštanje rada posebnog proizvoda, pređe ili tkanine, ne može se odrediti koštanjem rada koje se ima zaračunati vuni kao sirovom proizvodu.« (Isto, str. 97.)

Radno vreme koje je potrebno za pređenje i tkanje zavisi od radnog vremena — to jest od *vrednosti* mašine — upravo toliko ili, bolje reći, isto toliko malo kao i od radnog vremena koje je upotrebljeno za izradu sirovine. I mašina i sirovina ulaze u proces rada, ali nijedna od njih ne ulazi u proces oplodavanja vrednosti.

»Naprotiv, vrednost sirovog proizvoda ili vrednost materijala ipak figurira kao *izdatak kapitala* u toj imovini kapitala [Kapitalvermögen], na koju ima vlasnik da izračuna deo rente koji kao dobit otpada na fabrički proizvod. Ali u *poljoprivrednom kapitalu nedostaje taj deo kapitala*. Poljoprivredi *nisu potrebni kao materijal proizvodi proizvodnje koja joj prethodi, nego ona tek otpočinje proizvodnju*, i deo imovine analogan materijalu bila bi u poljoprivredi sama zemlja, koja se, međutim, pretpostavlja kao besplatna.« (Isto, str. 97, 98.)

Ovo je predstava nemačkog seljaka. U poljoprivredi (isključujući rudnike, ribolov, lov, ali nikako *ne i stočarstvo*) predstavlja seme, stočna hrana, stoka, mineralno đubrivo itd. onaj materijal ||467| iz koga se proizvodi, a taj materijal je proizvod *rada*. S razvitkom industrijske poljoprivrede razvijaju se i ti »*izdaci*«. Čim više nije reč o pukom uzimanju i prisvajanju — svaka proizvodnja je reprodukcija, i potrebni su joj stoga »kao materijal proizvodi proizvodnje koja joj prethodi«. Sve što je u proizvodnji rezultat ujedno je i pretpostavka. I ukoliko se krupna poljoprivreda više razvija, utoliko više kupuje proizvode »*proizvodnje koja joj prethodi*«, a prodaje svoje sopstvene. Formalno kao robe — računskim novcem pretvoreni u robu — ulaze ti izdaci u poljoprivredu čim zakupac uopšte postane zavisan od prodaje svoga proizvoda, čim se utvrdila cena različnim poljoprivrednim proizvodima (kao senu na primer), pošto i u poljoprivredi nastupa podela sfera proizvodnje. Čak bi se i seljaku moralo učiniti čudno kad bi kvarter pšenice koji prodaje računao kao *prihod*, a kvarter pšenice koji daje zemlji ne bi računao kao »*rashod*«. Uostalom, neka g. Rodbertus uopšte negde »*otpočne proizvodnju*«, na primer lana ili svile, bez »*proizvoda proizvodnje koja joj prethodi*«. To je prava besmislica.

Tako i ceo dalji Rodbertusov zaključak.

»Dakle, poljoprivreda ima, doduše, oba dela kapitala koji su od uticaja na određivanje *veličine* delova rente zajednička s prerađivačkom industrijom, ali nema s njom zajednički onaj deo koji tome ne doprinosi, a na koji se takođe izračunava kao dobit deo rente koji je određen pomenutim delovima kapitala; taj deo nalazi se jedino u kapitalu prerađivačke industrije. Ako, dakle, i prema pretpostavci da se vrednost sirovog proizvoda kao i prerađenog proizvoda upravlja prema koštanju

rada, i kako se renta deli u srazmeri te vrednosti između posednika sirovog proizvoda i prerađenog proizvoda — ako su stoga delovi rente u proizvodnji sirovina i u proizvodnji gotovih proizvoda srazmerni količinama rada koje su utrošene na odnosni proizvod, to u poljoprivredi i industriji upotrebljeni kapitali, na koje su delovi rente kao dobit podeljeni, — i to u industriji u celini, a u poljoprivredi prema *tamo* rezultirajućoj stopi dobiti — ipak ne stoje u istoj srazmeri kao gore pomenute količine rada i njima određeni delovi rente. Naprotiv, *pri istoj veličini delova rente koji dolaze na sirovi proizvod i prerađeni proizvod* industrijski kapital je za celu u njemu sadržanu vrednost materijala veći od poljoprivrednog kapitala, i pošto ova vrednost materijala, doduše, *uvećava industrijski kapital na koji se izračunava otpadajući deo rente kao dobit, ali ne uvećava i samu tu dobit*, i pošto ujedno služi još i tome da *snizi stopu dobiti na kapital*, koja je i u poljoprivredi normalna. to i od dela rente koji se proizvodi u poljoprivredi neminovno mora preostati deo koji se ne apsorbuje *izračunavanjem dobiti po toj stopi.* (Isto, str. 98, 99.)

Prva pogrešna pretpostavka: Ako se industrijski proizvod i poljoprivredni proizvod razmenjuju po svojim vrednostima (to jest srazmerno radnom vremenu potrebnom za njihovu proizvodnju), oni donose svojim posednicima *viškove vrednosti*, ili količine neplaćenog rada iste veličine. Viškovi vrednosti *ne* odnose se kao vrednosti.

Druga pogrešna pretpostavka: Pošto Rodbertus *profitnu stopu* već pretpostavlja (koju naziva »stopom dobiti na kapital«, »Kapitalgewinnsatz«), onda je pogrešna pretpostavka da se robe razmenjuju *srazmerno svojim vrednostima*. Jedna pretpostavka isključuje drugu. *Vrednosti* roba moraju biti već modifikovane u *prosečne cene*, ili se moraju nalaziti u stalnom toku tog modifikovanja, da bi (opšta) *profitna stopa* [mogla] da postoji. U toj opštoj profitnoj stopi izjednačuju se *posebne profitne stope*, koje se u svakoj oblasti proizvodnje obrazuju odnosom *viška vrednosti prema predujmljenom kapitalu*. Dakle, zašto ne i u poljoprivredi? To je baš pitanje. Ali ga Rodbertus čak i ne postavlja pravilno zato što on pretpostavlja, *prvo*, da postoji opšta *profitna stopa*, i, *drugo*, da *posebne profitne stope* (prema tome i njihove razlike) *nisu* izjednačene, da se robe, dakle, razmenjuju po svojim *vrednostima*.

Treća pogrešna pretpostavka: *Vrednost sirovina ne ulazi u poljoprivredu*. Predujmovi, ovde za seme itd., naprotiv su sastavni delovi postojanog kapitala i zakupac ih *kao takve* obračunava. U istoj meri u kojoj poljoprivreda postaje puka industrijska grana — u kojoj se kapitalistička proizvodnja nastanjuje na selu —, ||468| u istoj meri u kojoj poljoprivreda proizvodi za tržište, proizvodi robe, artikle za prodaju, a ne proizvodi svoju potrošnju —, u istoj meri obračunava ona svoje izdatke i smatra svaku stavku svojih izdataka za robu, bilo da je kupuje od same sebe (to jest *proizvodnje*) ili od nekog trećeg. U istoj meri kao i *proizvodi*, i *elementi proizvodnje* postaju, naravno, robe, jer ti elementi su baš ti isti identični proizvodi. Dakle, pošto se pšenica, seno, stoka, seme svih vrsta itd. *prodaju* kao robe — i pošto je ta prodaja ono bitno, a ne ishrana posredstvom njih —, to oni i u

proizvodnju ulaze kao *robe*, i zakupac koji ne bi znao da upotrebi novac kao računski novac — bio bi pravi glupan. Međutim, to je d'abord¹ formalnost obračunavanja. No u istoj meri *razvija* se i [okolnost] da jedan zakupac kupuje svoje *izdatke*, seme, tuđu stoku, dubrivo, mineralne materije itd., dok svoje *prinose* prodaje; da prema tome, ti predujmovi za pojedinačnog zakupca i formalno ulaze kao predujmovi, pošto su *kupljene robe*. (One su za njega uvek robe, sastavni delovi njegovog kapitala. Kada ih vraća proizvodnji in naturali, on ih, dakle, obračunava, *prodaje* ih sebi kao proizvođač.) I to se dešava u srazmeri kako se poljoprivreda razvija i kako se završni proizvod sve više i više proizvodi fabrički i na način saobrazan kapitalističkoj proizvodnji.

Prema tome, pogrešno je da tu ulazi u industriju deo kapitala koji u poljoprivredu *ne* bi ulazio.

Ako su, dakle, po *Rodbertusovoj (pogrešnoj) pretpostavci*, »delovi rente« (to jest udeli u višku vrednosti) koje poljoprivredni proizvod i industrijski proizvod donose, dati, srazmerni s *vrednostima* poljoprivrednog proizvoda i industrijskog proizvoda; ako, drugim rečima, industrijski proizvod i poljoprivredni proizvod *jednakih vrednosti* donose svojim posednicima jednak *višak vrednosti*, to jest sadrže *jednaku količinu neplaćenog rada*, to nipošto neće nastati nesrazmera usled toga što u industriju ulazi deo kapitala (za sirovinu) koji u poljoprivredu *ne* bi ulazio, tako da bi na primer isti višak vrednosti u industriji bio obračunat na kapital *uvećan* tim sastavnim delom i stoga dao smanjenu profitnu stopu. Jer, ista *stavka* kapitala ulazi i u poljoprivredu. Ne bi, dakle, ostalo ništa osim pitanja: da li ona ulazi u *istoj srazmeri*? Ali tu dolazimo do *čisto kvantitativnih razlika*, dok g. Rodbertus želi da vidi *»kvalitativnu«* razliku. Iste *kvantitativne razlike* diferenciraju se u različnim *industrijskim* oblastima proizvodnje. One se izjednačuju u opštoj profitnoj stopi. Zašto se ne izjednačuju između industrije i poljoprivrede (if there are such differences²)? Pošto g. Rodbertus dopušta da poljoprivreda učestvuje u *opštoj profitnoj stopi*, zašto ne dopušta da učestvuje u njenom obrazovanju? Čime bi se njegova mudrost, naravno, iscrpla.

Četvrti pogrešna pretpostavka: Pogrešno je i proizvoljno što Rodbertus pretpostavlja da *rabačenje mašinerije* itd., taj jedan deo *postojanog kapitala*, ulazi u *promenljivi kapital*, to jest u onaj deo kapitala koji stvara višak vrednosti i posebno određuje stopu viška vrednosti, dok sirovina *ne* ulazi. Ta *računska greška* se pravi zato da bi se od početka obezbedio željeni računski rezultat.

Peta pogrešna pretpostavka: Kad g. Rodbertus već želi da pravi razliku između poljoprivrede i industrije, onda *element kapitala* koji se sastoji iz mašinerije, alata, stalnog kapitala pripada ceo *industriji*. Taj element kapitala, ukoliko ulazi kao element u neki kapital, ulazi

¹ najpre — ² ako ima takvih razlika

uvek samo u *postojani kapital*, on nikad ne može povisiti *višak vrednosti* ni za paru. S druge strane je kao *produkt industrije* rezultat jedne određene oblasti proizvodnje. Njegova cena, ili deo vrednosti koji on sačinjava u celom kapitalu društva, predstavlja, dakle, ujedno *određenu količinu viška vrednosti* (isto onako kao i kod sirovine). On, doduše, ulazi u poljoprivredni proizvod; ali on dolazi iz industrije. Ako g. Rodbertus sirovinu računa kao element kapitala u industriji koji dolazi spolja, onda on mora mašineriju, alate, posude, zgrade da zaračuna poljoprivredi kao element kapitala koji dolazi spolja. I [on stoga mora] reći: u industriju ulazi samo najamnina i sirovina (jer stalni kapital, ukoliko nije sirovina, proizvod je industrije, njen sopstveni proizvod); naprotiv, u poljoprivredi ulazi samo najamnina [469] i mašinerija itd., stalni kapital, jer *sirovina*, ukoliko nije sadržana u alatu, proizvod je poljoprivrede. Tada bi trebalo ispitati kako bi ispao račun otpadanjem te jedne »stavke« u industriji.

Šesto. Sasvim je tačno da u rudarskoj industriji, u ribolovu, lovu, seči šume (ukoliko je šuma samonikla) itd., ukoliko, u *ekstraktivnoj industriji* (u ekstraktivnoj proizvodnji sirovina, u kojoj nema *reprodukcije* in naturali) ne ulaze *nikakve sirovine*, osim za *pomoćni materijal*. To ne važi za poljoprivredu.

Ali nije manje [tačno] da je to slučaj i u veoma velikom delu *industrije*, u *transportnoj industriji*. Tu se *izdaci* sastoje samo iz mašinerije, pomoćnog materijala i najamnine.

Najzad je pouzdano da u drugim *industrijskim granama*, govoreći relativno, ulaze samo sirovine i najamnina, ali ne i mašinerija, stalni kapital itd., kao u krojačkom poslu itd.

U svima ovim slučajevima veličina *profita*, to jest *odnos viška vrednosti prema predumljenom kapitalu*, zavisice ne od toga da li se predumljeni kapital — po odbitku *promenljivog ili za najamninu izdatog dela kapitala* — sastoji iz mašinerije, ili sirovine, ili iz jedne i druge, nego od toga koliki je on u odnosu prema delu kapitala izdatom za najamninu. Takvim načinom bi (ne uzimajući u obzir modifikacije prouzrokovane prometom) u različnim oblastima proizvodnje postojale različne profitne stope, čije izjednačenje upravo i obrazuje opštu profitnu stopu.

Ono što g. Rodbertus naslućuje, to je razlika između viška vrednosti i njegovih posebnih oblika, naročito profita. Ali on promašuje pravo rešenje jer a priori ide za tim da protumači *jednu određenu pojavu* (zemljišnu rentu), a ne da pronađe opšti zakon.

U svim granama proizvodnje obavlja se *reprodukcija*; ali ta industrijska reprodukcija poklapa se samo u poljoprivredi s prirodnom reprodukcijom, no ne poklapa se u *ekstraktivnoj industriji*. Zato u poslednjoj proizvod u svome naturalnom obliku ne postaje ponovo element svoje sopstvene reprodukcije (osim u obliku pomoćnih materija).

Ono po čemu se poljoprivreda, stočarstvo itd. razlikuje od ostalih industrija *nije, prvo*, to što jedan proizvod postaje sredstvo za proiz-

vodnju, jer se to dešava sa svima industrijskim proizvodima koji nemaju konačni oblik individualnih životnih sredstava, pa i kao takvi postaju oni sredstva za proizvodnju *proizvođača*, koji, trošeći ih, reprodukuje sebe ili održava svoju radnu snagu; *drugo, nije ni* to što ti proizvodi ulaze u proizvodnju kao *robe*, dakle kao sastavni delovi kapitala; oni u proizvodnju ulaze kao što iz nje izlaze; oni izlaze iz nje kao robe i opet ulaze u nju kao robe; roba je kako pretpostavka tako i rezultat kapitalističke proizvodnje; *treće, [ostaje] dakle samo* to da oni kao svoja sopstvena sredstva za proizvodnju ulaze u proces proizvodnje čiji su proizvodi. To se dešava i s mašinerijom. Mašina gradi mašinu. Ugalj pomaže da se ugali digne iz jame, ugali transportuje ugali itd. U poljoprivredi se to javlja kao prirodni proces kojim rukovodi čovek, iako taj proces i njega »malčice« proizvodi. Kod drugih industrija [to se javlja] neposredno kao dejstvo industrije.

Ali ako g. Rodbertus misli da zbog toga *poljoprivredni proizvodi* ne ulaze u reprodukciju kao »robe«, zbog osobenog oblika u kome oni kao »upotrebne vrednosti« (tehnološki) u nju ulaze, onda je on na sasvim pogrešnom putu i bazira se očigledno na sećanja kada poljoprivreda još nije bila kapitalistički posao, kada je samo *suvišak* njenog proizvoda preko potrošnje potrošača postajao *roba*, i kad joj se i ti proizvodi, ukoliko su ulazili u proizvodnju, nisu činili kao *robe*. To je osnovno nerazumevanje primene kapitalističkog načina proizvodnje na industriju. Za ovu je sve proizvod što ima vrednost — što je, dakle, po sebi *roba* —, i kao roba ulazi u račun.

[6. Rodbertusovo nerazumevanje odnosa između prosečne cene i vrednosti u industriji i u poljoprivredi]

Pretpostavimo, na primer, da u rudarskoj industriji postoji kapital, koji se sastoji samo iz mašinerije, =500£, a u najamninu uloženi takođe =500£, u tom slučaju, ako višak vrednosti =40 odsto, dakle =200£, bio bi profit =20 odsto. Bilo bi:

Postojani kapital mašinerija	Promenljivi kapital	Višak vrednosti
500	500	200

Ako bi u industrijskim granama (ili poljoprivrednim granama) u koje ulazi sirovina, bio uloženi isti promenljivi kapital; zatim, ako bi njegova upotreba (dakle upošljavanje tog određenog broja radnika) zahtevala mašineriju itd. za 500£, onda bi stvarno pridošla vrednost materijala kao treći element, recimo takođe 500£, prema tome, u ovom slučaju imali bismo:

Postojani kapital mašinerija	sirovina	Promenljivi kapital	Višak vrednosti
500	+ 500=1000	500	200

Ovih 200 sad bi se računali na 1500, a to bi iznosilo samo $13\frac{1}{3}$ odsto. Ovaj primer bio bi tačan ako bi prvi slučaj bio primer transportne industrije. Ako bi, naprotiv, u drugom slučaju odnos bio takav da bi mašinerija stajala 100£, a sirovina 400£, onda bi profitna stopa ostala ista.

||470| G. Rodbertus zamišlja to ovako: Dok se u poljoprivredi izdaje 100 za najamninu plus 100 za mašineriju, u industriji se izdaje 100 za mašineriju, 100 za najamninu i x za sirovinu. Shema bi bila ova

I. Poljoprivreda

Postojani kapital mašinerija	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Profitna stopa
100	100	50	$\frac{50}{200} = \frac{1}{4}$

II. Industrija

Postojani kapital sirovina mašinerija	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Profitna stopa
x 100 [=x+100]	100	50	$\frac{50}{200+x}$

dakle svakako manje od $\frac{1}{4}$. Otuda zemljišna renta u I.

Prvo je, dakle, ta razlika između poljoprivrede i manufakture *imaginarna*, ona ne postoji, prema tome nema *nikakvog uticaja* na onaj oblik zemljišne rente koji određuje svaki drugi.

Drugo, g. Rodbertus bi mogao da nađe tu razliku među profitnim stopama u bilo kojim dvema posebnim granama industrije, razliku koja zavisi od *odnosa veličine postojanog i promenljivog kapitala*, odnosa koji opet sa svoje strane može da se odredi ili i ne odredi pridolaskom sirovine. U industrijskim granama u koje ulazi sirovina i ujedno mašinerija, vrednost sirovine, dakle relativna veličina koju ona od ukupnog kapitala sačinjava, naravno je veoma važna, kao što sam ranije pokazao. To nema nikakve veze sa zemljišnom rentom.

«Samo kada vrednost sirovog proizvoda padne *ispod* koštanja rada, moguće je da i u poljoprivredi *dobit na kapital apsorbuje ceo deo rente koji otpada na sirovi proizvod*, jer je tada moguće da se taj deo rente toliko smanji da se time između njega i poljoprivrednog kapitala, iako u ovome nedostaje jedna vrednost materijala, ipak stvori isti odnos kakav postoji između dela rente koji otpada na prerađeni proizvod i kapitala prerađivačke industrije, iako ovaj poslednji sadrži jednu vrednost materijala; dakle, samo je tada moguće da i u poljoprivredi osim dobiti na kapital ne preostane nikakva renta. Ali ukoliko gravitacija prema onom zakonu da je vrednost jednaka s koštanjem rada čini pravilo, bar u stvarnom prometu, utoliko i zemljišna renta čini pravilo, i ako zemljišne rente nema, nego se dobija samo dobit na kapital, onda to nije, kao što Ricardo pretpostavlja, prvobitno stanje, nego samo nenormalnost.» (Isto, str. 100.)

Dakle. Predstava [ista], da bismo ostali pri gornjem primeru; no da bismo imali nešto opipljivo, uzmimo da je sirovina = 100£.

I. Poljoprivreda

Postojani kapital mašinerija	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Vrednost	Cena	Profit
100	100	50	250	233 ¹ / ₃	[33 ¹ / ₃ =]16 ² / ₃ %

II. Industrija

Postojani kapital sirovine	mašine	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Vrednost	Cena	Profit
100	100	100	50	350	350	50=16 ² / ₃ %

Tu bi se profitna stopa u poljoprivredi i industriji izjednačila, dakle za zemljišnu rentu ne bi ostalo ništa zato što se poljoprivredni proizvod prodaje za 16²/₃£ ispod svoje vrednosti. Pa čak kad bi ovaj primer bio za poljoprivredu isto toliko tačan koliko je pogrešan, okolnost da vrednost sirovog proizvoda pada »ispod koštanja rada« bila bi samo saobrazna zakonu prosečnih cena. Naprotiv, treba objasniti zašto to »izuzetno« u poljoprivredi delom nije slučaj, i zašto se tu ceo višak vrednosti (ili bar više nego u drugim industrijskim granama, jedan suvišak iznad prosečne profitne stope) ostavlja u ceni proizvoda te posebne grane proizvodnje umesto da se obračuna pri obrazovanju opšte profitne stope. Tu vidimo da Rodbertus ne zna šta je (opšta) profitna stopa i prosečna cena.

Da bismo ovaj zakon razjasnili, što je mnogo važnije od Rodbertusa, uzećemo pet primera. Stopu viška vrednosti uzećemo svuda istu.

Nipošto ne bi bilo potrebno upoređivati robe jednake vrednosti; one treba da se upoređuju samo prema svojoj vrednosti. Uprošćenja radi upoređivaćemo robe jednakog kapitala.

||471|

	Postojani kapital		Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Stopa viška vrednosti	Profit	Stopa profita	Vrednost proizvoda
	mašinerija	sirovina	kapital najamnina					
I	100	700	200	100	50%	100	10%	1100
II	500	100	400	200	50%	200	20%	1200
III	50	350	600	300	50%	300	30%	1300
IV	700	nema	300	150	50%	150	15%	1150
V	nema	500	500	250	50%	250	25%	1250

Ovde imamo u kategorijama I, II, III, IV i V (pet oblasti proizvodnje), robe čije su odnosne vrednosti 1100, 1200, 1300, 1150 i 1250 funti sterlinga. To bi bile novčane cene po kojima bi se ove robe razmenjivale kad bi se razmenjivale po svojim vrednostima. U svima je predujmljeni kapital iste veličine, =1000£. Kad bi se ove robe razmenile po svojim vrednostima, profitna stopa iznosila bi u I samo 10 odsto, u II dvostruko, 20 odsto, u III 30 odsto, u IV 15 odsto, u V 25 odsto. Ako uzmemo te posebne profitne stope, njihova je suma =10 odsto +20 odsto +30 odsto +15 odsto +25 odsto, dakle =100 odsto.

Ako posmatramo ceo predujmljeni kapital u svih pet oblasti proizvodnje, onda daje jedna njegova porcija (I) 10 odsto, druga (II) 20

odsto itd. Prosek koji daje ceo kapital jednak je proseku koji daje pet porcija. A to je

$$\frac{100 \text{ (ukupna suma profitnih stopa)}}{5 \text{ (broj raznih profitnih stopa)}}$$

tj. 20 odsto.

U stvari nalazimo da 5000 kapitala predujmljenog u pet oblasti daje profit $100+200+300+150+250=1000$. Dakle 1000 na $5000=1/5$, 20 odsto. Isto tako: Ako računamo vrednost ukupnog proizvoda, onda ona iznosi 6000 , a suvišak za 5000 predujmljenog kapitala iznosi 1000 , $=20$ odsto, u odnosu na predujmljeni kapital $=1/5$ ili $16\frac{2}{3}$ odsto od ukupnog proizvoda. (To je opet drugi račun.) No da bi sad svaki od predujmljenih kapitala I, II, III itd. — ili, što je isto, jednaki kapitali ili kapitalije samo u odnosu svojih veličina, dakle samo u odnosu u kome su delovi predujmljenog ukupnog kapitala, participirali u višku vrednosti koji otpada na ukupan kapital, sme na svaki od njih pasti samo 20 odsto profita; mora toliko [472] na to otpasti. A da bi to bilo moguće, moraju se proizvodi raznih oblasti prodavati čas preko svoje vrednosti, čas više ili manje ispod svoje vrednosti. Ili se ukupni višak vrednosti mora na njih podeliti, ne u odnosu u kome se on u posebnim oblastima proizvodnje ostvaruje, nego u odnosu veličine predujmljenih kapitalija. Sve moraju prodavati svoj proizvod po 1200£ , tako da je suvišak vrednosti proizvoda preko predujmljenog kapitala ravan $1/5$ poslednjeg, ravan 20 odsto.

Ovom raspodelom:

	Vrednost proizvoda	Višak vrednosti	Prosečna cena	Odnos između prosečne cene i vrednosti	Odnos između profita i viška vrednosti u procentima	Obratovati profit
I	1100	100	1200	Suvišak prosečne cene preko vrednosti 100	Suvišak profita preko viška vrednosti 100 odsto	200
II	1200	200	1200	Vrednost ravna ceni 0	0	200
III	1300	300	1200	Padanja prosečne cene ispod vrednosti 100	Pad profita ispod viška vrednosti $33\frac{1}{3}$ odsto	200
IV	1150	150	1200	Suvišak cene preko vrednosti 50	Suvišak profita preko viška vrednosti $33\frac{1}{3}$ odsto	200
V	1250	250	1200	Suvišak vrednosti preko cene 50	Suvišak viška vrednosti preko profita 25 odsto	200
					Pad profita ispod viška vrednosti 20 odsto	

Ovde vidimo da je samo u jednom slučaju (II) prosečna cena ravna vrednosti robe, jer je *višak vrednosti* ovde slučajno ravan *normalnom prosečnom profitu* od 200. U drugim slučajevima se sad više sad manje viška vrednosti uzima iz jedne [oblasti] i daje grudoj itd.

Ako gospodin Rodbertus treba išta da pokaže, onda je to bilo ovo: zašto to *ne* može biti slučaj u *poljoprivredi*, nego [zašto] se u njoj robe moraju prodavati po svojoj *vrednosti*, a ne po prosečnoj ceni.

Što konkurencija postiže, to je izjednačenje profita, dakle svodenje *vrednosti* roba na *prosečne cene*. Pojedinačni kapitalista očekuje, kao što Malthus kaže, od svakoga dela *svoga* kapitala jednak *profit* — što, drugim rečima, znači samo to da on svaki deo *svoga* kapitala (ne obzirujući se na njegovu organsku funkciju) smatra za samostalan izvor profita, da mu se on takvim *čini*. Tako smatra svaki kapitalista prema klasi kapitalista svoj kapital za izvor profita iste veličine kakav ostvaruje svaki drugi kapital *jednake veličine*; to jest, svaki kapital u nekoj posebnoj sferi proizvodnje smatra se samo kao *deo ukupnog kapitala*, koji je *predumljen ukupnoj proizvodnji*, i on zahteva svoj udeo u ukupnom višku vrednosti, u ukupnosti neplaćenog rada ili proizvoda rada — srazmerno svojoj veličini, svome udelu — srazmerno alikvotnom delu ukupnog kapitala. Taj *privid* potvrđuje kapitalisti — kome u konkurenciji uopšte *izgleda* sve obrnuto — i potvrđuje ne samo njemu nego i nekim njegovim najodanijim farisejima i književnicima da je kapital od rada *nezavisan* izvor dohotka, budući da profit kapitala u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje nipošto nije određen samo onom količinom neplaćenog rada koju *»proizvodi«* on sam; ona se baca u lonac profitne mase iz koje pojedini kapitalisti naplaćuju stope srazmerno svome udelu u ukupnom kapitalu.

Rodbertus [ova izlaganja su] prema tome besmislica. Uzgred još da napomenemo da je u nekim granama poljoprivrede — kao u samostalnom stočarstvu — promenljivi kapital, to jest u najamninu uloženi kapital, izvanredno mali u sravnjenju s postojanim delom kapitala.

»Zakupnina je po svojoj prirodi uvek zemljišna renta.« (Isto, str. 113.)

Pogrešno. Zakupnina se uvek plaća zemljoposjedniku; to je sve. Ali ako je ona, kao što se to u praksi veoma često dešava, delom ili u celini odbitak od normalnog profita ili odbitak od normalne najamnine (pravi višak vrednosti, dakle profit plus renta, nije nikada *odbitak* od najamnine, već je on onaj deo radnikovog proizvoda koji *po odbitku* najamnine *od* toga proizvoda preostane), onda ona, posmatrana ekonomski, nije zemljišna renta, i to će se odmah praktično dokazati čim [473] konkurentske prilike uspostave normalnu najamninu i normalni profit.

Kod *prosečnih cena*, na koje konkurencija stalno teži da svede *vrednosti* roba, dolazi dakle — s izuzetkom II u gornjoj tablici — do stalnog *odavanja na vrednost* proizvoda jedne oblasti proizvodnje i do *odbitka od vrednosti* proizvoda druge oblasti proizvodnje, da bi

proizašla *opšta profinna stopa*. Kod roba posebnih oblasti proizvodnje, gde odnos promenljivog kapitala prema ukupnoj sumi predumjlenog kapitala (stopa viška rada se pretpostavlja kao data, jednaka) odgovara prosečnoj srazmeri društvenog kapitala, vrednost je ravna prosečnoj ceni; dakle, nema niti *odavanja vrednosti* niti *odbitka od vrednosti*. Ali ako se ne bi usled posebnih okolnosti, koje ovde nećemo razjašnjavati, u određenim oblastima proizvodnje od vrednosti roba (iako je vrednost *iznad* prosečne cene) ništa *odbijalo*, ne samo privremeno već prosečno, onda se to zadržavanje *čitavog viška vrednosti* u jednoj posebnoj oblasti proizvodnje — iako *vrednost* robe povišava preko *prosečne cene* i stoga donosi višu profitnu stopu od prosečne — ima posmatrati kao privilegija takvih oblasti proizvodnje. To ovde treba tretirati kao *osobnost*, kao izuzetak i objasniti ne to da se njihova *prosečna cena* obara *ispod* njihove vrednosti — što bi bila opšta pojava i nužna pretpostavka izjednačenja —, nego to zašto se one prodaju baš *po* svojoj vrednosti preko prosečne cene za razliku od drugih roba.

Prosečna cena neke robe je ravna njenim *troškovima proizvodnje* (u njoj predumjlenom kapitalu, bilo u najamnini, sirovini, mašineriji ili čemu drugom) plus prosečni profit. Dakle, ako je, kao u gornjem slučaju, prosečni profit = 20 odsto, = $\frac{1}{5}P$, onda je prosečna cena svake robe = K (predumjlenom kapitalu) + $\frac{P}{K}$ (prosečnoj profitnoj stopi). Ako je $K + \frac{P}{K}$ = *vrednosti* ove robe, dakle višak vrednosti proizveden u ovoj oblasti proizvodnje $V = P$, onda je vrednost robe ravna njenoj prosečnoj ceni. Ako je $K + \frac{P}{K}$ manji od *vrednosti* robe, dakle višak vrednosti proizveden u ovoj oblasti V veći od P , onda se vrednost robe *smanjuje* na njenu prosečnu cenu i deo njenog viška vrednosti dodaje vrednosti drugih roba. Ako je najzad $K + \frac{P}{K}$ veći od *vrednosti* robe, dakle V manji od P , onda se *vrednost* robe povišava na svoju prosečnu cenu i višak vrednosti proizveden u drugim oblastima proizvodnje njoj dodaje.

Ako najzad ima roba koje se prodaju *po* svojoj vrednosti, iako je njihova vrednost veća od $K + \frac{P}{K}$, ili čija vrednost nije bar za toliko smanjena da bi se nivelisala na njihovu normalnu prosečnu cenu $K + \frac{P}{K}$, onda moraju dejstvovati okolnosti koje ovoj robi daju izuzetan položaj. U tom slučaju stoji profit realizovan u ovim oblastima' proizvodnje *iznad* opšte profitne stope. Ako kapitalista ovde dobija opštu profitnu stopu, onda *zemljoposjednik* može dobiti višak profita u obliku zemljišne rente.

[7. *Rodbertusova greška u pitanju faktora koji određuju
profitnu stopu i stopu zemljišne rente*]

Ono što ja nazivam profitnom stopom i kamatnom stopom, to Rodbertus naziva

«visinom dobiti na kapital i visinom kamate». (Str. 113.) Ona «se dobija iz njihove srazmere prema kapitalu . . . Sve civilizovane nacije primile su sumu kapitala od 100 kao jedinicu koja daje merilo za visinu koja se ima izračunati. Ukoliko je, dakle, veći srazmerni broj koji iznos dobiti ili kamate što otpada na kapital daje na 100, drugim rečima, ukoliko «više procenata» neki kapital donosi, utoliko su *veći* dobit i kamata.» (Str. 113/114.)

«Visina zemljišne rente i zakupnine rezultira iz njihove srazmere prema nekom određenom zemljištu.» (Str. 114.)

Ovo ne valja. Pre svega stopa zemljišne rente računa se na kapital, dakle kao *suivisak cene neke robe iznad cene njenih troškova proizvodnje* i iznad dela cene koji sačinjava profit. G. Rodbertus računa na eker i jutro, pri čemu se gubi unutrašnja veza, ||474| on uzima *pojavn* oblik stvari zato što mu on objašnjava izvesne fenomene. Renta koju donosi jedan eker jeste rental, apsolutni iznos rente. *On može da raste kad stopa zemljišne rente ostaje ista ili čak kad pada.*

«Visina vrednosti zemlje dobija se iz kapitalizacije zemljišne rente nekog određenog zemljišta. Ukoliko je veća suma kapitala koju daje kapitalizacija zemljišne rente nekog zemljišta određene veličine, utoliko je *veća* vrednost zemljišta.» (Str. 114.)

Reč «visina» je tu besmislica. Jer, prema čemu ona izražava odnos? Da je [kapitalizacija pri kamatnoj stopi od] 10 odsto viša nego [pri] 20, jasno je; ali tu je jedinica mere 100. «Visina vrednosti zemlje» je isto takva opšta fraza kao i *visoko* ili *nisko* stanje robnih cena uopšte. Gospodin Rodbertus hoće sada da istražuje:

«Šta odlučuje o visini dobiti na kapital i o visini zemljišne rente?» (Str. 115.)

[a] *Rodbertusova prva teza*]

Rodbertus pre svega istražuje: Šta odlučuje o *«visini rente uopšte»*, dakle, šta određuje *stopu viška vrednosti?*

«I.) Pri datoj vrednosti proizvoda, ili pri proizvodu date količine rada, ili, što je opet jedno isto, pri datom nacionalnom proizvodu, visina rente je uopšte obrnuto srazmerna s visinom najamnine, i upravno srazmerna s visinom proizvodnosti rada uopšte. Što niža najamnina, to viša renta; što viša proizvodnost rada uopšte, to niža najamnina i to viša renta.» (Str. 115/116.)

«Visina» rente — stopa viška vrednosti —, kaže Rodbertus, zavisi od *«veličine onog dela koji preostaje za rentu»* (str. 117), naime, po odbitku najamnine od ukupnog proizvoda, pri čemu «se može zanemariti *onaj* deo vrednosti proizvoda koji služi za *naknadu kapitala*». (Str. 117.)

Ovo je dobro (mislim zato što se pri tom razmatranju viška vrednosti postojani deo kapitala »zanemaruje«.)

Donekle je čudnovato shvatanje da

«ako najamnina pada, to jest ako sačinjava sve manju kvotu cele vrednosti proizvoda, da se u tom slučaju smanjuje *ukupni kapital* na koji se *drugi deo rente* <to jest industrijski profit> »ima računati kao dobit. Ali samo srazmerna veličina između vrednosti koja postaje dobit na kapital ili zemljišna renta, i kapitala, odnosno zemljišne površine, na koje se vrednost kao dobit na kapital, odnosno zemljišna renta ima računati — konstituiše *visinu* ovih. Ako, dakle, najamnina ostavlja za rentu veću vrednost, to se čak i na *smanjeni kapital* i zemljišnu površinu iste veličine ima računati veću vrednost kao dobit i zemljišna renta; srazmerni broj obeju koji odatle rezultira postaje veći, te su se, dakle, uzvav obe zajedno, ili renta uopšte, uvećale . . . Pretpostavljeno je da vrednost proizvoda uopšte ostaje nepromenjena . . . Zbog toga što se *smanjuje najamnina koju staje rad*, zbog toga se još *ne smanjuje rad koji staje proizvod.*» (Str. 117, 118.)

Ovo poslednje je dobro. Ali je pogrešno da se *postojani kapital* mora smanjiti s padom promenljivog kapitala, kapitala izdatog za najamninu; drugim rečima, pogrešno je da se *profitna stopa* mora penjati <sasvim nepotrebno dovođenje u vezu s površinom zemlje itd. ovde izostavljam> zato što se *stopa viška vrednosti* penje. Najamnina pada, na primer, zato što rad postaje proizvodniji, i to da postaje proizvodniji izražava se u svima slučajevima u tome što isti radnik u isto vreme preradi više sirovina; dakle, taj deo postojanog kapitala raste; isto tako mašinerija i njena vrednost. Prema tome, *profitna stopa* može da pada sa smanjivanjem najamnine. Profitna stopa zavisi od *veličine viška vrednosti*, koja je određena ne samo stopom viška vrednosti nego i brojem upotrebljenih radnika.

Rodbertus određuje tačnu potrebnu najamninu kao jednaku »s *iznosom potrebnog izdržavanja*, to jest s jednom za određenu zemlju i određeni vremenski razmak *prilično jednakom, određenom realnom količinom proizvoda.*» (Str. 118.)

||475| G. Rodbertus sad izlaže postavke, koje je razvio Ricardo, o obrnutoj srazmeri profita i najamnine i o određivanju te srazmere proizvodnošću rada veoma *zapatljano i konfuzno*, teško i nezgrapno. Konfuznost dolazi delom otuda što on umesto radnog vremena glupavo uzima *količine proizvoda* za meru i pravi besmislene razlike između *visine vrednosti proizvoda* i *veličine vrednosti proizvoda*.

Pod *visinom vrednosti proizvoda* taj mudrac ne podrazumeva ništa drugo do odnos proizvoda prema radnom vremenu. Ako *isto* radno vreme daje mnogo proizvoda onda je *vrednost proizvoda* niska, to jest vrednost svakog pojedinog dela ove količine; ako je slučaj obrnut, obrnuto. Ako bi 1 radni dan dao 100 funti pređe, a kasnije 200 funti, onda bi u drugom slučaju vrednost pređe bila dvaput manja nego u prvom. U prvom slučaju bila bi njena vrednost $=\frac{1}{100}$ radnog dana,

u drugom bila bi vrednost 1 funte pređe $= \frac{1}{200}$ radnog dana. Pošto radnik dobija istu količinu proizvoda, pa bila *njegova vrednost visoka ili niska*, to jest bilo da sadrži više ili manje rada, to je najamnina obrnuto srazmerna s profitom, i najamnina uzima prema proizvodnosti rada manje ili više od ukupnog proizvoda. On izražava to u sledećim zapetljanim rečenicama:

*... ako je najamnina, kao potrebno izdržavanje, određena realna količina proizvoda, onda ona mora sačinjavati veću vrednost ako je vrednost proizvoda visoka, manju vrednost ako je vrednost proizvoda niska, dakle mora, pošto je pretpostavljeno da se jednaka vrednost proizvoda ima deliti, apsorbovati veliki deo vrednosti proizvoda ako je ona visoka, mali deo ako je niska, i, naposletku, mora ostaviti veliku odnosno malu količinu vrednosti proizvoda za rentu. Ali ako važi pravilo da je vrednost proizvoda ravna količini rada koji je on koštao, onda opet o visini vrednosti proizvoda odlučuje jedino proizvodnost rada, ili odnos količine proizvoda prema količini rada koji je upotrebljen za njegovu proizvodnju... ako ista količina rada proizvede više proizvoda, drugim rečima, ako se proizvodnost povećava, onda u istoj količini proizvoda ima manje rada; i obrnuto, ako ista količina rada proizvodi manje proizvoda, drugim rečima, ako proizvodnost pada, onda u istoj količini proizvoda ima više rada. Ali *količina rada određuje vrednost proizvoda*, a *srazmerna vrednost određene količine proizvoda visinu vrednosti proizvoda*. *... Dakle, renta uopšte... mora biti *utoliko viša ukoliko je viša proizvodnost rada uopšte*.* (Str. 119, 120.)

No, ovo je tačno samo onda ako proizvod za čiju je proizvodnju radnik upotrebljen spada u onu vrstu koja kao životno sredstvo ulazi u njegovu potrošnju — po tradiciji ili po potrebi. Ako ne spada, onda je za relativnu visinu najamnine i profita, kao i za *veličinu viška vrednosti* uopšte, proizvodnost toga rada sasvim indiferentna. *Isti deo vrednosti* celog proizvoda, broj ili količina proizvoda u kome se taj deo vrednosti izražava, bio on veliki ili mali, pripada radniku kao najamnina. Nkakva promena u proizvodnosti rada neće u ovom slučaju ništa izmeniti u *deobi vrednosti* proizvoda.

(b) *Rodbertusova druga teza*

II.) Ako je pri datoj vrednosti proizvoda visina rente uopšte data, onda visina zemljišne rente, odnosno visina dobiti na kapital, stoji u obrnutoj srazmeri kako jedna prema drugoj tako i prema proizvodnosti rada, odnosno prema poljoprivrednom i prerađivačkom radu. Što je viša ili niža zemljišna renta, to je niža ili viša dobit na kapital, i obrnuto; što je viša ili niža proizvodnost rada u poljoprivrednoj proizvodnji ili fabričkoj proizvodnji, to je niža ili viša zemljišna renta ili dobit na kapital, a obrnuto, dakle, i utoliko viša ili niža dobit na kapital ili zemljišna renta. (Str. 116.)

Prvo smo imali ([u tezi] I) Ricardov [zakon] da najamnina i profit stoje jedno prema drugome u *obrnutoj* srazmeri. ♣

Sada imamo drugi Ricardov [zakon] — drukčije razvijeni, ili, bolje reći, zamršen¹ — da profit i renta stoje u obrnutoj srazmeri.

Veoma je jasno: kada se jedan dati *višak vrednosti* deli između kapitalista i zemljoposjednika — deo jednoga je utoliko veći ukoliko je manji deo drugoga i vice versa². Ali g. Rodbertus unosi ovamo i nešto svoje, što treba pobliže ispitati.

G. Rodbertus smatra najpre kao neko novo otkriće da se *višak vrednosti uopšte* («vrednost proizvoda rada koja se kao renta uopšte ima deliti»), celokupni od strane kapitalista dobijeni *višak vrednosti* »sastoji iz vrednosti sirovog proizvoda plus vrednost prerađenog proizvoda«. (Str. 120.)

Pre svega g. Rodbertus opet ponavlja svoje »otkriće« o odsustvovanju »vrednosti materijala« u ||476| poljoprivredi. Ovoga puta sledećom bujicom reći:

»Deo rente koji otpada na prerađeni proizvod i određuje stopu dobiti na kapital, raspodeljuje se kao dobit ne samo na onaj kapital koji je stvarno upotrebljen za proizvodnju toga proizvoda, nego i na celu vrednost sirovog proizvoda, koja je kao *vrednost materijala* sadržana u preduzetničkom fondu fabrikanta; naprotiv, kod onog dela rente koji dolazi na sirovi proizvod i od kojega se *dobit na kapital upotrebljen u proizvodnji sirovog proizvoda računa po stopi dobiti datoj*« (da, po *datoj* stopi dobiti) »u *prerađivačkoj industriji*, dok ostatak preostaje za zemljišnu rentu, — takve vrednosti materijala nema.« (Str. 121.)

Ponavljamo: quod non³.

Pretpostavimo, što g. Rodbertus nije *dokazao* i svojim načinom ne može dokazati, da *zemljišna renta postoji* — dakle da određeni deo viška vrednosti sirovog proizvoda pripadne zemljoposjedniku.

Zatim pretpostavimo: »visina rente uopšte« (stopa *viška vrednosti*) »date vrednosti proizvodnje je takođe data.« (Str. 121.) Što znači isto toliko kao na primer: »U nekoj robi od 100£ ima na primer 50£, polovina, neplaćenog rada; [ova svota] sačinjava, dakle, fond iz koga se plaćaju sve rubrike viška vrednosti — renta, profit itd. Na taj način je potpuno očigledno da jedan od ortaka u svoti od 50£ dobija utoliko više ukoliko drugi dobija manje, i vice versa, ili da su profit i zemljišna renta među sobom obrnuto srazmerni. Sad je pitanje šta određuje deobu između profita i zemljišne rente?»

Na svaki način ostaje tačno to da je dohodak kapitaliste (bilo da je on poljoprivrednik ili fabrikant) ravan višku vrednosti koji on ostvaruje prodajom svoga prerađenog proizvoda (koji je otkinuo od radnika u svojoj sferi proizvodnje), a da zemljišna renta (gde ne potiče, recimo, kao kod *vodopada* koji se proda industrijalcu, neposredno iz *prerađenog proizvoda*, što je slučaj i kod rente za *gradnju kuća* itd., jer kuće, naravno, nisu nikakvi *sirovi proizvod*) potiče samo iz ekstraprofita (onog dela

¹ igra reči — gewickelt, verwickelt — ² obrnuto — ³ nije tako!

viška vrednosti koji ne ulazi u opštu profitnu stopu), koji se nalazi u sirovim proizvodima i koji zakupac plaća zemljoposjedniku.

Potpuno je tačno da će u granama industrije koje upotrebljavaju sirovine profitna stopa padati ili rasti ako vrednost sirovog proizvoda raste ili pada, obrnuto s vrednošću sirovog proizvoda. Ako se vrednost pamuka udvostruči, onda će pri datoj najamnini i datoj stopi viška vrednosti profitna stopa padati, kao što sam to ranije pokazao na jednom primeru^[20]. Ali to isto važi i u poljoprivredi. Ako je žetva podbacila pa i nadalje treba proizvoditi na istom stepenu proizvodnje (mi ovde pretpostavljamo da se robe prodaju po svojoj vrednosti), onda bi veći deo ukupnog proizvoda ili njegove vrednosti morao biti vraćen zemlji, i po odbitku najamnine, ako bi ona ostala ista, manja količina proizvoda sačinjavala bi višak vrednosti zakupca, dakle zakupac i zemljoposjednik imali bi među sobom da podele i manju količinu vrednosti. Iako bi isti proizvod imao višu vrednost nego ranije, smanjila bi se ne samo kvota proizvoda nego i *obrok vrednosti* koji preostaje. Nešto drukčije stoji stvar ako proizvod usled tražnje skoči *iznad* svoje vrednosti, i skoči toliko da manja količina proizvoda ima višu cenu nego ranije veća količina. Međutim, to *protivreči* pretpostavci da se proizvodi prodaju po svojoj vrednosti.

Uzmimo obrnut slučaj. Berba pamuka je dvaput bolja i onaj njen deo koji se vraća neposredno zemlji, kao na primer đubre i seme, staje manje nego ranije. U tom slučaju je deo vrednosti koji po odbitku najamnine preostaje za vlasnika pamučne plantaže veći nego ranije. Profitna stopa bi ovde, dakle, rasla kao i u pamučnoj industriji. To je, doduše, sasvim tačno. U jednom aršinu pamučnog platna bio bi sada deo vrednosti koji sačinjava sirovinu manji nego ranije, a onaj deo koji sačinjava vrednost prerade — veći nego ranije. Uzmimo da aršin pamučnog platna staje 2 šilinga ako vrednost u njemu sadržanog pamuka iznosi 1 šiling. Ako sad pamuk padne (što je moguće samo pod pretpostavkom da je njegova vrednost jednaka s njegovom cenom jer je kultura postala proizvodnija) od 1 šilinga na $\frac{1}{2}$ šilinga, onda vrednost aršina platna iznosi $1\frac{1}{2}$ šiling. Ona je pala za četvrtinu = 25 odsto. Ali dok je vlasnik pamučne plantaže ranije prodavao 100 funti po 1 šiling, on sad ima da proda 200 po $\frac{1}{2}$ šilinga. Ranije je bila vrednost = 100 šilinga, sad je takode 100 šilinga. Iako je pamuk ranije sačinjavao veći deo vrednosti proizvoda — ujedno je pala i stopa viška vrednosti u samoj kulturi pamuka —, proizvođač pamuka dobio je za svojih 100 šilinga pamuka, računajući funtu po 1 šiling, samo 50 aršina pamučnog platna; sada dobija, prodajući funtu pamuka po $\frac{1}{2}$ šilinga, za svojih 100 šilinga $66\frac{2}{3}$ aršina.

Ako se pretpostavi da se robe prodaju po svojim vrednostima, onda je pogrešno da dohodak proizvođača koji učestvuju u proizvodnji proizvoda mora zavistiti od sastavnih delova vrednosti [477] koje njihovi proizvodi sačinjavaju u *ukupnoj vrednosti* proizvoda.

Pretpostavimo da se u svima industrijskim robama, uračunavši

tu i mašineriju, vrednost ukupnog proizvoda sastoji u jednoj grani iz 300£, u drugoj iz 900, u trećoj iz 1800£.

Ako je istina da srazmera u kojoj se vrednost celog proizvoda deli između vrednosti sirovog proizvoda i vrednosti prerađenog proizvoda određuje srazmeru u kojoj se višak vrednosti — renta, kako Rodbertus kaže — deli na profit i zemljišnu rentu, onda to mora biti istina i za različne proizvode različitih oblasti proizvodnje, u kojima sirovina i prerađeni proizvod učestvuju u različnim srazmerama.

Ako od vrednosti od 900£ otpada 300£ na prerađeni proizvod i 600 na sirovi proizvod, ako 1£=1 radni dan; ako je, dalje, *stopa viška vrednosti* data, na primer 2 časa na 10, kad je normalni radni dan 12 časova, onda 300£ [prerađenog proizvoda] sadrži 300 radnih dana, a 600£ [sirovog proizvoda] još jedanput toliko, 2×300 . Suma viška vrednosti u jednom iznosi 600 časova, u drugom 1200. To ne znači ništa drugo nego da *veličina* viška vrednosti, ako je njegova stopa data, zavisi od broja radnika ili broja jednovremeno uposlenih radnika. Pošto je, dalje, *pretpostavljeno* (nije dokazano) da od viška vrednosti koji ulazi u vrednost poljoprivrednog proizvoda jedan deo pripada zemljoposjedniku kao zemljišna renta, onda bi iz toga, dalje, sledilo da *veličina zemljišne rente* stvarno raste u istoj srazmeri kao i vrednost poljoprivrednog proizvoda u poređenju sa »prerađenim proizvodom«.

U gornjem primeru poljoprivredni proizvod se odnosi prema prerađenom proizvodu kao 2 : 1, kao 600 : 300. Uzmimo [u nekom drugom slučaju] da se odnosi kao 300 : 600. Pošto je zemljišna renta sadržana u višku vrednosti koji se nalazi u poljoprivrednom proizvodu, to je jasno da ako višak vrednosti u prvom slučaju iznosi 1200 časova, a u drugom samo 600, onda zemljišna renta, ako sačinjava *određeni* deo tog viška vrednosti, u prvom slučaju mora biti veća nego u drugom. Ili, ukoliko poljoprivredni proizvod sačinjava *veći deo vrednosti* u vrednosti celoga proizvoda, utoliko veći deo *viška vrednosti celoga proizvoda* otpada na njega, pošto se u svakom delu vrednosti proizvoda nalazi određena količina viška vrednosti; i ukoliko *veći deo viška vrednosti od celog proizvoda otpada* na poljoprivredni proizvod, utoliko je veća zemljišna renta, pošto se određeni srazmerni deo *viška vrednosti* poljoprivrednog proizvoda predstavlja u *zemljišnoj renti*.

Uzmimo da zemljišna renta iznosi desetinu poljoprivrednog viška vrednosti, tada je ona ravna 120 časova, ako vrednost poljoprivrednog proizvoda iznosi 600£ (od ukupne vrednosti od 900£), a samo 60 časova ako ona iznosi 300£. Po ovome bi se *veličina zemljišne rente* stvarno menjala s veličinom vrednosti poljoprivrednog proizvoda, dakle i s relativnom veličinom vrednosti poljoprivrednog proizvoda u *odnosu* na industrijski proizvod. Ali »visina« zemljišne rente i profita, njihove stope, ne bi imale s *tim apsolutno nikakve veze*. U prvom slučaju bila bi vrednost proizvoda 900£, od toga 300£ industrijski proizvod a 600£ poljoprivredni proizvod. Od toga 600 časova viška vred-

nosti za industrijski proizvod i 1200 časova za poljoprivredni proizvod. Ukupno 1800 časova. Od ovih otpada na zemljišnu rentu 120 časova, na profit 1680. U drugom slučaju vrednost proizvoda iznosi 900£. Od toga su 600 industrijski proizvod i 300£ poljoprivredni proizvod. Dakle, višak vrednosti od 1200 časova otpada na industriju, a 600 na poljoprivredu. Ukupno 1800. Od toga dolazi na zemljišnu rentu 60 časova, a na profit 1200 za industriju i 540 za poljoprivredu. Ukupno 1740. U drugom slučaju je industrijski proizvod (po vrednosti) dvaput veći od poljoprivrednog proizvoda, u prvom slučaju obrnuto. U drugom slučaju zemljišna renta iznosi 60 časova, u prvom 120. Ona je samo prosto porasla srazmerno porastu vrednosti poljoprivrednog proizvoda. Kako se uvećavala ova vrednost, tako se uvećavala i vrednost rente. Uzmemo li ukupni višak vrednosti, 1800, onda je zemljišna renta $\frac{1}{15}$ u jednom slučaju, a $\frac{1}{30}$ u drugom.

Ako se tu s veličinom *dela vrednosti* koji dolazi na poljoprivredni proizvod penje i *veličina zemljišne rente*, a s tom njenom veličinom njen srazmerni udeo u ukupnom višku vrednosti; ako se, dakle, penje i stopa po kojoj višak vrednosti odlazi na zemljišnu rentu u srazmeri prema stopi kojom učestvuje profit, onda je to slučaj samo zato što Rodbertus pretpostavlja da zemljišna renta u određenoj srazmeri učestvuje u višku vrednosti poljoprivrednog proizvoda. To stvarno mora biti slučaj ako je ta činjenica *data* ili *pretpostavljena*. Ali sama činjenica nipošto ne proizilazi iz Rodbertusovog trućanja o »vrednosti materijala«, koje on ovde ponavlja a o kojoj sam ja napred [na str.] 476. na samom njenom početku govorio.¹

Ali *visina* zemljišne rente i ne raste u srazmeri s [viškom vrednosti u] proizvodu u kome participira, jer ta [srazmera] čini jednu desetinu, kao i ranije; njena *veličina* raste jer taj *proizvod raste*, i zato što raste njena veličina, a da nije rasla njena »visina«, raste njena »visina« upoređena s količinom profita ili s udelom profita u [478] vrednosti toga ukupnog proizvoda. Pošto se *pretpostavlja* da veći deo vrednosti ukupnog proizvoda donosi *rentu*, da se veći deo *viška vrednosti* može pretvoriti u rentu, to je, naravno, u rentu pretvoreni deo viška vrednosti veći. Ta stvar nema apsolutno nikakve veze s »vrednošću materijala«. Ali da se

»veća renta« ujedno predstavlja kao »viša« zato što je površina ili broj jutara, na koje se ona proračunava, ostao isti, pa dakle na pojedino jutro dolazi veća suma vrednosti« (str. 122),

to je glupost. To je merenje »visine« rente jednim »merilom« kojim se teškoća samog pitanja zaobilazi.

Da smo gornji primer postavili drukčije, budući da još ne znamo šta je renta, i kod poljoprivrednog proizvoda ostavili istu *profitnu*

¹ Vidi u ovom tomu str. 57.

stopu kao kod industrijskog proizvoda, samo da smo za zemljišnu rentu dodali jednu desetinu, onda bi stvar stajala drukčije i jasnije, što je u stvari i potrebno, pošto se pretpostavlja *ista* profitna stopa.

	<i>Manufakturni proizvod</i>	<i>Poljoprivredni proizvod</i>	
I	600 £ [7200 časova]	300 £ [3600 časova]	1200 [časova] viška vrednosti za manufakturu, 600 za poljoprivredu i 60 za rentu. Ukupno 1860 [časova; od ovih] 1800 za profit
II	300 £ [3600 časova]	600 £ [7200 časova]	600 [časova] viška vrednosti za manufakturu, 1200 za poljoprivredu i 120 za rentu. Ukupno 1920 [časova; od ovih] 1800 za profit

Zemljišna renta je u slučaju II dva puta veća nego u I jer je deo vrednosti proizvoda na kome ona sedi kao uš, poljoprivredni proizvod, porastao srazmerno industrijskom proizvodu. Profitna masa ostaje u oba slučaja ista = 1800. U prvom slučaju $\frac{1}{31}$, u drugom $\frac{1}{16}$ od ukupnog viška vrednosti.

A ako Rodbertus bezuslovno hoće da vindicira »vrednost materijala« isključivo industriji, onda je pre svega bila njegova dužnost da onaj deo postojanog kapitala koji se sastoji iz mašinerije itd. natovari isključivo na poljoprivredu. Taj deo kapitala ulazi u poljoprivredu kao proizvod koji joj je isporučila industrija, kao »prerađeni proizvod«, koji služi kao sredstvo za proizvodnju za »sirovi proizvode«.

Što se tiče industrije, ona je za deo vrednosti mašinerije koji se sastoji iz »sirovine« — pošto je tu posredi obračun između dveju firmi — već *zadužena* pod rubrikom »sirovina« ili »vrednost materijala«. To joj se, dakle, ne može dvared uračunati. Drugi *deo vrednosti mašinerije* koja se upotrebljava u industriji sastoji se iz dometnutog »pre-radivačkog rada« (prošlog i sadašnjeg), a taj se razlaže na najamninu i profit (na plaćeni rad i neplaćeni rad). Deo kapitala, dakle, koji je tu predujmljen (osim kapitala sadržanog u sirovini mašinerije) sastoji se *samo* iz najamnine i prema tome, uvećava ne samo veličinu predujmljenog kapitala nego i masu viška vrednosti koja se ima računati na taj predujmljeni kapital, dakle i profit.

(Pri takvom računu uvek je netačno to što na primer rabaćenje mašinerije ili alata koje je sadržano u samoj mašineriji, u njenoj vrednosti, iako se u poslednjoj analizi može svesti na *rad*, bilo na rad koji se nalazi u sirovini, bilo na onaj rad koji sirovinu pretvara u mašineriju itd. — što taj *prošli rad* ne ulazi više nikad ni u profit ni u najamninu, nego što deluje, ukoliko se za reprodukciju potrebno radno vreme ne bi menjalo, još samo kao proizvedeni uslov za proizvodnju, koji u procesu uvećanja vrednosti figurira samo kao vrednost postojanog

kapitala, ma koja da mu je upotrebna vrednost u procesu rada. To je veoma važno; ja sam to raspravio već pri istraživanju razmene postojanog kapitala i dohotka^[21]. Ali, osim toga, to se ima još izložiti u odeljku o akumulaciji kapitala.)

Što se, pak, tiče poljoprivrede — to jest same proizvodnje sirovina ili takozvane praprodukcije —, to *pri obračunavanju između firmi* »*Praprodukcija*« i »*Prerada*« deo vrednosti kapitala koji predstavlja mašineriju, alate itd. i koji ulaze u poljoprivredu — taj deo postojanog kapitala ne može se ni na koji način shvatiti drukčije nego kao stavka koja ulazi u poljoprivredni kapital, ne povećavajući njegov *višak vrednosti*. Ako poljoprivredni rad usled primene mašinerije itd. postane proizvodniji, on to postaje utoliko manje ukoliko je viša cena te mašinerije itd. Upotrebna vrednost mašinerije, a ne njena *vrednost* jeste ono što povećava proizvodnost poljoprivrednog rada ili bilo koga rada. Inače bi se moglo takode reći da je proizvodnost prerađivačkog rada uslovljena pre svega egzistencijom sirovine i njenih osobina. Ali opet je upotrebna vrednost sirovine, a ne njena vrednost, uslov proizvodnje za industriju. Vrednost je, tačnije, a drawback¹. Što g. Rodbertus kaže o »vrednosti materijala« u odnosu prema industrijskom kapitalu, to važi, dakle, ||479| mutatis mutandis² doslovno i za mašineriju itd.

»Na primer *koštanje rada* posebnog proizvoda, kao što je pšenica ili pamuk, ne može se odrediti koštanjem rada koji se ima računati za plug ili džin³ kao mašine« (ili pak koštanjem rada koji se ima računati za neki odvodni kanal ili neku stajsku zgradu). »Naprotiv, vrednost mašine ili mašinska vrednost figurira u imovini kapitala na koju posednik mora da računa deo rente kao dobit koji otpada na sirovi proizvod.« (v. Rodbertus, str. 97.)^[22]

Drugim rečima: Deo vrednosti u pšenici i pamuku koji predstavlja vrednost istrošenog pluga ili džina, nije rezultat rada oranja ili odvajanja pamučnih vlakana od semena, nego je rezultat rada koji je fabrikovao plug ili džin. Taj deo vrednosti ulazi u poljoprivredni proizvod, a da nije proizveden [u poljoprivredi]. On samo prolazi kroz njene ruke; jer, posredstvom njega ona samo [nabavlja] nove pluge i džinove, koje kupuje od proizvođača mašina.

Ta u poljoprivredi upotrebljavana mašinerija, kao i alati, zgrade i drugi prerađeni proizvodi sastoje se iz dva sastavna dela: 1. iz sirovina tih prerađenih proizvoda; [2. iz rada dodatog sirovinama.] Te sirovine su, doduše, proizvod poljoprivrede, ali su onaj deo njenog proizvoda koji više nikada ne ulazi ni u najamninu ni u profit. Kad ne bi bilo nijednog kapitaliste, proizvođač ne bi mogao ni sada kao ni pre da zaračuna sebi taj deo svoga proizvoda kao najamninu. On bi ga, u stvari, morao *besplatno* dati fabrikantu mašina da mu ovaj

¹ smetnja — ² uz nužne izmene — ³ mašina za čišćenje pamuka

od njega napravi mašinu, a osim toga on bi morao da plati toj sirovini dodati rad (dakle, najamninu plus profit). U stvari, to se i dešava. Proizvođač mašina kupuje sirovinu, ali kupujući mašinu poljoprivrednik mora tu sirovinu opet da otkupi. To je, dakle, isto kao da je nije ni prodao, nego da ju je proizvođaču mašina pozajmio, da bi joj [ovaj] dao oblik mašine. Dakle, deo vrednosti u *poljoprivredi* upotrebene mašinerije koji se sastoji iz sirovine, iako je proizvod poljoprivrednog rada i njegov deo vrednosti, pripada proizvođaču a ne proizvođaču i zato figurira u njegovim troškovima kao i seme. Naprotiv, onaj drugi deo koji u mašineriji predstavlja prerađivački rad jeste »prerađeni proizvod« koji kao sredstvo za proizvodnju ulazi u poljoprivredu, kao što sirovina ulazi kao sredstvo za proizvodnju u industriju.

Ako je, dakle, tačno da firma »Proizvodnja sirovina« isporučuje firmi »Industrija« »vrednost materijala« koji kao stavka ulazi u fabrikantov kapital, onda nije manje tačno da firma »Industrija« isporučuje firmi »Proizvodnja sirovina« vrednost mašine koja ulazi cela (*uključujući i deo koji se sastoji iz sirovine*) u zakupčev kapital, a da mu ovaj »sastavni deo vrednosti« ne daje višak vrednosti. To je jedna okolnost zbog koje u high agriculture¹, kako je Englezi zovu, profitna stopa izgleda manja nego u primitivnoj poljoprivredi, iako je stopa viška vrednosti veća.

To ujedno pruža g. Rodbertusu ubedljiv dokaz koliko je indiferentno po suštinu *predujma kapitala* da li se deo vrednosti proizvoda koji se izdaje kao postojani kapital naknađuje u naturi, pa se stoga samo zaračunava kao roba — kao novčana vrednost — ili je zaista bio otuđen i prošao kroz proces kupovine i prodaje. Ako bi, na primer, proizvođač sirovina dao gratis proizvođaču mašina gvožđe, drvo, bakar itd., koje sadrži njegova mašina, tako da bi mu ovaj pri prodaji mašine zaračunao samo dodati rad i rabačenje svoje sopstvene mašine, onda bi poljoprivrednika ova mašina stajala upravo toliko koliko ga staje sada, i isti *sastavni deo vrednosti* figurirao bi kao postojani kapital, kao izdatak u njegovoj proizvodnji; kao što je jedno isto da li neki seljak proda celu svoju žetvu, i delom vrednosti svoje žetve koji predstavlja seme (sirovinu) kupi tuđe seme — da bi, recimo, preduzeo toliko korisnu promenu semena i sprečio degeneraciju koja nastaje usled upotrebe semena iz sopstvene žetve —, ili taj sastavni deo vrednosti odbija neposredno od svoga proizvoda i vrati ga zemlji.

Ali g. Rodbertus pogrešno shvata deo postojanog kapitala koji se sastoji iz mašinerije da bi izveo svoj račun.

Kod [slučaja] II g. Rodbertusa treba razmatrati i jedno drugo gledište: On govori o prerađenim i poljoprivrednim proizvodima iz kojih se sastoji *dohodak*, što je nešto sasvim drugo nego kad bi govorio o prerađenim i poljoprivrednim proizvodima iz kojih se sa-

¹ razvijenoj poljoprivredi

stoji *ukupni godišnji proizvod*. Ako bi u poslednjem slučaju bilo tačno reći da po odbitku celog dela poljoprivrednog kapitala koji se sastoji iz mašinerije itd., ||480| ditto po odbitku dela poljoprivrednog proizvoda koji se neposredno vraća poljoprivrednoj proizvodnji, deoba *viška vrednosti* između zakupca i manufakturniste, kao i deoba *viška vrednosti* koji otpada na zakupca između samog njega i zemljovlasnika, po *veličini* mora biti određena udelom koji prerada i poljoprivreda imaju u ukupnoj vrednosti proizvoda, onda je veliko pitanje da li je to tačno kad je reč o proizvodima koji sačinjavaju *zajednički fond dohotka*. Dohodak (deo koji se ponovo pretvara u *novi* kapital je ovde isključen) sastoji se iz proizvoda koji ulaze u individualnu potrošnju, i tu se postavlja pitanje koliko kapitalisti, zakupci i zemljovlasnici izvlače iz te kase. Da li je ova kvota određena udelom koji prerada i proizvodnja sirovina imaju u *vrednosti* proizvoda koji čine dohodak? Ili kvotama po kojima se vrednost ukupnog proizvoda koji čini dohodak deli na poljoprivredni rad i prerađivački rad?

Masa proizvoda iz koje se sastoji dohodak isključuje, kao što sam ranije pokazao^[23], sve proizvode koji kao oruđe za rad (mašinerija), pomoćni materijal, polufabrikat i sirovina polufabrikata ulaze u proizvodnju i sačinjavaju deo godišnjeg proizvoda rada. Ona ne isključuje samo *postojani kapital* proizvodnje sirovina nego i postojani kapital proizvođača mašina i ceo postojani kapital zakupca i kapitalista, koji, doduše, ulazi u proces rada, ali *ne* ulazi u proces oplodavanja vrednosti. Ona, zatim, ne isključuje samo postojani kapital već i deo onih neutrošljivih proizvoda koji predstavljaju *dohodak* svojih proizvođača i koji radi naknade istrošenog postojanog kapitala ulaze u kapital proizvođača proizvoda koji se mogu trošiti kao dohodak.

Masa proizvoda u koju se utroši dohodak, koja, dakle, stvarno predstavlja onaj deo bogatstva koji sačinjava dohodak kako po *upotrebnosti vrednosti* tako i po *razmenskoj vrednosti* — ta masa proizvoda može se, kao što sam ranije pokazao, shvatiti tako da se sastoji samo iz *novododatog* (u toku godine) *rada*, da se prema tome i svodi *samo* na dohodak, dakle na najamninu i profit (koji se opet cepa na *profit*, *rentu*, *porez* itd.), a da nijedan delić od ovih ne sadrži ni vrednost sirovine koja ulazi u proizvodnju, ni vrednost rabačenja mašinerije koja ulazi u proizvodnju, jednom reči, sredstava za rad. Ako dakle razmotrimo (potpuno zanemarujući izvedene oblike dohotka, jer oni pokazuju samo to da posednik dohotka svoj alikvotni deo pomenute mase proizvoda ustupa nekom drugom, bilo za usluge itd. ili za dug itd.) ovaj dohodak i uzmemo da najamnina sačinjava jednu trećinu, profit jednu trećinu, i zemljišna renta jednu trećinu dohotka, i da vrednost proizvoda iznosi 90£, onda će svaki imati mogućnost da iz mase izvuče proizvode u vrednosti od 30£.

Pošto se masa proizvoda koja sačinjava dohodak sastoji samo iz *novododatog* (u toku godine *dotatog*) *rada*, to izgleda veoma prosto, ako poljoprivredni rad ulazi u masu proizvoda dvema trećinama,

a industrijski rad jednom trećinom, da industrijalac i poljoprivrednik dele vrednost među sobom u toj srazmeri. Jedna trećina vrednosti dopala bi industrijalcima, dve trećine poljoprivrednicima, i srazmerna veličina u industriji i poljoprivredi realizovanog viška vrednosti (pretpostavljajući u obema istu stopu viška vrednosti) odgovarala bi tim udelima koje industrija i poljoprivreda imaju u vrednosti ukupnog proizvoda; ali zemljišna renta bi rasla u srazmeri s masom zakupčevog profita, jer ona sedi na njemu kao uš. Pa ipak je stvar pogrešna. Naime, jedan deo vrednosti koji se sastoji iz poljoprivrednog rada sačinjava *dohodak* onog dela fabrikantata stalnog kapitala itd. koji naknadjuje u poljoprivredi porabaćeni deo stalnog kapitala. Srazmera *sastavnih delova vrednosti u proizvodima koji sačinjavaju dohodak* poljoprivrednog rada i industrijskog rada, ne pokazuje, prema tome, nipošto *srazmeru* u kojoj se vrednost te mase proizvoda, ili sama ta masa, deli između industrijalaca i poljoprivrednika, a ni *srazmeru* u kojoj industrija i poljoprivreda učestvuju u ukupnoj proizvodnji.

Rodbertus dalje veli:

«Ali opet samo proizvodnost poljoprivrednog rada odnosno prerađivačkog rada određuje srazmernu visinu vrednosti sirovog proizvoda, odnosno vrednosti prerađenog proizvoda ili udele obeju vrednosti u celoj vrednosti proizvoda. Vrednost sirovog proizvoda biće utoliko viša ukoliko je niža proizvodnost rada u poljoprivrednoj proizvodnji, i obrnuto. Isto tako će vrednost prerađenog proizvoda biti utoliko viša ukoliko je niža proizvodnost prerade, i obrnuto. Dakle, i pri datoj visini rente uopšte, pošto visoka vrednost sirovog proizvoda ima za posledicu visoku zemljišnu rentu i nisku dobit na kapital, a visoka vrednost prerade visoku dobit na kapital i nisku zemljišnu rentu, — visina zemljišne rente i visina dobiti na kapital moraju biti obrnuto srazmerne ne samo među sobom nego i prema proizvodnosti svojih odnosnih radova, poljoprivrednog rada i prerađivačkog rada.» (Str. 123.)

Ako se proizvodnost dveju *različnih* oblasti proizvodnje upoređuje, to može da se čini samo relativno. To jest, polazi se od bilo koje tačke, na primer gde se vrednosti kudjelje i platna, dakle korelativne količine u njima sadržanog radnog vremena, odnose među sobom kao 1:3. Ako se ta srazmera izmeni, onda je tačno ako se kaže da se proizvodnost tih različnih radova izmenila. Ali je pogrešno reći da je proizvodnja zlata [481] »manje proizvodna« od proizvodnje gvožđa zato što proizvodnja jedne unce zlata iziskuje 3 jedinice radnog vremena, a proizvodnja jedne tone gvožđa takođe 3 jedinice.

Srazmera vrednosti dveju roba pokazuje da jedna staje više radnog vremena nego druga; zbog toga se ne može reći da je jedna [oblast proizvodnje] »proizvodnija« od druge. To bi samo onda bilo tačno ako bi se radno vreme na obema stranama upotrebljavalo za proizvodnju *istih* upotrebnih vrednosti.

Ako se, dakle, vrednost poljoprivrednog proizvoda odnosi prema vrednosti industrijskog proizvoda kao 3:1, onda se nipošto ne može

reći da je industrija triput proizvodnija od poljoprivrede. Samo ako se odnos menja, ako bi, na primer, postao 4 : 1, ili 3 : 2, ili 2 : 1 itd., moglo bi se reći da se relativna proizvodnost u obema granama izmenila. Dakle pri penjanju ili padanju.

[c] *Rodbertusova treća teza*

III. »*Visina dobiti na kapital* određuje se jedino *visinom vrednosti proizvoda* uopšte i visinom vrednosti sirovog proizvoda i prerađenog proizvoda napose, ili odnosom proizvodnosti rada uopšte i rada u proizvodnji sirovog i prerađenog proizvoda napose; *visina zemljišne rente* zavisi osim toga i od *veličine vrednosti proizvoda* ili od *količine rada ili proizvodne snage* koja je pri *datoj srazmeri proizvodnosti* u proizvodnji bila upotrebljena.« (Str. 116/117.)

Drugim rečima: *Profitna stopa* zavisi jedino od *stope viška vrednosti*, a ova je određena jedino *proizvodnošću rada*; naprotiv, *stopa zemljišne rente* zavisi i od *mase upotrebljenog rada* (broja radnika) pri *datoj proizvodnosti rada*.

U ovoj tvrdnji ima gotovo isto toliko grešaka koliko reči.

Prvo, profitna stopa nije nipošto određena samo *stopom viška vrednosti*, ali na to ćemo se odmah osvrnuti. No pre toga, pogrešno je da *stopa viška vrednosti* zavisi samo od proizvodnosti rada. Ako je *proizvodnost rada data*, stopa viška vrednosti menja se prema *dužini viška radnog vremena*. Dakle, stopa viška vrednosti ne zavisi samo od proizvodnosti rada nego i od *količine* upotrebljenog rada, jer količina *neplaćenog rada* može rasti (pri nepromenjenoj proizvodnosti), a da količina *plaćenog*, to jest u najmanju uloženi deo kapitala, ne raste. Višak vrednosti — apsolutni ili relativni (a Rodbertus, sledeći Ricarda, poznaje samo drugi) — nije moguć ako rad nije bar toliko proizvođan da osim radnog vremena potrebnog za radnikovu sopstvenu reprodukciju preostane još višak radnog vremena. Ali kad se to jednom pretpostavi — *pri datom minimumu proizvodnosti* —, stopa viška vrednosti menja se s dužinom viška radnog vremena.

Prema tome, prvo je pogrešno da se profitna stopa — zato što se i stopa viška vrednosti, ili »visina dobiti na kapital« — određuje samo proizvodnošću rada koji eksploatiše kapital. *Drugo: Stopa viška vrednosti*, koja se pri *datoj proizvodnosti rada* menja s *dužinom radnog dana*, a pri *datom normalnom radnom danu* s *proizvodnošću rada*, pretpostavlja se kao *data*. Sam *višak vrednosti* biće tada različit prema broju radnika, jer se iz radnog dana svakoga od njih iscedi određena količina viška vrednosti; ili prema *veličini* promenljivog kapitala izdatog za najamnine. A *profitna stopa* zavisi od *srazmere toga viška vrednosti* prema promenljivom kapitalu plus postojani kapital. *Veličina viška vrednosti*, pri *datoj stopi viška vrednosti*, zavisi doduše od veličine promenljivog kapitala, ali *visina profita, profitna stopa*,

zavisi od odnosa tog viška vrednosti prema predujmljenom ukupnom kapitalu. Ovde će dakle profitna stopa, naravno, biti određena cenom sirovine (ako je u toj industrijskoj grani ima) i vrednošću mašinerije određenog učinka.

Stoga je iz osnova pogrešno kad Rodbertus kaže:

«U istoj srazmeri u kojoj se usled *uvećanja vrednosti proizvoda* uvećava suma dobiti na kapital — uvećava se, dakle, i suma vrednosti kapitala na koju se dobit ima računati, i dosadašnji odnos između dobiti i kapitala neće se tim uvećanjem dobiti na kapital nipošto menjati.» (Str. 125.)

To je tačno samo onda ako je to *tautologija*: ako je *data profitna stopa* (koja se veoma razlikuje od stope viška vrednosti i samog viška vrednosti), *veličina upotrebljenog kapitala je indiferentna* upravo zato što se pretpostavlja da je profitna stopa *postojana*. Ali inače profitna stopa može rasti iako je *produktivnost rada nepromenjena*, ili ona može *padati*, iako *produktivnost rada raste*, i to raste u svakoj oblasti.

A sad opet dolaze neduhovita zapažanja (str. 125, 126) o zemljišnoj renti, čije prosto uvećanje povišava njenu stopu, jer se ona u svakoj zemlji računa na «nepromenjeni broj jutara». (Str. 126.) Ako raste masa profita (pri datoj profitnoj stopi), onda raste i *masa kapitala* od koje se on dobija; naprotiv, ako raste zemljišna renta, onda se [smatra Rodbertus] menja samo jedan faktor, sama renta, dok njeno merilo, «broj jutara», ostaje nepromenjeno.

||482| «Zemljišna renta može stoga rasti iz razloga koji se u nacionalno-ekonomskom razvitku društva svuda pojavljuje: usled povećanja rada, upotrebljenog u proizvodnji, drugim rečima, *povećanja stanovništva*, a da pri tom *povišenje* vrednosti poljoprivrednog proizvoda nije trebalo da nastupi, budući da već primanje zemljišne rente od veće količine poljoprivrednog proizvoda mora imati takvo dejstvo.» (Str. 127.)

Na stranici 128 Rodbertus čini čudnovato otkriće: čak i ako bi zemljišna renta usled padanja poljoprivrednog proizvoda *ispod* njegove normalne vrednosti sasvim otpala, bilo bi nemogućno

«*da bi dobit na kapital mogla ikada iznositi 100 odsto*» (naime ako se roba prodaje po svojoj vrednosti), «dobit mora, ma kolika bila, da iznosi uvek znatno manje.» (Str. 128.)

A zašto?

«Zato što ona» (dobit na kapital) «*rezultira jedino iz srazmere u kojoj se deli vrednost proizvoda*. Ona stoga mora iznositi uvek samo *razlomak* te jedinice.» (Str. 127/128.)

To, gospodine Rodbertuse, zavisi sasvim od načina *Vašeg* izračunavanja.

Pretpostavimo da je predujmljeni postojani kapital 100, predujmljena najamnina = 50, a proizvod rada preko tih 50 = 150, tada bismo imali ovaj račun:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost</i>	<i>Troškovi proizvodnje</i>	<i>Profit</i>	<i>Procent</i>
100	50	150	300	150	150	100

Da bi taj slučaj nastupio, nije potrebno ništa drugo nego da radnik radi tri četvrtine svog radnog dana za svoga gospodara, dakle pretpostavljeno je da je jedna četvrtina njegovog radnog vremena dovoljna za njegovu sopstvenu reprodukciju. Dakako, uzme li g. Rodbertus da je ukupna vrednost proizvoda 300, a ne posmatra je prema njenom suvišku nad troškovima proizvodnje, nego kaže: ovaj proizvod se ima podeliti između kapitaliste i radnika, onda, stvarno, deo kapitaliste može da iznosi samo deo toga proizvoda, čak i kada bi njegov deo iznosio $\frac{999}{1000}$. Ali to je pogrešan račun, u najmanju ruku beskoristan skoro u svakom pogledu. Ako neko uloži 150 i ostvari 300, onda on obično ne kaže da je profitirao 50 odsto, jer on tih 150 ne računa na 150 nego na 300.

Uzmimo u gornjem primeru da je radnik radio 12 časova, 3 za sebe, 9 za kapitalistu. Neka sada radi 15 časova; dakle 3 za sebe, a 12 za kapitalistu; tada bi moralo prema ranijoj srazmeri proizvodnje da se doda u izdatke 25 postojanog kapitala (u stvari manje jer izdatak za mašineriju ne bi rastao u istoj srazmeri kao i količina rada). Tada bismo, dakle, imali:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost</i>	<i>Troškovi proizvodnje</i>	<i>Profit</i>	<i>Procent</i>
125	50	200	375	175	200	114 $\frac{2}{7}$

Rodbertus se zatim opet vraća na porast »zemljišne rente u besko-ničnost«, što, prvo, samo povećanje njene veličine shvata kao povišenje, dakle i govori o njenom povišenju kada se ista stopa zemljišne rente plaća na veću masu proizvoda. Dalje, što rentu računa na »jutro« kao merilo. Dve stvari koje jedna s drugom nemaju ništa zajedničko.

Sledeće stvari ću zabeležiti sasvim kratko jer nemaju nikakve veze s mojim zadatkom.

»Vrednost zemlje« je »kapitalizovana zemljišna renta«. Ovaj njen novčani izraz zavisi stoga od visine opšte kamatne stope. Ako se kapitalizuje po 4 odsto, valjalo bi je pomnožiti s 25 (jer su 4 odsto = $\frac{1}{25}$ od 100), po 5 odsto s 20 (jer je 5 odsto = $\frac{1}{20}$ od 100). To bi činilo razliku od 20 odsto u vrednosti zemlje. (Str. 131.) Pa i usled padanja vrednosti novca zemljišna renta, a stoga i vrednost zemlje,

nominalno bi porasla; budući da kapital u svome novčanom izrazu ne raste ravnomerno — kao što je slučaj kod kapitala s izražavanjem kamate ili profita u većoj količini novca. U novcu povećana zemljišna renta ima se, naprotiv, razdeliti »na nepromenjeni broj jutara zemlje«. (Str. 132.)

G. Rodbertus rezimira svoju mudrost, primenjujući je na Evropu, ovako:

1. «... kod evropskih nacija je proizvodnost rada uopšte — rada u proizvodnji sirovih proizvoda i rada u prerađivačkoj proizvodnji — porasla... usled toga se kvota nacionalnog proizvoda koji se troši na najamninu smanjila, a ona koja preostaje za rentu povećala... dakle, *renta je uopšte porasla.*» (Str. 138/139.)

2. «... proizvodnost prerađivačke industrije povećala se u *većoj srazmeri* negoli proizvodnost sirovih proizvoda... zato je danas od jednake količine vrednosti nacionalnog proizvoda renta koja otpada na sirovi proizvod veća od rente koja otpada na prerađeni proizvod, pa je zato, bez obzira na povišenje rente uopšte, ipak samo *zemljišna renta porasla, dok je dobit na kapital, naprotiv, pala.*» (Str. 139.)

Tu, dakle, g. Rodbertus, isto onako kao i Ricardo, objašnjava povišenje zemljišne rente i padanje profitne stope jedno iz drugoga; padanje jedne jednako je s penjanjem druge, a penjanje druge objašnjava se iz *relativne neproizvodnosti* ||483| *poljoprivrede*. Ricardo negde izrično veli da nije reč o apsolutnoj nego o »relativnoj« neproizvodnosti. Ali da je rekao i suprotno, to ne proizlazi iz principa koji on postavlja, jer originalni autor Ricardovog shvatanja, *Anderson*, izrično izjavljuje da se svako tlo može poboljšati.

Ako se »višak vrednosti« (profit i renta) uopšte povećao, onda stopa cele rente u srazmeri prema postojanom kapitalu ne samo da može pasti nego je i pala jer je proizvodnost porasla. Iako su se broj upotrebljenih radnika i kvota po kojoj se eksploatišu povećali, to je u najamninu uopšte uloženi kapital, premda se apsolutno povećao, *relativno* pao, jer kapital koji kao pređujem — proizvod prošlosti — ovi radnici stavljaju u pokret, koji ulazi u proizvodnju kao *preduslov*, sačinjava deo ukupnog kapitala koji se stalno uvećava. Otuda je stopa profita i zemljišne rente ukupno uzev pala, iako se nije povećala samo njihova suma (njihova apsolutna veličina), nego se povećala i stopa po kojoj se rad eksploatiše. To g. Rodbertus ne može da vidi jer je za njega postojani kapital pronalazak industrije o kome poljoprivreda ništa ne zna.

A što se tiče *relativne* veličine profita i zemljišne rente, iz toga što je poljoprivreda relativno manje proizvodna od industrije nipošto ne izlazi da je usled toga *profitna stopa* apsolutno pala. Ako je na primer prema zemljišnoj renti njen odnos bio kao 2:3 a sada je kao 1:3, to je ranije sačinjavao dve trećine zemljišne rente a sada samo još jednu trećinu, ili je ranije [profit] iznosio dve petine ukupnog viška vrednosti, sada samo jednu četvrtinu [ili] ranije $\frac{8}{20}$, sada samo $\frac{5}{20}$; bio bi dakle pao za $\frac{3}{20}$ ili 15 odsto.

Uzmimo da je vrednost funte pamuka iznosila 2 šilinga, i da padne na 1 šiling. 100 radnika koji su ranije ispreli 100 funti za jedan dan, ispredu sada 300.

Izdatak za 300 funti staje sada samo još 300 šilinga, dok je ranije stajao 600 šilinga; uzmimo, zatim, da je mašinerija u oba slučaja $= \frac{1}{10}$, = 60 šilinga. Najzad 300 funti kao izdatak za 300 radnika stajale su ranije 300 šilinga, sada samo za 100 [radnika] 100 šilinga. Pošto se proizvodnost radnika »uvećava« i pošto moramo pretpostaviti da se radnici ovde plaćaju sopstvenim proizvodom, uzmimo da je višak vrednosti ranije iznosio 20 odsto od najamnine, a da sada iznosi 40.

Prema tome, 300 funti [prede] staje

u prvom slučaju:

sirovina 600, mašinerija 60, najamnina 300, višak vrednosti 60, ukupno 1020 šilinga;

u drugom slučaju:

sirovina 300, mašinerija 60, najamnina 100, višak vrednosti 40, ukupno 500 šilinga.

U prvom slučaju: troškovi proizvodnje 960, profit 60, profitna stopa $6\frac{1}{4}$ odsto.

U drugom slučaju: [troškovi proizvodnje] 460, profit 40, profitna stopa $8\frac{16}{23}$ odsto.

Uzmimo da je renta iznosila trećinu funte, onda je ona u prvom slučaju bila = 200 šilinga = 10£, u drugom 100 šilinga, = 5£. Ovde je renta pala jer je sirovina pojeftinila za 50 odsto. Ali ceo proizvod je pojeftinio više nego za 50 odsto. Dodati rad u industriji [odnosi se prema vrednosti sirovine u prvom slučaju] kao 360:600, = 6:10 = $= 1:1\frac{2}{3}$; u drugom slučaju kao 140:300 = $1:2\frac{1}{7}$. Industrijski rad postao je u višem stepenu proizvodan nego poljoprivredni rad; pa ipak je u prvom slučaju profitna stopa niža a renta viša nego u drugom slučaju. U oba slučaja renta iznosi treći deo sirovine.

Uzmimo da se masa sirovine u II udvostručila, tako da bi se isprelo 600 funti i srazmera bi bila:

II. 600 funti [pamuka] = 600 šilinga sirovine, 120 šilinga mašinerije, 200 šilinga najamnine, 80 šilinga viška vrednosti. Svega 920 šilinga troškova proizvodnje, 80 šilinga profita, profitna stopa $8\frac{16}{23}$ odsto.

Profitna stopa je porasla u poređenju sa I. Renta bi bila isto tolika kolika u I. 600 funti stajale bi samo 1000, dok su ranije stajale 2040.

||484| Iz relativne skupoće poljoprivrednog proizvoda ne izlazi nipošto da on donosi [višu] rentu. Ako se jednom uzme da se renta, kao postotak, hvata za svaki deo vrednosti poljoprivrednog proizvoda

— kao što Rodbertus uzima, jer njegov tobožnji dokaz je glupost —, onda je, dakako, tačno da renta raste s poskupljenjem poljoprivrednog proizvoda.

«... usled povećanja stanovništva povećala se izvanredno i suma vrednosti nacionalnog proizvoda... zato se danas u naciji prima *više* najamnine, *više* dobiti, *više* zemljišne rente... To *povećano* primanje zemljišne rente je ovu još i povelilo, dok *povećano* primanje kod najamnine i dobiti nije moglo da ima takvo dejstvo.» (Str. 139.)

[8. Pravo jezgro zakona koji je Rodbertus izopačio]

Odbijmo Rodbertusu sve besmislice (a da ne govorimo o takvim nepotpunim shvatanjima kao što sam ih gore podrobno izložio, na primer da stopa viška vrednosti («visina rente») može rasti samo onda ako *rad* postane *produktivniji*, [odbijmo], dakle, *gubljenje iz vida apsolutnog viška vrednosti* itd.);

naime, besmislicu, da u pravoj (kapitalističkoj) agrikulturi «*vrednost materijala*» ne ulazi u predujmove;

drugu besmislicu, što drugi deo postojanog kapitala, *mašineriju* itd., koji ulazi u poljoprivredu i industriju ne shvata kao «sastavni deo vrednosti», koji isto tako ne proizlazi iz rada one oblasti proizvodnje u koju kao mašinerija ulazi, kao ni «vrednost materijala»: kao sastavni deo vrednosti, dakle, na koju se u svakoj oblasti proizvodnje ostvarena dobit takođe računa, iako *vrednost* mašinerije nije toj dobiti ni paru dodala, kao što nije ni «vrednost» materijala, iako su i mašinerija i materijal sredstva za proizvodnju, te kao takva ulaze u proces rada;

treću besmislicu, što *ceo* «sastavni deo vrednosti mašinerije» itd., koji ulazi u poljoprivredu, ne stavlja poljoprivredi na teret kao izdatak, a onaj deo tog sastavnog dela vrednosti koji nije sirovina ne shvata kao dugovanje poljoprivrede prema industriji, za čiju isplatu poljoprivreda mora industriji da isporuči jedan deo sirovina *besplatno*, jedan deo, dakle, koji ne spada među izdatke industrije, uzete kao celina;

četvrtu besmislicu, što smatra da «vrednost materijala», osim mašinerije i njenih pomoćnih materijala, ulazi u sve industrijske grane, čega isto tako nema u celoj transportnoj industriji kao ni u ekstraktivnoj industriji;

petu besmislicu, što ne vidi da u mnoge industrijske grane (i to utoliko više ukoliko više gotovih fabrika isporučuju za potrošnju) osim promenljivog kapitala ulazi, doduše, «sirovina», ali da drugi sastavni deo postojanog kapitala skoro sasvim otpada, ili je minimalan, nesrazmerno manji nego što je u krupnoj industriji i poljoprivredi;

šestu besmislicu, što prosečne cene roba brka s njihovim vrednostima.

Ako odbijemo sve ono što Rodbertusu dopušta da *svoje* objašnjenje zemljišne rente izvede iz zakupčevog *pogrešnog računa* i svoga sopstvenog pogrešnog računa, — tako da bi zemljišna renta morala nestajati u onoj meri u kojoj zakupac *izdatke* koje čini *stvarna* i *obračunava*, — onda ostaje kao jezgro samo sledeća tvrdnja:

Ako se sirovi proizvodi prodaju po svojim *vrednostima*, njihova vrednost stoji iznad *prosečnih cena* ostalih roba, ili iznad njihove *sopstvene prosečne cene*, to jest veća je od troškova proizvodnje plus prosečni profit, dakle daje *ekstraprofit* koji sačinjava *zemljišnu rentu*. To, dalje, znači da je promenljivi kapital (pretpostavljajući istu *stopu* viška vrednosti) u sravnjenju s postojanim kapitalom veći u poljoprivredi nego u proseku oblasti proizvodnje koje pripadaju industriji (što ne sprečava da je u jednom delu industrijskih grana veći nego u poljoprivredi). Ili još opštije: Poljoprivreda pripada onoj klasi industrijskih oblasti proizvodnje u kojoj promenljivi kapital stoji u višem srazmeru prema postojanom kapitalu nego što je to slučaj u proseku industrijskih oblasti. Njen višak vrednosti, računat na njene troškove proizvodnje, mora stoga da bude viši negoli u proseku industrijskih oblasti. Što opet znači da se njena *posebna* profitna stopa nalazi iznad *prosečne profitne stope*, ili *opšte profitne stope*. Što opet znači: posebna profitna stopa, u svakoj oblasti proizvodnje, ako je stopa viška vrednosti ista a sam višak vrednosti dat, zavisi od srazmere promenljivog kapitala prema postojanom kapitalu u posebnim oblastima.

S tim bi, dakle, u jednoj posebnoj industrijskoj grani bio izrečen *opšti* zakon koji sam ja izložio.

||485| Tada bi valjalo:

1. dokazati da poljoprivreda pripada onim posebnim oblastima proizvodnje čije *robne vrednosti* stoje iznad njihovih *prosečnih cena*, čiji profit, prema tome, ako ga prisvajaju one same i ne predaju za izjednačenje opšte profitne stope, stoji iznad *prosečnog profita*, dakle osim ovoga daje još i *ekstraprofit*. Ova 1. tačka izgleda da je tačna za prosek poljoprivrede, jer u njoj manuelni rad relativno još preovlađuje i jer je buržoaskom načinu proizvodnje svojstveno da industriju brže razvija negoli poljoprivredu. To je, uostalom, *istorijska* razlika, koja može nestati. U tome je ujedno i uzrok okolnosti da sredstva za proizvodnju koja industrija isporučuje poljoprivredi uglavnom po vrednosti padaju, dok sirovine koje poljoprivreda isporučuje industriji uglavnom po vrednosti rastu, zbog čega je postojani kapital u velikom delu industrije relativno po vrednosti veći negoli u poljoprivredi. Za ekstraktivnu industriju to većinom svakako ne važi.

2. Ne može se, kao što Rodbertus čini, reći: Ako bi se poljoprivredni proizvod — po opštem zakonu — prosečno prodavao po svojoj *vrednosti*, on bi morao da daje ekstraprofit, alias zemljišnu rentu. Kao da bi ovo prodavanje robe po *vrednosti iznad* njene prosečne cene pretpostavljalo opšti zakon kapitalističke proizvodnje! Valja, *obratno*,

dokazati zašto se u poljoprivredi — *izuzetno* i za *razliku* od *klase industrijskih proizvoda*, čija vrednost takode stoji *iznad* njihove prosečne cene — vrednosti *ne* obaraju na prosečne cene, te stoga daju ekstraprofit, *alias* zemljišnu rentu. To se prosto objašnjava *zemljišnom svojinom*. Izjednačenje se vrši samo između kapitala i kapitala, jer samo kapital prema kapitalu ima tu moć da egzektira imanentne zakone kapitala. Utoliko su u pravu oni koji zemljišnu rentu izvode iz *monopola*; kao što jedino *monopol* kapitala daje kapitalisti mogućnost da iz radnika iscedi višak rada, tako isto monopol zemljišne svojine daje mogućnost zemljoposjedniku da iz kapitala iscedi onaj deo viška rada koji bi sačinjavao stalan *ekstraprofit*. Oni koji zemljišnu rentu izvode iz monopola greše u tome što veruju da monopol daje mogućnost zemljoposjedniku da diže *cenу* *robi* *iznad* njene vrednosti. On se, obrnuto, sastoji u tome da *vrednost robe* drži *iznad* njene *prosečne cene*, da ne prodaje robu *iznad* njene vrednosti, nego *po* njenoj vrednosti.

Ovako modifikovana, stvar postaje tačna. Ona objašnjava *postojanje zemljišne rente*, dok Ricardo objašnjava samo *postojanje diferencijalnih zemljišnih renti* i u stvari ostavlja *zemljišnu svojину* bez *ekonomskog* efekta. Ona, dalje, otklanja kod samog Ricarda uostalom samo proizvodnju i za njegovo izlaganje nepotrebnu nadgradnju, da poljoprivreda postaje progresivno manje proizvodna; ona, naprotiv, dopušta da postaje proizvodnija. Poljoprivreda je samo na buržoaskoj osnovi *relativno manje proizvodna*, ili sporija u razvijanju proizvodnih snaga rada od industrije. Ricardo je u pravu kad njen »suvišak viška vrednosti« *izvodi* ne iz veće plodnosti, nego iz manje plodnosti.

[9. Diferencijalna i apsolutna renta u međusobnom odnosu]

Što se tiče *diferencije zemljišnih renti*, ona se pri jednakom ulaganju kapitala u zemlje jednake veličine objašnjava iz diferencije u prirodnoj plodnosti, naročito za proizvode koji daju hleb, glavnu hranljivu materiju; pri jednako velikim zemljama i jednakoj plodnosti — iz nejednakog ulaganja kapitala. Prva *prirodna* diferencija povlači za sobom diferenciju ne samo u veličini nego i u visini, ili u stopi zemljišne rente, u savršenju s uloženim kapitalom; druga, *industrijska diferencija* daje samo *veću* zemljišnu rentu, srazmernu s veličinom uloženog kapitala. *Može* doći i do razlike u rezultatu pri postepenim ulaganjima kapitala u istu zemlju. Poljoprivreda se ne razlikuje od industrije postojanjem *različnih viškova profita*, ili *različnih zemljišnih renti* na zemljama različite plodnosti. Ono čime se one razlikuju jeste *fiksiranje* tih ekstraprofita, jer se oni tu zasnivaju na prirodnoj osnovi (koja se doduše *može* više ili manje izjednačiti), dok

se u industriji — pri jednakom prosečnom profitu — pojavljuju uvek samo *prolazno* i uvek nastupaju *samo* zato što se uzimaju proizvodnije mašine i što se rad poboljšava. Ekstraprofit usled *snižavanja* prosečne cene donosi u industriji uvek poslednji, *najproizvodniji* kapital. Naprotiv, u poljoprivredi ekstraprofit veoma često ne potiče otuda što najbolje oranice postaju apsolutno plodnije, već otuda što postaju relativno plodnije usled obrađivanja *manje plodne* zemlje. U industriji se viša *relativna* plodnost, ekstraprofit (koji iščezava), *uvek* duguje apsolutnom uvećanju plodnosti, proizvodnosti novouloženog kapitala, u sravnjenju sa starim kapitalom. Nijedan kapital u industriji ne može da donese *ekstraprofit* (o trenutnom povećanju tražnje ovde nećemo govoriti) *zato što* su u tu industrijsku granu stupili *novi* manji proizvodni kapitali.

||486| Ali i u poljoprivredi (što Ricardo dopušta) plodnija zemlja — zemlja koja je ili po prirodi plodnija ili usled najnovijeg napretka u tehnici¹ postaje plodnija od stare zemlje pod ranijim uslovima — *može* da se u redosledu pojavi kasnije, pa čak i da jedan deo stare zemlje *isključi iz obrade* (kao u rudarskoj industriji i u proizvodnji kolonijalnih proizvoda) ili da je prevede na neku drugu *vrstu* poljoprivrede, koja daje *drugi* proizvod.

Što se *razlike* u zemljišnoj renti (ekstraprofiti) više ili manje *fiksiraju*, to je ono što je razlikuje od industrije. No što prosek uslova za proizvodnju određuje *tržišnu cenu* te na taj način i cenu proizvoda koja je ispod toga proseka *povišava* iznad njegove *cene*, pa i same *vrednosti*, to ništa ne potiče iz tla, već iz *konkurencije, kapitalističke proizvodnje*, nije dakle nikakav prirodni, nego je socijalni zakon.

Prema toj teoriji niti je potrebno da *zemljišnu rentu* plaća najlošija zemlja, niti je potrebno da se plaća ikakva renta. Isto tako je moguće da se *zakupnina* plaća tamo gde se ne proizvodi *nikakva zemljišna renta*, nego jedino obični profit, pa se *čak ne ostvaruje ni on*, dakle da zemljoposjednik prima *zemljišnu rentu*, iako takva u *ekonomskom smislu* ne postoji.

Zemljišnu rentu (ekstraprofit) plaća samo bolja (plodnija) zemlja. Tu zemljišna renta «kao takva» ne postoji. U takvim slučajevima i *ekstraprofit* se retko javlja fiksiran kao zemljišna renta, kao ni ekstraprofit u industriji (kao na *zapadu Sjedinjenih Država Severne Amerike*)^[24]. ||486|

||486| To je slučaj, s jedne strane, tamo gde relativno velika masa raspoložljive zemlje *nije prisvojena*; s druge strane, gde je prirodna plodnost dovoljno velika da su uprkos *neznatnom razviku* kapitalističke proizvodnje — dakle, visokom odnosu promenljivog kapitala prema postojećem kapitalu — *vrednosti* poljoprivrednih proizvoda jednake

¹ u rukopisu: tehnologiji

s njihovim *prosečnim cenama* (a ponekad i *ispod* njih). Kad bi stajale iznad, konkurencija bi ih oborila na taj nivo. Naprotiv, glupo je reći, kao Rodbertus na primer, da država, na primer, naplaćuje dolar od epera, nezatnu, skoro nominalu cenu. To bi bilo isto kao kad bi se htelo reći da država za upražnjavanje svake industrijske grane naplaćuje »obrtnički porez«. U tom slučaju postoji Ricardov zakon. Zemljišna renta postoji — ali većinom još nije ustaljena, nego tečna, kao ekstraprofit u industriji — samo za relativno plodnije zemlje. Zemlja koja ne plaća *nikakvu* zemljišnu rentu *ne plaća* je ne zbog svoje neplodnosti, nego, naprotiv, *zbog svoje plodnosti*. Bolje vrste plaćaju je zato što imaju plodnost *veću* od prosečne, što je njihova plodnost *relativno veća*.

Ali i u zemljama *gde postoji zemljišna svojina* bio bi mogućan isti slučaj iz *obrnutih* razloga, naime, da zemlja koja je naposljetku obrađena *ne plaća zemljišnu rentu*. Kad bi, naime, *vrednost* na primer žita, bila tako niska (a ta niska vrednost ne bi imala nikakve veze s plaćanjem *zemljišne rente*) da bi za naposljetku obrađenu zemlju, usled njene relativno slabe plodnosti, bila samo ravna *prosečnoj ceni* — to znači, dakle, da bi tu, ako bi se utrošio isti rad kao i na zemlji koja donosi rentu — *broj kvartera* na primer bio tako mali (u odnosu na uloženi kapital), da bi se s prosečnom vrednošću hlebnih proizvoda dobila samo *prosečna cena*, pšenice na primer.

||487| Uzmimo, na primer, da poslednja zemlja koja donosi *rentu* (a zemlja koja donosi *najmanju rentu*, predstavlja *čistu rentu*, a ostale zemlje već diferenciranu rentu) proizvodi [uz] izdatak kapitala od 100£ [proizvod od] 120£ ili 360 kvartera pšenice, kvarter po $\frac{1}{3}$ £. Neka su u tom slučaju 3 kvartera = 1£. A 1£ neka je = 1 radna sedmica. 100£ = 100 radnih sedmica i 120£ = 120 radnih sedmica. 1 kvarter, dakle, $\frac{1}{3}$ radne sedmice = 2 radna dana, a od ta 2 radna dana ili 24 časa (ako je normalni radni dan = 12 časova) neka je jedna petina [dana], ili $\frac{4}{5}$ časa neplaćeni rad, to jest višak vrednosti u 1 kvarteru. 1 kvarter = $\frac{1}{3}$ £ = $\frac{6^2}{3}$ šilinga ili $\frac{6^6}{9}$ šilinga.

Ako se, dakle, kvarter prodaje po svojoj vrednosti, a prosečni profit iznosi 10 odsto, onda bi *prosečna cena* svih 360 kvartera iznosila 110£, ili prosečna cena kvartera = $\frac{6^1}{9}$ šilinga. Vrednost bi bila za 10£ iznad prosečne cene. I pošto prosečni profit iznosi 10 odsto, to bi zemljišna renta iznosila polovinu viška vrednosti, to jest 10£ ili $\frac{5}{9}$ šilinga po kvarteru. Bolje vrste zemlje koje bi uz isti izdatak od 120 radnih sedmica (od kojih bi samo 100 predstavljale plaćeni rad, bilo opredmećeni, bilo živi) donele više kvartera, donele bi, po ceni od $\frac{6^6}{9}$ šilinga za kvarter, višu rentu. Ali najniža vrsta zemlje donela bi rentu od 10£ na kapital od 100£ ili od $\frac{5}{9}$ šilinga na kvarter pšenice.

Pretpostavimo da se počelo s obrađivanjem nove zemlje koja bi sa 120 radnih dana donela samo 330 kvartera. Ako je vrednost 3 kvartera = 1£, onda je vrednost 330 kvartera = 110£. Ali 1 kvarter bio

bi sada = 2 dana i $2^2/11$ časova, dok je ranije bio samo = 2 dana. Ranije je 1 kvarter bio = $6^6/9$ šilinga ili 1 kvarter = 6 šilinga 8 pensa; sada, pošto je 1£ = 6 dana, = 7 šilinga, 3 pensa $1^1/11$ £. Kvarter bi se sada morao prodavati za 7 pensa $1^1/11$ £ skuplje da bi se prodavao po svojoj vrednosti, po kojoj bi dito doneo rentu od $5/9$ šilinga po kvarteru. Vrednosti pšenice proizvedene na boljoj zemlji stoji tu *ispod* vrednosti pšenice proizvedene na najlošijoj zemlji; ako ta najlošija zemlja prodaje svoj proizvod po ceni kvartera manje lošije zemlje ili zemlje koja donosi rentu, onda ga ona prodaje *ispod* njegove vrednosti, ali po njegovoj *prosečnoj ceni*, dakle po ceni po kojoj ona donosi uobičajeni profit od 10 odsto. Ona može, dakle, da se obrađuje i da kapitalisti donosi uobičajeni prosečni profit.

Najlošija zemlja donela bi tu u dva slučaja osim profita i rentu.

Prvo, ako bi vrednost kvartera pšenice bila iznad $6^6/9$ šilinga (njegova cena mogla bi biti iznad $6^6/9$ šilinga, to jest iznad njegove vrednosti usled tražnje, ali to ne istražujemo; $6^6/9$ šilinga, cena kvartera, koja je ranije najlošijoj zemlji donela rentu od 10£, bila je jednaka s vrednošću pšenice proizvedene na toj zemlji koja donosi nediferenciranu rentu); [ako] bi, dakle, ranije najlošija obrađena zemlja i sve ostale, da bi donele istu rentu, bile relativno manje plodne, tako da bi njihova vrednost stajala više *iznad* njihove prosečne cene i prosečne cene ostalih roba. Znači, što nova najlošija zemlja ne donosi *nikakvu* zemljišnu rentu, to nije posledica njene neplodnosti, nego *relativne plodnosti ostalih zemljišta*. Najlošija obrađena zemlja koja donosi rentu predstavlja novu vrstu zemlje s novim ulaganjem kapitala prema *renti uopšte*, koja nije *diferencirana* renta. I njena renta nije viša zbog *plodnosti* ove zemlje koja donosi rentu.

Uzmimo da postoje još tri klase zemlje osim poslednje koja donosi rentu. Klasa II (koja se nalazi iznad I, iznad poslednje zemlje koja donosi rentu) donosi više rente za jednu petinu, jer je ta zemlja za jednu petinu plodnija od klase I; klasa III još za jednu petinu više, jer je za jednu petinu plodnija od klase II; tako i klasa IV, jer je za jednu petinu plodnija od klase III. Pošto je renta u klasi I = 10£, ona je u klasi II = $10 + 1/5 = 12$ £ u klasi III = $12 + 1/5 = 14^2/5$ £ i u klasi IV = $14^2/5 + 1/5 = 17^7/25$ £^[25].

Kad bi plodnost klase IV bila manja, onda bi renta klase III—I zaključno ||488| bila veća, a renta klase IV i apsolutno veća (ali da li bi srazmera bila ista?). To se može dvojako shvatiti. *Ako bi klasa I bila plodnija, onda bi renta klase II, III, IV bila srazmerno manja*. S druge strane, I se odnosi prema II, II prema III i III prema IV kao nova vrsta zemlje koja ne donosi rentu prema I. Nova vrsta zemlje ne donosi rentu zato što *vrednost* pšenice klase I ne stoji iznad prosečne cene nove zemlje. Ona bi bila iznad nje ako bi klasa I bila manje plodna. Tada bi nova zemlja takođe donosila rentu. Ali [isto] tako stoji stvar i s klasom I. Ako bi klasa II bila plodnija, onda zemlja klase I ne bi donosila nikakvu ili bi donosila manju rentu; isto tako

stoji stvar s klasom II prema III i s klasom III prema IV. Naposljetku može se, dakle, obrnuto reći: Apsolutna plodnost zemlje IV određuje rentu zemlje III. Ako bi IV bila još plodnija, onda bi zemlja III, II, I donosila manju ili ne bi donosila nikakvu rentu. Prema tome je renta koju donosi klasa I nediferencirana renta, određena plodnošću zemlje IV, kao što je okolnost što nova zemlja ne donosi nikakvu rentu određena plodnošću zemlje I. Tu, dakle, važi *Storchov zakon* da renta *najplodnije* zemlje određuje rentu posljednje zemlje koja uopšte donosi rentu, dakle i diferenciju zemlje koja donosi nediferenciranu rentu, i one koja ne donosi nikakvu^[26].

Pojava, dakle, da tu V klasa, novoobrađena zemlja I' (za razliku od I), ne donosi *nikakvu rentu*, nije prouzrokovana njenom *sopstvenom neplodnošću*, nego njenom *relativnom neplodnošću* u odnosu prema I, dakle relativnom plodnošću I u odnosu prema I'.

[*Drugo.*] Vrednost zemalja I, II, III, IV koje donose rentu, [koja iznosi] 6 šilinga 8 pensa po kvarteru (umesto kvartera može se radi veće vjerovatnoće staviti *bušel*), ravna je *prosečnoj ceni* I' i stoji *ispod* njene vlastite vrednosti. No tu su mogućni mnogi međustupnjevi. Ako bi vrsta zemlje I' na uloženi kapital od 100ℓ donela ovu ili onu količinu kvartera između svog stvarnog prinosa od 330 bušela i prinosa klase I od 360 bušela, dakle, 333, 340, 350, do 360—*x* bušela, onda bi vrednost kvartera bila iznad prosečne cene klase I', to jest 6 šilinga 8 pensa (po bušelu), i ta naposljetku obrađena zemlja donela bi rentu. Što ona uopšte donosi *prosečni profit*, duguje se relativnoj neplodnosti klase I, dakle klase I—IV. Što ona ne donosi *nikakvu rentu*, duguje se relativnoj plodnosti klase I i njenoj sopstvenoj relativnoj neplodnosti. Poslednja obrađena zemlja I' mogla bi da donese rentu ako bi vrednost bušela bila *iznad* 6 šilinga 8 pensa, dakle ako bi zemlje I, II, III, IV bile manje plodne, jer bi vrednost pšenice bila viša. Ali ona bi mogla da donese rentu i onda ako bi vrednost bušela bila 6 šilinga 8 pensa, to jest ako bi plodnost zemalja I, II, III, IV ostala *ista*, bila *data*, ako bi ona sama bila plodnija i davala više od 330 bušela, ako bi, dakle, vrednost od 6 šilinga 8 pensa po bušelu bila *iznad* njene *prosečne cene*, drugim rečima, ako bi njena prosečna cena bila sada *ispod* 6 šilinga 8 pensa, dakle *ispod* vrednosti pšenice proizvedene na I, II, III, IV. Ako vrednost stoji iznad prosečne cene, onda tu postoji višak profita iznad prosečnog profita, dakle mogućnost za *rentu*.

Vidi se: Pri upoređivanju *različnih* oblasti proizvodnje — industrije i poljoprivrede, na primer — vrednost iznad prosečne cene ukazuje na veću *neplodnost* oblasti proizvodnje koja donosi *ekstraprofit*, suvišak vrednosti nad prosečnom cenom. Naprotiv, u *istoj* oblasti to pokazuje *veću proizvodnost* kapitala u poređenju s drugim kapitalima u istoj oblasti proizvodnje. U gornjem slučaju klasa I uopšte daje zemljišnu rentu jer je u poljoprivredi srazmera promenljivog kapitala prema postojećem kapitalu veća nego u industriji, to jest

mora se više novoga rada dodavati opredmećenom radu, i jer se usled zemljišne svojine taj suvišak vrednosti *preko* prosečne cene ne izjednačuje putem konkurencije kapitala. Ali zemlja I donosi uopšte zemljišnu rentu još i zato što vrednost od 6 šilinga 8 pensa po bušelu ne stoji *ispod* njene prosečne cene, zato što ona nije toliko neplodna da njena sopstvena vrednost ne bi stajala iznad 6 šilinga 8 pensa po bušelu, i njenu *cenu* ne određuje *njena sopstvena vrednost*, nego vrednost pšenice proizvedene na zemlji II, III, IV, ili, tačnije, na zemlji II. Da li je ta *tržišna cena* samo jednaka s njenom *prosečnom* cenom ili je iznad ove, da li je njena vrednost *iznad* njene prosečne cene, zavisi od njene sopstvene proizvodnosti.

Zato je pogrešno i Rodbertusovo shvatanje da svaki kapital koji u poljoprivredi donosi prosečni profit *mora* donositi i zemljišnu rentu. Ovaj pogrešni zaključak proizlazi iz njegove [489] pogrešne osnove. On rezonuje ovako: Kapital donosi u poljoprivredi recimo 10£. Ali 10£ računaju se tu na manju sumu zato što ovamo, za razliku od industrije, *sirovina* ne ulazi. To je, dakle, više od 10 odsto. No čvor je u ovome: Nije neulaženje sirovine (koja naprotiv u stvarnoj poljoprivredi ulazi; svedjedno da li ulazi ili ne ukoliko ulazi *mašinerija* itd. u većem srazmeru) to što vrednost poljoprivrednih proizvoda *povišava* iznad *prosečne cene* (svoje vlastite i cene drugih roba), nego veća srazmera promenljivog kapitala prema postojanom od srazmere ne u *posebnim oblastima proizvodnje* industrije, već *prosečno* u industriji. Ta *opšta* razlika određuje svojom veličinom veličinu i postojanje zemljišne rente na zemlji br. I, apsolutne, nediferencirane i stoga *najmanje* zemljišne rente. No cena pšenici na I', na novoobrađenoj zemlji, koja ne donosi nikakvu zemljišnu rentu, *nije* određena *vrednošću* njenih sopstvenih proizvoda, nego vrednošću proizvoda I, dakle *prosečnom tržišnom cenom* pšenice koju daju zemlje I, II, III, IV.

Privilegija poljoprivrede (usled zemljišne svojine) da svoj proizvod ne prodaje po *prosečnoj ceni*, nego po *njegovoj vrednosti*, ako je ta vrednost *iznad* prosečne cene, ne važi nipošto za proizvode proizvedene na zemljama različnih vrsta, za proizvode proizvedene po različnoj vrednosti u *istoj* oblasti proizvodnje. Prema industrijskim proizvodima oni samo pretenduju na to da budu prodavani po svojim vrednostima. Prema ostalim proizvodima iste oblasti oni su određeni tržišnom cenom i zavisi od plodnosti zemlje I da li je vrednost — koja je tu jednaka s prosečnom tržišnom cenom — dovoljno visoka ili niska, dakle da li je plodnost zemlje I dovoljno visoka ili niska da proizvod I', ako se prodaje po *toj* vrednosti, učestvuje malo, mnogo ili nikako ne učestvuje u opštoj diferenciji između vrednosti i prosečne cene pšenice. Ali g. Rodbertus — pošto on vrednosti i prosečne cene uopšte ne razlikuje i pošto smatra za opšti zakon svekolike robe, ne za privilegiju poljoprivrednih proizvoda, da se ona prodaje po *svoj* vrednosti — mora, naravno, da veruje da se i proizvod naj-

lošije zemlje mora prodati po *svojoj* individualnoj vrednosti. Ali tu privilegiju on gubi u konkurenciji s proizvodima *iste* vrste.

No bilo bi moguće da prosečna cena proizvoda I' stoji iznad vrednosti proizvoda I, iznad 6 šilinga 8 pensa po bušelu. Da bi se zemlja I' uopšte obrađivala, može se pretpostaviti (iako to nije sasvim tačno) da se tražnja mora povećati. Dakle, da se cena pšenice I mora povećavati *iznad* njene *vrednosti*, iznad 6 šilinga 8 pensa, i to stalno. U tom slučaju zemlja I' će se obrađivati. Ako li uzmogne da po ceni od 6 šilinga 8 pensa ostvari prosečni profit, iako njena vrednost stoji *iznad* 6 šilinga 8 pensa, i da zadovolji tražnju, onda će se cena sniziti na 6 šilinga 8 pensa, budući da sada tražnja ponovo odgovara dovozu, dakle klasa I mora ponovo da prodaje po 6 šilinga 8 pensa, dito klase II, III, IV; prema tome i klasa I'. Ako bi, naprotiv, *prosečna* cena u klasi I' iznosila 7 šilinga 8 pensa, tako da bi ona samo po toj ceni (koja bi stajala daleko ispod njene individualne vrednosti), donela uobičajeni profit, onda bi se vrednost bušela morala, ako se tražnja ne bi dala drukčije zadovoljiti, ustaliti na 7 šilinga 8 pensa i tržišna cena I skočila bi iznad njegove vrednosti. Tržišna cena proizvoda II, III, IV nalazi se već iznad *njihove* individualne vrednosti. Ona bi se još više popela. Ali ako bi se predviđao uvoz žita, koji ni u kom slučaju ne bi dopustio takvu ustaljenost, ipak bi se zemlja I' mogla obrađivati ako bi se našli sitni zakupci koji bi se zadovoljili manjim profitom od prosečnoga. To se kako u poljoprivredi tako i u industriji stalno dešava. Zemljišna renta, koja bi bila samo odbitak od zakupčevog profita, mogla bi se plaćati kako u ovom slučaju tako i onda kad bi I' donosila prosečni profit. Ako se ni to ne bi moglo učiniti, zemljoposjednik može dati zemlju pod zakup kotedžerima, kojima je, kao i ručnom tkaču, stalo uglavnom da toga da isteraju svoju nadnicu, i koji suvišak ove ili one veličine, plaćaju zemljoposjedniku u obliku rente. Taj suvišak mogao bi čak, kao kod ručnog tkača, da bude puki odbitak ne od proizvoda rada, nego od *plate za rad*. U svima tim slučajevima mogla bi se plaćati zemljišna renta. U jednom slučaju ona bi bila odbitak od profita kapitaliste. U drugom bi zemljoposjednik prisvojio radnikov višak rada, koji inače prisvaja kapitalista. A u poslednjem slučaju živeo bi na račun radnikove najamnine, kako to i kapitalisti često čine. Ali *kapitalistička proizvodnja* na veliko mogućna je samo tamo gde zemlja koja je poslednja obrađena donosi bar prosečni profit, dakle gde vrednost (proizvoda) I daje proizvodu I' bar prosečnu cenu.

Vidi se kako razlikovanje između *vrednosti* i *prosečne cene* neočekivano rešava pitanje i pokazuje da su Ricardo i njegovi protivnici u pravu.^[27]

[XI - 490] Ako bi klasa I, zemlja koja donosi apsolutnu zemljišnu rentu, predstavljala jedino obrađenu zemlju, onda bi ona bušela pšenice prodavala, dakle, po njenoj *vrednosti*, po 6 šilinga 8 pensa,

ili $6\frac{2}{9}$ šilinga, i ne bi je snizila na prosečnu cenu od $6\frac{1}{9}$ šilinga ili 6 šilinga i $1\frac{1}{3}$ penija. Ako bi tražnja rasla, ako bi sve obradive površine bile jednake i ako bi se udesetostručile, onda bi, pošto klasa I donosi 10£ rente na svakih 100£, renta na 100£ rasla, iako bi samo jedna jedina vrsta zemlje postojala. Ali ona ne bi rasla prema stopi ili visini, ni prema predumljenom kapitalu ni prema obrađenoj zemlji. Bilo bi obrađeno deset puta više ekeri i predumljeno deset puta više kapitala. To bi, dakle, bilo samo povećanje *rentala*, rentne mase, a ne i njene visine. Profitna stopa ne bi se snizila, jer bi vrednost i cena poljoprivrednih proizvoda ostala ista. Deset puta veći kapital može, naravno, dati deset puta veću rentu nego deset puta manji kapital. Ako bi se, naprotiv, na istoj površini zemlje upotrebilo deset puta više kapitala sa istim rezultatom, onda bi rentna stopa, upoređena s izdatim kapitalom, ostala ista; ona bi porasla u srazmeri prema površini zemljišta, ali ne bi baš ništa izmenila na profitnoj stopi.

Ali uzmimo sada da je obrađivanje zemlje I postalo plodnije ne zato što se zemlja izmenila, nego zato što je uloženo više postojanog a manje promenljivog kapitala, više kapitala za mašineriju, konje, mineralno đubrivo itd., a manje za najamninu, tada bi se vrednost pšenice približila svojoj prosečnoj ceni i prosečnoj ceni industrijskih proizvoda, jer bi se smanjio deo promenljivog kapitala u odnosu prema postojanom kapitalu. U tom slučaju renta bi pala, a profitna stopa ostala bi nepromenjena. Ako bi u načinu proizvodnje nastala takva promena da bi se odnos promenljivog kapitala prema postojanom kapitalu izjednačio s prosečnim odnosom u industriji, onda bi suvišak vrednosti nad prosečnom cenom pšenice otpao a time i zemljišna renta, ekstraprofit. Klasa I ne bi više plaćala rentu, i zemljišna svojina postala bi nominalna (utoliko ukoliko promenjeni način proizvodnje ne bi možda bio praćen dopunskim ulaganjem kapitala u zemlju, tako da bi zemljoposjednik po isteku zakupa vukao kamate na kapital koji on nije predumio, što je i postalo glavno sredstvo za bogaćenje zemljovlasnika i oko čega se kreće spor o zakupnom pravu u Irskoj). Ako bi ipak osim zemlje I postojale i zemlje II, III, IV, na kojima bi se takođe otpočelo s tim načinom proizvodnje, one bi ipak donosile rentu usled svoje po prirodi veće plodnosti od plodnosti zemlje I i u stepenu u kome su plodnije. Klasa I bi u tom slučaju prestala da donosi zemljišnu rentu, a rente zemalja II, III, IV saobrazno tome bi pale, jer bi se opšti odnos proizvodnosti u poljoprivredi izjednačio s opštim odnosom proizvodnosti u industriji. Renta zemalja II, III, IV odgovarala bi Ricardovom zakonu; ona bi bila samo ravna ekstraprofitu plodnije zemlje naspram manje plodne zemlje, pa bi i postojala samo kao takva, kao i slični ekstraprofiti u industriji, samo što njima tu nedostaje prirodna osnova za fiksiranje.

Ali Ricardov zakon važio bi i onda kad zemljišna svojina ne bi ni postojala. S ukidanjem zemljišne svojine i zadržavanjem kapitalističke proizvodnje ekstraprofit koji proizlazi iz razlike u plodnosti ne bi iščezao.

Ako bi država postala vlasnik zemlje, a kapitalistička proizvodnja ostala, onda bi se renta zemalja II, III, IV plaćala državi, ali sama renta bi ostala. Ako bi zemljišna svojina postala *narodna svojina*, onda bi uopšte nestala osnova kapitalističke proizvodnje, osnova na kojoj se zasniva osamostaljenje uslova rada prema radniku.

Jedno pitanje koje valja raspraviti kasnije kod zemljišne rente jeste: Kako može zemljišna renta rasti po *vrednosti* i *masi* kod intenzivnije kulture, iako stopa zemljišne rente u odnosu na predumljeni kapital pada? To je očigledno samo zato moguće što *masa predumljenog kapitala* raste. Ako je zemljišna renta $\frac{1}{5}$ i postane $\frac{1}{10}$, onda je $20 \times \frac{1}{5} = 4$, a $50 \times \frac{1}{10} = 5$. To je ceo učinak. Ali ako bi intenzivna kultura imala srazmeru proizvodnje jednaku prosečnoj srazmeri industrije, umesto da se ona toj srazmeri samo *približava*, onda bi renta za najmanje plodnu zemlju otpala a za najplodniju zemlju svela bi se na puku različnost tla. *Apsolutna* renta bi otpala.

Uzmimo sad da se usled rastuće tražnje od klase I pošlo dalje na klasu II. Klasa I plaća apsolutnu rentu, klasa II plaćala bi diferenciranu rentu, ali *cena* pšenici (vrednost za klasu I, višak vrednosti za klasu II) ostala bi ista. Isto tako i profitna stopa ostaje nepromenjena. I tako bi to išlo dalje do klase IV. Prema tome, ako bismo sabrali sav kapital uloženi u klasama I, II, III, IV renta bi rasla i po *visini*, po stopi. Ali prosečna profitna stopa u II, III, IV ostala bi jednaka s onom u I, koja je jednaka s onom u industriji, s opštom profitnom stopom. Ako se, dakle, [491] uzlazi ka plodnijoj zemlji, onda renta može rasti po masi i po stopi, iako profitna stopa ostaje nepromenjena a cena pšenice postojana. Povećanje rente po visini i masi bila bi posledica rastuće plodnosti kapitala u II, III, IV a ne opadajuće plodnosti u I. Samo što rastuća proizvodnost ne bi, kao što je to u industriji neizbežno, profit povicila, a cenu robi kao i najamninu oborila.

Ali ako bi došlo do obrnutog procesa: ako bi se prelazilo sa klase IV na klase III, II, I, onda bi se cena penjala do 6 šilinga 8 pensa, po kojoj pšenica na klasi I još donosi 10£ na 100£. Naime renta pšenice na IV [iznosi] $177\frac{7}{25}$ £ na 100£, od čega je, međutim, $77\frac{7}{25}$ suvišak njegove cene preko vrednosti klase I. Klasa I je dala (posredstvom kapitala od) 100£ (i s rentom od 10£ i po vrednosti *bušela od 6 šilinga 8 pensa*) 360 bušela. Klasa II — 432 bušela, klasa III — $518\frac{2}{5}$ bušela i klasa IV — $622\frac{2}{25}$ bušela. Ali cena bušela u klasi IV od 6 šilinga 8 pensa donela je klasi IV ekstrarentu od $77\frac{7}{25}$ odsto. Klasa IV prodaje 3 bušela za 1£ ili $622\frac{2}{25}$ bušela za $207\frac{7}{25}$ £. Ali vrednost njenog proizvoda iznosi samo 120£, kao u klasi I; što je preko toga predstavlja suvišak njegove cene preko njegove vrednosti. Klasa IV prodala bi bušel po njegovoj vrednosti, tačnije, bušel, ako bi ga prodala, po 3 šilinga $10\frac{8}{27}$ pensa, a pri toj ceni imala bi 10£ rente za 100£. A ako se prelazi s klase IV na klasu III, sa III na II i sa II na klasu I, onda cena bušela skače (a time i renta), dok najzad ne iznese 6 šilinga 7 pensa u klasi I, gde ta cena sada donosi istu zemljišnu rentu koju je ranije dono-

sila u klasi IV. Sa skakanjem cene profitna stopa bi pala, delom ukoliko bi vrednost životnih sredstava i sirovina skočila. S klase IV na klasu III moglo bi se preći na ovaj način. Usled tražnje raste cena proizvoda klase IV iznad njegove vrednosti i na taj način donosi ne samo rentu nego i ekstrarentu. Usled toga se obrađuje klasa III, koja pri toj ceni ne mora doneti rentu uz uobičajeni prosečni profit. Ako usled povišenja cene u klasi IV nije pala profitna stopa nego najamnina, onda će klasa III doneti prosečni profit. Ali usled dovoza klase III treba najamnina opet da se popne na normalnu visinu; tad pada profitna stopa u klasi III itd.

Pri tom silaznom kretanju profitna stopa, dakle, pada pod *učinjenim pretpostavkama* da klasa III ne može donositi rentu pri ceni klase IV i da se klasa III samo uz staru profitnu stopu može obrađivati, jer je najamnina trenutno pala ispod svoga nivoa.

Pod tim pretpostavkama Ricardov zakon je opet [moguć]. Ali nije nužan; čak ni po njegovom shvatanju. Samo je *moguć* pod određenim konjunkturama. U stvarnosti se kretanja ukrštavaju.

Ovim je teorija rente u suštini objašnjena.

Kod g. Rodbertusa, usled njegove »vrednosti materijala«, zemljišna renta proizlazi iz večne prirode, bar kapitalističke proizvodnje. Kod mene — iz *istorijske razlike* u organskim sastavnim delovima kapitala, koja se delom izravna, i s razvitkom poljoprivrede može čak i sasvim da iščezne. Naravno, razlika pri tom ostaje, ukoliko ona proizlazi samo iz razlike u prirodnoj plodnosti tla, čak i onda ako *apsolutna* renta i otpadne. Ali, sasvim nezavisno od mogućnog izravnjanja prirodnih razlika, ta *diferencijalna renta* stoji u vezi s regulisanjem tržišne cene, i prema tome otpada zajedno sa cenom i sa kapitalističkom proizvodnjom. Ostalo bi samo to da *društveni rad obrađuje tlo različite plodnosti*, pri čemu bi on uprkos razlici u utrošenom radu mogao u svima klasama da postane proizvodniji. Ali u tom slučaju masa rada koju staje lošija zemlja, ne bi, kao u buržoaskom poretku, nipošto imala za posledicu da se i bolja zemlja mora plaćati većom količinom rada. Naprotiv, uštedeni rad na zemlji IV upotrebio bi se za poboljšanje zemlje III, uštedeni rad na zemlji III za poboljšanje zemlje II, naposletku, uštedeni rad na zemlji II upotrebio bi se za poboljšanje zemlje I; dakle, ceo kapital koji su zemljovlasnici trošili služio bi izjednačenju rada na raznovrsnim zemljama i smanjenju u poljoprivredi uopšte upotrebljenog rada.

||492| <Ako Adam Smith, kao što smo gore videli^[28], najpre pravilno shvata vrednost i odnos profita, najamnine itd. kao sastavnih delova te vrednosti, a onda nastavlja obrnuto i pretpostavlja cene najamnine, profita i zemljišne rente i hoće da ih samostalno odredi, da bi zatim od njih sastavio *cenu robe*, onda taj obrt ima ovaj smisao: On najpre shvata stvar prema njenoj *unutrašnjoj povezanosti*, zatim u *obrnutom obliku*, kako se ona pojavljuje u konkurenciji. Oba ova shva-

tanja ukrštaju se kod njega naivno, a da on nije svestan te protivrečnosti. Ricardo, međutim, svesno *apstrahuje* od oblika konkurencije, od privida konkurencije, da bi shvatio *zakone kao takve*. S jedne strane, treba mu prigovoriti da on u apstrakciji ne ide dovoljno daleko, dovoljno potpuno, kao na primer kad izlaže *vrednost* robe i odmah je određuje uzimajući u obzir razne konkretne prilike, s druge strane, što javni oblik shvata *neposredno, direktno* kao dokaz ili predstavljanje opšteg zakona, uopšte ga ne *razvijajući*. U pogledu prvoga njegova apstrakcija je odveć nepotpuna, u pogledu drugoga ona je formalna apstrakcija, koja je sama po sebi pogrešna. >

[10. *Stopa rente i stopa profita.*

Odnos između proizvodnosti u poljoprivredi i proizvodnosti u industriji na različnim stepenima istorijskog razvika]

Sad da se ukratko vratimo još na ono što je preostalo od Rodbertusa.

»Iz *povećanja* vrednosti nacionalnog proizvoda nastalo *povećanje* odnosno najamnine, dobiti na kapital i zemljišne rente ne može da *povisi* ni najamninu ni dobit na kapital nacije, pošto se veća najamnina sada raspodeljuje i na više radnika, a povećana dobit na kapital dolazi na kapital povećan u istoj srazmeri; zemljišna renta, naprotiv, svakako se mora *povisiti*, pošto ona uvek otpada na zemlju *nepromenjene* veličine. Tako ona može dovoljno da objasni veliko *povišenje vrednosti zemlje*, koja nije ništa drugo do zemljišna renta kapitalizovana po uobičajenoj kamatnoj stopi, a da ne pribegava sve manjoj proizvodnosti poljoprivrednog rada, koja direktno protivreči ideji usavršavanja ljudskog društva kao i svima poljoprivrednim i statističkim činjenicama. (Str. 160/161.)

Pre svega valja napomenuti da Ricardo *nigde* ne pokušava da objasni *»veliko povišenje vrednosti zemlje«*. To za njega *nije nikakav problem*. Dalje, i sam Ricardo (vidi kasnije kod Ricarda) izrično kaže da se pri nepromenjenoj vrednosti žita ili poljoprivrednog proizvoda — pri datoj stopi zemljišne rente — renta može *povećati*. To povećanje opet nije problem za njega. Porast rentala kada stopa zemljišne rente ostane ista ne predstavlja za njega problem. Za njega je problem porast *stope zemljišne rente*, to jest rente u srazmeri prema predujmljenom poljoprivrednom kapitalu; sledstveno za njega je problem i porast vrednosti ne *mase* poljoprivrednog proizvoda nego vrednosti na primer jednog kvartera pšenice, iste količine poljoprivrednog proizvoda, sa čime raste suvišak njegove vrednosti preko prosečne cene a time i suvišak rente preko profitne stope. G. Rodbertus uklanja ovde Ricardov problem (apstrahujući njegovu pogrešnu *»vrednost materijala«*).

Razume se, i *stopa rente* može se povisiti, relativno prema predujmljenom kapitalu, to jest relativna vrednost poljoprivrednog proizvoda

u odnosu prema industrijskom proizvodu iako poljoprivreda postaje stalno *plodnija*. I to se može desiti iz dva razloga:

Uzmimo, *prvo*, *gornji primer* gde se s klase I prelazi na klasu II, III, IV, dakle, na sve plodniju zemlju (a da njen dovoz nije dovoljno veliki da obustavi obrađivanje zemlje I ili da razliku između vrednosti i prosečne cene snizi toliko da klase IV, III, II plaćaju srazmerno niže rente, a klasa I da ne plaća nikakvu rentu). Ako je renta kod klase I 10, kod klase II 20, kod III 30, kod IV 40, i ako je u sve četiri vrste uloženo po 100£, onda je renta iznosila kod I $\frac{1}{10}$ ili 10 odsto na predujmljeni kapital, kod II $\frac{2}{10}$ ili 20 odsto, kod III $\frac{3}{10}$ ili 30 odsto, a kod IV $\frac{4}{10}$ ili 40 odsto. Ukupno 100£ na predujmljeni kapital od 400£, što daje prosečnu rentnu stopu od $\frac{100}{4}=25$ odsto. Ako se posmatra ceo u poljoprivredu uloženi kapital, renta sada iznosi 25 odsto. Ako bi se i dalje nastavilo s obrađivanjem samo zemlje I (neplodnije zemlje), onda bi renta iznosila 40 na 400, to jest i dalje 10 odsto i ne bi se povisila za 15 odsto. Ali u prvom slučaju (ako bi u klasi I na izdatak od 100£ došlo 330 bušela) bilo bi proizvedeno samo 1320 bušela po ceni od 6 šilinga 8 pенса po bušelu; u drugom slučaju proizvedeno je 1771 i $\frac{11}{25}$ bušela po istoj ceni. U oba slučaja predujmljen je jednak kapital.

No, povećanje *visine* rente ovde je samo prividno. Ako, naime, izračunamo izdatak kapitala u odnosu na proizvod, onda je u klasi I [bilo] potrebno 100 da se proizvede 330 bušela, a 400 da se proizvede 1320 bušela. Sad je, međutim, potrebno samo $100+90+80+70$, naime 340£^[29], da se proizvede 1320 bušela. 90£ proizvode u klasi II toliko koliko 100 u klasi I, 80 u III toliko koliko 90 u II i 70 u klasi IV toliko koliko 80 u klasi III. Stopa zemljišne rente u klasi II, III, IV upoređena sa klasom I povećala se.

Ako se posmatra društvo kao celina, sada bi za proizvođenje *istog* proizvoda bilo upotrebljeno 340 kapitala umesto 400, to jest 80 odsto [ranijeg] kapitala.

||493| Količina od 1320 bušela bila bi samo drukčije raspodeljena nego u prvom slučaju. Zakupac mora od 90 da preda toliko koliko ranije od 100, od 80 koliko ranije od 90 i 70 koliko ranije od 80. Ali izdaci kapitala od 90, 80, 70 daju mu upravo toliko proizvoda koliko ranije od 100. On predaje više ne zato što mora da upotrebljava veći kapital da bi proizveo isti proizvod, nego zato što upotrebljava manje kapitala; ne zato što je njegov kapital postao manje plodan, nego zato što je postao plodniji, a on i dalje prodaje po ceni klase I, prodaje tako kao da je i dalje potreban jednak kapital da bi proizveo jednaku količinu proizvoda.

[*Drugo.*] Osim toga povišenja *rentne stope*, koje se podudara sa nejednakim povišenjem viška profita u pojedinim industrijskim granama iako se ono ovde ne fiksira, moguć je samo još jedan slučaj kad *rentna stopa* može rasti, iako vrednost proizvoda ostaje ista, dakle rad ne postaje manje plodan. To je slučaj onda kad ili proizvodnost

u poljoprivredi ostane *ista* kao i ranije, a proizvodnost u industriji se povećava i to povećanje se izrazi u padanju profitne stope. Dakle, kad bi se odnos promenljivog kapitala prema postojećem kapitalu smanjio. Ili kad se proizvodnost i u poljoprivredi povećava, ali ne u istom srazmeru u kome se povećava u industriji, nego u manjem. Ako se proizvodnost u poljoprivredi povisi kao 1:2 a u industriji kao 1:4, onda je to *relativno* isto kao da je proizvodnost u poljoprivredi ostala ista, a da se u industriji udvostručila. U tom slučaju smanjivao bi se promenljivi kapital prema postojećem kapitalu dvaput brže u industriji nego u poljoprivredi.

U oba slučaja pala bi profitna stopa u industriji, i pošto *bi* ona *pala*, stopa zemljišne rente bi se podigla. U ostalim slučajevima profitna stopa ne pada apsolutno (ona, naprotiv, ostaje *nepromenjena*), ali pada relativno prema zemljišnoj renti, ne zato što ona *sama* pada, nego zato što zemljišna renta raste, što raste stopa zemljišne rente u odnosu na predujmljeni kapital.

Ricardo ne razlikuje ove slučajeve. Izuzev ove slučajeve — (kada dakle profitna stopa, iako postojana, relativno pada zbog diferencijalnih renti kapitala, primenjenog na plodnijim zemljama, ili kada se opšti odnos postojećeg i promenljivog kapitala menja usled veće proizvodnosti industrije, te se *stoga* suvišak vrednosti poljoprivrede penje iznad njene prosečne cene) — stopa zemljišne rente može rasti samo onda ako pada profitna stopa, a da se proizvodnost industrije ne povećava. No to je moguće samo onda ako raste najamnina ili vrednost sirovine usled veće neproizvodnosti poljoprivrede. U tom slučaju je padanje profitne stope i dizanje visine zemljišne rente rezultat istog uzroka — rezultat toga što je poljoprivreda postala manje proizvodna, to jest što je u poljoprivredi upotrebljeni kapital postao manje proizvodan. To je Ricardova predstava. To se mora zatim pri *nepromenjenoj* vrednosti novca pokazati u penjanju *cena* poljoprivrednim proizvodima. Ako je penjanje *relativno*, kao što je gore razmatrano, onda nikakva promena u novčanoj ceni ne može apsolutno povisiti novčane cene poljoprivrednih proizvoda prema industrijskim proizvodima. Ako bi novac pao za 50 odsto, onda bi 1 kvarter koji je vredeo 3£, vredeo 6£, a 1 funta prede koja je vredela 1 šiling, vredela bi 2 šilinga. Iz promene vrednosti novca ne može se, prema tome, nikada objasniti *apsolutno* dizanje novčanih cena poljoprivrednih proizvoda u sravnjenju s novčanim cenama industrijskih proizvoda.

Opšte uzev, treba pretpostaviti da je u primitivnijem, prekapitalističkom načinu proizvodnje poljoprivreda bila *proizvodnija* od industrije jer tu priroda saraduje kao mašina i organizam, dok se prirodne sile u industriji gotovo još u celini zamenjuju ljudskom snagom (kao u zanatskoj industriji itd.); u periodu burnog razvitka kapitalističke proizvodnje proizvodnost industrije brzo se razvija u sravnjenju s poljoprivredom, iako njen razvitak *pretpostavlja* da je u poljoprivredi došlo već do znatne promene u odnosu između posto-

janog i promenljivog kapitala, to jest da je masa ljudi oterana sa zemlje. Kasnije se proizvodnost povećava i u jednoj i u drugoj, iako nejednakim tempom. Ali na izvesnom stepenu razvitka industrije nesrazmera se mora smanjiti, to jest proizvodnost poljoprivrede se mora povećavati relativno brže nego proizvodnost industrije. Za to je potrebno: 1. Zamenjivanje lenog farmera poslovnim čovekom, poljoprivrednim kapitalistom, pretvaranje zemljoradnika u čiste najamne radnike, poljoprivreda u krupnim razmerama, dakle, s koncentrisanim kapitalima; 2. ali naročito: prava naučna osnova krupne industrije, mehanika, koja je u 18. veku bila u neku ruku završena. Tek u 19. veku, naročito u njegovim kasnijim decenijama, razvijaju se nauke koje su *direktno* u većoj meri specifične osnovice za poljoprivredu nego za industriju [494] — hemija, geologija i fiziologija.

Besmislica je govoriti o većoj ili manjoj proizvodnosti dveju *različnih* industrijskih grana upoređujući samo vrednost njihovih roba. Ako je cena funte pamuka 1800. godine bila 2 šilinga a cena prede 4 šilinga, i ako je vrednost pamuka 1830. godine bila 2 šilinga ili 18 pensa a vrednost prede 3 šilinga ili šiling 8 pensa, onda bi se mogao uporediti odnos u kome je proizvodnost u obema granama porasla. Ali samo zato što se cena od 1800 uzima kao polazna tačka. Naprotiv, pošto je cena funte pamuka = 2 šilinga, a cena prede = 3 šilinga, [prema tome] rad koji proizvodi pamuk dvaput je veći od [novododatog rada] prelca, bilo bi glupo reći da je prvi dvaput proizvodniji od drugoga, toliko glupo, kao što bi bilo glupo reći da je rad slikara manje proizvođan od rada tkača, pošto je izrada platna jeftinija od izrade slike na njemu.

Tačno je samo sledeće: ako je [tu] sadržan i kapitalistički smisao *proizvodnog* — proizvođan u pogledu viška vrednosti [uzimajući u obzir] ujedno [i] relativnu masu proizvođa:

Ako bi za to da bi se uposlilo 100 radnika u pamučnoj industriji koji staju 100£ bilo potrebno prema uslovima proizvodnje prosečno 500£ u sirovinama i mašineriji itd. (pri datim vrednostima poslednjih); ako bi, s druge strane, da bi se uposlilo 100 radnika po ceni od 100£ u kulturi pšenice, bilo potrebno sirovina i mašinerije za 150£, onda bi promenljivi kapital u I sačinjavao $\frac{1}{6}$ ukupnog kapitala od 600£, i $\frac{1}{5}$ postojanog kapitala; u II sačinjavao bi promenljivi kapital $\frac{2}{5}$ ukupnog kapitala od 250£ i $\frac{2}{3}$ postojanog kapitala. Svaka stotina funti sterlinga koja je, dakle, uložena u I, može da sadrži samo $16\frac{2}{3}$ £ promenljivog kapitala i mora da sadrži $83\frac{1}{3}$ £ postojanog kapitala; a u II, naprotiv, 40£ promenljivog kapitala i 60£ postojanog kapitala. U I promenljivi kapital sačinjava $\frac{1}{6}$ ili $16\frac{2}{3}$ odsto, a u II 40 odsto. Koliko je bedno dosadašnje izučavanje cena, poznato je. Ono i ne može biti drukčije nego bedno dok mu teorija ne pokaže šta treba izučavati. Ako bi stopa viška vrednosti bila data, na primer 20 odsto, onda bi višak vrednosti u klasi I iznosio $3\frac{1}{3}$ £ (dakle profit $3\frac{1}{3}$ odsto). U klasi II, naprotiv, 8£ (dakle profit 8 odsto). Rad u klasi

I ne bi bio tako proizvođan kao u klasi II jer bi bio proizvođniji (to jest ne bi bio tako proizvođan u višku vrednosti jer bi bio proizvođniji u proizvođu). Uzgred rečeno, jasno je, da je, na primer, u pamučnoj industriji srazmera $1 : \frac{1}{6}$ moguća samo onda ako je, recimo, postojani kapital (što zavisi od mašina itd.) predujmljen u iznosu od 10 000 £, dakle, najamnina u iznosu od 2000 £, dakle ukupni kapital od 12 000. Ako bi se izdalo samo 6000, pri čemu bi najamnina iznosila 1000, onda bi mašinerija bila manje proizvođna itd. Uz izdatak od 100 £ (fabrika) ne bi uopšte mogla da radi. S druge strane je mogućno da na ulaganje 23 000 £ nastupi takvo povećanje rada mašinerije, postigne takva ekonomija itd., da možda ne bi cela suma od $19\ 166\frac{2}{3}$ £ došla na postojani kapital, već više sirovine i ista masa rada s manje mašinerije itd. (po vrednosti) u kojoj bi se uštedelo 1000 £. Tada se, dakle, opet povećava odnos promenljivog kapitala prema postojanom, ali samo zato što se apsolutni kapital povećao. To predstavlja prepreku padanju profitne stope. Dva kapitala od po 12 000 £ mogu proizvesti istu količinu robe kao onaj jedan od 23 000 £, ali, prvo, robe bi bile skuplje, jer bi stale 1000 £ izdataka više, a drugo, profitna stopa bi bila manja, jer je promenljivi kapital u kapitalu od 23 000 veći od $\frac{1}{6}$ ukupnog kapitala, dakle veći nego što je u zbiru dvaju kapitala od po 12 000 £. |494|

||494| (Ako, s jedne strane, s napretkom industrije mašinerija postaje efektivnija i jeftinija, dakle taj deo postojanog kapitala poljoprivrede se smanjuje ako se mašinerija upotrebi u *istoj kolićini* kao i ranije, ali ta kolićina raste brže od pojeftinjavanja mašinerije jer je taj element u poljoprivredi još slabo razvijen; s druge strane, s većom proizvođnošću poljoprivrede cena sirovine pada — vidi pamuk — tako da se sirovina kao sastavni deo procesa obrazovanja vrednosti ne uvećava u istoj srazmeri u kojoj se uvećava kao sastavni deo procesa rada.)^[30]

Već nam *Petty* kaže da su se lendlordovi u svoje vreme plašili melioracije u poljoprivredi jer su usled toga padale cene poljoprivrednim proizvođima, pa otuda i visina zemljišne rente; dito *povećanje obradive površine*, a obrada ranije nekorišćene zemlje jednaka je s povećanjem obradive površine. (To povećanje tla može se u Holandiji činiti i neposrednije.) On kaže:

«Lendlorodovi gundaju protiv isušivanja moćvara, kultivisanja šuma, ograđivanja opštinske zemlje u korist privatne privrede, protiv gajenja esparzete i deteline, jer su to tobože sredstva za obaranje cene životnim sredstvima.» (*Political Arithmetick, London 1699, str. 230.*)

(«Renta cele Engleske, Welsa i škotskih nizija iznosi otprilike 9 miliona [£] godišnje.») (Str. 231.) |494|

||494| Petty pobija ovo gledište, a D'Avenant izlaže dalje ||495| kako *visina rente* može da pada, a rentna masa ili rental da raste. On kaže:

«Rente mogu na ponekim mestima i u nekim grofovijama da padaju, pa ipak se tlo nacije» (on ima u vidu vrednost zemlje) «može, opšte uzev, poboljšati, na primer kad se parkovi iskrče i šume i opštinske zemlje prisvajaju i ograđuju; kad se močvare isušuju i mnoga područja obrađivanjem i đubrenjem poboljšavaju, onda to svakako mora obezvređiti zemlju koja je već ranije bila potpuno poboljšana ili nije više bila sposobna za dalja poboljšanja. Ali iako se dohodak od rente privatnih lica na taj način snižava, ipak se takvim poboljšanjima jednovremeno poboljšava i opšta renta kraljevine.» (*D'Avenant, Discourses on the Publick Revenues etc.* Part. II, London 1698, str. 26/27.) «Od 1666. do 1688. pale su privatne rente, ali povećanje opšteg rentala kraljevine bilo je za to vreme srazmerno veće negoli u prethodnim godinama, jer su u tom razmaku vremena poboljšanja tla bila veća i opštija nego ikada ranije.»

I tu se vidi kako Englez pod visinom rente vazda razume rentu u odnosu prema kapitalu, a nikada ne prema *ukupnom zemljišnom fondu države* (ili ekeru uopšte, kao g. Rodbertus).

(GLAVA DEVETA)

Primedbe o istoriji otkrića takozvanog
Ricardovog zakona.
(Dopunske primedbe o Rodbertusu)
(Ekskurs)

[1. *Andersonovo otkriće diferencijalne rente.*
Izopačavanje Andersonovog shvatanja u interesu zemljovlasnika od strane njegovog plagijatora Malthusa]

Anderson je bio po praksi zakupac. Njegov prvi spis, u kome se uzgredno razmatra priroda rente, izašao je 1777.^[31], u vreme kada je za veliki deo publike Sir James Steuart bio još merodavni ekonomista, ali je jednovremeno opšta pažnja upravljena bila na »*Wealth of Nations*«, delo koje je izašlo godinu dana ranije^[32]. Nasuprot tome, povodom jednog neposredno praktičnog spornog pitanja napisani spis škotskog zakupca, koji o renti nije raspravljao »*ex professo*«¹, nego samo uzgredno objašnjava njenu prirodu, nije mogao da pobudi pažnju. Anderson tretira rentu u tom spisu samo uzgredno a ne *ex professo*. Ta njegova teorija ponovo se javlja isto tako uzgredno u jednom ili dva njegova eseja u zbirci koju je on sam izdao i koja je izašla u tri sveske pod naslovom: *Essays. Relating to Agriculture and rural Affairs*, 3 vol., *Edinburgh 1775 - 1796*. Isto tako i 1799 - 1802. izdati spis: *Recreations in Agriculture. Natural History, Arts etc.*, London (vidi u Britanskom muzeju^[33]), sve sami spisi koji su bili namenjeni zakupcima i poljoprivrednicima. Da je Anderson imao neku predstavu o važnosti svoga pronalaska i da ga je izneo na javnost odvojeno kao »*Inquiry into the Nature of Rent*« ili da je i u najmanjoj meri imao talenta da trguje sopstvenim idejama, kao što je njegov zemljak McCulloch tako uspešno trgovao tuđima, onda [bi] stvar [bila] drukčija. Reprodukције njegove teorije 1815. pojavile su se odmah u vidu samostalnih *teorijskih* istraživanja o prirodi rente, kao što to naslovi odnosnih spisa Westa i Malthusa pokazuju.

¹ »izričito«

Malthus: [*An Inquiry into the Nature and Progress of Rent*. West: *Essay on the Application of Capital to Land*.

Zatim je Malthus upotrebio Andersonovu teoriju rente da bi svome zakonu o stanovništvu prvi put dao jednu jednovremeno nacionalnoekonomsku i realnu (prirodnoistorijsku) osnovu, dok je njegova od ranijih pisaca uzajmljena glupost o geometrijskoj i aritmetičkoj progresiji bila čisto himerička hipoteza. Mr. Malthus je smesta »iskoristio«³⁴ priliku. A *Ricardo* je ovu doktrinu o renti, kao što on sam u predgovoru kaže³⁴, učinio čak jednom od najvažnijih karika u ukupnom sistemu političke ekonomije i dao joj je — sasvim apstrahujući praktičnu stranu — potpuno novu teorijsku važnost.

Ricardo očigledno nije poznavao Andersona, jer on u predgovoru svoje političke ekonomije smatra Westa i Malthusa za otkrivače. Prema originalnom načinu kako taj zakon predstavlja, *West* možda isto tako nije poznavao Andersona, kao ni Tooke Steuarta. Drukčije stoji stvar sa g. Malthusom. Tačno sravnjivanje njegovog spisa pokazuje da on Andersona poznaje i koristi se njime. On je uopšte bio *plagijator* [496] po profesiji. Treba samo sravniti *prvo izdanje* njegovog spisa o stanovništvu³⁵ sa spisom prečasnog Townsenda³⁶ koji sam ranije citirao pa da se osvedočimo da ga on ne prerađuje kao slobodan proizvođač, nego da ga prepisuje i parafrazira kao ropski plagijator, i ako ga *nigde ne imenuje*, njegovo postojanje *prećutkuje*.

Karakterističan je način kako se Malthus koristio Andersonom. Anderson se zalagao za premije na izvoz žita i za carine na uvoz žita, nipošto ne u interesu lendlordova, nego zato što je verovao da zakonodavstvo te vrste »*snižava* prosečnu cenu žita«³⁷ i obezbeđuje ravnomeran razvitak proizvodnih snaga poljoprivrede. Malthus je primio od Andersona to tumačenje, jer je — kao pravi član engleske državne crkve — bio profesionalni sikofant zemljišne aristokratije, čije je rente, sinekure, rasipništvo, bezdušnost itd. *ekonomski* pravdao. Malthus zastupa interese industrijske buržoazije samo utoliko ukoliko su identični s interesima zemljovlasništva, aristokratije, to jest *protiv* mase naroda, protiv proletarijata; ali onde gde se oba interesa razilaze i neprijateljski istupaju jedan protiv drugoga, tu se on stavlja na stranu aristokratije protiv buržoazije. Otuda njegovo pravdanje »*neproizvodnih radnika*«, preterane potrošnje itd.

Naprotiv, Anderson je diferenciju između zemlje koja rentu plaća i zemlje koja rentu ne plaća, ili između zemalja koje plaćaju rentu nejednake veličine, objasnio iz *relativne* neplodnosti zemlje koja ne donosi *nikakvu* rentu ili donosi *manju* rentu u sravnjenju sa zemljom koja donosi rentu ili donosi *veću* rentu. Ali on je izrično rekao da ti stupnjevi relativne plodnosti kod *različnih* vrsta zemlje, dakle i relativna neplodnost lošijih vrsta zemlje upoređena s boljima, nemaju apsolutno nikakve veze s *apsolutnom* plodnošću poljoprivrede. On je, *obratno*, istakao da se ne samo apsolutna plodnost *svih* vrsta zemlje može stalno povećavati i da se s porastom stanovništva mora pove-

ćavati, nego je pošao još i dalje, pa je tvrdio da se *nejednakost* u *plodnosti* različnih vrsta zemlje može progresivno *izravnjavati*. On kaže da sadašnji stepen razvitka poljoprivrede u Engleskoj ne daje ni da se nasluti njen *moćni* razvitak. On je zbog toga rekao da u jednoj zemlji cena žitu može biti visoka a renta niska, a u drugoj zemlji cena žitu niska, a renta visoka; a to je proizlazilo iz njegovog načela, jer je visinu i postojanje zemljišne rente u obe zemlje određivala *diferencija* između plodne i neplodne zemlje, a ni u jednoj apsolutna plodnost; u svakoj samo razlika u stupnju plodnosti postojećih vrsta zemlje a ni u jednoj prosečna plodnost tih vrsta zemlje. On iz toga zaključuje da apsolutna plodnost u poljoprivredi nema apsolutno nikakve veze s rentom. On se stoga kasnije izjasnio, kao što ćemo dalje niže videti, kao odlučan neprijatelj Malthusove teorije o stanovništvu, a nije ni slutio da je njegova sopstvena teorija rente imala da posluži toj monstroznosti za osnovu. Skakanje cena žitu u Engleskoj od 1750. do 1801. u sravnjenju sa 1700 - 1750. Anderson nije nipošto objasnio sebi obrađivanjem sve manje plodnih vrsta zemlje, nego uticajem zakonodavstva na poljoprivredu za oba ta perioda.

A šta čini Malthus?

Umesto svoje (takođe plagirane) himere o geometrijskoj i aritmetičkoj progresiji, koju je kao »frazu« zadržao, on je Andersonovu teoriju uzeo za potvrdu svoje teorije o stanovništvu. On je zadržao Andersonovu praktičnu primenu teorije ukoliko je bila u skladu s interesima lendlordova — činjenica koja je sama dokazivala da je on povezanost te teorije s celim sistemom političke ekonomije tako malo razumeo kao i sam Anderson; on ju je okrenuo protiv proletarijata, ne ulazeći u protivdokaze autora teorije. On prepušta Ricardu teorijski i praktični napredak koji se na osnovu te teorije dá učiniti: teorijski za određivanje *vrednosti* robe itd. i razumevanje prirode zemljišne svojine; praktično, protiv nužnosti privatne zemljišne svojine na osnovu *buržoaske proizvodnje* i, dalje, protiv svih državnih mera, kao carine na žito, koje su tu zemljišnu svojinu povećavale. Jedina praktična primena koju je Malthus učinio bila je odbrana zaštitne carine, koju su lendlordovi 1815. zahtevali, što predstavljala sikofantsku uslugu aristokratiji i *opravdavanje* bede proizvođača bogatstva, novu apologiju eksploatatora rada. S te strane sikofantska je usluga i industrijskim kapitalistima.

Krajnja niskost mišljenja karakteriše Malthusa; niskost koju samo pop može sebi da dopusti, [497] koji u ljudskoj nevolji vidi kaznu za greh i kome je uopšte potrebna »zemaljska dolina suza«, ali koji ujedno, s obzirom na prebende koje prima i pomoću dogme o predodređenju, smatra za sasvim korisno da vladajućim klasama »zasladi« prebivanje u dolini suza. Niskost toga mišljenja ispoljava se i u naučnom pogledu. *Prvo* , u njegovom bestidnom *plagijatorstvu* , koje je sistematski praktikovao. *Drugo* , u zaključcima koje je izvlačio iz naučnih premisa s *puno obzira* , a ne *bez obzira* .

[2. Zahtev za razvitkom proizvodnih snaga kao osnovni Ricardov princip u ocenjivanju ekonomskih pojava. Malthusova odbrana najreakcionarnijih elemenata vladajuće klase. Darwin faktično opovrgava Malthusovu teoriju o stanoštvu]

Ricardo smatra s pravom, za svoje vreme, kapitalistički način proizvodnje kao najpogodniji za proizvodnju uopšte, kao najpogodniji za stvaranje bogatstva. On hoće proizvodnju proizvodnje radi i to s pravom. Ako bi se htelo tvrditi, kao što su Ricardovi sentimentalni protivnici činili, da proizvodnja kao takva nije svrha, onda se zaboravlja da proizvodnja proizvodnje radi ne znači ništa drugo do razvitak ljudskih proizvodnih snaga, dakle *razvitak bogatstva ljudske prirode kao svrhe po sebi*. Ako se dobro pojedinaca protivstavi toj svrsi, kao što to čini Sismondi, onda se time tvrdi da se razvitak vrste mora *zaustaviti* da bi se obezbedilo dobro pojedinaca, da se dakle ne bi, na primer, smeo voditi nikakav rat, u kome pojedinci svakako propadaju. (Sismondi je u pravu samo u pogledu onih ekonomista koji tu suprotnost *zabašuruju*, poriču.) Ljudi ne shvataju da taj razvitak sposobnosti vrste *čovjek*, iako se u prvi mah vrši na račun većine ljudskih individua i čitavih ljudskih klasa, naposljetku savladuje taj antagonizam i poklapa se s razvitkom pojedinačne individue, da se prema tome viši razvitak individualnosti otkupljuje samo jednim istorijskim procesom u kome se individue žrtvuju; da i ne govorimo o jalovosti takvih utešnih razmatranja, budući da interesi vrste u ljudskom carstvu, kao i u životinjskom i biljnom carstvu, uvek pobeđuju na račun interesa individua, jer ti interesi vrste se podudaraju s *interesima posebnih individua*, koji ujedno sačinjavaju snagu tih povlašćenih.

Ricardova bezobzirnost bila je, dakle, ne samo *naučno poštena* nego i *naučno obavezna* za njegovo gledište. Ali mu je zato i sasvim indiferentno da li razvitak proizvodnih snaga ubija zemljišnu svojinu ili radnike. Ako taj napredak obezvređuje kapital industrijske buržoazije, onda mu je to isto tako dobrodošlo. Ako razvitak proizvodne snage rada obezvređi *postojeći* stalni kapital za polovinu, šta to mari, kaže Ricardo. Proizvodnost ljudskog rada udvostručila se. Tu ima, dakle, *naučnog poštenja*. Ako je Ricardovo shvatanje uglavnom u interesu *industrijske buržoazije*, onda je to samo *zato što se* i ukoliko se njen interes podudara s interesom proizvodnje, ili proizvodnog razvitka ljudskog rada. Gde je ona s njim u suprotnosti, tu je on isto tako *bezobziran* prema buržoaziji kao što je on to inače prema proletarijatu i aristokratiji.

Ali *Malthus!* Ce *misérable*¹ izvodi iz naučno datih premisa (koje je on stalno *kravo*) samo takve zaključke koji su *»prijatni«* aristokratiji

¹ taj bednik

nasuprot buržoaziji, i obema *nasuprot* proletarijatu. On zato ne želi *proizvodnju radi proizvodnje*, nego je želi samo ukoliko ona postojeće stanje održava ili učvršćuje, ukoliko ona konvenira interesima vladajućih klasa.

Već prvi njegov spis^[37], jedan od najznamenitijih književnih primera kako plagijat uspeva na račun originala, imao je tu *praktičnu* svrhu da u interesu *postojeće* engleske vlade i *zemljišne aristokratije* »ekonomski« dokáže kako su progresivne težnje francuske revolucije i *njenih pristalica u Engleskoj* — utopija. Drugim rečima, to je bio panegiričan pamflet u korist postojećeg stanja protiv istorijskog razvitka, a uz to i pravdanje rata protiv revolucionarne Francuske.

Njegovi spisi od 1815. o zaštitnim carinama i o zemljišnoj renti^[38] trebalo je delom da potvrde raniju apologiju bede proizvođača, ali naročito da brane reakcionarnu zemljišnu svojinu protiv »prosvetčenog«, »liberalnog« i »progresivnog« kapitala, sasvim naročito da pravdaju nameravani *korak unazad* engleskog zakonodavstva u interesu aristokratije protiv industrijske buržoazije. Najzad, [1498] njegovi »Principles of Political Economy«, *protiv* Ricarda, imali su uglavnom tu svrhu da apsolutne zahteve »industrijskog kapitala« i zakone na osnovu kojih se razvija njegova proizvodnost vrata u granice koje bi s gledišta interesa zemljišne aristokratije, »državne crkve«, (kojoj je pripadao Malthus), onih koje izdržava vlada i koji troše porez bile »korisne« i »poželjne«. A čoveka koji pokušava da nauku *prilagodi* gledištu koje nije uzeto iz nje same (pa ma kako pogrešna ona bila), nego je pozajmljeno od *spoljašnjih* njoj *tudih interesa*, takvog čoveka ja nazivam »*niskim*«.

Nije nisko od strane Ricarda ako on proletere izjednačuje s mašinerijom ili tovarnom stokom, ili robom, jer »proizvodnju« (s njegovog gledišta) napreduje to što su oni samo mašinerija ili tovarna stoka, ili što su stvarno samo roba u kapitalističkoj proizvodnji. To je stoički, objektivno, naučno. Ukoliko to može da bude bez *greha* protiv njegove nauke, Ricardo je uvek filantrop, kao što je on to u *praksi* i bio.

Pop Malthus, naprotiv, unižava radnike radi proizvodnje do tovarne stoke, osuđuje ih čak na smrt od gladi i na celibat. Gde isti zahtevi proizvodnje krnje lendlordu njegovu »rentu«, ili ugrožavaju »desetak« državne crkve, ili interese izelica poreza, ili čak žrtvuju onaj deo industrijske buržoazije čiji interesi koče napredak onom delu buržoazije koji zastupa napredak proizvodnje — gde je, dakle, u pitanju neki interes aristokratije protiv buržoazije, ili konzervativne i stagnantne buržoazije protiv progresivne — u svima tim slučajevima »pop« Malthus ne žrtvuje posebni interes proizvodnji, nego *pokušava* ukoliko je do njega, da zahteve proizvodnje žrtvuje posebnom interesu postojećih vladajućih klasa ili klasnih frakcija. I u tu svrhu on *falsifikuje* svoje naučne zaključke. U tome se sastoji njegova *naučna* niskost, njegov greh protiv nauke, ne uzimajući u obzir njegovo bestidno i profesionalno plagijatorstvo. Naučni zaključci Malthusovi »*puni su obzira*« prema vladajućim klasama i prema reakcionarnim elementima

tih vladajućih klasa napose; to znači da on *falsifikuje* nauku radi tih interesa. Naprotiv, oni su *bezobzirni* ukoliko se tiče podjarmljenih klasa. On nije samo *bezobziran*, on *afektira* bezobzirnošću, cinički uživa u tome i *preuveličava* zaključke ukoliko su oni usmereni protiv onih koji žive u bedi, čak i *preko* mere koja bi s njegovog gledišta bila naučno opravdana.*

Prema tome, mržnja engleske radničke klase protiv Malthusa — tog »*mountebank-parson*«¹, kako ga Cobbett *grubo* zove (Cobbett je doduše najveći *politički* pisac Engleske ovoga veka; ali mu je nedostajalo lajpciško profesionalno obrazovanje^[39], i on je bio direktni neprijatelj »*learned languages*«²) — sasvim je opravdano; i narod je tu tačnim instinktom osetio da nema prema sebi čoveka od nauke, nego kupljenog advokata svojih protivnika, bestidnog sikofanta vladajućih klasa.

Pronalazaču jedne ideje dopušteno je da je dobronamerno preuveličava; plagijator koji je preuveličava pravi uvek »posao« iz takvog preuveličavanja.

Malthusov spis »*On Population*«, prvo izdanje, pošto ne sadrži nijednu *novu* naučnu reč, treba smatrati samo kao nametljivu kapucinsku pridiku kao Abraham a Santa Clara-verziju^[40] izlaganja Townsenda, Steuarta, Wallace-a, Herberta itd. Pošto hoće da imponuje samo svojim *popularnim* oblikom, s pravom se protiv njega okreće *popularna* mržnja.

Jedina zasluga Malthusova, nasuprot bednim učiteljima harmonije u buržoaskoj ekonomiji, jeste upravo ono isticanje disharmonije, koju on, doduše, *ni u kom slučaju nije otkrio*, ali koju u svakom slučaju s popovskim zadovoljstvom i cinizmom utvrđuje, razrađuje, i objavljuje.

||499| *Charles Darwin. On the Origin of Species by Means of natural Selection, or the Preservation of favoured Races in the Struggle for Life* (5th thousand), London 1860, kaže u uvodu:

»U narednom odeljku treba da se razmotri *borba za opstanak* među organskim bićima celoga sveta, koja neminovno proizlazi iz njihove sposobnosti da se razmnožavaju u visokoj geometrijskoj progresiji. To je *Malthusova* teorija primenjena na celo životinjsko i biljno carstvo.«

Darwin u svome odličnom spisu nije video da on Malthusovu teoriju *obara*, otkrivajući »*geometrijsku*« progresiju u životinjskom

* Ricardo, na primer, ako ga njegova teorija dovede dotle da porast najamnine preko njenog minimuma ne povišava *vrednost* robe, kaže to otvoreno. Malthus hoće da održava najamninu na niskom nivou da bi buržuj profitirao. |499||

¹ »komedijaškog popa« — ² »učenog stila«

i biljnom carstvu. Malthusova teorija zasniva se upravo na tome što on Wallace-ovu geometrijsku progresiju čoveka protivrastavlja himeričnoj »aritmetičkoj« progresiji životinja i biljaka. U Darwinovom delu, na primer o izumiranju vrsta, nalazi se i u pojedinostima (ne uzimajući u obzir njegovo osnovno načelo) prirodno-istorijsko opovrgnuće Malthusove teorije. A ukoliko se Malthusova teorija zasniva na Andersonovoj teoriji rente, nju je opovrgao *Sam Anderson*^[41]. [499]

3. Roscherovo falsifikovanje istorije shvatanja o zemljišnoj renti.

Primeri Ricardove naučne nepristrasnosti.

Renta pri ulaganju kapitala u zemlju i renta pri eksploataciji drugih prirodnih elemenata. Dvostruki uticaj konkurencije

[499] Andersonov prvi spis, u kome on uzgred izlaže teoriju rente, bio je *praktički* polemički spis ne o renti, nego o zaštitnoj carini. On se pojavio 1777, i već njegov naslov knjige, prvo, da ide za praktičnim ciljem, a drugo, da se odnosi na jedan neposredni čin zakonodavstva u kome se interesi industrijalaca i zemljoposjednika sukobljavaju: *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws, With a View to the new Corn Bill proposed for Scotland, Edinburgh 1777.*

Zakon od 1773 (u Engleskoj; vidi o tome *McCullochov* katalog^[42]) trebalo je (tako izgleda) da se 1777. uvede u Škotskoj (vidi u »Muzeju«).

»Zakon od 1773«, kaže Anderson, »pošao je od *otvorene* namere da snizi cene žitu za naše manufakturniste, da povećanjem uvoza iz inostranstva omogućiti našem narodu jeftiniju ishranu.« (*A calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain, London 1801, str. 50.*)

Andersonov spis bio je, dakle, polemički spis za interese poljoprivrednika (računajući tu i zemljovlasnika) (za njihovu carinsku zaštitu) protiv interesa industrijalaca. On ga je »otvoreno« objavio kao takav polemički spis. Teorija rente javlja se tu samo uzgred, pa se i u njegovim kasnijim spisima, koji se stalno manje ili više odnose na tu *borbu interesa*, jedanput ili dvaput samo uzgred ponavlja, nikada s pretenzijom da pobudi naučni interes ili da bude makar samo *samostalno* predmet prikazivanja. Po tome se može suditi o tačnosti sledeće primedbe *Wilhelma Tukidida Roschera*^[43], koji Andersonove spise očigledno *ne* poznaje:

»Čudnovato kako je učenje koje je 1777. ostalo *gotovo* nezapaženo, 1815. i nadalje odmah s najvećim interesom bilo branjeno i napadano, jer je dodirnulo u međuvremenu tako oštro ocrtanu suprotnost između monied i landed interest-a.« (*Die Grundlagen der Nationalökonomie, 3. Auflage, 1858, str. 297/298.*)

¹ interesa novčarskih kapitalista i interesa zemljoposjednika

U ovoj rečenici ima isto toliko grešaka koliko i reči. *Prvo*, Anderson nije izložio svoje shvatanje kao »učenje«, kao što su to učinili West, Malthus i Ricardo. *Drugo*, ono nije ostalo »gotovo«, nego »potpuno« nezapaženo. *Treće*, ono se uzgred pojavilo najpre u jednom spisu koji se *profesionalno* okretao *s a m o* oko suprotnosti — 1777. znatno razvijene suprotnosti — između manufakturista i lendlordova, koje je »dodirnulo« samo tu njihovu borbu oko praktičnih interesa, a opštu [500] teoriju nacionalne ekonomije »nije dodirnulo«. *Četvrti*, tu je teoriju 1815. izlagao jedan od njenih reproducenata, Malthus, isto tako u interesu zakona o žitu, kao što je to bio učinio i Anderson. *Jedno isto* učenje upotrebio je njegov autor i Malthus u *korist* zemljišne svojine, dok ga je Ricardo okrenuo *protiv* nje. U najboljem slučaju moglo bi se reći da su jedni od onih koji su ga postavili *branili* interes zemljišne svojine, a da su drugi koji su ga postavili *taj* isti interes *napadali*, ali se ne bi moglo reći da su tu teoriju 1815. napadali branioci zemljišne svojine (jer Malthus ju je branio pre Ricarda) niti bi se moglo reći da su je napadači zemljišne svojine *branili* (jer Ricardo nije imao potrebe da tu teoriju »brani« protiv Malthusa, budući da je on sam smatrao Malthusa za jednog od njenih tvoraca i za svoga ličnog preteču. On je imao samo da »napada« njenu maltusovsku praktičnu primenu). *Peto*: Od strane Wilhelma Tukidida Roschera »dodirnutu« suprotnost između »monied« i »landed interest«-a nije imala do ovoga časa *apsolutno nikakve* veze ni s Andersonovom teorijom rente ni s njenom reprodukcijom, odbranom i napadanjem. Pod »monied class«¹, kao što je Wilhelm Tukidid mogao da vidi iz dela Johna St. Milla (*Essays on some unsettled Question of Political Economy*, London 1844, str. 109/110), Englez podrazumeva 1. zajmodavce; 2. ti zajmodavci su ljudi koji uopšte žive od kamata ili su pak *zajmodavci po profesiji*, kao bankari, menični posrednici itd. Svi ti ljudi nalaze se kao »monied class«, kao što taj isti Mill primećuje, u suprotnosti prema, ili se bar razlikuju od »producing class«-a², (pod čim Mill podrazumeva »industrijske kapitaliste«, ne uzimajući u obzir radnike). Wilhelm Tukidid morao je prema tome da vidi da su interes »producing class«-e, dakle i manufakturista, industrijskih kapitalista, i interes monied class-e dve veoma različne stvari, i da su te klase različne klase. Borba između industrijskih kapitalista i lendlordova, što bi Wilhelm Tukidid takode morao videti, nije, dakle, nipošto bila borba između »monied interest«-a i »landed interest«-a. Ako je W. Tukidid znao istoriju zakonodavstva o žitu od 1815. i borbu oko toga, onda je već iz Cobbetta znao da su boroughmongers³ (landed interest) i loanmongers⁴ (monied interest) išli zajedno protiv industrial interest-a. Ali Cobbett je »grub«. Iz istorije od 1815. do 1847. morao bi Wilhelm Tukidid i to znati

¹ klasom novčanih kapitalista — ² proizvođačkom klasom — ³ ljudi koji su kupovali i prodavali biračke glasove nekog izbornog mesta — ⁴ zajmodavaca

da su se monied interes svojim najvećim delom i delimično čak commercial interest (na primer Liverpool) u borbi za zakone o žitu nalazili među saveznicima landed interest-a protiv manufacturing interest-a. [500]

[502] (Gospodin Roscher mogao se u najboljem slučaju čuditi tome što je isto »učenje« 1777. služilo za odbranu »landed interest«-a, a 1815. upotrebijeno protiv njega i da je tek tada skrenulo na sebe pažnju⁽⁴⁴⁾.) [502]

[500] Kad bih hteo sva slična gruba istorijska izopačavanja koja Wilhelm Tukidid u svojim književnoistorijskim beleškama čini isto tako opširno da osvetlim, onda bih morao da napišem delo tako debelo kao što su njegovi »Grundlagen«, a takvo delo stvarno ne bi bilo »worth the paper it was written upon«¹. No u kolikoj meri učena ignoracija jednog Wilhelma Tukidida može sa svoje strane da utiče štetno na istraživače u drugim naukama, to se vidi, na primer, kod gospodina A. Bastiana, koji u svome spisu *Der Mensch in der Geschichte*, 1860. tom I, str. 374. napomena, gornju rečenicu Wilhelma Tukidida navodi kao dokaz za »psihološku« tvrdnju. O Bastianu, uzgred, ne može se reći: »materiam superabat opus«². Naprotiv, tu »opus« ne može da iziđe na kraj sa svojom sopstvenom sirovinom. Osim toga u nekoliko nauka koje ja »poznajem« uverio sam se da se g. Bastian, koji poznaje »sve« nauke, veoma često oslanja na autoritete à la Wilhelm Tukidid, što je kod jednog »univerzalnog naučnika« uopšte neizbežno.

[501] Nadam se da mi se neće prigovoriti da sam »nemilosrdan« prema Wilhelmu Tukididu. S kakvom »nemilosrdnošću« postupa ovaj pedant sa samom naukom! Ja na svaki način imam isto pravo da govorim o njegovim »potpunim neistinama« kao što on sme samozadovoljno i snishodljivo da govori o Ricardovim »poluistinama«. Uz to Wilhelm Tukidid nije nipošto »pošten« sa svojim spiskom literature. Ko nije »respektabilan«, taj ne postoji za nj ni istorijski: na primer Rodbertus za nj ne postoji kao teoretičar zemljišne rente jer je »komunist«. Osim toga je Wilhelm Tukidid netačan i u pogledu »respektabilnih« pisaca. Na primer Bailey postoji za MacCullocha čak kao epohalan. Za Wilhelma Tukidida on ne postoji. Ako bi trebalo nauku [502] političke ekonomije u Nemačkoj unaprediti i popularisati, onda bi ljudi kao Rodbertus morali osnovati časopis koji bi bio otvoren za sve istraživače (a ne za pedante, cepidlake i vulgarizatore) i kome bi glavna svrha bila ta da kako u samoj nauci tako i u njenoj istoriji pokazuje ignoranciju profesionalnih naučnika. [502]

[501] Anderson je bio daleko od svakog istraživanja odnosa svoje teorije rente prema sistemu političke ekonomije, i to može uto-

¹ »vredno hartije na kojoj je bilo napisano« — ² »materiju je prevazišlo delo« (Ovidius)

liko manje da izaziva čuđenje što se prva njegova knjiga pojavila godinu dana posle Smithovog *Wealth of Nations*, dakle u trenutku kada se »sistem političke ekonomije uopšte tek konsolidovao jer se i Steuartov sistem pojavio tek nekoliko godina ranije. Ali što se tiče materijala koji je Anderson u *granicama posebnog predmeta koji je razmatrao imao pred očima, taj je bezuslovno bio obimniji od materijala Ricardovog*. Kao što je u svojoj teoriji novca, u reprodukciji Hume-ove teorije, imao naročito u vidu samo događaje od 1797. do 1809, tako je i u teoriji rente, u reprodukciji Andersonove teorije — Ricardo imao u vidu samo ekonomske pojave povišenja cena žitu od 1800. do 1815.

U pogledu Ricardove karakteristike važni su, presudni, sledeći stavovi:

»Bilo bi mi veoma žao kad bi obziri prema nekoj posebnoj klasi dopustili da se koči porast bogatstva i stanovništva zemlje.« (*Ricardo, An Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of Stock etc., London 1815, 2nd ed., str. 49.*)

Pri slobodnom uvozu žita »zemlja se napušta«. (Isto, str. 46.) Dakle, zemljišna svojina žrtvuje se razvitku proizvodnje.

Ali pri istom slobodnom uvozu žita:

»Ne može se poricati da bi se nešto kapitala izgubilo. Ali, da li je posed ili održavanje kapitala cilj ili sredstvo? Bez sumnje, sredstvo. Ono što je nama potrebno to je obilje roba« (bogatstvo uopšte) »i ako bi se moglo dokazati da bismo žrtvovanjem jednog dela svoga kapitala mogli proširiti godišnju proizvodnju onih stvari koje doprinose našem užitku i našoj sreći, tada dakako ne bismo smeli gundati zbog gubitka jednog dela svoga kapitala.« (*On Protection to Agriculture, 4th ed., London 1822, str. 60.*)

»Naš kapital« naziva Ricardo kapital koji ne pripada nama ili njemu, nego je od strane kapitalista uložen u zemlju. Ali mi! to je prosek nacije. Povećavanje »našeg« bogatstva je povećavanje društvenog bogatstva, koje je kao takvo svrha, bez obzira na sudeonike u tom bogatstvu!

»Za nekog čoveka s kapitalom od 20 000 £, čiji profiti iznose godišnje 2000 £, bilo bi sasvim svejedno da li njegov kapital upošljava 100 ili 1000 ljudi, da li se proizvedeni proizvod proda za 10 000 £ ili za 20 000 £, pod pretpostavkom da se njegovi profiti nikad ne spuste ispod 2000 £. Zar pravi interes neke nacije nije to isto? Ako pretpostavimo da njen pravi čisti dohodak, njene zemljišne rente i njeni profiti ostanu isti, onda je bez ikakvog značaja da li se nacija sastoji iz deset ili dvanaest miliona stanovnika.« (*Principles of Political Economy, 3d ed., str. 416.*)

Tu je »proletarijat« žrtvovan bogatstvu. Ukoliko je on indiferentan za postojanje bogatstva, utoliko je bogatstvo indiferentno za njegovo postojanje. Puka masa — ljudska masa — ne vredi ništa. Na ova tri primera ||502| pokazali smo Ricardovu naučnu nepristrasnost.

<Zemlja. (Priroda) itd. je element u koji se ulaže kapital primenjen na poljoprivredu. Zato je zemljišna renta tu ravna suvišku *vrednosti* proizvoda rada stvorenog u tom elementu *preko* njegove prosečne cene. Ako, naprotiv, neki prirodni element (ili materija) koji se nalazi u privatnom posedu neke individue ulazi u neku drugu proizvodnju čiju (*fizičku*) osnovu on ne sačinjava, onda se zemljišna renta, ako nastaje samo ovim ulaženjem tog elementa, ne može sastojati u suvišku *vrednosti* toga proizvoda preko prosečne cene, nego samo u suvišku *opšte* prosečne cene toga proizvoda preko njegove *sopstvene* prosečne cene. Na primer, vodopad može da zameni nekom fabrikantu parnu mašinu i da mu uštedi ugalj. Budući u posedu toga vodopada, on bi predu, na primer, stalno prodavao iznad njene *prosečne cene* i ostvario ekstraprofit. Taj ekstraprofit dopada zemljoposjedniku kao renta ako on poseduje taj vodopad, i g. Hopkins u svojoj knjizi o »renti« primećuje da u Lankaširu vodopadi ne donose samo rentu nego, prema stepenu snage njihovog prirodnog pada, plaćaju i *diferencijalnu rentu*^[45]. Ova renta nije ništa drugo do suvišak *prosečne tržišne cene* proizvoda preko njegove *individualne* prosečne cene.> |502||

||502| <U konkurenciji valja razlikovati dvojako kretanje ka izjednačenju. Kapitali u *granicama* iste oblasti proizvodnje izjednačuju cene robama proizvedenim u *granicama* te oblasti u istu *tržišnu cenu*, ma kako se vrednost tih roba odnosila prema toj ceni. *Prosečna tržišna cena* morala bi biti *jednaka s vrednošću* robe kad ne bi došlo do izjednačenja između *različitih* oblasti proizvodnje. Između tih različitih oblasti konkurencija izjednačuje vrednosti u *prosečne cene*, ukoliko delovanje jednih kapitala na druge kapitale ne sprečava, ne ometa neki treći element — zemljišna svojina itd.>

[4. Rodbertusova greška i zbunjenost u pitanju o odnosu između vrednosti i viška vrednosti]

Sasvim pogrešno je Rodbertusovo shvatanje da neka roba zato što je *skuplja* od druge robe realizuje i više radnog vremena, da zbog toga — pri jednakoj *stopi viška vrednosti* ili *jednakoj eksploataciji radnika* u *različnim oblastima* — mora sadržavati i više *neplaćenog radnog vremena*, *viška radnog vremena*. Ako isti rad u neplodnoj zemlji daje 1 kvarter, u plodnoj 3 (jednako za dobre ili loše godine); ako isti rad u zemlji

veoma bogatoj zlatom daje 1 uncu zlata, a u zlatom manje bogatoj ili iscrpljenoj daje samo $\frac{1}{3}$ unce; ako se za isto radno vreme u kojem se proizvodi 1 funta vune isprede 3 funte vune, onda su pre svega vrednost 1 kvartera i 3 kvartera, jedne unce i $\frac{1}{3}$ unce, 1 funte vune i 3 funte vunene pređe (minus vrednost u njima sadržane vune) iste veličine. One sadrže istu količinu radnog vremena, prema tome, prema pretpostavci, i *ist*u količinu viška radnog vremena. Naravno da je u 1 kvarteru sadržana količina viška rada veća, ali zato je to samo 1 kvarter, dok su u drugom slučaju 3 kvartera, ili 1 funta vune, dok su u drugom slučaju 3 funte vunene pređe (minus vrednost matcrijala). Dakle, *mase* (viška rada) jednake su. Ali jednaka je i *srazmerna veličina viška vrednosti* kad se pojedinačna roba uporedi s pojedinačnom robom. U 1 kvarteru ili 1 funti vune sadržano je, prema pretpostavci, isto toliko rada koliko i u 3 kvartera ili 3 funte pređe. Stoga je kapital uložen u najamninu za isto toliko veći za koliko i višak vrednosti. 1 funta vune sadrži triput toliko rada koliko 1 funta pređe. Ako je višak vrednosti triput veći, onda se on odnosi na triput veći u najamninu uloženi kapital. Srazmera ostaje, dakle, *ista*.

Rodbertus izračunava tu sasvim pogrešno, ili upoređuje sasvim pogrešno kapital uložen u *najamninu* ||503| s većom ili manjom *količinom* roba u kojoj se taj rad realizuje. A to je sasvim pogrešan račun ako je, kao što *pretpostavlja*, *najamnina* ili *stopa viška vrednosti data*. Neka se *ista količina rada*, na primer 12 časova, predstavi u x ili $3x$ robe. U prvom slučaju sadrži 1 x robe toliko rada i viška rada koliko $3x$ u drugom slučaju; a *ni u jednom* slučaju ne bi bilo izdato više od jednog radnog dana i ni u jednom slučaju ne bi stopa viška vrednosti bila, na primer više od $\frac{1}{5}$. U prvom slučaju odnosila bi se $\frac{1}{5}$ jednog x prema x kao u drugom slučaju $\frac{1}{5}$ od $3x$ prema $3x$, i ako označimo svaki od ta $3x : x', x'', x'''$, onda bi u svakom x', x'', x''' bilo $\frac{4}{5}$ plaćenog i $\frac{1}{5}$ neplaćenog rada. Naprotiv, sasvim je tačno da roba sadrži više rada, dakle i više viška rada, ako se pod manje proizvodnim uslovima ima proizvesti *isto toliko robe* koliko i pod *proizvodnijim* uslovima. Ali tada je izdat i srazmerno veći kapital. Da bi se proizvelo $3x$, morao bi se triput veći kapital izdati (za najamninu) nego što bi se morao izdati da bi se proizvelo $1x$.

Doduše, tačno je da industrija ne može da preradi više sirovina nego što joj poljoprivreda isporučuje, dakle ne može, na primer, da isprede više funti vune nego što je funti vune proizvedeno. Prema tome, ako se proizvodnost pređenja vune utrostruči, onda se mora, ako bi uslovi proizvodnje vune ostali *isti*, upotrebiti triput više vremena nego ranije, utrošiti triput više kapitala na rad u proizvodnji vune, dok bi u predionici bilo potrebno samo *isto* radno vreme da bi se isprela ta trostruka količina vune. Ali *stopa* bi ostala ista. Isti prelački rad imao bi istu vrednost kao i ranije i sadržavao bi isti višak vrednosti. Rad koji proizvodi vunuu imao bi triput veći višak vrednosti, ali zato bi se i u njoj sadržani rad ili za najamninu predjujmljeni kapital *utro-*

stručio. Dakle, triput veći višak vrednosti računao bi se na triput veći kapital. *S tog razloga* ne bi se, dakle, moglo reći da bi stopa viška vrednosti bila niža u predionici nego u proizvodnji vune. Samo bi se moglo reći da je u najamninu uloženi kapital triput veći u proizvodnji vune nego u predionici (pošto je tu pretpostavljeno da promene u predenju i proizvodnji vune ne proističu ni iz kakve izmene u njihovom postojanom kapitalu).

Ovde moramo razlikovati. Isti rad plus postojani kapital daju manje *proizvoda* u lošoj nego u dobroj godini, na manje plodnoj nego na plodnijoj zemlji, u rudniku siromašnijem rudom nego u rudniku bogatijem rudom. Prvi *proizvod* je stoga skuplji, sadrži *više* rada i *više viška rada* na *isti* broj proizvoda; ali u drugom slučaju je *broj* tih proizvoda utoliko veći. Dalje: *odnos* između plaćenog i neplaćenog rada u svakom pojedinačnom proizvodu obeju kategorija nije time pogoden, jer ako pojedinačni proizvod sadrži manje neplaćenog rada, onda, prema pretpostavci, sadrži u istoj srazmeri i manje plaćenog rada. Tu se, naime, ne pretpostavlja nikakva promena u srazmerama organskih sastavnih delova kapitala — između promenljivog i postojanog kapitala. Pretpostavlja se da *ista suma promenljivog i postojanog kapitala* pod različnim uslovima daje *različne, veće ili manje količine proizvoda*.

Izgleda da g. Rodbertus to stalno brka i da iz samog poskupljenja proizvoda zaključuje, kao po sebi razumljivo, i o *većem višku vrednosti*. To je u pogledu *stope* već prema pretpostavci pogrešno; a u pogledu sume je tačno samo onda ako je u nekom slučaju predujmljeno više kapitala nego u drugom slučaju, to jest ako se skupljeg proizvoda proizvodi toliko kao ranije jeftinijeg, ili ako umnožavanje jeftinijeg proizvoda (kao gore u predionici) pretpostavlja odgovarajuće umnožavanje skupljeg proizvoda.

[5. *Ricardovo negiranje apsolutne rente — posledica njegovih grešaka u teoriji vrednosti*]

||504| Da renta, dakle i vrednost zemlje, može rasti iako *rentna stopa* ostane ista ili se čak smanjuje, da se dakle i plodnost poljoprivrede povećava, to Ricardo poneki put zaboravlja, ali on to zna. Svakako to zna Anderson, a znali su već i Petty i D'Avenant. Pitanje nije u tome.

Ricardo apstrahuje pitanje *apsolutne rente*, koju on *teorije radi poriče*, jer polazi od *pogrešne* pretpostavke da *prosečne cene roba moraju biti jednake s robnim vrednostima* ako je vrednost roba određena radnim vremenom (zbog čega i izvodi pogrešan praktični zaključak da konkurencija plodnijih vrsta zemlje mora obustaviti obradu manje plodnih vrsta i onda ako su ove ranije donosile rentu). Kad bi *vrednosti* roba i

prosečne cene roba bile istovetne, onda apsolutna zemljišna renta — to jest zemljišna renta najlošije obrađene zemlje ili *prvobitno* obrađene zemlje — ne bi ni u jednom ni u drugom slučaju bila moguća. Šta je *prosečna cena* robe? Na njenu proizvodnju utrošeni ukupni kapital (postojani i promenljivi) plus radno vreme sadržano u prosečnom profitu, na primer 10 odsto. Ako bi, dakle, neki kapital proizvodio u nekom elementu, samo zato što je to poseban prirodni element, na primer zemlja, *višu vrednost* od *prosečne cene*, onda bi vrednost te robe bila *iznad* njene vrednosti i taj *višak vrednosti* protivrećio bi pojmu vrednosti, da ona ima biti ravna određenoj količini radnog vremena. Prirodni element, nešto što je sasvim različito od društvenog radnog vremena, *stvarao bi* vrednost. Ali to ne može da bude. Prosto u zemlju uloženi kapital *ne* sme prema tome da donosi *zemljišnu rentu*. Najlošija zemlja je zemlja *uopšte*. Ako *bolja* zemlja donosi rentu, onda to samo dokazuje da se razlika između *individualno potrebnog i društveno potrebnog* rada u poljoprivredi ustaljuje, jer ima prirodnu osnovu, dok u industriji stalno iščezava.

Ne sme postojati nikakva *apsolutna zemljišna renta*, nego samo *diferencijalna zemljišna renta*, jer, dopustiti apsolutnu rentu, značilo bi dopustiti da *ista količina rada* (opredmećena, u postojani kapital uložena i najamninom kupljena) stvara *različne vrednosti*, već prema elementu u kome proizvodi ili materijalu koji prerađuje. Ako pak dopustimo tu *različnost vrednosti*, i ako se u svakoj od oblasti proizvodnje *isto* radno vreme materijalizuje u proizvodu, onda dopuštamo da se *vrednost ne određuje radnim vremenom*, nego nečim heterogenim. Ta razlika u *veličinama vrednosti* ukinula bi pojam vrednosti, ona bi ukinula to da je njena supstanca društveno radno vreme, da njena razlika, dakle, može da bude samo kvantitativna, a ta kvantitativna razlika samo ravna razlici u količinama upotrebljenog društvenog radnog vremena.

Održanje *vrednosti* — ne samo određivanje veličine vrednosti različnom veličinom radnog vremena nego i supstance vrednosti društvenim radom — iziskuje, dakle, *negiranje apsolutne zemljišne rente*. A negiranje apsolutne zemljišne rente može se izraziti dvojako.

Prvo. *Najlošija* zemlja ne sme donositi rentu. Kod boljih vrsta zemlje renta se objašnjava iz tržišne cene, koja je ista za proizvode proizvedene na boljim, kao i za proizvode proizvedene na lošijim vrstama zemlje. Ali najlošija zemlja je *zemlja uopšte*. Ona nije u sebi diferencirana. Ona se od industrijskog ulaganja kapitala razlikuje samo kao *posebna* oblast ulaganja kapitala. Ako bi ona donosila rentu, onda bi ova proisticala otuda što se *ista količina rada*, ako je uložena u *različnim oblastima proizvodnje*, predstavlja u *različnim vrednostima*, što, prema tome, sama količina rada ne određuje vrednost, te proizvodi koji sadrže jednake količine rada nisu među sobom jednaki.

||505| [*Drugo*.] Ili pak *prvobitno obrađena zemlja* ne sme donositi zemljišnu rentu. Jer, šta je prvobitno obrađena zemlja? Nije ni bolja

ni lošija zemlja ona koja se »prvobitno« obrađuje. Ona je prosto zemlja. Nediferencirana zemlja. Ulaganje kapitala u poljoprivredu može se prvobitno razlikovati od ulaganja kapitala u industriju samo po *oblastima* u koje su ti kapitali uloženi. Ali pošto se jednake količine rada predstavljaju u *jednakim vrednostima*, to ne postoji apsolutno nikakav razlog da u zemlju uloženi kapital treba osim profita da donosi još i rentu, osim ako u toj *oblasti* uložena *ista* količina rada proizvede *višu* vrednost, tako da bi suvišak te vrednosti preko vrednosti stvorene u industriji proizveo ekstraprofit, rentu. Ali to bi značilo isto što i reći da zemlja kao takva stvara vrednost, a to znači ukinuti sam pojam vrednosti.

Prvobitno obrađena zemlja ne sme, dakle, *prvobitno* da donosi rentu, a da ne obori celu teoriju vrednosti. Time se onda sasvim lako povezuje (*mada ne nužno*, kao što Anderson pokazuje) predstava da su ljudi *prvobitno* izabrali sebi, naravno, ne najlošiju, nego najbolju zemlju za obrađivanje. Da, prema tome, zemlja koja prvobitno ne donosi rentu kasnije je donosi, jer su ljudi prinuđeni da prelaze na lošije vrste zemlje, i da se tako pri tom silaženju u ad, pri prelasku na lošiju zemlju, s razvitkom civilizacije i s porastom stanovništva, renta mora pojaviti na *prvobitno obrađenoj najplodnijoj zemlji*, a zatim postepeno na sledećoj, dok *najlošija* zemlja, koja svagda zastupa zemlju uopšte — *posebnu oblast ulaganja kapitala* — *ni u jednom slučaju* ne donosi rentu. Sve je to manje ili više logično povezano.

Ako se, naprotiv, zna da prosečne cene i vrednosti nisu identične, da prosečna cena neke robe može da bude isto tolika kolika i njena vrednost, kao i veća ili manja od njene vrednosti, onda pitanje, sam problem otpada, a time i *hipoteze* za njegovo rešavanje. Preostaje samo pitanje zašto se u poljoprivredi *vrednost robe*, ili na svaki način njena *cena*, ne nalazi *iznad* njene *vrednosti*, nego *iznad njene prosečne cene*? No poslednje pitanje nema s osnovom teorije, s odredbom vrednosti kao takvom, više nikakve veze.

Ricardo dakako zna da se *»relativne vrednosti«* roba modifikuju prema različiti srazmeri stalnog i u najamninu uloženog kapitala (ali to nije nikakva suprotnost; stalni i optičajni kapital su suprotnosti, a drugi obuhvata ne samo najamninu nego i sirovinu i pomoćni materijal. Na primer u rudarstvu i ribarstvu morao bi da postoji isti odnos između kapitala uloženog u najamninu i kapitala uloženog u stalni kapital, kao u krojačkoj grani između kapitala uloženog u najamninu i kapitala uloženog u sirovinu), koji ulaze u njenu proizvodnju. Ali on zna i to da konkurencija izjednačuje te relativne vrednosti. On štaviše dopušta nastajanje te razlike samo zato da bi se od tih različitih uloženi kapitala dobio *isti prosečni profit*. To znači da su te *relativne vrednosti* o kojima on govori samo *prosečne cene*. On čak i ne dolazi na misao da su *vrednost* i *prosečna cena* različiti. On dolazi samo do njihove *istovetnosti*. A pošto ta istovetnost *ne postoji* pri različitoj srazmeri organskih sastavnih delova kapitala, on je pretpostavlja

kao neobjašnjenu činjenicu prouzrokovanu konkurencijom. On, dakle, i ne postavlja pitanje: Zašto se vrednosti poljoprivrednih proizvoda ne izjednačuju u prosečne cene? ||506| On, naprotiv, uzima da se one *izjednačuju* i sa tog gledišta postavlja problem.

Apsolutno se ne da razumeti zašto se gospoda à la Wilhelm Tukidid oduševljavaju Ricardovom teorijom rente. S *njihovog* gledišta Ricardove «poluistine», kao što Tukidid snishodljivo kaže, gube *celu* svoju vrednost.

Problem postoji za Ricarda samo zato što je vrednost određena radnim vremenom. Kod te gospode to nije slučaj. Prema Roscheru priroda *kao takva* ima vrednost. Vidi kasnije^[46]. To znači da on apsolutno ne zna šta je vrednost. Šta ga, dakle, sprečava u tome da *vrednost zemlje* prvobitno unese u troškove proizvodnje i obrazuje rentu, da radi objašnjenja rente pretpostavi vrednost zemlje, to jest rentu?

Fraza «troškovi proizvodnje» ne znači kod te gospode ništa. Mi to vidimo kod Saya. Vrednost robe određuju troškovi proizvodnje, kapital, zemlja, rad. A ovi su određeni ponudom i tražnjom. To znači da tu nema nikakvog određivanja. Pošto zemlja čini «proizvodne usluge», zašto ne bi cenu tih «usluga» određivale ponuda i tražnja, kao i cenu onih usluga koje čine rad ili kapital? I pošto se «usluge zemlje» («Erddienste») nalaze u posedu izvesnih prodavaca, zašto ne bi njihov artikal imao tržišnu cenu, zašto ne bi, dakle, zemljišna renta postojala kao element cene?

Vidi se kako je Wilhelm Tukidid imao najmanje razloga da tako dobronamerno «lomi koplja» za Ricardovu teoriju rente.

[6. Ricardova teza o stalnom dizanju žitnih cena.

Tablica prosečnih žitnih cena od 1641. do 1859. godine]

Ali, apstrahujući apsolutnu zemljišnu rentu, kod Ricarda ostaje pitanje:

Stanovništvo a s njime i tražnja poljoprivrednih proizvoda raste. Cene ovima usled toga skaču, kao što se to u sličnim slučajevima dešava i u industriji. No to povišavanje cene u industriji prestaje čim je tražnja izvršila dejstvo i stvorila povećani dovoz robe. Proizvod tada pada na raniju vrednost ili zapravo ispod ranije vrednosti. Ali u poljoprivredi se taj *dopunski proizvod* ne baca na tržište ni po istoj ni po nekoj nižoj ceni. On *staje više* i prouzrokuje postojano dizanje tržišnih cena, a s tim i povišenje rente. Kako da se to objasni ako ne time što se pribegava sve manje plodnim vrstama zemlje, što je sve više rada potrebno da se stvori isti proizvod, što poljoprivreda postaje progresivno sterilnija? Zašto, ne uzimajući u obzir uticaj padanja vrednosti novca, skaču poljoprivredni proizvodi u Engleskoj od 1797. do 1815. s naglim razvitkom stanovništva? Što su kasnije opet pali,

to ništa ne dokazuje. Ništa ne dokazuje ni to što je dovoz sa stranih tržišta bio presečen. Baš obratno. To je tek stvorilo *prave* uslove da se zakon zemljišne rente pokaže u svome *čistom* vidu. Jer, baš isključenje inostranstva materalo je na to da se u zemlji pribegava *sve manje plodnom zemljištu*. To se ne da objasniti iz *apsolutnog povećanja* rente, jer se nije povećao samo rental, nego se povećala i rentna stopa. Skočila je cena kvarteru pšenice itd. Ne da se objasniti *depresijacijom*, jer njome bi se moglo objasniti zašto su pri visokom stepenu razvitka proizvodnosti u industriji industrijski proizvodi pali, odnosno poljoprivredni proizvodi u ceni relativno porasli. Time se ne bi objasnilo zašto se cene poljoprivrednih proizvoda *osim* toga *relativnog dizanja* neprekidno i apsolutno dižu. Isto se tako ne da objasniti ni kao *posledica* pada profitne stope. Pad profitne stope ne bi *nikada* objasnio promenu u cenama, nego samo *promenu* u raspodeli vrednosti ili *cene* između zemlјovlasnika, industrijalca i radnika.

Što se tiče *depresijacije*, pretpostavimo da je 1£ sad ravna 2£. Kvarter pšenice koji je ranije iznosio 2£ sada iznosi 4£. Ako je industrijski proizvod pao na $\frac{1}{10}$, onda je ranija vrednost bila 20 šilinga, sada 2 šilinga. Ta 2 šilinga su sada međutim ravna 4 šilinga. Depresijacija mogla bi, naravno, da utiče na stvar, kao i slaba žetva.

||507| Ali apstrahujući sve to, može se pretpostaviti da je za *ta-dašnje stanje poljoprivrede* (za pšenicu) obrađena *neplodna* zemlja. Ista zemlja postala je kasnije plodna, budući da su diferencijalne rente — prema stopi — pale, kao što to pokazuje najbolji barometar — cena pšenice.

Najviše cene bile su u godinama 1800. i 1801. i 1811. i 1812; prve od tih godina bile su nerodne godine, druge su godine najvećeg obezvređenja novca. Ali ako te godine odbijemo, onda dakako ostaje (pogledati kasnije) prosečna cena.

Pri sravnjenju cena pšenice itd. u različnim periodima ujedno je važno da se *proizvedene mase* uporede s cenama po kvarteru budući da se upravo tako pokazuje koliko uticaja na cene ima dopunska proizvodnja žita.

I

Prosečne cene pšenice

	Godišnja prosečna cena	Najviša cena	Najniža cena
1641 - 1649	60 šil. $5\frac{2}{3}$ p.	75 šil. 6 p. (1645)	42 šil. 8 p. (1646)
1650 - 1659	45 „ $8\frac{9}{10}$ p.	68 „ 1 „ (1650)	23 „ 1 „ (1651)
1660 - 1669	44 „ 9 p.	65 „ 9 „ (1662)	32 „ 0 „ (1666 i 1667)
1670 - 1679	44 „ $8\frac{9}{10}$ p.	61 „ 0 „ (1674)	33 „ 0 „ (1676)
1680 - 1689	35 „ $7\frac{8}{10}$ p.	41 „ 5 „ (1681)	22 „ 4 „ (1687)
1690 - 1699	50 „ $4\frac{1}{10}$ p.	63 „ 1 „ (1695)	30 „ 2 „ (1691)

Ako računamo od 1650. do 1699, onda je za vreme tih pedeset godina prosečna cena (godišnja) 44 šilinga $2\frac{1}{5}$ pensa.

U razdoblju (9 godina) od 1641. do 1649. najviša godišnja prosečna cena iznosi 75 šilinga 6 pensa za godinu revolucije 1645, zatim 71 šiling 1 peni za 1649, 65 šilinga 5 pensa za 1647. i najniža cena 42 šilinga 8 pensa za 1646.

II

	Godišnja prosečna cena	Najviša cena za svaki desetogodišnji period	Najniža cena
1700 - 1709	35 šil. $\frac{1}{10}$ pensa	69 šil. 9 pensa (1709)	25 šil. 4 pensa (1707)
1710 - 1719	43 „ $\frac{6}{10}$ „	69 „ 4 „ (1710)	31 „ 1 „ (1719)
1720 - 1729	37 „ $\frac{3}{10}$ „	48 „ 5 „ (1728)	30 „ 10 „ (1723)
1730 - 1739	31 „ $\frac{5}{10}$ „	58 „ 2 „ (1735)	23 „ 8 „ (1732)
1740 - 1749	31 „ $\frac{7}{10}$ „	45 „ 1 „ (1740)	22 „ 1 „ (1743 i 1744)

Prosečna cena (godišnja) za 50 godina od 1700. do 1740: 35 šilinga $\frac{9}{50}$ pensa.

III

	Godišnja prosečna cena	Najviša cena za svaki desetogodišnji period	Najniža cena
1750 - 1759	36 šil. $\frac{4}{10}$ pensa	53 šil. 4 pensa (1757)	28 šil. 10 pensa (1750)
1760 - 1769	40 „ $\frac{4}{10}$ „	53 „ 9 „ (1768)	26 „ 9 „ (1761)
1770 - 1779	45 „ $\frac{3}{10}$ „	52 „ 8 „ (1774)	33 „ 8 „ (1779)
1780 - 1789	46 „ $\frac{9}{10}$ „	52 „ 8 „ (1783)	35 „ 8 „ (1780)
1790 - 1799	57 „ $\frac{6}{10}$ „	78 „ 7 „ (1796)	43 „ 0 „ (1792)

Godišnji prosek za 50 godina od 1750. do 1799: 45 šil. $\frac{3}{50}$ pensa.

IV

	Godišnja prosečna cena	Najviša cena za svaki desetogodišnji period	Najniža cena
1800 - 1809	84 šil. $\frac{8}{10}$ pensa	119 šil. 6 pensa (1801) 113 „ 10 „ (1800)	58 šil. 10 pensa (1803)
1810 - 1819	91 „ $\frac{4}{10}$ „	126 „ 6 „ (1812) 109 „ 9 „ (1813) 106 „ 5 „ (1810)	65 „ 7 „ (1815) 74 „ 4 „ (1814) 74 „ 6 „ (1819)
1820 - 1829	58 „ $\frac{9}{10}$ „	68 „ 6 „ (1825)	44 „ 7 „ (1822)
1830 - 1839	56 „ $\frac{8}{10}$ „	66 „ 4 „ (1831)	39 „ 4 „ (1835)
1840 - 1849	55 „ $\frac{11}{10}$ „	69 „ 5 „ (1847)	44 „ 6 „ (1849)
1850 - 1859	53 „ $\frac{4}{10}$ „	74 „ 9 „ (1855)	40 „ 4 „ (1850)

Godišnji prosek za 50 godina od 1800. do 1849: 69 šilinga $\frac{6}{50}$ pensa.

Godišnji prosek za 60 godina od 1800. do 1859: 66 šilinga $\frac{9}{15}$ pensa.

Prema tome, godišnji prosek:

1641 - 1649	60	šil.	$5\frac{2}{3}$	pensa
1650 - 1699	44	„	$2\frac{1}{5}$	„
1700 - 1749	35	„	$9\frac{29}{50}$	„
1750 - 1799	45	„	$3\frac{13}{50}$	„
1800 - 1849	69	„	$6\frac{9}{50}$	„
1850 - 1859	53	„	$4\frac{7}{10}$	„

Sam West kaže:

«Pri poboljšanom stanju poljoprivrede može se na zemlji drugog i trećeg kvaliteta proizvoditi uz isto tako male troškove kao pri starom sistemu na zemlji prvog kvaliteta.» (*Sir Edward West, Price of Corn and Wages of Labour, London 1826, str. 98.*)

[7. *Hopkinsova naslućivanja razlike između apsolutne rente i diferencijalne rente; objašnjenje zemljišne rente prvobitnom svojinom na zemlju*]

Hopkins tačno određuje razliku između *apsolutne* i *diferencijalne rente*.

«Načelo konkurencije ne dopušta dve profitne stope u istoj zemlji; no ono određuje *relativne zemljišne rente*, ali ne i *opšti prosek rente*.» (*Thomas Hopkins, On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population, London 1828, str. 30.*)

[508a] *Hopkins* čini sledeću razliku između proizvodnog i neproizvodnog rada ili, kako on kaže, primarnog i sekundarnog:

«Kad bi *svi* radnici bili zaposleni za istu svrhu ili u istom cilju kao brusač dijamanta i operni pevač, za kratko vreme ne bi bilo nikakvog *bogatstva* za njihovo izdržavanje, jer *tad od proizvedenog bogatstva ne bi ništa postalo kapital*. Kad bi znatan deo bio na taj način zaposlen, najamnine bi bile niske jer bi se samo mali deo od onoga što bi bilo proizvedeno upotrebio kao kapital; ali kad bi samo nekoliko radnika bilo na taj način zaposleno i, razume se, skoro svi bili poljoprivrednici, obučari, tkači itd., tada bi bilo proizvedeno mnogo kapitala i najamnine *bi mogle biti relativno visoke*.» (Isto, str. 84/85.) «Sa brusadžem dijamanta i pevačem morali bi se postaviti u red svi oni koji rade za lendlordove ili rentijere i koji deo njihovog dohotka dobijaju kao najamninu, tj. svi oni kojih se rad *ograničava* samo na proizvodnju takvih stvari koje uživaju lendlordovi i rentijeri i svi oni koji kao naknadu za svoj rad dobijaju deo lendlordove rente ili rentijerovog dohotka. Svi su oni proizvodni radnici, ali svi njihovi radovi imaju za svrhu da bogatstvo koje postoji u obliku rente i godišnjeg dohotka pretvore u drugi oblik, koje u tom drugom obliku treba da više zadovolji lendlordove i rentijere, i stoga su oni *sekundarni* proizvođači. Svi ostali radnici su *primarni* proizvođači.» (Str. 85.)

Dijamant i pevanje, oboje realizovani rad, mogu — kao i sve robe — da budu pretvoreni u novac, a kao novac u kapital. Ali pri tom pretvaranju novca u kapital valja razlikovati dve stvari. Sve robe mogu da budu pretvorene u novac, a kao novac u kapital, zato što je u njihovom *novčanom* obliku izbrisana njihova upotrebna vrednost i njen posebni prirodni oblik. One su opredmećeni rad u društvenom obliku, u kome su razmenljive za svaki realni rad, dakle, mogu se konvertirati u svaki oblik realnog rada. Međutim, da li robe koje su proizvod rada mogu kao takve opet ući kao elementi u proizvodni kapital, zavisi od toga da li im priroda njihove upotrebne vrednosti dopušta da opet uđu u proces proizvodnje — bilo kao objektivni uslovi rada (alat i materijal), bilo kao subjektivni uslovi rada (životna sredstva radnika), (dakle kao elementi postojanog i promenljivog kapitala).

«U Irskoj, prema umerenom proračunu i cenzusu od 1821, ceo neto-proizvod koji odlazi lendlordovima, državi i sopstvenicima desetka [iznosi] 20³/₄ miliona £ a sve plate samo 14 114 000£. (Str. 94.)

«Seljaci» u Italiji «plaćaju, opšte uzev, polovinu, pa čak i više od polovine proizvoda kao rentu zemljoposjednicima pri osrednjoj većini u agrikulturni i neznatnoj naknadi stalnog kapitala. Veći deo stanovništva sastoji se iz sekundarnih proizvođača i zemljovlasnika, a primarni proizvođači su, opšte uzev, siromašna i ponižena klasa.» (Str. 101/102.)

«Isti je slučaj u Francuskoj za Luja XIV (XV i XVI). Po Youngu 140 905 304£ odlazi na rente, desetke i poreze. Pri tom poljoprivreda mizerna. Francuska je tada imala 26 363 074 stanovnika. Da je bilo čak i 6 miliona radnog stanovništva, što je previsoko, svaka porodica je morala dati, godišnje, neposredno ili posredno, prosek od nekih 23£ neto-bogatstva zemljovlasnicima, crkvi i državi.» Prema Youngovim podacima, još mnogo šta uzeto u procenu, dolaze na radničku porodicu «godišnje 42£ 10 šilinga proizvoda, 23 od toga treba platiti drugima, a 19£ 10 šilinga za njeno vlastito izdržavanje». (Str. 102 - 104.)

Zavisnost stanovništva od kapitala.

«Zabluda g. Malthusa i njegovih sledbenika zasnovana je na pretpostavci da smanjenje radnog stanovništva *ne* bi pratilo odgovarajuće smanjenje kapitala.» (Str. 18.) «G. Malthus zaboravlja da je tražnja [radnika] ograničena sredstvima koja postoje za plaćanje najamnine» da «ta sredstva ne nastaju spontano, već da su uvek radom ranije stvorena.» (Str. 122.)

Ovo je tačno shvatanje *akumulacije kapitala*. Ali sredstva mogu rasti, to jest količina viška proizvoda ili viška rada, a da masa rada ne raste ravnomerno.

«Čudnovata je ta velika sklonost da se *suvišno* bogatstvo predstavi kao korisno radnoj klasi zato što joj daje mogućnost zaposlenja. No kad ono to čini, onda očigledno [509] ne zbog toga što je *suvišno*, što ima tu moć, već zato što je to bogatstvo stvoreno radom, dok se istovremeno dodatna množina rada radne klase predstavlja kao *štetna*, iako taj rad triput više proizvede nego što potroši.» (Str. 126.)

«Ako bi se upotrebom bolje mašinerije sav prvobitni proizvod mogao povisiti od 200 na 250 ili 300, dok na *suvišno* bogatstvo i profit otpada samo 140, [onda je] jasno da bi kao fond za najamninu prvobitnih proizvođača ostalo 110 ili 160 umesto 60.» (Str. 128.)

«Položaj radnika se *pogoršao* ili zato što je njihova proizvodna snaga paralisana ili što im je ono što su proizveli oduzeto.» (Str. 129.)

«Ne, kaže g. Malthus, *težina tvoga tereta* nema nikakve veze s tvojom bedom; to dolazi jedino otuda što ga *nosi previše ljudi.*» (Str. 134.)

«*Sirovine* su izuzete iz opšteg načela da *troškovi proizvodnje* određuju razmensku vrednost svekolike robe; ali prava koja njihovi *vlasnici* imaju na proizvod dopuštaju da *zemljišna renta* ulazi u vrednost.» (Thomas Hopkins, *Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money*, London 1822, str. 11.)

«*Zemljišnu rentu* ili cenu za korišćenje (zemlje) stvara sasvim prirodno zemljišna *svojina* ili uvođenje *prava svojine* (na zemlju).» (Isto, str. 13.)

«Sve može da donosi rentu ako ima sledeće osobine: Prvo, ono mora biti prilično retko; drugo, ono mora imati snagu da potpomaže rad u velikom zadatku proizvodnje.» (Isto, str. 14.) Ne s me se naravno uzeti slučaj «gde je zemlja u *sravnjenju s radom i kapitalom koji je na nju primenjen* u takvom izobilju» [izobilje ili retkost zemlje naravno su relativni, odnose se na raspoloživu količinu rada i kapitala] «da se zemljišna renta ne može zahtevati pošto zemlja nije retkost.» (Isto, str. 21.)

«U nekim zemljama zemljoposjednik može da iscedi 50 odsto, u drugima ne može ni 10. U plodnim krajevima Istoka čovek može da živi od jedne trećine proizvoda svoga rada koji je uložio u zemlju; naprotiv, u nekim predelima Švajcarske i Norveške zemljišna renta od 10 odsto mogla bi zemlju da opusti... Mi ne vidimo nikakve druge *prirodne* granice rente koja se može uterati osim ograničene platežne sposobnosti platiša» (str. 31), i «gde ima lošije zemlje *konkurenciju te lošije zemlje protiv bolje.*» (Str. 33, 34.)

«U Engleskoj ima mnogo opštinske zemlje čija je prirodna plodnost ravna plodnosti koju je veliki deo zemlje *koja se sada obrađuje imao pre obrađivanja*; ali su *troškovi da se takva opštinska zemlja počne obrađivati* toliki da ona ne može po uobičajenoj stopi plaćati kamate na novac utrošen na to i ne ostavlja ništa osim zemljišne rente u naknadu za prirodnu plodnost zemlje. I to uprkos svima preimucstvima neposredne primene rada, koji se pomaže celishodnom upotrebom kapitala i snabdeva jeftinom industrijskom robom, osim toga dobrim drumovima u susedstvu itd... Sadašnji zemljovlasnici mogu se *smatrati za posednike svega nagomilanog rada koji je u toku vekova bio utrošen da bi se zemlja podigla na sadašnji stepen proizvodnosti.*» (Str. 35.)

To je veoma važna okolnost kod zemljišne rente, pogotovo kada stanovništvo odjednom počne znatno rasti, kao od 1780. do 1815. usled napretka u industriji, pa se otuda veliki deo ranije neobrađene zemlje *odjednom* privodi kulturi. Možda je novo obrađena zemlja isto toliko plodna, pa i plodnija, od stare zemlje *pre no što se kultura vekova* u njoj akumulisala. Ali se od nove zemlje zahteva, ako se *neće* da ona

prodaje po *skupljoj* ceni, da njena plodnost bude ravna, *prvo*, prirodnoj plodnosti obrađene [520] zemlje i, *drugo*, njenoj *veštačkoj*, pomoću kulture proizvedenoj *plodnosti*, ali koja je *sada postala prirodna*. Novoobrađena zemlja morala bi, dakle, biti mnogo plodnija nego što je bila stara *pre* svoje obrade.

Ali, reći će se:

Plodnost obrađene zemlje potiče, *prvo*, od njene prirodne plodnosti. Prema tome, zavisi od prirodnog svojstva novoobrađene zemlje da li ona tu plodnost koja proizlazi iz prirode i koju ona njoj duguje poseduje ili ne. Ona u oba slučaja ne staje ništa. Drugi deo plodnosti obrađene zemlje je *veštački* proizvod, koji se duguje kulturi, ulaganju kapitala. A taj deo proizvodnosti stajao je troškova proizvodnje, koji se plaćaju kamatom stalnog kapitala uloženog u zemlju. Taj deo zemljišne rente samo je kamata stalnog kapitala pripojenog zemlji. On stoga ulazi u troškove proizvodnje proizvoda stare obrađene zemlje. Prema tome, treba samo uložiti isti kapital u novoobrađenu zemlju i ona će dobiti i taj drugi deo plodnosti; kamate kapitala upotrebljenog za stvaranje te plodnosti ući će u cenu proizvoda kao i kod prve zemlje. Zašto se, dakle, nova zemlja — a da ne bude daleko plodnija — ne bi mogla obrađivati bez povišene cene proizvoda? Ako je prirodna plodnost ista, onda je diferencija obrazovana samo ulaganjem kapitala — i kamata na taj kapital ulazi u oba slučaja ravnomerno u troškove proizvodnje.

Ali ovakvo rezonovanje je pogrešno. Jedan deo *troškova* krčenja itd. ne plaća se dalje, budući da je pomoću njih proizvedena plodnost, kao što već *Ricardo* primećuje — delom srasla s *prirodnim kvalitetom* zemlje (dakle troškovi krčenja, odvodnjavanja, isušivanja, planiranja, hemijska promena tla usled neprekidnih hemijskih procesa itd.). Novoobrađena zemlja morala bi, prema tome, — da bi bila sposobna da prodaje po istoj ceni kao zemlja koja je poslednja obrađena — da bude dovoljno plodna da bi ta *cena* pokrivala za nju onaj deo troškova krčenja itd. koji ulazi u njene sopstvene troškove proizvodnje, ali koji je prestao da ulazi u *troškove* davno obrađene zemlje, nego je tu srasao s prirodnom plodnošću zemlje.

•Povoljan *tok vode* daje primer rente koja se plaća za prisvojeni dar prirode koji je isključivog karaktera, kako se samo zamisliti može. To se veoma dobro zna u industrijskim oblastima, gde se značajne rente plaćaju za manje vodene tokove, naročito ako imaju veliki pad. Pošto je snaga takvih tekućih voda ravna snazi jakih parnih mašina, to je isto tako korisno da se ona upotrebi, iako se za nju mora plaćati visoka renta, kao što je korisno plaćati velike svote za postavljanje i pogon parnih mašina. A od vodenih snaga neke su opet veće, neke manje. Blizina sedišta neke industrije takode je preimućstvo koje pribavlja višu rentu. U grofovijama Jork i Lankaster diferencija u rentama za najveće i najmanje vodene snage možda je veća nego u rentama za 50 najneplodnijih i 50 najplodnijih ekera koji se zajedno obrađuju. • (Isto, str. 37 - 38.)

[8. *Troškovi krčenja. Periodi dizanja žitnih cena i periodi njihovog padanja*]

Ako uporedimo prosečne cene i odbijemo, prvo, što se duguje depresijaciji (1809 - 1813), drugo, osobito lošim godinama, kao 1801. i 1802, naći ćemo kao veoma važan element okolnost *koliko je nove zemlje u nekom datom trenutku ili za vreme nekog datog perioda obrađeno*. Skakanje cena na obrađenim zemljama ukazuje tu na *porast stanovništva* i stoga na suvišak cene, a s druge strane to isto uvećanje tražnje dovodi do obrade nove zemlje. Ako se *masa relativno* jako uvećala, onda rastuća cena i *viša cena* u ranijem periodu dokazuju samo to da veliki deo *troškova* krčenja ulazi (u cenu) dodatne količine proizvedene hrane. Da cena nije skočila, do uvećanja proizvodnje ne bi bilo došlo. Posledica *ovog* uvećanja, pad cene, može se pokazati tek kasnije, budući da u cenu tek nedavno stvorenih životnih sredstava ulazi element troškova proizvodnje ili cene koji je u starim oblastima ulaganja kapitala u zemlju ili u starijim delovima obrađene zemlje davno nestao. Razlika bi bila još veća da nisu usled povišenja proizvodnosti rada troškovi osposobljavanja zemlje za obradu uopšte pali u srazmeri prema troškovima kultivacije ranijih vremena.

||511| Pretvaranje nove zemlje, bilo da je više ili manje plodna od starije, u stanje (a to stanje je dato opštim stepenom prilagođavanja kulturi koja postoji na zemlji koja se već obrađuje) *koje je čini sposobnom za upotrebu kapitala i rada — pod istim uslovima* pod kojima se kapital i rad upotrebljavaju na prosečnoj površini obrađene zemlje —, to prilagođavanje mora se platiti troškovima pretvaranja neobrađene zemlje u obrađenu. Tu razliku u troškovima mora da snosi novoobrađena zemlja. Ako ona ne ulazi u cenu njenog proizvoda, onda se mogu zamisliti samo dva slučaja u kojima je takav rezultat mogućan. *Ili* se proizvod novoobrađene zemlje ne plaća *po njegovoj stvarnoj vrednosti*. Njegova cena stoji ispod njegove vrednosti, što je stvarno slučaj kod najvećeg dela zemalja koje ne donose nikakvu rentu, jer se cena njihovog proizvoda ne određuje *njegovom sopstvenom vrednošću*, nego vrednošću proizvoda plodnijih zemalja. *Ili* novoobrađena zemlja mora biti *toliko plodna* da bi njen proizvod, ako bi bio plaćen po svojoj imanentnoj, sopstvenoj vrednosti, saobrazno u njemu opredmećenom radu, postigao nižu cenu nego proizvod ranije obrađene zemlje.

Ako bi razlika između *unutrašnje vrednosti* njenog proizvoda i *tržišne cene*, koja se određuje vrednošću proizvoda obrađene zemlje, *iznosila recimo 5 odsto*, i ako bi, s druge strane, iznosila 5 odsto i *kamatna stopa* koja ulazi u njegove troškove proizvodnje od strane kapitala koji se upotrebljava da bi se (nova) zemlja podigla na istu visinu proizvodnosti koja je svojstvena staroj zemlji, tada bi novoobrađena zemlja proizvela proizvod koji bi po staroj tržišnoj ceni mogao plaćati uobičajene najamnine, profite i rente. Ako bi kamata na upotrebljeni kapital iznosila samo 4 odsto, dok bi njena plodnost prevazilazila

plodnost starije zemlje za više od 4 odsto, onda bi tržišna cena, po odbitku 4 odsto ukamaćenja kapitala potrebnog za prevođenje zemlje u stanje »podesno za obrađivanje«, davala suvišak, ili bi se proizvod mogao prodati ispod *tržišne cene*, koja se određuje vrednošću proizvoda najplodnije zemlje. Zemljišne rente bi stoga opšte uzev pale zajedno s tržišnom cenom proizvoda.

Apsolutna renta je suvišak *vrednosti* preko *prosečne cene* poljoprivrednog proizvoda. *Diferencijalna renta* je suvišak *tržišne cene* proizvoda onih zemljišta koja se nalaze u boljem stanju preko *vrednosti* njihovog sopstvenog proizvoda.

Ako stoga *cena poljoprivrednog proizvoda* raste ili ostaje nepromenjena u periodima kada veliki deo dopunskih namirnica koje iziskuje rastuće stanovništvo proizvodi na zemlji koja se prvi put stala obrađivati, onda ta postojanost ili to dizanje cena još ne dokazuje da se plodnost zemlje smanjila, nego dokazuje samo to da nije porasla u takvoj razmeri da bi izravnala novi element (troškova) proizvodnje koji sačinjavaju kamate na kapital koji je upotrebljen da se nekultivisana zemlja podigne na nivo običnih uslova proizvodnje, pod kojima se stare zemlje pri datom stanju razvika obrađuju.

Čak ni *postojana ili rastuća cena* — ako je relativna količina novoobrađene zemlje različita u različnim periodima — ne dokazuje, dakle, da nova zemlja nije plodna, ili da daje *manje proizvoda*, nego dokazuje samo to da jedan element troškova ulazi u vrednost njezinih proizvoda kojega više nema kod starijih zemalja, i da taj novi element troškova ostaje, iako su pod novim uslovima proizvodni troškovi pretvaranja zemlje u ziratnu zemlju jako pali u sravnjenju s troškovima koji su bili potrebni da se stara zemlja iz svoga *prvobitnog prirodnog* stanja plodnosti dovede u njeno sadašnje stanje. Valjalo bi, dakle, u raznim ||512| periodima utvrditi *relativnu proporciju* ograđivanja (opštinske zemlje i njeno pripajanje kultivisanoj zemlji).

U ostalom, gornji nam spisak (str. 507 - 508) pokazuje sledeće:

Uporedimo li pojedinačne *decenije*, onda su cene *perioda* od 1641 - 1649. *više* od cena bilo koje decenije do 1860, s izuzetkom decenije od 1800 - 1809. i 1810 - 1819.

Uporedimo li *pedesetogodišnje periode*, onda su cene *perioda* od 1650 - 1699. *više* od cena *perioda* od 1700 - 1749, i cene od 1750 - 1799. *više* od cena *perioda* 1700 - 1749, a *niže* od cena *perioda* od 1800 - 1849 (ili 1859).

Padanje cena je redovno u periodu od 1810 - 1859, dok period od 1750 - 1799, iako je za to vreme pedesetogodišnja prosečna cena niža, (pokazuje) uzlazno kretanje; ono je isto toliko redovno uzlazno kao što je kretanje 1810 - 1859, silazno.

U stvari, u sravnjenju s periodom od 1641 - 1649, prosečne cene pojedinih decenija neprestano padaju, dok to padanje za obe poslednje decenije prve polovine osamnaestog veka ne dostigne svoju *najnižu tačku*.

Od polovine 18. veka nastaje porast, koji počinje od cene (36 šilinga i $4\frac{5}{10}$ pensa 1750 - 1759) koja je niža od pedesetogodišnje prosečne cene druge polovine 17. veka i približno srazmerno nešto viša od prosečne cene pedesetogodišnjeg perioda od 1700 - 1749 (35 šilinga $9\frac{28}{50}$ pensa), *prve* polovine 18. veka. To uzlazno kretanje nastavlja se progresivno u dvema decenijama od 1800 - 1809. i 1810 - 1819. U poslednjoj dostiže svoj vrhunac. Od te tačke počinje opet redovno silazno kretanje. Uzmemo li prosek uzlaznog perioda od 1750 - 1819, onda je njegova prosečna cena (nešto manje od 57 šilinga po kvarteru) ravna polaznoj tački silaznog perioda od 1820, (naime, nešto preko 58 šilinga za deceniju 1820-1829); isto onako kao što je polazna tačka druge polovine 18. veka [ravna] prosečnoj ceni njegove prve polovine.

Ali koliko mogu pojedine okolnosti, nerodica, depresijacija novca itd. da utiču na prosečni broj pokazuje svaki računski primer. Na primer, $30 + 20 + 5 + 5 + 5 = 65$. Prosek = 13, iako su tu tri poslednja broja uvek samo 5. Naprotiv, $12 + 11 + 10 + 9 + 8 = 50$, prosek 10, iako bi, ako se izuzetni brojevi 30 i 20 u prvom nizu brišu, prosek bilo koje tri godine u drugom nizu bio veći.

Odbijemo li diferencijalne troškove za kapital sukcesivno izdat za krčenje koji za izvesno vreme ulazi kao stavka u troškove proizvodnje, onda su cene od 1820 - 1859, možda niže od svake ranije. I svakako da delom to lebdí pred očima onim klipovima koji objašnjavaju rentu iz kamate na u zemlju uloženi stalni kapital.

[9. *Anderson protiv Malthusa.*

Andersonova teza o rastućoj proizvodnosti poljoprivrede i njenom uticaju na diferencijalnu rentu]

Anderson kaže u:

A calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain, London 1801:

«Od 1700 - 1750. imamo stalno padanje cena od 2 £ 18 šilinga 1 penija do 1 £ 12 šilinga 6 pensa po kvarteru pšenice; od 1750 - 1800. stalno dizanje od 1 £ 12 šilinga 6 pensa do 5 £ 10 šilinga po kvarteru pšenice.» (Str 11.)

Anderson, dakle nije imao pred sobom kao West, Malthus, Ricardo jednostranu pojavu jedne uzlazne skale žitnih cena (od 1750-1813), nego naprotiv, dvostruku pojavu, jedan ceo vek, čija prva polovina pokazuje stalno silaznu, a druga polovina stalno uzlaznu skalu žitnih cena. On kaže izrično:

«Stanovništvo je isto toliko raslo u prvoj kao i u drugoj polovini 18. veka.» (Isto str. 12.)

On je odlučan neprijatelj teorije o stanovništvu [47] i govori izrično o sve većoj i trajnoj sposobnosti zemlje da se poboljšava.

«Zemlja može da se hemijskim uticajima i obrađivanjem *sve više popravlja*. (Isto, str. 38.)⁽⁴⁶⁾

[[513] «U racionalnom privrednom sistemu proizvodnost zemlje može iz godine u godinu da se povišava za period vremena, čije se granice ne mogu naznačiti, dok najzad ne postigne visinu koju mi danas jedva možemo zamisliti.» (Isto, str. 35 - 36.)

«Pouzdanost se može reći da je sadašnje stanovništvo tako neznatno u sravnjenju s onim koji ovo ostrvo može da izdržava, da je ono daleko od toga da bi moglo izazvati i najmanju ozbiljnu bojazan.» (Isto, str. 37.)

«Gde se stanovništvo uvećava, tu mora rasti i proizvod zemlje, *ukoliko se nekom moralnom uticaju ne dopušta da remeti ekonomiju prirode.*» (Isto, str. 41.)

«Teorija o stanovništvu» je «najopasnija predrasuda.» (Isto, str. 54.)

On pokušava istorijski dokazati da «proizvodnost poljoprivrede» raste s uvećanjem i pada sa smanjenjem stanovništva. (Isto, str. 55, 56, 60, 61, itd.)

Pri tačnom shvatanju *rente* prvo je, naravno, bilo saznanje da ona ne potiče iz zemlje, nego iz *proizvoda poljoprivrede*, dakle iz rada, iz *cene proizvoda rada*, na primer pšenice. Iz vrednosti poljoprivrednog proizvoda, iz rada uloženog u zemlju, a ne iz zemlje, i to Anderson tačno ističe.

«Ne određuje renta sa zemlje cenu njenog proizvoda, nego cena toga proizvoda određuje zemljišnu rentu, iako je cena toga proizvoda često najviša u zemljama u kojima je renta najniža.»

⟨Renta, dakle, nema nikakve veze sa *apsolutnom* proizvodnošću poljoprivrede.⟩

«To je, izgleda, paradoks koji zaslužuje da se objasni. U svakoj zemlji postoje različne vrste zemlje koje se u pogledu plodnosti među sobom znatno razlikuju. Mi ćemo sada pretpostaviti da su one svrstane u različne klase koje ćemo obeležiti slovima A, B, C, D, E, F itd. Klasa A obuhvata zemlje najveće plodnosti, a svako od sledećih slova označuje vrstu zemlje koja u pogledu plodnosti zaostaje za prethodnom. A pošto su *troškovi obrađivanja najmanje plodne zemlje isto toliki količki i troškovi obrađivanja najplodnije ili su veći od njih*, to iz toga nužno proizlazi da *ako ista količina žita, poticala ona ma sa koje njive, postiže istu cenu*, da u tom slučaju profit iz obrađivanja najplodnije zemlje mora biti mnogo veći od profita ostalih zemalja»

⟨naime, suvišak cene nad troškovima ili cena predujmljenog kapitala⟩

«i pošto taj» ⟨naime, profit⟩ «pada u istoj meri u kojoj opada i plodnost, to mora najzad doći dotle da su *troškovi obrađivanja* u nekima od nižih klasa zemlje jednaki s *vrednošću celog proizvoda.*» (Str. 45 - 48.)

Poslednja zemlja ne plaća rentu. (Ovo je citirano prema *McCullochovom The Literature of Political Economy*, London 1845. Mc [Culloch] ovde citiran iz *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws* ili iz *Recreations in Agriculture, Natural History, Arts etc. London 1799 - 1802?* Ovo pogledati u Muzeju.)

Što Anderson tu naziva »vrednošću celog proizvoda«, to u njegovoj predstavi očigledno nije ništa drugo do *tržišna cena*, po kojoj se prodaje proizvod, bilo da raste na boljoj ili lošijoj zemlji. Ta »cena« (value) daje kod plodnih vrsta zemlje veći ili manji suvišak preko troškova. Kod drugog proizvoda toga suviška nema. Za njega se *prosečna cena* — to jest cena [obrazovana] troškovima proizvodnje plus prosečni profit — podudara s tržišnom cenom proizvoda, prema tome ne daje nikakav ekstraprofit, koji jedino može obrazovati rentu. Kod Andersona je renta jednaka sa suviškom *tržišne cene* proizvoda preko njegove *prosečne cene*. (Teorija vrednosti još nikako ne uznemirava Andersona.) Ako se, dakle, usled naročito slabe plodnosti zemlje *prosečna cena* proizvoda te zemlje podudara s *tržišnom cenom* proizvoda, onda taj suvišak otpada; to znači da nema fonda za obrazovanje rente. Anderson ne kaže da poslednja obrađena zemlja *ne može donositi rentu*. On samo veli da ako se »desi« da su izdaci (troškovi proizvodnje plus prosečni profit) toliki da razlika između tržišne cene proizvoda i njegove prosečne cene otpada, da onda i renta otpada i da to mora biti slučaj ako se u skali ide sve dublje. Da je određena, *jednaka tržišna cena* za jednake količine proizvoda koji su proizvedeni pod različno povoljnim uslovima proizvodnje pretpostavka za ovo obrazovanje rente, — to Anderson kaže izrično. Ekstraprofit, ili suvišak profita je na boljim vrstama zemlje preko profita na lošijim vrstama, kaže on, nužan »*ako ista količina žita poticala ona ma sa koje njive postiže istu cenu*«. Dakle, ako je pretpostavljena opšta tržišna cena.

||514| Anderson nipošto ne pretpostavlja, kao što je prema prethodnom mestu moglo da izgleda, da su različni *stupnjevi plodnosti* samo proizvod prirode, naprotiv

»beskrajna različnost tla« dolazi delom otuda što je to »tlo iz svog prvobitnog stanja načinom obrađivanja, kome je bilo ranije podvrgnuto, đubrivom itd. pretvoreno u sasvim drugo stanje« itd. (*An Inquiry into the Causes etc.*, Edinburgh 1779, str. 5.)

S jedne strane, napredak proizvodnosti opšteg rada olakšava pretvaranje zemlje u ziratnu zemlju; ali, s druge strane, kultura povećava razlike tla, budući da su zemlja A, koja je kultivisana, i zemlja B koja nije kultivisana, mogle biti iste prvobitne plodnosti, ako od plodnosti zemlje A odbijemo onaj deo plodnosti koji je sada doduše njegova prirodna osobina, ali koji mu je bio ranije *veštački* dat. Dakle, sama kultura povećava različnost prirodne plodnosti između kultivisane i neobrađene zemlje.

Da zemlja kod čijeg se proizvoda prosečna cena i tržišna cena podudaraju *ne* može plaćati rentu, to Anderson kaže izrično:

»Uzmimo dve njive čiji je proizvod približno ravan gore navedenome, naime jedan je 12 bušela, kojim pokriva troškove, drugi je 20; ako *neposredni izdaci za njihovo poboljšanje* nisu potrebni, onda može zakupac za drugu njivu da plati čak i

veću zemljišnu rentu od recimo 6 bušela, dok na prvu ne otpada nikakva. Ako je 12 bušela sada dovoljno da se pokriju troškovi obrade, onda se ne može platiti nikakva renta za *kultivisanu* zemlju koja donosi samo 12 bušela.* (*Essays. Relating to Agriculture and Rural Affairs, Edinburgh - London 1775 - 1796*, vol. III, str. 107 - 109.)

On zatim neposredno nastavlja:

*Pa ipak se ne sme očekivati da on *može* platiti otprilike isti *deo* proizvoda u vidu zemljišne rente ako je veći proizvod *proizveden neposredno* njegovim utroškom kapitala i njegovim naporima. Ali pošto se zemlja *nalazila duže vremena na istoj visini plodnosti*, onda će on pristati da plaća rentu u naznačenoj visini, iako zemlja *prvobitno duguje* svoju *veću plodnost* njegovim sopstvenim naporima.* (Isto, str. 109 - 110.)

Neka je, dakle, proizvod najbolje obrađene zemlje po ekeru, na primer, 20 bušela; od toga 12 bušela plaćaju, prema pretpostavci, troškove (predujmljeni kapital plus prosečni profit). Tada on *može* da plati 8 bušela na ime rente. Uzmimo da je bušel = 5 šilinga. U tom slučaju su 8 bušela ili 1 kvarter = 40 šilinga ili 2£ a 20 bušela = 5£ ($2\frac{1}{2}$ kvartera). Od tih 5£ odlazi na troškove 12 bušela ili 60 šilinga = 3£. Tad on plaća rentu od 2£ ili 8 bušela. Od tih 3£, ako profitna stopa iznosi 10 odsto otpada na izdatke $54\frac{6}{11}$ šilinga dok je profit = $5\frac{5}{11}$ šilinga ($54\frac{6}{11} : 5\frac{5}{11} = 100 : 10$). Uzmimo da zakupac sada mora primeniti na neobrađenoj zemlji, koja je isto toliko plodna koliko je *prvobitno* bila zemlja koja donosi 20 bušela, poboljšanja svake vrste, da bi je doveo u stanje kakvo odgovara prosečnom stanju poljoprivrede. Osim izdataka od $54\frac{6}{11}$ šilinga, ili ako profit uračunamo u troškove, osim 60 šilinga, mora on u tu svrhu da izda još $36\frac{4}{11}$; 10 odsto na tu svotu iznosilo bi $3\frac{7}{11}$, i tek posle deset godina, ako bi zakupac stalno prodavao 20 bušela po 5 šilinga, mogao bi on da plaća rentu; tek pošto je reprodukovao svoj kapital. Od tog momenta veštački stvorena plodnost zemlje računala bi se kao prvobitna i pripala bi lendlordu.

Iako je novoobrađena zemlja tako plodna kao što je najbolje obrađena zemlja bila prvobitno, tržišna cena i prosečna cena njenog proizvoda sada bi se ipak poklapale, jer tu ulazi jedna stavka rashoda koje više nema kod najbolje zemlje, čija se veštački stvorena plodnost i prirodna plodnost do izvesnog stepena podudaraju. A kod novoobrađene zemlje se veštački, ulaganjem kapitala, proizvedeni deo plodnosti još potpuno razlikuje od prirodne plodnosti zemlje. Novoobrađena zemlja, iako je iste prvobitne plodnosti kao najbolje obrađena zemlja, *ne* bi, prema tome, mogla da plati rentu. Međutim, posle deset godina ona bi mogla ne samo da plati rentu nego da plati isto toliku rentu kao ranije *obrađena* najbolja vrsta zemlje. Anderson obuhvata tu, dakle, obe pojave:

1. da je diferencijalna renta zemljovlasnika delom rezultat plodnosti koju je zakupac veštački dao zemlji;

2. da se ta veštačka plodnost posle nekog vremena javlja kao prvobitna proizvodnost same zemlje, pošto se preobražava sama zemlja, a proces toga preobražavanja je izvršen, iščezao, nije više vidljiv.

||515| Ako danas podignem predionicu pamuka za 100 000 £, onda ću dobiti predionicu većeg kapaciteta nego moj prethodnik koji je svoju predionicu podigao pre deset godina. Ja ne plaćam razliku između današnje proizvodnosti u građenju mašina, u građenju uopšte itd. i proizvodnosti od pre deset godina; naprotiv, ona me stavlja u položaj da za fabriku istog kapaciteta platim *manje* ili samo *isto* toliko za fabriku većeg kapaciteta. U poljoprivredi je drukčije. Razlika između prvobitne plodnosti zemalja povećava se onim delom takozvane prirodne plodnosti zemlje koji je stvarno jednom čovek *proizveo*, a sada je pripojen zemlji i ne može se više razlikovati od njene prvobitne plodnosti. Da bi se neobrađena zemlja jednake prvobitne plodnosti podigla na tu *povećanu* plodnost, nisu, usled razvitka proizvodne snage opšteg rada, potrebni isti troškovi koji su bili potrebni da se prvobitna plodnost obrađene zemlje podigne na visinu njene sadašnje, prividno prvobitne plodnosti; ali ipak je i sada još potrebno više ili manje troškova da se postigne taj rezultat. Tako je prosečna cena novoga proizvoda viša od prosečne cene staroga proizvoda, tako je razlika između tržišne cene i prosečne cene manja i može sasvim iščeznuti. Ali uzmimo da je u gornjem slučaju novoobrađena zemlja toliko plodna da ona posle dodatnog izdatka od 40 šilinga (računajući i profit) donosi 28 bušela umesto 20. U tom slučaju mogao bi zakupac da plaća rentu od 8 bušela ili 2£. Ali zašto? Zato što novoobrađena zemlja daje 8 bušela više nego stara zemlja, tako da ona uprkos višoj prosečnoj ceni pri jednakoj tržišnoj ceni daje isto toliko suviška cene. Da nije stajala nikakvih posebnih izdataka, njena plodnost bila bi dvostruko veća od plodnosti stare zemlje. S tim izdatkom ona je upravo tolika.

[10. *Neodrživost Rodbertusove kritike Ricardove teorije rente. Rodbertusovo nerazumevanje osobenosti kapitalističke poljoprivrede*]

A sad definitivno i poslednji put nazad k Rodbertusu.

Ona (Rodbertusova teorija rente) *objašnjava... sve pojave najamnine i rente itd. iz raspodele proizvoda rada, koja neminovno nastaje ako su data dva preduslova: dovoljna proizvodnost rada i svojina na zemlju i na kapital. Ona objašnjava da samo dovoljna proizvodnost rada konstituiše *ekonomsku mogućnost jedne takve podela* tim što ta proizvodnost daje vrednosti proizvoda toliko realne sadr-

žine da i druga lica koja ne rade mogu od toga da žive, i ona objašnjava da samo zemljišna svojina i svojina na kapital konstituišu *pravnu stvarnost jedne takve podele* tim što primoravaju radnike da *svoj proizvod dele* sa neradnim posednicima zemlje i kapitala čak u takvoj srazmeri da baš oni, radnici, dobiju od toga samo toliko da mogu da žive.« (Rodbertus, *Sociale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief* . . . Berlin 1851, str. 156 - 157.)

Adam Smith predstavlja stvar dvojako: [prvo shvatanje:] *raspodela proizvoda* rada, gde se to smatra kao dato i gde je u stvari reč o *udelu u upotrebnoj vrednosti*. To shvatanje deli i g. Rodbertus. Ono se nalazi i kod Ricarda i njemu se ima utoliko više prigovoriti što on ne ostaje pri opštoj frazi, nego *određivanje vrednosti radnim vremenom* uzima ozbiljno. Ovo shvatanje je prikladno, manje ili više, mutatis mutandis, za sve načine proizvodnje u kojima radnici i vlasnici objektivnih uslova rada sačinjavaju različne klase.

Drugo Smithovo shvatanje, naprotiv, karakteristično je za kapitalistički način proizvodnje. Ono jedino i jeste teorijski plodna formula. Po ovom shvatanju Smith, naime, smatra da profit i renta proističu iz *viška rada*, koji radnik dodaje predmetu rada osim onog dela rada kojim on reprodukuje samo svoju sopstvenu najamninu. To je jedino tačno gledište po kome se proizvodnja zasniva jedino na prometnoj vrednosti. Ono sadrži u sebi razvojni proces, dok se u prvom shvatanju *radno vreme* pretpostavlja kao postojano.

Kod Ricarda jednostranost dolazi otuda što on uopšte želi da dokaže kako različne ekonomske kategorije ili različni ekonomski odnosi *ne protivreče teoriji vrednosti*, umesto da ih obratno *razvije* zajedno s njihovim prividnim protivrečnostima iz te osnove ili da prikaže razvitak same te osnove.

||516| «Vi¹ znate da *svi nacionalni ekonomisti*, još od Adama Smitha, *vrednost proizvoda dele na najamninu, zemljišnu rentu i dobit na kapital*, i da, prema tome, zamisao da se dohodak različitih klasa, a naročito i delovi rente zasnivaju *na raspodeli proizvoda*, nije nova.« (Certainly not.²) «Ali nacionalni ekonomisti odmah udaraju stranputicom. Svi — ne izuzimajući čak ni Ricardovu školu — greše *pre svega* u tome što ne shvataju *ceo proizvod, završeno dobro, ceo nacionalni proizvod* kao celinu u kojoj imaju udela radnici, zemljoposednici i kapitalisti, nego shvataju *raspodelu poljoprivrednog proizvoda* kao posebnu raspodelu u kojoj participiraju *tri učesnika*, a raspodelu prerađenog proizvoda opet kao *posebnu raspodelu* u kojoj participiraju *samo dva učesnika*. Tako ovi sistemi vide već u samom poljoprivrednom proizvodu i u samom prerađenom proizvodu svakom za sebe posebno vrelo dohotka.« (Str. 162.)

Pre svega je Adam Smith stvarno odveo na *»stranputicu«* sve kasnije ekonomiste, računajući tu i Ricarda i g. Rodbertusa, stoga što razlaže *»celu vrednost proizvoda na najamninu, zemljišnu rentu*

¹ von Kirchmann — ² svakako ne

i dobit na kapital« [str. 162] i time zaboravlja na postojani kapital, koji takođe sačinjava deo vrednosti. Odsustvo ovog razlikovanja učinilo je svako naučno prikazivanje, kao što moja izlaganja to dokazuju, upravo nemogućim¹. Fiziokrati su u tom pogledu odmakli dalje. Njihovi »*avances primitives*« i »*annuelles*«¹ razlikuju se kao deo vrednosti godišnjeg proizvoda ili samog godišnjeg proizvoda, koji se kako ni za celu naciju tako ni za pojedinca ne razlaže ponovo na najamninu, profit ili rentu. Kod njih poljoprivrednici naknaduju sterilnima u sirovini njihove *avances* (pa i samo pretvaranje te sirovine u mašineriju pada u deo sterilnima), dok, s druge strane, poljoprivrednici jedan deo svojih *avances* (seme, priplodnu i tovnu stoku, đubrivo itd.) naknaduju sami sebi od svoga proizvoda, a delom im sterilni naknaduju mašineriju itd. u zamenu za sirovinu.

Drugo, g. Rodbertus greši identifikujući *raspodelu vrednosti* i *raspodelu proizvoda*. »Vrelo dohotka« (»*Einkommengut*«) nema direktno nikakve veze s tom *raspodelom vrednosti* proizvoda. Da se delovi vrednosti koji, na primer, padaju u deo proizvođačima pređe i koji se predstavljaju u određenim količinama zlata, *realizuju* u proizvodima svih vrsta, poljoprivrede ili industrije, to ekonomisti znaju isto tako dobro kao i Rodbertus. To se *pretpostavlja* jer oni proizvode *robe*, a ne proizvode za neposrednu potrošnju samih proizvođača. Pošto se vrednost koja se ima deliti, to jest sastavni deo vrednosti koji se uopšte svodi na dohodak, stvara u svakoj pojedinačnoj oblasti proizvodnje nezavisno od ostalih oblasti — iako ona zbog podele rada ostale pretpostavlja —, to Rodbertus čini korak unazad i unosi konfuziju kad tu proizvodnju vrednosti, umesto da je posmatra čistu, u samom početku zadržuje pitanjem: koji udeo u postojećem ukupnom proizvodu nacije obezbeđuju ti sastavni delovi vrednosti svojim posjednicima. *Raspodela vrednosti proizvoda* postaje kod njega smesta *raspodela upotrebnih vrednosti*. Tim što on ovu konfuziju podmeće ostalim ekonomistima, postaje nužan njegov korektiv da se prerađeni i sirovi proizvodi razmatraju en block² — što predstavlja način razmatranja koji ne spada u proizvodnju vrednosti, dakle pogrešan je ako ima ovu da objasni.

U *vrednosti* prerađenog proizvoda, ukoliko se ovaj razlaže na dohodak i ukoliko fabrikant ne plaća zemljišnu rentu, bilo za zemljište pod zgradama bilo za vodopade itd., učestvuju samo *kapitalista* i *najamni radnik*. *Vrednost poljoprivrednog proizvoda* dele među sobom većinom trojica. S tim se slaže i g. Rodbertus. Način kako on tu pojavu sebi objašnjava ne menja ništa na činjenici. Ali ako drugi ekonomisti, naročito Ricardo, polaze od *podele na dva dela* — između kapitaliste i najamnog radnika — a primaocze zemljišne rente uvode tek kasnije kao naročitu superfetaciju, onda to sasvim odgovara gledištu kapitalističke proizvodnje. Opremećeni rad i živi rad jesu ona dva ||517|

¹ »prvobitni« i »godišnji predujmovi« — ² *diture*

faktora na čijem se protivstavljanju zasniva kapitalistička proizvodnja. Kapitalista i najamni radnik jedini su funkcioneri i faktori proizvodnje čiji odnos i čije suprotstavljanje proizlazi iz suštine kapitalističkog načina proizvodnje.

Okolnosti u kojima kapitalista, opet, ima da deli višak rada ili višak vrednosti, koji je upljačkao, s trećima, neradnim licima, dolaze tek u drugoj instanci. Takođe je činjenica proizvodnje da s izuzetkom dela vrednosti proizvoda plaćenog kao najamnina i po odbitku dela vrednosti koji je ravan postojanom kapitalu *ceo višak vrednosti prelazi neposredno iz ruke radnika u ruke kapitaliste*. Prema radniku on je *neposredni* posednik celog viška vrednosti, mada ga on kasnije deli s kapitalistom koji mu pozajmljuje novac, zemljoposrednikom itd. Proizvodnja bi, kao što primećuje James Mill, mogla stoga nesmetano da se nastavlja ako bi primalac zemljišne rente i nestao i država stupila na njegovo mesto. On — privatni zemljovlasnik — nije agent proizvodnje potreban za kapitalističku proizvodnju, iako je za nju potrebno da vlasništvo zemlje pripada nekome, samo ne radniku, dakle na primer državi. Ova na suštini *kapitalističkog načina proizvodnje* — i za razliku od feudalnog, antičkog itd. — osnovana redukcija neposredno u proizvodnji učestvujućih klasa — dakle i neposrednih učesnika u proizvedenoj vrednosti, i dalje u proizvodu u kome se ta vrednost realizuje — *na kapitaliste i najamne radnike s isključenjem zemljovlasnika* (koji dolazi tek post festum usled odnosa svojine na prirodne sile, koji nisu *nastali* iz kapitalističkog načina proizvodnje, nego ih je on *nasledio*), ta redukcija daleko je od toga da bude greška kod Ricarda itd., nego je adekvatni teorijski izraz kapitalističkog načina proizvodnje, izražava njegovu specifičnu razliku. G. Rodbertus je još uvek odveć staropruski »Gutsbesitzer« da bi to razumeo. A to postaje razumljivo i nameće se samo po sebi tek pošto se kapitalista domogao poljoprivrede, i svugde, kao većinom u Engleskoj, učinio sebe rukovodiocem poljoprivrede isto onako kao i industrije, a zemljovlasnika *isključio* iz svakog neposrednog učešća u procesu proizvodnje. Dakle, ono što g. Rodbertus tu smatra za »stranputicu«, predstavlja samo pravi put koji on nije shvatio; on je još sputan shvatanjima koja su proistekla iz pretkapitalističkog načina proizvodnje.

»Ni on« (Ricardo) »ne deli *gotovi proizvod* među učesnike, nego uzima, kao i svi ostali nacionalni ekonomisti, poljoprivredni proizvod i fabrički proizvod, svaki kao zasebni proizvod koji podleže raspodeli.« (Isto, str. 167.)

Ne proizvod, gospodine Rodbertuse, nego *vrednost* proizvoda, i to je sasvim tačno. Vaš »gotovi« proizvod i njegova raspodela nemaju apsolutno nikakve veze s ovom raspodelom vrednosti.

»Svojina na kapital je za njega« (Ricarda) »data, i *to još ranije* nego zemljišna svojina... Tako on ne počinje s razlozima, nego sa *činjenicom* raspodele proizvoda, i cela njegova teorija ograničava se na uzroke koji određuju i modifikuju *srazmeru*

raspodele proizvoda... Raspodela proizvoda samo na *najamninu* i *dobit na kapital* za njega je *prvobitna* i prvobitno i jedina.* (Isto, str. 167.)

To opet ne razumete, gospodine Rodbertuse. S gledišta kapitalističke proizvodnje javlja se *svojina na kapital* stvarno kao »prvobitna«, jer se javlja kao vrsta svojine na kojoj se zasniva kapitalistička proizvodnja i koja se u *kapitalističkoj proizvodnji* javlja kao faktor i funkcioner, što za zemljišnu svojinu ne važi. Ova poslednja *javlja* se kao izvedena jer savremena zemljišna svojina u stvari je *feudalna*, ali preobražena uticajem kapitala na nju, dakle u svome obliku *izvedena* kao savremena zemljišna svojina, ona je rezultat kapitalističke proizvodnje. Što Ricardo posmatra stvar kakva ona jeste i kako se javlja u savremenom društvu, i kao *istorijski* prvobitnu (dok Vi, umesto da se držite savremenog oblika, ne možete se otresti »gutsbesitzerskih« uspomena), to predstavlja obmanu kojoj podležu buržoaski ekonomisti u odnosu na sve buržoasko-ekonomske zakone, koji im se čine kao »prirodni zakoni«, pa zato i kao istorijski »priuse«.

||518| Ali da Ricardo tu gde nije reč o *vrednosti* proizvoda, nego o *samom proizvodu*, raspodeljuje *celi* »gotovi« proizvod, to je g. Rodbertus mogao da sazna već iz prve rečenice njegovog predgovora:

»Proizvod zemlje, sve što se udruženom primenom rada, mašinerije i kapitala dobija s njene površine, raspodeljuje se među tri klase društva: naime, među vlasnike zemlje, vlasnike imovine ili kapitala koji je potreban za njeno obrađivanje, i radnike čija radinost je obrađuje.« (*Principles of Political Economy*, Preface, 3d ed., London 1821.)

On neposredno nastavlja:

»Ali na različitim stupnjevima društva znatno se razlikuju među sobom udeli u *ukupnom proizvodu* zemlje koji svakoj od ovih triju klasa padaju u deo pod nazivom rente, profita ili najamnine.« (Isto.)

Tu je reč o raspodeli »*ukupnog proizvoda*«, ne prerađenog proizvoda ili sirovog proizvoda. Ali ti udeli u »*ukupnom proizvodu*« određeni su isključivo, ako se taj »*ukupni proizvod*« pretpostavlja kao dat, udelima koje u svakoj oblasti proizvodnje svaki od učesnika ima u »*vrednosti*« svoga sopstvenog proizvoda. Ta »*vrednost*« je konvertibilna i dâ se izraziti u određenom alikvotnom delu »*ukupnog proizvoda*«. Povodeći se za Smithom, Ricardo greši ovde samo u tome što zaboravlja da se »*ukupni proizvod*« ne deli na rentu, profit i najamninu, nego da jedan njegov deo u obliku kapitala »pada u deo« jednoj ili nekima od tih triju klasa.

»Vi biste mogli ustvrditi da kao što je *prvobitno* zakon o jednakosti dobiti na kapital morao toliko da obori cene zemljišnim proizvodima da je zemljišna renta morala nestati, kako bi zatim opet samo usled povišenja cene nastala iz diferencije u prinosu između plodnije i manje plodne zemlje, da bi tako i *dan*s korist od primanja zemljišne rente pored uobičajene dobiti na kapital pobudila kapita-

listu da sve dotle ulaže kapital u krčenje i melioracije dok time prouzrokovana pretrpanost tržišta ne bi dovoljno snizila cene, da se pri najnepovoljnijem plasmanu kapitala onemoguću primanje zemljišne rente. *To bi, drugim rečima, bila tvrdnja da bi zakon o jednakosti dobiti na kapital ukinuo za zemljišni proizvod drugi zakon: da se vrednost proizvoda upravlja prema koštanju rada*, dok upravo Ricardo u prvoj glavi svoga dela koristi prvi zakon da bi dokazao drugi.* (Rodbertus, isto, str. 174.)

Doista, gospodine Rodbertuse. Zakon o »jednakosti dobiti na kapital« ne ukida zakon da se »vrednost« proizvoda upravlja prema »koštanju rada«. Ali on svakako ukida Ricardovu pretpostavku da je *prosečna cena* proizvoda ravna njihovoj »vrednosti«. Ali opet nije »zemljišni proizvod« taj čija se vrednost snižava na prosečnu cenu, nego *obratno*. »Zemljišni proizvod« odlikuje se — usled zemljišne svojine — tom privilegijom da se njegova vrednost ne snižava na prosečnu cenu. Ako bi se njegova vrednost stvarno snizila, što bi uprkos Vašoj »vrednosti materijala« bilo moguće, na nivo prosečne cene roba, zemljišna renta bi nestala. Vrste zemlje koje danas možda ne plaćaju zemljišnu rentu, ne čine to zato što je *tržišna cena* zemljišnih proizvoda za njih ravna njihovoj sopstvenoj *prosečnoj ceni*, i što su — usled konkurencije plodnijih vrsta zemlje — *izgubile* privilegiju da svoj proizvod prodaju po *njegovoj* »vrednosti«.

»Može li biti istina da, *pre* no što se uopšte pristupi zemljoradi, već postoje kapitalisti koji primaju dobit i po zakonu o jednakosti dobiti ulažu svoje kapitale?« (How very silly!!) »... Priznajem da ako danas civilizovane zemlje preduzmu ekspediciju §19 u neku novu neobrađenu zemlju, u kojoj su bogatiji učesnici već snabdeveni zalihama i oruđima jedne već stare kulture — kapitalom —, a siromašniji polaze s izgledom da u službi kod prvih dođu do visoke zarade, — da će onda kapitalisti ono što im preostaje preko najamnine radnika smatrati za svoju dobit, jer oni nose sa sobom davno postojeće stvari i pojmove iz matice zemlje.« (Isto, str. 174/175.)

Eto Vam, gospodine Rodbertuse. Celo Ricardovo shvatanje ima smisla samo pod pretpostavkom da kapitalistički način proizvodnje prevladuje. Kako on tu *pretpostavku* izražava, da li pri tom čini istorijski hysteron proteron², za samu stvar je indiferentno. *Pretpostavka* se mora učiniti, dakle ne sme se, kao što vi činite uvoditi seljačka privreda, koja se ne razume u kapitalističko knjigovodstvo, pa zato seme itd. ne računa u predumljeni kapital. Nije to Ricardova »besmislica«, nego Rodbertusova, kad ovaj »*pre* obrade zemlje« dopušta egzistenciju kapitalista i radnika. (Isto, str. 176.)

»Po... Ricardovom shvatanju kultura zemlje počinje tek onda kada... je u društvu nastao kapital i otkako je postala poznata i počela da se plaća dobit na kapital.« (Isto, str. 178.)

¹ Kakve li gluposti! — ² obrnutost redosleda

Kakve li gluposti! Tek kada se kapitalista kao zakupac ugurao između zemljoradnika i zemljovlasnika — bilo da se stari kmet dovinuo do kapitalističkog zakupca, bilo da neki industrijalac svoj kapital umesto u industriju ulaže u poljoprivredu —, tek tada počinje, dakako ne »kultura zemlja«, ali svakako »kapitalistička« kultura zemlje, koja se po obliku i sadržini jako razlikuje od ranijih oblika kulture.

U svakoj zemlji je najveći deo zemlje već postao svojina mnogo ranije nego što je bio obrađivan; uglavnom već mnogo pre nego što je nastala stopa dobiti na kapital u industriji i trgovini. (Isto, str. 179.)

Da bi Rodbertus mogao tu da pojmi Ricardova shvatanja on bi morao biti Englez, a ne pomeranski »Gutsbesitzer«, i razumeti istoriju ograđivanja opštinskih zemalja i neobrađenih površina. G. Rodbertus navodi Ameriku. Država tu prodaje zemlju,

parcelu po parcelu najpre obrađivačima, naravno i za neznatnu cenu, ali koja ipak na svaki način mora već predstavljati zemljišnu rentu. (Isto, str. 179/180.)

Nikako. Ta cena konstituise zemljišnu rentu taman toliko koliko bi, recimo, opšti obrtnički porez konstituiseo *obrtičku rentu*, ili koliko ma kakav porez uopšte konstituise »rentu«.

*Odnosno sub¹ b sadržanog uzroka tom povišenju« <usled povećanja stanovništva ili povećanja *upotrebljene količine rada*> »ja ipak tvrdim da je zemljišna rent u preimućtvu nad dobiti na kapital. Ova poslednja ne može *nikad* rasti zbog tog što se usled povećanja vrednosti nacionalnog proizvoda pri *jednakoј proizvodnosti* ali povećanoј proizvodnoj snazi (povećanom stanovništvu), u naciji dobija *više* dobiti na kapital, jer ta *povećana* dobit na kapital otpada uvek na *kapital povećan* u istoj *srazmeri*, ali stopa dobiti ostaje na istoj visini.* (Isto, str. 184/185.)

To je pogrešno. Količina neplaćenog viška rada raste, na primer, ako se umesto 2 radi 3, 4, 5 časova viška radnog vremena. S masom toga *neplaćenog* viška rada ne raste masa predujmljenog kapitala, prvo, jer se taj novi suvišak rada *ne* plaća, dakle ne prouzrokuje nikakav izdatak kapitala; drugo, jer se izdatak kapitala za stalni kapital ne uvećava u istoj srazmeri u kojoj se tu uvećava njegova upotreba. Ne upotrebljavaju se više vretena itd. Doduše, ona se brže istroše, ali ne u istoj srazmeri u kojoj se *više* upotrebljavaju. Dakle, pri istoj proizvodnosti, profit tu raste ne samo zato što je porastao višak vrednosti nego i zato što je porasla *stopa viška vrednosti*. Usled prirodnih uslova, u poljoprivredi to nije izvodljivo. S druge strane, *proizvodnost* se lako menja s povećanjem izdatog kapitala. Bez obzira na podelu rada i mašineriju, iako se predujmljuje apsolutno veliki kapital, usled ekonomije uslova za proizvodnju predujmljuje se relativno manji kapital. *Profitna stopa* mogla bi prema tome da raste čak i kad bi višak vrednosti (ne samo *njegova stopa*) ostao isti.

¹ pod

||520| Apsolutno pogrešno i »pomeransko-gutsbesitzerski« je kad Rodbertus kaže:

»Mogućno je da je u toku ovih trideset godina« (od 1800 - 1830) »usled parcelisanja ili čak krčenja nastalo više poseda i da se uvećana zemljišna renta, dakle, raspodelila među više posednika, ali 1830. nije se raspodelila na više jutara nego 1800.; one novoodvojene ili novoobrađene zemlje bile su ranije sa svojim celokupnim brojem jutara obuhvaćene starijim zemljišnim kompleksima i manja zemljišna renta od 1800. godine bila je tada i na njih raspodeljena i određivala je zemljišnu rentu Engleske, kao što je veća zemljišna renta učinila to 1830.« (Isto, str. 186.)

Dragi Pomeranče! Zašto stalno prenosiš svoje pruske prilike dogmatično na Englesku? Englez ne računa tako da ako je — kao što je to u stvari bilo (ovo treba pogledati) — 3 do 4 miliona ekera od 1800. do 1830. bilo »ograđeno«, da je renta na ta 4 miliona ekera^[50] bila raspoređena i pre 1830. i 1800. To je zapravo bila neobrađena zemlja ili opštinska zemlja, koja nije donosila nikakvu rentu a nije nikome ni pripadala.

Ako Rodbertus, kao i Carey (ali na drugi način), pokušava dokazati Ricardu da se »najplodnija« zemlja većinom ne obrađuje prva, iz fizičkih i drugih razloga, onda to nema nikakve veze s Ricardom. »Najplodnija« zemlja je svagda »najplodnija« pod datim uslovima proizvodnje.

Veliki deo prigovora koje Rodbertus čini Ricardu proizlazi otuda što on, »pomeranske« i »engleske« odnose proizvodnje naivno identifikuje. Ricardo pretpostavlja kapitalističku proizvodnju kojoj odgovara, gde je sprovedena, kao u Engleskoj, i odvajanje kapitalističkog zakupca od zemljovlasnika. Rodbertus unosi odnose koji su sami po sebi tuđi kapitalističkom načinu proizvodnje i na kojima je ovaj samo nadgrađen. Što gospodin Rodbertus kaže, na primer, o položaju privrednih centara u privrednim kompleksima, to apsolutno važi za Pomeraniju, ali ne i za Englesku, gde je kapitalistički način proizvodnje, od poslednje trećine šesnaestog veka postao sve moćniji, asimilovao sebi sve uslove i u različitim periodima postepeno zbrisao sa lica zemlje istorijske preduslove, sela, građevine i ljude, da bi stvorio uslove za »najproduktivnije« ulaganje kapitala.

Isto je tako pogrešno što Rodbertus kaže o »ulaganju kapitala«:

»Ricardo ograničava zemljišnu rentu na ono što se zemljoposjedniku plaća za upotrebu prvobitnih, prirodnih i nerazorljivih snaga zemlje. On time hoće da se od zemljišne rente odbije sve što bi se kod već kultivisanih zemljišta moralo upisati u korist kapitala. Ali je jasno da on iz prinosa jednog zemljišta ne sme kapitalu da uračuna nikad više osim pune u zemlji uobičajene kamate. Jer, on bi inače u nacionalnoekonomskom razvitku jedne zemlje morao pretpostaviti dve različite stope dobiti, jednu poljoprivrednu, koja donosi veću dobit od dobiti koja vlada u industriji, i ovu potonju — što je međutim pretpostavka koja bi oborila upravo njegov sistem koji je zasnovan na jednakosti stope dobiti.« (Isto, str. 215 - 216.)

Ovo je opet predstava pomeranskog Gutsbesitzera, koji uzima kapital na zajam da bi svoj posed popravio, i prema tome hoće da zajmodavcu, iz teorijskih i praktičnih razloga, plaća samo »u zemlji uobičajene kamate«. Međutim u Engleskoj je stvar drukčija. Kapitalistički zakupac je taj koji izdaje kapital da bi zemlju popravio. Od toga kapitala, sasvim kao i od onoga koji izdaje neposredno u proizvodnji, on ne traži u zemlji uobičajenu kamatu, nego u zemlji *uobičajeni profit*. On zemljoposjedniku ne pozajmljuje kapital da bi ovaj plaćao na njega »u zemlji uobičajenu« kamatu. On sam možda uzajmljuje kapital ili upotrebljava svoj sopstveni višak kapitala da bi mu ovaj doneo »kao što je u zemlji uobičajeno« industrijski profit, bar dvostruki iznos u zemlji uobičajenih kamata.

Uostalom Ricardo zna, što je već i Anderson znao, a povrh toga i izrično tvrdi, da [§521] se tako posredstvom kapitala stvorena proizvodna snaga zemlje kasnije podudara s njenom »prirodnom« proizvodnom snagom, dakle da povećava rentu. Rodbertus o tome ništa ne zna pa zato brblja u vetar.

Ja sam modernu zemljišnu svojinu već potpuno tačno objasnio:

»Renta je, u Ricardovom smislu, zemljišna svojina u njenom buržoaskom obliku: to jest feudalna svojina koja se potčinila uslovima buržoaske proizvodnje.« (*Misère de la Philosophie, Paris 1847, str. 156; u prevodu izdanje »Kulture« latinicom, Beograd 1946, str. 132.*)

Isto sam tako već tačno primetio:

»Ricardo, koji buržoasku proizvodnju pretpostavlja kao neophodnu za određivanje rente, pored svega toga primenjuje predstavu o zemljišnoj renti na zemljoposed svih vremena i svih zemlja. To je zabluda svih ekonomista koji odnose buržoaske proizvodnje uzimaju kao večite.« (Isto, str. 160, u prevodu str. 135.)

Ja sam takođe tačno primetio da se »terres capitaux«, »zemljišni kapital«, mogu isto tako uvećavati kao i svi drugi kapitali:

»Zemljišni kapitali mogu se isto tako *uvećavati* kao i druga sredstva za proizvodnju. Ne dodaje se, da rečemo kao g. Proudhon, materiji ništa, ali se *uvećavaju zemljišta koja služe kao sredstva za proizvodnju*. Samim tim što se na zemljištima koja su već pretvorena u sredstva za proizvodnju vrše ponovne investicije kapitala, povećava se zemljišni kapital, a da se ništa ne doda zemljišnoj materiji, to jest njenoj površini.« (Isto, str. 165, u prevodu str. 138.)

Tačna ostaje uvek razlika između industrije i poljoprivrede, koju sam tada istakao:

»Prvo, tu se ne mogu, kao u manufakturnoj industriji, *po volji umnožavati oruda za proizvodnju jednake proizvodnosti*, to jest zemlje jednake plodnosti. Zatim, srazmerno uvećavanju stanovništva pristupa se obradivanju zemlje slabijeg kvaliteta ili se u isto zemljište ulaže novi kapital koji je srazmerno manje proizvođan nego onaj koji je najpre bio uložen.« (Isto, str. 157, u prevodu 132.)

Rodbertus kaže:

«Ali moram skrenuti pažnju na još jednu okolnost, koja, naravno, kudikamo postupnije, ali i u kudikamo većoj razmeri od lošijih poljoprivrednih mašina pravi bolje⁽⁵¹⁾. To je *neprekidno obrađivanje* same zemlje, jedino po jednom razumnom sistemu, bez ikakvog ma i najneznatnijeg, izvanrednog ulaganja kapitala.» (*Sociale Briefe an von Kirchmanu. Dritter Brief...*) str. 222.)

To kaže već i Anderson. Kultura popravlja zemlju.

«Vi biste morali dokazati da se radno stanovništvo koje se bavi zemljoradom povećalo u toku vremena u većoj srazmeri nego proizvodnja životnih sredstava ili bar ostali deo stanovništva jedne zemlje. Jedino bi iz toga moglo nepobitno proizići da bi se s povećanjem poljoprivredne proizvodnje moralo utrošiti na nju i sve više rada. Ali baš u tome protivreči Vam statistika.» (Isto, str. 274.) «Štaviše, Vi ćete čak naći da mahom prevladuje pravilo da se ljudi utoliko manje bave zemljoradom ukoliko je gušće stanovništvo zemlje... Ista pojava se pokazuje pri uvećanju stanovništva jedne iste zemlje: Onaj deo koji se *ne* bavi zemljoradom, uvećavaće se skoro svugde u većoj srazmeri.» (Isto, str. 275.)

Ali delom je to zato što se više ziratne zemlje pretvara u ispaše za stoku i ovce. A delom zato što pri većoj razmeri proizvodnje — krupnoj poljoprivredi — rad postaje proizvodniji. *Ali* i zato, a to je okolnost koju g. Rodbertus potpuno gubi iz vida, što veliki deo *nezemljoradničkog stanovništva* u poljoprivredi saraduje, isporučuje postojani kapital — koji s napretkom kulture raste —, kao, na primer, mineralno đubrivo, inostrano seme, mašineriju svake vrste.

Prema g. Rodbertusu (isto, str. 78)

«danas» (u Pomeranskoj) «poljoprivrednik ne smatra za kapital stočnu hranu za tegleću stoku, koju proizvodi u svom sopstvenom gazdinstvu.»

||522| «Kapital po sebi ili u nacionalnoprivrednom smislu je proizvod koji služi za dalju proizvodnju... ali s obzirom na posebnu dobit koju treba da donese, ili u smislu *današnjih preduzetnika*, ovaj mora nastupiti kao «izdatak» da bi bio kapital.» (Isto, str. 77.)

Samo što taj pojam «izdatak» ne iziskuje da proizvod bude kupljen kao roba, kao što Rodbertus misli. Kada jedan deo proizvoda, umesto da bude *prodat* kao roba, ponovo ulazi u proizvodnju, on ulazi u nju kao *roba*. On je prethodno ocenjen kao «novac», i to se zna utoliko bolje što svi ti «izdaci», — stoka, stočna hrana, đubrivo, žito koje služi kao seme, seme svake vrste — i u poljoprivredi postoje jednovremeno kao «robe» na tržištu. Ali u «Pomeranskoj», kako izgleda, to se ne računa u «izdatke».

«Vrednost posebnih rezultata tih različnih vrsta rada» (manufakture i poljoprivredne proizvodnje) «još nije sam dohodak koji njihovom vlasniku pada u deo, nego tek samo likvidaciono merilo za nj. Sam taj dohodak je deo društvenog dohotka koji se proizvodi jedino zajedničkim radom poljoprivrede i manufakture, pa se, dakle i njihovi *delovi* proizvode jedino tom saradnjom.» (Isto, str. 36.)

Šta to treba da znači? Realizovanje te *vrednosti* može da bude samo njeno realizovanje u upotrebnoj vrednosti. O tome uopšte nije reč. Osim toga, *potrebna najammina* već sadrži to koliko vrednosti poljoprivrednog i industrijskog proizvoda je predstavljeno u životnim sredstvima potrebnim za radnikovo izdržavanje.

Done with¹.

¹ Time bismo svršili.

Ricardova i Smithova teorija o ceni koštanja (opovrgnuće)

[A. Ricardova teorija o ceni koštanja]

[1. *Slom teorije fiziokrata i dalji razvitak shvatanja o zemljišnoj renti*]

Andersonovom postavkom (koja delom postoji i kod Adama Smitha): »Ne određuje renta sa zemlje *cenu* njenog proizvoda, nego *cena* toga proizvoda određuje zemljišnu rentu«¹, oborena je teorija fiziokrata. Izvorom rente postala je time *cena* poljoprivrednog proizvoda, a ne sam taj proizvod ili sama zemlja. Samim tim je opovrgnuto i shvatanje da je renta rezultat izuzetne proizvodnosti poljoprivrede, koja bi opet trebalo da bude rezultat osobite plodnosti tla. Jer, ako je *ista količina rada* obavljena u nekom naročito plodnom elementu i ako je ovaj bio izuzetno plodan, onda se to moglo izraziti samo u tome što se [ta količina rada] opredmetila u srazmerno *većoj* masi *proizvoda*, pa je zato cena pojedinačnog proizvoda bila relativno niska, a ne u obratnom rezultatu, naime, da je *cena* proizvoda [toga rada] bila *viša* od cene ostalih proizvoda u kojima se realizovala ista količina rada, te da mu je njegova *cena* osim profita i najamnine, za razlik od ostalih roba, donela *još i rentu*. (U svome razmatranju rente *Adam Smith* se vraća delom ponovo fiziokratskom shvatanju, pošto ga je pre toga svojim prvobitnim shvatanjem rente, kao dela viška rada, opovrgao ili ga je u najmanju ruku poricao.)

To sklanjanje u stranu fiziokratskog shvatanja Buchanan izražava ovim rečima:

»Shvatanje da poljoprivreda daje proizvod pa otuda i rentu zato što u procesu obrađivanja zemlje priroda dejstvuje zajedno s ljudskom marljivošću, čista je ilu-

¹ Vidi u ovom tomu str. 114.

zija. Zemljišna renta ne potiče iz proizvoda, nego iz cene po kojoj se proizvod prodaje. A tu cenu on dobija ne zato što priroda pomaže čoveku u proizvodnji, nego zato što cena dovodi potrošnju u sklad s ponudom.«

Kad je bilo opovrgnuto ovo shvatanje fiziokrata, koje je, međutim, bilo potpuno opravdano u svome dubljem smislu, jer su fiziokrati smatrali rentu za jedini višak vrednosti, a kapitaliste i radnike zajedno samo za najamne radnike zemljoposjednika, ostala su mogućna samo sledeća shvatanja:

||523| [Prvo:] Shvatanje da *renta* potiče iz *monopolske cene* poljoprivrednih proizvoda; monopolska cena zbog toga što zemljoposjednici poseduju *monopol* zemlje. Po tome shvatanju cena poljoprivrednog proizvoda nalazi se stalno *iznad* njegove *vrednosti*. Dolazi do *povišenja cene*, i zakon vrednosti roba gubi dejstvo usled *monopola* zemljišne svojine.

Renta potiče iz *monopolske cene* poljoprivrednih proizvoda jer se dovoz stalno nalazi *ispod* nivoa tražnje ili tražnja *iznad* nivoa dovoza. Ali zašto se dovoz ne podigne na *nivo* tražnje? Zašto *dodatni dovoz* ne izravnava tu razliku i time, prema toj teoriji ne ukida *svaku rentu*? Da bi to objasnio, Malthus, s jedne strane, pribegava fikciji da poljoprivredni proizvodi neposredno stvaraju sebi potrošače (o tome kasnije prilikom njegovog spora s Ricardom), a s druge strane Andersonovoj teoriji, zato što *dodatni dovoz* staje više rada, poljoprivreda postaje manje plodna. Dakle, ukoliko to shvatanje ne počiva na čistoj fikciji, ono se podudara s Ricardovom teorijom. I ovde je *cena veća* od vrednosti, surcharge¹.

[Drugo:] *Ricardova teorija*: Ne postoji *apsolutna zemljišna renta*, nego samo *diferencijalna renta*. I ovde je *cena* poljoprivrednih proizvoda koji donose rentu *veća* od njihove individualne vrednosti, i ukoliko renta uopšte postoji, ona postoji zahvaljujući *suvišku cene poljoprivrednih proizvoda preko njihove vrednosti*. Samo što ovde taj višak cene *preko* vrednosti ne protivreči opštoj teoriji vrednosti (iako činjenica ostaje), jer se u svakoj oblasti proizvodnje *vrednost* roba koje toj oblasti pripadaju ne određuje individualnom vrednošću robe, nego *njenom vrednošću* koju ona ima pod *opštim* proizvodnim uslovima te oblasti. I ovde je cena rentonosnih proizvoda *monopolska cena*, ali to je monopol kakav se javlja u svima oblastima industrije, samo što se on u poljoprivredi fiksira, te dobija oblik rente koji se razlikuje od ekstraprofita. I ovde je *suvišak tražnje nad dovozom*, ili, što je isto, dodatna se tražnja ne može zadovoljiti dodatnim dovozom po *cenama* koje je imao prvobitni dovoz, pre no što su njegove cene usled *suviška tražnje* nad dovozom porasle. I ovde *nastaje renta* (diferencijalna renta) zahvaljujući *suvišku cene preko vrednosti*, skakanju cene na boljoj zemlji *preko* njene vrednosti, što i izaziva *dodatni dovoz*.

¹ dodatak na cenu

[Treće:] *Renta je samo kamata na kapital uložen u zemlju.* Ovo shvatanje ima s Ricardovim shvatanjem to zajedničko što poriče *apsolutnu zemljišnu rentu.* *Diferencijalnu rentu* ono mora da dopusti ako zemljišta u koja je uložena ista količina kapitala donose rente različite veličine. U stvari ono stoga izlazi na Ricardovo shvatanje da izvesna zemlja ne nosi *rentu*, i da je tamo gde zemlja donosi *pravu rentu* posređi diferencijalna renta. Samo ono apsolutno ne može da objasni rentu sa zemlje u koju kapital *nije* uložen, rentu od slapova, rudnika itd. Ono je u stvari bilo samo pokušaj da se sa *kapitalističkog gledišta* spase renta od Ricardovog napada — pod nazivom *kamate*.

Naposletku [četvrto:] Ricardo pretpostavlja da je na zemlji koja ne nosi nikakvu rentu cena proizvoda jednaka s njegovom vrednošću jer je jednaka s *prosečnom cenom*, to jest jednaka s predujmljenim kapitalom plus prosečni profit. On, dakle, pogrešno uzima da je vrednost robe jednaka s prosečnom cenom robe. Otpadne li ta pogrešna pretpostavka, onda apsolutna renta ostaje moguća, jer *vrednost* poljoprivrednih proizvoda, kao i vrednost cele velike kategorije svih drugih roba, stoji *iznad* njihove prosečne cene, ali se usled zemljišne svojine ne izjednačuje u prosečnu cenu kao kod tih drugih roba. Ovo shvatanje usvaja, dakle, zajedno sa teorijom monopola, da je zemljišna svojina kao takva povezana sa rentom; zajedno s Ricardom ono usvaja diferencijalnu rentu i, naposletku, smatra da se s apsolutnom rentom nipošto ne vrši povreda zakona vrednosti.

[2. *Određivanje vrednosti radnim vremenom — osnova Ricardove teorije.*

Ricardov način istraživanja, opravdanost i nužnost toga načina istraživanja u razvitku ekonomske nauke i njegovi nedostaci]

Ricardo polazi od određivanja relativnih vrednosti (ili razmenjskih vrednosti) roba *»količinom rada«*. (Na kraju se možemo osvrnuti na različiti smisao u kome Ricardo upotrebljava reč vrednost. Na tome se zasniva kritika Baileya, a ujedno i *manjkavost* kod Ricarda.) Karakter ovog *»rada«* dalje se ne istražuje. Ako su dve robe ekvivalenti — ili su ekvivalenti u *određenoj srazmeri* ili su, što je isto, *nejednake veličine*, već prema ||524| *količini »rada«* koju sadrže, — onda je jasno da su ove robe u pogledu *supstance*, ukoliko su razmenske vrednosti, takođe jednake. Njihova supstanca je rad. Zato su *»vrednosti«*. Njihova veličina je različita, već prema tome da li sadrže *više* ili *manje* ove supstance. Međutim, oblik — posebnu određenost rada, kao rada koji stvara razmensku vrednost ili koji se pretpostavlja u razmenskim vrednostima —, *karakter* ovoga rada Ricardo ne istražuje. Zato on i ne shvata vezu između *ovog rada* i *novca*, ili da se on mora predstaviti

kao *novac*. Zato on ne shvata ni vezu između određivanja razmenske vrednosti robe radnim vremenom i nužnosti roba da se razviju u novac. Otuda njegova pogrešna teorija novca. Kod njega se unapred radi samo o *veličini vrednosti*. To jest, da se veličine vrednosti roba odnose među sobom kao količine rada koje su potrebne za njihovu proizvodnju. Odatle polazi Ricardo. On izrično označuje Smitha kao svoju polaznu tačku (gl. I, odsek 1).

Ricardov metod sastoji se, dakle, u ovome: On polazi od određivanja veličine vrednosti roba radnim vremenom i zatim *istražuje* da li ostali ekonomski odnosi, kategorije, *protivreče* ovom određivanju vrednosti ili u kojoj meri ga modifikuju. Na prvi pogled se vidi istorijska opravdanost ovog metoda, njegova naučna nužnost u istoriji ekonomije, ali ujedno i njegova naučna nedovoljnost, nedovoljnost koja se ne samo ispoljava u načinu prikazivanja (formalno), nego i dovodi do pogrešnih rezultata, pošto preskače nužne međučlanove, pokušavajući da dokaže na *neposredan* način međusobnu podudarnost ekonomskih kategorija.

Istorijski je ovaj način istraživanja bio opravdan i neophodan. Politička ekonomija se kod Adama Smitha bila razvila do izvesnog totaliteta, u neku ruku zaokružila teren koji obuhvata, tako da ju je Say u jednom udžbeniku mogao površno sistematski da obuhvati u celini. U periodu između Smitha i Ricarda dolazi samo još do podrobnijih istraživanja o proizvodnom i neproizvodnom radu, novcu, teoriji populacije, zemljišnoj svojini i porezu. Sam Smith kreće se s velikom naivnošću u stalnoj protivrečnosti. Na jednoj strani on prati unutrašnju vezu ekonomskih kategorija ili skriveni sklop buržoaskog ekonomskog sistema. Na drugoj strani stavlja pored toga vezu kakva je prividno data u pojavama konkurencije i kako se prikazuje nenaučnom posmatraču, onako kako se prikazuje i čoveku praktično ukopčanom i zainteresovanom u procesu buržoaske proizvodnje. Oba ova načina shvatanja, od kojih jedan prodire u unutrašnju povezanost, tako reći u fiziologiju buržoaskog sistema, a drugi samo opisuje, katalogizira, iznosi i podvodi pod šematski određene pojmove ono što se u životnom procesu spolja pokazuje, onako kako se pokazuje i pojavljuje — oba ova shvatanja idu kod Smitha ne samo neusiljeno jedno pored drugoga nego se i prepliću i stalno protivreče jedno drugome. Kod njega je to i opravdano (izuzev pojedina podrobnija istraživanja kao ona o novcu) zato što je on pred sobom imao, u stvari, dva cilja. S jedne strane, on je pokušao prodreti u unutrašnju fiziologiju buržoaskog društva, a s druge strane delimično najpre opisati njegove spoljne životne oblike, prikazati njegovu spoljnu povezanost i delom za te pojave najpre naći nomenklaturu i odgovarajuće pojmove razuma, dakle delom ga najpre reprodukovati rečima i u procesu mišljenja. Oba rada ga interesuju podjednako i pošto se oba obavljaju nezavisno jedan od drugoga, dolazi do sasvim protivrečnog načina izlaganja: jedan koji manje-više tačno izražava unutrašnju povezanost, drugi, koji

s istim pravom i bez ikakvog unutrašnjeg odnosa — bez ikakve veze s drugim načinom shvatanja, izražava *pojavnu* povezanost. Smithovi sledbenici, ukoliko ne predstavljaju reakciju starijih prevaziđenih načina shvatanja protiv njega, mogu sa svojim istraživanjima detalja i razmatranjima neometano da nastave i da stalno smatraju Smitha za svoju podlogu, bilo da nadovezuju na ezoterički ili egzoterički deo njegovog dela, ili — što je gotovo uvek slučaj — da ih brkaju. Najzad se pojavljuje Ricardo i dovikuje nauci: stoj. Osnova, polazna tačka fiziologije buržoaskog sistema — poimanja njegove unutrašnje organske povezanosti i životnog procesa — jeste određivanje *vrednosti radnim vremenom*. Od toga polazi Ricardo i primorava nauku da napusti svoj dotadašnji javašluk i da položi sebi račun o tome u kojoj meri ostale kategorije koje je razvijala i izložila — odnosi proizvodnje i prometa — oblici te osnove, odgovaraju ili protivreče polaznoj tački, u kojoj meri uopšte nauka, koja samo odražava, reprodukuje pojavne oblike procesa, kao i same te pojave, odgovaraju osnovi na kojoj se zasniva unutrašnja povezanost, stvarna fiziologija buržoaskog društva ili koje čine njenu polaznu tačku; kako uopšte stoji stvar s tom protivrečnošću između prividnog i stvarnog kretanja sistema. U ovome je, dakle, veliki [525] istorijski značaj Ricarda za nauku, zbog čega je dosadni Say, kome je Ricardo izvukao tle ispod nogu, iskalio svoju srdžbu frazom: »Da je ona [nauka] »pod izgovorom da bude proširena, potisnuta u prazninu.«^[52] S ovom naučnom zaslugom tesno je povezana činjenica da Ricardo otkriva i formuliše ekonomsku suprotnost klasa — kako je pokazuje unutrašnja veza —, te se tako u ekonomiji formuliše i otkriva istorijska borba i proces razvitka u svome korenu. Carey (vidi kasnije) denuncira ga zato kao oca komunizma.

»Sistem Ricardov je sistem razdora... Njegova je tendencija stvaranje *neprijateljstva između klasa i nacija*... Njegov spis je pravi priručnik demagoga koji žudi za vlašću posredstvom konfiskacije zemlje, rata i pljačke.« (H.[C] Carey, *The Past, the Present, and the Future, Philadelphia 1848*, str. 74 - 75.)

Ako se tako, s jedne strane, ističe naučni značaj i velika istorijska vrednost Ricardovog načina istraživanja, onda je, s druge strane, očevidna naučna nedovoljnost njegovog postupka, koja će se u daljem izlaganju pokazati u pojedinostima.

Otuda i vanredno neobična i nužno naopaka arhitektonika njegovog dela. Celo se delo sastoji u (trećem izdanju) iz 32 glave. Od toga 14 glava raspravljaju o *porezima*, sadrže dakle samo *primenu* teorijskih načela^[53]. Dvadeseta glava, »Vrednost i bogatstvo, njihova obeležja po kojima se razlikuju«, nije ništa drugo do istraživanje razlike između upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti, dakle dopuna prvoj glavi »O vrednosti«. Dvadeset četvrta glava »Teorija Adama Smitha o zemljišnoj renti«, isto tako dvadeset osma glava »O komparativnoj vrednosti zlata, žita i rada itd.«, i trideset druga glava »Shvatanja gospodina Malthusa o renti«, predstavljaju samo dopunu

i delimično odbranu Ricardove teorije zemljišne rente, dakle samo dodatak drugoj i trećoj glavi, koje raspravljaju o renti. Trideseta glava, »O uticaju tražnje i ponude na cene«, samo je dodatak četvrtoj glavi »O prirodnoj i tržišnoj ceni«. Drugi dodatak ovoj glavi sačinjava devetnaesta glava »O iznenadnim promenama u kanalima trgovine«. Trideset prva glava »O mašinama« samo je dodatak petoj i šestoj glavi, »O najamnini« i »O profitu«. Sedma glava, »O spoljnoj trgovini«, i dvadeset peta glava, »O kolonijalnoj trgovini« kao i glave o porezima samo su primene ranije postavljenih načela. Dvadeset prva glava, »Dejstvo akumulacije na profit i kamatu«, je dodatak glavama o zemljišnoj renti, profitu i najamnini. Dvadeset šesta glava, »O bruto i neto — dohotku«, dodatak je glavama o najamnini, profitima i renti. Naposletku, dvadeset sedma glava, »O prometnim sredstvima i bankama« stoji u delu sasvim izolovana i samo je dalje izlaganje, delimično modifikacija shvatanja postavljenih u njegovim ranijim spisima o novcu.

Ricardova teorija je, prema tome, sadržana isključivo u prvih šest glava dela. Ako govorim o njegovoj pogrešnoj arhitektonici, onda to činim u odnosu na taj deo. Drugi deo se sastoji iz primena, objašnjavanja i dodataka (izuzev odseka o novcu), koji su prema samoj prirodi stvari ispremetani i ne pretenduju na arhitektoniku. Ali pogrešna arhitektonika u teorijskom delu (u šest prvih glava) nije slučajna, već je data samim Ricardovim načinom istraživanja i određenim zadatkom koji je postavio svome istraživanju. Ona izražava naučnu nedovoljnost samog tog načina istraživanja.

U prvoj glavi je reč »O vrednosti«. Ona se opet deli na sedam odseka. U prvom odseku se zapravo istražuje: *Da li najamnina protivreči određivanju vrednosti roba radnim vremenom sadržanim u njima?* U trećem odseku se pokazuje da ulaganje u vrednost robe onoga što ja nazivam postojećim kapitalom *ne* protivreči određivanju vrednosti, i da dizanje i padanje najamnine isto tako ne pogada robne vrednosti. U četvrtom odseku se istražuje do koje mere upotreba mašina i drugog stalnog i trajnog kapitala, ukoliko on u različnim oblastima proizvodnje ulazi u različnoj srazmeri u ukupni kapital, menja određivanje razmenskih vrednosti radnim vremenom. U petom odseku se istražuje u kojoj meri porast ili pad najamnine modifikuje određivanje vrednosti radnim vremenom ako se u raznim oblastima proizvodnje upotrebljavaju kapitali nejednake trajnosti i sa različnim vremenom obrta. Vidi se, dakle, da se u prvoj glavi ne pretpostavljaju samo *robe* — a ništa drugo ne bi trebalo pretpostaviti ako se posmatra vrednost kao takva — nego i najamnina, kapital, profit, kao što ćemo videti, i opšta profitna stopa, različiti oblici kapitala kako oni proizlaze iz procesa prometa, a isto tako i razlika između »prirodne« i tržišne cene; »tržišna cena« igra čak presudnu ulogu u narednim dvema glavama, u glavi drugoj i trećoj: »O zemljišnoj renti« i »O rudničkoj renti«. Ova druga glava, »O zemljišnoj renti« ||525| — treća glava, »O rudničkoj renti« prosto je dopuna tome — shodno toku njegovog načina istraživanja, opet

pravilno počinje pitanjem: *Da li zemljišna svojina i zemljišna renta protivreče određivanju vrednosti robe radnim vremenom?*

»Ali preostaje da se istraži«, tako on otpočinje drugu glavu, »*O zemljišnoj renti*«, da li prisvajanje zemlje i obrazovanje zemljišne rente koje otuda proističe, izaziva neku promenu u relativnoj vrednosti roba nezavisno od količine rada potrebne za njihovu proizvodnju.« (*Principles of Political Economy*, 3d edit., London 1821, str. 53.)

Da bi ovo istraživanje vršio, on ne uvodi samo en passant odnos »tržišne cene« i »realne cene« (monetary expression of value)¹, nego polazi od celokupne kapitalističke proizvodnje i celog svog shvatanja odnosa između najamnine i profita. Stoga sadržina četvrte glave, »*O prirodnoj i tržišnoj ceni*«, pete glave, »*O najamnini*« i šeste glave, »*O profitu*«, ne samo da se prepostavlja nego je i potpuno razvijena u prvim dvema glavama »*O vrednosti*« i »*O zemljišnoj renti*«, i u trećoj glavi kao dodatku drugoj. U trima kasnijim glavama, ukoliko donose teorijski nešto novo, popunjavaju se samo ovde-onde praznine, daju se bliže odredbe, koje su po pravilu većinom morale naći svoje mesto već u prvoj i drugoj glavi.

Celo Ricardovo delo je prema tome sadržano u njegovim prvim dvema glavama. U njima se razvijeni buržoaski procesi proizvodnje, dakle i razvijene kategorije političke ekonomije, suočavaju s njihovim načelom, s određivanjem vrednosti, od njih se traži polaganje računa o tome u kojoj meri oni neposredno odgovaraju tome načelu ili kako stoji s prividnim odstupanjima koja oni unose u odnos vrednosti roba. One sadrže celu njegovu kritiku dosadašnje političke ekonomije, kategorički raskid sa stalnom protivrečnošću Adama Smitha u ezoteričkom i egzoteričkom načinu posmatranja, i dolaze tom kritikom ujedno do nekoliko sasvim novih i neočekivanih rezultata. Otuda onaj veliki teorijski užitak koji ove dve prve glave pružaju, jer daju sažetu kritiku stare ekonomije, koja se rasplinula i dospela u čor-sokak, a ceo buržoaski sistem ekonomije prikazuju kao podvrgnut jednom osnovnom zakonu, izvlačeći i koncentrišući iz razbacanih i raznovrsnih pojava ono što je bitno, kvintesenciju. Ali to teorijsko zadovoljstvo koje ove dve prve glave pružaju zbog svoje originalnosti, jedinstva u osnovnom shvatanju, svoje jednostavnosti, koncentrisanosti, dubine, novine i sažetosti — nužno se gubi u daljem izlaganju. A i ovde originalnost pojedinih izlaganja privlači mestimično našu pažnju. No celina je neinteresantna i dosadna. Dalji tok izlaganja ne predstavlja više i njen dalji razvitak. Tamo gde nema monotone, formalne primene istih načela na različiti, spolja ubačeni materijal, ili polemičkog dokazivanja ovih načela, tu se samo ponavlja ili dopunjuje, u najboljem slučaju, u poslednjim delovima, ovde-onde izvlači po koji frapantan zaključak.

¹ (novčani izraz vrednosti)

U Ricardovoj kritici moramo, dakle, razlikovati ono što on sam nije razlikovao. [Prvo], njegovu *teoriju viška vrednosti*, koja, naravno, kod njega postoji, iako on ne fiksira razliku između *viška vrednosti* i njegovih posebnih oblika, profita, rente, kamate. Drugo, njegovu *teoriju profita*. Počecemo s ovom drugom, iako ona ne spada u ovaj odeljak, nego u istorijski dodatak uz III odeljak^[54].

[3. *Ricardova konfuzija u pitanju
»apsolutne» i »relativne» vrednosti.
Njegovo nerazumevanje oblika vrednosti*]

Prethodno još nekoliko primedaba o tome kako Ricardo brka odredbe vrednosti. Baileyeva polemika protiv njega zasniva se na tome. Ali ona je i važna za nas.

Najpre Ricardo naziva vrednost *»razmenschom vrednošću»* (value in exchange) i definiše je s Adamom Smithom kao *»sposobnost da stiče druga dobra»*. (*On the Principles...* str. 1.) To je razmenska vrednost, kako se ona najpre *javlja*. A zatim prelazi na stvarno određivanje vrednosti:

»Sadašnju ili prošlu *relativnu vrednost* roba određuje srazmerna količina roba proizvedenih radom.« (Str. 9.)

»Relativna vrednost« ne znači ovde ništa drugo do razmenska vrednost određena radnim vremenom. Ali *relativna vrednost* može da ima i drugi smisao; naime, ukoliko razmenschu vrednost neke robe izrazim u upotrebnoj vrednosti neke druge robe; na primer, razmenschu vrednost šećera u upotrebnoj vrednosti kafe.

»Dve robe menjaju svoju *relativnu vrednost*, i mi želimo znati u kojoj se zbila *promena*.« (Str. 9.)

Koja promena? Ovu *»relativnu vrednost«* naziva Ricardo kasnije i *»komparativnom vrednošću»*. (Isto, str. 448. i dalje.) Mi želimo znati u kojoj se robi zbila *»promena»*? To jest promena *»vrednosti»* koja se gore naziva relativna vrednost. Na primer 1 funta šećera neka je ravna 2 funte kafe. Kasnije, 1 funta šećera neka je ravna 4 funte kafe. *»Promena»* koju želimo doznati je u ovome: da li se *»potrebno radno vreme»* za šećer ili kafu menja, da li šećer staje dvaput više radnog vremena nego ranije, ili kafa dvaput manje radnog vremena nego ranije, i koja je od ovih *»promena»* u radnom vremenu potrebnom za proizvodnju pomenutih roba proizvela promenu u njihovom *odnosu razmene*. Ova *»relativna»* ili *»komparativna vrednost»* šećera i kafe — srazmera u kojoj se razmenjuju — razlikuje se, dakle, od relativne vrednosti u prvom smislu. U prvom smislu je relativna vrednost šećera određena masom šećera koju je moguće proizvesti ||527| u jednom određenom radnom

vremenu. U drugom slučaju relativna vrednost šećera [i kafe] izražava samo srazmeru u kojoj se međusobno razmenjuju, a promene u ovoj srazmeri mogu biti rezultat promene »relativne vrednosti« u pravom smislu, bilo u kafi ili u šećeru. Srazmera u kojoj se oni međusobno razmenjuju može ostati *ista*, iako su se njihove »relativne vrednosti« u prvom smislu izmenile. Funta šećera može i dalje da bude ravna 2 funte kafe, iako se radno vreme potrebno za proizvodnju šećera i kafe dvostruko povećalo ili se smanjilo na pola. *Promene* u njihovoj »komparativnoj vrednosti«, to jest kada se razmenska vrednost šećera izrazi u kafi i vice versa, pokazaće se samo onda kada su se njihove *relativne vrednosti* u prvom smislu, to jest vrednosti određene količinom rada, *nejednako izmenile*, kada su, dakle, nastupile *komparativne promene*. Apsolutne promene — ako ne menjaju prvobitni odnos, tj. ako su jednake veličine i kreću se u istom pravcu — neće proizvesti nikakvu promenu u komparativnim vrednostima, pa ni u *novčanim cenama* ovih roba, pošto se vrednost novca, ukoliko bi se menjala, menja istovremeno za obe robe. Prema tome, da li izražavam vrednost dve robe u njihovim sopstvenim uzajamnim upotrebnim vrednostima ili u njihovoj novčanoj ceni, da li predstavljam obe vrednosti u upotrebnoj vrednosti neke treće robe, te *relativne* ili *komparativne vrednosti* ili cene ostaju iste i njihove promene valja razlikovati od njihovih *relativnih vrednosti* u prvom smislu, to jest ukoliko ne izražavaju samo promenu radnog vremena potrebnog za njihovu *sopstvenu* proizvodnju, dakle u *njima samima realizovanog* radnog vremena. Poslednja *relativna vrednost* javlja se kao »apsolutna vrednost«, u upoređenju s relativnim vrednostima u drugom smislu, u smislu realnog predstavljanja razmenske vrednosti neke robe u upotrebnoj vrednosti druge ili u novcu. Otuda se i kod Ricarda za »relativnu vrednost« u prvom smislu pojavljuje izraz »apsolutna vrednost«.

Ako u gornjem primeru 1 funta šećera staje isto radno vreme kao i ranije, njegova »relativna vrednost« u prvom smislu nije se izmenila. No staje li kafa dvaput manje rada, onda se vrednost šećera izražena u kafi izmenila, jer se izmenila »relativna vrednost« kafe u prvom smislu. Relativne vrednosti šećera i kafe sada se razlikuju od svojih »apsolutnih vrednosti«, a ta se razlika pokazuje zato što se komparativna vrednost šećera, na primer, nije izmenila u poređenju s robama čije su apsolutne vrednosti ostale *neizmenjene*.

»Istraživanje na koje želim da skrenem pažnju čitaoca odnosi se na dejstvo *promena u relativnoj*, a ne u *apsolutnoj vrednosti roba*.« (Isto, str. 15.)

Ovu »apsolutnu« vrednost Ricardo inače naziva i »realnom vrednošću« ili prosto *vrednošću* (na primer, str. 16).

Vidi celu Baileyevu polemiku s Ricardom u delu:

A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of

Opinions, London 1825. (Vidi od istog pisca i: *A Letter to a Political Economist; occasioned by an article in the Westminster Review etc.*, London 1826.) [Baileyeva polemika] kreće se delom oko ovih različnih momenata u određivanju pojma vrednosti, koji kod Ricarda nisu razrađeni, već se samo faktički i bez reda javljaju, u čemu Bailey nalazi samo »protivrečnosti«. Drugo [Bailey je] protiv »apsolutne vrednosti« ili »realne vrednosti« za razliku od *komparativne vrednosti* (ili relativne vrednosti u drugom smislu).

«Umesto da se vrednost», kaže Bailey u prvo citiranom spisu, »posmatra kao odnos između dve stvari, izgleda da oni« (Ricardo i njegovi sledbenici) »gledaju na nju kao na pozitivni rezultat koji se proizvodi određenom količinom rada.« (Str. 30.)

Oni posmatraju »vrednost kao nešto imanentno i apsolutno«. (Isto, str. 8.)

Poslednji prigovor javlja se kao posledica Ricardovog manjkavog izlaganja, jer on uopšte ne istražuje vrednost prema obliku — određeni oblik koji rad dobija kao supstanca vrednosti —, nego istražuje samo veličine vrednosti, kvantitete toga apstraktno-opšteg i u tome obliku društvenog rada, koji stvaraju razlike u *veličinama vrednosti* roba. Inače bi Bailey video da se relativnost pojma vrednosti nipošto ne ukida time što su sve robe, ukoliko su razmenske vrednosti, samo »relativni« izrazi društvenog radnog vremena i da se njihova relativnost nipošto ne sastoji samo u srazmeri u kojoj se međusobno razmenjuju, nego u srazmeri svih roba prema tome društvenom radu kao njihovoj supstanci.

Kao što ćemo kasnije videti, Ricardu bi, naprotiv, pre trebalo prigovoriti što često zaboravlja na ovu »realnu« ili »apsolutnu vrednost«, držeći se samo »relativne« ili »komparativne vrednosti«.

||528| Prema tome:

[4.] *Ricardovo predstavljanje profita, profitne stope, prosečnih cena itd.*

[a] *Ricardovo brkanje postojanog kapitala sa stalnim kapitalom i promenljivog kapitala sa opticajnim kapitalom. Pogrešno postavljanje pitanja o promenama »relativnih vrednosti« i njihovih činilaca]*

U III odseku prve glave Ricardo razvija sledeću misao: kad kažem da je vrednost robe određena radnim vremenom, to se odnosi kako na rad koji je neposredno utrošen za robu u poslednjem radnom procesu tako i na radno vreme sadržano u sirovinama i u sredstvima za rad potrebnim za proizvodnju robe. Dakle, ne samo na radno vreme koje je sadržano u novododatom, najamninom plaćenom, kupljenom radu nego i na radno vreme koje je sadržano u onom delu robe koji ja na-

zivam postojanim kapitalom. Manjkavost se pojavljuje odmah u naslovu ovog III odseka prve glave, koji glasi:

«Vrednost robe ne određuje samo na nju neposredno utrošeni rad nego i onaj rad koji se troši na oruđa, alate i zgrade, koji su potrebni ovome radu.» (*On the Principles...*) str. 16.)

Ovde je sirovina izostavljena, a na sirovinu utrošeni rad razlikuje se isto toliko od »neposredno na robu utrošenog rada« koliko i utrošeni rad na sredstva za rad, »oruđa, alate i zgrade«. Ali Ricardo ima u glavi već svoj naredni odsek. U tom odseku on pretpostavlja da upotrebljena sredstva za rad ulaze u proizvodnju različitih roba u *jednakim sastavnim delovima vrednosti*. U narednom odseku istražuje se razlika koja nastaje ulaženjem stalnog kapitala u *različnim srazmerama* [u robe]. Zato Ricardo ne dolazi do pojma *postojanog kapitala*, čiji se jedan deo sastoji iz stalnog kapitala, a drugi, sirovine i pomoćni materijal, iz opticajnog kapitala, isto onako kao što *opticajni* kapital ne uključuje samo promenljivi kapital, nego obuhvata sirovine itd. kao i sva životna sredstva koja ulaze u *potrošnju uopšte*¹⁵⁵ (ne samo u potrošnju radnika).

Srazmera u kojoj postojani kapital ulazi u neku robu ne utiče na *vrednosti* roba, na relativne količine rada koje robe sadrže, ali utiče neposredno na različite količine *viška vrednosti* i *viška rada* koje su sadržane u robama koje sadrže jednako radno vreme. Ovaj različiti odnos omogućuje stoga obrazovanje *prosečnih cena* koje se razlikuju od vrednosti.

Što se tiče IV i V odseka prve glave, treba najpre napomenuti ovo: umesto da istraži veoma važnu razliku u srazmeri u kojoj postojani i promenljivi kapital čine sastavne delove iste mase kapitala u različnim oblastima proizvodnje, razliku koja *neposredno* utiče na *proizvodnju viška vrednosti*, Ricardo se isključivo bavi razlikama u obliku kapitala i različitim srazmerama u kojima isti kapital dobija ovaj različiti oblik, *razlikama u oblicima* kako one proizlaze iz *prometnog procesa kapitala*, dakle: kao stalni i opticajni kapital, više ili manje stalni kapital (to jest stalni kapital različite trajnosti) i nejednaka brzina opticaja ili obrta kapitala. Način Ricardovog istraživanja je ovaj: on polazi od *opšte profite stope* ili *prosečnog profita iste veličine* za različite plasmane kapitala iste veličine ili za razne oblasti proizvodnje u kojima se upotrebljavaju kapitali jednake veličine — ili, što je isto, od profita u srazmeri prema *veličini* kapitala upotrebljenih u različitim oblastima proizvodnje. Umesto *što je pretpostavio* ovu *opštu profinu stopu*, Ricardo je pre morao istraživati u kojoj meri njeno *postojanje* uopšte odgovara određivanju vrednosti radnim vremenom, pa bi našao da joj prima *facie protivreči* umesto da joj odgovara, da njeno postojanje treba, dakle, izložiti i objasniti tek pomoću mase međučlanova, a to je izlaganje koje se veoma razlikuje od jednostavnog podvođenja pod zakon vrednosti. Time bi Ricardo došao do sasvim drugog saznanja o prirodi profita i ne bi ga identifikovao neposredno sa viškom vrednosti.

Pošto je već učinio *ovu pretpostavku*, Ricardo postavlja sebi dalje pitanje, kako će dizanje ili padanje najamnine delovati na »relativne vrednosti« ako stalni i opticajni kapital ulaze u različitoj srazmeri? Ili, tačnije rečeno, *on uobražava* da tako tretira pitanje. U stvari, on ga tretira sasvim drukčije. On ga tretira ovako: on se pita kako će dizanje ili padanje najamnine delovati na njihove *odnosne profite* kod kapitala čije je vreme prometa različito i u kojima su različiti oblici kapitala sadržani u različitoj srazmeri? I tu on, naravno, nalazi, već prema tome da li mnogo ili malo stalnog kapitala ulazi, da dizanje ili padanje najamnine mora veoma različno delovati na kapitale, prema tome da li se njihov veći ili manji deo sastoji iz promenljivog kapitala, to jest iz kapitala kojim se neposredno plaća najamnina. Da bi se, dakle, profiti u različitim ||529| oblastima proizvodnje opet izjednačili, ili, drugim rečima, da bi se *opšta profitna stopa* ponovo uspostavila, cene roba — za razliku od njihovih *vrednosti* — moraju biti različito regulisane. *Prema tome*, zaključuje Ricardo dalje, ove razlike utiču na »relativne vrednosti« pri dizanju ili padanju najamnine. Trebalo je da kaže obrnuto: iako ove razlike niukoliko, ne tangiraju vrednosti same po sebi, one svojim različnim uticajem na profite u različnim oblastima obrazuju prosečne cene koje se razlikuju od samih vrednosti — ili, drugim rečima, *cene koštanja*, koje nisu neposredno određene vrednostima roba, nego kapitalom koji je u njih uložen plus prosečni profit. Trebalo je, prema tome, da kaže: ove prosečne *cene koštanja* razlikuju se od *vrednosti* roba. Umesto toga on zaključuje da su one *istovetne*, i sa ovom *pogrešnom* pretpostavkom prilazi razmatranju zemljišne rente.

A Ricardo se isto tako vara kad misli da će ga ova tri slučaja koja istražuje najpre dovesti do »promena« u »relativnim vrednostima«, nezavisno od radnog vremena koje one sadrže; dakle, u stvari, do razlike između cena koštanja i vrednosti roba. On je tu *razliku već pretpostavio* time što je pretpostavio *opštu profitnu stopu* i stoga pretpostavio da uprkos različnim srazmerama u organskim sastavnim delovima kapitala ovi donose profit srazmeran svojoj *veličini*, dok je višak vrednosti koji oni donose apsolutno određen količinom neplaćenog radnog vremena koju apsorbuju i koja, pri datoj najamnini, zavisi isključivo od mase onog dela kapitala koji je izdat za najamninu, a ne od apsolutne veličine kapitala.

Ono što on u stvari istražuje jeste: Ako se pretpostave cene koštanja *različite* od vrednosti roba — a sa usvajanjem *opšte profitne stope* ova se razlika pretpostavlja —, kako se te cene koštanja (koje se sada, promene radi, zovu »relativne vrednosti«) opet same uzajamno modifikuju, srazmerno modifikuju usled dizanja ili padanja najamnine, i pri različitim srazmerama organskih sastavnih delova kapitala? Da je dublje ušao u stvar, Ricardo bi našao da samo postojanje *opšte profitne stope* — pri razlikama u organskim sastavnim delovima kapitala, kako se one spočetka javljaju u neposrednom procesu proizvodnje kao razlike

između promenljivog i postojanog kapitala, a kasnije još više pojačavaju razlikama koje proističu iz prometnog procesa — uslovljava *cene koštanja* različite od *vrednosti*, čak ako se pretpostavi da *najamnina ostaje nepromenjena*. Drugim rečima, Ricardo bi našao da samo postojanje opšte profitne stope uslovljava razliku *sasvim nezavisnu* od dizanja ili padanja najamnine, i novo određivanje oblika. On bi to isto tako video kako je razumevanje ove razlike neuporedivo važnije i presudnije za celokupnu teoriju od njegovog posmatranja promena u *cenama koštanja* roba prouzrokovanih dizanjem ili padanjem najamnine. Rezultat kojim se zadovoljava — a ovo zadovoljavanje odgovara celom načinu njegovog istraživanja — sastoji se u sledećem: Ako jednom dopustimo i uzmemo u obzir *promene u cenama koštanja* (ili, kako on kaže, u »relativnim vrednostima«) roba, ukoliko one, pri različitosti u organskom sastavu kapitala uloženi u različite oblasti, nastaju usled promena, dizanja ili padanja najamnine, onda *taj zakon ostaje tačan i ne protivreči zakonu da su »relativne vrednosti«* roba određene radnim vremenom jer sve druge više nego prolazne promene u cenama koštanja roba mogu se objasniti samo promenom u radnom vremenu potrebnom za njihovu respektivnu proizvodnju.

Naprotiv, treba smatrati velikom zaslugom što Ricardo razlike između stalnog i optičajnog kapitala vezuje za različito vreme obrta kapitala, i što sve te razlike izvodi iz različitog vremena *prometa*, dakle stvarano iz *vremena prometa* ili *vremena reprodukcije kapitala*.

Najpre ćemo razmotriti samo ove razlike, ukoliko ih on izlaže prvo u IV odseku (prve glave), a tek onda način na koji on čini da ove razlike deluju i da izazivaju promene u »relativnim vrednostima«:

1. »U svakom stanju društva mogu alati, oruđa, zgrade i mašine, koji se upotrebljavaju u različnim industrijama, biti *različnog stepena trajnosti* i iziskivati *različne količine rada za svoju izradu.*« (Isto, str. 25.)

Što se tiče »različnih količina rada koje iziskuje njihova izrada«, to može da znači — a izgleda da je to ovde jedino Ricardovo gledište — da manje trajni iziskuju delom za svoje održavanje, delom za svoju reprodukciju *više* rada (neposrednog rada koji se ponavlja), ili pak da mašinerija itd. *istog stepena trajnosti* može da bude više ili manje skupa, proizvod veće ili manje količine rada. Ovo poslednje gledište, važno za odnos promenljivog i postojanog kapitala, nema nikakve veze s Ricardovim posmatranjem pa ga stoga on nigde i ne prihvata kao samostalno gledište.

||530| 2. »I srazmera između kapitala koji izdržava rad« (promenljivi kapital) »i kapitala koji je uloženi u alate, mašineriju i zgrade« (stalni kapital) »može biti *različito sastavljena.*« Imamo, dakle, »različnost u *stepenima trajnosti stalnog kapitala* i različnost u srazmerama u kojima te *dve vrste kapitala mogu biti sastavljene.*« (Isto, str. 25.)

Odmah se vidi zašto Ricarda ne interesuje onaj deo postojanog kapitala koji postoji kao sirovina. Sama sirovina spada u optičajni kapital. Ako se najamnina diže, onda to ne prouzrokuje *povišenje izdataka* u onom delu kapitala koji postoji u mašineriji i ne treba *da bude naknaden* nego ostaje tu, ali prouzrokuje povišenje izdataka u onom delu koji se sastoji iz *sirovine*, jer se ova mora stalno dopunjavati, dakle i stalno reprodukovati.

«Hrana i odelo koje radnik troši, zgrada u kojoj radi, alati kojima se u svom radu pomaže, sve je to *prolazne prirode*, ali postoji ogromna razlika u vremenu koje svaka od ovih različnih vrsta kapitala može da traje... Prema tome da li kapital traje kratko vreme te se mora *često obnavljati*, ili se troši sporo, on se svrstava u optičajni ili u stalni kapital.» (Isto, str. 26.)

Ovde je, dakle, razlika između stalnog i optičajnog kapitala svedena na razliku u *vremenu reprodukcije* (koje se poklapa s vremenom prometa).

3. «Takođe se može zapaziti da *optičajni kapital u veoma nejednakim vremenskim razmacima optiče* ili se *vraća onome ko ga upotrebljava*. *Pšenica koju zakupac kupuje za setvu** je stalni kapital u poređenju s pšenicom koju pekar nabavlja za spravljanje hleba. Prvi je ostavlja u zemlji i očekuje prinos od nje tek za godinu dana. Drugi je može dati da se samelje u brašno i prodati je kao hleb svojim mušterijama, tako da mu je kapital za nedelju dana opet na raspolaganju da njime ponovo otpočne istu operaciju ili neku drugu.» (Isto, str. 26/27.)

Otkuda potiče *ova* razlika u vremenu prometa različitih cirkulirajućih kapitala? Otuda što se isti kapital u jednom slučaju zadržava duže vremena u *samoj oblasti proizvodnje* a da se *proces rada* nije jednovremeno produžio. Tako kod vina koje leži u podrumu da bi sazrelo, kod izvesnih hemijskih procesa pri štavljenju, bojadisanju itd.

«Dve industrijske grane mogu, dakle, upotrebiti *jednaku količinu kapitala*, ali u pogledu stalnog i optičajnog kapitala on može biti različito podeljen.» (Isto, str. 27.)

4. «S druge strane opet mogu dva fabrikanta upotrebiti jednak iznos stalnog i optičajnog kapitala; ali *trajnost njihovog stalnog kapitala*» (dakle i njegovo vreme reprodukcije) «može biti veoma različita. Jedan može da ima parne mašine u vrednosti od 10 000 £, drugi brodove iste vrednosti.» (Str. 27/28.)

Različiti stepeni trajnosti... kapitala, ili, što je isto, ... *vreme koje mora proći* pre no što se neka količina robe može izneti na tržište.» (Str. 30.)

5. «Gotovo i nije potrebno reći da će se robe *za čiju je proizvodnju upotrebljena jednaka količina rada* po razmenskoj vrednosti među sobom razlikovati ako se ne mogu *za isto vreme* dopremiti na tržište.» (Isto, str. 34.)

* Tu Rodbertus vidi da se u Engleskoj seme «kupuje».

[Imamo dakle:] 1. razliku u srazmeri stalnog i opticajnog kapitala; 2. razliku u obrtu *opticajnog* kapitala usled prekida procesa rada, dok proces proizvodnje još traje; 3. razliku u *trajnosti* stalnog kapitala; 4. razliku u srazmeri u kojoj neka roba uopšte (bez prekida radnog vremena, bez razlike između proizvodnog i radnog vremena⁵⁶) ostaje podvrgnuta procesu rada pre nego što može da stupi u sam prometni proces. Poslednji slučaj izvodi Ricardo na ovaj način:

»Pretpostavimo da s utroškom od 1000£ uposlim 20 ljudi na godinu dana u proizvodnji neke robe. Po isteku godine upošljam ponovo 20 ljudi na godinu dana s utroškom novih 1000£ radi konačne izrade ili poboljšanja iste robe, koju zatim na kraju druge godine iznosim na tržište. Ako profit iznosi 10 odsto, svoju robu moram prodati za 2310£, jer sam u prvoj godini upotrebio 1000£, a u drugoj godini 2100£ kapitala. Neka neki drugi čovek upotrebi istu količinu rada, ali celu količinu u jednoj godini. On upošljava 40 radnika s utroškom od 2000£ i prodava svoju robu na kraju prve godine s profitom od 10 odsto, dakle za 2200£. Ovde, dakle, imamo dve robe *na koje je utrošena jednaka količina rada*, od kojih se jedna prodaje za 2310£, a druga za 2200£.« (Isto, str. 34.)

||531| No, kako ta diferencija, bilo u stepenu trajnosti stalnog kapitala, ili u vremenu prometa opticajnog kapitala, ili promena u srazmerama u kojima te dve vrste kapitala mogu biti sastavljene, ili, naposletku, u vremenu koje je potrebno različitim robama na koje je utrošena ista količina radnog vremena da dospeju na tržište — kako sad svaka od ovih razlika stvara promenu u *relativnim vrednostima* tih roba? Ricardo najpre kaže: tako što

»ova razlika... i promena u srazmerama itd. pored veće ili manje količine rada potrebne za proizvodnju roba *dovode do drugog uzroka* promena u njihovim relativnim vrednostima; *ovaj uzrok je padanje i dizanje vrednosti rada*.« (Isto, str. 25 - 26.)

A kako se to dokazuje?

»Dizanje najamnina mora neizbežno na nejednak način da utiče na robe proizvedene pod tako raznovrsnim okolnostima« (str. 27),

naime, gde se pri upotrebi *jednako velikih* kapitala u *različnim* industrijskim granama jedan kapital sastoji poglavito iz stalnog kapitala, a samo neznatnim delom iz kapitala »upotrebljenog za izdržavanje rada«, dok kod drugog kapitala stvar stoji upravo obrnuto. Pre svega je glupost govoriti o uticaju »na robe«. On ima u vidu njihove *vrednosti*. Ali u kojoj meri utiču na njih ove okolnosti? One njih uopšte ne pogađaju. U oba slučaja one utiču samo na profit. Čovek koji uloži, na primer, samo petinu svoga kapitala u promenljivi kapital, može — pri jednakoj najamnini i jednakoj stopi viška rada — ako stopa viška vrednosti iznosi 20 odsto, na 100 da proizvede samo 4 [viška vrednosti]; naprotiv, drugi koji je u promenljivi kapital uložio četiri petine proizveo bi viška vrednosti 16 [na 100]. Jer u prvom slučaju kapital izdat za najamninu iznosi $100/5=20$ a $1/5$ od 20 ili $20^0/0=4$. A u drugom slučaju kapital izdat za najamninu iznosi $4/5 \times 100=80$. A $1/5$ od 80 ili 20 odsto = 16.

U prvom slučaju bi profit iznosio 4, a u drugom 16. Prosečni profit za oba bio bi $\frac{16+4}{2}$ ili $\frac{20}{2}=10$ odsto. To je, u stvari, slučaj o kojem Ricardo govori. Ako bi, dakle, oba prodavala po ceni koštanja — a to *pretpostavlja* Ricardo — onda bi svaki svoju robu prodao za 110. Uzmi-sad da se najamnina poveća, na primer, za 20 odsto svoga ranijeg iznosa. Ranije je radnik stajao 1£; sada 1£ 4 šilinga ili 24 šilinga. Prvi (kapitalista) ima kao i ranije da uloži u postojani kapital 80£ (pošto Ricardo sirovinu ovde apstrahuje, možemo i mi to da učinimo), a za 20 radnika koje upotrebljava ima da izda osim 20£ još 80 šilinga, to jest 4£ više. Dakle, njegov kapital iznosi sada 104£ i od 110£ ostaje mu samo 6£ profita, jer su radnici umesto većeg viška vrednosti proizveli manji. 6£ na 104 daje 5 i $\frac{10}{13}$ odsto. Naprotiv, drugi kapitalista koji unajmljuje 80 radnika imao bi da plati 320 šilinga, dakle 16£ više. On bi, prema tome, imao da izda 116£. Ako bi, dakle, prodao za 110, onda bi umesto dobiti imao gubitak od 6£. Ali i ovaj slučaj nastaje samo zato što je prosečni profit već modifikovao srazmeru između rada koji je on predujmio i viška vrednosti koji je ovaj proizveo.

Prema tome, umesto da istraži važnu pojavu — koje se promene moraju desiti da neko ko od 100£ izda za najamninu 80, ne izvuče četiri puta veći profit od nekog drugog ko od 100£ uloži u najamninu samo 20 — Ricardo istražuje sporedno pitanje: kako dolazi do toga, pošto je ova velika razlika izjednačena, — dakle pri datoj profitnoj stopi — da bi svaka promena ove profitne stope, na primer dizanjem najamnine mnogo više pogadala onoga ko sa 100£ upotrebi mnogo radnika nego onoga ko sa 100£ upotrebi mali broj radnika i da zbog toga — pri jednakoj profitnoj stopi — robne cene, ili *cene koštanja* prvoga moraju skočiti, a cene drugoga pasti, — da bi profitna stopa ostala i dalje nepromenjena.

Prva ilustracija koju Ricardo daje nema apsolutno nikakve veze s *»uvećanjem vrednosti rada«*, premda nas je prvobitno obavestio da iz ovog uzroka treba da proistekne cela promena u relativnim vrednostima. Ta ilustracija je sledeća:

«Pretpostavimo da od dva čoveka svaki uposli stotinu radnika na godinu dana na gradnji dveju mašina, a neki treći čovek uposli isti broj radnika za obdelavanje žita. Na kraju godine svaka od mašina će vredeti koliko i žito, jer je svaka proizvedena istom količinom rada. A sad pretpostavimo da jedan od vlasnika jedne od tih mašina upotrebi svoju mašinu za to da u idućoj godini sa 100 radnika proizvodi sukno, a drugi upotrebi svoju da takođe sa sto radnika izrađuje pamučnu robu, dok zakupac sto radnika i dalje upotrebljava za proizvodnju žita. U idućoj godini svi će upotrebiti istu količinu rada»

<to jest, isti će kapital izdati za najamninu, ali nipošto neće upotrebiti istu količinu rada>.

«ali zajedno robe i mašine [532] tkača sukna i fabrikanta katuna biće rezultat godišnjeg rada dvesta ljudi, ili, tačnije, rada sto ljudi koji su bili uposleni dve godine,

dok će žito predstavljati proizvod godišnjeg rada sto ljudi. Prema tome, ako žito vredi 500 £, onda bi trebalo da mašina i sukno fabrikanta sukna vrede ukupno 1000 £, a isto tako bi trebalo da mašina i katun fabrikanta katuna vrede *dvaput više od žita*. Ali oni će vredeti više nego *dvaput toliko* zato što je *profit na kapital fabrikanta sukna i fabrikanta katuna za prvu godinu dodat njihovom kapitalu*, dok je zakupac svoj potrošio i imao od toga užitek. Dakle, *usled različitog stepena trajnosti njihovih kapitala*, ili, što je isto, *usled vremena koje mora proći pre nego što se neka količina robe može izneti na tržište*, njena vrednost neće se nalaziti u sasvim tačnoj *srazmeri prema količini na nju utrošenog rada*. Ona se u datom slučaju neće odnositi kao 2 : 1, nego će iznositi nešto više, *kako bi naknadila štetu za duži razmak vremena koji mora proći pre nego što roba najveće vrednosti ne dospe na tržište*. Uzmimo da se za rad svakog radnika plaća 50 £ na godinu ili da se upotrebi kapital od 5000 £. Ako *profit iznosi 10 odsto*, onda će vrednost svake mašine, kao i vrednost žita, iznositi na kraju prve godine 5500 £. U drugoj godini izdaće svaki, kako manufakturisti tako i zakupci, po 5000 £ za plaćanje rada, pa će stoga ponovo prodati svoje proizvode za 5500 £. Ali oba fabrikanta koji upotrebljavaju mašine moraju, da bi ostali s farmerom na istom stepenu, da dobiju ne samo 5500 £ za jednake kapitala od 5000 £ izdate za rad, nego još i dalji iznos od 550 £ kao profit za 5500 £ koji su uložili u mašineriju i zato* (jer je, naime, *pretpostavljena jednaka godišnja profitna stopa od 10 odsto* kao nužnost i zakon) *moraju svojju oba prodati za 6050 £.*

⟨Dakle, usled prosečnog profita — usled *opšte profitne stope koju pretpostavlja Ricardo* — nastaju *prosečne cene ili cene koštanja, različite od vrednosti roba.*⟩

*Ovde, dakle, kapitalisti upotrebljavaju *godišnje* tačno istu količinu rada za proizvođenje svojih roba, pa ipak su *njihovi proizvodi različne vrednosti usled različitih količina stalnog kapitala* ili akumulisanog rada koji svaki od njih upotrebljava.*

⟨Ne zbog toga, već zato što ti nevaljalci pate od fiks-ideje da svaki od njih treba da dobije isti plen za »pripomoć koju su dali radu«, ili da se njihove robe, ma kakve *vrednosti* one bile, moraju prodavati po *prosečnim cenama* koje svakome od njih donosi istu profitnu stopu.⟩

Sukno i pamuk su jednake vrednosti, pošto su proizvod jednakih količina rada i jednakih količina stalnog kapitala. Ali žito nema istu vrednost (to jest cenu koštanja) *koju imaju ove robe, pošto je ono, ukoliko se tiče stalnog kapitala, bilo proizvedeno pod drukčijim okolnostima.* (Isto, str. 29 - 31.)

Ovu vrlo nezgrapnu ilustraciju za jednu veoma jednostavnu stvar dao je tako zamršeno umesto da prosto kaže: Pošto jednaki kapitali, ma kakva da je srazmera njihovih organskih delova ili ma kakvo da je njihovo vreme prometa, donose *jednake profite*, što bi bilo nemoguće kad bi se robe prodavale po *svojim vrednostima* itd., to postoje *cene koštanja* roba koje se razlikuju od ovih vrednosti. Naime to je sadržano u pojmu *opšte profitne stope*.

Pogledajmo ovaj komplikovani primer i svedimo ga na njegove vrlo malo »komplikovane« prirodne dimenzije. U tu svrhu počecemo odostrag i radi boljeg razumevanja odmah napominjemo da Ricardo »pretpostavlja« da zakupca i fabrikanta pamučne tkanine sirovina ne staje ništa; dalje, da zakupac ne ulaže nikakav kapital u oruđa za rad; naposljetku da nijedan deo stalnog kapitala koji je uložio fabrikant pamučnih tkanina ne ulazi u njegov proizvod kao rabaćenje. Sve ove pretpostavke su, doduše, neukusne, ali same po sebi ništa ne škode ilustraciji.

Ako se sve to pretpostavi, Ricardov primer je, otpočet odostrag, ovaj: Zakupac utroši 5000£ na najamninu; fabrikant pamučnih tkanina 5000 na najamninu i 5500 na mašineriju. Prvi utroši, dakle, 5000£ a drugi 10 500, prema tome drugi ||533| dva puta više nego prvi. Ako, dakle, treba da obojica izvuku profit od 10 odsto, onda zakupac mora prodati svoju robu za 5500, a fabrikant pamučnih tkanina svoju za 6050£ (jer je pretpostavljeno da od 5500 uloženi u mašineriju nijedan deo kao rabaćenje ne sačinjava sastavni deo vrednosti proizvoda). Apso-lutno se ne vidi šta je Ricardo ovim sebi objasnio, osim to da se cene koštanja roba, ukoliko su određene vrednošću kapitala sadržanih u roba-ma, plus jednaka godišnja profitna stopa, *razlikuju* od vrednosti roba, i da ta razlika proističe otuda što se robe prodaju po takvim cenama da donose jednaku *profitnu stopu* na predujmljeni kapital; ukratko, da je ova razlika između *cena koštanja* i *vrednosti* istovetna sa jednom *opštom profitnom stopom*. Čak je i razlika između stalnog i opticaj-nog kapitala, koju on ovde unosi, u ovom primeru bez ikakvog zna-čaja. Jer, ako bi se, na primer, onih 5500£, koliko prelac pamuka upotrebi više, sastojale iz sirovine, dok zakupac ne bi upotrebio seme itd., onda bi se došlo do istog rezultata. Primer ne pokazuje ni to, kako Ricardo kaže, da se

»njihovi« (fabrikanta pamučnih tkanina i zakupca) »proizvodi po vrednosti razli-kuju usled različitih količina stalnog kapitala ili akumulisanog rada koji svaki od njih primenjuje«. (Isto, str. 31.)

Jer, prema njegovoj pretpostavci, fabrikant pamučnih tkanina primenjuje 5500£ stalnog kapitala, a zakupac 0; jedan ga primenjuje, a drugi ga ne primenjuje. Oni ga prema tome nikako ne primenjuju »u različnim količinama«, kao što se ne može reći da troše meso »u različnim količinama« dvojica od kojih jedan troši meso, a drugi ne troši. Naprotiv je tačno da oni, što je Ricardo vrlo lukavo prokrijum-čario jednim »ili«, primenjuju »akumulisani rad«, to jest opredmećeni rad »u različnim količinama«, naime, jedan za 10 500£, a drugi samo za 5000. Ali da upotrebljavaju »različne količine akumulisanog rada«, ne znači ništa drugo nego da ulažu »različne količine kapitala« u svoja preduzeća, da srazmerno toj razlici u veličini njihovih uloženi kapitala stoji masa profita, jer je pretpostavljena *jednaka profitna stopa*, i da se, naposljetku, ova razlika u profitnoj masi, srazmernoj veličini uloženi

kapitala, izražava, predstavlja u odnosnim cenama koštanja roba. Ali odakle nezgrapnost u Ricardovoj ilustraciji?

«Ovde, dakle, kapitalisti upotrebljavaju *godišnje* tačno istu količinu rada za proizvodnju svojih roba, pa ipak su njihovi proizvodi različne vrednosti.» (Isto, str. 30 - 31.)

To jest, oni ne upotrebljavaju istu količinu rada — uzevši neposredni i akumulisani rad zajedno —, ali upotrebljavaju istu količinu promenljivog, za najamninu izdatog kapitala, istu količinu živog rada. I pošto se novac razmenjuje samo po zakonu robne proizvodnje za akumulisani rad, to jest za robe koje postoje u obliku mašina itd., pošto *višak vrednosti* nastaje jedino iz prisvajanja jednog dela utrošene i neplaćenog živog rada, to je jasno da oba (budući da prema pretpostavci nijedan deo mašinerije ne ulazi u robu rabačenjem) mogu ostvariti samo onda jednak profit ako su profit i višak vrednosti istovetni. Fabrikant pamučnih tkanina morao bi svoju robu prodati za 5500£ kao i zakupac, iako je uložio više nego dvostruko veći kapital. Pa čak ako bi i vrednost cele mašinerije ušla u vrednost robe, on bi mogao svoju robu da proda samo za 11 000£, to jest on ne bi izvukao ni 5 odsto profita, dok zakupac izvlači 10 odsto. Ali s ovim *nejednakim* profitima zakupac i fabrikant prodali bi robe po njihovim *vrednostima*, pretpostavljajući da onih 10 odsto koje ostvaruje zakupac predstavlja stvarni u njegovoj robi sadržani neplaćeni rad. Ako, dakle, prodaju svoju robu s jednakim profitom, onda je nužno jedno od dvoga: ili fabrikant dodaje svojoj robi proizvodljivo 5 odsto, onda je roba fabrikanta i zakupca, uzeta ukupno, prodana *iznad* svoje vrednosti. Ili stvarni višak vrednosti koji izvlači zakupac iznosi oko 15 odsto i oba udaraju na svoju robu prosečno 10 odsto. U ovom slučaju, iako cena koštanja odnosne robe stoji svaki put iznad ili ispod njene vrednosti, *suma roba prodana je po svojoj vrednosti*, a izjednačenje samih profita određeno je zbirom u njima sadržanog viška vrednosti. Tu, u gornjoj Ricardovoj rečenici, ako se tačno modifikuje, nalazi se ono što je tačno — da srazmera promenljivog i postojanog kapitala pri jednakoj veličini utrošenog kapitala mora proizvesti robe nejednakih vrednosti, pa otuda i različenog profita; da izjednačenje ovih profita mora stoga proizvesti *cene koštanja koje se razlikuju* od vrednosti roba. «Ovde, dakle, kapitalisti upotrebljavaju *godišnje* tačno istu količinu rada» (neposrednog, živog) «za proizvodnju svojih roba, pa ipak su njihovi proizvodi različne vrednosti» (to jest imaju cene koštanja različite od njihovih vrednosti) «zbog različnih količina akumulisanog rada koji svaki od njih upotrebljava.» Međutim, kod Ricarda ovo naslućivanje nije došlo do izražaja. Ono samo objašnjava kolebanje i očiglednu pogrešnost ilustracije, koja do sada nije imala nikakve veze s različnim količinama utrošene i neplaćenog *stalnog kapitala*.

Podimo sada u analizi još dalje unazad. Fabrikant gradi u prvoj godini mašinu sa sto ljudi; zakupac proizvodi za to vreme žito takođe

sa sto ljudi. U drugoj godini fabrikant uzme mašinu i proizvodi njome katun, za šta upotrebi opet sto ljudi, a zakupac upotrebi opet sto ljudi za proizvodnju žita. Uzmimo, kaže Ricardo, da je vrednost žita 500£ godišnje, da neplaćeni rad iznosi 25 odsto [plaćenog rada], dakle od 400=100. Tako bi i mašina na kraju prve godine vredela 500£ od čega 400£ plaćenog rada i 100£ neplaćenog rada. Pretpostavimo ||534| da je na kraju druge godine cela mašina utrošena, da je ušla u vrednost katuna. U stvari Ricardo to i pretpostavlja, upoređujući na kraju druge godine »s vrednošću žita« ne samo vrednost katuna nego i »vrednost katuna i mašine«.

Pa dobro. Vrednost katuna mora onda na kraju druge godine iznositi 1000£, naime, 500 vrednost mašine i 500 vrednost novododatog rada. Vrednost žita, naprotiv, 500£, naime, vrednost od 400£ najamnine i 100£ neplaćenog rada. Dovde ovaj slučaj ne sadrži još ništa što *protivreči zakonu vrednosti*. Fabrikant katuna ostvaruje 25 odsto profita, sasvim kao i zakupac. Ali roba prvoga вреди 1000, roba drugoga 500£, jer se u robi prvoga nalazi rad od dvesta ljudi, a u robi drugoga nalazi se svake godine samo rad od sto ljudi. Zatim onih 100£ profita (viška vrednosti), koje je fabrikant katuna u prvoj godini zaradio na mašini, apsorbujući u njoj petinu radnog vremena svojih radnika koji su je izgradili, a da ga nije platio, — realizovaće se za njega tek u drugoj godini, budući da on tek sada u vrednosti katuna realizuje u isti mah i vrednost mašine. Ali sad dolazi ono glavno. Fabrikant katuna prodava više od 1000£, dakle po višoj vrednosti nego što njegova roba sadrži, dok zakupac prodaje za 500£, dakle po pretpostavljenoj vrednosti žita. Ako bi, dakle, samo ova dva lica imala da obave razmenu, fabrikant da uzme žito od zakupca, a zakupac katun od fabrikanta, onda bi to bilo isto kao da je zakupac prodao robu *ispod* njene vrednosti, zaradivši manje od 25 odsto, a fabrikant da je katun prodao *iznad* njegove vrednosti. Ostavimo po strani ova dva kapitalista (fabrikanta sukna i fabrikanta katuna) koje Ricardo ovde bez potrebe još uvodi, i modifikujmo njegovu rečenicu tako da se govori samo o fabrikantu katuna. Za ilustraciju, ukoliko nas ona sada interesuje, ovaj dvostruki račun je sasvim uzaludan.

»Ali oni će« (katuni) »imati više nego dva puta veću vrednost od žita zato što je profit na kapital... fabrikanta katuna za prvu godinu dodat njegovom kapitalu, dok je zakupac svoj potrošio i imao od toga užitak.«

(Ova poslednja buržoaski ulepšavajuća fraza je ovde teorijski sasvim besmislena. Moralne refleksije nemaju nikakve veze sa stvari.)

»Dakle, usled različenog stepena trajnosti njihovih kapitala, ili što je isto, usled vremena koje mora proći pre no što se neka količina robe može izneti na tržište, njena vrednost neće se nalaziti u sasvim tačnoj srazmeri prema količini na nju utrošenog rada; ona se neće odnositi kao 2 : 1, nego će iznositi nešto više, kako bi naknadila štetu za duži razmak vremena koji mora proći pre no što roba najveće vrednosti ne dospe na tržište.« (Isto, str. 30.)

Ako bi fabrikant prodao robu po njenoj vrednosti, on bi je prodao za 1000£, dva puta skuplje od žita, jer se u njoj nalazi dva puta toliko rada, 500£ akumulisanog rada u mašini (od čega 100£ nije platio) i 500 u radu utrošenom na katun, od čega takođe nije platio 100£. Ali on računa ovako: Prve godine uložio sam 400 i stvorio time, eksploatišući radnike, mašinu koja vredi 500£. Ostvario sam, dakle, profit od 25 odsto. Druge godine ulažem 900£, naime 500 u rečenoj mašini i 400 opet za rad. Ako pak hoću ponovo da ostvarim profit 25 odsto, onda moram katun prodati za 1125£, dakle 125£ *iznad* njegove vrednosti. Jer ovih 125£ ne predstavljaju nikakav u katunu sadržani rad, ni u prvoj godini akumulisani, ni u drugoj dodati. Ukupna suma rada koja se u njima nalazi iznosi samo 1000£. Pretpostavimo, s druge strane, da i jedan i drugi, zakupac i fabrikant katuna, razmenjuju, ili da se polovina kapitalista nalazi u položaju fabrikanta katuna, druga polovina u položaju zakupca. Odakle da se sad plati prvoj polovini tih 125£? *Iz kog fonda? Očigledno samo iz druge polovine.* No *onda je jasno* da ova druga polovina neće ostvariti profit od 25 odsto. Prva polovina bi, dakle, podvalila drugoj pod izgovorom *opšte profitne stope*, dok bi profitna stopa stvarno iznosila za fabrikanta 25, a za zakupca manje od 25 odsto. Stvar, dakle, mora stajati drukčije.

Da bismo stvar vernije i očiglednije prikazali, pretpostavimo da zakupac upotrebi u drugoj godini 900£. Tako je pri 25 odsto u *prvoj godini* na 400£ ostvario 100£ profita, u drugoj godini 225, ukupno 325£. Naprotiv, fabrikant je ostvario u prvoj godini 25 odsto na 400£, ali u drugoj godini takođe samo 100£ na 900£ (jer na mašineriju utrošenih 500£ ne donose nikakav višak vrednosti, već samo na najamninu utrošenih 400£), dakle samo 11¹/₉ odsto. Ili neka farmer opet izda 400; u tom slučaju je u prvoj godini ostvario 25 odsto kao i u drugoj, ukupno 25 odsto ili 200£ na 800£ izdatka za dve godine. Fabrikant, naprotiv, prve godine 25 odsto, druge 11¹/₉, 200£ na 1300£ izdatka za dve godine = 15⁵/₁₃. Pri izjednačenju fabrikant bi imao da doda 20⁵/₂₆ odsto i isto toliko zakupac^[57]. Ili bi to bio prosečni profit. A to bi za robu zakupca dalo manje od 500£, a za robu fabrikanta više od 1000£.

[535] Na svaki način fabrikant izda ovde prve godine 400£, druge godine 900£, dok zakupac izdaje svaki put samo 400£. Da je fabrikant umesto što fabrikuje katun sagradio kuću, (da je građevinski majstor), to bi se na kraju prve godine 500£ nalazilo u nedovršenoj kući, i on bi morao utrošiti na rad 400£ više da bi je dovršio. Zakupac, čiji se kapital tokom godine obrnuo, može od 100£ profita jedan deo, na primer 50£ ponovo da kapitalizuje, ponovo da utroši na rad, što fabrikant u pretpostavljenom slučaju ne može. Da bi profitna stopa u oba slučaja bila *ista*, mora se roba jednoga prodati *iznad*, a roba drugoga *ispod* svoje vrednosti. Pošto konkurencija teži da vrednosti izravna u cene koštanja, to se i dešava.

Ali je pogrešno što Ricardo kaže da se tu proizvodi promena u relativnim vrednostima »usled različnog stepena trajnosti kapitala« ili »usled vremena koje mora proći dok se partija robe ne iznese na tržište«. Upravo je pretpostavka *opšte profitne stope* to što uprkos različitim vrednostima, koje su uslovljene procesom prometa, stvara jednake *cene koštanja*, koje se razlikuju od ovih vrednosti određenih samo radnim vremenom.

Ricardova ilustracija deli se na dva primera. Drugi uopšte ne sadrži *trajnost* kapitala ili karakter kapitala kao stalnog. Reč je samo o kapitalima različite vrednosti, ali koji izdaju jednaku masu kapitala na najamninu, jednak promenljivi kapital, i gde profiti treba da budu jednaki, iako viškovi vrednosti i vrednosti moraju biti različni.

Prvi primer takođe ne sadrži *trajnost*. Reč je o *dužem procesu rada* — dužem zadržavanju robe u oblasti proizvodnje, pre nego što može da stupi u promet, pre nego što *bude gotova*. Tu kod Ricarda i fabrikant ulaže druge godine veći kapital negoli zakupac, iako i u jednoj i u drugoj godini predjujmljuje jednaki promenljivi kapital. Ali zakupac bi mogao usled kraćeg boravljenja svoje robe u procesu rada, usled ranijeg pretvaranja robe u novac, da u drugoj godini upotrebi veći promenljivi kapital. Osim toga, onaj deo profita koji se troši kao dohodak moći će zakupac da troši na kraju prve godine, a fabrikant tek na kraju druge godine. Za svoje izdržavanje on zato mora izdati ekstrakapital, on ga mora sebi *predjujmiti*. Uostalom, to zavisi sasvim od toga u koliko se meri ponovo kapitalizuju profiti kapitala koji se obrnu u jednoj godini, dakle od stvarne veličine stvorenih profita, da bi se II slučaj mogao obešteti, da bi se profiti mogli *izjednačiti*. Gde ničega nema, tu nema šta da se izjednači. Tu kapitali opet proizvode vrednosti, dakle viškove vrednosti, dakle profite ne u srazmeri prema svojoj veličini. Ako je to tako, onda moraju postojati *cene koštanja* koje se razlikuju od vrednosti.

Ricardo daje i treću ilustraciju, koja se, međutim, opet *tačno* poklapa s prvim primerom prve ilustracije i ne sadrži nijednu novu reč.

»Pretpostavimo da s utroškom od 1000£ uposlim 20 ljudi na godinu dana u proizvodnji neke robe. Po isteku godine pošljavam ponovo 20 ljudi na godinu dana s utroškom novih 1000£ radi konačne izrade ili poboljšanja iste robe, koju zatim na kraju druge godine iznosim na tržište. Ako profit iznosi 10 odsto, svoju robu moram prodati za 2310£, jer sam u prvoj godini upotrebio 1000£, a u drugoj godini 2100£ kapitala. Neka neki drugi čovek upotrebi istu količinu rada, ali celu količinu u jednoj godini. On upošljava 40 radnika s utroškom od 2000£ i proda svoju robu na kraju prve godine s *profitom* od 10 odsto, dakle za 2200£. Ovde, dakle, imamo dve robe na koje je utrošena jednaka količina rada, od kojih se jedna prodaje za 2310£, a druga za 2200£. Mada ovaj slučaj *na izgled* odstupa od prethodnog on je u stvari isti.« (Isto, str. 34 - 35).

On je isti ne samo »stvarno« nego i po »izgledu«, samo što se u jednom slučaju roba zove mašina, a ovde prosto »roba«. U prvom

slučaju fabrikant je izdao u prvoj godini 400£, a u drugoj 900£, ovoga puta u prvoj 1000, a u drugoj 2100£; zakupac u prvoj godini 400 i u drugoj 400£. Ovoga puta zakupac izda u prvoj godini 2000£, a u drugoj ništa. To je sva razlika. Ali se fabula docet u oba slučaja sastoji u tome da jedan izda u drugoj godini ceo proizvod prve godine (uračunavši i višak vrednosti), plus jednu dodatnu sumu.

Nezgrapnost ovih primera pokazuje da se Ricardo bori s teškoćom koja njemu samome nije jasna, i koju tim manje savlađuje. Nezgrapnost se sastoji u ovome: prvi primer prve ilustracije treba da objasni dejstvo *trajnosti* kapitala; on to ne čini; Ricardo je to sebi *onemogućio* time što ne dopušta da nijedan deo stalnog kapitala uđe kao rabaćenje u robu, što izostavlja, dakle, baš onaj moment u kome se javlja *osobeni način cirkulacije stalnog kapitala*. On demonstrira samo to da se usled dužeg trajanja procesa rada upotrebljava *veći* kapital nego što je slučaj tamo gde proces rada traje kraće vreme. Treći primer treba da ilustruje nešto što se razlikuje od ovoga, ali u stvari ilustruje to isto. A *drugi primer* prve [536] ilustracije trebalo bi da pokaže kakve razlike nastaju usled različitih srazmera stalnog kapitala. Umesto toga on pokazuje samo razliku dvaju kapitala *nejednake* veličine, mada oba izdaju jednak deo kapitala na najamninu. A povrh toga fabrikant koji radi bez pamuka i prede, i zakupac koji radi bez semena i alata! Potpuna neodrživost, štaviše apsurdnost ove ilustracije proizlazi nužno iz unutrašnje nejasnoće.

[b] *Ricardovo brkanje cenā koštanja s vrednošću i protivvrednosti u njegovoj teoriji vrednosti koje otuda proističu. Njegovo nerazumevanje procesa izjednačenja profitne stope i pretvaranja vrednosti u cene koštanja*

Najzad, naravoučenije svih ovih ilustracija je u ovome:

«Razlika u vrednosti dolazi u oba slučaja otuda što se *profiti* akumuliraju kao kapital, i ona je samo *pravedna naknada*» (kao da je pravednost u pitanju.) «za vreme za koje su *profiti* bili *zadržani*» (Isto, str. 35.)

Šta bi to imalo da znači nego da u *određenom vremenu prometa*, na primer za godinu dana, neki kapital mora doneti 10 odsto, pa ma kakvo da je njegovo specifično vreme prometa i sasvim nezavisno od *različitih viškova vrednosti* koje u različnim granama proizvodnje, bez obzira na prometni proces, moraju proizvoditi *kapitali jednake veličine*, već prema srazmeri svojih organskih sastavnih delova.

Ricardo je u stvari morao zaključiti ovo:

[Prvo:] Kapitali jednake veličine proizvode robe *nejednakih vrednosti* i donose *stoga nejednake viškove vrednosti* ili *profite*, jer se vrednost određuje radnim vremenom, a jer masa radnog vremena koje neki kapital realizuje ne zavisi od njegove apsolutne veličine, već od veličine promenljivog kapitala, od kapitala izdatog za najamninu.

Drugo: Čak ako pretpostavimo da kapitali jednake veličine proizvode *jednake vrednosti* (iako se nejednakost u oblasti proizvodnje većinom podudara s nejednakošću u oblasti prometa), to je, prema njihovom *procesu prometa*, različit *razmak vremena* u kome oni *mogu da prisvoje jednake količine neplaćenog rada i pretvore ih u novac*. Ovo daje, dakle, drugu razliku u vrednostima, viškovima vrednosti i profitima koje moraju doneti kapitali *jednake veličine* u različnim granama proizvodnje u određenom *razmaku vremena*.

Stoga, ako *profiti* treba da budu jednaki, kao procentna stopa kapitala, na primer u toku jedne godine, tako da kapitali jednake veličine u jednakim razmacima vremena donose jednake profite, onda se *cene roba* moraju razlikovati od svojih *vrednosti*. Ove *cene koštanja* svih roba ukupno, njihov zbir biće *jednak njihovoj vrednosti*. Isto tako će ukupni profit biti jednak ukupnom višku vrednosti koji ovi kapitali zajedno donose, recimo, u toku jedne godine. *Prosečni profit*, prema tome i *cene koštanja*, bili bi samo imaginarni i bez osnova kad odredbu vrednosti ne bismo uzeli za osnovu. Izjednačenje viškova vrednosti u različnim oblastima proizvodnje niukoliko ne menja apsolutnu veličinu tog ukupnog viška vrednosti, nego menja samo njegovu *raspodelu* u različnim oblastima proizvodnje. Ali *određivanje samog viška vrednosti* proizlazi samo iz određivanja vrednosti radnim vremenom. Bez toga je prosečni profit prosek *ničega*, čista tlapnja. I on bi onda mogao da bude isto tako 1000 kao i 10 odsto.

Sve Ricardove ilustracije služe mu jedino za to da prokrijumčari *pretpostavku opšte profitne stope*. I to se dešava u prvoj glavi »O vrednosti«, dok se najamnina tobože izlaže tek u petoj glavi, a profit u šestoj. Na koji način iz same odredbe »vrednosti« roba proizlazi njihov višak vrednosti, profit, a pogotovo *opšta profitna stopa*, to za Ricarda ostaje tajna. On u gornjim ilustracijama stvarno dokazuje jedino to da su *cene roba*, ukoliko su određene opštom profitnom stopom, potpuno različite od *vrednosti* roba. A do ove razlike on dolazi na taj način što *profitnu stopu* pretpostavlja kao zakon. Vidi se da bi bilo opravdanije prigovoriti mu ne zbog prevelike apstrakcije, nego, naprotiv, zbog nedostatka moći apstrahovanja, zbog nesposobnosti da pri vrednostima roba zaboravi profite, činjenicu koja dolazi iz konkurencije.

Pošto Ricardo dopušta da uticaji nezavisni od radnog vremena određuju »vrednosti« – ovde bi bilo na svome mestu da on fiksira pojam »apsolutne« ili »realne vrednosti« ili prosto »vrednosti« — i ovde-onda ukidaju njihov zakon, umesto da razliku između cene koštanja i vrednosti razvije iz same odredbe vrednosti, njegovi protivnici, kao Malthus, nastoje na tome da napadnu celu ||537| njegovu teoriju vrednosti. Pri tom Malthus s pravom primećuje da se razlike između organskih sastavnih delova kapitala i vremena obrta kapitala u različnim granama proizvodnje ravnomerno razvijaju s napredovanjem proizvodnje, tako da bismo se vratili na Smithovo gledište da određivanje vrednosti radnim vremenom više ne pristaje za »civilizovana« vremena. (Vidi i

Torrensa.) S druge strane, njegovi učenici, da bi ove pojave doveli u sklad s osnovnim načelom (vidi [Jamesa] Milla i bednoga Petera MacCullocha)^[58], poslužili su se najbednijim sholastičkim izmišljotinama.

Ne zadržavajući se na rezultatu koji proizlazi iz njegove sopstvene ilustracije, da se, sasvim nezavisno od dizanja ili padanja najamnine, pod pretpostavkom postojane najamnine, cene koštanja roba moraju razlikovati od njihovih vrednosti ako su cene koštanja određene istim postotkom profita, Ricardo dolazi u ovom odseku na uticaj koji dizanje ili padanje najamnine vrši na cene koštanja, s kojima su se vrednosti već izjednačile.

Stvar sama po sebi je izvanredno prosta.

Zakupac ulaže kapital od 5000£ po 10 odsto; (vrednost) njegove robe iznosi 5500£. Ako profit padne za 1 odsto, sa 10 na 9 odsto, zato što se najamnina povećala i povećanje najamnine izazvalo ovo smanjenje, on će kao i ranije da proda za 5500£ (pošto se pretpostavlja da je sav svoj kapital uložio u najmninu). Ali od ovih 5500 ne pripada mu više 500, već samo $454\frac{14}{109}$. Kapital fabrikanta sastoji se iz 5500£ za mašineriju i 5000 za najmninu. Poslednjih 5000£ predstavljaju se kao i ranije u 5500£, samo što on sada ne izdaje 5000 nego 5045 i $\frac{95}{109}$ i na to ostvaruje profit od $454\frac{14}{109}$ kao i farmer. Naprotiv, na stalni kapital od 5500£ on ne može više da računa 10 odsto ili 550£, nego samo 9 odsto ili 495£. On će, dakle, svoju robu prodati za 5995£ umesto za 6050£, i tako je usled dizanja najamnine novčana cena zakupčevoj robi ostala ista, a fabrikantovoj robi pala. Vrednost zakupčeve robe je, prema tome, upoređena s vrednošću fabrikantove robe, porasla. Cela stvar izlazi na to da bi fabrikant ostvario veći profit od prosečnog profita kad bi svoju robu prodao po istoj vrednosti kao i ranije, jer je povećanjem najamnine neposredno pogođen samo onaj deo kapitala koji je izdat za najmninu. U ovoj ilustraciji već su pretpostavljene cene koštanja koje su regulisane prosečnim profitom od 10 odsto i koje se razlikuju od vrednosti roba. Pitanje je kako na ove cene koštanja deluje povećanje ili smanjenje profita, prema različnoj srazmeri koju obrazuju stalni i optičajni kapital. Sa osnovnim pitanjem s pretpostavljenom vrednosti u cene koštanja, ova ilustracija (Ricardo str. 31/32) nema nikakve veze. Ona je interesantna zato što Ricardo ovde uopšte pokazuje da povišenje najamnine, koje bi pri jednakoj kompoziciji kapitala — nasuprot vulgarnom shvatanju — izazvalo samo sniženje profita bez uticanja na robne vrednosti, pri nejednakoj kompoziciji kapitala izaziva samo pad cena nekih roba, a ne skakanje cena svekolikoj robi, kako to misli vulgarno shvatanje. Ovde je pad robnih cena posledica pada profitne stope, ili, što je isto, povećanja najamnine. Veliki deo cene koštanja roba u fabrikantovom slučaju određuje se prosečnim profitom koji on zaračunava na stalni kapital. Prema tome, ako ova profitna stopa pada ili raste usled dizanja ili padanja najamnine, onda će cene ovim robama saobrazno padati i rasti (u srazmeri prema onom delu cene koji proističe iz profita izračunatog na stalni kapital). To

isto važi i za »cirkulišuće kapitala koji se u *dužim* periodima vraćaju, i obratno«. (McCulloch, *The Principles of Political Economy* . . ., Edinburgh 1825, str. 300.) Ako bi kapitalisti koji upotrebljavaju manje promenljivog kapitala nastavili da svoj stalni kapital uz istu profitnu stopu uračunavaju u cenu robe, onda bi njihova profitna stopa skočila, i to bi skočila u srazmeri u kojoj upotrebe više stalnog kapitala, nasuprot onima čiji se kapital u većim delovima sastoji iz promenljivog kapitala. To bi izravnala konkurencija.

»Ricardo je«, kaže Peter Mac »bio prvi koji je istražio dejstvo fluktuacija u najamnini na vrednost roba kad kapitali angažovani u njihovoj proizvodnji nisu iste trajnosti.« »Ricardo nije pokazao samo to da dizanje najamnine nipošto ne može da diže cenu *svekolikoj* robi nego da u mnogim slučajevima *dizanje najamnina* nužno vodi do *padanja cena*, a *padanje najamnina* do *dizanja cena*.« (Isto, str. 298 - 299.)

Ricardo dokazuje svoju postavku time što, prvo, pretpostavlja *cene koštanja* regulisane opštom profitnom stopom.

Drugo: »*Povišenje vrednosti rada nije moguće bez padanja profita*.« ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821] str. 31.)

Dakle, već u prvoj glavi »*O vrednosti*« pretpostavljaju se zakoni koje u petoj i šestoj glavi, gde se raspravlja o najamninama i profitima, treba izvesti iz glave »*O vrednosti*«. Uzgred budi rečeno, [538] Ricardo zaključuje sasvim pogrešno da zato što »nikakvo povećanje vrednosti rada nije moguće bez pada profita«, ni povećanje profita nije moguće bez pada vrednosti rada. Prvi zakon odnosi se na višak vrednosti. No pošto je profit ravan odnosu viška vrednosti prema predujmljenom ukupnom kapitalu, to profit može pri nepromenjenoj vrednosti rada da raste ako vrednost postojanog kapitala pada. Ricardo uopšte brka višak vrednosti i profit. Otuda pogrešni zakoni o profitu i profitnoj stopi.

Opšta fabula docet poslednje ilustracije jeste:

»Stepen promene u relativnoj vrednosti dobara, koja proizlazi iz dizanja ili padanja rada« (ili, što je isto, dizanja ili padanja profitne stope) »zavisi od srazmere stalnog kapitala prema ukupno upotrebljenom kapitalu. Sve robe koje se proizvode vrlo skupocenom mašinerijom ili u veoma skupocanim zgradama, ili koje iziskuju mnogo vremena pre no što se mogu izneti na tržište — padaće u relativnoj vrednosti, dok će se sve one robe koje se pretežno proizvode radom ili se brzo mogu izneti na tržište — dizati u relativnoj vrednosti.« (Isto, str. 32.)

Ricardo opet dolazi na ono što ga u njegovom istraživanju zapravo jedino i zanima. Ove promene u cenama koštanja roba, koje potiču od dizanja ili padanja najamnine, beznačajne su u poređenju s onim promenama koje u istim cenama koštanja nastaju iz promena u vrednostima roba (Ricardo je vrlo daleko od toga da ovu istinu

izrazi na ovako tačan način), u količinama rada koje su potrebne za njihovu proizvodnju. One se, dakle, mogu uglavnom zanemariti, i zakon vrednosti ostaje prema tome i praktično tačan. (Trebalo je da doda: da i same cene koštanja ostaju neobjašnjive bez vrednosti određenih radnim vremenom). To je pravi tok njegovog istraživanja. U stvari je jasno da se uprkos pretvaranju robnih vrednosti u *cene koštanja*, ako smo ih jednom pretpostavili, *promena* u tim cenama (a ove cene koštanja treba razlikovati od *tržišnih cena*; to su prosečne tržišne cene roba u različitim granama proizvodnje. Sama *tržišna cena* utoliko već sadrži jedan prosek ukoliko su *robe iste oblasti* određene cenom roba koje su proizvedene *pod srednjim, prosečnim uslovima proizvodnje* te oblasti. Nipošto pod *najlošijim uslovima*, kao što Ricardo pretpostavlja kod rente, jer prosečna tražnja zavisi od određene cene, čak i kod žita. Neka količina dovoza neće se prodavati *preko* ove cene. Inače bi tražnja pala. Oni proizvođači koji proizvode *ispod* (below) srednjih, a ne *u* srednjim uslovima, moraju stoga svoje robe često prodavati ne samo ispod njihove vrednosti već i ispod njihove *cene koštanja*) ukoliko ne proizlazi iz stalnog padanja ili dizanja profitne stope, iz njene trajne promene, koja se može utvrditi samo u toku mnogih godina, — može pripisati jedino i isključivo *promeni* u *vrednostima* roba, u radnom vremenu potrebnom za njihovu proizvodnju.

«No čitalac treba da povede računa o tome da ovaj uzrok promenama roba» (treba da bude cena koštanja ili, kako on *kaže*, relativnih vrednosti roba) «proizvodi srazmerno neznatne posledice... Drukčije stoji stvar s drugim velikim uzrokom promenama vrednosti roba, naime povećanjem ili smanjenjem količine rada koja je potrebna za njihovu izradu... Promena u stalnoj profitnoj stopi za neki znatniji iznos je posledica uzroka koji se mogu osetiti tek u toku više godina; naprotiv, promene u količini rada potrebnoj za proizvodnju roba dešavaju se svakodnevno. Svako usavršavanje mašina, alata, zgrada, proizvodnje sirovina, uštedeju rad i omogućuje nam da s većom lakoćom izradimo robu pri čijoj smo proizvodnji primenili poboljšanje, usled čega se njena *vrednost* menja. Iako bi stoga bilo pogrešno kad bismo pri ocenjivanju uzroka zbog kojih se vrednost robe menja sasvim zanemarili dejstvo dizanja ili padanja najamnina, bilo bi isto tako pogrešno kad bismo mu pridavali veliku važnost.» (Isto, str. 32 - 33.)

On to stoga neće uzimati u obzir.

Ceo ovaj IV odsek prve glave «*O vrednosti*» je do te mere konfuzan, da Ricardo, iako na početku najavljuje kako hoće da *istraži* uticaj *promena koje dizanje ili padanje najamnine* usled različenog sastava kapitala proizvodi u vrednosti, — u stvari to samo ovdanda ilustruje, dok u istinu glavni deo IV odseka ispunjava ilustracijama koje dokazuju da *sasvim nezavisno* od *dizanja ili padanja najamnine* — pri najamnini koju on sam uzima kao *postojanu* — *pretpostavka* ||539| *opšte profitne stope* mora povući za sobom cene koštanja, koje se razlikuju od vrednosti roba, i to opet nezavisno čak i od različnosti stalnog i optičajnog kapitala. Ovo on ponovo zaboravlja na kraju ovog odseka.

Istraživanje u IV odseku Ricardo otpočinje ovim rečima:

«Ova razlika u stepenu *trajnosti* stalnog kapitala i ova *promena u srazmerama* u kojima te dve vrste kapitala mogu biti sastavljene, uvodi još jedan uzrok promenama u relativnim vrednostima roba, pored veće ili manje količine rada koju iziskuje njihova proizvodnja: *ovaj uzrok je dizanje ili padanje vrednosti rada.*» (Isto, str. 25 - 26.)

U stvari on svojim primerima pre svega pokazuje da tek *opšta profitna stopa* daje raznovrsnim kombinacijama pojedinih vrsta kapitala (naime, promenljivog i postojanog itd.) mogućnost da stvaraju cene roba koje se razlikuju od njihovih vrednosti, da je prema tome ona, a ne vrednost rada, koja je pretpostavljena kao postojana, *uzrok* ovim promenama. Zatim, tek u drugoj instanciji, on pretpostavlja cene koštanja koje se usled opšte profitne stope već razlikuju od vrednosti i istražuje kako na njih deluju promene vrednosti rada. Br. 1, glavnu stvar ne istražuje; on je sasvim zaboravlja i završava taj odsek kao što ga je i otpočeo:

«... u ovom odseku sam pokazao da će samo *dizanje vrednosti rada*, bez ikakve promene u količini rada, prouzrokovati pad razmske vrednosti takvih dobara pri čijoj se proizvodnji upotrebljava *stalni kapital*; što je veći iznos stalnog kapitala, utoliko će taj pad biti veći.» (Isto, str. 35.)

A u narednom, V odseku (glava 1) Ricardo zatim i nastavlja na ovaj način; to jest on istražuje samo to kako se mogu menjati *cene koštanja* roba *promenom u vrednosti rada ili najammine*, ne kada su srazmere između stalnog i optičajnog kapitala različite za dva jednaka kapitala u dve različite grane proizvodnje, nego u slučaju *«nejednake trajnosti stalnog kapitala»* ili pak *«nejednake brzine vraćanja kapitala svojim posjednicima»*. Tačno naslućivanje *razlike između cena koštanja i vrednosti* usled opšte profitne stope, koje srećemo još u IV odseku, ovde više ne dolazi do izraza. *Tretira se samo drugostepeno pitanje o promenama u samim cenama koštanja.* Otuda ovaj odsek u stvari jedva da ima nekog teorijskog interesa, osim zbog uzgredno iznesenih različitosti u oblicima kapitala koji proističu iz prometnog procesa.

«Stalni kapital se približava pravoj prirodni optičajnog kapitala u onoj meri u kojoj se smanjuje njegova trajnost. On će biti utrošen i njegova *vrednost* će biti *reprodukovana za kraće vreme*, da bi održavao kapital industrijalca.» (Isto, str. 36.)

Prema tome se i manja trajnost i razlika između stalnog i optičajnog kapitala uopšte svode na razliku u *vremenu reprodukcije*. Ovo je svakako bitno važna odredba. Ali nipošto jedina. Stalni kapital ulazi ceo u proces rada i samo postepeno i parče po parče u proces stvaranja vrednosti. Ovo je druga glavna razlika u njihovom prometnom obliku. Dalje: Stalni kapital ulazi — *mora* da ulazi — u prometni proces samo svojom *razmenschom vrednošću*, dok se njegova *upotrebna vrednost* troši u procesu rada i nikada ga ne napušta. Ovo je druga

važna razlika u *obliku prometa*. Obe razlike u obliku prometa pogađaju i vreme prometa, ali one nisu istovetne sa stepenima i razlikama (u trajnosti).

Manje trajni kapital iziskuje više *stalnog rada*, «da bi se održao u stanju svoje prvobitne proizvodne sposobnosti; ali tako utrošeni rad može se smatrati kao da je stvarno utrošen za proizvedenu robu, koja mora sadržavati vrednost srazmernu tome radu.» (Isto, str. 36 - 37.) «Ako bi rabaćenje mašine bilo veliko, ako bi 50 ljudi bilo godišnje potrebno da bi ona održala svoju proizvodnu sposobnost, onda bih za svoje robe tražio dodatnu cenu, ravnu ceni koju je neki drugi industrijalac postigao za svoju robu, pri čijoj je proizvodnji uposlio pedeset ljudi i nije upotrebio nikakvu mašinu. Međutim, dizanje najamnina ne bi delovalo u jednakoj meri na robe koje su proizvedene mašinerijom koja se brzo troši, kao što bi delovalo na takve robe koje su proizvedene mašinerijom koja se sporo troši. Pri proizvodnji prve *prenosila bi se neprekidno velika količina rada na proizvedenu robu*»

<zabavljen svojom opštom profitnom stopom, Ricardo ne vidi da se time i velika količina viška rada neprestano prenosi na robu>,

«pri proizvodnji druge prenelo bi se na taj način samo vrlo malo rada.»

<Otuda i veoma malo viška rada, otuda mnogo manje vrednosti, ako se robe razmenjuju po svojim vrednostima.>

«Stoga će svaki porast najamnine, ili, što je isto, §540) svako smanjenje profita, sniziti relativnu vrednost onih roba koje su proizvedene kapitalom trajne prirode, a povisiće srazmerno vrednost onih roba koje su proizvedene prolaznijim kapitalom. Padanje najamnine imalo bi upravo suprotno dejstvo.» (Isto, str. 37-38.)

Drugim rečima: Industrijalac koji upotrebljava stalni kapital manje trajnosti upotrebljava srazmerno manje stalnog kapitala, a više kapitala izdatog za najamninu negoli onaj koji upotrebljava kapital veće trajnosti. Ovaj se slučaj dakle poklapa s prethodnim; kako deluje promena najamnina na kapitale od kojih jedan upotrebljava relativno, srazmerno više stalnog kapitala negoli drugi. Ovde nema ništa novo.

Što Ricardo inače, [na] str. 38 - 40, kaže o *mašineriji* ostavićemo dck ne dodemo do 31. glave. «O *mašineriji*».

Značajno je kako Ricardo na kraju umalo što *rečju* nije dodirnuo tačnu misao, da bi od nje odustao, pa se posle ovog dodirivanja, koje mesto ču odmah navesti, ponovo vraća ideji kojom je zaokupljen, ideji o dejstvu promene u vrednosti rada na cene koštanja, i ovim *sporednim razmišljanjem* definitivno zaključuje istraživanje.

Ovo je to mesto:

«Vidimo, dakle, da su u ranijim stadijumima društva dok se ne upotrebljava mnogo mašinerije ili dugovečnog kapitala, robe proizvedene pomoću *jednakih kapitala* približno *jednake vrednosti*, i da će u odnosu jedna prema drugoj samo onda skakati ili padati ako za njihovu proizvodnju bude potrebno više ili manje rada»

<ovo ne valja; ovaj drugi stav se i ne odnosi na vrednost, već na *robe* pri čemu on nema nikakvog smisla ako nije reč o njihovim *cenama*: jer, da *vrednosti* padaju ili rastu u srazmeri prema radnom vremenu, znači da vrednosti padaju ili rastu u toj srazmeri u kojoj padaju ili rastu>;

«posle uvođenja ovih skupih i dugovečnih sredstava za rad *biće*, naprotiv, *robe koje su proizvedene uz jednaki utrošak kapitala nejednake vrednosti*. Njihove vrednosti će, doduše, u svom međusobnom odnosu još uvek rasti ili padati, ako bude potrebno više ili manje rada za njihovu proizvodnju, ali će one biti podvrgnute drugoj, iako neznatnijoj promeni, koja dolazi od dizanja ili padanja najamnina i profita. Ako su robe koje se prodaju za 5000£ proizvedene kapitalom koji je isto toliki kao i kapital kojim su proizvedene druge robe koje se prodaju za 10 000£, onda će *profiti ovde* kao i tamo *biti jednaki*; ali ovi *profiti bili bi nejednaki* kad se *cene robama* ne bi menjale s dizanjem ili padanjem *profitne stope*.* (Isto, str. 40 - 41.)

Ovde Ricardo u stvari kaže:

Kapitali jednake veličine proizvode robe *jednake vrednosti* ako je srazmera njihovih organskih sastavnih delova *jednaka*, ako su sume izdate za najamninu i za uslove za rad jednake veličine. U njihovim robama otelovljuju se onda iste količine rada, dakle jednake vrednosti (ne uzimajući u obzir razliku koja bi ušla usled procesa prometa). Naprotiv, *kapitali jednake veličine* proizvode robe *veoma nejednake vrednosti* ako im je organski sastav različit, naročito ako se deo koji postoji kao stalni kapital sasvim različito odnosi prema delu koji je izdat za najamninu. Prvo, samo deo stalnog kapitala ulazi u robu kao sastavni deo vrednosti, usled čega će se, dakle, *veličine vrednosti* već jako razlikovati, prema tome da li je pri proizvodnji robe upotrebljeno mnogo ili malo stalnog kapitala. Drugo, za najamninu izdati deo — od 100 računat na masu kapitala jednake veličine — mnogo je manji, prema tome je manji i ukupan rad koji je otelovljen u robu, dakle i višak rada (pri datom radnom danu jednake dužine), koji konstituiše višak vrednosti. Stoga, ako ovi kapitali jednake veličine, čije robe imaju *nejednake vrednosti*, u koji n *nejednakim vrednostima se nalaze nejednaki viškovi vrednosti*, pa stoga i *nejednaki profiti*, treba da donesu jednake profite usled svoje jednake veličine onda se *cene robe* (ukoliko se određuju opštom profitnom stopom na dati izdatak) moraju jako razlikovati od *vrednosti robe*. Iz toga ne sleduje da su vrednosti promenile svoju prirodu, nego da se *cene* razlikuju od *vrednosti*. Utoliko više pada u oči što Ricardo nije došao do ovog zaključka, pošto on vidi da se čak i cene koštanja — koje su određene opštom profitnom stopom — moraju menjati pri promeni profitne stope (ili stope najamnine), kako bi profitna stopa ||541| u različnim granama proizvodnje ostala ista. Koliko bi više, stoga, uspostavljanje opšte profitne stope moralo menjati nejednake vrednosti, budući da ta *opšta profitna stopa*

uopšte i nije ništa drugo do izjednačenje različnih stopa viška vrednosti u različnim robama koje su proizveli jednaki kapitali.

Pošto je Ricardo ako ne izložio i shvatio a ono u svakom slučaju faktički konstatovao razliku između troškova i vrednosti, između cena koštanja i robnih vrednosti, on završava rečenicom:

«Izgleda da gospodin Malthus smatra sastavnim delom moje teorije identifikovanje *troškova* i *vrednosti* neke stvari; on je u pravu ako on pod troškovima razume *troškove proizvodnje* uračunavši tu i *profite*». (Isto, str. 46, napomena.) (Dakle, troškove plus profit određen opštom profitnom stopom.)

S ovim pogrešnim brkanjem cene koštanja i vrednosti, koje je on sam pobio, Ricardo prelazi zatim na razmatranje rente.

Što Ricardo kaže u VI odseku prve glave u vezi sa uticajem promena u vrednosti rada na cene koštanja zlata:

«Zar se zlato ne može smatrati za robu koja se proizvodi s takvom srazmerom obe vrste kapitala koja je najbliža prosečnom sastavu kapitala koji se upotrebljava u proizvodnji većine roba? Zar ova srazmera ne može biti približno jednako udaljena od obe krajnosti, od jedne gde se upotrebljava malo stalnog kapitala i od druge gde se primenjuje malo rada, da bi činila pravu sredinu između njih?» (Isto, str. 44.),

važi pre za robe u čiji sastav ulaze različni organski sastavni delovi u prosečnoj srazmeri, čije je vreme prometa i reprodukcije takođe prosečno. Za ove robe se cena koštanja i vrednost podudaraju, jer se kod njih prosečni profit podudara s njihovim stvarnim viškom vrednosti, ali i samo kod tih roba.

Koliko nam nepotpuni izgledali IV i V odsek 1. glave u razmatranju o uticaju promena u vrednosti rada na »relativne vrednosti« kao sporedne stvari (teorijski) u sravnjenju s pretvaranjem vrednosti u cene koštanja posredstvom prosečne profitne stope, toliko važan zaključak izvlači Ricardo odatle i ruši zabludu koja se jednako vuče još od Adama Smitha da povišenje najamnine, umesto da izaziva padanje profita, povišava cene robama. Ovo se doduše nalazi već u samom pojmu *vrednosti* i ni na kakav se način ne modifikuje njenim pretvaranjem u cene koštanja, jer se to pretvaranje uopšte tiče samo *raspodele viška vrednosti stvorenog ukupnim kapitalom* među različne grane proizvodnje ili kapitala u različnim oblastima proizvodnje. Ali je bilo važno što je Ricardo stvar istakao, pa čak i suprotno pokazao. Stoga on s pravom kaže u VI odseku 1. glave:

«Pre negoli ostavim ovaj predmet izgleda mi umesno napomenuti da su Adam Smith i svi pisci posle njega, bez ikakvog izuzetka — koliko je meni poznato — tvrdili da bi porast cena rada redovno imao za posledicu porast cena svih robama.»

⟨Ovo odgovara drugom Smithovom objašnjenju vrednosti, po kojem je vrednost jednaka s količinom rada koja se nekom robom može kupiti.⟩

»Nadam se da mi je pošlo za rukom da pokažem da ne postoji razlog za takvu pretpostavku, i da će samo one robe poskupeti koje se proizvode manjom količinom stalnog kapitala nego onaj medijum kojim je cena merena« (ovde postaje relativna vrednost jednaka s novčanim izrazom vrednosti), »a da će cene svima onim robama koje su proizvedene većom količinom stalnog kapitala obavezno padati ako se najamnine dižu. Obrnuto, ako najamnine padaju, padaće samo one robe koje se proizvode manjom količinom stalnog kapitala nego medijum kojim se cene mere; cene svima onim robama koje su proizvedene većom količinom stalnog kapitala obavezno će rasti.« (Isto, str. 45.)

Za novčane cene ovo izgleda da nije tačno. Ako vrednost zlata skače ili pada, bilo iz kog uzroka, onda ona pada ravnomerno u odnosu na sve robe koje se njime ocenjuju. Budući da ono tako predstavlja relativno nepromenjeni medijum uprkos svoje promenljivosti, apsolutno je neshvatljivo kako može neka relativna kombinacija u njemu između stalnog i optičajnog kapitala, u sravnjenju s robama, da proizvede neku razliku. Ali tu je Ricardova pogrešna pretpostavka da se novac, ukoliko služi kao prometno sredstvo, razmenjuje kao roba za robu. Robe su u njemu ocenjenje pre no što ih on stavlja u promet. Uzmimo da je umesto zlata medijum pšenica. Ako bi se, na primer, usled povećanja najamnine relativno povećala cena proizvodnje pšenice, kao robe u koju ulazi prosečni promenljivi kapital više negoli postojani, onda bi se sve robe ocenjivale u pšenici kao robe veće »relativne vrednosti«. Robe u koje bi ulazilo više stalnog kapitala izražavale bi se manjom količinom pšenice negoli ranije, ne zato što im je specifična cena pala prema pšenici, nego zato što je uopšte cena pala. Roba koja bi sadržavala upravo toliko rada, nasuprot akumulisanom radu, koliko i pšenica, izrazila bi svoje poskupljenje time što bi se predstavila većom količinom pšenice ||542| negoli roba čija je cena prema pšenici pala. Ako iz istih uzroka skače cena, na primer, odeći iz kojih skače i cena pšenici, onda se odeća, doduše, ne bi izrazila većom količinom pšenice nego ranije, ali robe čija je cena u odnosu na pšenicu pala, na primer katuni, izrazila bi se manjom količinom pšenice. Katuni i odeća izrazili bi razliku svojih cena u pšenici kao u svome medijumu.

Ali Ricardo misli nešto drugo. On misli da je cena pšenice usled povećanja najamnine skočila u odnosu na katunc, ali ne i u odnosu na odeću. Odeća bi se prema tome razmenjivala za pšenicu stare cene, a katuni za pšenicu povišene cene. Sama po sebi veoma je apsurdna pretpostavka da će promene u ceni najamnine, u Engleskoj na primer, uticati na cene koštanja zlata u Kaliforniji, gde se najamnina nije povećala. Izjednačenje vrednosti radnim vremenom, a još manje cena koštanja opštom profitnom stopom ne postoji u tom neposrednom obliku između raznih zemalja. Ali uzmimo čak i pšenicu, taj domaći proizvod. Neka je kvarter pšenice skočio, recimo, s 40 na 50 šilinga, to jest za 25 odsto. Ako je i odeća skočila za 25 odsto, onda ona vredi

i sada kao i ranije 1 kvarter pšenice. Ako je katun pao za 25 odsto, onda ista masa katuna koja je ranije vredela 1 kvarter vredi samo još 6 bušela pšenice. I taj izraz u pšenici predstavlja egzaktno srazmeru cena katuna i odeće jer se mere *istom* merom, kvarterom pšenice.

Ali, Ricardovo shvatanje je apsurdno i u drugom pogledu. *Cena* robe koja služi kao mera vrednosti i prema tome kao novac -- uopšte ne postoji, jer bih inače osim robe koja služi kao novac morao imati još jednu robu koja služi kao novac — dvostruku meru vrednosti. Relativna vrednost novca izražena je u bezbrojnim cenama svekolike robe; jer u svakoj od ovih cena, u kojima je razmenska vrednost roba izražena u novcu, izražena je razmenska vrednost novca u upotrebnoj vrednosti robe. Stoga o nekom skakanju ili padanju cene novca ne može biti ni govora. Ja mogu reći: pšenična cena novca ili njegova odećna cena je ostala ista; njegova katunska cena je skočila, što samo znači da je novčana cena katuna pala. Ali ja ne mogu reći da je *cena* novca skočila ili pala. Ali Ricardo stvarno misli da je, na primer, katunska cena novca skočila ili da je novčana cena katuna pala, jer je novac u odnosu na katun skočio u relativnoj vrednosti, dok je u odnosu na odeću ili pšenicu zadržao istu vrednost. Obe se dakle mere *nejednakom* merom.

Ovaj VI odsek »*O nepromenljivoj meri vrednosti*« raspravlja o »*mer vrednosti*«, ali ništa značajno. Veza između vrednosti, njene imanentne mere radnim vremenom i nužnosti jedne *spoljašne* mere robnih vrednosti nije shvaćena, pa čak ni kao pitanje postavljena.

Već sam uvod pokazuje taj površan način:

»Ako su se promenile relativne vrednosti roba, onda *bi bilo poželjno* raspolagati sredstvom kojim bi se utvrdilo kojoj robi je stvarna vrednost pala, a kojoj porasla, a to bi se moglo postići samo tako ako bi se sva roba odreda mogla uporediti s nekim nepromenljivim merilom vrednosti, koje samo ne bi bilo izloženo nikakvim fluktuacijama kojima podležu ostale robe.« (Isto, str. 41 - 42.) Ali »nema robe koja nije izložena istim promenama . . . , to jest, nema nijedne koja ne podleže toj okolnosti da jedanput iziskuje više, a drugi put manje rada za svoju proizvodnju«. (Isto, str. 42.)

Kad bi i bilo takve robe, onda bi uticaji dizanja ili padanja namjamina i različnih kombinacija stalnog i opticajnog kapitala, različnih stupnjeva trajnosti stalnog kapitala, različnih vremenskih perioda koji moraju proteći pre no što se proizvod može izneti na tržište itd. — delimično sprečili takvu robu da

»bude savršeno merilo vrednosti pomoću kojega bismo mogli tačno utvrditi promene svih drugih stvari . . . « »To bi bilo savršeno merilo vrednosti za sve stvari koje bi bile proizvedene tačno pod istim uslovima kao i ona sama, ali ni za kakvu drugu stvar.« (Isto, str. 43.)

To jest ako bi se te »druge stvari« menjale, onda bismo mogli reći (ukoliko vrednost novca ne bi skakala ili padala) da promena potiče iz skakanja ili padanja »njihovih vrednosti«, iz radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju. Kod drugih stvari mi ne možemo znati da li se njihove novčane cene ne menjaju možda iz *drugih razloga* itd. Kasnije ćemo se vratiti na ovo u svakom pogledu nezadovoljavajuće shvatanje. (Pri kasnijem razmatranju teorije novca.)

Glava I, odsek VII. Osim važne doktrine o »relativnim« najamnina, profitima i rentama, na šta ćemo se kasnije vratiti, ovaj odsek sadrži još samo teoriju da kad vrednost novca pada ili skače — srazmerno skakanje ili padanje najamnine itd. ne menja srazmere nego samo njihov novčani izraz. Ako se ista roba izrazi dvostrukom količinom funti sterlinga, onda se tako izražava i njen deo koji se razlaže na profit, najamnine ili rentu. Ali međusobni odnos ova tri dela i realne vrednosti koje one predstavljaju ostaju isti. Ditto ako profit iznosi dvaput više funti sterlinga onda će se i 100£ izraziti svotom od 200£; prema tome i odnos između profita i kapitala, profitna stopa, ostaje nepromenjen. Promene monetarnog izraza pogađaju istovremeno profit i kapital; isto tako profit, najamninu i rentu. To važi i za ovu poslednju u koliko je ne izračunavamo od ekeru nego od kapitala predumljenog u poljoprivredi. Ukratko, u ovom slučaju promena se ne dešava u robi itd.:

»Povećanje najamnina iz ovih razloga biće, naravno, neminovno propraćeno povećanjem robnih cena. No u takvim slučajevima će se utvrditi da rad i robe nisu izmenili svoj međusobni odnos i da se promena ograničila na novac.« (Isto, str. 47.)

[5.] *Prosečne cene ili cene koštanja i tržišne cene*

(a) *Uvodne napomene: Individualna vrednost i tržišna vrednost; tržišna vrednost i tržišna cena*

||543| Izlažući diferencijalnu rentu, Ricardo kaže u drugoj glavi »O *renti*« sledeće:

»*Razmenska vrednost svih roba*, bilo da su to proizvodi industrije, ili proizvodi rudarstva ili poljoprivrede, ne određuje se manjom količinom rada koja je dovoljna za njihovu proizvodnju pod veoma povoljnim uslovima kojima se koriste nekolicina povlašćenih, nego se razmenska vrednost robe određuje većom količinom rada koju za njenu proizvodnju moraju upotrebiti oni koji nemaju takva preimućstva, koji *trajno* proizvode pod najnepovoljnijim uslovima — pri čemu se *pod najnepovoljnijim uslovima* podrazumevaju oni najnepovoljniji uslovi pod kojima se *proizvodnja mora nastaviti da bi se proizvela potrebna količina proizvoda*.« (Isto, str. 60 - 61.)

Poslednja rečenica nije sasvim tačna. »Potrebna količina proizvoda« nije nikakva stalna veličina [trebalo bi da glasi:] »određena količina proizvoda koja je potrebna u određenim granicama cena.« Ako cena skoči preko ovih granica, onda se »potrebna količina« smanjuje s tražnjom.

Gornji stav možemo, opšte uzev, izraziti ovako: vrednost robe — koja je proizvod određene oblasti proizvodnje, — određena je radom koji je potreban da se proizvede *cela masa, ukupna suma* roba koje odgovaraju toj oblasti proizvodnje, a ne posebnim radnim vremenom koje je potrebno za svakog pojedinačnog kapitalistu ili preduzetnika u toj oblasti proizvodnje. Opšti uslovi proizvodnje i opšta proizvodnost rada u toj posebnoj oblasti proizvodnje, na primer u proizvodnji katuna, predstavljaju prosečne uslove proizvodnje i prosečnu proizvodnost u toj oblasti, u proizvodnji katuna. Prema tome, količina rada kojom je, na primer, određen aršin katuna nije ona količina rada koja se u njemu nalazi, koju je njegov fabrikant na njega utrošio, nego prosečna količina kojom svi fabrikanti katuna na tržištu proizvode aršin katuna. Posebni uslovi pod kojima pojedinačni kapitalisti u proizvodnji katuna, na primer, proizvode, nužno se dele na tri klase. Jedni proizvode pod *srednjim* uslovima; to znači da se individualni uslovi proizvodnje pod kojima proizvode podudaraju s *opštim* uslovima proizvodnje u toj oblasti. Prosečni odnos je njihov *stvarni* odnos. Proizvodnost njihovog rada je prosečne visine. *Individualna* vrednost njihovih roba podudara se s *opštom* vrednošću tih roba. Ako oni, na primer, prodaju aršin katuna za 2 šilinga — po njegovoj prosečnoj vrednosti —, onda ga oni prodaju po *vrednosti* koju od njih proizvedeni aršini predstavljaju uaturi. Neka druga klasa proizvodi pod *boljim* uslovima nego što su prosečni uslovi. *Individualna* vrednost njihove robe stoji *ispod* njene opšte vrednosti. Ako je oni prodaju po ovoj opštoj vrednosti, onda je prodaju *iznad* njene individualne vrednosti. Najzad, neka treća klasa proizvodi *ispod* prosečnih uslova proizvodnje.

No »potrebna količina proizvoda« ove posebne oblasti proizvodnje nije nikakva stalna veličina. Ako vrednost roba prelazi izvesne granice prosečne vrednosti, onda pada »potrebna količina proizvoda« ili ova se količina traži samo po nekoj datoj ceni — ili bar u određenim granicama cene. Prema tome je isto tako *mogućno* da poslednja klasa mora svoje robe prodavati ispod individualne vrednosti, kao što klasa koja proizvodi pod najpovoljnijim uslovima prodaje svoje robe stalno *iznad* njihove individualne vrednosti. Naročito će zavisiti od brojanog odnosa ili od proporcionalnog odnosa klasa^[59] koja će klasa konačno utvrditi prosečnu vrednost. Ako srednja klasa brojčano znatno preovlađuje, utvrdiće je ona. Ako je ta klasa brojčano slaba, a klasa koja radi *ispod* prosečnih uslova brojčano jaka i ona preovlađuje, onda ona određuje opštu vrednost proizvoda te oblasti, iako time još nipošto nije rečeno, pa nije čak nimalo verovatno, da će odlučivati upravo

onaj pojedinačni kapitalista u poslednjoj klasi koji je tu opet u *naj-nepovoljnijem* položaju (vidi *Corbeta*⁽⁶⁰¹⁾).

Ali ostavimo to na stranu. Opšti rezultat je ovaj. *Opšta* vrednost koju imaju proizvodi te klase *ista* je za sve, pa ma kako se ona odnosila prema individualnoj vrednosti svake posebne robe. Ta *zajednička* vrednost je *tržišna vrednost* tih roba, vrednost pod kojom se pojavljuju na tržištu. Izražena u novcu, ta tržišna vrednost je *tržišna cena*, kao što je vrednost izražena u novcu uopšte cena. Stvarna tržišna cena stoji čas iznad čas ispod te tržišne vrednosti i podudara se s njom samo slučajno. Ali u izvesnom periodu ova se kolebanja izjednačuju, i može se reći da je prosek stvarnih tržišnih cena ona *tržišna cena* koja predstavlja *tržišnu vrednost*. Da li stvarna tržišna cena po veličini, *kvantitativno*, u nekom datom trenutku odgovara toj tržišnoj vrednosti ili ne odgovara, ona u svakom slučaju ima tu zajedničku *kvalitativnu* odredbu s tržišnom vrednošću, da sve robe jedne iste oblasti proizvodnje koje se nalaze na tržištu (pretpostavljajući naravno jednak kvalitet) imaju jednu *ist*u cenu, ili da faktično predstavljaju *opštu* vrednost roba te oblasti.

||544| Ricardovu postavku pri razvijanju teorije rente formulisali su njegovi učenici stoga tako da *dve različite tržišne cene* ne mogu jednovremeno postojati na istom tržištu, ili da proizvodi *iste* vrste koji se u isto vreme nalaze na tržištu imaju *ist*u cenu i svaki pojedini, pošto slučajnost te cene možemo ovde apstrahovati, *ist*u *tržišnu vrednost*.

Konkurencija, delom kapitalista između sebe, delom kupaca robe s njima i između sebe, čini, dakle, ovde to da je vrednost svake pojedinačne robe u jednoj posebnoj oblasti proizvodnje određena *ukupnom masom društvenog radnog vremena*, koje iziskuje *ukupna masa roba te posebne društvene oblasti proizvodnje*, a ne *individualnim vrednostima pojedinačnih roba*, ili radnim vremenom koje je *posebni* proizvođač, ili prodavac utrošio na proizvodnju pojedinačne robe.

Ali odatle izlazi samo po sebi da oni kapitalisti koji pripadaju prvoj klasi, čiji su uslovi proizvodnje povoljniji od prosečnih uslova proizvodnje, bezuslovno ostvaruju ekstraprofit, da se njihov profit dakle nalazi *iznad* opšte profitne stope te oblasti. Prema tome, *tržišnu vrednost* ili *tržišnu cenu* uspostavlja konkurencija ne putem *izjednačenja profita* u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje (razlika između tržišne vrednosti i tržišne cene nema nikakvog značaja za ovo istraživanje, pošto razlike u uslovima proizvodnje, prema tome i različite profitne stope za pojedinačne kapitaliste *iste* oblasti ostaju, ma kakva da je srazmera tržišne cene prema tržišnoj vrednosti.) *Obratno*: Konkurencija ovde izjednačuje *različite individualne vrednosti* u istu, jednaku *bezrazličnu tržišnu vrednost* time što dopušta *razliku u granicama individualnih profita*, što dopušta profite pojedinačnih kapitalista i njihova *odstupanja od prosečne profitne stope* te oblasti. Ona je čak stvara uspostavljanjem *iste tržišne vrednosti* za robe koje su proizvedene pod nejednako povoljnim uslovima proizvodnje, dakle s nejednakom

proizvodnošću rada i predstavljaju, dakle, *nejednake količine radnog vremena*. Roba proizvedena pod povoljnijim uslovima *sadrži* manje radnog vremena negoli roba proizvedena pod nepovoljnijim uslovima, ali se prodaje po istoj ceni, ima istu vrednost kao da *sadrži* isto radno vreme.

[b) *Ricardovo brkanje procesa obrazovanja tržišne vrednosti s procesom obrazovanja cene koštanja*]

Ricardu su, dakle, za postavljanje njegove teorije rente potrebna dva načela, koja ne samo što *ne izražavaju isto* dejstvo konkurencije nego izražavaju njeno *suprotno* dejstvo. Prvo je načelo, da se proizvodi iste oblasti prodaju po *jednoj istoj tržišnoj vrednosti*, da prema tome konkurencija izaziva *različne profitne stope*, odstupanja od opšte profitne stope. Drugo je načelo, da *profitna stopa* za svaki plasman kapitala mora biti *ista*, ili da konkurencija stvara *opštu profitnu stopu*. Prvi zakon važi za različne samostalne kapitale koji su uloženi u *istoj oblasti proizvodnje*. Drugi važi za kapitale koji su uloženi u *različnim oblastima proizvodnje*. Svojom prvom akcijom konkurencija stvara *tržišnu vrednost*, to jest *istu vrednost* za robe iste oblasti proizvodnje, iako ta *istovetna vrednost* mora proizvesti *različne profite*. Dakle, *istu vrednost uprkos* različnim *profitnim* stopama, *ili, tačnije, posredstvom* *različnih profitnih* stopa. Drugom akcijom (koja se uostalom i drukčije privodi u delo; to je konkurencija kapitalista u *različnim oblastima* koja prebacuje kapital iz jedne oblasti u drugu; dok se ona druga konkurencija ukoliko se ne odnosi na kupce zbiva među kapitalistima *iste* oblasti) konkurencija stvara *cenu koštanja*, to jest *jednaku profitnu stopu* u različnim oblastima proizvodnje, iako ta *istovetna profitna stopa* protivreči nejednakosti vrednosti, može se, dakle, iznuditi samo posredstvom *cena koje se razlikuju* od vrednosti.

Pošto je Ricardu za njegovu teoriju zemljišne rente potrebno i jedno i drugo, *jednaka vrednost* ili *cena s nejednakom profitnom stopom*, i *jednaka profitna stopa s nejednakim vrednostima*, to je veoma čudnovato da on ovu dvojaku odredbu ne oseća, i da čak u odeljku gde *ex professo* raspravlja o *tržišnoj ceni* u četvrtoj glavi »O prirodnoj i tržišnoj ceni« uopšte ne raspravlja o *tržišnoj ceni* ili *tržišnoj vrednosti*, iako je u gornjem citatu uzima za osnovu da bi objasnio *diferencijalnu rentu*, ekstraprofite koji se kristališu u rente. ||545| Naprotiv, on tu raspravlja samo o svođenju *cena* u *različnim oblastima proizvodnje* na *cene koštanja* ili *prosečne cene*, dakle o tržišnim vrednostima različnih oblasti proizvodnje u njihovom međusobnom odnosu, ne o konstituciji tržišne vrednosti u svakoj posebnoj oblasti, a bez te konstitucije nema nikakvih tržišnih vrednosti.

Tržišne vrednosti svake posebne oblasti, dakle [i] *tržišne cene* svake posebne oblasti (ako je tržišna cena ona koja odgovara »*prirodnoj ceni*»,

to jest prosto predstavlja vrednost u novcu) davale bi veoma različne profitne stope pošto kapitali jednake veličine u različnim oblastima (apstrahujući razlike koje rezultiraju iz njihovih različitih prometnih procesa) primenjuju postojani i promenljivi kapital u veoma nejednakim srazmerama, daju, dakle, vrlo nejednake viškove vrednosti, pa otuda i profite. Izjednačenje različitih tržišnih vrednosti, tako da se uspostavlja ista profitna stopa u različnim oblastima, da jednaki kapitali daju jednake profitne stope, moguće je, prema tome, samo na taj način što se tržišne vrednosti pretvaraju u cene koštanja, koje se razlikuju od stvarnih vrednosti.*

Ono što konkurencija postiže u istoj oblasti proizvodnje jeste određivanje vrednosti robe u toj oblasti radnim vremenom koje je u njoj prosečno potrebno, dakle uspostavljanje tržišne vrednosti. Ono što konkurencija postiže između različitih oblasti proizvodnje jeste uspostavljanje iste opšte profitne stope u različnim oblastima putem izjednačenja različitih tržišnih vrednosti u tržišne cene, koje predstavljaju cene koštanja, koje se razlikuju od stvarnih tržišnih vrednosti. U ovom drugom slučaju konkurencija nipošto ne ide za tim da cene roba izjednači s njihovim vrednostima, nego obratno, da njihove vrednosti svede na cene koštanja koje se od njih razlikuju, da ukine razlike između njihovih vrednosti i cena koštanja.

U četvrtoj glavi Ricardo razmatra samo ovo poslednje kretanje i, začudo, on ga smatra za svođenje robnih cena — posredstvom konkurencije — na njihove vrednosti, za svođenje tržišne cene (cene koja se razlikuje od vrednosti) na prirodnu cenu (na vrednost izraženu u novcu). Međutim, ova zabluda dolazi od greške počinjene još u prvoj glavi »O vrednosti«, od identifikovanja cene koštanja i vrednosti, što je opet došlo otuda što on na tački gde ima da izlaže još samo »vrednost«, gde ima, dakle, pred sobom još samo »robu« — upada s opštom profitnom stopom i sa svim pretpostavkama koje proističu iz razvijenijih kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Otuda je sasvim površan i tok Ricardovog izlaganja u četvrtoj glavi. On polazi od »slučajnih i prolaznih promena cene« (str. 80) roba usled promenljivih odnosa ponude i tražnje.

*S dizanjem ili padanjem cena profita se dižu iznad svoga prosečnog nivoa ili se spuštaju ispod njega; a kapital se ili bodri na angažovanje u posebnoj grani industrije u kojoj je došlo do promene, ili opominje da je napusti.« (Isto, str. 80.)

Tu se već pretpostavlja »prosečni nivo profita« između raznih oblasti proizvodnje, između »posebnih grana industrije«. Međutim, prvo je trebalo razmotriti kako se uspostavlja prosečni nivo cena u

* Moguće je da se stopa viška vrednosti (na primer nejednakom dužinom radnog vremena) ne izjednačuje u različnim oblastima proizvodnje. To nije potrebno istraživati zbog toga što se sami viškovi vrednosti izjednačuju.

istoj grani industrije i *prosečni nivo profita* između različnih grana industrije. Ricardo bi onda video da poslednja operacija već pretpostavlja neprekidno seljenje kapitala iz jedne grane u drugu, ili od konkurencije određenu *raspodelu celog društvenog kapitala među njegove različite oblasti proizvodnje*. Ako se jednom pretpostavi da su u različitim oblastima tržišne vrednosti ili prosečne tržišne cene svedene na cene koštanja, koje donose istu prosečnu profitnu stopu (ali to je slučaj samo u oblastima gde se ne isprečava zemljišna renta; gde se isprečava, konkurencija može u granicama iste oblasti konstituisati cene u vrednost, a vrednost u tržišnu cenu, ali ovu poslednju ne može sniziti na cenu koštanja), onda će postojanija odstupanja tržišne cene od cene koštanja, dizanje ili padanje ispod nje u posebnim oblastima, prouzrokovati nova seljenja i novu raspodelu društvenog kapitala. Prvo seljenje se zbiva da bi se uspostavile *cene koštanja* koje se razlikuju od *vrednosti*; drugo, da bi se *stvarne tržišne cene*, čim skoče iznad cena koštanja ili padnu ispod njih, izjednačile s cenama koštanja. Prvo je pretvaranje vrednosti u cene koštanja. Drugo je okretanje stvarnih [546] slučajnih tržišnih cena u različitim oblastima oko cene koštanja, koja se sad javlja kao *»prirodna cena«*, iako se razlikuje od vrednosti i samo je rezultat društvene delatnosti. Dakle ovo poslednje površnije kretanje razmatra Ricardo i, kad se ukaže prilika, nesvesno ga trpa u isti kalup s onim drugim. Naravno, i jedno i drugo izaziva *»isti princip«*, naime

«da svako ima slobodu ulagati svoj kapital tamo gde mu se sviđa . . . on naravno gleda da ga upotrebi na najkorisniji način; po sebi se razume da se neće zadovoljiti profitom od 10 odsto ako može svojim kapitalom drugde postići profit od 15 odsto. Ova neumorna težnja svih ulagača kapitala da napuste neko manje unosno preduzeće u korist nekoga unosnijeg, stvara jaku tendenciju da izjednači profite svih ili da ih fiksira u takvim srazmerama da oni prema oceni učesnika čine naknadu za svo primumčstva koja ima jedan nad drugim ili se čini da ima.» (Isto, str. 81.)

Ova tendencija čini da se ukupna masa društvenog radnog vremena raspodeljuje prema društvenoj potrebi *među različite oblasti proizvodnje*. Time se ujedno vrednosti u različitim oblastima pretvaraju u cene koštanja, koje, s druge strane, izjednačuju varijacije stvarnih cena u posebnim oblastima.

Sve je to izložio još Adam Smith. Sam Ricardo kaže:

«Nijedan pisac nije pokazao bolje i potpunije od dra Smitha tendenciju kapitala da se iseljava iz industrijskih grana u kojima proizvedena dobra *svojim cenama* ne pokrivaju *ukupne troškove uključivo uobičajeni profit*» (dakle, *cene koštanja*) «njihovog proizvođenja i iznošenja na tržište.» (Isto, str. 342, napomena.)

Ricardova zasluga, čija zabluda uopšte dolazi otuda što se *ne odnosi kritički* prema Adamu Smithu, sastoji se u tome što on pobliže određuje to seljenje kapitala iz jedne oblasti u drugu, ili, tačnije rečeno, način na koji se ta operacija vrši. Ali on je to mogao da čini samo

zato što je u njegovo vreme kredit bio razvijeniji nego za vreme Smitha. Ricardo kaže:

«Možda je veoma teško slediti *puteve koji vode do ove promene*. Ona se verovatno vrši na taj način što industrijalac *ne napušta svoje preduzeće sasvim, nego samo smanjuje količinu kapitala koju je u njega uložio*. U svima bogatim zemljama ima određen broj ljudi koje smatraju klasom *novčanih kapitalista* (monied class)*. Ti se ljudi ne bave nikakvom *privrednom delatnošću*, nego žive od kamata svoga novca, koji je uložen u menične poslove ili u zajmове *najvrednijem delu zajednice*. I bankari upotrebljavaju veliki kapital u te svrhe. Tako upotrebljeni kapital sačinjava optičajni kapital velikog obima i njime se koriste, u većoj ili manjoj meri, sve različite industrijske grane neke zemlje. Valjda nema nijednog fabrikanta, ma koliko bogat bio, koji svoj posao ne proširuje više nego što mu dopuštaju njegova sopstvena sredstva. On se uvek koristi jednim delom tog optičajnog kapitala, koji se povećava ili smanjuje prema jačini tražnje njegovih roba. Ako se tražnja svile povećava, a tražnja sukna opada, fabrikant sukna neće sa svojim kapitalom otići u proizvodnju svile, nego će otpustiti nekoliko svojih radnika i prestaće da diže zajmове kod bankara i novčanih kapitalista. Kod fabrikanta svile dešava se obrnuta stvar: (. . .) on *uzajmljuje više*, i tako se *taj kapital prenosi iz jedne industrijske grane u drugu, a da nijedan preduzimač ne treba da napusti svoje obično zanimanje*. Ako posmatramo tržišta nekog velikog grada i vidimo kako se redovno snabdevaju u potrebnoj količini domaćim i inostranim robama, uprkos svima promenama tražnje koje proističu iz čefa ukusa ili iz promene u broju stanovništva, a da se češće ne oseti zastoj u prodi usled prevelike ponude, ili prekomerno visoki nivo cena usled nedovoljne ponude, onda moramo priznati da je princip koji *svakoj industrijskoj grani dodeljuje upravo onoliko kapitala koliko joj je potrebno efikasniji nego što se to obično pretpostavlja*.» (Isto, str. 82.)

Prema tome, posredstvom *kredita* se kapital cele kapitalističke klase stavlja na raspolaganje svakoj oblasti, ne u srazmeri prema kapitalu koji je sopstvenost kapitalista te oblasti, nego prema potrebama njihove proizvodnje — dok u konkurenciji pojedinačni kapital izgleda samostalan prema drugom —, što je kako rezultat tako i uslov kapitalističke proizvodnje, i to nam daje lep prelaz iz *konkurencije kapitala u kapital kao kredit*.

(c) *Dve različite odredbe »prirodne cene« kod Ricarda.
Promene cena koštanja prema promenama u proizvodnosti rada*

U uvodu IV glave Ricardo kaže da on pod *prirodnom cenom* razume *vrednost robe*, to jest njenu cenu određenu njenim relativnim radnim vremenom, a pod *tržišnom cenom* slučajna i prolazna odstupanja od te prirodne cene jednake s vrednošću. ||547| U celom daljem

* Ovde je Roscher opet mogao da vidi šta Englez razume pod «monied class». Tu je «monied class» sasvim suprotna «industrijskom delu zajednice»^[1].

izlaganju te glave — pri tom i izrično — pod *prirodnom cenom* on razume nešto sasvim drugo, naime *cenу koštanja* koja se razlikuje od vrednosti. Dakle, umesto da izlaže kako konkurencija pretvara vrednosti u cene koštanja, to jest kako stvara trajna odstupanja od vrednosti, on u duhu Adama Smitha prikazuje kako konkurencija svodi tržišne cene u različnim industrijskim granama u odnosu jedne prema drugima na cene koštanja.

Tako na početku IV glave kaže:

«Ako smo *rad* učinili osnovnom vrednosti roba, a *srazmernu količinu rada* koja je potrebna za njihovu proizvodnju primili za meru koja određuje odgovarajuće količine dobara koje se u razmeni za druge moraju davati, ipak se ne sme pretpostaviti da mi poričemo *slučajna i prolazna odstupanja stvarne cene* ili *tržišne cene* robe od te *njene prvobitne ili prirodne cene.*» (Isto, str. 80.)

Ovde je, dakle, *prirodna cena* jedna s *vrednošću*, a tržišna cena je samo odstupanje stvarne cene od vrednosti.

Kasnije, naprotiv, veli:

«Uzmimo da sve robe imaju svoju *prirodnu cenu* i da *stoga profiti na kapital* u *svima industrijskim granama* imaju tačno istu stopu, ili da odstupaju jedni od drugih samo toliko koliko, prema oceni učesnika, odgovara stvarnom ili zamišljenom preimućstvu koje imaju ili gube.» (Isto, str. 83.)

Ovde je, dakle, *prirodna cena* jednaka sa *cenom koštanja*, to jest jednaka je sa cenom u kojoj je srazmera profita prema predujmima kapitala koji se nalaze u robi jedna ista, iako jednake *vrednosti* roba isporučениh od kapitala u različnim granama proizvodnje sadrže veoma *nejednake* viškove vrednosti, dakle i *nejednake profite*. Cena se, prema tome, mora razlikovati od vrednosti robe ako treba da donese jednak profit. S druge strane, kapitali jednake veličine daju *robe veoma nejednakih veličina vrednosti*, prema tome da li ulazi veći ili manji deo stalnog kapitala u robu. Ali o tome pri razmatranju prometa kapitala.

Pod izjednačenjem usled konkurencije razume Ricardo stoga samo okretanje stvarnih cena ili stvarnih tržišnih cena oko *cene koštanja* ili *prirodne cene* za razliku od *vrednosti*, izjednačenje tržišnih cena u različnim industrijskim granama u opšte cene koštanja, dakle upravo u cene koje se razlikuju od realnih vrednosti u različnim industrijskim granama.

«Prema tome, težnja koju ima svaki kapitalista da svoje kapitalne povuče iz manje unosnih industrijskih grana i uloži u unosnije grane sprečava *tržišne cene* robe da se duže vremena zadrže iznad ili ispod njihovih *prirodnih cena*. Ta konkurencija reguliše *razmenske vrednosti* roba» (< i različne realne vrednosti >) stako da je posle isplate najamnine za rad potreban za njihovu proizvodnju i svih drugih izdataka nužnih da bi se ponovo uspostavila prvobitna proizvodna sposobnost upotrebljenog kapitala, *preostala vrednost ili suvišak* u *svakoј industrijskoј grani* srazmeran s *vrednošću* upotrebljenog kapitala.» (Isto, str. 84.)

To je potpuno tačno. Konkurencija izjednačuje cene u različnim industrijskim granama tako da »preostala vrednost ili suvišak«, to jest profit, odgovara vrednosti upotrebljenog kapitala, ali ne odgovara realnoj vrednosti robe, ne stvarnom suvišku vrednosti koji ona sadrži po odbitku troškova. Da bi se to izjednačenje izvršilo, mora se cena jedne robe dići iznad, a cena druge robe spustiti ispod njene odnosne realne vrednosti. Konkurencija primorava tržišne cene u različnim granama proizvodnje da se okreću oko cene koštanja, to jest oko troškova sadržanih u robama plus opšta profitna stopa, a ne oko vrednosti robe.

Ricardo nastavlja:

«U sedmoj glavi dela 'Wealth of Nations' vanredno je izloženo sve što se odnosi na ovo pitanje.» (Isto, str. 84.)

Zaista. Nekritična vera u smitovsku tradiciju odvodi ovde Ricarda s pravog puta.

Ricardo zaključuje tu glavu kao i obično time što slučajna odstupanja tržišnih cena od cena koštanja u narednim istraživanjima »neće nikako uzimati u obzir« (str. 85), ali ne vidi da se on na stalna odstupanja tržišnih cena, ukoliko one odgovaraju cenama koštanja, od realnih vrednosti roba uopšte nije osvrnuo, i da je cenu koštanja zamenio vrednošću.

XXX glava raspravlja »O uticaju ponude i tražnje na cene«.

Ricardo ovde brani načelo da je permanentna cena određena cenom koštanja, a ne ponudom i tražnjom: da je, dakle, permanentna cena određena vrednošću roba samo utoliko ukoliko ta vrednost određuje cenu koštanja. Ako pretpostavimo da su cene roba tako izjednačene da sve donose 10 odsto profita, onda će svako trajnije odstupanje u cenama biti određeno odstupanjem u njihovim vrednostima, u radnom vremenu potrebnom za njihovu proizvodnju. Kao što ta vrednost nastavlja da određuje opštu profitnu stopu, tako nastavljaju njene promene da određuju varijacije u cenama koštanja, iako se time, naravno, ne ukida razlika između tih cena koštanja i vrednosti. Ukida se samo to da razlika između vrednosti i stvarne cene [548] ne bude veća od razlike prouzrokovane opštom profitnom stopom između cena koštanja i vrednosti. S promenama u vrednostima roba menjaju se i njihove cene koštanja. Obrazuje se »nova prirodna cena«. (Isto, str. 460.) Ako radnik može, na primer, da proizvede 20 šešira za isto vreme za koje je proizveo ranije 10 šešira, i ako je najamnina sačinjavala polovinu troškova oko izrade šešira, onda su izdaci, troškovi proizvodnje za 20 šešira, ukoliko se sastoje iz najamnine, pali za polovinu. Jer, sada se plaća ista najamnina da bi se proizvelo 20 šešira koja se ranije plaćala za 10. U svakom šeširu nalazi se sad još samo polovina izdataka za najminu. Ako bi šeširdžija prodao šešir po istoj ceni, prodao bi ga iznad cene koštanja. Ako je profit bio 10 odsto, sada bi bio $46\frac{2}{3}$ odsto (ako uzmemo da je trošak potreban za proizvođenje određene količine šešira prvobitno iznosio 50 za sirovinu itd., a 50

za rad.) Neka on sada iznosi 50 za sirovinu itd., a 25 za najamninu. Ako se roba proda po staroj ceni, profit će iznositi $\frac{35}{75}$ ili $\frac{46^2}{3}$ odsto. Nova prirodna cena će prema tome usled pada vrednosti toliko pasti da će cena doneti samo 10 odsto profita. Pad u vrednosti, odnosno u radnom vremenu potrebnom za proizvodnju robe, pokazuje se u tome što se za istu količinu robe upotrebljava manje radnog vremena, dakle i manje *plaćenog radnog vremena*, manje *najamnine*, te da stoga troškovi proizvodnje padaju, da pada najamnina koja je plaćena (*prema količini*; to ne pretpostavlja pad *stope najamnine*), srazmerno za proizvodnju *svake pojedine* robe. Ovo važi onda ako se promena u vrednosti zbila u samoj proizvodnji šesira. Da je do pada vrednosti došlo u proizvodnji sirovina ili oruda za rad, onda bi se u tim oblastima to takođe izrazilo kao smanjivanje izdataka za najamnine koji se iziskuju pri proizvodnji date količine proizvoda, dok bi se za fabrikanta šesira to predstavilo tako kao da je njegov postojani kapital manje stajao. *Cene koštanja* ili »*privodne cene*« (koje s »*prirodom*« nemaju nikakve veze) mogu dvostruko pasti usled promene — ovde pada — u vrednosti robe:

[*prvo*] usled toga što pada najamnina koja je utrošena u proizvodnji neke date količine roba, jer je pala ukupna masa apsolutnog iznosa na tu količinu utrošenog rada, kako plaćenog tako i neplaćenog;

drugo: kada se usled povećane ili smanjene proizvodnosti rada (i jedno i drugo može da bude slučaj; jedno kad promenljivi kapital pada u odnosu prema postojanom, drugo kad najamnina raste usled poskupljenja životnih sredstava) menja odnos viška vrednosti prema vrednosti robe ili prema vrednosti u njoj sadržanog rada, dakle kad profitna stopa raste ili pada, kad se masa rada različito raspodeljuje.

Ovo drugo moglo bi da menja cene proizvodnje ili cene koštanja samo utoliko ukoliko promene u vrednosti rada na njih utiču. U prvom slučaju vrednost rada ostaje ista. Ali u drugom slučaju ne menjaju se vrednosti roba, nego samo podela između rada i viška rada. Međutim, ipak bi u ovom slučaju postojala promena u proizvodnosti, dakle u vrednosti *pojedinačne* robe. Isti kapital proizveće u jednom slučaju više, u drugom manje roba nego ranije. Robna masa u kojoj bi se predstavio imala bi istu vrednost. Ali *pojedinačna roba* različnu. Doduše, vrednost najamnine ne određuje vrednost roba, ali vrednost roba (koje ulaze u potrošnju radnika) određuje vrednost najamnine.

Ako su cene koštanja roba u različnim oblastima proizvodnje jednom date, one će u svom međusobnom odnosu relativno rasti ili padati s promenom vrednosti roba. Poveća li se proizvodnost rada, smanji li se radno vreme potrebno za proizvodnju neke *odredene* robe, *padne* li dakle njena vrednost, bilo da se ova promena proizvodnosti zbiva u poslednjem primenjenom radu, bilo u njenom postojanom kapitalu, onda i cena koštanja te robe mora srazmerno pasti. *Apsolutna količina na nju utrošenog rada* smanjila se, prema tome i količina u njoj sadržanog plaćenog rada, veličina na nju utrošene najamnine,

iako je stopa najamnine ostala ista. Ako bi se roba prodala po staroj ceni koštanja, ona bi donela veći profit od opšte profitne stope, jer je ovaj profit ranije iznosio 10 odsto na veće izdatke. Sada bi, dakle, došlo više od 10 odsto na smanjene izdatke. Obrnuto, ako se proizvodnost rada smanjuje, realne vrednosti roba se povećavaju. Ako je profitna stopa data — ili, što je isto, ako su cene koštanja date —, onda njeno relativno dizanje ili padanje zavisi od dizanja ili padanja, od promene realnih vrednosti roba. Usled te promene stupaju nove cene koštanja ili, kako Ricardo kaže povodeći se za Smithom, »nove prirodne cene« na mesto starih.

U malopre citiranoj XXX glavi Ricardo identifikuje i po imenu prirodnu cenu, to jest cenu koštanja, s prirodnom vrednošću, to jest s vrednošću određenom radnim vremenom.

»Njihova cena« (monopolizovanih roba) »nije nužno povezana s njihovom prirodnom vrednošću; ali cene onih roba koje podležu konkurenciji, ... zavisiće naposljetku ... od ... troškova njihove proizvodnje.« (Isto, str. 465.)

Ovde se, dakle, cene koštanja ili prirodne cene neposredno ||549| identifikuju s »prirodnom vrednošću«, to jest s »vrednošću«.

Ovom zbrkom se objašnjava kako je masa te gospode post Ricardum, kao i sam Say, mogla da uzme »troškove proizvodnje« kao poslednji regulativ cena, a da nije imala ni najmanje pojma o određivanju vrednosti radnim vremenom, štaviše ovo poslednje je direktno negirala, dok je one druge usvajala.

Cela ta Ricardova zablude i odatle sledujuće pogrešno prikazivanje zemljišne rente itd., kao i pogrešni zakoni o *profitnoj stopi* itd., potiču otuda što on ne razlikuje *višak vrednosti* od *profita*, kao što se uopšte, poput ostalih ekonomista, ophodi s *odredbama oblika* grubo i bez razumevanja. Način na koji on dopušta da ga Smith zbuni pokazuje se iz sledećeg. ||549|

||XII - 636| (Ranijem izlaganju treba još dodati da Ricardo ne zna ni za kakvu drugu razliku između *vrednosti* i *prirodne cene* od ove da je prirodna cena novčani izraz vrednosti, da se prema tome može menjati promenom vrednosti plemenitih metala, a da se vrednost ne menja. Ali ova promena pogađa samo ocenjivanje, izraz vrednosti u novcu. Tako on, na primer, kaže:

»Ona« (spoljna trgovina) »može se regulisati samo promenama *prirodne cene*, ne *prirodne vrednosti* po kojoj se u tim zemljama mogu da proizvode robe, a to se postiže promenama u raspodeli plemenitih metala.« (Isto, str. 409.) ||XII-636.||

[B. Smithova teorija o ceni koštanja]

[1. *Smithove pogrešne pretpostavke o teoriji cene koštanja. Ricardove nedoslednosti usled zadržavanja Smithovog identifikovanja vrednosti i cene koštanja*]

||XI - 549| Kod Smitha se mora pre svega primetiti da i prema njemu

«uvek ima nekoliko roba . . . čija se cena razlaže samo na *два* dela, na najamninu i profit na kapital». [*Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Paris 1802], t. I. 1. I ch. VI, str. 103.)

Ova razlika sa Ricardom može se ovde sasvim zanemariti.

Pošto Smith prvo izlaže da se razmenska vrednost svodi na količinu rada, da se vrednost sadržana u razmenskoj vrednosti po odbitku sirovina itd. razlaže na deo rada koji se radniku plaća i na deo koji mu se ne plaća, pri čemu se poslednji deo razlaže na profit i rentu (a profit opet možda na profit i kamatu), on čini odjednom obrt, i umesto da razmensku vrednost razloži na najamninu, profit i rentu, on, naprotiv, čini od njih tvorce razmenske vrednosti, pušta ih da kao samostalne razmenske vrednosti stvaraju razmensku vrednost proizvoda, sastavlja razmensku vrednost robe i samostalno i od nje nezavisno određenih vrednosti najamnine, profita i rente. Umesto da vrednost bude njihov izvor, oni postaju izvor vrednosti.

«*Najamnina, profit i zemljišna renta tri su prouzroka svakog dohotka kao i svake razmenske vrednosti.*» (Isto, knjiga 1, glava VI, str. 105.)

Pošto je ukazao na unutrašnju vezu, njime odjednom opet ovlada predstava pojave, ona *povezanost stvari kako se ona javlja u konkurenciji*, a u konkurenciji se sve javlja uvek izokrenuto, svagda postavljeno na glavu.

Ova poslednja naopaka polazna tačka je razlog što Smith izlaže razliku između «*prirodne cene robā*» i njihove «*tržišne cene*». Ricardo usvaja ovo od njega, ali zaboravlja da «*prirodna cena*» Adama Smitha nije ništa drugo, prema Smithovim premisama, do *cena koštanja* koja rezultira iz konkurencije, i da je ta cena koštanja kod Smitha samo utoliko istovetna s «*vrednošću*» robe, ukoliko Smith zaboravlja svoje dublje shvatanje i ostaje pri pogrešnom shvatanju, koje je pocrpao iz *privida* površine, da se razmenska vrednost roba obrazuje sastavljanjem samostalno određenih vrednosti najamnine, profita i rente. Dok Ricardo to shvatanje stalno pobija, on usvaja od Adama Smitha na tom shvatanju zasnovanu konfuziju i identifikovanje *razmenske vrednosti i cene koštanja* ili *privodne cene*. Kod Smitha je ova konfuzija

opravdana zato što celo njegovo istraživanje *prirodne cene polazi* od njegovog drugog, pogrešnog shvatanja *vrednosti*. Ali kod Ricarda je ona sasvim neopravdana, jer on nigde ne usvaja to Smithovo pogrešno shvatanje, već ga *ex professo* pobija kao nedoslednost. No Smithu je pošlo za rukom da ga *prirodnom cenom* ponovo uhvati.

Pošto je Smith *sastavio* vrednost robe iz samostalno i od nje nezavisno određenih *vrednosti najamnine, profita i rente*, on se sada pita, kako se određuju ove elementarne vrednosti? I tu Smith polazi od pojave kako je ona data u konkurenciji.

Glava VII, knjiga prva, »O prirodnoj i tržišnoj ceni roba.«

«U svakom društvu ili kraju *postoji srednja ili prosečna stopa* za najamninu-profit i rentu.» (Isto, t. I, str. 110.) Tu »prosečnu stopu možemo nazvati *prirodnom stopom* najamnine, profita i rente za vreme i mesto u kojima je ta stopa uobičajena«. (Isto, str. 101 - 111.) «Ako je *cena* neke robe taman tolika da se njome mogu platiti renta, najmnina i profit po njihovoj *prirodnoj* stopi, onda je roba prodata po svojoj *prirodnoj ceni*.» (Isto, str. 111.)

Ta prirodna cena je tada *cena koštanja* robe, a cena koštanja podudara se s *vrednošću* robe, pošto je pretpostavljeno da vrednost ove druge obrazuju vrednosti najamnine, profita i rente.

«Roba se tada [550] prodaje *tačno za onoliko koliko vredi*» (roba je tada prodata po svojoj *vrednosti*) ili «za onoliko koliko je *stala* onoga koji je iznosi na tržište» (po njenoj *vrednosti* ili po njenoj *ceni koštanja*); »jer, iako se u običnoj jezičkoj upotrebi, kada se govori o *prvobitnim troškovima* neke robe, u te troškove *ne uključuje* profit prodavca, on bi pri trgovanju ipak izgubio ako ne bi robu prodao s *profitom koji je* u njegovom kraju uobičajen. Jer, on *bi taj profit* mogao da postigne *upotrebljavajući svoj kapital na drugom mestu*.» (Isto, str. 111.)

Ovde imamo celu istoriju postanka prirodne cene, i pri tom izloženu sasvim odgovarajućim jezikom i logikom. Pošto vrednost robe obrazuju cene najamnine, profita i rente, a prava vrednost ovih poslednjih obrazuje se opet kada se oni nalaze na svojoj *prirodnoj stopi*, to je onda jasno da je vrednost *robe* istovetna sa njenom *cenom koštanja*, a ova poslednja s *prirodnom cenom* robe. Stopa profita, kao i stopa najamnine pretpostavljaju se kao *date*. Takve su one za *obrazovanje* cene koštanja. One su *pretpostavka* cene koštanja. One se čine, dakle, i pojedinačnom kapitalisti kao *date*. Kako, gde i kada, ništa ga se ne tiče. Smith je ovde na stanovištu pojedinačnog kapitaliste, agenta kapitalističke proizvodnje koji utvrđuje cenu koštanja svojoj robi: toliko za najamninu itd., toliko iznosi opšta profitna stopa. *Ergo*: Tako tome kapitalisti *izgleda* operacija kojom se utvrđuje *cena koštanja* robe, ili, kako mu se dalje čini, *vrednost* robe, jer on isto tako zna da tržišna cena stoji čas iznad čas ispod cene koštanja, koja mu se zbog toga čini kao idealna cena robe, njena apsolutna cena za razliku od kolebanja njene cene, ukoliko, kao njena *vrednost*, ukoliko on uopšte ima vremena da razmišlja o takvim stvarima. I prenoseći se usred

konkurencije, Smith odmah i rezonuje i derezonuje i dalje tako specifičnom logikom kapitaliste iz ove oblasti. On primećuje: Pod *troškovima* se u običnom životu ne razume *profit* koji prodavac ostvaruje (koji nužno čini višak iznad njegovih izdataka). Zašto onda uračunavaš profit u cenu koštanja? Smith odgovara s dubokoumnim kapitalistom, kome se ovo pitanje postavlja, ovako:

Profit uopšte mora ući u cenu koštanja, jer bih bio na gubitku ako bi *samo profit* od 9 umesto od 10 odsto ušao u cenu koštanja^[62].

Ova naivnost kojom Smith, s jedne strane, govori iz duše agenta kapitalističke proizvodnje i jasno i glasno prikazuje stvari sasvim onako kako se one ovom čine, kako ih on zamišlja, i kako one određuju njegovu praktičnu delatnost, i kako se u stvari na izgled zbivaju, dok s druge strane mestimično otkriva dublju vezu — ta naivnost daje knjizi veliku draž.

I ovde se vidi zašto Smith — uprkos velikoj unutrašnjoj sumnji o toj tački — razlaže vrednost robe samo na rentu, profit i najamninu, a postojani kapital izostavlja, iako ga, naravno, kod svakog pojedinačnog kapitaliste dopušta. Jer inače bi se reklo: Vrednost robe sastoji se iz najamnine, profita, rente i onog dela vrednosti robe koji se ne sastoji iz najamnine, profita, rente. Na taj način bilo bi nužno da se vrednost utvrdi nezavisno od najamnine, profita i rente.

Ako osim izdatka za prosečnu najamninu itd. cena robe donosi prosečni profit i — ukoliko ulazi renta — prosečnu rentu, ona se prodaje po svojoj *prirodnoj ceni* ili *ceni koštanja*, a ta cena koštanja je ravna njenoj *vrednosti*, jer je njena vrednost samo zbir prirodnih vrednosti najamnine, profita i rente.

||551| Smith inače, pošto je jednom stao na tle konkurencije, profitnu stopu itd. *pretpostavio* kao *datu*, tačno izlaže *prirodnu cenu* ili *cenu koštanja*; naime, tu cenu koštanja za razliku od tržišne cene.

«*Prirodna cena* robe, *ili* ukupna *vrednost* rente, profita i najamnine koja se za nju» (robu) «mora platiti da bi došla na tržište.» (Isto, str. 112.)

Ova cena koštanja robe razlikuje se od njene *stvarne cene* ili *tržišne cene* robe. (Isto, str. 112.) Poslednja cena zavisi od ponude i tražnje.

[Zbir] *troškova proizvodnje* robe ili *cena koštanja* robe upravo i jeste «*ukupna vrednost* rente, profita i najamnine, *koja se mora platiti da bi se ta roba iznela na tržište*». (Isto, str. 113.) Ako se ponuda i tražnja poklapaju, onda je tržišna cena jednaka s prirodnom cenom.

«Ako je količina iznesena na tržište upravo dovoljna da se zadovolji stvarna tražnja, i ako ne prelazi tražnju, onda će se *tržišna cena* naravno tačno... podudarati s *prirodnim cenom*.» (Isto, str. 114.) «*Prirodna* cena je dakle središte kome postojano gravitiraju cene svekolike robe. Razne slučajnosti mogu ih ponekad izdići iznad nje, a ponekad oboriti ispod nje.» (Isto, str. 116.)

Otuda Smith zaključuje da će u svemu

»ukupna suma industrijske delatnosti koja se godišnje troši da bi se neka roba iznela na tržište« odgovarati potrebama društva, ili »stvarnoj tražnji«. (Isto, str. 117.)

Što Ricardo shvata kao raspodelu opšteg kapitala među različite industrijske grane, to se ovde još javlja u naivnijem obliku »industrijske delatnosti« koja je potrebna da se »neka određena roba« proizvede. Izjednačenje cena između prodavca iste robe u tržišnu cenu i izjednačenje tržišnih cena različitih roba u cenu koštanja isprepleteno je ovde još bez ikakvog reda.

Smith ovde dolazi samo sasvim slučajno na uticaj promene u realnim vrednostima roba na prirodne cene ili cene koštanja.

Naime, u poljoprivredi

»proizvešće jednaka količina rada u raznim godinama veoma različite količine roba, dok u drugim granama proizvodnje proizvodi uvek jednake ili gotovo jednake količine kao i ranije. Isti broj radnika proizvešće u poljoprivredi u raznim godinama veoma različite količine žita, vina, ulja, hmelja itd. Ali jednak broj prelaca i ткача proizvešće svake godine jednaku ili gotovo jednaku količinu platna ili sukna . . . U drugima« (nepoljoprivrednim) »granama proizvodnje, gde proizvod jednake količine rada ostaje uvek isti ili približno isti« (to jest dok uslovi proizvodnje ostaju isti), »može se mnogo tačnije prilagoditi stvarnoj tražnji.« (Isto, str. 117 - 118.)

Ovde Smith vidi da prosta promena u proizvodnosti »jednakih količina rada«, dakle u stvarnim vrednostima roba, menja cene koštanja. Ali svodeći tu konstataciju na odnos ponude i tražnje, on joj oduzima svako posebno obeležje. Prema njegovom sopstvenom izlaganju stvar je, kako je on prikazuje, pogrešna. Jer, ako u poljoprivredi usled vremenskih prilika itd. »jednake količine rada« daju različite mase proizvoda, to nam on sam izlaže kako usled mašinerije, podele rada itd. »jednake količine rada« daju i u industriji itd. veoma različite mase proizvoda. Prema tome, poljoprivredu ne odvaja od ostale industrije ta razlika, već okolnost što se u jednom slučaju »proizvodna snaga u unapred određenom stepenu« primenjuje, dok u drugom slučaju zavisi od prirodnih slučajnosti. Ali ostaje rezultat: da vrednost roba ili količina rada koja se, prema proizvodnosti rada, ima utrošiti na neku datu robu menja njene cene koštanja.

U sledećem stavu Adam Smith je već i pokazao kako seljenje kapitala iz jedne grane proizvodnje u drugu uspostavlja cenu koštanja u različitim granama proizvodnje. No to kod njega nije tako jasno kao kod Ricarda. Jer, ako cena robe ||552| padne ispod njene prirodne cene, onda se to, prema njegovom izlaganju, dešava zato što je jedan od elemenata te cene pao ispod prirodne stope. Ne dešava se to dakle zbog toga što se kapitali povlače ili sele, nego zbog toga što rad, kapital i zemlja prelaze iz jedne grane u drugu. U tome je njegovo shvatanje doslednije od Ricardovog, ali je pogrešno.

«Ma koji se deo cene» (prirodne) «platio ispod njegove prirodne stope, ljudi koji su u njemu zainteresovani odmah će osetiti gubitak i bez okolišenja će *poćući toliko zemlje ili toliko rada ili toliko kapitala iz te grane proizvodnje da će na tržište iznesena količina odnosnih roba biti uskoro upravo dovoljna da zadovolji stvarnu tražnju*. Tako bi njihova *tržišna cena* uskoro opet dostigla *prirodnu cenu*, bar svugde gde vlada potpuna sloboda.» (Isto, str. 125.)

To je bitna razlika između Smithovog i Ricardovog shvatanja izjednačenja u *prirodnu cenu*. Smithovo [shvatanje] zasniva se na njegovoj pogrešnoj pretpostavci da ta tri elementa određuju samostalno vrednost robe, dok se Ricardovo zasniva na tačnoj pretpostavci da jedino *prosečna profitna stopa* (pri čemu je najamnina data) uspostavlja cene koštanja.

[2. Smithova teorija o »prirodnoj stopi najamnine, profita i rente]

«Prirodna cena menja se s prirodnom stopom svakoga njenog sastavnog dela, najamnine, profita i rente.» (Isto, str. 127.)

I sad Smith u VIII, IX, X i XI glavi prve knjige teži da odredi prirodnu stopu tih »sastavnih delova«, najamnine, rente i profita, kao i promene te stope.

Glava VIII: »O najamnini«.

Na početku glave o najamnini Smith — napuštajući stanovište zasnovano na prividnosti konkurencije — izlaže najpre pravu prirodu viška vrednosti, a profit i rentu [posmatra] samo kao njegove oblike.

Pri istraživanju najamnine on polazi, radi određivanja prirodne stope, naime vrednosti same radne snage, od *potrebne najamnine*.

«Čovek uvek mora biti u mogućnosti da živi od svoga rada i njegova najamnina mora biti dovoljna bar za njegovo izdržavanje. U većini slučajeva ona mora iznositi i nešto više, inače radnik ne bi mogao da odgaji decu, i rod takvih radnih ljudi morao bi da izumre s prvom generacijom.» (Isto, str. 136.)

Pa i ovo postaje beznačajno jer se Smith nikada ne pita kako se uopšte određuje vrednost potrebnih životnih sredstava, to jest ove robe. I tu Smith, pošto je napustio svoje glavno shvatanje, mora da kaže: cenu najamnine određuje cena životnih sredstava, a cenu životnih sredstava cena najamnine. Pošto je jednom pretpostavio da je *vrednost* najamnine utvrđena, on opet tačno opisuje njena kolebanja, kako se pokazuju u konkurenciji, kao i okolnosti koje ta kolebanja izazivaju. Ovo spada u egzotični deo i ovde nas se ništa ne tiče.

(Posebno Smith tretira uvećanje, *akumulaciju* kapitala, ali nam ne kazuje šta određuje tu akumulaciju, pošto se ona može brzo odvijati

kada je ili stopa najamnine relativno niska a proizvodnost rada visoka (u tom slučaju je porast najamnine uvek samo posledica njenog prethodnog stalno niskog stanja), ili kada je stopa akumulacije niska, ali je proizvodnost rada visoka. U prvom slučaju on bi sa svog stanovišta stopu najamnine morao izvesti iz profitne stope (to jest iz stope najamnine), u drugom slučaju iz profitne mase, što bi međutim opet iziskivalo istraživanje *vrednosti* robe.)

On želi da razvije vrednost robe iz vrednosti rada kao iz jednog od njenih sastavnih delova. A veličinu najamnine on, s druge strane, razvija odatle što se

najamnine . . . ne kolebaju gore-dole s cenama životnih sredstava (isto, str. 149) i što *najamnine u raznim mestima moraju pokazivati veće razlike nego cene životnih sredstava*. (Isto, str. 150.)

U stvari, ova glava ne sadrži ništa što spada u stvar, osim određivanja *minimuma najamnine*, alias vrednosti radne snage. Tu se Smith instinktivno vraća na svoje dublje shvatanje, zatim ga opet napušta, tako da čak i gornja odredba ništa [ne znači]. Jer, čime [on želi] da odredi *vrednost* potrebnih životnih sredstava — dakle robe uopšte? Delom prirodnom cenom rada. A čime se određuje ova cena? Vrednošću životnih sredstava ili roba uopšte. Iz šupljeg u prazno. Inače, ova glava ne sadrži nijednu reč o stvari, o *prirodnoj ceni* rada, ||553| već samo istraživanja o povećanju najamnine iznad nivoa prirodne stope; naime, srazmerno brzini kojom se kapital akumulira, kojom napreduje akumulacija kapitala. Zatim Smith istražuje različna društvena stanja u kojima je to slučaj i naposljetku zadaje udarac određivanju vrednosti robe najamninom — a najamnine vrednošću potrebnih životnih sredstava — dokazom da u Engleskoj, kako se čini to nije slučaj. Između toga nalazimo parče Malthusove teorije o stanovništvu, jer je najmnina određena količinom životnih sredstava koja je potrebna ne samo za život nego i za reprodukciju stanovništva.

Pošto je Adam Smith, naime, pokušao da dokaže da se najmnina u 18. veku, posebno u Engleskoj, *povećala*, on postavlja pitanje da li se to ima smatrati »kao korisno ili kao štetno po društvo«. (Isto, str. 159.) Tom prilikom on se opet prolazno vraća svome dubljem shvatanju, prema kojem su profit i renta samo udeli u radnikovom *proizvodu*. Radnici, kaže on,

*sačinjavaju prvo daleko najveći deo društva. Pa zar se može ikada smatrati za štetno po celinu ono što popravlja sudbinu najvećeg dela celine? Svakako se ne može smatrati neko društvo za srećno i napredno ako je daleko najveći deo njegovih članova siromašan i jadan. Osim toga sama pravičnost zahteva da oni koji *celo telo nacije* snabdevaju hranom, odećom i stanovima imaju bar *toliko udela u proizvodu svoga sopstvenog rada* da bi se sami mogli prilično hraniti, odevati i okučiti.* (Isto, str. 159 - 160.)

Tom prilikom dotiče se Smith i teorije o stanovništvu.

»Premda siromaštvo, van svake sumnje, ubija volju za sklapanje brakova, ono ipak ne onemogućava sklapanje brakova. Čini se čak da ono povećava razmnožavanje... Neplodnost, ta tako česta pojava kod žena viših staleža, neobično je retka kod žena nižih klasa... No iako siromaštvo ne sprečava radanje dece, ono ipak jako otežava njihovo odgajanje. Nežna biljka se pojavi na svet, ali u takvoj hladnoj zemlji i u takvoj surovoj klimi da brzo uvene i ugine... Svaka životinjska vrsta razmnožava se prirodno u srazmeri prema svojim životnim sredstvima, i nijedna vrsta ne može se množiti preko te granice. Ali u civilizovanom društvu može nedostatak u životnim sredstvima samo u nižim klasama naroda da postavi granicu razmnožavanja čovečanstva... *Tražnja ljudi reguliše dakle proizvodnje ljudi na isti način kao što je to slučaj i sa svakom drugom robom; ubrzava ga ako se zbiva odveć sporo, i usporava ga ako napreduje odveć brzo.*« (Isto, str. 161 - 163.)

Veza minimalne najamnine s različnim društvenim stanjima je ova:

»Najmnine koje se plaćaju fizičkim radnicima i posluzi svake vrste moraju biti, opšte uzev, dovoljne za *razmnožavanje roda fizičkih radnika* i posluge u *onoj meri* koju iziskuje rastuća, padajuća ili nepromenjena tražnja društva.« (Isto, str. 164.) (*La société! c'est-à-dire — le capital*¹.)

On zatim pokazuje da je rob »skuplji« od slobodnog radnika, jer ovaj poslednji *sam bdi nad svojim »trošenjem«, dok trošenje prvoga* nadgleda »nepažljivi gospodar ili nemarni nadzornik«. (Isto, str. 164.) »Fond« za naknadu »trošenja« slobodni radnik upotrebljava štedljivo, dok se kod roba tim »fondom« nerazumno upravlja, on se rasipa.

»Fondom koji je, tako reći, određen da naknadi i obnovi *trošenje roba* zbog starosti ili rada obično upravlja nepažljivi gospodar ili nemarni nadzornik. Naprotiv, onim fondom koji je određen za istu svrhu kod slobodnog radnika upravlja ovaj sam. Nered koji obično vlada u gazdinstvu bogataša dolazi naravno do zraza i u upravljanju prvim fondom. Stoga umerenost i brižljiva štedljivost siomaha važe naravno i u upravljanju drugim fondom.« (Isto, str. 164.)

U odredbu minimalne najamnine ili prirodne cene rada spada i to da je ta cena niža kod slobodnog radnika negoli kod roba. Kod Smitha se nailazi na to.

»Rad slobodnog radnika je na kraju jeftiniji od rada roba.« (Isto, str. 165.) »Ako je obilno plaćanje rada posledica povećanja bogatstva, onda ono postaje i uzrok povećanju stanovništva. Žaliti se na to znači ||554| žaliti se na nešto što je nužan uzrok opštem blagostanju i njegova nužna posledica.« (Isto, str. 165.)

Smith se dalje zauzima za visoku najmninu.

»Ona ne samo što ubrzava množenje stanovništva nego si bodri radinost prostog naroda. Najmnina je bodrenje na marljivost, koja se kao i svaka druga ljud-

¹ Društva, to jest — kapitala

ska osobina usavršava u meri u kojoj biva podsticana. Izdašna ishrana snaži radnikovo telo, a uzdanje u to da će svoj položaj popraviti... podstiče ga da svoju snagu napregne do krajnje granice. Stoga i vidimo da su radnici svuda gde su najamnine visoke marljiviji, istrajniji i okretniji negoli tamo gde su najamnine niske.« (Isto, str. 166.)

Ali viša najamnina podstiče radnike i na preterivanje i na pre vremena upropašćenje njihove radne snage.

«Radnici kojima se dobro plaća od komada veoma su skloni da preteraju s radom i da svoje zdravlje i snagu upropaste za nekoliko godina.« (Isto, str. 166 - 167.) «Kad bi majstori uvek slušali zapovesti razbora i čovečnosti, oni bi češće imali prilike da revnost mnogih svojih radnika umeravaju nego da je podstiču.« (Isto, str. 168.)

Dalje on govori protiv toga da «bi nešto više blagostanja moglo radnike da uleni«. (Isto, str. 169.)

Zatim istražuje da li je istina da su radnici u rodnim godinama lenji negoli u nerodnima. I kako uopšte stoji stvar s odnosom između najamnine i cene životnih sredstava. Ovde se opet javlja nedoslednost.

«Novčanu cenu rada nužno određuju dve okolnosti: tražnja rada i cena životnih sredstava i sredstava za uživanje... Novčana cena rada upravlja se dakle prema tome koliko je potrebno da se ta količina (životnih sredstava i sredstava za uživanje) kupi.« (Isto, str. 175.)

On zatim istražuje zašto može najamnina — u vezi s tražnjom rada — u rodnim godinama da se povećava, a u nerodnim da se smanjuje (isto, str. 176, i dalje).

Uzroci u dobrim i lošim godinama potiru se.

«Oskudica u skupoj godini smanjuje tražnju rada te tako ima tendenciju da obara njegovu cenu, međutim visoka cena životnih sredstava teži da cenu rada povisi. Obrnuto, u jeftinim godinama ispoljava se tendencija da se novčana cena rada povisi pošto se tražnja rada uvećava; ali jeftinoća životnih sredstava deluje u pravcu njenog obaranja. Izgleda da se oba ova među sobom suprotna uzroka u toku običnih kolebanja u ceni životnih sredstava drže u međusobnoj ravnoteži, što je verovatno delimično uzrok tome što se najamnine svuda utoliko manje kolebaju i što ostaju duže nepromenjene nego cene životnih sredstava.« (Isto, str. 177.)

Najzad, posle svih tih cik-caka, on stavlja nasuprot najamnini kao izvoru vrednosti roba opet svoje prvobitno dublje shvatanje da je vrednost roba određena količinom rada. Dobije li radnik u dobrim godinama ili s uvećanjem kapitala *više* roba, onda on i proizvodi mnogo više roba; ili, pojedinačna roba sadrži manju količinu rada. On može, dakle, da dobije veću količinu robe od manje vrednosti, te tako može profit, to je logički zaključak, da raste uprkos rastućoj apsolutnoj najamnini.

»Povećanje najamnine nužno povišava cenu mnogih roba *jer uvećava onaj deo cene koji se svodi na najminu*, i utoliko teži tome da ograniči potrošnju tih roba u zemlji kao i u inostranstvu. Ali isti uzrok koji izaziva povećanje najmnine, naime umnožavanja kapitala, ima tendenciju da poviši proizvodnost rada, tako da manja količina rada može da dá veći proizvod.« [Do toga dolazi zahvaljujući], podeli rada, primeni mašinerije, pronalascima itd. . . . »Usled svih ovih poboljšanja mnoge robe mogu se sada proizvesti *s mnogo manje rada nego ranije*, tako da će *povećanje cene rada smanjivanjem njegove količine biti više nego uravnoteženo.*« (Isto, str. 177 - 178.)

Rad se plaća bolje, ali pojedina roba sadrži manje rada, dakle za pojedinu robu ima manje da se plati. Tako Smith ukida ili, tačnije, parališe, kompenzuje svoju pogrešnu teoriju po kojoj najamnina određuje vrednost robe kao konstituišući element vrednosti, svojom pravilnom teorijom po kojoj se vrednost robe određuje količinom rada koju ona sadrži.

||555| *Glava IX: O profitu na kapital.*

Tu ima, dakle, da se odredi prirodna stopa drugog elementa, koji određuje i konstituiše prirodnu cenu *ili* vrednost robe. Šta Smith kaže o uzroku *padanja profitne stope* (isto, str. 179, 180, 190, 193, 196, 197. itd.) razmotrićemo kasnije.

Tu je sad Smith u velikoj neprilici. On kaže da već određivanje prosečne najmnine izlazi na to da je to »uobičajena najamnina«, (isto, str. 179) dakle stopa faktične najmnine. »*Ali i tu određenost je teško postići za profit na kapital.*« (Isto, str. 179.) Osim od sreće i nesreće preduzimača, »taj profit zavisi. . . od svake promene u cenama robe« (isto, str. 180), dok mi treba da odredimo upravo prirodnu cenu tih roba prirodnom stopom profita, kao jednom od konstituišućih elemenata »vrednosti«. To je već teško utvrditi u pojedinačnoj industriji za pojedinačne kapitaliste.

»Još bi teže bilo utvrditi prosečni profit u svima različnim industrijskim granama neke velike države.« (Isto, str. 180.)

Ali o »prosečnim profitima kapitala« možemo stvoriti predstavu »prema veličini *kamate* na novac«:

»Možemo postaviti načelo da tamo gde se novcem mogu postići veliki profiti obično ima i mnogo da se plati za njegovo iskorišćavanje, a da tamo gde se mogu ostvariti samo mali profiti plaća se manja kamata za upotrebu novca.« (Isto, str. 180 - 181.)

Smith ne kaže da kamatna stopa određuje profitnu stopu. On izrično kaže obrnuto. Ali o kamatnoj stopi u raznim epohama itd. postoje anali kojih nema za profitnu stopu. Kamatne stope su prema tome simptomi po kojima se može oceniti približno stanje profitne stope. Ali zadatak se nije sastojao u tome da se uporedi stanje datih profitnih stopa, nego u tome da se odredi *prirodna visina profitne stope*. Smith prelazi na sporedno istraživanje stanja kamatne stope u

raznim vremenima, što se uopšte ne odnosi na problem koji je sebi postavio. On razmatra razne epohe u Engleskoj, zatim upoređuje to sa Škotskom, Francuskom, Holandijom i nalazi da su — izuzev američke kolonije —

»visoke najamnine i visoki profiti prirodne stvari koje se retko nalaze zajedno, osim u osobenim uslovima neke nove kolonije.« (Isto, str. 187.)

Ovde pokušava Adam Smith već približno, kao i Ricardo, ali do izvesnog stepena bolje, da objasni visoke profite:

»Neka nova kolonija mora za neko vreme da ima manje kapitala u srazmeri prema svom području i manje ljudi u srazmeri prema svome kapitalu negoli većina ostalih zemalja. Kolonisti imaju više zemlje nego što mogu da obrade s postojećim kapitalom. Stoga oni koji raspolazu kapitalom ulažu *ga samo u obdelavanje najplodnije zemlje i najpovoljnijeg položaja*, predela na morskoj obali i na obalama plovnihi reka. Takva zemlja kupuje se veoma često po ceni koja se još nalazi ispod vrednosti njenog prirodnog prinosa.« (Dakle, ne staje u stvari *ništa*.) »Kapital koji se upotrebljava za kupovinu i melioraciju takvih zemalja mora donositi veoma visoki profit, pa stoga mora biti i u mogućnosti da plaća i vrlo visoke kamate. Njegova brza akumulacija u tako profitonosnoj grani proizvodnje omogućava vlasniku plantaže da brže povećava broj svojih radnika negoli što može da ih nađe u novoj naseobini. On stoga mora one koje nalazi izdašno da plaća. *U srazmeri u kojoj se kolonija razvija profiti na kapital bivaju manji. Ako je najplodnija zemlja kao i ona najpovoljnijeg položaja zauzeta, onda se obdelavanjem zemlje manje plodnosti i manje povoljnog položaja može postići samo manji profit*, a za uloženi kapital plaćati manja kamata. Zbog toga je . . . kamatna stopa u većini naših kolonija u toku ovoga veka znatno pala.« (Isto, str. 187 - 189.)

Ovo, iako izvedeno na drugi način, predstavlja jednu od osnova Ricardovog objašnjenja pada profita. Opšte uzev, Smith ovde sve objašnjava konkurencijom kapitala, sa čijim uvećanjem profit pada i sa čijim padom raste, prema čemu se onda i najamnina, obrnuto, diže ili pada.

[[556]] »Neočekivano padanje zaliha kapitala nekog društva, ili fonda koji je određen za održavanje procesa proizvodnje, obara na jednoj strani najamninu, ali povišava na drugoj strani profit na kapital, pa stoga i kamatu na kapital. Pošto najamnina pada, imaoći kapitala koji ostaje u društvu mogu svoje robe uz manje troškove da iznesu na tržište nego ranije i pošto se upotrebljava manje kapitala za zadovoljavanje tražnje na tržištu, oni ih mogu skuplje prodati.« (Isto, str. 191 - 192.)

[Smith] govori zatim o najvišoj i najnižoj profitnoj stopi.

»Najviša stopa« je ona »koja u najvećem delu robe apsorbuje sve što bi trebalo da ode na zemljišnu rentu, dakle ostavlja samo onoliko koliko je potrebno da se plati rad utrošen za proizvodnju te robe i za njen prevoz na tržište, i to po najnižoj tarifi po kojoj se rad uopšte može platiti, to jest koliko je potrebno za goli život radnika.« (Isto, str. 197 - 198.)

«Najniža uobičajena profitna stopa uvek mora iznositi nešto više od onoga što je dovoljno da se pokriju slučajni gubici kojima je izloženo svako ulaganje kapitala. Samo suvišak preko toga sačinjava profit ili čistu dobit.» (Isto, str. 196.)

Smith stvarno sam karakteriše ono što kaže o »prirodnoj stopi«.

«U Velikoj Britaniji se dvostruki iznos kamate smatra za ono što trgovci zovu *pristojnim, umerenim, razboritim profitom* — nazivi koji, po mome shvatanju, ne kazuju drugo nego: u zemlji uobičajeni profit.» (Isto, str. 198.)

I stvarno, Smith doduše ne naziva taj »u zemlji uobičajeni profit« ni umereni ni pristojni, ali mu daje naziv »prirodna stopa profita«, pri tom nam ne kaže šta je to, ili kako se to određuje, iako treba da posredstvom te »prirodne stope profita« odredimo »prirodnu cenu« robe.

«U zemljama čije se bogatstvo brzo uvećava može niska profitna stopa da izravna visoku najamninu u cenama mnogih roba i da te zemlje dovede u mogućnost da prodaju isto tako jeftino kao i njihovi manje napredni susedi, iako su kod ovih poslednjih najmnine niske.» (Isto, str. 199.)

Niski profiti i visoke najmnine ne nalaze se ovde u odnosu uzajamnog dejstva, nego isti uzrok — naglo uvećanje ili akumulacija kapitala stvara i jedno i drugo. I profit i najmnina ulaze u cenu, *konstituišu* je. Ako je, dakle, jedno visoko a drugo nisko, cena ostaje ista itd.

Smith shvata ovde profit samo kao povišenje cene, jer on dalje veli:

«Visoki profiti imaju stvarno u mnogo većoj meri tendenciju da povišavaju cenu proizvoda nego što je imaju visoke najmnine.» (Isto, str. 199.) Na primer, ako bi se najmnina svih radnika zaposlenih u proizvodnji platna . . . povećala za 2 pensa na dan, to bi povišilo cenu jednom komadu platna samo za toliko puta po 2 pensa koliko je radnika bilo zaposleno u njegovoj izradi »pomnoženo s brojem dana koje su oni za to upotrebili. Onaj deo cene roba koji se sastoji iz najmnine povišavao bi se u toku različitih stupnjeva procesa fabrikacije usled povećanja najmnine samo u aritmetičkoj proporciji. Ali ako bi se profiti svih različitih preduzetnika koji zapošljavaju te radnike povećali za 5 odsto, onda bi se onaj deo cene roba koji se sastoji iz profita povećavao od jedne faze proizvodnje do druge u *geometrijskoj progresiji* s povišenom profitnom stopom . . . Povišenje najmnina povišava cenu roba kao što proste kamate povećavaju dug. Povišenje profita deluje kao složena kamata.» (Isto, str. 200 - 201.)

Na kraju te glave Smith nam ujedno saopštava *odakle* mu celo to shvatanje da se cena robe — ili njena vrednost — obrazuje vrednostima najmnina i profita — naime — od amis du commerce¹, od praktičnih pravovernika konkurencije.

¹ prijatelja trgovine (Fourier-ov izraz)

»Naši trgovci i manufakturisti žale se mnogo na štetan uticaj visokih najamnina, koje dižu cene njihovoj robi i time koče prođu robe u zemlji i inostranstvu. Ali, oni ništa ne kazuju o štetnim uticajima visokih profita. Oni čute [557] o ubitačnom dejstvu svojih sopstvenih dobitaka. Oni se žale samo na dobitke drugih ljudi.« (Isto, str. 201.)

U glavi X Smith *istražuje najamnine i profite u raznim granama upotrebe rada i kapitala*. To se odnosi samo na detalj; Spada dakle u glavu o konkurenciji, i u svojoj vrsti je veoma dobro. Sasvim egzotično.

〈*Proizvodan i neproizvodan rad:*

»Lutrija pravne nauke ne raspodeljuje svoje darove sasvim pravedno. Ovaj stalež, kao i mnogi drugi slobodni i časni pozivi, u pogledu novčane zarade nesumnjivo je preslabo plaćen.« (Isto, t. I, gl. X, str. 216/217.)

Isto tako on kaže i o *vojnima*:

»Njihova plata je manja od najamnine nadničara, a njihovi napori u aktivnoj službi mnogo su veći.« (Isto, str. 223.)

O *mornarima* u mornarici:

»Iako su njihova veština i okretnost daleko veći od veštine i okretnosti veštine fizičkih radnika, i mada je ceo njihov život neprekidan lanac tegoba i opasnosti... njihove plate nisu više od najamnina nadničara u luci, koja određuje visinu plata pomoraca.« (Tom I, gl. X, str. 224.)

Ironično:

»Bilo bi bez sumnje neumesno kad bismo popa ili kapelana hteli uporediti s nadničarom. Pa ipak smemo s punim pravom pretpostaviti da je plata popa ili kapelana iste prirode kao i najamnina toga nadničara.« (Tom I, gl. X, str. 271.)

O *literatima* veli izričito da su odveć loše plaćeni zbog svog prevelikog broja, i podseća na to da su pre pronalaska štampe *studenti i prosjaci* (isto, str. 276/277) bili identični i izgleda da on to u izvesnom smislu primenjuje i na literate.)

Ova glava je puna finih opažanja i važnih primedaba.

»U istom društvu ili kraju prosečna stopa uobičajenih profita u raznim granama uloženog kapitala stoji mnogo bliže istom nivou negoli novčane najamnine raznih vrsta rada.« (Isto, str. 228.)

»*Proširenje tržišta*, koje daje mogućnost većeg ulaganja kapitala, smanjuje vidljivi profit; ali pošto iziskuje dovoz sa većih udaljenosti, ono povećava troškove proizvodnje. To smanjenje na jednoj strani i to povećanje na drugoj izgleda da se u većini slučajeva održavaju u ravnoteži« (u takvim artiklima kao hleb, meso itd.). (Isto, str. 232.)

»U malim gradovima i selima, zbog *ograničenosti tržišta*, preduzeća se ne mogu uvek proširivati u onoj srazmeri u kojoj rastu kapitali. Stopa profita neke

određene individue može tu da bude veoma visoka, ali njihova suma, ili masa, pa stoga i iznos njihove godišnje akumulacije neće nikada biti visoki. U velikim gradovima mogu se, naprotiv, preduzeća proširiti u onoj meri u kojoj raste kapital, a kredit čoveka koji ekonomiše i dobro vodi svoje poslove raste još daleko brže nego njegov kapital. Sfera njegovih preduzeća se proširuje u srazmeri s povećanjem oba.* (Isto, str. 233.)

Smith primećuje veoma tačno o *netacnim statističkim* prikazima najamnine, na primer u 16. i 17. itd. veku, da su tu najamnine bile samo najamnine kotedžera na primer; jednim delom svoga vremena oni su bili zaposleni na svojim kotedžima ili su radili za svoga gospodara (koji im je dao »kuću, mali povrtinjak, toliko livade koliko je bilo potrebno da se ishrani jedna krava, i možda jedan ili dva ekera loše oranice« i, kad su mu radili, vrlo oskudnu najmninu), a

»svoje preteklo vreme rado su stavljali na raspolaganje svakome ko je hteo da ih zaposli; i oni su radili za nižu najmninu negoli ostali radnici.« (Isto, str. 241.) »Mnogi pisci koji su prikupljali podatke o cenama rada i životnih sredstava ranijih vremena i sa zadovoljstvom ukazivali na njihov neobično niski nivo, izgleda da su tu slučajnu zaradu smatrali za *ukupan dohodak* tih radnika.« (Isto, str. 242.)

On uopšte primećuje potpuno tačno:

»To izjednačenje u zbiru nepovoljnih i povoljnih strana različnih vrsta upotrebe rada i kapitala moguće je samo u onim granama delatnosti koje sačinjavaju jedino ili glavno zanimanje onih koji se time bave.« (Isto, str. 240.)

Üostalom to je Steuart već sasvim dobro izložio, naročito u pogledu poljoprivrednih najamnina, čim se vreme stalo ceniti^[63].

||558| U pogledu *akumulacije gradskog kapitala u srednjem veku* Smith primećuje u toj glavi veoma tačno da je ona uglavnom nastala iz eksploatacije sela (putem trgovine i zanata). (Tome još treba dodati livhare, kao i haute finance¹, ukratko, trgovce novcem.)

»Svaka klasa« (u *esnafskim gradovima*) »bila je svakako usled reglementacija prinudena da robe koje je u gradu kupovala od trgovaca i zanatlija drugih klasa plaća nešto skuplje nego što bi to inače bio slučaj. Ali je zato bila u stanju da svoju robu za isto toliko skuplje prodaje, i utoliko je to izašlo na isto. U međusobnom saobraćaju pojedinih klasa u granicama grada nijedna klasa nije gubila usled tih reglementacija. *Ali u saobraćaju sa selom sve su one bile na vrlo velikom dobitku*; i u tom saobraćaju sastoji se cela trgovina, koja svaki grad izdržava i obogaćuje. Svaki grad dobija sva svoja životna sredstva i sve sirovine za svoju industriju sa sela. On to plaća uglavnom na dva načina: prvo, time što jedan deo tih sirovina vraća selu u prerađenom stanju; u tom slučaju njihova cena se uvećava za *iznos najamnina radnika i profita njihovih majstora ili neposrednih unajmljivača*. Zatim time što na selo šalje proizvod u sirovom i prerađenom stanju, koji je dopremljen u grad iz inostranstva ili iz udaljenih krajeva zemlje, u kojem

¹ visoke finansije

slučaju se prvobitne cene tih roba uvećavaju za iznos *najamnina kirijaša ili pomoraca i profita trgovaca koji ove upošljavaju*. Dobit koja se ostvaruje u prvoj od obe vrste trgovine predstavlja *korist koju građ izvlači iz svoje industrije*; dobit druge vrste — *korist od unutrašnje i spoljne trgovine*. Najmnine radnika i profiti njihovih raznih unajmljivača sačinjavaju ukupnost te dobiti od obe vrste trgovine. Sve reglementacije, dakle, koje teže za tim da *te najmnine i profite podignu više nego što bi inače bili* utiču u tom pravcu da *osposobe građ da manjom količinom svoga rada kupi proizvod veće količine rada sela*.

◁Tu se dakle Smith vraća na tačnu odredbu vrednosti. Poslednje l. c. t. I, knjiga I, glava X, str. 259. Određivanje vrednosti *količinom rada*. To treba navesti kao primer kod njegovog izlaganja viška vrednosti. Ako su cene roba koje građ i selo razmenjuju takve da predstavljaju jednake količine rada, onda su jednake s vrednostima robe. Profit i najmnina, na obema stranama, ne mogu, dakle, odrediti te vrednosti, nego deoba tih vrednosti određuje profit i najmninu. Stoga i Smith nalazi da građ, koji razmenjuje manju količinu rada za veću količinu rada sela, dobija u odnosu prema selu ekstraprofit i ekstranajmninu. To ne bi bio slučaj kad građ ne bi prodavao svoju robu selu *iznad njene vrednosti*. U tom slučaju profit i najmnina ne bi se povisili *više nego što bi inače bili*. Ako su, dakle, profit i najmnina toliki koliki bi prirodno morali da budu, onda oni ne određuju vrednost robe, nego bivaju njome određivani. Profit i najmnina mogu tada nastati samo deobom *date*, pretpostavljene im *vrednosti* robe, ali ta vrednost ne može da rezultira iz profita i najmnina pretpostavljenih njoj samoj.▷

•One daju trgovcima i zanatlijama grada preimućstvo nad zemljoposjednicima, zakupcima i najmnim radnicima na selu i ukidaju onu prirodnu jednakost koja bi u saobraćaju između grada i sela bez njih vladala. *Godišnji ukupni proizvod rada raspodeljuje se godišnje među te dve grupe stanovništva. Zahvaljujući tim* (gradskim) *reglementacijama stanovnici grada dobijaju veći udeo u tom godišnjem proizvodu nego što bi inače dobili, a selu dopada manji udeo. Cena koju građ stvarno plaća za životna sredstva i sirovine koje godišnje uvozi sastoji se u količini fabrikata i druge robe koje godišnje izvozi. Što skuplje se prodaju drugi, to jeftinije se kupuju prvi. Radinost grada postaje sve unosnija, a radinost sela biva to sve manje.* (Isto, str. 258 - 260.)

Kad bi se dakle prema Smithovom izlaganju gradske i seoske robe čak i prodavale u srazmeri *količine rada* koju one uzajamno sadrže, one bi se prodavale po svojim *vrednostima*, a profit i najmnina na obema stranama ne bi dakle mogli *te vrednosti* odrediti, nego bi bile određene tim vrednostima. Izjednačenje profita — različito usled različitog organskog sastava kapitala — ovde nas se ne tiče, budući da ono profite izjednačuje umesto da ih diferencira.

[[559]] •Stanovnici nekog grada, *stisnuti na malom prostoru*, mogu lako da u ovom ili onom mestu jedan s drugim saobraćaju i da se sporazumevaju. Stoga

su čak i najznezatniji zanati koji se u gradovima obavljaju esnafski obavljaju.* (Str. 261.) «Stanovnici sela, koji su raštrkani po mestima udaljenim jedna od drugih, ne mogu se lako međusobno sporazumevati. Oni ne samo što nisu nikada stvarali esnafa nego ni esnafski duh nije nikada vladao među njima. Nikada se nije smatralo da je potrebno odrediti neko vreme šegrtovanja za poljoprivredu, za tu veliku proizvodnu granu sela.» (Isto, str. 262.)

Tom prilikom Smith govori o negativnim stranama »podele rada«. Seljak obavlja inteligentniji posao negoli mañufakturni radnik podvrgnut podeli rada.

«Rukovođenje radovima koji se pri svakoj smeni godišnjih doba i bezbrojnim drugim slučajnostima moraju drukčije udešavati — zahteva mnogo više oštroumnosti i smišljenosti negoli rukovođenje radovima koji se uvek ponavljaju na isti ili gotovo na isti način.» (Isto, str. 263.)

Podela rada razvija *društvenu* proizvodnu snagu rada ili proizvodnu snagu *društvenog* rada, ali na račun *opšte proizvodne sposobnosti radnika*. I ono povećanje *društvene proizvodne snage* stoga i istupa protiv njega kao povećana proizvodna snaga *ne njegovog* rada, nego sile koja njegovim radom vlada, to jest *kapitala*. Ako je gradski radnik razvijeniji od seoskoga, onda se to ima pripisati samo okolnosti što on usled svoga načina rada živi u *društvu*, dok seoski radnik usled svoga načina rada živi neposredno s *prirodom*.

«Nadmoćnost koju svuda u Evropi ima gradska privreda nad privredom sela ne treba pripisati jedino esnafima i njihovim reglementacijama. Tu privredu potpomažu još i mnogobrojna druga uređenja. Visoke carine na inostrane fabrike i na svu inostranu robu koju uvoze strani trgovci služe u istu svrhu.» (Isto, str. 265.) Te »ustanove štite ih« (gradove) »od konkurencije inostranstva«.

To više nije stvar gradske buržoazije nego već buržoazije koja je zakonodavna u nacionalnim razmerama kao corps de nation¹ ili pak kao treći stalež nacionalne skupštine ili kao donji dom. Specifičnost gradske buržoazije — uperenu protiv sela — predstavljaju trošarine i dažbine na gradskim kapijama, uopšte posredni porezi, koji su gradskog porekla (vidi Hüllmanna⁽⁶⁴⁾), dok su neposredni porezi seoskog porekla. Moglo bi izgledati kao da je, na primer, trošarina porez koji je grad samom sebi posredno nametnuo. Seljak ga mora predujmiti, ali ga on kroz cenu svoga proizvoda opet naplaćuje. Međutim, u srednjem veku to nije bio slučaj. Tražnja njegovih proizvoda — ukoliko ih je on uopšte pretvarao u robu i novac — bila je prisilno ograničena na određeno gradsko područje, tako da on nije imao moć da cenu svoga proizvoda povisi za ceo iznos gradskog poreza.

«Izgleda da je gradska privreda u Velikoj Britaniji imala ranije više preimućstva nad radinošću sela nego što ga ima danas. Najamnine poljoprivrednih radnika

¹ glavni deo nacije

bliže se danas više najamnina industrijskih radnika, i profiti u poljoprivredu uloženog kapitala približuju se više profitima kapitala uloženog u trgovinu i manu-fakturu nego što je to bio slučaj u prošlom (17.) veku ili u početku ovoga (18.) veka. »Tu promenu možemo smatrati kao nužnu, iako veoma zakasnelu posledicu izvanrednog podstreka koju je dobila gradska privredna delatnost. U gradovima akumulisani kapital vremenom se utoliko uvećao da se u privrednim granama svojstvenim tim gradovima ne može više upotrebiti uz stari profit. Te privredne grane imaju svoje granice, kao i sve ostale, i uvećanje kapitala uvećava konkurenciju u njima i time smanjuje profite. *Padanje profita u gradovima goni kapital na selo*, gde stvara novu tražnju poljoprivrednog rada i time povećava njegove najmnine. *On se tako proširuje*, tako reći, *po celoj zemlji* i nalazi primenu u poljoprivredi. *Tako se on delom vraća selu na čiji račun je velikim delom prvobitno bio akumulisan u gradovima.*» (Isto, str. 266 - 267.)

U XI glavi prve knjige Smith pokušava da odredi *prirodnu stopu zemljišne rente*, trećeg elementa koji konstituiše vrednost robe. Mi ćemo to ostaviti za kasnije, pošto se prethodno budemo ponovo vratili Ricardu.

Iz prethodnoga se objasnilo ovoliko: Kada Adam Smith *prirodnu cenu* ili *cenu koštanja robe* identifikuje s njenom *vrednošću*, onda to biva zato što je prethodno napustio svoje tačno shvatanje o vrednosti i zamenio ga emanirajućim, kako se nameće iz pojava konkurencije. U konkurenciji *cena koštanja*, a ne *vrednost*, izgleda kao regulator *tržišnih cena*, tako reći kao *unutrašnja cena* — kao vrednost roba. No ta cena koštanja izgleda u konkurenciji kao data posredstvom date prosečne stope najmnine, profita i rente. Smith stoga pokušava da ove odredi samostalno, nezavisno od *vrednosti* robe, upravo kao elemente prirodne cene. Ricardo, čiji je glavni posao pobijanje te Smithove 560|| zablude, uzima kao njen *nužni*, ali kod njega logično *nemogući* rezultat — *istovetnost vrednosti i cena koštanja*.

Ricardova teorija rente

[1. *Istorijski uslovi za razvitak teorije rente kod Andersona i Ricarda*]

Bitno je rečeno kod Rodbertusa. Ovde ćemo dodati samo još neka mesta.

Pre svega, sa istorijskog gledišta valja napomenuti:

Ricardo je pre svega imao pred sobom period, koji je i sam većim delom doživeo, od 1770 - 1815, kad su cene pšenici stalno rasle. Anderson [naprotiv] 18. vek, pod kraj kojega je pisao, kada su od početka veka pa do njegove sredine cene padale, a od sredine do kraja rasle. Zato kod Andersona nema nikakvog povezivanja zakona koji je on otkrio s opadajućom proizvodnošću poljoprivrede ili s normalnim (kod Andersona neprirodnim) poskupljenjem proizvoda. Kod Ricarda ima. Anderson smatra da je ukidanjem žitnih zakona (tada izvoznih premija) prouzrokovalo dizanje cena u drugoj polovini 18. veka. Ricardo je znao da je uvođenje žitnih zakona (1815) trebalo da spreči padanje cena i da ga je do izvesnog stepena moralo sprečiti. Poslednji je, dakle, trebalo da istakne da sam sebi prepušteni zakon zemljišne rente — u *granicama određene teritorije* — mora dovesti do obrađivanja manje plodne zemlje, prema tome do poskupljenja poljoprivrednih proizvoda, povećanja rente na račun industrije i mase stanovništva. I Ricardo je bio tu praktično i istorijski u pravu. Anderson [je pretpostavljao] obratno da žitni zakoni (i on je za uvozne carine) u *granicama određene teritorije* moraju unapređivati ravnomerni razvitak poljoprivrede; da je potrebno jemstvo za taj njen ravnomerni razvitak; da, prema tome, taj *progresivni razvitak u samom sebi* mora posredstvom zakona zemljišne rente koji je otkrio da dovede do povećanja proizvodnosti poljoprivrede i time do padanja prosečnih cena poljoprivrednih proizvoda.

Ali i jedan i drugi polaze od shvatanja, koje se na Kontinentu čini tako čudnovatim, da 1. ne postoji zemljišna svojina kao prepreka za koji bilo plasman kapitala u zemlji; 2. da se ide od bolje zemlje

ka lošijoj zemlji (kod Ricarda to ima apsolutno značenje, ne uzimajući u obzir prekide koje izaziva reakcija nauke i industrije; kod Andersona se lošija zemlja opet pretvara u bolju; — kod njega, dakle, to ima relativno značenje); 3. da uvek ima kapitala, potrebne mase kapitala, koji bi se mogao upotrebiti u poljoprivredu.

Što se tiče 1 i 2, kontinentalcima se mora činiti veoma čudnovato da u zemlji gde se u njihovoj predstavi feudalna zemljišna svojina najjače očuvala — ekonomisti, kako Anderson tako i Ricardo, polaze od predstave da zemljišna svojina *ne* postoji. To se objašnjava

prvo: osobenošću engleskog »law of enclosures«¹ koji nema apsolutno nikakve analogije s kontinentalnim deobama opštinskih zemalja;

drugo: nigde na svetu nije kapitalistička proizvodnja, od Henrika VII naovamo, tako bezobzirno vršljala s *tradicionalnim* odnosima u zemljoradnji i nigde nije njene uslove toliko sebi saobrazila i potčinila. Engleska je u tom pogledu najrevolucionarnija zemlja na svetu. Svi istorijski nasleđeni odnosi, ne samo položaj sela nego i sama sela, ne samo sedišta poljoprivrednog stanovništva nego i samo to stanovništvo, ne samo prvobitni privredni centri imanja nego i sama ta imanja, bili su bezobzirno zbrisani gde su protivrečili ili gde nisu odgovarali uslovima kapitalističke proizvodnje na selu. Privredni odnosi koje, na primer, zatiče Nemaac određeni su tradicionalnim odnosima poljskih hatara, položajem privrednih središta, određenim nagomilavanjima stanovništva. Istorijski uslovi u poljoprivredi koje zatiče Englez progresivno su *stvarani* od kapitala počevši od 15. veka. U Ujedinjenom kraljevstvu upotrebljavani tehnički izraz *clearing of estates*² ne nalazi se ni u jednoj kontinentalnoj zemlji. Ali šta znači to »clearing of estates«? To znači da se bez ikakvog obzira na nastanjeno stanovništvo, koje se proteruje, na postojeća sela, koja se spravnjuju sa zemljom, na privredne zgrade, koje se ruše, na vrste poljoprivrede, koje se odjednom preinačuju, na primer oranice pretvaraju u pašnjake, ukratko, da se tradicionalni uslovi proizvodnje ne usvajaju nego da se istorijski *stvaraju* onakvim kakvi u datim okolnostima moraju biti za najprobitačnije ulaganje kapitala. Utoliko, dakle, nema *nikakve zemljišne svojine*; ona dopušta kapitalu — zakupcu — da gazduje po svojoj volji, pošto je njemu stalo samo do novčanog dohotka. Pomeranski zemljoposjednik, sa svojim nasleđenim seoskim hatarima, privrednim centrima i poljoprivrednim kolegijumom itd. u glavi, može se stoga hvatati za glavu nad »neistorijskim« shvatanjem koje Ricardo ima o §561| razvitku poljoprivrednih odnosa. On time samo pokazuje da naivno brka pomeranske i engleske odnose. Ali se ne može reći da je Ricardo, koji polazi od engleskih odnosa, isto toliko ograničen kao i pomeranski Gutsbesitzer³, koji misli u granicama pomeranskih odnosa. Engleski

¹ »zakon o ograđivanju (opštinske zemlje)« — ² »čišćenje imanja« — ³ posednik imanja

odnosi su jedini u kojima se *moderna zemljišna svojina*, to jest kapitalističkom proizvodnjom *modifikovana zemljišna svojina*, adekvatno razvila. Tu je englesko shvatanje — za savremeni, kapitalistički način proizvodnje — klasično. Pomeransko, naprotiv, ocenjuje razvijene odnose prema istorijski nižem, još neadekvatnom obliku.

Štaviše, većina kontinentalnih Ricardovih kritičara polazi čak od odnosa gde kapitalistički način proizvodnje, adekvatan ili neadekvatan, uopšte još i ne postoji. To je isto kao kada bi neki esnafski majstor hteo zakone Adama Smitha, koji pretpostavljaju slobodnu konkurenciju, da onakve kakvi jesu primeni na svoju esnafsku privredu.

Pretpostavka prelaska od bolje zemlje na lošiju zemlju — relativno za dato stanje razvitka proizvodne snage rada, kako je kod Andersona, ne apsolutno, kao kod Ricarda — mogla je da nastane samo u zemlji kakva je Engleska, gde je na relativno maloj teritoriji kapital tako bezobzirno gazdovao i već vekovima pokušavao da sve tradicionalne odnose u poljoprivredi bez milosti prilagodi sebi. Dakle, samo [tamo] gde kapitalistička proizvodnja u poljoprivredi ne datira od juče, kao na Kontinentu, i gde se ne bori ni sa kakvom starom tradicijom.

Druga okolnost kod Engleza bilo je shvatanje pocrpeno iz njihovih *kolonija*. Videli smo¹ da se osnova celog Ricardovog shvatanja nalazi već kod Smitha, s neposrednim ukazivanjem na kolonije. U tim kolonijama — a pogotovo u kolonijama koje su proizvodile samo trgovinske proizvode kao duvan, pamuk, šećer itd, a ne obična životna sredstva —, gde kolonisti od samog početka nisu tražili supsistenciju, nego su osnivali preduzeća, odlučivala je, naravno, pri *datom položaju*, plodnost, a pri datoj plodnosti, *položaj* zemlje. Oni nisu postupili kao Germani, koji su došli u Nemačku da bi se tamo nastanili, nego kao ljudi koji su, pokretani motivima *buržoaskе proizvodnje*, hteli proizvoditi *robe* s gledišta koja unapred nije određivao proizvod, nego prodaja proizvoda. Iz kolonija, koje su stvorili ljudi koji su već i sami bili proizvod kapitalističkog načina proizvodnje, *Ricardo* i drugi engleski pisci preneli su ovo shvatanje na tok svetske istorije; pri tom su *kapitalistički način proizvodnje* isto tako pretpostavljali kao prius za poljoprivredu uopšte kao što je on to bio za *njihove* koloniste. To se objašnjava time što su oni u tim kolonijama uopšte, samo na očigledniji način, *bez borbe s tradicionalnim odnosima*, dakle u *čistom obliku*, opet našli istu vladavinu kapitalističke proizvodnje u poljoprivredi koja u njihovoj sopstvenoj zemlji odasvud bije u oči. Ako, dakle, neki nemački profesor ili Gutsbesitzer — pripadnik zemlje koja se od svih drugih naroda razlikuje svojim apsolutnim nedostatkom kolonija — smatra takvo shvatanje za »pogrešno«, onda je to sasvim pojmljivo.

Na kraju, pretpostavka stalnog seljenja kapitala iz jedne grane proizvodnje u drugu, ta *osnovna pretpostavka kod Ricarda*, ne znači

¹ Vidi u ovom tomu str. 181.

ništa drugo do pretpostavku vladavine razvijene kapitalističke proizvodnje. Gde ova još nije ustanovljena, ta pretpostavka ne postoji. Pomeranskom zemljoposjedniku izgledaće, na primer, čudno što ni Ricardo ni ikoji engleski pisac nikada i ne pomišlja na mogućnost da bi poljoprivredi moglo *nedostajati kapitala*. Englez se možda žali na nestašicu zemlje u odnosu prema kapitalu, ali se *nikada* ne žali na nestašicu kapitala u odnosu prema zemlji. Wakefield, Chalmers itd. trude se da iz prve okolnosti objasne pad profitne stope. Druga ne postoji ni kod jednog engleskog pisca, gde, kako Corbet kao po sebi razumljivu činjenicu napominje, *kapitala ima vazda u izobilju u svakoj grani proizvodnje*. Ako se, naprotiv, misli na nemačke prilike, na teškoće zemljoposjednika da uzajmi novac — jer se zemljoradom bavi baš on sam, a ne neka od njega sasvim nezavisna kapitalistička klasa — onda ćemo shvatiti zašto se Rodbertus na primer čudi »Ricardovoj fikciji, kao da se *zaliha* kapitala upravlja prema *želji* njegovog ulaganja». ([*Sociale Briefe an V. Kirchmann. Dritter Brief . . .*, Berlin 1851] str. 211.) Što Englezu nedostaje, to je »field of action«, mesto za ulaganje postojeće zalihe kapitala. Ali »želja za kapitalom« radi »ulaganja« u Engleskoj ne postoji za jednu klasu koja ima da ulaže kapital — za kapitalističku klasu.

||562| Te »želje za kapitalom« su pomeranske.

Engleski pisci nisu Ricardu prigovarali to da za naročito ulaganje nema kapitala u svakoj zalihi, nego da vraćanje kapitala iz poljoprivrede nailazi na specifične tehničke itd. prepreke.

Ova vrsta kritičko-kontinentalnog zameranja Ricardu pokazuje, dakle, samo niži stupanj uslova proizvodnje od kojih ti mudraci polaze.

[2. Povezanost Ricardove teorije rente s njegovim objašnjenjem cena koštanja]

A sad na stvar.

Pre svega, da bismo problem razmatrali u čistom vidu, moramo potpuno zanemariti *diferencijalnu rentu*, jedinu koja postoji kod Ricarda. Pod *diferencijalnom rentom* ja razumem *razliku u veličini* rente — veću ili manju rentu koja potiče iz *razlike u plodnosti raznih vrsta zemlje*. (Pri datoj jednakoj plodnosti, diferencijalna renta može proizići samo iz različite veličine uloženog kapitala. Ovaj slučaj ne postoji za naš problem, ne dotiče ga.) Ta diferencijalna renta odgovara samo *ekstraprofitima* koje pri datoj *tržišnoj ceni* ili, tačnije, *tržišnoj vrednosti*, u svakoj industrijskoj grani, na primer u predionici pamuka, ostvaruje *onaj* kapitalista čiji su uslovi proizvodnje *bolji* od prosečnih uslova te određene industrijske grane; jer, *vrednost* neke robe određene oblasti proizvodnje nije određena *količinom rada* koju staje pojedinačna roba, nego koju staje *ona* roba koja je proizvedena pod *prosečnim* uslovima te oblasti. Ovde se industrija i poljoprivreda razlikuju samo po

tome što u jednoj ekstraprofiti odlaze u džep samog kapitaliste, a u drugoj u džep zemljovlasnika; dalje, po tome što oni u prvoj *teku*, ne dobijaju stalnost, što ih ostvaruje čas ovaj čas onaj kapitalista i što se stalno ponovo ukidaju, dok se u drugoj *fiksiraju* usled svoje postojane (bar za dugo vreme) prirodne osnove u *razlikama tla*.

Tu diferencijalnu rentu, dakle, nećemo uzeti u obzir ali moramo napomenuti da je ona isto tako mogućna kad se ide od bolje zemlje ka lošijoj kao i kad se ide od lošije ka boljoj. U oba slučaja samo se pretpostavlja da je novoobrađena zemlja potrebna, ali i da je samo dovoljna da podmiri dodatnu tražnju. Ako bi novoobrađena bolja zemlja dostizala za *više* od te dodatne tražnje, onda bi se deo ili sva loša zemlja, već prema obimu dodatne tražnje, isključila *iz obrade*, bar *iz obrade proizvoda* koji sačinjava osnovicu poljoprivredne rente, dakle u Engleskoj pšenice, u Indiji pirinča. Diferencijalna renta, dakle, ne pretpostavlja *progresivno pogoršanje poljoprivrede*, već može proisticati i iz njenog *progresivnog poboljšanja*. Čak tamo gde ona pretpostavlja prelaz na lošije vrste tla, taj *prelaz* može, prvo, da se duguje poboljšanju u njenim proizvodnim snagama, pošto po *ceni* koju tražnja dopušta *samo* viša proizvodna snaga omogućava obrađivanje lošije zemlje. Drugo, *lošija zemlja* može se poboljšati, a diferencije ipak ostaju, iako se smanjuju, tako da u rezultatu dolazi samo do *relativnog, komparativnog* smanjenja proizvodnosti, dok se *apsolutna proizvodnost uvećava*. Ovo čak služi za pretpostavku Andersonu, prvom autoru Ricardovog zakona.

Zatim, u drugoj liniji, ovde moramo imati u vidu samo *pravu poljoprivrednu rentu*, to jest rentu zemlje koja daje glavnu biljnu namirnicu. Još je Smith objašnjavao da upravo ova renta određuje rente sa zemlje koja daje druge proizvode, kao stočarstvo itd., da su *ove rente*, dakle, već *izvedene*, zakonom rente određene, a nisu rente koje taj zakon određuje, da one, prema tome, posmatrane za sebe, ne pružaju materijal za razumevanje zakona rente u njegovim prvobitnim čistim uslovima. [Ostale rente nemaju] ničega originalnog.

Kad je to svršeno, pitanje se svodi na ovo: Da li postoji *apsolutna renta*? To jest renta koja proizlazi otuda što je kapital uložen u poljoprivredu umesto u manufakturu, i koja je sasvim nezavisna od *diferencijalne rente* ili *ekstraprofita* koji donosi kapital uložen u bolju zemlju.

Jasno je da na ovo pitanje Ricardo daje *negativan odgovor* pošto je već pošao od *pogrešne* pretpostavke da su *vrednosti* i *prosečne cene roba identične*. Ako bi to bio slučaj, onda bi bila tautologija tvrditi da — ako §563] postojana cena poljoprivrednih proizvoda osim prosečnog profita donosi posebno *još i rentu*, stalni suvišak preko toga prosečnog profita — cena poljoprivrednih proizvoda stoji iznad njihove *cene koštanja*, jer je ta cena koštanja ravna predumljenom kapitalu plus prosečni profit, i ništa više. Usled toga što bi cene poljoprivrednih proizvoda stajale *iznad* njihovih *cena koštanja*, to bi nužno donosile

ekstraprofit, stajale bi, dakle, *iznad* njihove vrednosti. Ne bi preostalo ništa drugo no pretpostaviti da se ti proizvodi stalno prodaju *iznad* svoje vrednosti, što, međutim, isto toliko pretpostavlja da se svi ostali proizvodi prodaju *ispod* svoje vrednosti, ili da je vrednost uopšte nešto sasvim različno od onoga što se u teoriji nužno pod njom razume. *Ista količina rada* (neposrednog i akumulisanog) i po uračunavanju svih izjednačenja koja se vrše između različitih kapitala usled njihovih razlika koje proizlaze iz prometnog procesa, proizvela bi u poljoprivredi *višu* vrednost nego u manufakturi. Vrednost robe, dakle, *ne bi* bila određena količinom u njoj sadržanog rada. Cela osnova ekonomije bila bi time oborena. Ergo, zaključuje Ricardo pravilno, nema apsolutne rente. Moguća je samo diferencijalna renta; to znači da je vrednost poljoprivrednog proizvoda proizvedenog na najlošijoj zemlji jednaka s *cenom koštanja* proizvoda; [ova je jednaka s njegovom] vrednosti, kao i kod svake druge robe. Kapital uložen u najlošiju zemlju je kapital koji se razlikuje od kapitala uloženog u manufakturu samo *načinom ulaganja*; to je samo posebna vrsta ulaganja. Tu se, dakle, pojavljuje opšte važenje zakona vrednosti. *Diferencijalna renta* — a to je jedina renta na boljoj zemlji — nije ništa drugo do ekstraprofit koji usled jedne *identične tržišne vrednosti* u *svakoj oblasti proizvodnje* donose kapitali koji rade pod uslovima boljim od prosečnih uslova, i koji se fiksiraju samo u poljoprivredi zbog njene *prirodne osnove*, osim toga, zbog predstavnika te prirodne osnove, *zemljovlasnika*, teku umesto u džep kapitaliste, u džep zemljovlasnika.

S Ricardovom pretpostavkom da je *cena koštanja* jednaka s *vrednošću*, otpada celo to rezonovanje. Otpada *teorijski interes* koji ga prisiljava da poriče apsolutnu zemljišnu rentu. Ako se vrednost robe razlikuje od svoje cene koštanja, ako se robe nužno dele na tri kategorije, od kojih je cena koštanja jednih jednaka s njihovom vrednošću, dok se vrednost drugih nalazi *ispod* njihove cene koštanja, a vrednost trećih *iznad* njihove cene koštanja, onda bi okolnost da *cena* poljoprivrednih proizvoda donosi zemljišnu rentu samo dokazivala da poljoprivredni proizvod pripada onoj klasi roba čija se vrednost nalazi *iznad* njihove cene koštanja. Jedini problem koji bi još preostao da se reši bio bi: Zašto se, za razliku od ostalih roba čija vrednost takođe stoji *iznad* njihove cene koštanja, vrednost poljoprivrednih proizvoda usled konkurencije kapitala ne snižava na njihovu *cenu koštanja*? Odgovor se nalazi već u samom pitanju. Zato što prema pretpostavci do toga dolazi samo onda kada konkurencija kapitala to izjednačenje može da izvrši, a to je opet moguće samo u slučaju kada su svi uslovi proizvodnje ili tvorevine samog kapitala ili su mu *ravnomerno* — *elementarno* — na raspolaganju. To kod zemlje nije slučaj zato što postoji *zemljišna svojina*, i kapitalistička proizvodnja otpočinje svoje kretanje imajući za *pretpostavku zemljišnu svojinu* koja nije iz nje proizašla, već je *pre* nje postojala. Prema tome, samo postojanje zemljišne svojine daje odgovor na to pitanje. Sve što kapital može

da učini jeste da poljoprivredu potčini uslovima kapitalističke proizvodnje. Ali ona ne može da uskrati *zemljišnoj svojini* pravo na deo poljoprivrednog proizvoda, koji bi kapital mogao da prisvoji ne zbog svoje sopstvene delatnosti nego *samo* pod pretpostavkom *nepostojanja zemljišne svojine*. Pri postojanju zemljišne svojine on mora, naprotiv, zemljovlasniku ostaviti suvišak vrednosti preko cene proizvodnje. Ali sama ta razlika proizlazi samo iz razlike u sastavu *organskih* sastavnih delova kapitala. Sve robe čija vrednost, saobrazno tom organskom sastavu kapitala, stoji *iznad* cene koštanja, pokazuju time da su *relativno* manje proizvodne od roba čija je vrednost jednaka s cenom koštanja, a još manje od roba čija se vrednost nalazi *ispod* cene koštanja; jer, one iziskuju veću količinu *neposrednog* rada u odnosu prema *prošlom* radu sadržanom u postojanom kapitalu, više rada da se određeni kapital stavi u dejstvo. Ta razlika je *istorijska*; može, dakle, da iščezne. Isti zaključak koji pokazuje mogućnost postojanja *apsolutne zemljišne rente*, pokazuje da je njena stvarnost, njeno postojanje samo istorijska činjenica, koja je svojstvena samo *određenom* stepenu razvitka poljoprivrede, a na višem može da iščezne.

Ricardo je objasnio diferencijalnu rentu iz *apsolutnog smanjenja proizvodnosti poljoprivrede*, koje ona uopšte ne pretpostavlja, a koje ni Anderson ne pretpostavlja. On, naprotiv, poriče apsolutnu zemljišnu rentu zato što [564] pretpostavlja da je *organski sastav* kapitala u industriji i poljoprivredi jednak, poriče, dakle, samo istorijski postojeći *niži razvitak* proizvodne snage rada u poljoprivredi u sravnjenju s manufakturom. On upada, dakle, u dvostruku istorijsku grešku. S jedne strane, *apsolutno izjednačuje* proizvodnost rada u poljoprivredi i industriji, dakle poriče jednu čisto *istorijsku* razliku u njenom datom razvojnem stepenu; s druge strane, pretpostavlja *apsolutno smanjenje proizvodnosti poljoprivrede* i čini ga njenim zakonom razvitka. Jedno čini da bi *cene koštanja* na najlošijoj zemlji izjednačio s *vrednošću*; drugo — da bi objasnio razlike između *cena koštanja* boljih vrsta zemlje i njihove *vrednosti*. Cela zabluda potiče ovde iz brkanja *cene koštanja* i *vrednosti*.

Time smo, dakle, gotovi s Ricardovom teorijom. O ostalome rečeno je više u glavi o Rodbertusu.

[3. Nedovoljnost Ricardove definicije rente]

Već sam ukazao na to¹ da Ricardo glavu o zemljišnoj renti otpočine time da je potrebno ispitati »da li je *prisvajanje* zemlje i nastajanje zemljišne rente koje iz toga sledi« ([*On the Principles...*, London 1821,] str. 53) spojivo s određivanjem vrednosti radnim vremenom. I tako kasnije:

¹ Vidi u ovom tomu str. 134.

»Adam Smith . . . ne može biti u pravu kad uzima da se prvobitni zakon koji reguliše razmensku vrednost roba, naime srazmernu količinu rada koja ih proizvodi, može uopšte menjati prisvajanjem zemlje i plaćanjem zemljišne rente.« (Isto, str. 67.)

Ta neposredna i svesna veza koju teorija rente kod Ricarda ima s odredbom vrednosti čini njenu teorijsku zaslugu. Inače je ta druga glava »O renti« još lošija od Westovog izlaganja. Ima u njoj mnogo čega sumnjivog, petitio principii i neopravdanog tretiranja problema.

Kod prave poljoprivredne rente, koju ovde Ricardo s pravom tretira kao rentu κατ' ἐξοχήν¹, renta je ono što se plaća za dopuštenje da se kapital uloži, tj. kapitalistički proizvodi, u elementu zemlje. Zemlja je tu element proizvodnje. Drukčije je, na primer, kod rente za građevine, vodopade itd. Prirodne snage za koje se tu plaća ulaze kao uslov u proizvodnju, bilo kao proizvodna snaga, bilo kao sine qua non², ali one nisu element same te određene oblasti proizvodnje. A kod renti za rudnike, ugljenokope itd. zemlja je rezervoar upotrebni vrednosti koje treba iščupati iz njene utrobe. Tu se plaća za zemlju ne zato što je ona element u kome treba da se proizvodi, kao u poljoprivredi, niti se plaća zato što ona kao jedan od uslova proizvodnje ulazi u proizvodnju, kao vodopad ili gradilište, nego zato što ona kao rezervoar sadrži u sebi upotrebne vrednosti, kojima treba ovladati pomoću industrije.

Ricardovo objašnjenje:

»Renta je onaj deo proizvoda zemlje koji se plaća zemljoposjedniku za korišćenje prvobitnih i nerazorljivih snaga zemlje.« (Isto, str. 53.)

loše je. Prvo, zemlja nema »nerazorljivih snaga«. (O ovome treba još nešto reći na kraju glave.) Drugo, ona utoliko nema ni »prvobitnih« snaga, zemlja uopšte nije ništa »prvobitno«, nego je proizvod prirodno-istorijskog procesa. Ali ostavimo to. Pod »prvobitnim« snagama zemlje podrazumevaju se tu one koje ona ima nezavisno od dejstva ljudske delatnosti, iako, s druge strane, snage koje joj daje ljudska delatnost postaju isto tako njene prvobitne snage kao što su one koje joj je dao prirodni proces. Inače ostaje tačno to da se renta plaća za »korišćenje« prirodnih stvari, potpuno apstrahujući da li se to korišćenje odnosi na »prvobitne snage« tla, ili na snagu vodopada, ili na zemlju za gradnje, ili na blaga sadržana u vodi ili u utrobi zemlje.

Za razliku (veli Ricardo) od prave poljoprivredne rente Smith govori o renti koja se plaća za drvo prašuma, o renti ugljenokopa i kamenoloma. Način na koji Ricardo to pobija prilično je neobičan.

On počinje time da sa zemljišnom rentom ne treba brkati kamate i profit na kapital (isto, str. 53), naime na

»kapital koji se upotrebljava da se zemlja poboljša i podignu zgrade kakve su potrebne da se proizvod sačuva i održava.« (Isto, str. 54.)

¹ u pravom smislu — ² neophodan uslov

Zatim odmah [prelazi] na Smithove gornje slučajeve. U pogledu prašuma on kaže:

«Zar nije jasno da čovek koji plaća ono što on» (Smith) «tu naziva rentom, time plaća *dragocenu robu* koja je stajala na tom tlu i da je *on prodajom drveta* opet *povratio izdatu svotu s profitom*?» (Isto, str. 54.)

Isto tako i u pogledu kamenoloma i ugljenokopa.

«Naknada za [565] rudnik ili kamenolom plaća se za *vrednost* uglja ili kamena koji se mogu iz njih izvaditi i ne nalazi se ni u kakvoj vezi s prvobitnim i nerazorljivim snagama zemlje. To razlikovanje je od velikog značaja pri istraživanju rente i profita, jer se pri tom pokazuje da se zakoni o razvitku rente potpuno razlikuju od zakona koji određuju razvitak profita i da retko kad deluju u istom pravcu. (Isto, str. 54 - 55.)

To je veoma čudnovata logika. Treba razlikovati između rente koja se plaća vlasniku zemlje za *korišćenje »prvobitnih i nerazorljivih snaga zemlje«* i *kamate i profita* koji mu se plaćaju za kapital koji ulaže u *poboljšanje* zemlje itd. «Naknada» koja se plaća vlasniku prirodnih šuma za pravo da se drvo, ili posedniku kamenoloma i ugljenokopa za pravo da se kamen i ugalj mogu *izvaditi* — nije *renta*, jer ona nije plaćena za «korišćenje prvobitnih i nerazorljivih snaga zemlje». Vrlo dobro. Ali Ricardo rezonuje tako kao da bi ta «naknada» bila isto što i profit i kamata koja se plaća za uloženi kapital za poboljšanje zemlje. Još kako pogrešno! Da li je posednik uložio «kapital» u «prašumu» da bi ona donosila «drvo», ili je posednik kamenoloma i ugljenokopa uložio kapital u ove da bi oni sadržavali «kamen» i «ugalj»? Otkuda mu, dakle, njegova «naknada»? Ona nikako nije, kao što bi Ricardo hteo da prokrijumčari, profit ili kamata na kapital. Ona je, prema tome, «*renta*» i ništa drugo, iako ne *renta* u tom smislu kako je Ricardo definisao *rentu*. Ali to samo pokazuje da njegova definicija rente isključuje oblike gde se «naknada» plaća za same *prirodne stvari* u kojima nikakav ljudski rad nije ostvaren, i to *vlasniku* tih prirodnih stvari, i samo zato što je on «vlasnik», *vlasnik zemlje*, pa sastojala se ta zemlja iz oranice, šume, ribnjaka, vodopada, zemljišta za građenje itd. Ali, kaže Ricardo, čovek koji *plaća* za pravo da seče drvo u prašumi platio je «time *dragocenu robu* koja je *stajala na tom tlu* i prodajom drveta opet *povratio istu svotu s profitom*». Stoj! Ako Ricardo naziva ovde drvo «*koje se nalodi na tlu*» prašume «*dragocenom robom*», onda to znači samo to da je ono prema $\delta\upsilon\acute{\nu}\alpha\mu\epsilon\tau\acute{\iota}$ ¹, *upotrebna vrednost*. I ta upotrebna vrednost izrečena je tu u reči «dragocena». Ali ono nije «*roba*». Jer, za to bi trebalo da bude ujedno i razmenska vrednost, to jest opredmećenje određene količine na njega utrošenog rada. Ono postaje roba tek pošto se u prašumi poseče, od nje odvoji, udalji, transportuje,

¹ mogućnosti

iz stabla pretvori u drvo za gradnju. Ili, postaje li ono roba samim tim što se *prodaje*? Onda će i ziratna zemlja samim činom *prodaje* postati roba?

Onda bismo, dakle, morali reći: *Renta je cena koja se plaća posedniku prirodnih snaga ili čistih prirodnih proizvoda* za pravo da se te snage koriste ili ti proizvodi (radom) prisvoje. To je stvarno oblik u kome se svaka renta prvobitno *javlja*. Ali onda baš ostaje da se reši pitanje, kako mogu imati *cenu* stvari koje nemaju *vrednosti*, i kako je to spojivo s opštom teorijom *vrednosti*. Pitanje: *u koju svrhu* plaća čovek »naknadu« za pravo da udalji drvo sa tla na kome ono stoji, nema nikakve veze s pravim pitanjem. To pitanje glasi: iz koga *fonda* on plaća? Da, kaže Ricardo, »*prodajom drveta*«. Dakle, iz *cene* drveta. I ta cena je bila takva da je taj čovek, kako kaže Ricardo, »*opet povratio izdatu svotu s profitom*«. Dakle, sad znamo na čemu smo. Cena drveta mora svakako biti jednaka sa svotom novca koja predstavlja istu količinu rada koja je potrebna da se drvo poseče, transportuje i dopremi na tržište. Da li je sad profit s kojim čovek »*opet povraća izdatu svotu*« dodatak na tu *vrednost*, na razmensku vrednost koju je sad drvo dobilo radom koji je na njega utrošen? Ako bi Ricardo to rekao, on bi se vratio nazad u najgrublju predstavu, ispod svoje sopstvene doktrine. Ne. Profit je, pod pretpostavkom da je taj čovek bio kapitalista, onaj deo rada utrošenog u proizvodnju drveta koji on *nije platio*, i čovek bi, recimo, ostvario isti profit da je istu količinu rada stavio u pokret u predionici pamuka. (Ako taj čovek nije kapitalista, onda je profit ravan količini njegovog rada koja naknađuje više od njegove najamnine i koja bi sačinjavala profit kapitaliste da je taj rad upotrebio kapitalista, ali koja sada sačinjava njegov lični profit, jer je on svoj sopstveni najamni radnik i svoj sopstveni kapitalista u *istom* licu.) Ali tu dolazimo do one *opake reči* da je taj eksploator prašume »*izdatu svotu povratio s profitom*«. To daje celoj transakciji veoma ordinaran izgled i odgovara grubom načinu predstavljanja koji može da ima o izvoru svog profita sam taj kapitalista koji odvozi drvo. On prvo plati posedniku prašume za upotrebnu vrednost drvo, ali koje nema »vrednosti« (razmenske vrednosti) i dok »*stoji na tlu*« čak ni upotrebne vrednosti. On mu možda plaća 5£ po toni. A zatim prodaje publici isto drvo (odbivši svoje ostale troškove) za 6£, i tako stvarno povraća onih 5£ s profitom od 20 odsto. On je »*stvarno izdatu svotu povratio s profitom*«. Da je posednik šume tražio samo 2£ kao »naknadu«, onda bi eksploator šume prodao tonu za 2£ 8 šilinga umesto za 6£. [566] Pošto dodaje uvek istu profitnu stopu, bila bi tu, prema tome, cena drveta niska ili visoka zato što je renta niska ili visoka. Poslednja bi ušla u cenu kao njen sastavni deo, ali ne bi nipošto bila rezultat cene. Da li se renta — »naknada« — plaća posedniku zemlje za korišćenje »snaga« zemlje ili za korišćenje »prirodnih proizvoda« zemlje, to apsolutno nipošto ne menja ekonomski odnos, nipošto ne menja činjenicu da se plaća za »jednu prirodnu stvar« (snagu ili proizvod zemlje) na koje ranije

nije bio utrošen nikakav rad. I tako bi Ricardo na drugoj strani svoje glave »O renti« — da bi zaobišao jednu teškoću — oborio celu svoju teoriju. Izgleda da je tu Smith bio mnogo dalekovidniji.

Isti je slučaj s kamenolomima i rudnicima.

•Naknada za rudnik ili kamenolom plaća se za vrednost uglja ili kamena koji se mogu iz njih izvaditi i ne nalazi se ni u kakvoj vezi s prvobitnim i nerazorljivim snagama tla.« (Isto, str. 54 - 55.)

Svakako. Ali [ona stoji] u veoma značajnoj vezi s prvobitnim i razorljivim proizvodima zemlje«. Ovde je reč »vrednost« isto toliko neprilična kao gore ono »povratio s profitom«.

Ricardo nikada ne upotrebljava reč »vrednost« (value) za »korisnost« (utility), ili »upotrebljivost« (usefulness) ili »upotrebnu vrednost« (value in use). Ako, dakle, hoće da kaže da se »naknada« plaća posedniku kamenoloma i ugljenokopa za »vrednost« koju ugali i kamen imaju pre nego što se izvade iz kamenoloma i rudnika — u svome prvobitnom stanju, onda on ukida celu svoju teoriju vrednosti. Ili vrednost ovde znači, kao što i mora biti, mogućnu upotrebnu vrednost, pa otuda i *prospektivnu razmensku* vrednost uglja i kamena? Onda ona znači samo to da se njihovom vlasniku plaća *renta* za dopuštenje da se »prvobitni sastav tla« koristi za proizvodnju uglja i kamena. I apsolutno se ne vidi zašto da se to takođe ne nazove »renta«, kao kada bi bilo dato dopuštenje da se »snage« tla koriste za proizvodnju pšenice. Ili ćemo opet dospeti do ukidanja cele teorije rente, kao napred kod drveta. Pri pravilnoj teoriji stvar ne predstavlja nikakvu teškoću. Na proizvodnju (ne reprodukciju) drveta, uglja, kamena utrošeni rad (koji doduše ne stvara te prirodne proizvode, ali ih odvaja od njihove elementarne veze sa zemljom i na taj način ih »proizvodi« kao upotrebljivo drvo, upotrebljivi ugali i kamen) ili kapital pripada očigledno onim oblastima proizvodnje gde je u najamninu uloženi deo kapitala veći od kapitala uloženog u postojani kapital i gde je neposredni rad veći od »prošlog« rada, čiji rezultat služi kao sredstvo za proizvodnju. Ako se tu, dakle, roba prodaje po svojoj vrednosti, onda ta vrednost stoji iznad njene *cene koštanja*, to jest rabačenja alata, najamnine i prosečnog profita. *Višak* se, prema tome može platiti kao renta vlasniku šume, kamenoloma ili rudnika.

Ali čemu ti nezgrapni manevri Ricardovi, pogrešna upotreba vrednosti itd.? Čemu to grčevito hvatanje za objašnjenje rente da je ona plaćena za korišćenje »prvobitnih i nerazorljivih snaga zemlje«? Odgovor na ovo naći ćemo možda kasnije. On svakako želi da razlikuje, specifikuje pravu poljoprivrednu rentu i da ujedno već utre put diferencijalnoj renti, da se za tu elementarnu snagu može platiti samo ukoliko ona razvija snage različitih stupnjeva.

[GLAVA DVANAESTA]

Tablice o diferencijalnoj renti s objašnjenjem

[1. Promene u masi i stopi rente]

Uz gornje još i ovo: Uzmimo da se otkriju plodniji ili bolje situirani ugljenokopi i kamenolomi, tako da oni istom količinom rada daju veći proizvod nego stariji, i to *toliki proizvod* da bi se pokrila cela tražnja. Tada bi cena — zato što i vrednost — uglja, kamena, drveta pala, i usled toga bi se stari ugljenokopi i kamenolomi morali napustiti. Oni ne bi donosili ni profit ni najamninu, ni rentu. Ali bi zato *novi* rudnici donosili rentu, kao što su ranije donosili stari iako *manju* (po stopi). Jer, svako povećanje proizvodnosti rada smanjuje kapital uložen u najamninu u odnosu na kapital uložen u postojani kapital, ovde — u alate. Da li je to tačno? Da li je tačno i tamo gde promena u proizvodnosti rada ne proističe iz promene u samom *načinu proizvodnje*, nego iz promene u prirodnoj plodnosti ugljenokopa ili kamenoloma ili njihovog položaja? Jedino što tu možemo reći jeste to da *ista* količina kapitala daje ovde više tona uglja ili kamena, da prema tome pojedinačna tona sadrži manje rada, ali sve zajedno isto toliko, ili čak i više ako novi rudnici i kamenolomi osim stare tražnje koju su zadovoljavali stari rudnici i kamenolomi, zadovoljavaju još i jednu dopunsku tražnju, i to dopunsku tražnju koja je veća od razlike između plodnosti starih i novih rudnika i kamenoloma. Ali *organski sastav upotrebljenog* kapitala ne bi se time menjao. Cena jedne tone, pojedinačne tone, sadržavala bi, istina, manje rente, ali samo zato što ona uopšte sadrži manje rada, dakle i manje najamnine i manje profita. Ali to ne bi pogađalo *odnos rentne stope* prema profitu. Prema tome, možemo ||567| reći samo ovo:

Ako tražnja ostane ista, ako se, dakle, i dalje ima proizvoditi *ista količina* uglja i kamena, onda će se sada za proizvodnju *iste* robne mase upotrebiti u plodnijim rudnicima i kamenolomima *manje kapitala* nego ranije u starima. Ukupna vrednost cele robne mase time pada, prema tome i ukupna masa rente, profita, najamnine i upotrebljenog postojanog kapitala. Ali odnosi rente i profita se isto tako ne menjaju

kao ni odnosi profita i najamnine ili profita i uloženog kapitala, jer nije došlo ni do kakve *organske* promene u upotrebljenom kapitalu. Menjala se samo *veličina*, nije se menjao *sastav* upotrebljenog kapitala, dakle ni način proizvodnje.

Ako treba zadovoljiti *povećanu tražnju*, a njeno povećanje je ravno razlici između plodnosti novih i starih rudnika i kamenoloma, onda će se i dalje upotrebljavati *kapital iste veličine*. Vrednost pojedinačne tone pada. Ali ukupna masa tona ima istu vrednost kao i ranije. Što se tiče pojedinačne tone, zajedno s vrednošću sadržanoj u njoj smanjila se i veličina sastavnih delova vrednosti koji se razlažu na profit i rentu. Ali pošto je *kapital* ostao iste veličine, a time i ukupna vrednost njegovog proizvoda, a nije došlo ni do *organske* promene u njegovom sastavu, to je *apsolutna masa rente i profita* ostala ista.

Ako se *tražnja* uvećala za toliko da se pri jednakom ulaganju kapitala ne može pokriti razlikom u plodnosti novih i starih rudnika i kamenoloma, onda se, dakle, u novim rudnicima mora upotrebiti više kapitala. U tom slučaju — ako s povećanjem ukupnog uloženog kapitala ne nastane neka promena u raspodeli rada, upotrebi mašinerije, ako, dakle, ne nastane *nikakva* promena u *organskom* sastavu kapitala —, u tom slučaju raste *masa rente i profita* jer se uvećala vrednost ukupnog proizvoda, vrednost ukupnog broja tona, iako je vrednost svake pojedinačne tone pala, dakle i deo njene vrednosti, koji se razlaže na rentu i profit.

U svima tim slučajevima *ne* dolazi do *promene* u rentnoj stopi, jer *ne* dolazi do *promene* ni u *organskom sastavu* upotrebljenog kapitala (ma kako se *izmenila* njegova *veličina*). Ako bi, naprotiv promena proizlazila iz promene u *organskom sastavu*, iz smanjenja u najamninu uloženog kapitala prema kapitalu uloženom u mašineriju itd. — tako da bi se, dakle, menjao sam način proizvodnje —, onda bi *rentna stopa* pala, jer bi se smanjila razlika između vrednosti robe i cene koštanja. U gore posmatrana tri slučaja ona se ne smanjuje. Jer ako padne vrednost, onda pada i cena koštanja pojedinačne robe, pošto se na nju troši manje rada, manje plaćenog i neplaćenog rada.

Na taj način, ako veća proizvodnost rada — ili manja vrednost neke određene količine proizvedene robe — proizlazi samo iz promene u proizvodnosti prirodnih elemenata, iz razlike u prirodnom stepenu plodnosti tla, rudnika, kamenoloma itd., onda masa rente može pasti, jer se u promenjenim uslovima upotrebljava manja količina kapitala. Ona može ostati postojana pri povećanoj tražnji; ona se može povećati ako je povećana tražnja veća od razlike u proizvodnosti između ranije upotrebljenih i novoupotrebljenih prirodnih faktora. Ali rentna stopa bi se mogla povećati samo s promenom u *organskom sastavu* upotrebljenog kapitala.

Prema tome, nije potrebno da *masa rente* padne kad se lošija zemlja, lošiji kamenolom, rudnik itd. napusti. *Rentna stopa* ne može

čak nikad pasti ako je to napuštanje samo posledica lošije prirodne plodnosti.

Ricardo brka ono što je tačno, da u tom slučaju *masa rente* pri određenoj visini tražnje može pasti — to jest da zavisi od toga da li *veličina upotrebljenog kapitala* pada ili ostaje ista ili raste, — s onim što je u osnovi pogrešno, da *stopa rente* mora pasti, što je pod datom pretpostavkom nemoguće, pošto se uzima da nije došlo *ni do kakve promene* u *organskom sastavu kapitala*, dakle ni do kakve promene koja se tiče *odnosa između vrednosti i cene koštanja*, jedinog odnosa koji određuje *rentnu stopu*.

[2. *Razne kombinacije diferencijalne i apsolutne rente.*
Tablice A, B, C, D, E]

A kako stoji stvar u tom slučaju s *diferencijalnim rentama*?

Pretpostavimo da se obrađuju tri klase ugljenokopa, I, II, III, od kojih je I donosila apsolutnu rentu, II dvaput toliku rentu i III dvaput veću nego II ili četiri puta toliku kao I. U ovom slučaju I donosi apsolutnu rentu R, II 2R i III 4R. Potom se otvara br. IV, plodnija nego I, II, i III i tako obimna da se u nju može uložiti kapital kao u I. U tom slučaju ulaže se u klasu IV, *pri nepromenjenoj tražnji* isti kapital kao ranije u I. Time bi se klasa I, zatvorila. A jedan deo u klasu II uloženog kapitala morao bi se povući, klasa IV bila bi dovoljna da naknadi I i deo klase II; ali III i IV ne bi bile dovoljne za podmirenje celokupne tražnje, a da se i dalje ne obrađuje deo od klase II. Ilustracije radi pretpostavićemo da je klasa IV sposobna da istim kapitalom koji je bio uložen u klasu I daje ceo dovoz klase I i polovinu dovoza klase II. Ako bi se, dakle, u klasu II uložila polovina ranijeg kapitala, u III stari kapital, a u klasu IV novi kapital, onda bi to bilo dovoljno da se snabde celo tržište.

||568| Koje bi promene sad nastale, i kako bi one uticale na ukupan rental, na rente klase I, II, III, IV?

Apsolutna renta koju bi davala klasa IV bila bi po masi i stopi potpuno ravna renti koju je ranije davala klasa I; stvarno bi *apsolutna renta* bila i ranije po masi i stopi u klasama I, II, III ista, pretpostavljajući uvek da je u tim različnim klasama bio upotrebljen *kapital jednake veličine*. Vrednost proizvoda klase IV bila bi potpuno jednaka s vrednošću ranijeg proizvoda klase I, jer je to proizvod kapitala *jednake veličine* i kapitala *jednakog organskog sastava*. Zato i razlika između vrednosti i cene koštanja mora biti jednaka; otuda i rentna stopa. Osim toga i njena masa mora biti jednaka budući da bi pri *datoj* rentnoj stopi bili upotrebljeni kapitali jednake veličine. Ali pošto se vrednost uglja ne određuje vrednošću uglja klase IV, to bi ovaj donosio ekstrarentu ili višak preko njegove *apsolutne rente*; rentu koja ne bi

proisticala iz razlike između vrednosti i cene koštanja, nego iz razlike između *tržišne vrednosti* i *individualne vrednosti* proizvoda klase IV.

Ako kažemo da je apsolutna renta ili razlika između vrednosti i cene koštanja *jednaka* u klasama I, II, III i IV, pretpostavljajući da je *veličina* u njima uloženog kapitala, dakle rentna masa pri datoj rentnoj stopi ista, onda se to ima razumeti ovako: (individualna) vrednost uglja klase I viša je od individualne vrednosti uglja klase II, a individualna vrednost uglja klase II viša od individualne vrednosti uglja klase III, jer tona uglja klase I sadrži više rada nego tona uglja klase II, a tona klase II više nego tona klase III. Ali pošto je *organski sastav* kapitala u sva tri slučaja isti, to ova promena ne pogađa *individualnu apsolutnu rentu* koju daju klase I, II, III. Jer ako je vrednost tone klase I veća, onda je i njena cena koštanja veća; ona je veća samo u srazmeri u kojoj je za proizvodnju *jedne* tone u klasi I upotrebljen *veći* kapital istog organskog sastava nego u klasi II, a za proizvodnju *jedne* tone u klasi II veći nego u klasi III. Prema tome je ta razlika njihovih vrednosti egzaktno jednaka s razlikom njihovih *cena koštanja*, to jest relativnog kapitala, utrošenog da se proizvede tona uglja u klasama I, II i III. Različnost veličina vrednosti u trima klasama ne utiče, dakle, na *razliku između vrednosti i cene koštanja* u različnim klasama. Ako je vrednost veća, onda je u *istoj srazmeri veća i cena koštanja*, jer je vrednost veća samo u srazmeri u kojoj se utroši više *kapitala* ili rada; prema tome, srazmera između vrednosti i cene koštanja, dakle *apsolutna renta*, ostaje ista.

Ali pogledajmo sada dalje kako stoji stvar s *diferencijalnom rentom*.

Prvo je u celoj proizvodnji uglja u klasama II, III i IV upotrebljeno sada *manje* kapitala. Jer kapital u klasi IV je toliki koliki je bio u I. Osim toga se polovina u klasi II upotrebljenog kapitala povlači. Dakle, rentna masa u klasi II se u svakom slučaju smanjuje za polovinu. U plasmanu kapitala zbilja se promena samo u klasi II jer se u klasu IV ulaže toliko kapitala koliko ranije u klasu I. Dalje smo uzeli da su u klasu I, II i III bili uloženi kapitali jednake veličine, na primer u svakoj 100£, ukupno 300£; dakle, sada u klasama II, III i IV samo još 250£ ili jedna šestina kapitala bila je povučena iz proizvodnje uglja.

Ali, dalje, *tržišna vrednost* uglja je pala. Videli smo da klasa I donosi R, II 2R i III 4R. Uzmimo da je sad proizvod od 100 u I = 120, od čega R = 10, a profit takođe = 10. Onda je tržišna vrednost proizvoda u klasi II 130 (10 profit i 20 renta), u klasi III 150 (10 profit i 40 renta). Ako je proizvod klase I iznosio 60 tona (2£ po toni), onda je proizvod II iznosio 65 tona, III = 75 tona, a ukupna proizvodnja = 60 + 65 + 75 tona = 200 tona. Pošto sada 100 u klasi IV proizvede toliko koliko iznosi ceo proizvod klase I i polovina klase II, onda one proizvode $60 + 32\frac{1}{2}$ tone = $92\frac{1}{2}$ tone, koje bi prema staroj tržišnoj

vrednosti stajale 185£, dakle davale bi rentu od 75£, pošto je profit =10; dakle, pošto je apsolutna renta =10£, $7\frac{1}{2}$ R.

Klase II, III i IV proizvode sad kao i ranije, isti broj tona, 200, jer $32\frac{1}{2} + 75 + 92\frac{1}{2} = 200$ tona.

Ali kako sada stoji stvar s tržišnom vrednošću i diferencijalnim rentama?

Da bismo odgovorili na ovo pitanje, moramo videti kolika je *apsolutna individualna renta* klase II. Mi pretpostavljamo da apsolutna razlika između *vrednosti* i *cene koštanja* u toj oblasti proizvodnje iznosi 10£, da je jednaka s rentom koju je doneo najlošiji rudnik, iako to nije obavezno, osim ako bi klasa I svojom vrednošću apsolutno određivala *tržišnu vrednost*. [569] Ako je to stvarno tako bilo, onda bi renta u klasi I (ako se ugaj klase I prodaje po svojoj vrednosti) uopšte predstavljala suvišak vrednosti u toj *oblasti proizvodnje* preko njene sopstvene cene koštanja i opšte cene koštanja roba. Klasa II prodaje, prema tome, svoje proizvode po njihovoj vrednosti ako onih 65 tona proda za 120£, dakle svaku tonu po $1\frac{11}{13}$ £. Što ju je ona pak prodala po 2£, to se ima zahvaliti samo suvišku tržišne vrednosti određene klasom I, preko njene individualne vrednosti, ne suvišku njene *vrednosti*, nego njene *tržišne vrednosti preko njene cene koštanja*.

Dalje, klasa II prodaje prema pretpostavci umesto 65 samo još $32\frac{1}{2}$ tone, ulažući u rudnik umesto kapitala od 100 samo još kapital od 50.

Klasa II prodaje, dakle, sada $32\frac{1}{2}$ tone za 60£. 10£ od 50£ [predumljenog kapitala] je 20 odsto. Od ovih 60£ 5 su profit, a 5 renta.

Dakle za klasu II imamo: Vrednost proizvoda, tone, = $1\frac{11}{13}$ £; broj tona = $32\frac{1}{2}$; ukupna vrednost = 60£; *renta* = 5£. Renta je pala od 20 na 5. Da je još bila upotrebljena *jednaka količina* kapitala, ona bi pala samo za 10. Ona je, dakle, po stopi pala samo za polovinu. To jest ona je pala za celu razliku za koju se klasom I određena *tržišna vrednost* nalazila iznad njene sopstvene vrednosti i stoga iznad razlike koja rezultira iz razlike između njene sopstvene vrednosti i cene koštanja. Njena diferencijalna renta iznosila je 10; njena renta iznosi sada 10, ravna je njenoj apsolutnoj renti. U klasi II je stoga sa smanjenjem tržišne vrednosti na *vrednost* (uglja klase II) diferencijalna renta otpala, pa je usled ove diferencijalne rente nabujala, udvostručena rentna stopa, svedena od 20 na 10. A zatim od 10 na 5, jer se pri toj *datoj rentnoj stopi* u klasi II uloženi kapital smanjio za polovinu.

Pošto je sada *tržišna vrednost* određena vrednošću klase II, svotom od $1\frac{11}{13}$ £ po toni, to *tržišna vrednost* količine od 75 tona koju proizvodi klasa III iznosi sada $138\frac{6}{13}$ £ od toga renta = $28\frac{6}{13}$ £. Ranije je renta iznosila 40£. Ona je, dakle, pala za $11\frac{7}{13}$ £. Njena razlika prema apsolutnoj renti iznosila je 30. Sad iznosi samo $18\frac{6}{13}$ (jer

$18^6/13 + 10 = 28^6/13$). Ranije je bila $= 4R$. Sada samo još $= 2R + 8^6/13\text{£}$. Pošto je u klasu III uloženi kapital ostao iste veličine, to je ovaj pad nastao isključivo usled pada u *stopi diferencijalne rente*, dakle usled pada u suvišku tržišne vrednosti klase III preko njene individualne vrednosti. Ranije je ceo iznos rente u klasi III bio ravan suvišku *više tržišne vrednosti* preko cene proizvodnje; sada je samo još ravan suvišku *niže* tržišne vrednosti preko cene koštanja^[65]; razlika se prema tome približava apsolutnoj renti klase III. Klasa III proizvodi kapitalom od 100£ 75 tona, čija vrednost $= 120\text{£}$; dakle jedna tona $1^3/5\text{£}$. Umesto toga klasa III je prodala pri ranijoj tržišnoj ceni po 2£; dakle $2^2/5\text{£}$ skuplje po toni. Na 75 tona to je iznosilo $2^2/5 \times 75 = 30\text{£}$, i to je u stvari bila diferencijalna renta III; jer renta klase III bila je 40 (10 apsolutna renta i 30 diferencijalna renta). Po novoj tržišnoj vrednosti ona prodaje sada tonu samo još po $1^{11}/13\text{£}$. Dakle, za koliko iznad svoje vrednosti? $1^3/5 = 1^{39}/65$ i $1^{11}/13 = 1^{55}/65$ [$1^{55}/65 - 1^{39}/65 = 1^6/65$]. Prodaje dakle tonu za $1^6/65$ skuplje. To čini na 75 tona $18^6/13$, a to je tačno diferencijalna renta, koja je prema tome, uvek jednaka s brojem tona pomnoženih suviškom tržišne vrednosti tone nad (individualnom) vrednosti tone. Sada još treba izračunati pad rente za $11^7/13$. Suvišak tržišne vrednosti nad vrednošću klase III pao je od $2^2/5\text{£}$ po toni (kada je prodavana po 2£) na $1^6/65$ po toni (po $1^{11}/13\text{£}$), dakle od $2^2/5 = 2^6/65$ na $1^6/65$, dakle za $10^1/65$. Na 75 tona to čini $75 \times 10^1/65 = 150^1/13 = 11^7/13$, a to je tačno iznos za koji je pala renta u klasi III.

||570| 92¹/₂ tone klase IV staju po $1^{11}/13\text{£}$ [po toni] $170^{10}/13\text{£}$. Tu renta iznosi $60^{10}/13$, a diferencijalna renta $50^{10}/13$.

Da su 92¹/₂ tone bile prodate po svojoj vrednosti (od 120£), onda bi 1 tona stajala $1^{11}/37\text{£}$. Umesto toga ona se prodaje po $1^{11}/13$. Ali $1^{11}/13 = 1^{407}/481$, a $1^{11}/37 = 1^{143}/481$. To daje suvišak od $26^4/481$ tržišne vrednosti klase IV preko njene vrednosti. To čini za 92¹/₂ tone tačno $50^{10}/13\text{£}$, diferencijalnu rentu klase IV.

Sastavimo sad oba slučaja pod A i B

Tablica A

Klasa	Kapital	Apsolutna renta	Tona	Tržišna vrednost po toni	Individualna vrednost	Ukupna vrednost	Diferencijalna renta
	£	£		£	£	£	£
I	100	10	60	2	2	120	0
II	100	10	65	2	$1^{11}/13$	130	10
III	100	10	75	2	$1^3/5$	150	30
Svega	300	30	200			400	40

Ukupna sadržina tona $= 200$. Ukupna apsolutna renta $= 30$. Ukupna diferencijalna renta $= 40$. Ukupna renta $= 70$.

Tablica B

Klasa	Kapital	Apsolutna renta	Tona	Tržišna vrednost po toni	Individualna vrednost	Ukupna vrednost	Diferencijalna renta
	£	£		£	£	£	£
II	50	5	32 ¹ / ₂	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₁₃	60	0
III	100	10	75	1 ¹¹ / ₁₃	1 ² / ₅	138 ⁸ / ₁₃	18 ⁸ / ₁₃
IV	100	10	92 ¹ / ₂	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₃₇	170 ¹⁰ / ₁₃	50 ¹⁰ / ₁₃
	250	25	200			369 ³ / ₁₃	69 ³ / ₁₃

Ukupan kapital = 250. Apsolutna renta = 25. Diferencijalna renta = 69³/₁₃. Ukupna renta = 94³/₁₃. Ukupna vrednost količine od 200 tona pala je od 400 na 369³/₁₃£.

Obe ove tablice daju povoda za veoma važna razmišljanja.

Pre svega vidimo da *apsolutna renta* po iznosu raste ili pada srazmerno kapitalu uloženom u poljoprivredu⁽⁶⁶⁾, prema ukupnim masama kapitala koje su uložene u klase I, II, III. *Stopa te apsolutne rente* je, naprotiv, sasvim nezavisna od veličine uloženi kapitala jer je sasvim nezavisna od razlike u različnosti vrsta tla; ona proističe iz razlike između vrednosti i cene koštanja, a tu razliku određuje *organski sastav* poljoprivrednog kapitala, način proizvodnje, a ne zemlja. U slučaju II B *iznos* apsolutne rente pada od 10 na 5 jer je kapital pao od 100 na 50, jer je polovina ||571| kapitala bila povučena sa [zemljišta].

Pre nego što ove dve tablice uzmemo u dalje razmatranje, sastavićemo još i druge tablice. Mi vidimo da je u tablici B tržišna vrednost pala na 1¹¹/₁₃£ po toni. Ali pri ovoj *vrednosti* niti će klasa I A morati sasvim da nestane s tržišta, niti će klasa II B biti prinuđena da upotrebi samo polovinu ranijeg kapitala. Pošto u klasi I od ukupne vrednosti od 120 renta = 10 ili = 1¹/₁₂ ukupne vrednosti, onda to važi i za vrednost pojedinačne tone koja vredi 2£. No 2¹/₁₂£ = 1¹/₆£ ili 3¹/₃ šilinga (3¹/₃ šilinga × 60 = 10£). *Cena koštanja* jedne tone klase I dakle je [2£ - 3¹/₃ šilinga =] 1£ 16²/₃ šilinga. [Nova] tržišna vrednost je 1¹¹/₁₃£ ili 1£ 16¹²/₁₃ šilinga. No 1£ 16¹²/₁₃ šilinga = 1£ 16 šilinga 8 penisa ili 1£ 16²⁸/₃₉ šilinga. Nasuprot tome je 1£ 16¹²/₁₃ šilinga = 1£ 16²⁸/₃₉ šilinga ili 10¹⁰/₃₉ šilinga više. To bi bila renta dobijena pri novoj tržišnoj vrednosti na jednu tonu, a na 60 tona ukupna renta bi iznosila 15⁵/₁₃ šilinga. Prema tome, renta kod mene ne bi iznosila ni 1 odsto na kapital od 100£. Da klasa I A ne bi donosila nikakvu rentu, morala bi tržišna vrednost da padne na njenu cenu koštanja, dakle na 1£ 16²/₃ šilinga ili 1⁵/₆£ (ili 1¹⁰/₁₂£). U tom slučaju renta bi u klasi I A iščezla. Ali ona bi se i dalje mogla eksploatisati s 10 odsto profita. To bi prestalo tek pri daljem padu tržišne vrednosti ispod (cene koštanja) 1⁵/₆£.

Što se pak tiče klase II B, u tablici B je pretpostavljeno da se polovina kapitala povlači iz proizvodnje. Ali pošto tržišna vrednost

od $1^{11}/_{13}\text{£}$ još daje rentu od 10 odsto, to je ona daje isto tako za 100 kao za 50. Ako je, dakle, pretpostavljeno da je polovina kapitala povučena, onda je to samo zato što pod tim uslovima klasa II B još donosi apsolutnu rentu od 10 odsto. Jer da je B nastavila da proizvodi 65 tona umesto $32^{1}/_{2}$, onda bi se tržište preoptereto i tržišna vrednost klase IV, koja vlada tržištem, pala bi toliko da bi se ulog kapitala u klasi II B morao smanjiti da bi donosio apsolutnu rentu. Jasno je, međutim, da je ukupna svota veća ako ceo kapital od 100 donosi 9 odsto rente nego kad 50 [kapitala] donose 10 odsto. Ako bi, dakle, u klasi II bilo potrebno samo 50 kapitala za podmirenje tražnje prema stanju tržišta, onda bi se renta morala oboriti na 5£. Ali u stvari ona bi pala niže ako se uzme da se $32^{1}/_{2}$ tone ne bi više mogle stalno prodati, pa bi, prema tome, bile isključene s tržišta. Tržišna vrednost pala bi za toliko da bi u klasi II B ne samo nestala renta nego bi i profit bio pogođen. Tada bi nastalo povlačenje kapitala, što bi dovelo do smanjenja ponude, sve dok on ne bi pao na pravu tačku od 50, i tada bi se tržišna vrednost uspostavila na $1^{11}/_{13}\text{£}$, gde bi ponovo donosila apsolutnu rentu za klasu II B, ali samo za polovinu ranije u njoj uložnog kapitala. I u ovom slučaju akcija bi polazila od klase IV i III koje dominiraju tržištem.

Ali nipošto nije rečeno da tržište, ako pri ceni od $1^{11}/_{13}\text{£}$ po toni apsorbuje samo 200 tona, ne može apsorbovati još $32^{1}/_{2}$ tone ako tržišna vrednost padne. Ako se, dakle, usled pritiska $32^{1}/_{2}$ tone više na tržište tržišna vrednost $232^{1}/_{2}$ tone obori. Cena koštanja u klasi II B je $1^{9}/_{13}\text{£}$ ili 1£ $13^{11}/_{13}$ šilinga. Ali je tržišna vrednost $1^{11}/_{13}\text{£}$ ili 1£ $16^{12}/_{13}$ šilinga. Ako bi tržišna vrednost pala na cenu koštanja klase I A, na 1£ $16^{2}/_{3}$ šilinga ili $1^{5}/_{6}\text{£}$ ili $1^{10}/_{12}\text{£}$, pri kojoj I A ne bi više donosila rentu, onda, da bi klasa II B mogla upotrebljavati ceo svoj kapital, tražnja bi morala već znatno porasti; jer klasa I A, pošto donosi uobičajeni profit, mogla se i dalje eksploatisati. Tržište bi imalo da apsorbuje ne $32^{1}/_{2}$, nego $92^{1}/_{2}$ tone više, umesto 200 tona $292^{1}/_{2}$ tone, dakle [bezmalu] polovinu više. To bi već bilo veoma značajno povišenje. Tržišna vrednost morala bi, prema tome, — ako povišenje treba da bude umereno — toliko da padne da bi klasa I A bila sa tržišta potisnuta. To znači da bi tržišna cena morala pasti ispod cene koštanja klase I A, dakle ispod $1^{10}/_{12}\text{£}$, recimo na $1^{9}/_{12}$, ili 1£ 15 šilinga. Ona bi se tada nalazila znatno iznad cene koštanja II B.

Mi ćemo, dakle, tablici A i B dodati još tri tablice, C i D i E. I u tablici C ćemo pretpostaviti da tražnja raste, da sve klase tablice A i B mogu da nastave s proizvodnjom, ali po tržišnoj vrednosti tablice B, pri kojoj I A još donosi rentu. U tablici D ćemo pretpostaviti da je tražnja dovoljno velika da I A, doduše, ne donosi više rentu, ali da još donosi uobičajeni profit. A u tablici E ćemo pretpostaviti da cena pada za toliko da se I A potiskuje sa tržišta, ||572| ali da njeno smanjivanje ujedno povlači za sobom apsorbovanje $32^{1}/_{2}$ tone viška II B.

Slučaj kako je pretpostavljen u tablicama A i B je sasvim mogućan. Mogućno je da klasa I A pri snižavanju rente od 10£ na oko 16 šilinga svoju zemlju uskrati toj eksploataciji, pa je iznajmi nekoj drugoj oblasti eksploatacije gde može donositi višu zemljišnu rentu. Ali bi u tom slučaju klasa II B, usled gore opisanog procesa, bila prinuđena da polovinu svoga kapitala povuče ako se tržište s pojavljivanjem nove tržišne vrednosti ne bi proširilo.

C

Klasa	Kapital	Apsolutna renta	Tona	Tržišna vrednost po toni	Individualna vrednost	Ukupna vrednost	Renta	Diferencijalna renta
	£	£		£	£	£	£	£
I	100	$10/13$	60	$1^{11}/13$	2	$110^{10}/13$	$10/13$	$- 9^3/13$
II	100	10	65	$1^{11}/13$	$1^{11}/13$	120		0
III	100	10	75	$1^{11}/13$	$1^3/5$	$138^6/13$		$+ 18^6/13$
IV	100	10	$92^{1/2}$	$1^{11}/13$	$1^{11}/37$	$170^{10}/13$		$+ 50^{10}/13$
Svega	400	$30^{10}/13$	$292^{1/2}$			540		$69^3/13$

D

Klasa	Kapital	Apsolutna renta	Tržišna vrednost po toni	Cena koštanja	Tona	Ukupna vrednost	Diferencijalna renta
	£	£	£	£		£	£
I	100	0	$1^5/6$	$1^5/6$	60	110	0(—)
II	100	$9^{1/6}$	$1^5/6$	$[1^9/13]$	65	$119^{1/6}$	—(latentna)
III	100	10	$1^5/6$	$[1^7/15]$	75	$137^{1/2}$	$+ 17^{1/2}$
IV	100	10	$1^5/6$	$[1^7/37]$	$92^{1/2}$	$169^7/12$	$+ 49^7/12$
Svega	400	$29^{1/6}$			$292^{1/2}$	$536^{1/4}$	$67^{1/12}$

E

Klasa	Kapital	Apsolutna renta	Tržišna vrednost po toni	Cena koštanja	Tona	Ukupna vrednost	Diferencijalna renta
	£	£	£	£		£	£
II	100	$3^3/4$	$1^3/4$	$1^9/13$	65	$113^3/4$	—(nema)
III	100	10	$1^3/4$	$[1^7/15]$	75	$131^{1/4}$	$+ 11^{1/4}$
IV	100	10	$1^3/4$	$[1^7/37]$	$92^{1/2}$	$161^7/8$	$+ 41^7/8$
Svega	300	$23^3/4$			$232^{1/2}$	$406^7/8$	$+ 53^{1/8}$

||573| Sada ćemo sastaviti tablice A, B, C, D i E onako kako ih je odmah trebalo sastaviti. Kapital, ukupna vrednost, ukupan proizvod, tržišna vrednost tone, individualna vrednost, diferencijalna vrednost^[67], cena koštanja, apsolutna renta, apsolutna renta u tonama, diferencijalna renta, diferencijalna renta u tonama, ukupna renta. A zatim ukupnost svih klasa u svakoj tablici^[68].

||575| Objašnjenje uz tablicu (str. 574)¹.

Pretpostavili smo da je utrošen kapital od 100 (postojani i premljivi) i da ovim kapitalom u pokret stavljeni rad daje višak rada, (neplaćeni rad) ravan petini predujmljenog ukupnog kapitala, ili višak vrednosti = $\frac{100}{5}$. Ako, dakle, predujmljeni kapital iznosi 100£, onda bi vrednost ukupnog proizvoda morala biti 120£. Dalje smo pretpostavili da prosečni profit iznosi 10 odsto; tako 110£ čine *cenu koštanja* ukupnog proizvoda, u gornjem primeru uglja. 100£ kapitala pretvaraju se pri datoj stopi viška vrednosti ili viška rada u vrednost od 120£, bilo da se eksploatacija obavlja u izdašnim ili manje izdašnim rudnicima; jednom reči: *različna proizvodnost* rada — bilo da je različnost posledica različitih prirodnih uslova rada ili različitih društvenih uslova rada ili različitih tehnoloških uslova — ništa ne menja na činjenici da je vrednost robe ravna količini u njoj materijalizovanog rada.

Dakle, ako se kaže — *vrednost proizvoda* stvorenog od kapitala 100 iznosi 120, onda to ne znači ništa drugo nego da *proizvod* sadrži u kapitalu 100 materijalizovano radno vreme plus šestinu neplaćenog, ali od strane kapitalista prisvojenog radnog vremena. Ukupna vrednost proizvoda je 120£, bilo da kapital od 100 proizvodi u jednoj klasi rudnika 60, u nekoj drugoj 65 ili 75 ili $92\frac{1}{2}$ tone. Ali jasno je da je vrednost pojedinačnog alikvotnog dela, bilo da je merena tonom, kao ovde, kvarterom, aršinom itd., sasvim različita, već prema proizvodnosti. Da bismo ostali kod naše tablice (ona važi i za svaku drugu masu robe koja je rezultat kapitalističke proizvodnje), vrednost jedne tone 2£ ako je ukupni proizvod kapitala 60 tona, ako, dakle, 60 tona vrede 120£ ili predstavljaju radno vreme ravno radnom vremenu koje je materijalizovano u 120£. Ako je ukupni proizvod = 65 tona, onda je vrednost jedne tone 1£ $16\frac{2}{13}$ šilinga ili $1\frac{11}{13}$ £; ako je 75 tona, onda je vrednost 1 tone = $1\frac{9}{15}$ £ ili 1£ 12 šilinga, ako je, najzad $92\frac{1}{2}$ tone, onda je vrednost 1 tone, = $1\frac{11}{37}$ £ ili 1£ $\frac{38}{37}$ šilinga. Pošto ukupna masa robe ili tona koju je proizveo kapital od 100 ima uvek istu vrednost, 120£, pošto predstavlja uvek istu *ukupnu količinu rada* koji je sadržan u 120£, vrednost 1 tone je upravo zbog toga različita, već prema tome da li se *ista* vrednost predstavlja u 60, 65, 75, ili $92\frac{1}{2}$ tone, dakle prema različnosti u proizvodnosti rada. Ova različnost u proizvodnosti rada i jeste uzrok tome da se *ista količina rada* predstavlja čas u manjoj, čas u većoj ukupnoj masi robe, da *pojedinačni alikvotni deo* te ukupne mase, dakle, sadrži u sebi čas više čas manje utrošene količine rada, da, prema tome, ima čas veću čas manju vrednost. Ova različna vrednost jedne tone, različna prema tome da li je kapital od 100£ uložen u izdašniji ili manje izdašne rudnike, dakle prema različnoj proizvodnosti rada, predstavlja ono što u tablici figurira kao *individualna vrednost* jedne tone.

¹ Vidi priloženu tablicu između str. 208. i 209.

A

(Klasa)	K	Time	Uč.	γ_0	I_0	D_{10}	C_k	μ	D_r	A_r	D_r	U_r	U_r
	Kapital	Time	učetina vrednosti	procent	Indeksna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Cent kotizacija po tonu	procent	Indeksna vrednost po tonu	Apribuzna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Remont po tonu	Remont po tonu
I	100	60	120	2.6 [=40 št.]	2.6 [=40 št.]	0	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	0	5	0	10	5
	100	65	130	2.6 [=40 št.]	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$9/16 C = 3/16$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	10	5	5	20	10
	100	75	150	2.6 [=40 št.]	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$9/16 C = 8$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	30	5	15	40	20
Svega	300	200	400					30	40	15	20	70	35

B

(Klasa)	K	Time	Uč.	γ_0	I_0	D_{10}	C_k	μ	D_r	A_r	D_r	U_r	U_r
	Kapital	Time	učetina vrednosti	procent	Indeksna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Cent kotizacija po tonu	procent	Indeksna vrednost po tonu	Apribuzna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Remont po tonu	Remont po tonu
I	50	32 1/2	60	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	0	$19/16 C = 1.6 C$ št.	5	0	2 1/2	0	5	2 1/2
	100	75	138 1/2	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$10/16 C = 4 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	18 1/2	5 1/2	10	28 1/2	15 1/2
	100	92 1/2	170 1/2	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$8 1/2 / 16 C = 10 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	50 1/2	5 1/2	27 1/2	60 1/2	32 1/2
Svega	250	200	369 1/2					25	69 1/2	13 1/2	37 1/2	94 1/2	51 1/2

C

(Klasa)	K	Time	Uč.	γ_0	I_0	D_{10}	C_k	μ	D_r	A_r	D_r	U_r	U_r
	Kapital	Time	učetina vrednosti	procent	Indeksna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Cent kotizacija po tonu	procent	Indeksna vrednost po tonu	Apribuzna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Remont po tonu	Remont po tonu
I	100	60	110 1/2	$11/16 C = 1.6 C$ št.	2.6 = 40 št.	$-9/16 C = -3 1/2$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	$11/16 C = 1.6 C$ št.	0	0	$10/16 C = 15 1/2$ št.	9 1/2
II	100	65	120	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	0	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	0	5 1/2	0	10	5 1/2
III	100	75	138 1/2	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$+10/16 C = +4 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	18 1/2	5 1/2	10	28 1/2	15 1/2
IV	100	92 1/2	170 1/2	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$+8 1/2 / 16 C = +10 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	50 1/2	5 1/2	27 1/2	60 1/2	32 1/2
Svega	400	292 1/2	540					30 1/2	69 1/2	16 1/2	37 1/2	100	54 1/2

D

(Klasa)	K	Time	Uč.	γ_0	I_0	D_{10}	C_k	μ	D_r	A_r	D_r	U_r	U_r
	Kapital	Time	učetina vrednosti	procent	Indeksna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Cent kotizacija po tonu	procent	Indeksna vrednost po tonu	Apribuzna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Remont po tonu	Remont po tonu
I	100	60	110	$19/16 C = 1.6 C$ št.	2.6 = 40 št.	$-1/16 C = -3 1/2$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	0	0	0	0	0
II	100	65	119 1/2	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$-1/16 C = -10/16$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	0	5	0	9 1/2	5
III	100	75	137 1/2	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$+7/16 C = +4 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	17 1/2	5 1/2	10	27 1/2	15
IV	100	92 1/2	169 1/2	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$+11 1/2 / 16 C = +10 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	49 1/2	5 1/2	27 1/2	59 1/2	32 1/2
Svega	400	292 1/2	536 1/2					29 1/2	67 1/2	15 1/2	36 1/2	96 1/2	52 1/2

E

(Klasa)	K	Time	Uč.	γ_0	I_0	D_{10}	C_k	μ	D_r	A_r	D_r	U_r	U_r
	Kapital	Time	učetina vrednosti	procent	Indeksna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Cent kotizacija po tonu	procent	Indeksna vrednost po tonu	Apribuzna vrednost po tonu	Diferencijalna vrednost po tonu	Remont po tonu	Remont po tonu
II	100	65	113 1/2	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$-1/16 C = -13 1/2$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	10	0	2 1/2	0	3 1/2	2 1/2
III	100	75	131 1/2	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$+1/16 C = +3$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	11 1/2	5 1/2	6 1/2	21 1/2	12 1/2
IV	100	92 1/2	161 1/2	$19/16 C = 1.6 C$ št.	$11/16 C = 1.6 C$ št.	$+7 1/2 / 16 C = +9 1/2$ št.	$17/16 C = 1.6 C$ št.	10	41 1/2	5 1/2	23 1/2	57 1/2	29 1/2
Svega	300	232 1/2	406 1/2					23 1/2	53 1/2	13 1/2	30 1/2	76 1/2	43 1/2

Otuda ništa pogrešnije od predstave da ako vrednost pojedinačne robe pri većoj proizvodnosti rada pada, *ukupna vrednost* od nekog određenog kapitala — na primer 100 — proizvedenog proizvoda raste usled veće mase robe, u kojoj se on predstavlja. Vrednost pojedinačne robe pada samo zato što se *ukupna vrednost* — ukupna količina utrošenog rada — predstavlja u većoj masi upotrebnih vrednosti, proizvoda, te stoga na pojedinačni proizvod otpada manji alikvotni deo ukupne vrednosti ili utrošenog rada, i to otpada samo u *onoj meri* u kojoj apsorbuje manju količinu rada, ili u kojoj mu pripada manji udeo u ukupnoj vrednosti.

Prvobitno smo shvatili *pojedinačnu robu* kao rezultat i neposredni proizvod određene količine rada. Sada, kad se roba predstavlja kao *proizvod kapitalističke proizvodnje*, stvar se formalno menja u ovom smislu: Proizvedena masa upotrebnih vrednosti predstavlja *količinu radnog vremena* koja je ravna količini radnog vremena sadržanog u kapitalu (postojanom i promenljivom) koji je utrošen u njenoj proizvodnji plus od strane kapitaliste prisvojeno neplaćeno radno vreme. Ako u kapitalu sadržano radno vreme izraženo u novcu iznosi 100£, ako tih 100£ kapitala sadrže 40£ kapitala uloženog u najamninu i ako višak radnog vremena iznosi 50 odsto na promenljivi kapital, to jest ako je stopa viška vrednosti 50 odsto, onda vrednost ukupne mase robe koju je proizveo kapital 100 iznosi 120£. Da bi roba mogla cirkulisati, njena razmenska vrednost, kao što smo u prvom delu ovog spisa videli⁶⁹⁾, mora prethodno biti pretvorena u *cenu*, to jest mora biti izražena u novcu. Dakle, ||576| pre nego što kapitalista iznese robu na tržište, on mora prethodno izračunati *cenu* pojedinačne robe — *cena* se ovde pretpostavlja kao novčani izraz vrednosti. Izuzev slučaj kad ukupni proizvod sačinjava jednu jedinu nedeljivu stvar, kao na primer kuću, u kojoj se predstavlja ceo kapital, *jednu jedinu robu*, čija bi cena tada prema pretpostavci bila jednaka sa svotom od 120£, jednaka s ukupnom vrednošću izraženom u novcu.

Prema različitoj proizvodnosti rada, ukupna vrednost od 120£ raspodeliće se na više ili manje proizvoda, vrednost *pojedinačnog* proizvoda biće, dakle, saobrazno tome — proporcionalno — jednaka s većim ili manjim alikvotnim delom od 120£. Operacija je veoma проста. Ako je ukupni proizvod = 60 tona uglja na primer, onda 60 tona = 120£, a jedna tona = $\frac{120}{60}£ = 2£$; ako je proizvod 65 tona, onda je vrednost jedne tone = $\frac{120}{65}£ = 1\frac{11}{13}£$ ili 1£ $16\frac{12}{13}$ šilinga (= 1£ 16 šilinga i $11\frac{1}{13}$ pensa); ako je proizvod 75 tona, onda vrednost jedne tone = $\frac{120}{75}£ = 1£ 12$ šilinga; ako je $92\frac{1}{2}$ tone, onda = $1\frac{11}{37}£ = 1£ 5\frac{35}{37}$ šilinga. Vrednost (cena) pojedinačne robe je, prema tome, jednaka s *ukupnom vrednošću* proizvoda podeljenim ukupnim brojem proizvoda, merenih merom koja im kao upotrebnim vrednostima pripada, kao tona, kvarter, aršin itd.

Ako je cena pojedinačne robe ravna ukupnoj vrednosti kapitalom proizvedene robne mase podeljene ukupnim brojem roba, onda je

ukupna vrednost ravna ceni pojedinačne robe pomnožene ukupnim brojem pojedinih roba, ili je ravna ceni neke određene mere pojedine robe pomnožene ukupnim brojem robne mase, merene tim merilom. Dalje: Ukupna vrednost sastoji se iz vrednosti u proizvodnji predumjlenog kapitala plus višak vrednosti, iz radnog vremena sadržanog u predumjlenom kapitalu plus od strane kapitala prisvojeni višak radnog vremena ili neplaćeno radno vreme. Pojedini alikvotni deo robne mase sadrži, prema tome, u istoj srazmeri višak vrednosti u kojoj sadrži i vrednost. Prema tome kako se 120 £ raspodeljuju na 60, 65, 75, ili $92\frac{1}{2}$ tone, tako se raspodeljuje i 20£ viška vrednosti. Ako je broj tona = 60, dakle vrednost jedne tone = $\frac{120}{60}\text{£} = 2\text{£}$ ili 40 šilinga, onda je šestina tih 40 šilinga ili te 2£ udeo viška vrednosti koji dolazi na jednu tonu, a to je $\frac{6^2}{3}$ šilinga; odnos viška vrednosti u jednoj toni, koja staje 2£, isti je kao u 60 tona, koje staju 120£. [Odnos] viška vrednosti prema vrednosti ostaje u ceni pojedinačne robe isti kao u ukupnoj vrednosti robne mase. Ukupan višak vrednosti u svakoj pojedinoj toni je u gornjem slučaju = $\frac{20}{60} = \frac{2}{6} = \frac{1}{3}$ od 20, = $\frac{1}{6}$ od 40 kao gore. Višak vrednosti jedne tone $\times 60$ je stoga takođe ravan ukupnom višku vrednosti koji je kapital proizveo. Ako je deo vrednosti koji otpada na pojedinačni proizvod — alikvotni deo ukupne vrednosti — manji zbog većeg broja proizvoda, to jest zbog veće proizvodnosti rada, onda je manji i deo viška vrednosti koji na nj otpada, to jest manji je alikvotni deo ukupnog viška vrednosti koji mu pripada. Ali to ne utiče na odnos viška vrednosti, novostvorene vrednosti, prema predumjlenoj i samo reprodukovanoj vrednosti. Iako proizvodnost rada ne utiče na ukupnu vrednost proizvoda, ona može, kao što smo videli⁽⁷⁰⁾, povećati višak vrednosti ako proizvod ulazi u potrošnju radnika, ako se, dakle, smanji *normalna najamnina*, ili, što je isto, snizi *vrednost radne snage* usled padajuće cene pojedinačne robe, ili, što je isto, neke date količine robe. Ukoliko veća proizvodnost rada stvara relativni višak vrednosti, ona ne povećava ukupnu vrednost proizvoda, ali povećava onaj deo te ukupne vrednosti koji predstavlja višak vrednosti, to jest neplaćeni rad. Ako, dakle, pri visokoj proizvodnosti rada manji deo vrednosti otpada na pojedinačni proizvod — jer se povećala ukupna masa robe u kojoj je vrednost predstavljena —, ako, dakle, cena pojedinačnom proizvodu padne, to će, u gore spomenutim okolnostima, ipak skočiti onaj deo te cene koji predstavlja *višak vrednosti*, dakle povećaće se odnos viška vrednosti prema reprodukovanoj vrednosti (kako se ovde još ne govori o profitu, treba, zapravo, pre svega još imati u vidu odnos prema promenljivom kapitalu). Ali to je samo zato slučaj što se u *ukupnoj vrednosti* proizvoda, usled povećane proizvodnosti rada, povećao višak vrednosti. Isti uzrok, povišena proizvodnost rada, koji čini da se ista količina rada predstavlja u većoj masi proizvoda i koji stoga obara vrednost alikvotnog dela te mase ili *cenu* pojedinačne robe, smanjuje vrednost radne snage, te sledst-

veno povećava *vrednost ukupnog proizvoda*, hinc¹ višak rada, ili neplaćeni rad koji je sadržan u ceni pojedinačne robe. Iako stoga *cena pojedinačne robe* pada, iako se *ukupna količina u njoj sadržanog rada*, dakle njena vrednost smanjuje, proporcionalni sastavni deo te vrednosti koji se sastoji iz viška vrednosti povećava se; ili u manjoj ukupnoj količini rada [577] koja se nalazi u pojedinačnoj robi nalazi se *veća količina neplaćenog rada* nego ranije kada je rad bio manje proizvodan, kada je cena pojedinačne robe bila stoga viša, stoga ukupna količina rada koja se nalazi u pojedinačnoj robi veća. Iako u tom slučaju jedna tona sadrži manje rada, pa je stoga jeftinija, ona sadrži veću količinu viška rada te stoga donosi više viška vrednosti.

Pošto se u konkurenciji sve predstavlja krivo, izokrenuto, to pojedinačni kapitalista uobražava sebi 1. da je svoj profit od pojedinačne robe smanjio smanjenjem njene cene, ali da ostvaruje veći profit *usled veće* mase (tu se još brka veća profitna masa koja nastaje iz povećanja upotrebljenog kapitala čak i pri nižoj profitnoj stopi); 2. da on utvrđuje cenu pojedinačnoj robi i da množenjem određuje ukupnu vrednost proizvoda, dok je prvobitni proces deljenje, a množenje je tačno samo u drugom redu, imajući za pretpostavku to deljenje. Vulgarni ekonomista u stvari samo prevodi čudnovate predstave kapitalista, čiji je horizont ograničen konkurencijom, na prividno više teorijski jezik i trudi se da konstruiše pravilnost tih predstava.

No vratimo se sada našoj tablici.

Ukupna vrednost proizvoda ili robne mase stvorene kapitalom od 100 iznosi 120£; robna masa može biti veća ili manja, prema različnom stepenu proizvodnosti rada. Cena koštanja tog ukupnog proizvoda, ma kolika da mu je veličina, iznosi 110£ ako je, kao što smo pretpostavili, prosečni profit 10 odsto. Suvišak *vrednosti* ukupnog proizvoda, ma kolika da mu je veličina, iznosi 10£, dvanaestinu ukupne vrednosti ili desetinu predujmljenog kapitala. Taj suvišak *vrednosti* preko *cene koštanja* ukupnog proizvoda — tih 10£ — konstituišu *rentu*. Ona je očigledno sasvim nezavisna od razlike u proizvodnosti rada usled različitog stepena u prirodnoj plodnosti rudnika, vrste tla, ukratko prirodnog elementa u kome je kapital od 100£ upotrebljen; jer ti različni stupnjevi u proizvodnosti rada koji proizlaze iz različitih stupnjeva u plodnosti prirodnih faktora, ne sprečavaju ukupni proizvod da predstavlja vrednost od 120£, a cenu koštanja od 110£, da, prema tome, ima suvišak vrednosti preko cene koštanja u iznosu od 10£. Sve što *konkurencija kapitala* može da učini jeste to da *cena koštanja* robe koju neki kapitalista sa 100£ stvori u proizvodnji uglja, toj posebnoj oblasti proizvodnje, iznosi 110£. Ali ona ne može učiniti to da on proizvod proda za 110£ iako ovaj vredi 120£ — što mora činiti kapitalista u ostalim industrijama. Jer, umeša se zemljoposjednik

¹ otuda

i stavlja ruku na tih 10£. Tu rentu ja stoga nazivam *apsolutnom rentom*. Ona zato ostaje u tablici uvek *ista*, ma kako se menjala izdašnost ugljenokopa i otuda proizvodnost rada. Ali ona se ne izražava u *istom broju tona* pri različnim stupnjevima izdašnosti rudnika i otuda u proizvodnosti rada. Jer se količina rada sadržana u 10£ predstavlja prema različitoj proizvodnosti rada u više ili manje upotrebnih vrednosti, u više ili manje tona. Da li se ta *apsolutna renta* pri različnosti u izdašnosti stalno isplaćuje u celini ili delimično, pokazaće se pri daljoj analizi tablice.

Ali na tržištu se, dalje, nalaze vrste uglja koje su proizvod rudnika različne proizvodnosti, koje sam, otpočinjući najnižim stepenom izdašnosti, obeležio sa I, II, III, IV. Dakle, na primer prva klasa, gde proizvod kapitala od 100£ iznosi 60, druga klasa, gde je 65 tona itd. Kapital iste veličine — 100£, istog organskog sastava, u istoj oblasti proizvodnje, tu je, dakle, nejednake proizvodnosti, pošto je stepen proizvodnosti rada različit prema stepenu proizvodnosti rudnika, vrste tla, ukratko prirodnog činioca. Ali konkurencija uspostavlja *tržišnu vrednost* za te proizvode koji imaju različnu *individualnu vrednost*. Sama ta tržišna vrednost ne može *nikada* da bude *viša* od individualne vrednosti proizvoda *najmanje plodne* klase. Ako bi bila *viša*, to bi samo dokazivalo da *tržišna cena* stoji iznad *tržišne vrednosti*. No tržišna *vrednost* mora predstavljati stvarnu *vrednost*. Sada je moguće, posmatrajući proizvode pojedinih klasa, da njihova *vrednost* stoji iznad ili ispod tržišne vrednosti. Ako stoji *iznad* tržišne vrednosti onda je razlika između tržišne vrednosti i njihove cene koštanja *manja* od razlike između njihove individualne vrednosti i njihove cene koštanja. No kako je apsolutna renta ravna razlici između njihove individualne [578] vrednosti i njihove cene koštanja, tržišna vrednost ne može u tom slučaju da donese njihovim proizvodima *celu apsolutnu rentu*. Ako bi tržišna vrednost pala na *njihovu* cenu koštanja, ona im ne bi donosila *nikakvu rentu*. Oni ne bi mogli plaćati rentu, pošto je renta samo razlika između vrednosti i cene koštanja, a za njih, individualno, ta bi razlika usled tržišne vrednosti otpala. U tom slučaju je razlika između njihove individualne vrednosti i tržišne vrednosti *negativna*. To jest, tržišna vrednost razlikuje se od njihove individualne vrednosti za *negativnu veličinu*. Razliku između tržišne vrednosti i individualne vrednosti uopšte označavam kao *diferencijalnu vrednost*. Za robe koje se nalaze u takvim uslovima stavio sam ispred diferencijalne vrednosti znak minus.

Stoji li, naprotiv, *individualna vrednost* proizvoda neke klase rudnika (klase tla) *ispod* tržišne vrednosti, onda *tržišna vrednost* stoji prema tome *iznad* njihove individualne vrednosti. Vrednost ili tržišna vrednost koja vlada u njihovoj oblasti proizvodnje daje, dakle, neki *suvišak preko* njihove individualne vrednosti. Ako je, na primer, tržišna vrednost tone 2£, onda diferencijalna vrednost tone, čija je individualna vrednost = 1£ 12 šilinga, iznosi 8 šilinga. I pošto u klasi gde je

individualna vrednost tone 1£ 12 šilinga kapital od 100£ proizvodi 75 tona, onda je ukupna diferencijalna vrednost tih 75 tona = 8 šilinga \times 75 = 30£. Taj suvišak tržišne vrednosti za ukupni proizvod te klase preko individualne vrednosti njenog proizvoda koji nastaje iz veće plodnosti zemlje ili rudnika sačinjava *diferencijalnu rentu*, jer cena koštanja za kapital ostaje i dalje ista. Ta diferencijalna renta je veća ili manja prema većem ili manjem suvišku *tržišne vrednosti* preko *individualne vrednosti*; sam taj suvišak je opet veći ili manji prema *relativno većoj ili manjoj plodnosti* klase rudnika ili zemlje kojoj njen proizvod pripada, u sravnjenju s manje plodnom klasom, čiji proizvod određujući ulazi u tržišnu vrednost.

Naposletku valja još napomenuti da je *individualna cena koštanja* proizvoda različnih klasa različita. Na primer za klasu u kojoj 100£ kapitala daju 75 tona, pošto je ukupna vrednost = 120£, a *cena koštanja* 110£, bila bi cena koštanja pojedinačne robe 1£ $9\frac{1}{3}$ šilinga, i ako bi tržišna vrednost bila jednaka s individualnom vrednošću te klase, to jest = 1£ 12 šilinga, onda bi 75 tona, prodatih za 120£, dale rentu od 10£, dok 110£ predstavljaju njihovu cenu koštanja.

Ali *individualna cena koštanja* jedne tone je naravno različita, već prema broju tona u kojima se kapital od 100 predstavlja, ili prema *individualnoj vrednosti* pojedinačnog proizvoda različnih klasa. Ako je, na primer, proizvod kapitala od 100£ = 60 tona, onda je vrednost tone = 2£, a njena cena koštanja = 1£ $16\frac{2}{3}$ šilinga. 55 tona vredle bi 110£, ili bi bile jednake s cenom koštanja ukupnog proizvoda. Ako, naprotiv, kapital od 100 proizvodi 75 tona, onda je vrednost tone = 1£ 12 šilinga, njena cena proizvodnje = 1£ $9\frac{1}{3}$ šilinga, a od ukupnog proizvoda bi $68\frac{3}{4}$ tona stajale 110£ ili naknadile cenu koštanja. U istoj srazmeri u kojoj je različita *individualna vrednost*, različita je i *individualna cena koštanja*, to jest *cena koštanja jedne tone* u različnim klasama.

Kako svih pet tablica pokazuju, *apsolutna renta* je stalno ravna suvišku vrednosti robe preko njene sopstvene cene koštanja; *diferencijalna renta*, naprotiv, ravna je suvišku tržišne vrednosti preko njene individualne vrednosti; a ukupna renta, kad se osim apsolutne dobija i druga renta, ravna je višku tržišne vrednosti preko individualne vrednosti plus suvišak individualne vrednosti preko cene koštanja, ili je ravna višku tržišne vrednosti preko individualne cene koštanja.

Pošto je ovde reč samo o tome da se radi ilustracije moje teorije o vrednosti i cenama koštanja izloži opšti zakon rente, dok bih detaljni prikaz zemljišne rente dao tek onda [§579] kad bih ex professo došao do tretiranja zemljišne svojine, to sam odstranio sve okolnosti koje komplikuju stvari: dakle, *uticaj položaja* rudnika ili vrsta zemlje; različni stepen plodnosti doza kapitala primenjenih na *isti* rudnik ili *istu* vrstu zemlje; međusobni odnos renti koje potiču iz raznih varijeteta iste grane proizvodnje, kao na primer iz različnih grana zemljoradnje; međusobni odnos renti koje potiču iz različnih grana proiz-

vodnje, ali koje mogu jedna u drugu da se pretvaraju, kao na primer kad se zemlja ne upotrebi za agrikulturu nego za gradnju kuća tid. Sve to ne spada ovamo.

[3. Analiza tablica]

Sad pređimo na razmatranje tablica. One pokazuju kako opšti zakon objašnjava veliku raznolikost kombinacija, dok Ricardo, zato što je pogrešno shvatio opšti zakon rente, i suštinu diferencijalne rente shvata samo jednostrano te hoće da veliku raznolikost pojava nasilnim apstrakcijama svede na jedan jedini slučaj. Zadatak tablica nije da pokažu celokupnost kombinacija, već samo najvažnije, naročito za našu specifičnu svrhu.

[a¹] *Uz tablicu A [odnos između individualne vrednosti u različitim klasama i tržišne vrednosti]*

U tablici A tržišna vrednost tone uglja određena je individualnom vrednošću tone u klasi I, gde je rudnik najmanje izdašan, prema tome proizvodnost rada najniža, dakle masa proizvoda koju daje kapital od 100£ najmanja, stoga cena pojedinačnog proizvoda (njegovom vrednošću određena cena) najviša.

Pretpostavlja se da tržište apsorbuje 200 tona, ni više ni manje.

Tržišna vrednost ne može biti *iznad* vrednosti tone u klasi I, to jest robe proizvedene pod najnepovoljnijim uslovima za proizvodnju. To što klase II i III prodaju tonu iznad njene *individualne vrednosti*, objašnjava se time što su njihovi uslovi za proizvodnju povoljniji od uslova za proizvodnju druge robe proizvedene u *istoj* oblasti (trade), to, dakle, ne narušava zakon vrednosti. Ako bi se, naprotiv, tržišna vrednost nalazila iznad vrednosti tone u klasi I, onda bi to bilo moguće samo zato što bi se proizvod klase I bez *ikakvog* obzira na tržišnu vrednost prodavao *iznad* svoje vrednosti. Do razlike između tržišne vrednosti i vrednosti dolazi uopšte ne samo zato što se proizvodi prodaju apsolutno *iznad* svoje vrednosti, nego zato što vrednost koju proizvod neke cele oblasti ima može da se razlikuje od vrednosti pojedinačnog proizvoda, to jest što se *radno vreme potrebno* za isporuku ukupnog proizvoda — ovde 200 tona — može razlikovati od radnog vremena koje proizvodi jedan deo tona, ovde tone klase II i III, jednom reći zato što je *ukupna količina* dobijenog *proizvoda*, proizvod rada različitih stupnjeva proizvodnosti. Razlika između tržišne vrednosti i individualne vrednosti nekog proizvoda može se stoga odnositi samo na različite *stepene proizvodnosti*, kojom određena količina rada proizvodi različite količine ukupnog proizvoda. Ona se nikada ne može odnositi na to da se vrednost određuje *nezavisno* od količine rada

koji je u toj oblasti uopšte upotrebljen. Ako bi tržišna vrednost tone bila iznad 2£, onda bi to bilo moguće samo zato što je klasa I, apstrahujući njene odnose prema klasama II i III, prodavala svoj proizvod uopšte *iznad* njegove vrednosti. U tom slučaju, usled stanja na tržištu, usled odnosa ponude i tražnje, *tržišna cena* bila bi iznad *tržišne vrednosti*. Ali tržišna vrednost, o kojoj je ovde reč — i o kojoj se tu pretpostavlja da je jednaka s tržišnom cenom — ne može stajati *iznad same sebe*.

Tržišna vrednost je ovde *jednaka* s vrednošću klase I, koja daje tri desetine celokupnog proizvoda koji se nalazi na tržištu, jer klase II i III daju samo onoliko proizvoda koliko je potrebno za podmirenje tražnje koju ne podmiruje proizvod klase I. Klase II i III nemaju, dakle, nikakvog razloga da prodaju ispod 2£ jer se ceo proizvod može prodati po 2£. One ne mogu prodavati *iznad* 2£ jer klasa I prodaje tonu po 2£.

Ovaj zakon da *tržišna vrednost* ne može biti *iznad* individualne vrednosti proizvoda koji je proizveden pod *najlošijim uslovima za proizvodnju*, ali koji daje deo nužnog dovoza, Ricardo izvrće u tom smislu da tržišna vrednost ne može pasti *ispod* vrednosti toga proizvoda, dakle da uvek mora biti njome određena. Kasnije ćemo videti koliko je to pogrešno.

Pošto se u klasi I tržišna vrednost i individualna vrednost tone podudaraju, to *renta* koju ona donosi predstavlja apsolutni suvišak vrednosti preko njene cene koštanja, *apsolutnu rentu* u iznosu od 10£. Klasa II donosi diferencijalnu rentu od 10£, a klasa III od 30£, jer tržišna vrednost koja je određena klasom I daje za klasu II suvišak od 10£, a za III od 30£ preko njihove *individualne vrednosti*, te stoga i preko apsolutne rente od 10£, koja predstavlja suvišak individualne vrednosti preko cene koštanja. Klasa II daje stoga ukupnu rentu od 20£, a klasa III od 40£, jer tržišna vrednost daje suvišak od 20 odnosno 40 preko njihove cene koštanja.

Mi pretpostavljamo da se od klase I, rudnika najmanje plodnosti, ide ka plodnijem rudniku II, a od ovoga ka još plodnijem rudniku III. Doduše, rudnici II i III su plodniji od rudnika I, ali oni zadovoljavaju samo sedam desetina ukupne tražnje i mogu, prema tome, kao što je upravo izloženo, da prodaju svoj proizvod po 2£, iako je njegova vrednost samo 1£ $16\frac{12}{13}$ šilinga i 1£ 12 šilinga. Kada se isporučuje određena količina koju iziskuje tražnja, i kada u proizvodnosti rada koji podmiruje različne veličine te tražnje ima gradacije, jasno je da se tržišna vrednost plodnijih klasa, (bilo da) se ide u jednom ili u drugom pravcu, penje u oba slučaja *iznad njihove individualne vrednosti*; u jednom slučaju zato što tržišnu vrednost *određuje* manje plodna klasa, a dopunski dovoz koji one isporučuju nije dovoljno velik da bi to dalo ikakvog povoda da se menja tržišna vrednost koju određuje klasa I; u drugom slučaju zato što tržišnu vrednost, koju su one prvobitno određivale, koju su određivale klase III ili II, određuje

klasa I koja isporučuje dopunski dovoz koji tržište traži, a ona može da ga isporučuje samo po višoj vrednosti, koja sada određuje tržišnu vrednost.

(b) *Povezanost Ricardove teorije rente s koncepcijom opadajuće proizvodnosti u poljoprivredi. Promene stope apsolutne rente u njenom odnosu prema promenama profitne stope*

Ricardo bi, na primer, u ovom slučaju rekao; polazi se od klase III. Dodatni dovoz isporučuje najpre klasa II. Najzad poslednji dodatni dovoz koji tržište iziskuje isporučuje klasa I, a pošto klasa I može dodatni dovoz od 60 tona da isporuči samo za 120£, po 2£ tonu, a taj se dovoz traži, to tržišna vrednost tone koja je prvobitno bila 1£ 12 šilinga, kasnije 1£ 16¹²/₁₃ šilinga, skače sad na 2£. Ali je isto toliko tačno obratno, naime ako se polazi od klase I, koja je zadovoljila tražnju od 60 tona po 2£ po toni, zatim dodatnu ponudu isporučuje klasa II, da će tada II prodati po tržišnoj vrednosti od 2£ iako je individualna vrednost njenog proizvoda samo 1£ 16¹²/₁₃ šilinga; jer potrebnih 125 tona mogu se i dalje isporučivati samo onda ako klasa I svojih 60 tona isporuči po vrednosti od 2£ po toni. Isto tako ako je potreban novi dodatni dovoz od 75 tona, a klasa III isporučuje samo 75 tona, zadovoljava samo tu dodatnu potrebu, onda se, dakle 60 tona klase I moraju kao i ranije prodati po 2£. Da je klasa I isporučila celu tražnju od 200 tona, onda bi one bile prodane za 400£. A po toj ceni [prodaju] se sada jer klase II i III ne prodaju po ceni po kojoj mogu da zadovolje dodatnu tražnju od 140 tona, ||XII-581| nego po ceni po kojoj bi klasa I, koja isporučuje tri desetine proizvoda, mogla da je zadovolji. Masa potrebnog proizvoda, 200 tona, prodaje se tu po 2£ po toni, jer se tri desetine toga proizvoda mogu isporučiti samo po vrednosti od 2£ po toni, bilo da se isporuka dodatnih delova tražnje vršila od klase III preko klase II ka klasi I ili od klase I preko klase II ka klasi III.

Ricardo kaže: Ako proizvodnja počinje s klasama III i II, onda se njihova tržišna vrednost mora popeti do vrednosti (kod Ricarda do cene koštanja) klase I jer su tri desetine koje isporučuje klasa I potrebne za tražnju, jer je tu, dakle, reč o *potrebnoj masi proizvoda*, a ne o individualnoj vrednosti posebnih njenih delova. Ali ako proizvodnja počinje od klase I, a klase II i III isporučuju samo dodatni dovoz, onda je isto toliko tačno da tri desetine klase I ostaju potrebne kao i ranije; ako, dakle, klasa I određuje tržišnu vrednost po silaznoj liniji, ona je *iz istih razloga* određuje i po uzlaznoj liniji. Prema tome, tablica A pokazuje nam pogrešnost Ricardovog shvatanja da diferencijalna renta *uslovljava* prelaz od boljeg rudnika i bolje zemlje ka lošijima, to jest opadajuću proizvodnost rada. Ona je isto tako moguća i pri *obrnutom* toku, te stoga i pri rastućoj proizvodnosti rada. Da li

se dešava jedno ili drugo, to nema sa suštinom ili postojanjem diferencijalne rente nikakve veze, nego je *istorijsko* pitanje. U stvarnosti će se uzlazna i silazna linija ukrštati, povećana tražnja će se zadovoljiti sa prelaskom čas na više čas na manje plodnu vrstu zemlje, rudnika, prirodnog faktora. Pri tom se vazda pretpostavlja da je dovoz koji isporučuje prirodni faktor neke nove posebne klase — bilo da je ona više ili manje plodna — samo jednak većoj tražnji, dakle ne dovodi do promene u *odnosu između dovoza i tražnje*, dakle i do *promene u tržišnoj vrednosti* dovodi ne onda kada on može biti isporučen uz manje troškove, nego onda kada je to moguće učiniti samo uz veće.

Tablica A otkriva nam, prema tome, od samog početka pogrešnost te osnovne pretpostavke Ricardove, koja, kao što Anderson pokazuje, nije bila potrebna ni pri pogrešnom shvatanju apsolutne rente.

Ako su prelazi od klase III na klasu II i od klase II na klasu I — dakle, po silaznoj liniji, vraćanjem prirodnim faktorima sve manje plodnosti, — onda prodaje prvo klasa III, gde je uloženi kapital od 100, svoju robu po njenoj vrednosti, za 120£. To čini po toni 1£ 12 šilinga, pošto ona proizvodi 75 tona. Ako se ukaže potreba da se zadovolji dodatna tražnja od 65 tona, onda klasa II, koja ulaže kapital od 100, prodaje svoj proizvod takođe po vrednosti od 120. To čini 1£ 16¹²/₁₃ šilinga po toni. Ako naposljetku ustreba još i dalji dovoz od 60 tona, koji može da isporuči samo klasa I, onda i ona prodaje svoj proizvod po njenoj vrednosti od 120£, što čini 2£ po toni. Pri tom procesu bi klasa III dala diferencijalnu rentu od 18⁶/₁₃£ čim klasa II dođe na tržište, dok je ranije davala samo apsolutnu rentu od 10£. Klasa II bi donela diferencijalnu rentu od 10£ čim bi klasa I počela da proizvodi, a diferencijalna renta klase III popela bi se na 30£.

Ako Ricardo, spuštajući se od klase III na klasu I, ne nalazi više rente u klasi I, onda to dolazi otuda što je pretpostavio da kod klase III apsolutna renta ne postoji.

U svakom slučaju, postoji razlika između uzlazne i silazne linije. Ako se ide od klase I ka klasi III, tako da klase II i III isporučuju samo dopunsku robu, onda tržišna vrednost ostaje jednaka s individualnom vrednošću klase I, to jest 2£. A ako prosečni profit, kao što je tu pretpostavljeno, iznosi 10 odsto, onda se može pretpostaviti da je u njegov proračun ušla cena uglja ([ili] cena pšenice; umesto tona uglja svuda se može staviti kvarter pšenice itd.), pošto ugali ulazi kako u potrošnju radnika kao životno sredstvo tako u znatnoj meri i u postojani kapital kao pomoćni materijal. Može se, dakle, isto tako pretpostaviti da bi stopa viška vrednosti bila viša, a samim tim i sam višak vrednosti bio veći, prema tome i *profita stopa* bi bila viša od 10 odsto da je klasa I bila proizvodnija ili da je vrednost tone uglja bila *ispod* 2£, a to je bio slučaj kada se polazilo od klase III. [Tržišna] vrednost tone uglja bila je tada samo 1£ 12 šilinga; kada se pojavila

klasa II, ||582| ona je skočila na 1£ 16¹²/₁₃ šilinga; naposljetku, kada se pojavila klasa I, na 2£. Može se, dakle, pretpostaviti da je profitna stopa — pretpostavljajući sve druge okolnosti: dužinu viška rada, druge uslove proizvodnje itd. kao postojane i nepromenjene — bila viša kada se obrađivala samo klasa III, da je postala niža pri pojavi klase II, i da je najzad pala na 10 odsto kao na svoj najniži stepen pri pojavi klase I. (*Stopa viška vrednosti* morala je prvobitno biti viša jer je jedan od elemenata najamnine bio jeftiniji. Već zbog više stope viška vrednosti morala je tada masa viška vrednosti, dakle i profitna stopa, da bude viša; ali je osim toga pri tako modifikovanom višku vrednosti profitna stopa morala biti viša, jer je jedan od elemenata koštanja postojanog kapitala bio niži.) U tom slučaju trebalo bi, dakle, pretpostaviti da je profitna stopa, na primer, (bez obzira na podatke) iznosila 12 odsto dok je obrađivana samo klasa III; tako da je pala na 11 odsto kad se počela obrađivati klasa II, i konačno na 10 odsto kada se pojavila klasa I. U tom slučaju bi apsolutna renta u klasi III iznosila 8£ jer cena koštanja iznosi 112£; ona bi se povisila na 9£ čim bi se pojavila klasa II, jer se cena koštanja sada smanjila na 111£, i najzad bi se povisila na 10£, jer je cena koštanja bila pala na 110£. Tu bi se, dakle, zbila promena u stopi *apsolutne rente*, i to u obrnutoj srazmeri prema promeni u *profitnoj stopi*. Rentna stopa bi progresivno rasla jer je profitna stopa progresivno padala. Ali poslednja bi padala zbog sve veće neproizvodnosti rudarskog rada, poljoprivrednog rada itd. i njoj odgovarajućeg progresivnog poskupljenja životnih sredstava i pomoćnih materijala.

[c.] *Razmatranje o uticaju promene vrednosti životnih sredstava i sirovine (dakle i vrednosti mašinerije) na organski sastav kapitala*

Rentna stopa se tu povećala jer je *profitna stopa pala*. Da li je pak ona zato pala što se zbila promena u organskom sastavu kapitala? Da li je prosečni sastav kapitala bio 80 *p*+20 *pr*, da li je ostao taj sastav? Pretpostavlja se da normalni radni dan ostaje isti. Inače se uticaj poskupljenja životnih sredstava može paralizovati. Tu valja razlikovati dve stvari. Prvo, poskupljenje životnih sredstava, otuda smanjenje viška rada i viška vrednosti. Drugo, poskupljenje postojanog kapitala, jer se može povisiti vrednost pomoćnog materijala, kao na primer uglja, ili kod pšenice drugi element postojanog kapitala — seme, ili pak usled poskupljenja pšenice može se povisiti cena koštanja neke druge sirovine. Ako je, najzad, proizvod bio železo, bakar, itd., onda je skočila cena sirovina nekih industrijskih grana i sirovina mašinerije (računajući i sudove) svih industrijskih grana.

S jedne strane se pretpostavlja da se nije zbila nikakva promena u organskom sastavu kapitala; to jest nije se zbila promena u načinu proizvodnje koja bi masu živog rada koji se mora upotrebiti smanjila ili povećala u odnosu prema masi upotrebljenog postojanog kapitala.

Da bi se preradila ista masa sirovine istom masom mašinerije itd., ili, gde sirovina ne postoji, da bi se stavila u pokret ista masa mašinerije, alata itd., i dalje će biti potreban *isti broj radnika* (pri nepromenjenim granicama normalnog radnog dana). Ali ovom prvom gledištu, koje valja razmotriti kod organskog sastava kapitala, treba dodati i drugo, naime promenu u *vrednosti* elemenata kapitala, mada se oni kao upotrebnosti upotrebljavaju u istoj srazmeri kao i ranije. Tu opet valja razlikovati:

Promena¹ vrednosti pogađa oba elementa — promenljivi i postojani element *ravnomerno*. To u praksi, verovatno, *nikada* ne biva. Poskupljenje izvesnih poljoprivrednih proizvoda, kao pšenice itd., povišava (potrebnu) najamninu i cenu sirovine (na primer semena). Poskupljenje uglja povišava potrebnu najamninu i cenu pomoćnog materijala većeg dela industrije. Međutim, u prvom slučaju povišava se najamnina u svima industrijskim granama, a cena sirovine samo u nekima. Što se tiče uglja, srazmera u kojoj ovaj ulazi u najamninu je manja od srazmere u kojoj ulazi u proizvodnju. U ukupnom kapitalu promena u vrednosti uglja i pšenice teško da bi mogla *ravnomerno* pogadati oba elementa kapitala. Ali pretpostavimo ovaj slučaj.

Vrednost proizvoda kapitala $80p + 20pr$ neka bude 120. U *ukupnom kapitalu vrednost* proizvoda podudara se s njegovom *cenom koštanja*. Ta razlika je izjednačena za ukupni kapital. Povišenje vrednosti jednog artikla, kao uglja, koji prema pretpostavci ulazi *srazmerno ravnomerno* u oba sastavna dela kapitala, neka prouzrokuje za oba elementa povišenje troškova za desetinu. Onda bi se za $80p$ moglo kupiti još toliko robe koliko ranije [možda] za $70p$, a sa $20pr$ moglo bi se platiti samo još toliko radnika koliko ranije [možda] sa $18pr$. Ili, da bi se proizvodnja nastavila u ranijem razmeru, mora se sada izdati (npr.) $90p$ i $22pr$. Vrednost proizvoda je sada kao i ranije 120, od čega izdaci iznose 112 (90 postojani kapital i 22 promenljivi). Prema tome profit iznosi 8, i od 112 to je $=\frac{1}{14}$, $=\frac{7}{112}$ odsto. Vrednost proizvoda uloženog kapitala, $=100$, sada je dakle $=107\frac{1}{7}$.

U kojoj srazmeri ulaze sada u taj novi kapital p i pr ? Ranije se $p:pr$ odnosio kao 20:80, kao 1:4; sada kao 22:90 (ili) kao 11:45. $\frac{1}{4} = \frac{45}{180}$; $\frac{11}{45} = \frac{44}{180}$. To znači da se promenljivi kapital smanjio za $\frac{1}{180}$ ||583| prema postojanom. Da bismo dakle, prema pretpostavci uzeli da poskupljenje uglja itd. *proporcionalno ravnomerno* deluje na oba dela kapitala, moramo staviti $88p + 22pr$. Jer vrednost proizvoda je 120; kao izdatak odbija se $88+22=110$. Ostaje 10 profita. 22:88 = 20:80. *Odnos p* prema *pr* bio bi *isti* kao i u starom kapitalu. I sada bi se kao i ranije $p:pr$ odnosio kao 1:4. Ali 10 profita od $110 = \frac{1}{11}$, $=\frac{9}{11}$ odsto. Ako proizvodnja treba da se nastavi u istom razmeru, mora se uložiti 110 kapitala, gde se ranije uložilo 100, a vrednost

¹ U rukopisu: *Prvo*. Promena

proizvodnje je i nadalje $=120^{[71]}$. No za kapital od 100 bio bi sastav: $80p + 20pr$ s vrednošću proizvoda od $109^{1/11}$.

Ako bi u gornjem slučaju vrednost $80p$ ostala ista a izmenila se samo vrednost pr , dakle $22pr$ umesto $20pr$, to bi ranije bio odnos $20:80$ ili $10:40$, a sada kao $22:80$ ili kao $11:40$. Da je bilo došlo samo do ove promene, [kapital bi iznosio] $80p + 22pr$ a vrednost proizvoda 120; dakle izdatak 102 i profit 18, dakle $17^{33/51}$ odsto. $22:18$ [odnose] se kao $21^{29/51}:17^{33/51}$. Ako je $22pr$ za najamninu izdatog kapitala potrebno da se pokrene postojani kapital u vrednosti od 80, onda $21^{29/51}$ da se pokrene kapital u vrednosti $78^{22/51}$. Prema ovom srazmeru moglo bi se od 100 kapitala za mašineriju i sirovinu izdati samo $78^{22/51}$; na najamninu bi moralo doći $21^{29/51}$, dok je ranije na sirovinu itd. došlo 80, a na najamninu samo 20. Vrednost proizvoda sada iznosi $117^{33/51}$. A sastav kapitala: $78^{22/51}p + 21^{29/51}pr$. Međutim, $21^{29/51} + 17^{33/51} = 39^{11/51}$. Ukupni dodati rad iznosio je u ranijem sastavu 40; sada iznosi $39^{11/51}$ ili $40^{40/51}$ manje, ne *zato što je* postojani kapital izmenio svoju vrednost, već što je manje postojanog kapitala za preradu, dakle kapital 100 može da stavi u pokret nešto manje rada nego ranije, iako skuplje plaćenog rada.

Ako dakle promena u jednom elementu koštanja, ovde poskupljenje, dizanje vrednosti, izmeni samo najamninu (potrebnu), onda dolazi do ovoga: Prvo, pada stopa viška vrednosti; drugo, za jedan dati kapital može se upotrebiti manje postojanog kapitala, manje sirovina i mašinerije. Apsolutna masa ovog dela kapitala srazmerno se smanjuje prema promenljivom kapitalu, što pod *inače nepromenjenim* okolnostima uvek mora dovesti do povišenja profitne stope (ako vrednost postojanog kapitala ostane ista). Njegova se *masa* smanjuje mada njegova *vrednost* ostaje ista. Ali *stopa viška vrednosti* i sam *višak vrednosti* smanjuju se, pošto pri padajućoj stopi broj upotrebljenih radnika ne raste. Stopa viška vrednosti — višak rada — pada više od stope odnosa između promenljivog i postojanog kapitala. Naime, mora se upotrebiti isti broj radnika kao i ranije da bi se stavila u pokret ista masa postojanog kapitala, dakle ista apsolutna količina rada. Samo je od te apsolutne količine rada više potrebnog a manje viška rada. Ista količina mora se dakle skuplje platiti. Isti kapital — 100 na primer — može dakle da uloži manje u postojani kapital, pošto mora uložiti više za promenljivi kapital, da bi stavio u pokret manji postojani kapital. Padanje stope viška vrednosti ovde ne zavisi od povećanja apsolutne količine rada koji primenjuje neki određeni kapital ili od povećanja broja radnika koje on zapošljava. Sam višak vrednosti tu dakle ne može rasti iako stopa viška vrednosti pada.

Ako, dakle, organski sastav kapitala ostane isti, ukoliko se njegovi sastavni delovi posmatraju materijalno kao upotrebne vrednosti; ako, dakle, promena u tom sastavu nije nastala iz promene u *načinu proizvodnje* u granicama oblasti u kojoj je kapital uložen, nego samo iz povišenja *vrednosti radne snage* i otuda povišenja potrebne najamnine,

što znači smanjenje viška rada ili stope viška vrednosti, koje se u ovom slučaju ne može paralizovati ni sasvim ni delimično umnožavanjem broja radnika koji upotrebljava kapital date veličine — na primer 100 —, onda je padanje profitne stope jednostavno nastalo iz padanja samoga viška vrednosti. Iz tog istog uzroka nastaje tada promena u organskom sastavu kapitala, koja — pri nepromenjenom načinu proizvodnje i nepromenjenoj srazmeri upotrebljenih masa neposrednog rada i akumulisanog rada — dolazi samo otuda što se *vrednost (srazmerna vrednost) upotrebljenih masa* promenila. Isti kapital upotrebljava ||584| u istoj srazmeri manje neposrednog rada u kojoj upotrebljava manje postojanog kapitala, ali tu manju količinu rada on plaća skuplje. On može stoga upotrebiti samo manje postojanog kapitala, jer ta manja količina rada, koja pokreće tu manju (masu) postojanog kapitala, apsorbuje veći deo ukupnog kapitala. Da bi pokrenuo 78 postojanog kapitala, on na primer mora predujmiti 22 za promenljivi kapital, dok je ranije za to bilo dovoljno 20 *pr* da bi pokrenuo 80 *pr*.

To je, dakle, slučaj kada poskupljenje proizvodnje zavisnog od zemljišne svojine pogađa samo najamninu. Obrnuti rezultat bismo dobili kad bi taj proizvod pojeftinio.

Ali uzmimo sada gore pretpostavljeni slučaj. Poskupljenje poljoprivrednog proizvoda pogađa *srazmerno ravnomerno* postojani i promenljivi kapital. Tu, dakle, prema pretpostavci, ne dolazi do promene u *organskom sastavu kapitala*. Prvo, *nema promene u načinu proizvodnje*. Ista apsolutna količina neposrednog rada pokreće istu količinu *akumulisanog rada* kao i ranije. Srazmere masa ostaju iste. Drugo, *nema promena ni u odnosu vrednosti akumulisanog i neposrednog rada*. Skače li ili pada li vrednost jednoga, to se i vrednost drugoga menja u istoj *srazmeri* prema njihovoj relativnoj veličini; ona se, dakle, ne menja. Ali ranije smo imali: $80 p + 20 pr$, *vrednost proizvoda* = 120. Sada $88 p + 22 pr$, vrednost proizvoda [isto tako] = 120. To daje 10 na 110 ili $9\frac{1}{11}$ odsto, dakle za $80 p + 20 pr$ vrednost od $109\frac{1}{11}$.

Ranije smo imali

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Profitna stopa odsto</i>	<i>Stopa viška vrednosti odsto</i>
80	20	20	20	100

Sada imamo:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Profitna stopa odsto</i>	<i>Stopa viška vrednosti odsto</i>
80	20	$9\frac{1}{11}$	$9\frac{1}{11}$	$45\frac{5}{11}$

80 *p* predstavlja ovde manje sirovina itd., 20 *pr* u istoj srazmeri manje apsolutnog rada. Sirovina itd. je poskupela; otuda se količina za 80 kupljene sirovine itd. smanjila, ona, prema tome, pošto je *način proizvodnje ostao isti*, zahteva manje neposrednog rada. Ali ta manja

količina neposrednog rada staje toliko koliko ranije veća količina neposrednog rada i baš je toliko poskupela, dakle smanjila se u istoj srazmeri u kojoj i sirovina itd. Da je, prema tome, višak vrednosti ostao isti, profitna stopa bi se snizila u onoj srazmeri u kojoj sirovina itd. poskupljuje, u kojoj bi se srazmera vrednosti promenljivog kapitala prema postojanom kapitalu promenila. Ali stopa viška vrednosti nije ostala ista, nego se izmenila u istoj srazmeri u kojoj se povećala vrednost promenljivog kapitala.

Uzmimo [drugi] primer.

Vrednost funte pamuka povisila se od 1 šilinga na 2 šilinga. Svotom od 80 £ (uzmimo da je tu mašina itd. = 0) moglo se ranije kupiti 1600 funti. Sad se može tom svotom kupiti samo još 800 funti. Da se isprede 1600 funti, ranije je bilo potrebno 20 £ najamnine; recimo da je to najamnina 20 radnika. Da se isprede 800 funti, potrebno je samo 10 jer je način proizvodnje ostao *isti*, 10 radnika koštalo bi ranije 10 £, sada koštaju 20 £; kao što bi 800 funti pamuka ranije koštalo 40 £, koji sada košta 80. Uzmimo da je profit ranije bio 20 odsto. To bi pretpostavljalo:

	<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Stopa viška vrednosti</i>	<i>Stopa profita</i>	<i>Proizvod</i>	<i>Cena funte prede</i>
I	80 £ = 1600 funti pamuka	20 £ = 20 radnika	20 £	100%	20%	1600 funti prede	1 šil. 6 pensa
II	80 £ = 800 funti pamuka	20 £ = 20 radnika	10 £	50%	10%	800 funti prede	2 šil. 9 pensa

Naime, ako je višak vrednosti koji stvara 20 radnika = 20, onda je vrednost koju stvara 10 radnika = 10; da bi se ovaj proizveo mora im se platiti 20 £ kao i ranije, dok se prema ranijem srazmeru platilo samo 10. Vrednost proizvoda, funte ||585| prede, mora tu svakako da raste jer sadrži više rada, akumulisanog (u pamuku u koji ulazi) i neposrednog rada.

Da je poskupeo samo pamuk, a najamnina ostala ista, onda bi, kao i ranije, samo 10 radnika isprelo 800 funti pamuka. Ali bi tih 10 radnika i stajali samo 10 £, dakle, višak vrednosti od 10 bio bi i sada 100 odsto. Da se isprede 800 funti pamuka, potrebno je 10 radnika uz izdatak kapitala od 10. Dakle, ukupni izdatak kapitala iznosio bi 90. Prema pretpostavci na 80 funti pamuka uvek dolazi po jedan radnik. Stoga na 800 funti 10, a na 1600 funti 20. Koliko bi funti mogao dakle ceo kapital od 100 da isprede? Za $88\frac{8}{9}$ £ mogao bi se kupiti pamuk, a $11\frac{1}{9}$ £ moglo bi se predujmiti za najamninu.

Srazmera bi bila sledeća:

	<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Stopa viška vrednosti</i>	<i>Stopa profita</i>	<i>Proizvod</i>	<i>Cena funte prede</i>
III	$88\frac{8}{9}$ £ = $888\frac{8}{9}$ funti	$11\frac{1}{9}$ £ = $11\frac{1}{9}$ radnika	$11\frac{1}{9}$ £	100%	$11\frac{1}{9}$ %	$888\frac{8}{9}$ funti prede	2 šil. 6 pensa

U ovom slučaju, kad u *promenljivom* kapitalu ne dolazi do *promene vrednosti*, kad stopa viška vrednosti ostaje, dakle, ista, izlazi sledeće:

U I odnosi se promenljivi kapital prema postojanom kapitalu kao $20 : 80 = 1 : 4$. U III odnosi se on kao $11\frac{1}{9} : 88\frac{8}{9} = 1 : 8$, prema tome, pao je srazmerno za polovinu, jer se *vrednost* postojanog kapitala udvostručila. Isti broj radnika isprede istu masu pamuka, ali kapitalom od 100£ može se sada uposliti samo još $11\frac{1}{9}$ radnika, dok $88\frac{8}{9}$ £ ostatka kupuje samo $888\frac{8}{9}$ funte pamuka umesto 1600 kao u I. *Stopa viška vrednosti* ostala je ista. Međutim, usled promene u vrednosti postojanog kapitala ne može se više isti broj radnika uposliti na kapital od 100; odnos između promenljivog i postojanog kapitala izmenio se. Sledstveno, pada masa viška vrednosti, a time i profit jer se ovaj višak vrednosti računa na isti kapital. U prvom slučaju promenljivi kapital bio je $\frac{1}{4}$ postojanog (20:80) i $\frac{1}{5}$ ukupnog kapitala (=20). Sada samo još $\frac{1}{8}$ postojanog kapitala ($11\frac{1}{9} : 88\frac{8}{9}$ i $\frac{1}{9}$ ($11\frac{1}{9}$) odsto, od ukupnog kapitala. Ali 100 odsto na $\frac{100}{5}$ ili $20 = 20$, a 100 odsto na $\frac{100}{9}$ ili $11\frac{1}{9}$ samo je $11\frac{1}{9}$. Pri nepromenjenoj najamnini i nepromenjenoj vrednosti promenljivog kapitala njegova apsolutna veličina tu pada, jer se *vrednost postojanog kapitala* uvećala. Zato pada relativni udeo promenljivog kapitala, a time i sam višak vrednosti, njegova apsolutna veličina, a zato i profitna stopa.

Promena vrednosti postojanog kapitala pri nepromenjenoj vrednosti promenljivog kapitala i nepromenjenom načinu proizvodnje, dakle pri istoj srazmeri upotrebljenih masa rada, sirovine i mašinerije, izaziva istu promenu u sastavu kapitala kao da je *vrednost postojanog kapitala* ostala ista, ali se upotrebila *veća masa* po vrednosti nepromenjenog kapitala (*dakle i veća suma vrednosti* ovoga) u srazmeri prema kapitalu utrošenom na rad. Neminovna posledica je padanje profita. (Obrnuto, kada vrednost postojanog kapitala pada.)

Obrnuto, *promena vrednosti promenljivog kapitala* (ovde porast) povećava srazmeru *promenljivog kapitala* prema *postojanom*, dakle i postotni udeo promenljivog kapitala ili srazmerni udeo njegov u ukupnom kapitalu. Pa ipak, *profitna stopa ovde pada* umesto da raste. Jer, *način proizvodnje* je ostao isti. I dalje se upotrebljava jednaka masa žirov rada da se jednaka masa sirovine, mašinerije itd. pretvori u proizvod. Tu, kao i u gornjem slučaju, može se jednakim kapitalom, 100 ||586| pokrenuti samo manja ukupna masa neposrednog i akumulisanog rada; ali ta manja količina rada staje više. Potrebna najamnina se povećala. Veći deo te manje količine rada naknađuje potreban rad, manji deo sačinjava, dakle, višak rada. Stopa viška vrednosti je pala, dok se u isto vreme smanjio broj radnika ili ukupna količina rada kojim isti kapital raspoložuje. Promenljivi kapital se povećao u odnosu na postojani kapital, pa stoga i na ukupni kapital, mada se u odnosu na masu postojanog kapitala upotrebljena *masa rada* smanjila. Otuda višak vrednosti pada a s njim i profitna stopa. Malopre je profitna sto-

pa pala jer je pri *nepromenjenoj stopi viška vrednosti* promenljivi kapital *pao* u odnosu na postojani kapital, a stoga i na ukupni kapital, ili je pao višak vrednosti jer se *pri nepromenjenoj stopi* smanjio broj radnika, smanjio njegov množilac. Ovoga puta profitna stopa pada jer promenljivi kapital *raste* u odnosu na postojani, dakle i na ukupni kapital; no taj porast promenljivog kapitala praćen je padom mase upotrebljenog rada (upotrebljenog od *istog* kapitala); ili višak vrednosti pada jer je njegova *padajuća* stopa povećana s padajućim brojem upotrebljenog rada. *Plaćeni rad* se povećao u srazmeri prema postojanom kapitalu, ali se smanjila upotrebljena ukupna količina rada.

Ove varijacije u vrednosti utiču, dakle, uvek na sam višak vrednosti, čija se apsolutna masa u oba slučaja smanjuje jer pada jedan od njegova oba faktora ili padaju oba; u jednom slučaju ona se smanjuje jer se smanjuje broj radnika pri istoj stopi viška vrednosti; u drugom, jer se smanjuje stopa viška vrednosti i broj per cent kapitala uposlenih radnika.

Najzad dolazimo na slučaj II, gde promena u vrednosti jednog poljoprivrednog proizvoda utiče *srazmerno ravnomerno* na oba dela kapitala, gde, dakle, tu *promenu vrednosti* ne prati promena u organskom sastavu kapitala.

Funta pređe penje se u tom slučaju (vidi str. 584¹) od 1 šilinga 6 pensa na 2 šilinga 9 pensa jer je proizvod više radnog vremena nego ranije. Ona, istina, sadrži *isto toliko neposrednog* kao i ranije (mada više plaćenog, a manje neplaćenog rada), ali više akumulisanog rada. Pri promeni vrednosti pamuka od 1 na 2 šilinga u vrednost funte pređe ulaze 2 šilinga umesto 1.

Primer II na str. 584. nije međutim dobro postavljen. Imali smo:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Stopa viška vrednosti</i>	<i>Stopa profita</i>	<i>Proizvod</i>	<i>Cena funte pređe</i>
I 80 £ = 1600 funti pamuka	20 £ = 20 radnika	20 £	100%	20%	1600 funti pređe	1 šil. 6 pensa

Rad 20 radnika izražava se u 40 £. Od toga je ovde polovina neplaćeni rad, stoga 20 viška vrednosti. Prema ovom srazmeru 10 radnika proizvode [vrednost od] 20 £, a od toga [su] 10 najamnina, a 10 višak vrednosti.

Ako bi se stoga vrednost radne snage povećala u istoj srazmeri u kojoj i vrednost sirovina, to jest ako bi se udvostručila, onda bi ona iznosila 20 £ za 10 radnika, kao što je ranije iznosila 20 £ za 20 radnika. U tom slučaju ne bi preostao nikakav višak rada. Jer vrednost koju 10 radnika daje u novcu ravna je 20 £, ako je vrednost koju daju 20 radnika u novcu ravna 40 £. To je nemoguće. U takvom slučaju ukinula bi se osnova kapitalističke proizvodnje.

¹ Vidi u ovom tomu str. 222.

No pošto promena vrednosti u postojanom i promenljivoj kapitalu treba da bude *jednaka* (proporcionalna), moramo slučaj drukčije postaviti. Dakle uzmimo da se vrednost pamuka povećala za trećinu; 80£ kupuju sada 1200 funti pamuka, dok ranije 1600. Ranije 1£ = 20 funti ili 1 funta = $\frac{1}{20}$ £ = 1 šiling. Sada 1£ = 15 funti pamuka ili 1 funta = $\frac{1}{15}$ £ = $\frac{1}{3}$ šilinga ili 1 šiling 4 pensa. Ranije je stajao jedan radnik 1£, sada $\frac{1}{3}$ £ = 1£ $\frac{2}{3}$ šilinga ili 1£ 6 šilinga 8 pensa i [to] daje za 15 ljudi 20£ (15£ + $\frac{15}{3}$ £). ||587| Pošto 20 ljudi proizvode vrednost od 40£, 15 ljudi proizvode vrednost od 30. Od te vrednosti je sada 20 ravno njihovoj najamnini, a 10 ravno višku vrednosti ili neplaćenom radu.

Dakle imamo:

	Postojani kapital	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Stopa viška vrednosti	Stopa profita	Proizvod	Cena funte prede
IV	80£ = 1200 funti pamuka	20£ = 15 radnika	10£	50%	10%	1200 funti prede	1 šil. 10 pensa

U ovom 1 šilingu 10 pensa [sadržano je] 1 šiling 4 pensa za pamuk i 6 pensa za rad.

Proizvod poskupljuje jer je pamuk poskupeo za trećinu. Ali proizvod nije skuplji za trećinu. On je ranije, u slučaju I, iznosio 18 pensa; dakle, da je poskupeo za trećinu, on bi sada morao stajati 18 + 6 pensa = 24 pensa, a on staje samo 22 pensa. Ranije, u 1600 funti prede nalazilo se 40£ rada; dakle u 1 funti $\frac{1}{40}$ £ rada ili $\frac{20}{40}$ šilinga ili $\frac{1}{2}$ šilinga = 6 pensa. Sada se nalazi u 1200 funti [prede] 30£ rada; dakle, takođe u 1 funti $\frac{1}{40}$ £ = $\frac{1}{2}$ šilinga ili 6 pensa. Mada je rad poskupeo u istoj srazmeri kao i sirovina, količina neposrednog rada koja se nalazi u funti prede ostala je *ista*, iako je od te količine sada više plaćenog, a manje neplaćenog rada. Ta promena u vrednosti najamnine ne menja stoga ništa u vrednosti funte prede, proizvoda. Tu imamo, kao i ranije, samo 6 pensa za rad, dok za pamuk imamo sada 1 šiling 4 pensa umesto ranije 1 šiling. I na taj način, kada robu prodajemo *po njenoj vrednosti*, promena u vrednosti najamnina ne može da proizvede promenu u ceni proizvoda. Ranije, od 6 pensa 3 su bila najamnina, 3 višak vrednosti. Sada su od 6 pensa 4 pensa najamnina i 2 višak vrednosti. U stvari 3 pensa najamnine na 1 funtu prede čine za 1600 funti prede 3×1600 pensa = 20£. A 4 pensa po funti čine za 1200 funti 4×1200 = 20£ a 3 pensa na 15 pensa (1 šiling pamuka plus 3 pensa najamnine) čini u prvom slučaju $\frac{1}{5}$ profita = 20 odsto. Dok 2 na 20 pensa (16 pensa pamuka i 4 pensa najamnine) čine $\frac{1}{10}$ ili 10 odsto.

Da je u gornjem primeru cena pamuka ostala ista [imali bismo]: 1 čovek isprede, pošto je način proizvodnje u svim primerima ostao *isti*, 80 funti, a funta staje opet 1 šiling.

Sada se kapital deli ovako:

Postojani kapital	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Stopa viška vrednosti	Stopa profita	Proizvod	Cena funte prede
$73\frac{1}{3}\text{£} = 1466\frac{2}{3}$ funti pamuka	$26\frac{2}{3}\text{£}$ (20 radnika)	$13\frac{1}{3}\text{£}$	50 ⁰ / ₀	13 ¹ / ₃ %	1466 ² / ₃ funti prede	1 ¹ / ₁₁ šil.

Ovaj račun nije moguć; jer ako 1 čovek isprede 80 funti, 20 (ljudi) ispredu 1600 a ne 1466²/₃, pošto je pretpostavljeno da je način proizvodnje ostao isti. Različito plaćanje radnika ne može ništa izmeniti u ovom slučaju. Primer se dakle mora drukčije postaviti.

Postojani kapital	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Stopa viška vrednosti	Stopa profita	Proizvod	Cena funte prede
II 75£ = 1500 funti pamuka	25£ (18 ³ / ₄ radnika)	12 ¹ / ₂ £	50%	12 ¹ / ₂ %	1500 funti prede	1 šil. 6 pensa

Od ovih 6 pensa 4 su najamnine i 2 profit. 2 na 16 = $\frac{1}{8}$ = 12¹/₂ odsto.

Da je, najzad, vrednost promenljivog kapitala ostala ista, [to jest] 1 čovek = 1£, dok se vrednost postojanog kapitala promenila tako da je 1 funta pamuka stajala 1 šiling 4 pensa ili 16 pensa umesto 1 šiling, tada [bi bilo]:

Postojani kapital	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Stopa viška vrednosti	Stopa profita	Proizvod	Cena funte prede
III 84 ⁴ / ₁₀ £ = 1263 ³ / ₁₀ £ pamuka	15 ¹⁵ / ₁₉ £ (= 15 ¹⁵ / ₁₉ radnika)	15 ¹⁵ / ₁₉ £	100 ⁰ / ₀	15 ¹⁵ / ₁₉ %	1263 ³ / ₁₀ funti [prede]	1 šil. 10 pensa

||588| Profit [bi] iznosio 3 pensa. To je od 19 pensa tačno 15⁵/₁₉ odsto.

Uzmimo sad sva četiri slučaja, počinjući od slučaja I, gde još nije došlo do promene u vrednosti.

Postojani kapital	Promenljivi kapital	Višak vrednosti	Stopa viška vrednosti	Stopa profita	Proizvod	Cena funte prede	Profit
I 80£ = 1600 funti pamuka	20£ = 20 radnika	20£	100%	20%	1600 funti prede	1 šil. 6 pensa	3 pensa
II 75£ = 1500 funti pamuka	25£ = 18 ³ / ₄ radnika	12 ¹ / ₂ £	50%	12 ¹ / ₂ %	1500 funti prede	1 šil. 6 pensa	2 pensa
III 84 ⁴ / ₁₀ £ = 1263 ³ / ₁₀ £ funti [pamuka]	15 ¹⁵ / ₁₉ £ = 15 ¹⁵ / ₁₉ radnika	15 ¹⁵ / ₁₉ £	100%	15 ¹⁵ / ₁₉ %	1263 ³ / ₁₀ funti prede	1 šil. 10 pensa	3 pensa
IV 80£ = 1200 funti [pamuka]	20£ = 15 radnika	10£	50%	10%	1200 funti prede	1 šil. 10 pensa	2 pensa

Cena proizvoda se menja u slučajevima III i IV jer se izmenila vrednost postojanog kapitala. Naprotiv, promena u vrednosti promenljivog kapitala ne proizvodi promenu u ceni, jer apsolutna količina immediate labour¹ ostaje ista, a samo je različno podeljena na necessary labour² i surplus labour³.

Kako sad stoji stvar u slučaju IV, gde je promena u vrednosti *srazmerno ravnomerno* uticala na postojani i promenljivi kapital, gde su se oba za trećinu povećala?

Da se povećala samo najamnina (II), onda bi profit pao od 20 odsto na $12\frac{1}{2}$ odsto, dakle za $7\frac{1}{2}$ odsto. Da se povećala samo vrednost postojanog kapitala (III), on bi pao od 20 na $15\frac{15}{19}$, dakle za $4\frac{4}{19}$ odsto. Pošto se oba povećavaju ravnomerno, on pada od 20 na 10, dakle za 10 odsto. No zašto ne na $7\frac{1}{2} + 4\frac{4}{19}$ odsto ili za $11\frac{27}{38}$, što je *suma* razlike II i III? Treba položiti račun o ovom $1\frac{27}{38}$; po ovome profit je morao pasti (IV) na $8\frac{11}{38}$, a ne na 10. Profitna masa je određena iznosom viška vrednosti, a ovaj, stopa viška rada pretpostavljena, brojem radnika. U I ima 20 radnika a polovina njihovog radnog vremena je neplaćena. U II je samo trećina ukupnog rada neplaćeni rad, dakle pada stopa viška vrednosti; osim toga zaposlice se $1\frac{1}{4}$ radnika manje, dakle doći će do smanjenja broja radnika ili ukupnog rada. U III je stopa viška vrednosti opet ista kao i u I, polovina radnog dana je neplaćena, ali broj radnika pada usled povišenja u vrednosti postojanog kapitala od 20 na $15\frac{15}{19}$ ili za $4\frac{4}{19}$. U IV se broj radnika smanjuje (pošto je stopa viška vrednosti opet pala kao i u II, naime = trećini radnog dana) za 5, naime od 20 na 15. Upoređeno s I broj radnika se u IV smanjio za 5, upoređeno s II za $3\frac{3}{4}$ a upoređeno sa III za $1\frac{15}{19}$; ali ona se ne smanjuje, upoređeno sa I za $1\frac{1}{4} + 4\frac{4}{17}$, to jest za $5\frac{35}{76}$. Inače bi broj zaposlenih radnika u IV iznosio $14\frac{41}{76}$.

Prema tome izlazi: *varijacije u vrednosti* robe koja ulazi u postojani ili promenljivi kapital — pri *nepromenjenom načinu proizvodnje* ili *nepromenjenom materijalnom sastavu kapitala* (to jest nepromenjenoj srazmeri između upotrebljenog neposrednog i akumulisanog rada) — ne proizvodi *nikakvu* promenu u organskom sastavu kapitala ako *srazmerno ravnomerno* utiču na promenljivi i postojani kapital kao u IV (gde, na primer, pamuk poskupljuje ravnomerno kao i pšenica, koju troše radnici). Profitna stopa pada ovde (pri rastućoj vrednosti postojanog i promenljivog kapitala) prvo, zato što stopa viška vrednosti pada usled povišenja najamnine i, drugo, zato što se broj radnika smanjuje.

Varijacija u vrednosti — ako pogađa samo postojani kapital ili samo promenljivi kapital — deluje kao promena u organskom sastavu kapitala i proizvodi takvu promenu u *srazmeri vrednosti* sastavnih

¹ neposrednog rada — ² potreban rad — ³ višak rada

delova kapitala, iako način proizvodnje ostaje isti. Ako je promena nastala samo u promenljivom kapitalu, onda se on povećava u srazmeri prema postojanom kapitalu ||589| i prema ukupnom kapitalu, a smanjuje se ne samo stopa viška vrednosti nego i broj uposlenih radnika. Stoga se upotrebljava i manje postojanog kapitala (čija vrednost ostaje nepromenjena) (II).

Ako promena vrednosti pogađa samo postojani kapital, onda promenljivi kapital pada u srazmeri prema postojanom i ukupnom kapitalu. Iako stopa viška vrednosti ostaje ista, njegova se masa smanjuje, jer se smanjuje broj uposlenih radnika (III).

Najposle bi bilo moguće da promena vrednosti pogađa oba, i postojani i promenljivi kapital, ali u *nejednakoj* proporciji. Takav slučaj treba samo svesti pod gornje slučajeve. Na primer, postojani i promenljivi kapital bi se izmenili na taj način što bi se vrednost prvoga povećala za 10 odsto, drugoga za 5 odsto. Tada bi, ukoliko se oba povećaju za 5 odsto, jedan za 5+5, drugi za 5, nastao slučaj IV. No ukoliko bi se postojani kapital povrh toga uvećao još za 5 odsto, slučaj III.

Do sada smo pretpostavljali samo porast vrednosti. Pri padanju nastaje obrnuto dejstvo. Na primer, polazeći od slučaja II prema I, razmatrali bismo slučaj kad se oba sastavna dela menjaju u *jednakoj proporciji*. Da bi se video rezultat pada samo jednog sastavnog dela, morali bi se modifikovati II i III. |589|

||600| O uticaju promene vrednosti na organski sastav kapitala treba još reći: Za kapitale u *različnim granama proizvodnje* može, dakle, pri inače jednakom materijalnom sastavu, veća vrednost upotrebljene mašinerije ili upotrebljenog materijala da proizvede razliku. Na primer, ako bi industrije pamuka, svile, platna i vune imale sasvim isti organski sastav, onda bi sama razlika u koštanju upotrebljenog materijala stvorila takvu varijaciju. |600|

(d) *Promene u ukupnoj renti u zavisnosti od promene tržišne vrednosti*

||589| Vratimo se tablici A. Kao što smo videli, pretpostavka da je profit od 10 odsto nastao usled smanjenja (budući da je profitna stopa, polazeći od klase III, bila viša, u klasi II niža nego u klasi III, no još uvek viša nego u I, gde je 10 odsto) — ta pretpostavka može biti tačna, ako je stvarno postojala silazna linija, ali ova pretpostavka nipošto nužno ne proizlazi iz gradacije renti, iz pukog postojanja diferencijalnih renti, ova gradacija pri uzlaznoj liniji, naprotiv, pretpostavlja da profitna stopa ostaje stalno nepromenjena.

Tablica B. Tu, kao što je gore već objašnjeno, konkurencija klase III i IV tera [obrađivača] klase II da povuče polovinu svoga kapitala.

Pri silaznoj liniji to bi se, obratno, javljalo tako da je potreban samo dodatni dovoz od $32\frac{1}{2}$ tone, da se prema tome u klasu II ima uložiti samo kapital od 50.

Ali najzanimljivije na tablici je ovo: Ranije je bio uloženi kapital od 300£, sada samo još 250£, dakle šestina manje. Ali masa proizvoda ostala je ista — 200 tona. Proizvodnost rada se, prema tome, povisila, a vrednost pojedinačne robe je pala. *Ukupna vrednost* robe je takode pala od 400£ na $369\frac{9}{13}$ £. Tržišna vrednost tone je pala, upoređena s tablicom A, od 2£ na 1£ $16\frac{12}{13}$ šilinga, pošto je nova tržišna vrednost određena *individualnom vrednošću* klase II umesto kao ranije višom individualnom vrednošću klase I. I pored svih tih okolnosti — smanjivanje uloženog kapitala, smanjivanje ukupne vrednosti proizvoda pri nepromenjenoj masi proizvodnje, pada u tržišnoj vrednosti eksploatacije plodnijih klasa — renta se u tablici B, u sravnjenju s tablicom A, apsolutno povećala za $24\frac{3}{13}$ £ ($94\frac{3}{13}$ prema 70). Ako pogledamo koliko je učešće pojedinih klasa u povećanju ukupne rente, naći ćemo da je u klasi II apsolutna renta sačuvala raniju stopu, jer 5£ na 50£ daje 10 odsto; ali njena *masa* je pala na polovinu od 10 na 5, jer je ulog kapitala u klasi II B pao za polovinu od 100 na 50. Umesto da poveća rental, klasa II B ga smanjuje za 5£. Zatim je diferencijalna renta za klasu II B sasvim otpala, jer je tržišna vrednost sada jednaka s individualnom vrednošću klase II. Otuda drugi gubitak od 10£. Dakle, ukupno imamo za klasu II smanjenje rente od 15£.

U klasi III je iznos apsolutne rente isti. Ali usled padanja tržišne vrednosti, pala je i njena diferencijalna vrednost; otuda i diferencijalna renta. Ona je iznosila 30£. Sad iznosi samo još $18\frac{6}{13}$ £. To je gubitak od $11\frac{7}{13}$ £. Za klasu II i III ukupno renta je, prema tome, pala za $26\frac{7}{13}$ £. Preostaje, dakle, da položimo račun o povećanju (rentala) ne od $24\frac{3}{13}$, kao što se na prvi pogled čini, nego od $50\frac{10}{13}$ £. Ali je, dalje, za tablicu B, u sravnjenju s tablicom A apsolutna renta klase I A otpala sa samom klasom I. To je, dakle, dalji gubitak od 10£. Ima se, dakle, položiti račun summa summarum od $60\frac{10}{13}$ £. Ali to je rental nove klase IV B. Povećanje rentala u tablici B ima se, prema tome, objasniti samo rentom klase IV B. Apsolutna renta za klasu IV B, kao i za sve ostale klase, iznosi 10£. A diferencijalna renta od $50\frac{10}{13}$ £ dolazi [590] otuda što diferencijalna vrednost klase IV iznosi $104\frac{70}{181}$ šilinga po toni, a ima se pomnožiti brojem $92\frac{1}{2}$, jer je to broj tona. Plodnost klase II i III ostala je ista; najmanje plodna klasa je sasvim uklonjena, a rental se ipak povećava jer je diferencijalna renta same klase IV usled njene relativne veće plodnosti veća nego što je bila ukupna diferencijalna renta tablice A. Diferencijalna renta ne zavisi od apsolutne plodnosti obrađenih klasa jer su $\frac{1}{2}$ II, III, IV [B] plodnije od klase I, II, III [A], pa ipak je diferencijalna renta za klase $\frac{1}{2}$ II, III, IV [B] veća nego što je bila za klase I, II, III [A]; jer najveći deo isporučenog proizvoda — $92\frac{1}{2}$ tone, — isporučuje klasa čija je diferencijalna vrednost veća nego što je bila u I,

II, III A. Ako je diferencijalna vrednost za neku klasu *data*, onda apsolutna masa njene diferencijalne rente zavisi, naravno, od mase njenog proizvoda. Ali sama ta *masa* već je uzeta u proračun i obrazovanje diferencijalne vrednosti. Pošto klasa IV kapitalom od 100£ proizvodi $92\frac{1}{2}$ tone, ni manje ni više, to njena diferencijalna vrednost u B, gde je tržišna vrednost — 1£ $16\frac{12}{13}$ šilinga po toni, iznosi $10^{470/481}$ šilinga po toni.

Ceo rental u tablici A iznosi 70 na 300 kapitala = $23\frac{1}{3}$ odsto. Naprotiv u tablici B, ako se odbije $\frac{3}{13}$, 94 na 250 = $37\frac{3}{5}$ odsto.

Tablica C. Tu je pretpostavljeno da tražnja, pošto je pridošla klasa IV, a klasa II određuje tržišnu vrednost, ne ostaje ista kao u tablici B, nego da se povećava s padajućom cenom, tako da tržište apsorbuje celu količinu od $92\frac{1}{2}$ tone koju je dovezla klasa IV. Po 2£ po toni tržište bi apsorbovalo samo 200 tona; po $1\frac{11}{13}$ £ po toni tražnja se povećava na $292\frac{1}{2}$ tone. Pogrešno je pretpostaviti da granica tržišta kod $1\frac{11}{13}$ £ po toni ostaje nužno ista kao kod 2£ po toni. Tržište se, naprotiv, proširuje do izvesnog stepena s padajućom cenom — čak i kod opštih životnih sredstava kao što je pšenica.

To je jedina tačka koju u tablici C želimo u *prvi mah* da istaknemo.

Tablica D. Tu smo uzeli da tržište apsorbuje $292\frac{1}{2}$ tone samo onda ako tržišna vrednost padne na $1\frac{5}{6}$ £, što je *cena koštanja* tone za klasu I, koja, dakle, ne donosi rentu, nego samo uobičajeni profit od 10 odsto. To je slučaj koji Ricardo pretpostavlja kao normalni slučaj te se kod njega valja duže zadržati.

Tu se najpre uzima, kao i u dosadašnjim tablicama, uzlazna linija; kasnije ćemo istiproces razmotriti po silaznoj liniji.

Ako bi klase II, III i IV isporučivale samo dopunski dovoz od 140 (tona), to jest dopunski dovoz koji tržište apsorbuje po 2£ po toni, onda bi klasa I i dalje određivala tržišnu vrednost.

Ali to nije tako. Na tržištu se nalazi višak od $92\frac{1}{2}$ tone, koji je proizvela klasa IV. Ako bi to bila prekomerna proizvodnja uopšte, koja apsolutno prekoračuje potrebe tržišta, onda bi klasa I bila sasvim potisnuta s tržišta, a klasa II bi morala da povuče polovinu svoga kapitala kao i u tablici B. Klasa II bi tada određivala tržišnu vrednost kao i u tablici B. Međutim, pretpostavlja se da tržište, ako tržišna vrednost padne dublje, može da apsorbuje te $92\frac{1}{2}$ tone. Šta će se sada dogoditi? Klase IV, III i $\frac{1}{2}$ II apsolutno vladaju tržištem. To jest, ako bi tržište moglo apsolutno apsorbovati samo 200 tona, onda bi one potisnule klasu I s tržišta.

Ali uzmimo najpre faktično stanje. Na tržištu se nalaze $292\frac{1}{2}$ tone, dok je ranije tamo bilo samo 200. Klasa II bi prodavala po svojoj individualnoj vrednosti po $1\frac{11}{13}$ £ da bi napravila sebi mesta i potisnula s tržišta klasu I, čija individualna vrednost iznosi 2£. Ali pošto ni pri toj tržišnoj vrednosti nema mesta za te $292\frac{1}{2}$ tone, to klase IV i

III vrše pritisak na klasu II dok tržišna vrednost ne padne na $1^5/6\text{£}$; pri toj ceni klase IV, III, II i I nalaze mesta za svoj proizvod na tržištu, koje po toj $\|591\|$ tržišnoj ceni apsorbuje ceo proizvod. Ovim snižavanjem cene dovoz je izjednačen s tražnjom. Čim povećani dovoz prekorači granice tržišta — u granicama stare tržišne vrednosti, — onda, naravno, svaka od ovih klasa gleda da ceo svoj proizvod progura na tržište, a isključi proizvod ostalih klasa. To se može dogoditi samo putem snižavanja cene, i to putem snižavanja cene do tačke gde svi nalaze mesta. Ako je to snižavanje cene toliko da klase I, II itd. moraju prodavati *ispod* troškova proizvodnje⁽⁷²⁾, onda one, naravno, moraju povući [svoj kapital iz proizvodnje]. Ali ako se vidi da snižavanje ne treba da bude toliko da bi proizvod odgovarao stanju na tržištu, onda ukupni kapital može sada po toj novoj tržišnoj vrednosti nastaviti s radom u toj oblasti proizvodnje.

Međutim, jasno je i to da u tim okolnostima tržišnu vrednost ne određuju najlošije zemlje klase I i II nego najbolje klase III i IV, dakle i renta *najboljih vrsta zemlja* određuje rentu lošijih vrsta, kao što je to *Storch* tačno shvatio za ovaj slučaj.

Klasa IV prodaje po ceni po kojoj može ceo svoj proizvod da progura na tržište i da izdrži svaki suprotni pritisak ostalih klasa. Ta cena iznosi $1^5/6\text{£}$. Ako bi prodavala po višoj ceni, suzile bi se granice tržišta, i proces međusobnog isključivanja počeo bi iznova.

Klasa I određuje tržišnu vrednost samo pod pretpostavkom da je povećani dovoz klase II itd. samo onaj povećani dovoz koji tržište u granicama tržišne vrednosti klase I apsorbuje. Ako je dovoz veći, onda je klasa I potpuno pasivna i time što na tržištu zauzima mesto izaziva samo reakciju klase II, III, IV, dok se cena ne smanji toliko da tržište postane dovoljno prostrano za sav proizvod. Sad se vidi da pri toj tržišnoj vrednosti, stvarno određenoj od klase IV, sama klasa IV plaća osim apsolutne rente još i diferencijalnu rentu od $49^7/12\text{£}$; klasa III osim apsolutne rente plaća i diferencijalnu rentu od $17^1/2\text{£}$, klasa II naprotiv ne plaća nikakvu diferencijalnu rentu a i od apsolutne rente plaća samo jedan deo, $9^1/6\text{£}$ umesto 10£ , dakle ne plaća ceo iznos apsolutne rente. Zašto? Nova tržišna vrednost od $1^5/6\text{£}$ nalazi se, doduše, iznad njene cene koštanja, ali *ispod* njene individualne vrednosti. Ako bi tržišna vrednost bila *jednaka* s njenom individualnom vrednošću, ona bi plaćala apsolutnu rentu od 10£ , koja odgovara razlici između individualne vrednosti i cene koštanja. No pošto se ona nalazi ispod ove — aktuelna renta koju ona plaća ravna je razlici između tržišne vrednosti i cene koštanja, ali ta razlika je manja od razlike između njene individualne vrednosti i njene cene koštanja —, nova tržišna vrednost plaća na taj način samo jedan deo njene apsolutne rente, $9^1/6\text{£}$ umesto 10£ .

(*Aktuelna renta* je ravna razlici između tržišne vrednosti i cene koštanja.)

Apsolutna renta je ravna razlici između individualne vrednosti i cene koštanja.

Diferencijalna renta je ravna razlici između tržišne vrednosti i individualne vrednosti.

Aktuelna ili *ukupna renta* je ravna apsolutnoj renti plus *diferencijalna renta*, alias ravna suvišku tržišne vrednosti preko individualne vrednosti plus suvišak individualne vrednosti preko cene koštanja, ili ravna razlici između tržišne vrednosti i cene koštanja.

Ako je, dakle, tržišna vrednost ravna individualnoj vrednosti, onda je diferencijalna renta ravna nuli, a ukupna renta je ravna razlici između individualne vrednosti i cene koštanja.

Ako je tržišna vrednost veća od individualne vrednosti, onda je *diferencijalna renta* ravna suvišku tržišne vrednosti preko individualne vrednosti, a ukupna renta ravna toj diferencijalnoj renti plus apsolutna renta.

Ako je tržišna vrednost manja od individualne vrednosti, ali veća od cene koštanja, onda je diferencijalna renta negativna veličina, prema tome je ukupna renta ravna apsolutnoj renti plus toj negativnoj diferencijalnoj renti, to jest suvišku individualne vrednosti preko tržišne vrednosti.

Ako je tržišna vrednost ravna ceni koštanja, onda je renta uopšte ravna nuli.

Da bismo tu stvar stavili u jednačine, označimo apsolutnu rentu znakom ar , diferencijalnu rentu dr , ukupnu rentu ur , tržišnu vrednost tv , individualnu vrednost iv , i cenu koštanja ck . Tada imamo sledeće jednačine:

$$\|592\| \quad 1. \quad ar = iv - ck = +y.$$

$$2. \quad dr = tv - iv = x$$

$$3. \quad ur = ar + dr = tv - iv + iv - ck = y + x = tv - ck.$$

Ako $tv >$ od iv , onda $tv - iv = +x$. Dakle: dr pozitivna a $ur = y + x$.

A $tv - ck = y + x$. Ili $tv - y - x = ck$ ili $tv = y + x + ck$.

Ako $tv <$ od iv , onda $tv - iv = -x$. Dakle dr negativna a $ur = y - x$.

A $tv - ck = y - x$. Ili $tv + x = iv$. Ili $tv + x - y = ck$. Ili $tv = y - x + ck$.

Ako $tv = iv$, onda $dr = 0$, $x = 0$, jer $tv - iv = 0$. Dakle: $ur = ar + dr = ar + 0 = tv - iv + iv - ck = 0 + iv - ck = iv - ck$; $= tv - ck = +y$.

Ako $tv = ck$, onda ur ili $tv - ck = 0$.

U pretpostavljenim uslovima klasa I ne plaća nikakvu rentu. Zašto ne? Zato što je apsolutna renta ravna razlici između individualne vrednosti i cene koštanja. A diferencijalna renta je ravna razlici između tržišne vrednosti i individualne vrednosti. A tu je ta tržišna vrednost ravna ceni koštanja klase I. Individualna vrednost klase I je $2\mathcal{L}$ po toni, tržišna vrednost $= 1^5/6\mathcal{L}$. Diferencijalna renta klase I, prema tome, $= 1^5/6\mathcal{L}$ minus $2\mathcal{L}$, dakle $= -1/6\mathcal{L}$. A apsolutna renta klase I $= 2\mathcal{L} - 1^5/6\mathcal{L}$. To jest, ona je ravna razlici između njene individualne vrednosti i njene cene koštanja $= +1/6\mathcal{L}$. Pošto je, dakle,

aktuelna renta ravna apsolutnoj renti ($+1/6\text{£}$) i diferencijalnoj renti ($-1/6\text{£}$), ona je ravna $+1/6\text{£} - 1/6\text{£} = 0$. Onda, ne plaća ni diferencijalnu rentu ni apsolutnu rentu, nego samo cenu koštanja. Vrednost njenog proizvoda je 2£ ; on se prodaje po $15/6\text{£}$, dakle $1/12$ ili $81/3$ odsto *ispod* svoje vrednosti. Klasa I ne može da prodaje skuplje jer tržište ne određuje ona, nego klasa IV, III, II protiv nje. Ona ima samo da po ceni od $15/6\text{£}$ isporuči dopunski dovoz.

Činjenica da klasa I ne plaća rentu objašnjava se time što je tržišna vrednost ravna njenoj ceni koštanja.

A ova činjenica je posledica:

Prvo, relativne neproizvodnosti klase I. Što ona ima da isporuči, to je 60 dodatnih tona po $15/6\text{£}$. Pretpostavimo da klasa I za kapital od 100£ umesto da isporuči samo 60 tona, isporuči 64 tone za 100, 1 tonu manje od klase II. Na taj način bi trebalo da se u klasu I uloži samo $93\frac{3}{4}\text{£}$ kapitala da bi ona isporučila 60 tona. Individualna vrednost 1 tone u klasi I bila bi tada $1\frac{7}{8}\text{£}$ ili $1\text{£ } 17\frac{1}{2}$ šilinga, njena cena koštanja = $1\text{£ } 14\frac{3}{8}$ šilinga. A pošto je tržišna vrednost = $15/6\text{£}$ ili $1\text{£ } 16\frac{2}{3}$ šilinga, to bi razlika između tržišne vrednosti i cene koštanja iznosila $2\frac{7}{24}$ šilinga. A to bi na 60 tona činilo ||593| rentu od $6\text{£ } 17\frac{1}{2}$ šilinga.

Ako bi, dakle, sve okolnosti ostale iste i ako bi klasa I za $1/15$ (pošto je $60/15=4$) bila plodnija nego što jeste, ona bi platila još deo apsolutne rente, jer bi postojala razlika između tržišne vrednosti i njene cene koštanja, iako manja razlika nego između njene individualne vrednosti i njene cene koštanja. Tu bi, dakle, i najlošija zemlja donosila rentu ako bi bila plodnija nego što jeste. Ako bi klasa I bila apsolutno plodnija nego što jeste, onda bi klase II, III, IV bile *relativno manje plodne* u poređenju s njom. Razlika između njene (vrednosti) i njihovih individualnih vrednosti bila bi manja. Što ona, prema tome, *ne* nosi rentu, to je posledica isto toliko okolnosti što sama nije apsolutno plodnija, kao i okolnosti što klase II, III i IV nisu *relativno manje plodne*.

A drugo: Neka je plodnost klase I data, 60 tona za 100£ . Ako bi klase II, III, IV, dakle naročito IV, koja kao novi takmac stupa na tržište, bile ne samo relativno prema klasi I nego *apsolutno* manje plodne, onda bi klasa I mogla da donese rentu, iako bi se ova sastojala samo iz jednog dela apsolutne rente. Jer pošto tržište apsorbuje $292\frac{1}{2}$ tone po $15/6\text{£}$, to bi ono apsorbovalo manju količinu tona, na primer 280 tona, po tržišnoj vrednosti višoj od $15/6\text{£}$. A svaka tržišna vrednost koja je viša od $15/6\text{£}$, to jest od troškova proizvodnje klase I, donosi rentu za klasu I, koja je ravna tržišnoj vrednosti minus cena koštanja klase I.

Prema tome, može se takođe reći da klasa I usled apsolutne plodnosti klase IV ne donosi nikakvu rentu, jer dok su samo klase II i III bile takmaci na tržištu, ona je donosila rentu i ona bi čak i uprkos

pojavljanju klase IV, uprkos povećanom dovozu i dalje donosila rentu, — iako manju od ranije —, ako bi klasa IV s kapitalom 100£ proizvela 80 umesto $92\frac{1}{2}$ tona.

Treće: Pretpostavili smo da apsolutna renta za izdatak kapitala od 100£ = 10£, = 10 odsto na kapital ili $\frac{1}{11}$ od cene koštanja, dakle da vrednost od 100£ kapitala u poljoprivredi daje proizvod od 120£, pri čemu su 10£ profit.

Samo ne treba misliti da je sada utrošeno 100 radnih dana zato što smo pretpostavili da je za poljoprivredu izdato 100£ kapitala i što radni dan vredi 1£. Uopšte, ako je kapital od 100£ ravan 100 radnih dana, novostvorena vrednost, ma u kojoj grani proizvodnje da je kapital bio izdat, nije nikada [jednaka sa 100 radnih dana]. Uzmimo da je 1£ zlata jednaka s 1 radnim danom od 12 časova, i da je to normalni radni dan. Prvo se nameće pitanje koja je to stopa po kojoj se rad eksploatiše? To jest, koliko časova od tih 12 radi radnik za sebe, za reprodukciju, (kao ekvivalent) svoje najamnine, a koliko radi za kapitalistu *besplatno*? [Koliko je] dakle radno vreme koje kapitalista *prodaje* a da ga nije *kupio*, koje, prema tome, sačinjava izvor viška vrednosti, uvećanja kapitala? Ako je ta stopa 50 odsto, onda radnik radi 8 časova za sebe, 4 besplatno za kapitalistu. Proizvod je ravan 12 časova, ravan 1£ (pošto, prema pretpostavci, 12 časova radnog vremena sadrži 1£ u zlatu). Od tih 12 časova, koji vrede 1£, 8 naknađuju kapitalisti najamninu, 4 sačinjavaju njegov višak vrednosti. Na najamninu od $13\frac{1}{3}$ šilinga otpada, dakle, višak vrednosti od $6\frac{2}{3}$ šilinga. Ili na utrošak kapitala od 1£ dolazi višak vrednosti od 10 šilinga; na 100£, dakle, 50£. Tada bi vrednost robe proizvedene kapitalom od 100£ bila 150£. Dobit kapitaliste sastoji se uopšte u prodavanju neplaćenog rada sadržanog u proizvodu. Iz prodaje onoga što nije plaćeno proističe normalna dobit.

||594| A drugo pitanje je ovo: Kakav je *organski sastav* kapitala? Deo vrednosti kapitala koji se sastoji iz mašinerije itd. i sirovine u proizvodu se samo *prosto reprodukuje*, ponovo pojavljuje, ostaje nepromenjen. Taj sastavni deo kapitala mora kapitalista platiti po njegovoj vrednosti. On, dakle, ulazi u proizvod kao data, *pretpostavljena* vrednost. Samo rad koji on upotrebljava, iako ulazi *ceo* u vrednost proizvoda i celog ga kupuje, plaća kapitalista samo jednim delom. Pretpostavljajući gornju stopu eksploatacije rada, veličina viška vrednosti za kapital *iste veličine* zavisice, dakle, od njegovog organskog sastava. Ako je kapital $A = 80p + 20pr$, onda je vrednost proizvoda = 110, a profit = 10 (iako on sadrži 50 odsto neplaćenog rada). Ako je kapital $B = 40p + 60pr$, onda je vrednost proizvoda = 130, profit = 30 iako i on sadrži samo 50 odsto neplaćenog rada. Ako je kapital $C = 60p + 40pr$, onda je vrednost proizvoda 120 a profit = 20 odsto, iako i on sadrži 50 odsto neplaćenog rada. Imamo, dakle, za ova tri kapitala, ravna 300, ukupno profit od $10 + 30 + 20 = 60$. A to u proseku za 100

čini 20 odsto. I ovaj prosečni profit postiže svaki od kapitala ako robu koju je proizveo prodaje za 120£. Kapital A: 80 p +20 pr prodaje za 10£ *preko* svoje vrednosti, kapital B: 40 p +60 pr prodaje za 10£ *ispod* svoje vrednosti, a kapital C: 60 p +40 pr prodaje *po* svojoj vrednosti. Ukupno uzeto robe se prodaju po svojoj vrednosti: 120+120+120=360£. I stvarno, vrednost A+B+C=110+130+120=360£. No cene pojedinih kategorija stoje delom *iznad*, delom *ispod*, delom *na* nivou svoje vrednosti, da bi svaka donela profit od 20 odsto. Tako modifikovane vrednosti roba su njihove cene koštanja, koje konkurencija stalno čini centrima gravitacije tržišnih cena.

Za 100£ uloženi u poljoprivredu pretpostavimo sastav 60 p +40 pr (što je uostalom za pr još prenisko); vrednost je tad =120. To bi bilo ravno *ceni koštanja* industrije. Dakle, pretpostavi u gornjem slučaju da je prosečna cena za 100 kapitala =110£. Sada ćemo reći: ako se poljoprivredni proizvod prodaje po svojoj vrednosti, njegova je vrednost za 10£ *preko* njegove cene koštanja. On donosi rentu od 10 odsto i mi ćemo smatrati *normalnim* u kapitalističkoj proizvodnji da se poljoprivredni proizvod, za razliku od drugih proizvoda, prodaje ne po *ceni koštanja*, već po svojoj *vrednosti* — usled *svoje* na zemlji. Sastav ukupnog kapitala je 80 p +20 pr , ako je prosečni profit 10 odsto. Mi pretpostavljamo da je sastav poljoprivrednog kapitala =60 p +40 pr , ili da se u njegovom sastavu više predujmljuje za najamninu — za živi rad — negoli u ukupnoj sumi kapitala predujmljenog u ostalim granama. To označava *relativno niži* razvitak proizvodnosti rada u toj grani. Svakako, u nekim granama poljoprivrede, na primer u stočarstvu, sastav može da bude 90 p +10 pr , dakle srazmera $pr : p$ može da bude manja negoli u industrijskom ukupnom kapitalu. Ali rentu ne određuje ta grana, nego stvarna poljoprivreda, i to onaj njen deo koji proizvodi najglavnije *životno sredstvo*, na primer pšenicu itd. Renta u ostalim granama nije određena sastavom [595] kapitala uloženi u njima samima, nego sastavom kapitala koji se upotrebljava u proizvodnji najglavnijeg životnog sredstva. Samo postojanje kapitalističke proizvodnje pretpostavlja kao najvažniji element životnih sredstava biljnu hranu, a ne životinjsku. Medusobni odnos renti u različnim granama je drugostepeno pitanje, koje nas ovde ne interesuje i koje ovde nećemo razmatrati.

Da bi, dakle, apsolutna renta iznosila 10 odsto, pretpostavljeno je da opšti prosečni sastav nepoljoprivrednog kapitala =80 p +20 pr , a poljoprivrednog kapitala =60 p +40 pr .

Pitanje je sad da li bi na slučaj pretpostavljen u tablici D, da klasa I ne plaća nikakvu rentu, imalo uticaja ako bi poljoprivredni kapital bio drukčije sastavljen, na primer 50 p +50 pr ili 70 p +30 pr ? U prvom slučaju bila bi vrednost proizvoda 125£, u drugom slučaju 115£. U prvom slučaju bila bi razlika koja proizlazi iz različnosti između njegovog sastava i sastava nepoljoprivrednog kapitala =15£,

u drugom = 5£. To jest, razlika između vrednosti poljoprivrednog proizvoda i cene koštanja bila bi u prvom slučaju za 50 odsto viša nego u pretpostavci, u drugom za 50 odsto niža.

Ako bi prvo bilo slučaj, ako bi vrednost od 100£ proizvela 125£, onda bi u tablici A vrednost tone za klasu I iznosila $2\frac{1}{12}$ £. A to bi bila tržišna vrednost za tablicu A jer tu klasa I određuje tržišnu vrednost. Cena koštanja za klasu I A bila bi, naprotiv, i dalje $1\frac{5}{6}$ £. Pošto se, dakle, prema pretpostavci $292\frac{1}{2}$ tone [u slučaju D] mogu prodati samo po ceni od $1\frac{5}{6}$ £, onda tu ne bi bilo razlike; kao što je ne bi bilo ni onda ako bi poljoprivredni kapital bio sastavljen u srazmeri $70p+30pr$, i ako bi razlika između vrednosti poljoprivrednog proizvoda i njegove cene koštanja iznosila samo 5£, to jest ako bi bilo samo upola tolika kao u pretpostavci. Na taj način, ako je *cena koštanja*, dakle prosečni organski sastav nepoljoprivrednog kapitala = $80p+20pr$ pretpostavljen kao stalan, u tom slučaju [D] bilo bi bez značaja da li je sastav poljoprivrednog kapitala viši ili niži; za tablicu A ta bi razlika imala veliki značaj i u apsolutnoj renti bi činila razliku od 50 odsto.

Ali pretpostavimo sad obratno: sastav poljoprivrednog kapitala neka je kao i ranije $60p+40pr$, a sastav nepoljoprivrednog kapitala neka se menja. Umesto $80p+20pr$, neka bude ili $70p+30pr$ ili $90p+10pr$. U prvom slučaju [bio bi] prosečni profit 15£ ili za 50 odsto viši nego u slučaju koji smo prvo pretpostavili; u drugom [bio bi] 5£ ili za 50 odsto niži. U prvom slučaju iznosila bi apsolutna renta 5£. To, dakle, ne bi činilo razliku za slučaj I D. U drugom slučaju apsolutna renta iznosila bi 15£. Ni to, dakle, ne bi činilo razliku za slučaj I D. Za ovaj slučaj je, prema tome, sve to indiferentno, ma koliko da je važno za tablice A, B, C i E; to jest za apsolutno određivanje apsolutne i diferencijalne rente, svaki put kad god nova klasa — bilo po uzlaznoj ili silaznoj liniji — isporučuje samo potrebnu dodatnu tražnju po staroj tržišnoj vrednosti.

A sad se postavlja sledeće pitanje:

Da li je taj slučaj D praktično mogućan? A još pre toga, da li je to kao što Ricardo pretpostavlja *normalni* slučaj? To može da bude normalni slučaj samo onda:

Ili kad je sastav poljoprivrednog kapitala $80p+20pr$, to jest kad je ravan prosečnom sastavu nepoljoprivrednog kapitala, tako da bi *vrednost* poljoprivrednog proizvoda bila ravna *ceni koštanja nepoljoprivrednog proizvoda*. To je međutim statistički pogrešno. Pretpostavka da je poljoprivredni rad *relativno* manje proizvođan u svakom slučaju više odgovara stvarnosti nego Ricardova pretpostavka da u poljoprivredi dolazi *progresivno* do apsolutnog smanjenja proizvodnosti rada.

||596| U prvoj glavi »O vrednosti« Ricardo pretpostavlja da u rudnicima zlata i srebra postoji prosečni sastav kapitala (iako on tu

govori samo o stalnom i opticajnom kapitalu; no mi ćemo to «ispraviti»). Pod tom pretpostavkom mogla bi u tim rudnicima postojati samo diferencijalna renta, a nikada ne bi mogla postojati apsolutna renta. Ali sama pretpostavka zasniva se opet na drugoj pretpostavci, da je dodatni dovoz koji dolazi iz bogatijih rudnika uvek veći od dovoza potrebnog pri ranijoj tržišnoj vrednosti. Samo se apsolutno ne da uvideti zašto se ne bi moglo dogoditi i suprotno. Već samo postojanje diferencijalne rente dokazuje da je dodatni dovoz mogućan, a da se *data tržišna vrednost* ne menja. Jer klase IV ili III ili II ne bi davale nikakve diferencijalne rente kad ne bi prodavale po tržišnoj vrednosti klase I, ma kako ona bila određena, dakle po tržišnoj vrednosti određenoj *nezavisno* od apsolutne veličine njihovog dovoza.

Ili: *slučaj D* morao bi da bude stalno normalni slučaj ako su u njemu pretpostavljene okolnosti stalno normalne okolnosti; to jest ako je klasa I konkurencijom klase IV, III i II, naročito IV, svagda prinuđena da svoj proizvod prodaje za ceo iznos apsolutne rente *ispod* njegove vrednosti, to jest po *ceni koštanja*. Samo postojanje diferencijalne rente u klasama IV, III i II dokazuje da te klase prodaju po tržišnoj vrednosti koja stoji *iznad* njihove individualne vrednosti. Ako Ricardo pretpostavlja da to kod klase I ne može biti slučaj, onda samo zato što on *pretpostavlja* nemogućnost apsolutne rente, a ovo poslednje zato što pretpostavlja *istovetnost vrednosti i cene koštanja*.

Uzmimo *slučaj C* gde $292\frac{1}{2}$ tone nalaze robu po tržišnoj vrednosti od $1\text{ £ }16\frac{12}{13}$ šilinga. I podimo kao Ricardo od klase IV. Dok je potrebno samo $92\frac{1}{2}$ tone, klasa IV prodaje tonu po $1\text{ £ }5\frac{35}{37}$ šilinga, to jest robu proizvedenu kapitalom od 100 £ po njenoj vrednosti od 120 £ , što daje apsolutnu rentu od 10 £ . Zašto da klasa IV prodaje svoju robu *ispod* njene vrednosti po njenoj *ceni koštanja*? Dok je ona sama tu, klase III, II, I ne mogu joj konkurisati. Sama *cena koštanja* klase III je *veća* od vrednosti koja klasi IV donosi rentu od 10 £ , a još je veća cena koštanja klase II i I. Dakle, klasa III itd. ne bi mogla konkurisati čak ni onda ako bi te tone prodavala po samoj ceni koštanja.

Ako uzmemo da postoji samo jedna klasa — najbolja ili najlošija vrsta zemlje klase IV, ili I, ili III, ili II — za samu teoriju to nema značaja —, ako uzmemo da ona postoji *elementarno*, to jest *relativno* elementarno u odnosu prema masi datog kapitala i rada kojima se uopšte može raspolagati i koji u toj grani proizvodnje mogu biti apsorbovani, tako da ona, dakle, ne stvara nikakvu prepreku, da je relativno neograničeno polje delatnosti za postojeće mase rada i kapitala; ako, dakle, uzmemo, da ne postoji nikakva diferencijalna renta, jer se ne obrađuju zemlje *različne* prirodne plodnosti; dakle, da ne postoji nikakva diferencijalna renta (ili pak samo prolazno); ako, zatim, uzmemo da *ne* postoji *zemljišna svojina*, onda je jasno da ne postoji ni apsolutna renta; prema tome (pošto je pretpostavljeno da nema diferencijalne rente), da uopšte *nema* rente. To je tautologija. Jer postojanje

apsolutne zemljišne rente ne samo da *pretpostavlja zemljišnu svojinu*, nego ona jeste pretpostavljena zemljišna svojina, to jest delatnošću kapitalističke proizvodnje uslovljena i modifikovana zemljišna svojina. Ova tautologija *ne* rešava pitanje, pošto mi obrazovanje apsolutne zemljišne rente objašnjavamo *otporom* koje zemljišna svojina u poljoprivredi protivstavlja kapitalističkom izjednačenju vrednosti roba u prosečne cene. Ako ukinemo to dejstvo zemljišne svojine — taj otpor, taj specifični otpor na koji konkurencija kapitala na tom polju delatnosti nailazi — onda, naravno, ukidamo i pretpostavku pod kojom zemljišna renta postoji. Uostalom, pretpostavka protivreći sebi: s jedne strane, razvijena kapitalistička proizvodnja, (kao što g. Wakefield veoma dobro vidi u svojoj kolonijalnoj teoriji⁽⁷³⁾), s druge strane, nepostojanje zemljišne svojine. Odakle u tom slučaju da dođu najamni radnici?

Nešto *približno* tome dešava se u kolonijama, čak ako postoji *legalna* zemljišna svojina, ukoliko vlada daje delove zemlje bez naknade, kao što je to prvobitno bilo u engleskim kolonijama, pa čak ako §597 vlada i faktično uspostavlja zemljišnu svojinu, prodajući zemlju ma i u bescenje, kao u Sjedinjenim Državama, gde se jedan dolar ili tako nešto plaća za eker.

Tu valja razlikovati dva tipa kolonija.

Prvo: Reč je o pravim kolonijama kao u Sjedinjenim Državama, Australiji itd. Tu masa zemljoradničkih kolonista, iako donosi sa sobom manji ili veći kapital iz zemlje matice, nije *kapitalistička klasa*, kao što ni njena proizvodnja nije *kapitalistička* proizvodnja. To su manje-više seljaci koji sami rade, koji pre svega imaju u vidu *svoje sopstveno izdržavanje*, proizvodnju svojih životnih sredstava, čiji glavni proizvod, dakle, ne postaje *roba* i nije određen za trgovinu. Suviše svojih proizvoda preko svoje sopstvene potrošnje oni prodaju, razmenjuju ga za uvezenu manufakturnu robu itd. Drugi, manji deo kolonista na primorju, plovnim rekama itd. obrazuje trgovačke gradove. Tu se takođe ne može govoriti o kapitalističkoj proizvodnji. Ako se ova poslednja postepeno stvara, tako da za seljaka, koji sam radi na svojoj zemlji, prodaja sopstvenih proizvoda i dobit koju iz te prodaje izvlači stanju dobijati presudan značaj, s druge strane se — dokle se zemlja nalazi u elementarnom izobilju naspram kapitala i rada, dakle dok ona praktično ostaje neograničeno polje delatnosti — u isto vreme vrši i prvi oblik kolonizacije, i zato proizvodnja *nikada neće* biti regulisana po potrebi tržišta, po nekoj datoj tržišnoj vrednosti. Sve što kolonisti prve vrste proizvode *preko* svoje neposredne potrošnje, oni iznose na tržište i prodaju po svakoj ceni koja im donosi više od plate za rad. Oni jesu i ostaju za dugo vreme takmaci farmera koji proizvode već manje-više kapitalistički, i drže tako tržišnu cenu poljoprivrednog proizvoda stalno *ispod* njegove vrednosti. Farmer koji stoga obrađuje zemlju najlošije vrste biće jako zadovoljan ako izvuče prosečni profit pri prodaji svoje farme, ako mu bude naknađen njegov uloženi kapital, što

u ogromnoj masi slučajeva nije tako. Tu dakle konkurišu dve različite bitne okolnosti: Kapitalistička proizvodnja još ne dominira u poljoprivredi; drugo, iako legalno, zemljišna svojina postoji faktički tek sporadično, zapravo tek postoji zemljoposed. Ili, iako zemljišna svojina legalno postoji, ona je — s obzirom na *elementarni* odnos zemlje prema radu i kapitalu — još nesposobna da pruži otpor kapitalu, da poljoprivredu pretvori u polje delatnosti koje pruža *kapitalu* specifičan otpor za razliku od nepoljoprivredne industrije.

U kolonijama drugoga tipa — plantažama —, koje su od samog početka trgovačke špekulacije, proizvodi se za svetsko tržište, vrši se kapitalistička proizvodnja, iako samo formalno, jer ropstvo crnaca isključuje slobodni najamni rad, dakle osnovu kapitalističke proizvodnje. Ali to su *kapitalisti* koji upotrebljavaju ropски rad crnaca. Način proizvodnje koji oni uvode nije nastao iz ropskog rada, nego je na nj nakalemjen. U tom slučaju su kapitalisti i zemljoposednik jedno lice. A *elementarno* postojanje zemlje naspram kapitala i rada ne pruža otpor ulaganju kapitala, dakle ni konkurenciji kapitala. Tu se i ne razvija farmerska klasa koja bi se razlikovala od zemljoposednika. Dok to stanje traje, ništa ne stoji na putu tome da cena koštanja reguliše tržišnu vrednost.

Sve te pretpostavke nemaju nikakve veze s pretpostavkama pod kojima postoji *apsolutna zemljišna renta*: to jest razvijena kapitalistička proizvodnja na jednoj strani, a na drugoj strani zemljišna svojina, koja ne samo da postoji legalno nego i faktički pruža otpor i brani polje delatnosti od kapitala, dajući mu mesta samo pod izvesnim uslovima.

U tim okolnostima postojaće apsolutna zemljišna renta čak i onda ako se obrađuje samo klasa IV ili III, ili II ili I. Kapital može osvajati nov prostor u jedino postojećoj klasi [zemlje] samo onda ako plaća zemljišnu rentu, to jest ako prodaje — poljoprivredni proizvod po njegovoj *vrednosti*. I tek u tim okolnostima može da bude govora o poređenju i razlici između kapitala uloženog u poljoprivredu (to jest u prirodni element kao takav, u praprodukciju) i kapitala uloženog u nepoljoprivrednu industriju.

A sledeće pitanje je ovo:

Ako se polazi od klase I, onda je jasno da će klase II, III, IV, ako isporučuju samo dodatni dovoz koji dopušta stara tržišna vrednost, prodavati po tržišnoj vrednosti koju određuje klasa I, da će one, dakle, osim apsolutne rente, u srazmeri svoje relativne plodnosti, davati diferencijalnu rentu. Ako se, naprotiv, polazi od klase IV, onda se, izgleda, [598] mogu činiti nekoji prigovori.

Naime, mi vidimo da klasa IV vuče apsolutnu rentu ako prodaje po svojoj vrednosti od $1^{11}/_{13}£$ ili po $1£ 16^{12}/_{13}$ šilinga.

U tablici D *cena koštanja* klase III, sledeće klase (po silaznoj liniji), stoji iznad *vrednosti* klase IV koja donosi rentu od 10£. O nekoj

konkurenciji ili ponudi po nižoj ceni — čak ako bi klasa III i prodavala po ceni koštanja — tu, dakle, ne može biti govora. Ali ako klasa IV više ne zadovoljava tražnju, ako se iziskuje više od $92\frac{1}{2}$ tone, onda će njena cena rasti. Ona bi morala u gornjem slučaju da se poveća već za $34\frac{3}{111}$ šilinga po toni, pre no što bi klasa III mogla svojom cenom koštanja da se pojavi kao takmac. Pitanje je da li će se ona kao takva pojaviti? Zamislimo ovaj slučaj drukčije. Ne bi trebalo da se tražnja poveća za 75 tona da bi cena klase IV skočila na 1 £ 12 šilinga, na individualnu vrednost klase III, ponajmanje kod *glavnog poljoprivrednog proizvoda*, gde nedovoljan dovoz izaziva mnogo veći skok cene nego što to *aritmetičkom* nedostatku dovoza odgovara. Ali da je cena klase IV skočila na 1 £ 12 šilinga, onda bi III mogla po toj tržišnoj vrednosti, koja je jednaka s njenom individualnom vrednošću, da plaća apsolutnu rentu, a IV diferencijalnu rentu. Ako uopšte dođe do povećane tražnje, onda klasa III može da prodaje po svojoj individualnoj vrednosti, jer tada ona određuje tržišnu vrednost, i uopšte ne bi bilo razloga da se *zemljovlasnik* odrekne rente.

Ali uzmimo da tržišna cena klase IV skoči na 1 £ $9\frac{1}{3}$ šilinga, na *cenu koštanja* klase III. Ili, da bismo ovaj slučaj postavili još očiglednije: neka je cena koštanja klase III samo 1 £ 5 šilinga, dakle samo za $1\frac{8}{37}$ šilinga viša od *cene koštanja* klase IV. Ona mora biti viša jer je plodnost klase III manja od plodnosti klase IV. Da li se sad može otpočeti s obradivanjem klase III i da li ona može na taj način konkurisati s klasom IV, koja prodaje iznad cene koštanja klase III, naime po 1 £ $5\frac{35}{37}$ šilinga? Tražnja se ili povećava ili ne povećava. U prvom slučaju je tržišna cena klase IV skočila preko njene vrednosti, preko 1 £ $5\frac{35}{37}$ šilinga. I klasa III bi tada svakako prodavala *preko* svoje cene koštanja, iako ne uz puni iznos svoje apsolutne rente.

Ili tražnja se *ne* povećava. Tada su opet mogućna dva slučaja. Do konkurencije klase III moglo bi doći samo onda ako bi farmer klase III bio ujedno i *vlasnik* te *zemlje*, ako zemljišna svojina njemu lično kao kapitalisti ne bi pravila smetnje, ne bi pružala otpor jer je on drži u svojoj vlasti, ne kao kapitalista, nego kao zemljovlasnik. Njegova konkurencija prisilila bi klasu IV da prodaje ispod dosadašnje cene od 1 £ $5\frac{35}{37}$ šilinga, pa čak da prodaje ispod cene od 1 £ 5 šilinga. Time bi konkurencija klase III bila suzbijena. A klasa IV bila bi svagda sposobna da suzbije klasu III. Samo bi trebalo da spusti cenu na nivo svojih vlastitih troškova proizvodnje, koji su niži od troškova proizvodnje klase III. Ali ako bi se tržište proširilo usled *sniženja cene* koje prouzrokuje klasa III, šta onda? Tržište bi se ili proširilo, tako da bi klasa IV mogla kao i ranije da proda svoje $92\frac{1}{2}$ tone uprkos tome što se pojavilo još 75 tona, ili se ne bi proširilo u toj meri, tako da bi deo proizvoda klase IV i III ostao suvišan. U tom slučaju bi klasa IV, pošto dominira tržištem, snižavala [cenu] sve dotle dok kapital u klasi III ne bi bio sveden na onu meru, to jest dok u njoj ne bi bilo uloženo samo onoliko kapitala koliko bi bilo upravo do-

voljno da se apsorbuje sav proizvod klase IV. Ali po 1£ 5 šilinga mogao bi se prodati sav proizvod, a pošto je klasa III jedan deo toga proizvoda prodavala po toj ceni, to klasa IV ne bi mogla da prodaje skuplje od toga. Ali to bi bio jedino mogućni slučaj; nastala bi trenutna prekomerna proizvodnja koja nije proizašla iz povećane tražnje, ali je dovela do proširenja tržišta. A taj bi slučaj bio moguć samo onda ako bi u klasi III kapitalista i zemljovlasnik bili isto lice — dakle ako se opet pretpostavi da zemljišna svojina ne postoji prema kapitalu kao sila, jer je sam kapitalista zemljovlasnik, koji zemljovlasnika prinosi na žrtvu kapitalisti. Ali ako se u klasi III zemljišna svojina kao takva protivstavi kapitalu, onda nema nikakvog osnova da zemljovlasnik da svoje oranice na obrađivanje ne izvlačeći iz toga rentu, dakle da ih da pre no što je cena klase IV skočila bar *iznad* cene koštanja klase III. Ako je to skakanje samo [599] neznatno, onda će u svakoj zemlji kapitalističke proizvodnje klasa III ostati van polja delatnosti kapitala, osim ako ne može ni u kakvom drugom obliku da donosi rentu. Ali ona se neće nikada obrađivati pre nego što ne donese rentu, pre nego što se cena klase IV ne bude nalazila *iznad* cene koštanja klase III, dakle pre nego što klasa IV osim svoje ranije rente ne donese i diferencijalnu rentu. S daljim porastom tražnje cena klase III popela bi se sve do njene vrednosti, pošto *cena koštanja* klase II stoji *iznad* individualne vrednosti klase III. Klasa II bi se obrađivala čim bi cena klase III skočila preko 1£ 13¹¹/₁₃ šilinga, čim bi, dakle, donela neku rentu za klasu II.

Ali u tablici D je pretpostavljeno da klasa I ne donosi *nikakvu* rentu. Ali i to samo zato što je pretpostavljeno da je I već obrađena zemlja, koja je usled promene u tržišnoj vrednosti nastaloj s pojavom klase IV prinuđena da prodaje *ispod* svoje vrednosti po svojoj *ceni koštanja*. Ona će samo onda moći da biva i dalje tako eksploatisana ako je vlasnik sam farmer, ako, dakle, zemljišna svojina u tom *individualnom slučaju* za kapital *iščezne*; ili ako je farmer sitni kapitalista koji se zadovoljava zaradom manjom od 10 nasto, ili radnik koji želi da zaradi samo svoju platu za rad ili nešto više, a svoj višak rada — 10 ili 9£ ili manje, plaća zemljovlasniku umesto kapitalisti. U oba poslednja slučaja plaća se doduše zakupnina, ali, govoreći ekonomskim jezikom, ne plaća se renta, a svagda je reč samo o ovoj poslednjoj. U jednom slučaju farmer je puki poljoprivredni radnik, u drugom — nešto srednje između poljoprivrednog radnika i kapitaliste.

Ništa nije gluplje od tvrdnje da zemljovlasnik ne bi mogao svoje oranice *povući* sa tržišta isto tako lako kao što kapitalista povlači svoj kapital iz neke grane proizvodnje. Najbolji dokaz za to jeste tolika plodna zemlja koja u najrazvijenijim zemljama Evrope, kao na primer u Engleskoj, nije obrađena; zemlja oduzeta poljoprivredi koristi se za gradnju železnica ili kuća, ili je njen posednik određuje za strelišta, ili za lov kao u Škotskoj visiji itd. Najbolji dokaz jeste uzaludna borba engleskih radnika da neobrađenu zemlju uzmu u svoje ruke.

Nota bene: u svima slučajevima kada apsolutna renta, kao u klasi II D, padne ispod svog (normalnog) iznosa zato što tržišna vrednost, kao ovde, stoji ispod individualne vrednosti te klase, ili kada se, kao u klasi II B, deo kapitala usled konkurencije bolje zemlje mora povući iz obrade lošije zemlje, ili kad renta sasvim otpadne kao u klasi I D, pretpostavlja se:

1. da su tamo gde ona sasvim otpada zemljovlasnik i kapitalista *isto* lice, da tu, dakle, individualno i izuzetno sasvim iščezava otpor zemljovlasnika protiv kapitala, kao i ograničenje polja delatnosti kapitala od strane zemljovlasnika. Tu imamo isti slučaj kao i u kolonijama, samo individualan: pretpostavka zemljišne svojine otpada;

2. da konkurencija boljih zemalja ili i konkurencija lošijih zemalja, po silaznoj liniji, stvara prekomernu proizvodnju i nasilno proširuje tržište, stvara povećanje tražnje nasilnim obaranjem cena. A to apsolutno i jeste slučaj koji Ricardo ne pretpostavlja; jer on rezonuje vazda pod pretpostavkom da se zadovoljava samo potrebna povećana tražnja;

3. da klase II i I u tablicama B, C i D ne plaćaju apsolutnu rentu ili da je ne plaćaju u njenom punom iznosu, jer ih konkurencija boljih zemalja sili da svoj proizvod prodaju *ispod* njegove vrednosti. Ricardo pretpostavlja obrnuto, da ga one prodaju po *njegovoj vrednosti* i da svagda *najlošija zemlja* određuje tržišnu vrednost, iako se u slučaju I D, koji on shvata kao normalan, dešava upravo suprotno. Osim toga, u svome rasuđivanju on svagda pretpostavlja silaznu liniju u proizvodnji.

Ako je prosečni sastav nepoljoprivrednog kapitala $80p + 20pr$, stopa viška vrednosti 50 odsto, onda nema apsolutne zemljišne rente, ako je sastav poljoprivrednog kapitala $90p + 10pr$, to jest ako je viši od sastava industrijskog kapitala, što je $\|600\|$ za kapitalističku proizvodnju istorijski pogrešno; ako je sastav poljoprivrednog kapitala $80p + 20pr$, što do sada još nije bio slučaj, *nema* apsolutne rente; ako je niži, na primer $60p + 40pr$, onda se dobija *apsolutna zemljišna renta*.

Ako se pretpostavi ta teorija, onda mogu prema međusobnom odnosu različitih klasa i *njihovom* odnosu prema tržištu — to jest prema srazmeri u kojoj jedna ili druga klasa vlada tržištem — da nastanu [sledeći slučajevi]:

A. Poslednja klasa plaća apsolutnu rentu. Ona određuje tržišnu vrednost, jer sve klase *isporučuju potreban dovoz samo po toj tržišnoj vrednosti*.

B. Poslednja klasa određuje tržišnu vrednost; plaća apsolutnu rentu, njenu punu stopu, ali ne ceo raniji iznos, jer konkurencija klase III i IV prinudava da deo svoga kapitala povuče iz proizvodnje.

C. *Pretekli* dovoz koji isporučuju klase I, II, III, IV *po staroj tržišnoj vrednosti* izaziva padanje ove poslednje, što međutim — pri

regulisanju od strane viših klasa — proširuje tržište. Klasa I plaća samo deo apsolutne rente, a II *samo* apsolutnu rentu.

D. Ovo regulisanje *tržišne vrednosti* od strane boljih klasa ili (pak od strane) lošijih (usled) preteranog dovoza uništava rentu potpuno u klasi I, reducira je u II ispod njenog apsolutnog iznosa; najzad u

E. bolje klase potiskuju s tržišta klasu I obaranjem tržišne vrednosti ispod cene koštanja. Sad klasa II reguliše tržišnu vrednost jer *po toj novoj tržišnoj vrednosti* liferuju sve tri klase samo potrebni dovoz.

A sad da se vratimo Ricardu.

Razume se po sebi da, kada govorimo o sastavu poljoprivrednog kapitala, ovamo ne ulazi vrednost ili cena zemlje. Ova poslednja nije ništa drugo do kapitalizovana zemljišna renta.

Ricardova teorija rente [kraj]

[1. Ricardova pretpostavka nepostojanja zemljišne svojine.
Prelazak na nove zemlje u zavisnosti od njihovog položaja i plodnosti]

Vratimo se Ricardu, glava II »O renti«.

Tu najpre srećemo »kolonijalnu teoriju«¹ poznatu još od Smitha. Ovde valja samo sažeto izložiti logičku vezu:

Renta ne postoji u zemlji koja se prvi put naseljava, u kojoj vlada obilje u bogatoj i plodnoj zemlji, čiji samo mali deo je potrebno obrađivati radi ishrane postojećeg stanovništva, ili se pak može obrađivati kapitalom kojim stanovništvo raspolaže; jer, niko ne bi plaćao za korišćenje zemlje čiji veliki deo još nije prisvojen, koja zbog toga» (jer nije prisvojena, što Ricardo kasnije sasvim zaboravlja) »svakome stoji na raspolaganju ko ima volju da je obrađuje.« ([On the Principles . . .], str. 55.)

⟨Tu se, dakle, pretpostavlja nepostojanje zemljišne svojine. Iako je ovaj prikaz približno tačan za naseobine savremenih naroda, on je, prvo, neprikladan za razvijenu kapitalističku proizvodnju, kao što je i pogrešan ako se to predstavlja kao istorijski tok u staroj Evropi.⟩

»Prema opštim načelima ponude i tražnje, za takvu zemlju ne bi se mogla plaćati renta, kao što se ništa ne plaća ni za korišćenje vazduha, vode ili nekog drugog dara prirode, koga ima u neograničenoj količini... Za korišćenje tih ||601|| prirodnih pomoćnih sredstava ništa se ne traži jer su neiscrpna i svakome stoje na raspolaganju... Kad bi sva zemlja imala ista svojstva, kad bi je bilo u neograničenoj količini i svuda jednake kakvoće, onda se za njeno korišćenje ne bi mogla tražiti naknada» (jer uopšte ne bi mogla biti pretvorena u privatnu svojinu), »osim u slučaju kad ona ima naročito povoljan položaj» (i kad jedino posednik može njome da raspolaže, trebalo je da doda). »Dakle, renta se plaća za korišćenje zemlje samo zato što je nema u neograničenoj količini ni svuda jednake kakvoće, i što se pri rastućem stanovništvu pristupa obrađivanju zemlje slabije kakvoće i manje povoljnog položaja. Čim se usled napretka društva pristupi obrađivanju zemlje druge klase, odmah nastaje renta na prvoklasnoj zemlji, a iznos te rente će zavisiti od razlike u kakvoći te dve klase zemlje.« (Isto, str. 56/57.)

¹ Vidi u ovom tomu str. 181.

Mi se moramo baš ovde zadržati. Logička veza je ova:

Ako zemlja — a to Ricardo *pretpostavlja* pri »*prvom naseljavanju neke zemlje*« (Smithova kolonijalna teorija) — bogata i plodna zemlja postoji za dato stanovništvo i dati kapital *elementarno* praktično u neograničenoj količini; ako, dalje, »veliki deo« te zemlje »*još nije prisvojen*« i zato što »*još nije prisvojen*« »*svakome stoji na raspolaganju ko ima volju da je obrađuje*«, u tom slučaju se, naravno, ništa ne plaća za korišćenje zemlje, nikakva renta. Ako bi zemlja bila ne samo relativno prema kapitalu i stanovništvu nego i *stvarno* neograničen element (neograničen kao voda i vazduh), ako bi je bilo »u neograničenoj količini«, onda njeno prisvajanje od strane jednih stvarno ne bi moglo da isključi njeno prisvajanje od strane drugih. Privatna (pa ni »javna« ili državna) svojina na zemlji ne bi mogla da postoji. U tom slučaju, ni onda kad bi sva zemlja bila *jednake* kakvoće, ne bi se za nju mogla plaćati nikakva renta. Jedino, možda, posedniku neke zemlje koja »ima naročito povoljan položaj«.

Ako se, dakle, pod uslovima koje pretpostavlja Ricardo — naime, ako zemlja »*nije prisvojena*«, te neobrađena zemlja *stoga* »*svakome stoji na raspolaganju ko ima volju da je obrađuje*« — plaća renta, onda je to moguće samo zato što »zemlje nema u neograničenoj količini i nema je svuda jednake kakvoće«, to jest što postoje različite vrste zemlje, a ista vrsta zemlje je »ograničena«. Mi kažemo — pod Ricardovom pretpostavkom može se tada plaćati samo diferencijalna renta. Ali umesto da to tako ograniči, on donosi preuranjeni zaključak — apstrahujući njegovu pretpostavku *nepostojanja zemljišne svojine* — da se za korišćenje zemlje nikada ne plaća apsolutna renta, nego samo diferencijalna renta.

Stvar je, dakle, u ovome: Ako zemlja postoji *elementarno* prema kapitalu, onda se kapital kreće u poljoprivredi na *isti* način kao i u svakoj industrijskoj grani. Tada ne postoji ni *zemljišna svojina*, ni renta. U najboljem slučaju, ako je jedan deo zemlje plodniji od drugog, mogu postojati ekstraprofiti kao i u industriji. Tu će se oni fiksirati kao diferencijalne rente usled prirodne osnove koju imaju u različnim stupnjevima plodnosti tla.

Ako je zemlja, naprotiv, 1. ograničena, 2. prisvojena, ako kapital zatiče *zemljišnu* svojinu kao pretpostavku — a to je slučaj tamo gde se razvija kapitalistička proizvodnja; gde kapital tu pretpostavku ne zatiče, kao u staroj Evropi, on je sam stvara, kao u Sjedinjenim Državama, — onda zemlja od samog početka nije elementarno polje delatnosti za kapital. Otuda postojanje zemljišne rente, nezavisno od diferencijalne rente. Ali i prelazi od jedne vrste zemlje na drugu vrstu, bilo po uzlaznoj liniji: I, II, III, IV ili po silaznoj liniji: IV, III, II, I, zbivaju se tada drukčije nego u slučaju koji se zasniva na *Ricardovoj pretpostavci*. Jer primena kapitala nailazi na otpor zemljišne svojine kako u klasi I tako i u klasama II, III, IV, a isto tako ako se prelazi obratno od klase IV na klasu III itd. Pri prelasku od klase

IV na klasu III itd., nije dosta da se cena u klasi IV popne upravo toliko da bi kapital mogao s prosečnim profitom da bude upotrebljen u klasi III. Ona se mora popeti za toliko da klasa III može plaćati rentu. Ako se prelazi od klase I na klasu II itd., onda se razume već samo po sebi da cena koja za klasu I plaća rentu, plaća za klasu II ne samo tu rentu nego osim toga još i diferencijalnu rentu. Svojom pretpostavkom nepostojanja zemljišne svojine, Ricardo, naravno, nije uklonio činjenicu zakona koji proizlazi iz postojanja zemljišne svojine i koji je s njome nerazlučno povezan.

Pošto je Ricardo upravo pokazao kako bi pod njegovom pretpostavkom mogla da nastane diferencijalna renta, on nastavlja:

«Ako se pristupi obrađivanju zemlje treće klase, odmah nastaje renta na zemlji druge klase, i ona se, kao i ranije, određuje razlikom u njihovim proizvodnim snagama. U isto vreme će skočiti renta na zemlji prve klase, jer ona uvek mora biti viša od rente na zemlji druge klase usled razlike u proizvodu koji svaka od ovih zemalja daje datom količinom rada i kapitala. Sa svakim daljim priraštajem stanovništva, što zemlju tera na to da počne obrađivati tlo lošijeg kvaliteta»

(no čime nije nipošto rečeno da svaki dalji priraštaj stanovništva sili na to da se pristupi obradi zemlje lošijeg kvaliteta),

«kako bi bila u mogućnosti da podmiri svoje potrebe [602] u hrani, povećaće se renta svake plodnije zemlje.» (Isto, str. 57.)

To je sasvim tačno.

Ricardo sad prelazi na jedan primer. Ali taj primer, ne uzimajući u obzir ono što ćemo kasnije napomenuti, pretpostavlja silaznu liniju. Međutim, to je samo pretpostavka. Da bi to prokrijumčario, on govori

«o zemlji koja se prvi put naseljava, u kojoj vlada obilje u bogatoj i plodnoj zemlji... koja još nije prisvojena». (Str. 55.)

Ali slučaj bi bio isti ako bi relativno prema kolonistima «vladalo obilje u siromašnoj i neplodnoj zemlji koja još ne bi bila prisvojena». Nije bogatstvo ili plodnost zemlje ono što se pretpostavlja da se ne bi plaćale rente, nego to što nje ima neograničeno, što nije prisvojena i što je jednaka u kvalitetu, ma kakav bio taj kvalitet u odnosu prema njenoj plodnosti. Sam Ricardo formuliše u daljem toku svoju pretpostavku ovako:

«Kad bi sva zemlja imala ista svojstva, kad bi je bilo u neograničenoj količini i svuda jednake kakvoće, onda se za njeno korišćenje ne bi mogla tražiti naknada.» (Isto, str. 56.)

On ne kaže i ne može da kaže «kad bi bila bogata i plodna», jer taj uslov ne bi imao apsolutno nikakve veze sa zakonom. Kad bi zemlja bila umesto bogata i plodna, siromašna i neplodna, onda bi svaki kolonista morao obrađivati veći deo cele zemlje; i tako bi se oni, čak i

kad ne bi bilo zemljišne svojine, s porastom stanovništva brže približavali onoj tački gde bi praktično obilje u zemlji, njena stvarna neograničenost, u odnosu na stanovništvo i kapital, prestali.

Doduše, sasvim je pouzdano da će kolonisti izabrati zemlju najveće, a ne najmanje plodnosti. Naime, najveće plodnosti s obzirom na sredstva za obradu koja im stoje na raspolaganju. Ali to nije jedina granica njihovog izbora. Za njih odlučuje na prvom mestu *položaj*; položaj na obali mora, velikih reka itd. Zemlja u Zapadnoj Americi može da bude koliko mu drago plodna. Naseljenici su se, naravno, nastanili u Novoj Engleskoj, Pensilvaniji, Severnoj Karolini, Virdžiniji itd., ukoliko, na istočnoj obali Atlantskog okeana. Ako su izabrali zemlju najveće plodnosti, oni su izabrali *zemlju najveće plodnosti samo u toj oblasti*. To ih nije sprečilo da kasnije obrađuju *plodniju* zemlju na Zapadu, kad su im porast stanovništva, obrazovanje kapitala, razvoj komunikacionih sredstava, stvaranje gradova učinili pristupačnom *plodniju zemlju u tom udaljenijem kraju*. Oni ne traže *najplodniju oblast*, nego *oblast najboljeg položaja*, i u granicama ove, naravno, — pod inače *jednakim* uslovima položaja — *najplodniju* zemlju. Ali to zacemento ne dokazuje da se od plodnije oblasti prelazi na manje plodnu oblast, nego samo to da se u *istoj* oblasti — pretpostavljajući isti položaj — plodnija zemlja, naravno, obrađuje pre manje plodne.

Ricardo, međutim, pošto je »obilje u bogatij i plodnij zemlji« tačno *ispravio* u zemlju »*istih* svojstava, koje ima u neograničenoj količini i svuda jednake kakvoće«, — vraća se svome primeru i skače odatle u prvu pogrešnu pretpostavku:

»*Najplodnija i najpovoljnijeg položaja zemlja najpre će se početi obrađivati.*« (Isto, str. 60.)

On oseća slabost i pogrešnost svoje tvrdnje pa zato »najplodnijoj zemlji« dodaje *novi uslov*: »najpovoljnijeg položaja«, koga u početku nije bilo. Moralo bi očigledno da bude: »*najplodnija zemlja u granicama najpovoljnijeg položaja*«; glupost ipak ne može da ide tako daleko da se oblast zemlje koja za nove pridošlice ima slučajno najpovoljniji položaj zato što odavde mogu održavati vezu sa zemljom-maticom, sa svojim ljudima u domovini i sa spoljnim svetom — smatra za »najplodniji kraj« u celoj zemlji, koju kolonisti još nisu istražili niti je mogu istražiti.

Pretpostavka silazne linije, prelaz od plodnijeg kraja na manje plodan kraj, sasvim je neosnovana. Može se reći samo ovo: U kraju koji se zbog svog najpovoljnijeg položaja najpre počeo obrađivati — *ne* plaća se *renta*, dok se u *granicama* toga regiona ne pređe od najplodnije na manje plodnu zemlju. Ali ako se pređe u neki drugi kraj koji je *plodniji* nego što je bio prvi, onda je prema pretpostavci njegov *položaj nepovoljniji*. Otuda je moguće da će šteta od položaja zemlje prevagnuti nad njenom većom plodnošću, pa će u tom slučaju zemlja kraja I i dalje plaćati rentu. Ali pošto »položaj« predstavlja okolnost

koja se s ekonomskim razvitkom istorijski menja i s gradnjom saobraćajnih sredstava, podizanjem novih gradova itd., s porastom stanovništva neprestano *mora popravljati*, onda je jasno da se u kraju II proizvedeni proizvod postepeno iznosi na tržište po ceni koja rentu u kraju I (za isti proizvod) mora ponovo da obori, i da se (kraj II) postepeno pojavljuje kao plodnija zemlja u istoj meri u kojoj štete od položaja iščezavaju.

||603| Prema tome je jasno

da tamo gde sam Ricardo tačno i uopšteno govori o uslovu za nastajanje diferencijalne rente: »svaka zemlja... istih svojstava... u neograničenoj količini... jednake kakvoće«, okolnost prelaska od plodnije zemlje na manje plodnu zemlju *nije* uključena;

da je to i istorijski pogrešno, za naseljavanje Sjedinjenih Država koje on kao i Smith ima u vidu, zbog čega je Careyevo suprotno mišljenje u toj tački opravdano,

da Ricardo sam opet obara stvar dodavanjem »položaja«: »Najplodnija i najpovoljnijeg položaja zemlja najpre će se početi obrađivati«,

da on svoju *proizvoljnu* pretpostavku *dokazuje primerom* u kome se *pretpostavlja* ono što valja dokazati, naime, prelazom s najbolje zemlje na sve lošiju zemlju,

da on najzad <dakako već s namerom da to iskoristi za objašnjenje tendencije opšte profinne stope da pada> to pretpostavlja jer inače ne može da objasni sebi *diferencijalnu rentu* iako je ova sasvim nezavisna od okolnosti da li se prelazi od I na II, III, IV ili od IV na III, II, I.

[2. *Ricardova tvrdnja da renta nipošto ne može uticati na cenu žita. Apsolutna renta kao uzrok povišenju cena poljoprivrednih proizvoda*]

U svome primeru Ricardo pretpostavlja tri vrste zemlje, br. 1, 2, 3, koje pri jednakom ulogu kapitala daju 100, 90, 80 kvartera žita. Br. 1 se obrađuje pre svih »u jednoj novoj zemlji u kojoj ima plodne zemlje u izobilju u odnosu na stanovništvo, pa je stoga potrebno da se obrađuje samo br. 1« (isto, str. 57). U tom slučaju »sav čisti prinos« pripada »zemlji radniku« i »sačinjavaće profit na kapital koji je on predujmio« (isto, str. 57). Sumnjivo je i tu <mi ne govorimo o plantažama> što se taj »čisti prinos« odmah smatra za profit kapitala, iako ovde *nije* pretpostavljena *kapitalistička proizvodnja*. Ali moguće je da sam kolonista, kao čovek koji dolazi iz »starog kraja«, posmatra stvar tako. Ako se sad stanovništvo namnoži toliko da se br. 2 mora obrađivati, onda br. 1 donosi rentu od 10 kvartera. Tu je, naravno, pretpostavljeno da zemlje br. 2 i 3 *nisu »prisvojene«* i da ih, u odnosu na stanovništvo i kapital, ima praktično »u neograničenoj količini«. Inače

bi se mogao dobiti drugi rezultat. Dakle pod tom pretpostavkom br. 1 će donositi rentu od 10 kvartera.

•Jer, ili moraju postojati *dve profitne stope za poljoprivredni kapital* ili se 10 kvartera ili vrednost 10 kvartera moraju odbiti od prinosa br. 1 za neku drugu svrhu. Obraduje li zemlju br. 1 njen vlasnik ili neko drugi, tih 10 kvartera uvek će sačinjavati zemljišnu rentu; jer obrađivač zemlje br. 2 postigao bi svojim kapitalom isti rezultat bilo da obrađuje br. 1 i plaća 10 kvartera rente, bilo da nastavi obrađivati br. 2 i ne plaća nikakvu rentu. (Isto, str. 58.)

U stvari bi postojale dve profitne stope za poljoprivredni kapital, to jest zemlja br. 1 davala bi *ekstraprofit* od 10 kvartera (koji se u tom slučaju može konsolidovati kao renta). Ali da su u jednoj *istoj oblasti proizvodnje* na kapital iste vrste, ovde na poljoprivredni kapital, ne dve, već mnoge veoma različite profitne stope ne samo moguće nego neizbežne, to kaže i sam Ricardo odmah dve stranice kasnije:

•Najplodnija i najpovoljnijeg položaja zemlja počće najpre da se obrađuje, i razmenska vrednost njenog prinosa određivaće se na isti način kao i razmenska vrednost svekoliike druge robe: ukupnom količinom rada koja je u različnim oblicima, od prvog do poslednjeg, potrebna da se ona proizvede i dopremi na tržište. Ako se pristupi obrađivanju zemlje slabije kakvoće, onda će razmenska vrednost zemljišnog proizvoda skočiti, jer je za njegovu proizvodnju potrebno više rada. *Razmenska vrednost svih roba*, bilo da su to proizvodi industrije, ili proizvodi rudarstva ili poljoprivrede, *ne određuje se manjom količinom rada koja je dovoljna za njihovu proizvodnju pod veoma povoljnim uslovima kojima se koristi nekolicina povlašćenih*, nego se razmenska vrednost robe određuje *većom količinom rada koju za njenu proizvodnju moraju upotrebiti oni koji nemaju takva preimućstva*, koji trajno proizvode pod *najnepovoljnijim uslovima* — pri čemu se pod najnepovoljnijim uslovima podrazumevaju oni najnepovoljniji uslovi pod kojima se proizvodnja mora nastavljati da bi se <po staroj ceni> *proizvela potrebna količina proizvoda.* (Isto, str. 60 - 61.)

Dakle, u svakoj *posebnoj* industriji imamo ne samo dve profitne stope, nego *mnogo* profitnih stopa, to jest odstupanja od prosečne profitne stope.

Mi se ovde nećemo zadržavati na daljem ilustriranju Ricardovog primera (str. 58 - 59), gde je reč o efektu različnih doza kapitala na istu zemlju. Interesuju nas samo još dva stava:

1. ... renta je uvek razlika između prinosa koji se postižu upotrebom dveju jednakih količina kapitala i rada. (Isto, str. 59.)

To znači, postoji samo diferencijalna renta (prema pretpostavki da ne postoji *zemljišna svojina*). Jer:

2. •dve profitne stope ne mogu postojati. (Isto, str. 59.)

•Istina je da bi se na najboljoj zemlji mogao postići isti prinos istim radom kao i ranije, ali njegova bi se vrednost povisila putem manjih prinosa onih koji

nov rad i nov kapital primenjuju na manje plodnu zemlju. Mada se preimućstva koja plodnija zemlja ima naspram manje plodnoj zemlji ni u kom slučaju ne gube, nego se samo *prenose* od obrađivača ili potrošača na zemljoposjednika, to će se ipak — pošto obrađivanje lošije zemlje zahteva više rada, a *pošto nam je d i n o obrađivanje takve zemlje omogućava da podmirimo našu veću potrebu* u zemljišnim proizvodima — relativna vrednost tih proizvoda *stalno* nalaziti iznad svoga ranijeg nivoa i učiniće da će se oni razmenjivati za više šešira, odela, cipela itd., čija proizvodnja ne iziskuje takvu dodatnu količinu rada.

Ako relativna vrednost zemljišnih proizvoda skače, to dolazi otuda što je za proizvodnju poslednje dobijene količine upotrebljeno više rada, a ne otuda što se zemljoposjedniku plaća renta. Vrednost žita određuje se količinom rada koja se pri njegovoj proizvodnji primenjuje na onu klasu zemlje ili onom količinom kapitala koja ne plaća rentu. Cena žita nije visoka zato što se plaća renta, nego se renta plaća zato što je cena žita visoka; i s pravom je ukazano na to da se cena žita ne bi smanjila ni onda kad bi se zemljoposjednici odrekli cele svoje rente. Takva mera samo bi omogućila nekim zakupcima da žive kao otmena gospoda, ali ona ne bi smanjila količinu rada koja bi bila potrebna da se postigne neki proizvod na najmanje plodnoj zemlji među zemljama koje se obrađuju.* (Isto, str. 63.)

Posle mog ranijeg izlaganja nije više potrebno iznositi pogrešnost stava da »se vrednost žita određuje količinom rada koja se u njegovoj proizvodnji upotrebljava na onu klasu zemlje. . . koja ne plaća nikakvu rentu«. Ja sam pokazao da [mogućnost] da li poslednja vrsta zemlje plaća rentu, ili je ne plaća, da li sva zemlja plaća celu apsolutnu rentu ili je plaća samo jedan njen deo, ili osim apsolutne rente plaća i diferencijalnu rentu (pri uzlaznoj liniji) — zavisi delom od pravca razvitka, od toga da li je pravac uzlazan ili silazan, ali da svakako zavisi od srazmere sastava poljoprivrednog kapitala prema sastavu nepoljoprivrednog kapitala i da gornji slučajevi, pretpostavljajući jednom apsolutnu rentu usled razlike toga sastava, zavise i od stanja na tržištu, ali da naročito Ricardov slučaj može nastupiti samo pod dva uslova (mada se i tada još može plaćati zakupnina, ako se već ne može plaćati zemljišna renta): ili ako zemljišna svojina ne postoji zakonito ili stvarno, ili ako najbolja zemlja daje dodatni dovoz, koji se može prodati samo po sniženoj tržišnoj vrednosti.

Ali osim toga u navedenom pasusu ima i drugih netačnosti ili jednostranosti. Zemljišni proizvod može rasti u svojoj »relativnoj vrednosti«, što ovdje ne znači ništa drugo do tržišnu vrednost, ne samo usled gornjeg uzroka već i onda ako se do tada prodavao ispod svoje vrednosti, a možda i ispod svoje cene koštanja, a to je uvek slučaj u izvesnom stadijumu društva, kada proizvodnja zemljišnog proizvoda služi uglavnom još izdržavanju obrađivača zemlje (takođe, kao u srednjem veku, kada gradski proizvod obezbeđuje sebi monopolsku cenu); drugo, kada se zemljišni proizvod, *za razliku* od ostale robe koja se prodaje po svojoj ceni koštanja, još ne prodaje po svojoj vrednosti.

Naposletku, u pogledu diferencijalne rente tačno je i to da je za cenu žita svejedno da li je se zemljovlasnik odriče pa je zakupac strpa u džep. To je pogrešno za apsolutnu rentu. Pogrešno je da zemljišna svojina tu *ne* povišava cenu zemljišnom proizvodu. Naprotiv, to se dešava zato što intervencija zemljišne svojine čini da se zemljišni proizvodi prodaju po svojoj *vrednosti*, koja prelazi njihovu *cenu koštanja*. Pretpostavimo, kao gore, da je prosečni nepoljoprivredni kapital $80 p + 20 pr$, da je višak vrednosti 50 odsto, onda je profitna stopa 10 odsto, a vrednost proizvoda 110. Naprotiv, ako je poljoprivredni [605] kapital $60 p + 40 pr$, onda će vrednost proizvoda iznositi 120. Po toj vrednosti prodavaće se prinos zemlje. Ako zemljišna svojina ne postoji po zakonu — ili ne postoji faktički, zbog relativnog obilja zemlje, kao u kolonijama, — onda bi se zemljišni proizvod prodavao po 115. Naime, ukupni profit prvog i drugog kapitala od 200 iznosi 30, dakle prosečni profit 15. Nepoljoprivredni proizvod prodavao bi se po 115 umesto po 110, poljoprivredni po 115 umesto po 120. Prema tome bi poljoprivredni proizvod svojom relativnom vrednošću prema nepoljoprivrednom proizvodu pao za $\frac{1}{12}$; ali za oba kapitala — ili za ukupni kapital, poljoprivredni kao i industrijski — *prosečni profit* bi skočio za 50 odsto, od 10 na 15. [605]

[636] O svome sopstvenom shvatanju rente Ricardo kaže:

«Ja nju uvek smatram za takav rezultat *delimičnog monopola* koji u stvarnosti nikada ne određuje cenu»

(dakle nikada kao nešto što deluje kao *monopol*, dakle nije nikada *rezultat* monopola. Rezultat monopola moglo bi da bude kod njega samo to da umesto zakupca vlasnik boljih vrsta zemlje strpa rentu u džep),

«nego je njegova posledica. Kad bi se *zemljovlasnici odrekli svake rente*, proizvodi zemlje, mislim, ne bi pojeftinili jer se deo tih proizvoda uvek mora proizvoditi na zemlji za koju se ne plaća *nikakva renta*, ili se ne može plaćati, jer *suvišak njene proizvodnje* upravo stiže da plati profit na kapital.» (Isto, str. 332 - 333.)

Ovde je suvišak proizvoda (surplus produce) ravan suvišku preko proizvoda koji apsorbuje najamnina. Ricardova tvrdnja tačna je samo onda — naime pretpostavljajući slučaj da neka zemlja nikada ne plaća rentu — ako ta zemlja, ili, tačnije, njen proizvod reguliše tržišnu vrednost. Naprotiv, ako njen proizvod ne plaća rentu, jer tržišnu vrednost reguliše plodnija zemlja, onda ta činjenica ne dokazuje ništa.

Stvarno, ako bi se «zemljovlasnici odrekli» diferencijalne rente, onda bi to išlo u korist zakupcima. Naprotiv bi odustajanje od apsolutne rente snizilo cenu poljoprivrednog proizvoda, a povišilo cenu industrijskog proizvoda, za onoliko za koliko bi taj proces povišio prosečni profit. [636]

||605| »Dizanje rente je *uvek* posledica rastućeg bogatstva zemlje i *teškoće* da sve veći broj *svoga* stanovništva snabdeva hranom.« (Isto, str. 65 - 66.)

Ovo poslednje je pogrešno.

»Bogatstvo raste najbrže u onim zemljama gde je raspoloživa zemlja najplodnija, uvoz najamnine ograničen i gde se poljoprivrednim melioracijama proizvodnja može uvećati bez uvećanja relativne količine rada, i gde *renta* usled *toga* samo *sporo* raste.« (Isto, str. 66 - 67.)

Apsolutna masa rente može rasti i onda kada *rentna stopa* ostane ista, a s porastom stanovništva raste samo kapital uloženi u poljoprivredu; ona može rasti i onda kada klasa I ne plaća rentu, klasa II plaća samo deo apsolutne rente, a diferencijalna renta usled njihove relativne plodnosti jako skočila itd. (vidi *tablicu*).

[3. *Smithova i Ricardova koncepcija »prirodne cene«* poljoprivrednog proizvoda]

»Ako bi visoka cena žita bila posledica, a ne uzrok rente, onda bi se cena proporcionalno menjala s menjanjem visine rente, i *renta* bi bila *sastavni deo* cene. Ali cenu žita određuje ono žito koje se proizvodi najvećom količinom rada, i renta nije i ne može ni u najmanjoj meri da bude *sastavni deo* njegove cene... Sirovine ulaze u sastav većine roba, ali *vrednost* tih sirovina isto tako kao i vrednost žita određuje se *proizvodnošću* poslednjeg dela kapitala koji se ulaže u zemlju i ne donosi *nikakvu* rentu; zato *renta* nije *sastavni deo* cene roba.« (Isto, str. 67.)

Tu ima mnogo konfuzije usled brkanja »prirodne cene« (jer o toj ceni je ovde reč) i [prirodne] *vrednosti*. Ricardo je tu konfuziju preuzeo od Smitha. Kod ovoga je ona relativno tačna zato što — i ukoliko — Smith napušta svoje sopstveno tačno objašnjenje vrednosti. Ni renta, ni profit, ni najamnina nisu *sastavni deo* vrednosti robe. Obrnuto. *Pri datoj vrednosti robe*, različni delovi na koje se vrednost može da *deli* spadaju ili u kategoriju nagomilanog rada (postojani kapital) ili u kategoriju najamnine, profita ili rente. Naprotiv, u vezi s *prirodnim cenom* ili s *cenom koštanja* Smith može govoriti o njenim *sastavnim delovima* kao datim pretpostavkama. Samo što on brkanjem prirodne cene i vrednosti prenosi to na vrednost roba.

Izuzev cenu sirovine i mašinerije, ukratko postojanog kapitala, koji se u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje kapitalisti javlja kao dat spolja i koji s *odredenom* cenom ulazi u njegovu proizvodnju, kapitalista pri utvrđivanju cene svojoj robi ima da čini dve različite stvari: da doda *cenу najamnine*, a ova mu se takođe javlja (u okviru izvesnih granica) kao data. Kod *prirodne cene* robe ne radi se o *tržišnoj ceni* nego o prosečnoj tržišnoj ceni u toku jednog dužeg perioda ili o centru

oko kojega se tržišna cena kreće. Tu je, dakle, *cena najamnine* u celosti data vrednošću radne snage. A *profitna stopa* — prirodna profitna stopa — data je *vrednošću* celokupnosti roba, koju stvara celokupnost kapitala upotrebljenih u nepoljoprivrednoj proizvodnji. To je, naime, višak te vrednosti preko vrednosti postojanog kapitala koji je sadržan u robi plus vrednost najamnine. Sav višak vrednosti koji je stvorio sav taj kapital, sačinjava apsolutnu masu profita. Odnos te apsolutne mase prema ukupnom predujmljenom kapitalu određuje prosečnu profitnu stopu. Prema tome se i ta opšta profitna stopa javlja ne samo pojedinačnom kapitalisti nego i kapitalu u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje kao spolja data. Ceni predujmova u sirovini itd., [606] koja je sadržana u proizvodu, i prirodnoj ceni najamnina on mora, dakle, dodati opšti profit, recimo od 10 odsto, da bi tako, kako se njemu čini, sabiranjem sastavnih delova ili njihovim sastavljanjem našao prirodnu cenu neke robe. Da li će se plaćati prirodna cena ili će se plaćati manje ili više, to zavisi od trenutnog stanja tržišne cene. U *cenu koštanja*, koja se razlikuje od *vrednosti*, ulaze samo najamnina i profit, a renta samo utoliko ukoliko je već ušla u cene izdataka za sirovine, mašineriju itd. Dakle ne kao renta za kapitalistu, kome uopšte cena sirovine, mašinerije, ukratko, postojanog kapitala, izgleda kao neka *celina* koja je pretpostavljena.

Renta ne ulazi kao sastavni deo u *cenu koštanja*. Ako se u posebnim uslovima poljoprivredni proizvod prodaje po svojoj ceni koštanja, onda *ne postoji nikakva renta*. Zemljišna svojina tada *ekonomski* ne postoji za kapital, naime, ne postoji tada kad proizvod vrste zemlje koja prodaje po ceni koštanja reguliše tržišnu vrednost proizvoda iste oblasti. (Drukčije stoji stvar kod I, tablica D.)

Ili (apsolutna) *renta postoji*. U tom slučaju se poljoprivredni proizvod prodaje *iznad* svoje *cene koštanja*. On se prodaje po svojoj *vrednosti*, koja stoji iznad njegove *cene koštanja*. U *tržišnu vrednost* proizvoda tada ulazi renta, ili, tačnije rečeno, sačinjava jedan deo ove vrednosti. Ali zakupcu ona se isto tako čini kao data kao profit industrijalcu. Ona je data suviškom *vrednosti* poljoprivrednog proizvoda preko njegove *cene koštanja*. Ali zakupac računa sasvim kao kapitalista: prvo predujmove, drugo najmninu, treće prosečni profit, na kraju rentu koja mu se takođe čini kao data. To je *za njega* prirodna cena, na primer pšenice. Da li će mu ta cena biti plaćena, to opet zavisi od trenutnog stanja na tržištu.

Ako se pridržavamo *razlike* između *cene koštanja* i *vrednosti* kako to odgovara činjenicama, onda renta ne može *nikad* ući u cenu koštanja kao *sastavni deo*, a o sastavnim delovima može se govoriti samo kod cene koštanja za razliku od vrednosti robe. (Diferencijalna renta kao i ekstraprofit ne ulaze nikada u *cenu koštanja*, jer su oni uvek ili višak tržišne cene koštanja^[74] nad individualnom cenom koštanja ili višak tržišne vrednosti nad individualnom vrednosti.)

Ricardo je, dakle, što se stvari tiče u pravu kada nasuprot Smithu tvrdi da renta *nikada* ne ulazi u cenu koštanja. S druge strane, on nije u pravu zato što to dokazuje ne tim što cenu koštanja razlikuje od vrednosti, nego tim što ih on, kao i Adam Smith, identifikuje; jer ni renta, ni profit, ni najamnina ne sačinjavaju *sastavne delove vrednosti*, mada se vrednost daje razložiti na najamninu, profit i rentu, i to na sva tri dela ravnopravno *ako* sva tri postoje. Ricardo rezonuje ovako: Renta ne sačinjava sastavni deo prirodne cene poljoprivrednog proizvoda *jer* je cena proizvoda najlošije zemlje jednaka s *cenom koštanja* toga proizvoda, jednaka s *vrednošću toga proizvoda*, koja određuje tržišnu vrednost poljoprivrednog proizvoda. Dakle, renta ne sačinjava sastavni deo vrednosti jer ne sačinjava sastavni deo *prirodne cene*, a ova je jednaka s *vrednošću*. To je, međutim, pogrešno. Cena proizvoda koji je gajen na najlošijoj zemlji ravna je njegovoj *ceni koštanja*, bilo zato što se taj proizvod prodaje *ispod* svoje vrednosti, dakle ne zato, kako Ricardo kaže, što se prodaje *po svojoj vrednosti*; ili zato što poljoprivredni proizvod pripada onoj vrsti robe, onoj klasi [robe] kod koje su vrednost i cena koštanja *izuzetno identični*. To biva onda kad je višak vrednosti, koji je u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje stvoren datim kapitalom, na primer, 100, slučajno onaj višak vrednosti koji u prosečnom računu otpada na *isti* alikvotni deo ukupnog kapitala (100 na primer). U tome je, dakle, Ricardova konfuzija.

Što se tiče *Adama Smitha*, on ima pravo, ukoliko identifikuje cenu koštanja i vrednost, da na osnovu te pogrešne pretpostavke kaže da renta, kao i profit i najamnina, predstavljaju »sastavne delove prirodne cene«. Naprotiv, nedoslednost je s njegove strane kada on potom opet tvrdi da renta ne ulazi na isti način u prirodnu cenu kao najamnina i profit. On tu nedoslednost čini zato što ga posmatranje i pravilna analiza ipak navode na to da prizna da u određivanju prirodne cene nepoljoprivrednog proizvoda i tržišne vrednosti poljoprivrednog proizvoda postoji neka razlika. Ali, o tome podrobnije kad budemo govorili o Smithovoj teoriji rente.

[4. *Ricardovo shvatanje o poboljšanjima u poljoprivredi. Njegovo nerazumevanje ekonomskih posledica promena u organskom sastavu poljoprivrednog kapitala*]

||607| »Videli smo da bi sa svakim delom dodatnog kapitala koji je bilo potrebno primeniti na zemlju manje plodnosti, renta rasla.«

(Ali svaki deo dodatnog kapitala ne daje manji prinos.)

»Iz istog principa proizlazi da sve okolnosti u društvu koje čine nepotrebним da se ista količina kapitala primeni na zemlju i koje stoga povišavaju prinos napoljetku primenjene količine kapitala, da sve te okolnosti snižavaju rentu.« (Isto, str. 68).

To jest, one snižavaju apsolutnu rentu, ali ne snižavaju obavezno diferencijalnu rentu. (Vidi tablicu B.)

Takve okolnosti mogu biti: »Smanjivanje kapitala zemlje«, praćeno opadanjem stanovništva. Ali i viši razvitak proizvodnih snaga poljoprivrednog rada.

«Iste posledice mogu da nastanu i s uvećanjem bogatstva i stanovništva neke zemlje ako je to uvećanje praćeno takvim značajnim poboljšanjima u poljoprivredi da se i time smanjuje potreba da se obrađuje lošija zemlja, ili da se ista količina kapitala upotrebi za obradu plodnijih vrsta zemlje.» (Isto, str. 68 - 69.)

(Začudo, Ricardo tu zaboravlja: poboljšavanja koja lošiju zemlju čine plodnijom i pretvaraju u bogatiju, gledište koje kod Andersona preovlađuje).

Ricardo je u zabludi kad kaže:

«Ako veličina stanovništva ostane ista, tada ne može postojati tražnja dodatne količine žita.» (Isto, str. 69.)

Apstrahujući to da će s padom cene žita nastati povećana tražnja ostalih poljoprivrednih proizvoda, povrća, mesa itd., i da se od žita može peći rakija itd., Ricardo tu pretpostavlja da celo stanovništvo troši onoliko žita koliko hoće. To je pogrešno.

«Ogromno povećanje naše potrošnje u godinama 1848, 1849, 1850. pokazuje da stanovništvo ranije nije bilo dovoljno hranjeno i da su nedovoljnim dovozom održavane visoke cene.» (F.W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, str. 158.)

Isti Newman kaže:

«Ricardov argument», da renta ne može povisiti cenu, «zasniva se na pretpostavci da moć da se zahteva renta ne može u stvarnosti nikada da smanji dovoz. A zašto ne može? Postoje velika prostranstva zemlje koja bi se mogla odmah obradivati kad se za njih ne bi tražila renta, i koja se veštački drže u neobrađenom stanju, bilo zato što ih zemljovlasnici mogu povoljno dati pod zakup kao lovište ili što romantičnu divljinu pretpostavljaju maloj, samo nominalnoj renti, koju bi dobili samo zato što bi dozvolili da se ona obrađuje.» (Isto, str. 159.)

Uopšte je pogrešno da zemljovlasnik, ako svoju zemlju ne daje za proizvodnju žita, ne može dobiti za nju rentu, pretvarajući je bilo u pašnjake i gradilišta, bilo u veštačke šume za lov, kao što je to slučaj u nekim predelima Škotske visije.

Ricardo razlikuje dve vrste poboljšanja u poljoprivredi. Jedna vrsta

«... povećava proizvodnu snagu tla... kao racionalniji plodored ili primena boljeg đubriva. Ta poboljšanja omogućavaju nam da sa manje površine dobijemo istu količinu proizvoda.» ([*On the Principles...*] str. 70.)

Po Ricardovom mišljenju u tom slučaju renta *mora padati*.

•Ako, na primer uzastopno upotrebljene količine kapitala postignu 100, 90, 80, 70, onda će, dok budem upotrebljavao te četiri količine kapitala, moja renta iznositi 60 ili razliku između

$$\left. \begin{array}{r} 70 \text{ i } 100=30 \\ 70 \text{ i } 90=20 \\ 70 \text{ i } 80=10 \\ \hline 60 \end{array} \right\} \text{ dok bi prinos iznosio [340]} \left\{ \begin{array}{r} 100 \\ 90 \\ 80 \\ 70 \\ \hline 340 \end{array} \right.$$

•I ta renta ostala bi ista dokle god bih upotrebljavao te količine kapitala i ako bi se prinos svake od njih u *jednako* meri povećavao. •

(»Ako bi se on povećavao u *nejednako* meri, onda bi se, *uprkos povećanoj* plodnosti, renta mogla povećati.)

•Ako bi se prinos od 100, 90, 80, 70 povećao na 125, 115, 105 i 95, renta bi ipak ostala 60 ili razlika između

$$\|608| \left. \begin{array}{r} 95 \text{ i } 125=30 \\ 95 \text{ i } 115=20 \\ 95 \text{ i } 105=10 \\ \hline 60 \end{array} \right\} \text{ dok bi se prinos povećao na 440} \left\{ \begin{array}{r} 125 \\ 115 \\ 105 \\ 95 \\ \hline 440 \end{array} \right.$$

Ali pri takvom povećanju prinosa, *bez povećanja tražnje*, ne bi više bilo razloga da se na zemlju primeni toliko kapitala; jedan deo bi se povukao, pa bi zbog toga poslednja količina kapitala postigla 105 mesto 95 i renta bi pala na 30 ili na razliku između

$$\left. \begin{array}{r} 105 \text{ i } 125=20 \\ 105 \text{ i } 115=10 \\ \hline 30 \end{array} \right\} \text{ dok bi prinos još uvek zadovoljavao} \left\{ \begin{array}{r} 125 \\ 115 \\ 105 \\ \hline 345. \end{array} \right.$$

potrebe stanovništva jer bi iznosio 345 kvartera.

(Isto, str. 71/72.)

Ne uzimajući u obzir to da se pri padajućoj ceni tražnja može povećati i *bez povećanja* stanovništva (Ricardo sam pretpostavlja da se tražnja povećala za 5 kvartera), Ricardo stalno prelazi na zemlje manje plodnosti, jer se stanovništvo svake godine uvećava, to jest onaj deo stanovništva koji troši žito, koji jede hleb, a taj deo raste brže od stanovništva [u proseku], jer je hleb za veliki deo glavna namirnica. Dakle, nije *obavezno* da se tražnja ne povećava s proizvodnošću kapitala, i da renta pada. A ona se može povećati ako je poboljšanje neravnomerno uticalo na razliku u stepenu plodnosti (različnih vrsta tla).

Inače je van sumnje (tablica B i E) da povećanje plodnosti može — pri nepromenjenoj tražnji — ne samo da najlošiju zemlju isključujući sa tržišta nego čak i da prisili jedan deo kapitala na boljoj zemlji

(tablica B) da napusti gajenje žita. U tom slučaju *žitna renta pada* ako je uvećanje prinosa na različnim vrstama zemlje *ravnomerno*.

Ricardo sad prelazi na drugu vrstu *poboljšanja u poljoprivredi*.

«Ali postoje poboljšanja koja mogu sniziti relativnu vrednost prinosa a da ne snize *žitnu rentu*, iako snižavaju *novčanu zemljišnu rentu*. Takva poboljšanja ne povećavaju proizvodnu snagu zemlje, ali nam ona omogućavaju da njen proizvod dobijamo *sa manje rada*. Ona su usmerena pre na *formiranje kapitala primenjenog na zemlju* nego na *obrađu same zemlje*. Takve su prirode *poboljšanja poljoprivrednih sprava*, kao plugova, vršalica, ušteta u upotrebi teglećih konja, unapređenje veterinarstva. *Manje kapitala*, što znači *isto što i manje rada*, upotrebiće se u zemljoradnji; ali se *ne može, da bi se dobio isti prinos, obraditi manje zemlje*. Da li poboljšanja takve vrste utiču na *žitnu rentu*, zavisi od pitanja da li se razlika u prinosu koji postižu različne upotrebene količine kapitala, povećava, ostaje nepromenjena li se smanjuje.»

⟨Trebalo je da Ricardo fiksira to i kod *prirodne plodnosti tla*. Da li prelaz (na različne zemlje) diferencijalnu rentu smanjuje, ne menja ili povećava, zavisi od toga da li se razlika u proizvodu kapitala koji se primenjuje na te različno plodne zemlje povećava, smanjuje ili ostaje nepromenjena.⟩

«Ako se na zemlju primene četiri količine kapitala, 50, 60, 70, 80, i svaka postigne *isti prinos*, i ako mi neko poboljšanje u formiranju takvog kapitala da mogućnost da povučem 5 od svake te količine, tako da one sad iznose 45, 55, 65, i 75, onda u *žitnoj renti* neće nastati promena. Ali, ako su poboljšanja takve prirode da mi daju mogućnost da celu uštedu postignem na onom delu kapitala koji je najmanje proizvodno upotrebljen, tada će *žitna renta* smesta pasti jer će se smanjiti razlika između najproduktivnijeg i najmanje proizvodnog ||609| kapitala, a baš *ta razlika sačinjava zemljišnu rentu*.» (Isto, str. 73 - 74.)

To je tačno za *diferencijalnu rentu*, jedinu koja postoji kod Ricarda.

Naprotiv, pravoga pitanja Ricardo se uopšte ne dotiče. Da bi se ono rešilo, ne treba govoriti o tome da vrednost svakog kvartera pada; ni o tome da li se mora obrađivati ista *količina zemlje*, količina istih vrsta zemlje kao i ranije; nego o tome da li je sa *pojeftinjenjem postojanog kapitala* — koji prema pretpostavci staje manje rada — skopčano *smanjenje, povećanje* ili *nepromenljivost* količine živog rada upotrebljenog u poljoprivredi. Ukratko, da li se u kapitalu zbiva organska promena ili se ne zbiva.

Pretpostavimo da naš primer uzmemo iz tablice A (str. 574, sveska XI) i da umesto tona stavljamo kvartere pšenice. Ovde se pretpostavlja da sastav nepoljoprivrednog kapitala čini $80p + 20pr$, sastav poljoprivrednog kapitala $60p + 40pr$, a da stopa viška vrednosti u oba slučaja iznosi 50 odsto. Otuda je renta poslednjeg kapitala ili suvišak njegove vrednosti preko njegove cene proizvodnje 10£. Prema tome bismo imali:

Klasa	Kapital £	Kvartera žita	Ukupna vrednost £	Tržišna vrednost po kvarteru £	Individualna vrednost po kvarteru
I	100	60	120	2	$2£ = 40$ šil.
II	100	65	130	2	$1^{11}/_{13}£ = 1£16^{12}/_{13}$ šil.
III	100	75	150	2	$1^{3}/_{5}£ = 1£ 12$ šil.
Svega	300	200	400		

	Diferencijalna vrednost po kvarteru	Cena koštanja po kvarteru	Apsolutna renta £	Diferen- cijalna renta £	Apsolutna renta kvartera	Diferenci- jalna renta kvartera
I	0	$1^{5}/_{6}£ = 1£16^{2}/_{3}$ šil.	10	0	5	0
II	$^{2}/_{13}£ = 3^{1}/_{13}$ šil.	$1^{9}/_{13}£ = 1£13^{11}/_{13}$ šil.	10	10	5	5
III	$^{2}/_{5}£ = 8$ šil.	$1^{7}/_{15}£ = 9£1^{1}/_{3}$ šil.	10	30	5	15
			30	40	15	20

	Rental £	Rental kvartera
I	10	5
II	20	10
III	40	20
	70	35

Da bismo problem istražili u čistom vidu, valja pretpostaviti da se pojeftinjenjem *postojanog kapitala* (100) *ravnomerno* utiče na *veličinu kapitala uloženog u svima trima klasama*, I, II, III, budući da *neravnomerno* uticanje pogada samo diferencijalnu rentu i nema sa stvari nikakve veze. Uzmimo, dakle, da ista masa kapitala koja je ranije stajala 100£ staje sada usled *poboljšavanja* samo 90, da se, prema tome, smanjila za 10 odsto. Sad je pitanje, kako su ta poboljšanja uticala na sastav poljoprivrednog kapitala?

Ako srazmera kapitala uloženog u najamninu [prema postojanom kapitalu] ostane ista, onda će ako je 100 kapitala bilo = $60p + 40pr$, kapital od 90 biti = $54p + 36pr$, i u tom slučaju će vrednost 60 kvartera proizvedenih na zemlji I iznositi 108£. Ali ako bi se *pojeftinjenje* vršilo tako da isti postojani kapital koji je ranije stajao 60 staje sada samo još 54, a *pr* (ili u najamninu uloženi kapital) samo još $32^{2}/_{5}$ umesto 36 ($36pr$ takođe se snizio za $^{1}/_{10}$), u tom slučaju bi se izdalo $86^{2}/_{5}$ umesto 100. Sastav toga kapitala bio bi $54p + 32^{2}/_{5}pr$, a računato na 100 sastav bi iznosio $62^{1}/_{2}p + 37^{1}/_{2}pr$. U tom slučaju iznosila bi vrednost 60 kvartera na zemlji I = $102^{3}/_{5}£$. Uzmimo, najzad, ovo: Iako se vrednost postojanog kapitala smanjuje, u najamninu uloženi kapital ostaje *apsolutno isti*, prema tome promenljivi kapital se u *odnosu* na postojani kapital uvećava, tako da je sastav izdatog kapitala od $90 = 50p + 40pr$, a sastav računat na 100, = $55^{5}/_{9}p + 44^{4}/_{9}pr$.

Pogledajmo sad kako stoji stvar u ova tri slučaja sa žitnom i novčanom rentom. U slučaju B ostaje srazmera između p i pr ista iako se vrednost oba kapitala smanjuje. U slučaju C smanjuje se $\|610\|$ vrednost p , ali vrednost pr smanjuje se srazmerno još više. U slučaju D smanjuje se samo vrednost p , vrednost pr , se ne smanjuje.

Najpre ponovimo (*pod A*) prvobitnu tablicu sa prethodne strane [i uporedimo je zatim s novim tablicama B, C, i D, koje ilustruju više navedene slučajeve promena u vrednosti organskog sastava poljoprivrednog kapitala]¹.

$\|611\|$ Iz ove tablice se vidi:

Prvobitno je u A srazmera bila $60 p + 40 pr$; uloženi kapital u svakoj klasi 100£. Renta u novcu 70£, u žitu 35 kvartera.

U B postojani kapital pojeftinjuje, tako da se u svakoj klasi ulaže samo 90£, ali u istoj srazmeri pojeftinjuje i promenljivi kapital, tako da srazmera ostaje ista. Tu se snižava *novčana renta*, žitna renta ostaje ista; *apsolutna renta*^[75] ostaje takođe ista. Novčana se renta smanjuje, jer se smanjuje uloženi kapital. Žitna renta ostaje ista, jer na manje novca dolazi više žita u ranijoj srazmeri.

U C imamo pojeftinjenje postojanog kapitala; još se više smanjuje promenljivi kapital, tako da postojani kapital relativno poskupljuje. *Apsolutna renta* pada. Žitna renta pada, novčana renta isto tako. Novčana renta zato što se kapital uopšte znatno smanjio, a žitna renta zato što je apsolutna renta pala, dok su razlike ostale iste, dakle obe pale ravnomerno.

A u tablici D nastaje sasvim obrnut slučaj. Samo postojani kapital pada, promenljivi kapital ostaje isti. *To je bila Ricardova pretpostavka*. U tom slučaju novčana renta usled padanja kapitala pada sasvim neznatno, apsolutno samo za trećinu, ali ona znatno raste prema izdatom kapitalu. Naprotiv, žitna renta raste apsolutno. Zašto? Zato što se apsolutna renta povećala od 10 na $12\frac{2}{9}$ odsto, što se pr povećao u odnosu na p . Dakle:

Kapital	Apsolutna renta %	Apsolutna renta £	Diferencijalna renta £	Apsolutna renta kvartera	Diferencijalna renta kvartera	Rental £	Rental kvart.
A) $60 p + 40 pr$	10	30	40	15	20	70	35
B) $54 p + 36 pr$ ($60 p + 40 pr$)	10	27	36	15	20	63	35
C) $54 p + 32\frac{2}{5} pr$ ($62\frac{1}{2} p + 37\frac{1}{2} pr$)	$8\frac{3}{4}$	$22\frac{17}{25}$	$34\frac{1}{5}$	$13\frac{5}{19}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$
D) $50 p + 40 pr$ ($55\frac{5}{9} p + 44\frac{4}{9} pr$)	$12\frac{2}{9}$	33	$36\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38

¹ Potom dolaze tablice navedene između str. 260. i 261. Neke rubrike u tablicama C i D Marx nije popunio. Brojke koje nedostaju, kao i naslove, umetnula je redakcija.

Ricardo nastavlja:

«Sve što smanjuje nejednakost u prinosu dobijenom od sukcesivne primene određenih količina kapitala na istu ili novu zemlju, ima tendenciju da snizi rentu; a sve što tu *nejednakost povećava*, neizbežno stvara suprotni učinak i ima tendenciju da je povišava.» (Isto, str. 74.)

Nejednakost se može povećavati dok se kapital povlači i zemlja postaje plodnija, pa čak i onda dok se manje plodna zemlja potiskuje sa tržišta.

«Lendlord i kapitalist. »Morning Star« od 15. jula 1862. [istražuje] u jednom uvodniku čija je dužnost (dobrovoljna ili prinudna) da potpomaže radnike pamučne industrije Lankašira itd., koji su usled nedostatka u pamuku i građanskog rata u Americi u teškom položaju, i kaže:

«Ovi ljudi imaju zakonsko pravo na izdržavanje *iz imetka koji su većim delom stvorili svojim radom*... kažu da su ljudi koji su pamučnom industrijom stekli bogatstvo posebno dužni da svojski priskoče u pomoć. Nema nikakve sumnje da je to tačno... Oni koji se bave trgovinom i industrijom tako su i postupili... No jesu li to jedine klase koje su zarađivale na pamučnoj industriji? Svakako nisu. Zemljovlasnici Lankašira i Severnog Češira imali su golemo udela u tako stvorenom bogatstvu. A ti vlasnici imali su to posebno preimущество što su imali udela u bogatstvu a da nisu ni svojim rukama ni svojom glavom doprineli industriji koja ga je stvorila... Vlasnik predionice je svojim kapitalom, svojim iskustvom, svojom neumornom budnošću [612] doprineo stvaranju te velike industrije, koja sada posrće pod tako silnim udarcima. Fabrički radnik je dao svoju umešnost, svoje vreme i svoj telesni rad; a šta su dali zemljovlasnici Lankašira? Ništa, doslovno ništa, pa ipak su odatle vukli izdašnije dobitke nego obe te klase... Nema sumnje da je povećanje godišnjeg dohotka tih krupnih lendlordova, koje potiče iz tog jednog uzroka, ogromno, verovatno da nije manje nego trostruko.»

Kapitalista je neposredni eksploatator radnika, on ne samo što neposredno prisvaja *višak rada* nego ga i proizvodi. No kako to industrijski kapitalista može postići samo posredstvom procesa proizvodnje i u procesu proizvodnje, on je sam funkcioner ove proizvodnje, njen rukovodilac. Lendlord, naprotiv, uživa u zemljovlasništvu (za apsolutnu rentu) i u prirodnoj različitosti zemlje (diferencijalnu rentu) privilegiju koja mu daje mogućnost da strpa u džep deo tog viška rada ili viška vrednosti, iako nema nikakvog udela u upravljanju tim viškom rada ili u njegovom stvaranju. Stoga u slučajevima kolizije kapitalista ga smatra za puku superfetaciju, sibiritsku izraslinu, parazita kapitalističke proizvodnje, vašku u njegovom kožuhu.»

Glava III »O rudničkoj renti«. Tu se opet kaže:

«... ova renta» (rudnika) »isto je tako kac i zemljišna renta posledica, a nikada nije uzrok *visoke vrednosti* njihovih proizvoda.» ([David Ricardo, *On the Principles ...*] str. 75.)

(A)	Kapital L	horveta po L	(Ukupna vrednost) L	(Tvrđina vrednost) T _v po horveta	(Individualna vrednost) I _p po horveta	(Diferencijalna vrednost) D _p po horveta	Čista količina po horveta	(Apsolutna vrednost) L	(Diferen- cijalna vrednost) L	(Apsolutna horveta)	(Diferen- cijalna horveta)	Rend L	Rend horveta	(Sveta kapitala i sva opština rena)
I	100	60	120	2 L = 40 šil.]	2 L = 40 šil.]	0	1 1/2 L = 1 L 16 2/3 šil.	10	0	5	0	10	5	60p + 40p za 100 [čistina- stički kapital]
II	100	65	130	2 L = 40 šil.]	1 1/2 L = 1 L 16 2/3 šil.]	2 1/2 L = 3 1/2 šil.	1 1/2 L = 1 L 13 1/3 šil.	10	10	5	5	20	10	80p + 20p za [100] industri- skog kapitala
III	100	75	150	2 L = 40 šil.]	1 1/2 L = 1 L 12 šil.]	2 1/2 L = 8 šil.	1 1/2 L = 1 L 9 1/3 šil.	10	30	5	5	40	20	10% apsolutne rene
	300	200	400					30	40	15	15	70	35	

B	Kapital L	horveta po L	U _v L	T _v po horveta	I _p po horveta	D _p po horveta	Čista količina po horveta	D _r L	D _r L	A _r horveta	D _r horveta	Rend L	Rend horveta	
I	90	60	108	1 1/2 L = 1 L 16 šil.	1 1/2 L = 1 L 16 šil.	0	1 3/4 L = 1 L 13 šil.	9	0	5	0	9	5	54p + 36p za 90
II	90	65	117	1 1/2 L = 1 L 16 šil.	1 1/2 L = 1 L 13 1/3 šil.	1 1/2 L = 2 1/2 šil.	1 1/2 L = 1 L 10 2/3 šil.	9	9	5	5	18	10	60p + 40p za 100
III	90	75	135	1 1/2 L = 1 L 16 šil.	1 1/2 L = 1 L 8 2/3 šil.	1 1/2 L = 7 1/2 šil.	1 1/2 L = 1 L 6 2/3 šil.	9	27	5	5	36	20	10% apsolutne rene
	270	200	360					27	36	15	15	63	35	

C	Kapital L	horveta po L	U _v L	T _v po horveta	I _p po horveta	D _p po horveta	Čista količina po horveta	D _r L	D _r L	A _r horveta	D _r horveta	Rend L	Rend horveta	
I	86 1/2	60	102 1/2	[1 1/2 L = 1 L 14 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 14 1/2 šil.]	0	[1 1/2 L = 1 L 11 1/2 šil.]	7 1/2	0	4 1/2	0	7 1/2	4 1/2	54p + 32 1/2 p za 86 1/2
II	86 1/2	65	113 1/2	[1 1/2 L = 1 L 14 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 13 1/3 šil.]	1 1/2 L = 2 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 10 2/3 šil.]	7 1/2	8 1/2	4 1/2	5	16 1/2	9 1/2	62 1/2 p + 37 1/2 p za 100
III	86 1/2	75	128 1/2	[1 1/2 L = 1 L 14 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 8 2/3 šil.]	1 1/2 L = 7 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 6 2/3 šil.]	7 1/2	25 1/2	4 1/2	5	33 1/2	19 1/2	Na 100 = 118 1/2. Prema to- me apsolutna rena 8 1/2%
	259 1/2	200	342					22 1/2	34 1/2	13 1/2	13 1/2	56 1/2	33 1/2	

(D)	Kapital L	horveta po L	U _v L	T _v po horveta	I _p po horveta	D _p po horveta	Čista količina po horveta	D _r L	D _r L	A _r horveta	D _r horveta	Rend L	Rend horveta	
I	90	60	110	1 1/2 L = 1 L 16 2/3 šil.]	1 1/2 L = 1 L 16 2/3 šil.]	0	[1 1/2 L = 1 L 13 šil.]	11	0	6	0	11	6	50p + 40p za 90
II	90	65	119 1/2	1 1/2 L = 1 L 16 2/3 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 13 1/3 šil.]	1 1/2 L = 2 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 10 2/3 šil.]	11	9 1/2	6	6	20 1/2	11	53 1/2 p + 44 1/2 p za 100
III	90	75	137 1/2	1 1/2 L = 1 L 16 2/3 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 9 1/3 šil.]	1 1/2 L = 7 1/2 šil.]	[1 1/2 L = 1 L 6 2/3 šil.]	11	27 1/2	6	6	38 1/2	21	Na 100 = 122 1/2. Prema to- me apsolutna rena 8 1/2%
	270	200	366 1/2					33	36 1/2	18	18	69 1/2	38	

Što se tiče apsolutne rente, ona nije ni posledica ni uzrok *»visoke vrednosti«*, nego je posledica suviška vrednosti preko cene koštanja. Što se taj suvišak za proizvod rudnika ili zemlje plaća i tako obrazuje apsolutna renta, to nije posledica toga *»suviška«*, koji postoji u čitavom nizu grana proizvodnje, gde, međutim, ne ulazi u cenu proizvoda tih pojedinih grana, nego je posledica *»zemljišne svojine«*.

Što se tiče *»diferencijalne rente«*, možemo reći da je ona posledica *»visoke vrednosti«*, ukoliko se pod *»visokom vrednošću«* razume suvišak tržišne vrednosti proizvoda nad njegovom realnom ili individualnom vrednošću, koja postoji za relativno izdašnije zemlje ili izdašnije rudnike.

Da Ricardo pod *»razmenschkom vrednošću«*, koja reguliše cenu proizvoda najlošije zemlje i najmanje izdašnog rudnika, razume samo *»cenu koštanja«*, a pod ovom ništa drugo do predujmljeni kapital plus uobičajeni profit i da on pogrešno identifikuje cenu koštanja s realnom vrednošću, može se videti i iz sledećeg mesta:

»Metal koji se dobija iz najsiromašnijeg rudnika koji se još eksploatiše mora imati bar razmenschku vrednost koja je u najmanju ruku dovoljna da pokrije izdatke za odeću, hranu i ostala životna sredstva koja troše oni koji eksploatišu rudnik i dopremaju njegov proizvod na tržište; ali razmenschka vrednost mora biti još i u stanju da donese uobičajeni profit onome koji predujmljuje kapital potreban za vođenje preduzeća. Prinos kapitala najsiromašnijeg rudnika, koji ne plaća nikakvu rentu, određuje rentu svih ostalih bogatijih rudnika. Može se pretpostaviti da taj rudnik donosi uobičajeni profit na kapital. Sve što tu drugi rudnici proizvode preko toga nužno se plaća njihovim vlasnicima kao renta.« (Isto, str. 76 - 77.)

Ovde je, dakle, suvo rečeno: Renta je ravna suvišku *»cene«* (*razmenschka vrednost znači tu to isto») proizvoda zemlje preko njegove cene koštanja*, to jest preko vrednosti predujmljenog kapitala plus uobičajeni (prosečni) profit na kapital. Ako je, dakle, *»vrednost«* proizvoda zemlje viša od njegove cene koštanja, onda on može da plaća rentu bez ikakvog obzira na razlike tla i na taj način najsiromašnija vrsta zemlje i najsiromašniji rudnik mogu plaćati istu apsolutnu rentu kao i najplodnija zemlja, odnosno najbogatiji rudnik. Ako njegova *»vrednost«* ne bi bila viša od njegove cene koštanja, onda bi renta mogla da nastane samo iz suviška tržišne vrednosti preko realne vrednosti proizvoda koji potiče od relativno plodnijih vrsta zemlje itd.

»Ako bi se pomoću jednakih količina rada i jednakih količina stalnog kapitala mogla uvek iz rudnika koji ne plaća nikakvu rentu da dobije jednaka količina zlata... , onda bi ta količina« (zlata) *»sa tražnjom svakako rasla, ali bi njena vrednost ostala nepromenjena.«* (Isto, str. 79.)

Što važi za zlato i rudnike, važi i za žito i zemlju. Dakle, ako bi se eksploatisale uvek iste vrste zemlje i ako bi one uz jednaki utrošak rada davale jednak proizvod, ||613| onda bi *»vrednost«* funte zlata ili kvartera pšenice ostala ista, mada bi se njihova količina sa *»tražnjom«* povećavala. Prema tome bi *»njihova renta rasla«* (to jest masa, a ne stopa

rente) bez ikakve promene u ceni proizvoda. Upotrebilo bi se više kapitala, ali uvek sa istom proizvodnošću. To je jedan od velikih uzroka porasta apsolutnog iznosa rente, sasvim nezavisno od povišenja cene proizvoda, a stoga i bez proporcionalne promene u rentama koje plaćaju proizvođači različitog tla i različitih rudnika.

[5. Ricardova kritika Smithovog shvatanja o renti]

Glava XXIV »Smithovo učenje o zemljišnoj renti«.

Ova glava je veoma važna za razliku između Ricarda i Adama Smitha. Dublje razmatranje ove glave (u pogledu Smitha) odlažemo za kasnije kada ćemo posle Ricardove teorije *ex professo* razmatrati Smithovo učenje.

Ricardo počinje time što citira jedno mesto iz Smitha po kome on tačno određuje kada cena poljoprivrednog proizvoda donosi rentu, a kada ne donosi. Ali zatim on opet misli da bi neki proizvođači zemlje, kao proizvođači za ishranu, morali uvek donositi rentu.

Tom prilikom kaže Ricardo, i to je važno za nj:

*... Ja mislim da u svakoj zemlji, od najprimitivnije do najcivilizovanije, još ima zemlje takvog kvaliteta koja nije u stanju dati *prinos čija je vrednost veća no što je potrebno* da se naknadi na nju utrošeni kapital i donese u zemlji *uobičajeni profit*. Kao što se zna, to je slučaj u Americi, pa ipak niko ne tvrdi da su načela koja određuju rentu u toj zemlji drukčija nego u Evropi.* (Isto, str. 389 - 390.)

Dabome da su ta načela znatno »drukčija«. Gde *nema zemljišne svojine* — faktički ili legalno — tamo ne može biti ni apsolutne zemljišne rente. Ova, a ne diferencijalna renta, jeste adekvatni izraz zemljišne svojine. Reći da *ista* načela regulišu zemljišnu rentu i tamo gde postoji zemljišna svojina kao i tamo gde ona ne postoji, znači da je *ekonomski oblik zemljišne svojine* nezavisan od toga da li zemljišna svojina postoji ili ne postoji.

Šta treba dalje da znači da »ima zemlje takvog kvaliteta koja nije u stanju dati prinos čija je *vrednost veća no što je potrebno* da se naknadi kapital sa u zemlji uobičajenim profitom«? Ako data količina rada proizvede 4 kvartera, proizvod ne vredi više nego što bi vredeo kad bi ona proizvela 2 kvartera, iako bi vrednost jednog kvartera bila u jednom slučaju dvaput veća negoli u drugom. Dakle, da li ona donosi rentu ili je ne donosi, to apsolutno ne zavisi od veličine te »vrednosti« prinosa kao takve. Ona može da donosi rentu samo onda ako je vrednost prinosa veća od njegove cene koštanja, koja je regulisana cenom koštanja svih ostalih proizvoda, ili, drugim rečima, količinom neplaćenog rada koju kapital od 100 u svakoj grani proizvodnje prosečno prisvaja. A da li je njegova vrednost viša od njegove cene koštanja to nipošto ne zavisi od njegove apsolutne veličine, nego od sastava upotrebljenog

kapitala u sravnjenju sa prosečnim sastavom kapitala koji se upotrebljava u nepoljoprivrednoj proizvodnji.

«Ali kad bi i bilo tačno da je poljoprivreda u Engleskoj toliko uznapredovala da danas tamo više nema zemlje koja ne nosi rentu, onda bi isto tako bilo tačno da je takve zemlje moralo biti ranije, i da je za ovo pitanje bez značaja da li takve zemlje ima ili nema. Jer, ako u Velikoj Britaniji ima kapitala koji upotrebljen u zemljoradu donosi samo svoju naknadu i uobičajeni profit, tada je svejedno da li se ona upotrebljava za staru ili za novu zemlju. Ako zakupac uzme zemlju pod zakup na 7 ili 14 godina, moguće je da će nameravati da u nju uloži kapital od 10 000 £, pošto zna da pri postojećim cenama žitu i poljoprivrednim proizvodima on može opet da naknadi kapital koji mora izdati da bi platio svoju rentu i ostvario opštu profitnu stopu. On neće upotrebiti 11 000 £ ako poslednjih 1000 £ ne može upotrebiti tako proizvodno da mu one donesu uobičajeni profit na kapital. *Pri svom ocenjivanju da li da je upotrebi ili ne on uzima u obzir samo to da li je cena poljoprivrednog proizvoda dovoljna da mu naknadi njegove izdatke s profitom, jer on zna da ne mora za to platiti nikakvu dodatnu rentu.* Čak ni po isteku njegovog zakupnog ugovora njegova renta se neće povisiti; jer ako bi njegov zemljovlasnik zahtevao više rente zbog toga što je upotrebljeno dodatnih 1000 £, onda bi ih on povukao, pošto on njihovom upotrebom, prema pretpostavci, ostvaruje samo uobičajeni profit koji može svakom drugom upotrebom kapitala takođe da postigne. Stoga on nije u stanju da za to plaća rentu osim ako cena poljoprivrednim proizvodima ne bude dalje rasla, ili, što je isto, ako bi uobičajena i opšta profitna stopa pala.» (Isto, str. 390 - 391.)

Ovde Ricardo dopušta da i najlošija zemlja može doneti rentu. Kako on to objašnjava? Druga doza kapitala, upotrebljena na najlošijoj zemlji, kada veći dovoz postaje potreban usled povećane tražnje, donosi cenu koštanja samo pri rastućoj ceni žita. Tada bi, dakle, prva doza donosila suvišak preko te cene koštanja, dakle rentu. Prema tome, imamo činjenicu da, *pre no što se upotrebi druga doza, prva doza na najlošijoj zemlji donosi rentu*, jer je tržišna vrednost veća od cene koštanja. Samo se, dakle, pita da li tržišna vrednost mora za to biti iznad vrednosti proizvoda najlošije zemlje ili je, naprotiv, njegova vrednost iznad njegove cene koštanja, te mu je samo penjanje cene dalo mogućnost da se prodaje po svojoj vrednosti.

Zatim: Zašto cena mora biti tako visoka da je ravna ceni koštanja, to jest predujmljenom kapitalu plus prosečni profit? Do toga dolazi usled konkurencije kapitala u različnim oblastima proizvodnje, usled prenosa kapitala iz jedne grane proizvodnje u drugu. Dakle, dejstovanjem kapitala na kapital. Ali na koji način treba kapital da natera zemljišnu svojinu da vrednost proizvoda snizi na cenu koštanja? Povlačenje kapitala iz poljoprivrede ne može da ima to dejstvo ako nije praćeno padanjem tražnje poljoprivrednih proizvoda. Ono bi imalo obratno dejstvo, da tržišnu cenu poljoprivrednih proizvoda povisi iznad njihove vrednosti. Prenos novoga kapitala na zemlju takođe ne može da ima. Jer međusobna konkurencija kapitala upravo

daje mogućnost zemljoposjedniku da od pojedinačnog kapitaliste traži da se on zadovolji »prosečnim profitom«, a da njemu plaća suviše vrednosti preko cene koja taj profit donosi.

Ali moglo bi se upitati: Ako zemljišna svojina daje tu moć da se proizvod prodaje *iznad* svoje cene koštanja *po* svojoj vrednosti, zašto ona ne daje na isti način i moć da se proizvod prodaje *iznad* svoje vrednosti, dakle po nekoj proizvoljnoj monopolskoj ceni? Na nekom malom ostrvu, gde ne bi bilo spoljne trgovine žitom, moglo bi se žito, namirnice uopšte, kao i svaki drugi proizvod, prodavati po monopolskoj ceni, to jest po ceni koja je ograničena samo stanjem tražnje, to jest *platežno sposobne tražnje*, a ta platežno sposobna tražnja je veoma različite veličine i različitog obima, već prema visini cene dovođenog proizvoda.

Ostavimo postrani takav izuzetni slučaj — o kome ne može biti ni govora u evropskim zemljama; čak i u Engleskoj se veliki deo plodne zemlje *veštački* oduzima poljoprivredi, uopšte tržištu, kako bi se vrednost drugog dela povisila, — zemljišna svojina može samo utoliko da utiče na akciju kapitala, na njihovu konkurenciju, i da je parališe, ukoliko konkurencija kapitala modifikuje određivanje *vrednosti robe*. Pretvaranje vrednosti u cenu koštanja je samo posledica i rezultat razvitka kapitalističke proizvodnje. Prvobitno se roba prodaje (u proseku) po svojoj vrednosti. Odstupanje od toga u poljoprivredi sprečava zemljišna svojina.

Ako neki zakupac uzme pod zakup zemlju na 7 ili 14 godina, kaže Ricardo, on izračuna da mu pri ulogu kapitala od 10 000£ na primer *vrednost žita*, (prosečna tržišna vrednost) dopušta da naknadi predumove plus prosečni profit plus ugovorenu rentu. Ukoliko on, dakle, »zakupljuje« zemlju, za njega je prosečna tržišna vrednost, [koja je] ravna vrednosti proizvoda prius; profit i renta su za nj samo delovi na koje se ta vrednost *razlaže*, ali koji je ne obrazuju. *Data tržišna cena* je za kapitalistu ono što je pretpostavljena *vrednost* proizvoda za teoriju i unutrašnju vezu proizvodnje. A sada zaključak koji Ricardo odatle izvodi. Ako zakupac doda 1000£, onda on gleda samo na to da li mu ona pri *datoj tržišnoj ceni* donosi uobičajeni profit. Prema tome izgleda da Ricardo misli da *cena koštanja* ima određujuću ulogu, i u tu cenu ulazi kao regulišući element *doduše profit*, ali ne ulazi *renta*.

Prvo, ni profit ne ulazi kao konstituišući element. Zar zakupac, prema pretpostavci, ne stavlja *tržišnu cenu* kao prius i ne razmišlja o tome da li mu, pri *datoj tržišnoj ceni*, tih 1000£ donose uobičajeni profit. Taj profit, dakle, nije uzrok, nego je posledica te cene. Ali, razmišlja Ricardo dalje, samo ulaganje tih 1000£ ipak se određuje proračunom da li cena donosi profit ili ne donosi. Dakle, profit je presudan za ulaganje tih 1000£, za tu cenu proizvodnje.

Dalje: Ako bi kapitalista našao da tih 1000£ ne donose uobičajeni profit, on ih ne bi uložio. Proizvodnje dodatnih namirnica ne bi bilo.

Ako bi ona za dodatnu tražnju bila potrebna, onda bi tražnja morala povisiti cenu, to jest tržišnu cenu, toliko da bi donosila profit. Dakle, profit — za razliku od rente — ulazi kao sastavni element u cenu ne usled toga što on stvara *vrednost* proizvoda, nego usled toga što se sam proizvod §615 ne stvara ako se njegova vrednost ne povisi toliko da osim predumljenog kapitala plati još i uobičajenu profitnu stopu. No u *tom* slučaju nije potrebno da se ona povisi za toliko da plati i rentu. Otuda ovde bitna razlika između rente i profita, i u izvesnom smislu se može reći da je profit obrazujući element cene dok renta to nije. (To je očigledno i Smithova skrivena misao.)

Za ovaj slučaj stvar je tačna.

Ali zašto?

Zato što se u *ovom* slučaju zemljišna svojina *ne može* protivstaviti kapitalu kao zemljišna svojina, dakle, prema pretpostavci, *nema* upravo one kombinacije pri kojoj se obrazuje renta, apsolutna renta. Dodatno žito proizvedeno pomoću druge doze od 1000£, proizvedeno pri *nepromenjenoj tržišnoj vrednosti*, dakle pri povećanoj tražnji, do koje dolazi samo *pod* pretpostavkom da *cena* ostaje *ista*, — mora se prodavati *ispod* svoje vrednosti po ceni koštanja. Taj dodatni proizvod tih 1000£ nalazi se, dakle, u istim uslovima kao da je obrađena nova lošija zemlja koja ne određuje tržišnu vrednost, već svoj dodatni dovoz može da isporuči samo pod uslovom da ga isporuči po postojećoj *staroj* tržišnoj vrednosti, dakle po ceni koja *je određena nezavisno od te nove proizvodnje*. U takvim uslovima zavisi sasvim od relativne plodnosti te dodatne zemlje da li ona rentu donosi ili ne donosi, i to zato što ona *ne* određuje tržišnu vrednost. Isto tako stoji stvar i s dodatnih 1000£ na staroj zemlji. I baš zato zaključuje Ricardo *obratno* da dodatna zemlja ili dodatna doza kapitala *određuje tržišnu vrednost*, jer cena njihovog proizvoda pri datoj, od *njih nezavisno određenoj tržišnoj vrednosti* ne donosi rentu, nego samo profit, jer ne pokriva njihovu vrednost, nego samo njihovu cenu koštanja. Kakve li *contradictio in adjecto!*

Ali proizvod se *tu* ipak proizvodi, a da ne donosi rentu! Svakako. Na zemlji koju je zakupac *uzeo pod zakup*, za *njega*, za kapitalistu, ne postoji zemljišna svojina kao samostalan element koji pruža otpor dok god je on, posredstvom zakupnog ugovora, stvarno sam vlasnik zemlje. Kapital se sada, dakle, bez otpora kreće u tom elementu, i kapitalu je dovoljna cena koštanja proizvoda. I po isteku zakupa zakupac će rentu, naravno, regulisati prema tome u kolikoj meri će ulaganje kapitala u zemlju davati proizvod koji se može prodavati po svojoj *vrednosti*, koji, dakle, donosi rentu. Ulaganje kapitala koje pri datoj *tržišnoj vrednosti* ne donosi suvišak nad cenom koštanja, isto tako ne ulazi u račun kao što ni rentu ne bi plaćao ili ne bi ugovarao kapital kod zemlje čija je relativna neplodnost uzrok što tržišna cena plaća samo njegovu cenu koštanja.

U praksi se stvar ne zbiva onako kako to zamišlja Ricardo. Ako zakupac poseduje suvišni kapital, ili ako ga u toku zakupa od 14 godina stekne za prvih godina, onda on tu ne zahteva *uobičajeni profit*. On bi to činio samo onda ako bi uzajmio dodatni kapital. Jer šta da radi sa suvišnim kapitalom? Da zakupi novu zemlju? Poljoprivredna proizvodnja dopušta u mnogo višem stepenu intenzivnije ulaganje kapitala nego ekstenzivnije obrađivanje zemlje većim kapitalom. Ili bi zakupac, ako u neposrednom susedstvu nema zemlje za zakup, sa dva zakupa mnogo više cepao svoju upravu nego što u fabricaciji to čini šest fabrika pod jednim kapitalistom. Ili, da uloži novac pod kamatu kod bankara, u državne papire, železničke akcije itd. Tada se unapred odriče bar polovine ili trećine uobičajenog profita. Ako ga, dakle, može uložiti kao dodatni kapital u staro zakupno dobro, čak i po stopi prosečnog profita, dakle recimo po 10 odsto, ako njegov profit iznosi 12, onda je on još uvek na dobitku za 100 odsto, ako kamatna stopa iznosi 5 odsto. Prema tome je ulaganje dodatnih 1000£ u staro zakupno dobro [616] za njega još uvek koristan posao.

Stoga je sasvim pogrešno kad Ricardo to ulaganje dodatnog kapitala izjednačuje s primenom dodatnog kapitala na novu zemlju. U prvom slučaju proizvod ne mora doneti ni uobičajeni profit, čak ni u kapitalističkoj proizvodnji. On mora doneti samo toliko preko uobičajene kamate da se zakupcu isplati da trud i rizik ulaganja svoga suvišnog kapitala u svojoj proizvodnoj grani pretpostavi njegovom ulaganju u vidu »novčanog« kapitala.

A sasvim je apsurdno, kao što smo pokazali, kad Ricardo iz toga razmatranja zaključuje:

»Da je pronicljivi duh Adama Smitha uzeo u obzir tu činjenicu, on nikada ne bi ustvrdio da je renta *jedan od sastavnih delova cene poljoprivrednih proizvoda*, jer se cena svuda *reguliše* prinosom naposljetku upotrebljenog dela kapitala za koji se ne plaća nikakva renta.« (Isto, str. 391.)

Njegova ilustracija pokazuje baš *obrnuto*, da se primena te poslednje količine kapitala na zemlju određuje *tržišnom cenom*, koja je, nezavisno od te primene, već postojala pre nego što je ova stupila na snagu i zato nije donela rentu već samo profit. Da je profit jedini regulator kapitalističke proizvodnje, to je sasvim tačno. I otuda je tačno i to da apsolutne rente ne bi bilo kad bi *jedino* kapital regulisao proizvodnju. Ona nastaje upravo tamo gde uslovi proizvodnje daju zemljovlasniku moć da isključivom regulisanju proizvodnje od strane kapitala postavi granice.

Zatim Ricardo prigovara (str. 391) Adamu Smithu da on [samo] kod ugljenokopa izlaže tačan princip rente; on štaviše kaže:

»Ceo princip rente je tu divno i oštromno izložen, ali svaka njegova reč se na isti način može primeniti na zemlju kao i na rudnike: pa ipak on tvrdi da ,drukcije stoji stvar sa zemljišnom svojinom na površini zemlje'.« (Isto, str. 392.)

Adam Smith oseća da pod izvesnim uslovima zemljovlasnik ima moć da kapitalu pruži efikasan otpor, da zemljišnoj svojini pribavi važnost i otuda zahteva apsolutnu rentu, a pod drugim uslovima da on tu moć nema; ali da naročito proizvodnja namirnica sačinjava zakon rente, dok je renta drugih primena kapitala na zemlju određena poljoprivrednom rentom.

«Odnos njihovih prinosa i njihove rente srazmerna je» (kaže Adam Smith) «njihovoj *apsolutnoj*, a ne njihovoj *relativnoj* plodnosti.» (Isto, str. 392.)

U svome odgovoru Ricardo se približava stvarnom principu rente. On kaže:

«Ali uzmimo da nema zemlje koja ne donosi rentu. Tada bi iznos rente najlošije zemlje bio srazmeran sa suviškom vrednosti proizvoda preko izdatka kapitala i uobičajenog profita na kapital; isti princip vladao bi rentom zemlje boljeg kvaliteta ili nešto boljeg položaja, pa bi stoga renta te zemlje, zbog njenih većih preimućstava, bila veća od rente lošije zemlje. To isto bi se moglo reći i o trećem kvalitetu, i tako dalje sve do najboljeg. Zar nije, dakle, isto tako pouzdano da je *relativna plodnost zemlje* ono što određuje onaj deo proizvoda koji se mora dati kao zemljišna renta, kao što je pouzdano da *relativna izdašnost rudnika* određuje onaj deo proizvoda koji se mora plaćati kao rudnička renta?» (Isto, str. 392 - 393.)

Ovde nalazimo kod Ricarda pravi princip rente. Ako najlošija zemlja plaća rentu, ako se, dakle, renta plaća nezavisno od različnosti prirodne plodnosti zemlje — apsolutna renta,— onda ta renta mora biti ravna »suvišku vrednosti proizvoda preko izdatka kapitala i uobičajenog profita na kapital«, to jest ravna suvišku vrednosti proizvoda preko njegove cene koštanja. Ricardo pretpostavlja da takav suvišak ne može postojati, jer on pogrešno, protivno svome sopstvenom principu, usvaja Smithovu dogmu §617] da je vrednost ravna ceni koštanja proizvoda.

Inače, on opet pada u zabludu.

Diferencijalna renta bila bi, naravno, određena »relativnom plodnošću«. Apsolutna renta ne bi imala s »prirodnom plodnošću« nikakve veze.

No Smith će biti u pravu da *aktuelna* renta koju plaća najlošija zemlja može zavisiti od apsolutne plodnosti drugih zemalja i relativne plodnosti najlošije zemlje, ili od apsolutne plodnosti najlošije zemlje i relativne plodnosti drugih klasa zemlje.

Stvarni iznos rente koji plaća najlošija zemlja ne zavisi, kao što Ricardo smatra, od suviška vrednosti njenog sopstvenog proizvoda nad njegovom cenom koštanja, nego od suviška tržišne vrednosti nad njegovom cenom koštanja. A to su veoma različne stvari. Ako proizvod najlošije zemlje sam određuje tržišnu cenu, onda je tržišna vrednost ravna njegovoj pravoj vrednosti, prema tome je suvišak njegove tržišne vrednosti nad njegovom cenom koštanja ravan suvišku njegove sopstvene individualne, prave vrednosti nad njegovom cenom koštanja.

Ali ako tržišnu cenu nezavisno od nje određuju druge vrste zemlje, onda to nije slučaj. Ricardo polazi od pretpostavke o silaznoj liniji. On uzima da se najlošija zemlja obrađuje *naposletku*, i da se obrađuje samo (u pretpostavljenom slučaju) kada je povećana tražnja učinila potrebnim povećani dovoz po vrednosti proizvoda najlošije i naposletku obrađene zemlje. U tom slučaju tržišna vrednost reguliše vrednosti [proizvoda] najlošije zemlje. Kod uzlazne linije to je slučaj samo onda (čak i prema Ricardo) ako je povećani dovoz boljih vrsta samo ravan povećanoj tražnji po staroj tržišnoj vrednosti. Ako je povećana ponuda veća, onda Ricardo svagda pretpostavlja da se stara zemlja mora isključiti *iz obrađivanja*, dok odatle proizlazi samo to da će ona doneti *nižu rentu* nego ranije (ili da neće doneti nikakvu rentu). Isti je slučaj i kod silazne linije. Ako je povećani dovoz takav da se on može isporučivati samo po *staroj tržišnoj vrednosti*, onda od razlike između tržišne vrednosti i cene koštanja proizvoda nove, lošije zemlje zavisi da li će, i do koga stepena, lošija zemlja donositi rentu ili je neće donositi. U oba slučaja renta je određena *apsolutnom*, a ne relativnom plodnošću. Od apsolutne plodnosti nove zemlje zavisi za koliko je tržišna vrednost proizvoda boljih vrsta zemlje *veća* od njegove sopstvene realne, individualne vrednosti.

Adam Smith tu pravilno razlikuje zemlju i rudnike, jer on kod potonjih pretpostavlja da se *nikada* ne prelazi na lošije vrste, nego stalno na *bolje*, i da one uvek isporučuju više od potrebnog povećanog dovoza. Renta najlošije zemlje zavisi tada od njene apsolutne plodnosti.

«Pošto je Adam Smith izjavio da ima rudnika koje mogu *eksploatisati samo njihovi vlasnici*, budući da oni ne donose više nego što je potrebno da se pokriju troškovi preduzeća, sa uobičajenim profitom na upotrebljeni kapital, *moгли bismo očekivati da će on biti mišljenja da baš ti posebni rudnici određuju cenu proizvoda s v i h rudnika*. Ako stari rudnici ne mogu podmiriti traženu količinu uglja, *cena uglju će se dizati sve dotle dok posednik nekog novog, lošijeg rudnika ne bude našao da bi on njegovom eksploatacijom mogao da postigne uobičajeni profit na kapital*... Dakle, izgleda da *cenu uglja određuje uvek najmanje izdašan rudnik*. Adam Smith je, međutim, drugom mišljenja. On kaže da 'najizdašniji ugljenokopi određuje i cenu uglja svih ostalih rudnika u tom kraju. Vlasnik ugljenokopa nalazi da može postići višu rentu, a preduzimač koji rudnik eksploatiše da može postići veći profit ako nudi više od suseda. Ovi poslednji će biti uskoro prinuđeni da prodaju *po istoj ceni*, mada im to neće biti tako lako moguće, i mada se time njihove rente i njihovi profiti smanjuju, gdekad i sasvim ukidaju. Neki ugljenokopi sasvim se napuštaju, drugi ne mogu da plaćaju rentu, *pa ih obrađuju samo njihovi vlasnici*'. Ako se tražnja uglja smanjuje [617a] ili se usled novih metoda rada njegova količina povećava, onda će njegova *cena pasti*, i mnogi rudnici će biti *napušteni*. Ali u *svakom slučaju cena mora biti dovoljna da pokriva izdatke i profit onog ugljenokopa koji se eksploatiše, a da nije opterećen rentom*. Otuda cenu određuje najmanje izdašan rudnik. To Adam Smith sam potvrđuje na drugom mestu, jer kaže: '*Najniža cena po kojoj se uglj može prodavati za neko duže vreme jeste, kao i kod svake druge robe,*

ona cena koja je upravo dovoljna da zajedno sa uobičajenim profitom naknadi kapital koji se mora primeniti da bi se roba dopremila na tržište. U *ugljenokopu* za koji *posjednik ne može da dobije rentu*, nego mora sam da ga eksploatiše ili da ga ostavi neobrađenog, *cena uglja po pravilu mora biti približno ta cena*.' (Isto, str. 393 - 395.)

Adam Smith greši u tome što on posebnu kombinaciju tržišta u kojoj najizdašniji rudnik (ili najplodnija zemlja) vlada tržištem, obeležava kao *opštu* kombinaciju. Ali ako pretpostavimo taj slučaj, on (u celosti) rezonuje tačno, a Ricardo pogrešno. On pretpostavlja da usled stanja tražnje i relativno veće izdašnosti najbolji rudnik može svoj ceo proizvod samo tako progurati na tržište ako ga ponudi po nižoj ceni nego konkurenti, ako njegov proizvod stoji *ispod* stare tržišne vrednosti. Time pada cena i u lošijim rudnicima. Tržišna cena pada. To padanje *snižava rentu* u svima slučajevima u lošijim rudnicima i može da učini da ona potpuno iščezne. Jer, renta je suvišak tržišne vrednosti preko cene koštanja proizvoda, pa bila ta tržišna vrednost ravna individualnoj vrednosti proizvoda neke određene klase, ili rudnika, ili ne bila. Profit se može smanjiti samo tako što će nastati potreba da se kapital povuče i proizvodnja ograniči, a to Smith ne primećuje. Kada se tržišna cena reguliše proizvodom najboljih rudnika, kao što je to slučaj pod datim uslovima, i usled toga padne za toliko da ne daje suvišak preko cene koštanja za proizvod najlošijeg rudnika, onda ga samo njegov vlasnik sam može eksploatisati. Nijedan kapitalista neće mu pri toj tržišnoj ceni plaćati rentu. Njegova svojina na zemlju ne daje mu u tom slučaju moć nad kapitalom, ali ona ukida za nj otpor koji primena kapitala na zemlju stvara drugim kapitalistima. Za njega *ne postoji* zemljišna svojina, jer je on sam vlasnik zemlje. On može, dakle, svoju zemlju da koristi za dobijanje uglja, kao i za svaku drugu granu proizvodnje, to jest da je koristi ako mu tržišna cena proizvoda, koju on već *zatiče* određenu a ne tek određuje, donese prosečni profit, ako postigne njegovu *cenu koštanja*.

I odatle Ricardo zaključuje da Smith sebi protivreči! Odatle što stara tržišna cena određuje ukoliko nove rudnike mogu otvarati sami njihovi vlasnici, to jest ukoliko se mogu pod uslovima kad zemljišna svojina iščezava eksploatisati novi rudnici, jer po staroj tržišnoj ceni oni donose svome eksploatatoru *cenu koštanja*, odatle on zaključuje da ta cena koštanja određuje tržišnu cenu! Ali on opet pribegava silaznoj liniji i dopušta da se manje plodan rudnik eksploatiše samo onda ako se tržišna cena proizvoda povećava preko vrednosti proizvoda boljeg rudnika, dok je potrebno samo to da se ona nalazi *iznad* cene koštanja ili da plaća samu nju za lošije rudnike koje eksploatišu sami njihovi vlasnici. Uostalom, ako Ricardo pretpostavlja da »se primenom novih metoda rada količina« (uglja) »povećava, da će njena cena pasti i da će se mnogi rudnici napustiti«, onda to ipak zavisi samo od stepena pada cene i od stanja tražnje. Ako pri tom padu cene tržište može da apsorbuje ceo proizvod, onda će loši rudnici i dalje donositi rentu

ako bi padanje tržišne cene stalno ostavljalo suvišak tržišne vrednosti preko cene koštanja manje izdašnih rudnika, a njih će eksploatisati njihovi vlasnici, ako tržišna vrednost bude pokrivala samo tu cenu koštanja, ako se s njome bude izjednačila. Ali u oba slučaja je apsurdno reći da cena koštanja najlošijeg rudnika određuje tržišnu cenu. Doduše, cena koštanja najsiromašnijeg rudnika određuje odnos između cene svoga proizvoda i regulišuće tržišne cene, pa *otuda* rešava i pitanje da li se §618] rudnik može eksploatisati ili ne može. Ali okolnost da li se neka zemlja ili neki rudnik određenog stepena plodnosti pri *datoj tržišnoj ceni* može eksploatisati, nema očigledno nikakve veze s time, nije istovetno s tim da cena koštanja te zemlje ili tog rudnika reguliše tržišnu cenu. Ako bi *povećan dovoz* bio potreban ili prihvatljiv pri *povećanoj tržišnoj vrednosti*, onda bi najlošija zemlja regulisala tržišnu vrednost, ali bi tada donosila i apsolutnu rentu. A baš u ovom slučaju Smith pretpostavlja *suprotno*.

Treće, Ricardo prigovara Smithu što on smatra (str. 395 i dalje) da jeftinoća poljoprivrednih proizvoda, na primer zamena žita krompirom, usled čega bi pala najamnina i smanjili se troškovi proizvodnje, čini da zemljovlasniku pripadne veći deo, kao i veća količina. Ricardo na to primećuje:

«. . . nijedan deo tog dodatnog dela ne bi odlazio na povećanje rente, nego bi cela količina redovno odlazila na profit. . . Dokle god se obrađuju zemlje istog kvaliteta i ne nastupi nikakva promena u njihovoj relativnoj plodnosti ili u njihovim relativnim preimućtvima, *renta će uvek predstavljati isti udeo u bruto-proizvodu.*» (Isto, str. 396.)

To je apsolutno pogrešno. Udeo zemljišne rente bi pao, pa bi stoga pala i njena *relativna* veličina. Ako se krompir uvozi kao glavna namirnica, oboriće se vrednost radne snage, skratice se potrebno radno vreme, povećaće se višak radnog vremena, a *otuda* i *stopa* viška vrednosti; pod inače nepromenjenim uslovima, promeniće se stoga i sastav kapitala, promenljivi deo smanjiće se po vrednosti prema postojanom delu, mada bi *masa* upotrebljenog živog rada ostala ista. *Profitna stopa* bi prema tome skočila. To bi imalo za posledicu pad apsolutne rente i srazmerno diferencijalne rente. (V. tab. C, izm. str. 260. i 261.) Ovaj uzrok uticao bi ravnomerno na poljoprivredni i nepoljoprivredni kapital. Opšta profitna stopa bi se digla, a renta bi *zato* pala.

Glava XXVIII. »O komparativnoj vrednosti zlata, žita i rada u bogatim i siromašnim zemljama.«

»Zabluda dr Smitha, koja se provlači kroz celo njegovo delo, leži u pretpostavci da vrednost žita ostaje nepromenjena; da se vrednost svih drugih stvari može povećavati, ali vrednost žita ne može. Po njemu, žito ima uvek istu vrednost, jer može da ishrani uvek isti broj ljudi. Na isti način moglo bi se reći da sukno ima uvek istu vrednost, jer se iz njega može izraditi uvek isti broj kaputa. Kakve veze može da ima vrednost sa svojstvom biti predmet za ishranu ili za odeću?» (Isto, str. 449/450.)

«. . . Dr Smith. . . je tako odlično zastupao učenje o prirodnoj ceni robe, koja u poslednjoj liniji određuje njenu tržišnu cenu. . .» (Isto, str. 451.)

«. . . mereno u žitu, zlato može imati u dvema zemljama veoma različitu vrednost. Ja sam pokušao pokazati da je ta vrednost niska u bogatim zemljama, a visoka u siromašnima. Adam Smith je drugog mišljenja; on misli da je vrednost zlata, merena u žitu, viša u bogatim zemljama.» (Isto, str. 454.)

Glava XXXII. »Pogledi gospodina Malthusa na rentu.»

«Renta je tvorevina vrednosti... ali nije tvorevina bogatstva.»⁽⁷⁸⁾ (Isto, str. 485.)

«Kada gospodin Malthus govori o visokoj ceni žita, onda on pod tim očigledno ne razume cenu po kvarteru i bušelu, nego, naprotiv, suvišak cene po kojoj se ceo proizvod prodaje preko njegovih troškova proizvodnje, uključujući uvek u termin 'troškovi proizvodnje' kako profite tako i najamnine. 150 kvartera žita po 3£ 10 šilinga daju zamljovlasniku veću rentu nego 100 kvartera po 4£ ako su troškovi proizvodnje u oba slučaja jednaki.» (Isto, str. 487.) «Ma kakve vrste bila zemlja, visoka renta mora zavisiti od visoke cene proizvoda. Ali ako je visoka cena data, onda renta mora biti visoka u srazmeri prema obilnosti, a ne prema oskudnosti prinosa.» (Isto, str. 492.)

«Pošto je renta posledica visoke cene žitu, to je opadanje rente posledica niske cene. Strano žito nikad ne stupa u konkurenciju s domaćim koje donosi rentu. Pad cene pogađa zemljoposjednika sve dotle dok cela njegova renta nije apsorbovana; ako cena i dalje pada, onda ona neće donositi ni uobičajeni profit na kapital; kapital će tada napustiti zemlju da bi potražio drugi plasman, a žito koje je ranije na toj zemlji raslo bilo bi uvezeno tada, a ne pre. Gubitak u renti imao bi za posledicu gubitak u vrednosti izraženoj u novcu, ali bi zato uvećao bogatstvo. Masa poljoprivrednog proizvoda zajedno sa masom ostalih proizvoda će se povećati; pošto se proizvode s većom lakoćom, oni će se po vrednosti smanjiti iako će po količini rasti.» (Isto, str. 519.)

Teorija rente Adama Smitha

[1. *Smithove protivrečnosti u postavljanju problema rente*]

||619| Mi ovde nećemo ulaziti u Smithov zanimljivi prikaz o tome kako renta najglavnije biljne namirnice određuje sve druge u pravom smislu poljoprivredne rente (stočarstva, proizvodnje drveta, kulture industrijskih biljaka) jer se načini proizvodnje mogu uzajamno preobračati jedni u druge. On izuzima pirinač, gde je ovaj najvažnija biljna namirnica, jer se pirinčana polja ne mogu pretvarati u livade, žitna polja itd., i obratno.

Smith određuje [u glavi XI I knjige] *rentu* pravilno kao «cenu koja se plaća za korišćenje zemlje» ([*Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des nations . . .*, Paris 1802.] t. I, str. 299.] gde se pod zemljom ima razumeti svaka prirodna sila kao takva, dakle i voda itd.

Nasuprot Rodbertusovoj čudnovatoj predstavi^[77] Smith nabraja na samom početku stavke poljoprivrednog kapitala:

«Kapital za koji on nabavlja seme» (sirovinu), «plaća rad i kupuje i održava stoku i druga pomoćna sredstva za poljoprivredu.» (Isto.)

Šta sad predstavlja ta cena plaćena za korišćenje zemlje?

«Sve što od proizvoda ili njegove cene. . . ostane preko toga dela, ma koliki bio taj ostatak» «koji plaća predujmljeni kapital, »a osim toga i uobičajeni profit» «zemljovlasnik gleda da zadrži za sebe kao zemljišnu *rentu*.» (Isto, str. 300.)

«Ovaj se *suvišak* vazda može smatrati kao *prirodna zemljišna renta*.» (Isto, str. 300.)

Smith je protiv brkanja rente s kamatom na kapital koji je uložen u zemlju.

«Zemljovlasnik zahteva rentu i za nekultivisanu zemlju» (Isto, str. 300/301), pa čak i taj drugi oblik rente, dodaje on, ima tu osobitost da je kamata na amelioracioni kapital kamata na kapital koji nije uložio zemljoposjednik, nego zakupac.

«On» (zemljovlasnik) «katkad traži rentu za zemlju koju ljudska ruka uopšte ne može ameliorisati». (Isto, str. 301.)

Smith jako naglašava da *zemljovlasništvo, zemljovlasnik kao takav, »zahteva rentu«*. Kao rezultat pukog *zemljovlasništva* renta je *monopolska cena*, što je potpuno tačno, pošto samo usled intervencije zemljovlasništva proizvod plaća više od cene koštanja, prodaje se po svojoj vrednosti.

«Zemljišna renta kao cena koja se plaća za korišćenje zemlje, jeste, prirodno, monopolska cena.» (Isto, str. 302.)

To je u stvari cena koju nameće monopol vlasništva na zemlju i u tome se kao monopolska cena razlikuje od cene industrijskog proizvoda.

Cena koštanja s gledišta kapitala — a kapital gospodari proizvodnjom — iziskuje samo to da proizvod plaća osim predujmova i prosečni profit. U tom se slučaju proizvod, bio to proizvod zemlje ili neki drugi, «može izneti na tržište».

«Ako je obična cena viša od dovoljne cene, onda će *suvišak*, prirodno, pripasti renti. Ako je samo dovoljna cena, onda se roba *može* doduše izneti na tržište, ali ona ne može zemljovlasniku donositi rentu. Da li je cena viša od dovoljne ili je samo dovoljna, zavisi od tražnje.» (Isto, str. 303.)

Postavlja se pitanje, zašto renta ulazi u cenu drukčije nego najamnina i profit? Smith je prvobitno tačno razložio vrednost na najmininu, profit i zemljišnu rentu (apstrahujući postojani kapital). Ali on odmah skreće na suprotan put, pa vrednost i prirodnu cenu (to jest konkurencijom određenu prosečnu cenu ili cenu koštanja robe) izjednačuje i ovu poslednju sastavlja iz najamnine, profita i rente.

«Ova tri dela izgleda da neposredno ili u poslednjoj liniji sačinjavaju ukupnu cenu.» (Knjiga I, glava VI, str. 101.)

«Ipak, u najrazvijenijim društvima uvek ima nekoliko roba, iako malo, *čija se cena razlaže samo na dva dela, na najmininu i profit na kapital*, a ima i još manji broj roba kod kojih ona *sačinjava samo platu za rad*. U ceni morske ribe, na primer, jedan deo plaća rad ribara, a drugi profit na kapital uložen u ribarstvo. *Renta* retko kad sačinjava deo [620] te cene... U nekim krajevima Škotske mnogi siromašni ljudi zanimaju se skupljanjem na morskoj obali onih sitnih šarenih kamenčića koji su poznati kao *škotski šljunak*. *Cena koju im rezač kamena za njih plaća, predstavlja isključivo platu za njihov rad. Ona ne sadrži ni profit ni rentu*. Ali *ukupna cena svake robe mora se uvek u poslednjoj liniji razložiti na jedan ili drugi od ovih delova ili na sva ova tri dela.*» (Isto.)

U ovim citatima je razlaganje vrednosti na najmininu itd. i sastavljanje cene iz najamnine itd. ispremetano (i inače u šestoj glavi koja raspravlja o «*sastavnim delovima robne cene*»). (Tek sedma glava raspravlja o prirodnoj ceni i tržišnoj ceni.)

Tom I glave I, II, III, raspravljaju o »podeli rada«, glava IV o novcu. U ovim glavama, kao i u sledećima, vrednost se određuje uzgredno. Glava V raspravlja o realnoj ceni i nominalnoj ceni robe, o pretvaranju vrednosti u cenu; glava VI »O sastavnim delovima robne cene«; glava VII o prirodnoj i tržišnoj ceni. Zatim glava VIII o najamnini; glava IX o profitu na kapital; glava X o najamninama i profitima u raznim vrstama primene rada i kapitala; najzad glava XI o zemljišnoj renti.

Ali ovde bismo hteli pre svega skrenuti pažnju na sledeće: Prema upravo navedenim stavovima postoje robe čija se *cena* sastoji samo iz najamnine, kao što postoje druge čija se cena sastoji samo iz najamnine i profita, i, najzad, treće čija se cena sastoji iz najamnine, profita i rente. Otuda

»se ukupna cena svake robe... uvek mora razložiti na jedan ili drugi od ovih delova ili na sva ova tri dela«.

Prema tome ne bi, dakle, bilo razloga da se kaže da renta ulazi u cenu na neki drugi način nego profit i najamnina, već bi trebalo reći da renta i profit drukčije ulaze nego najamnina, pošto najamnina ulazi u cenu uvek, dok renta i profit ne ulaze uvek. *Odakle, ova razlika?*

Dalje, trebalo je da Smith ispita da li je moguće da se ono malo roba u koje *ulazi* samo najamnina prodaje po *svojoj vrednosti*, ili nisu li oni siromašni ljudi koji skupljaju škotski šljunak zapravo najamni radnici *rezača kamena*, koji im za robu plaćaju samo običnu najamninu, koji im, prema tome, za jedan *radni dan* koji *prividno ceo pripada njima*, plaćaju samo toliko koliko dobije radnik u drugim granama, gde jedan *deo njegovog radnog dana* sačinjava profit, ne pripada njemu, nego kapitalisti. Trebalo je da Smith to ili potvrdi ili pak da kaže da se u tom slučaju profit samo ne *javlja* odvojen od najamnine. On sam veli:

»Kada ove tri različne vrste dohotka pripadaju raznim licima, onda ih je lako razlikovati; ali ako pripadaju istom licu, oni se poneki put pobrkaju, bar u običnom govoru.« (Isto, str. 106.)

Medutim, stvar ispada kod njega u ovom obliku:

Ako neki nezavisni radnik (kao oni siromašni Škoti) upotrebi samo rad (a da mu za to nije potreban kapital), uopšte samo svoj rad i prirodne elemente, onda se cena razlaže samo na najamninu. Ako upotrebi ma i mali kapital, on pravi najmninu i profit u jednom licu. Ako, naposletku, upotrebi svoj rad, svoj kapital i svoju zemlju, onda on sjedinjuje u sebi svojstva zemljoposjednika, zakupca i radnika.

◁Cela Smithova besmislica pokazuje se u završnoj frazi VI glave u I knjizi:

*»Pošto u civilizovanoj zemlji ima samo malo roba čija *cela razmenska vrednost* potiče *jedino od rada*« (tu se rad i najamnina identifikuju) »i pošto *zemljišna renta**

i profit vrlo mnogo doprinose razmenskoj vrednosti većine roba, to će godišnji proizvod rada ove zemlje» (tu je, dakle, roba ipak jednaka s proizvodom rada, mada vrednost toga proizvoda ne potiče jedino od rada) »svagda biti u stanju da daleko veću količinu rada kupi ili da njome komanduje nego što je moralo biti utrošeno da se taj proizvod proizvede, dogotovi i dopremi na tržište.« (Isto, str. 108 - 109.)

Proizvod rada nije jednak s vrednošću toga proizvoda. Štaviše, (može se razumeti tako) da je ta vrednost *povišena* dometanjem profita i rente. Otuda proizvod rada može da komanduje, da kupi više rada, to jest da plati veću vrednost u radu nego što je rada u njemu sadržano. Ova rečenica bila bi tačna kad bi glasila ovako:

||621| *Smith kaže:*

»Pošto u civilizovanoj zemlji ima samo malo roba čija *cela razmenska vrednost* potiče jedino od rada, i pošto zemljišna renta i profit vrlo mnogo doprinose razmenskoj vrednosti većine roba, to će godišnji proizvod rada ove zemlje svagda biti u stanju da daleko veću količinu rada kupi ili da njome komanduje nego što je moralo biti utrošeno da se taj proizvod proizvede, dogotovi i dopremi na tržište.«

(Smith se tu ponovo vraća svojoj drugoj predstavi o vrednosti, o kojoj u istoj glavi kaže:

»Mora se imati u vidu da se realna vrednost svih različitih sastavnih delova cene meri *količinom rada koju svaka od njih može da kupi ili da njome komanduje*. Radom« (u tome smislu) »meri se vrednost ne samo onog dela cene koji se *razlaže na rad*« (trebalo bi reći: najamninu) »nego i onoga koji se razlaže na rentu, kao i onoga koji se *razlaže na profit*.« (Knjiga I, glava VI, str. 100.)

(U ovoj VI glavi još preovlađuje razlaganje *vrednosti* na najamninu, profit i rentu. Tek u VII glavi o prirodnoj i tržišnoj ceni preovlađuje shvatanje da se cena sastavlja iz elemenata koji je grade.)

Dakle: *Razmenska vrednost godišnjeg proizvoda rada* ne sastoji se samo iz plate za rad koji se mora utrošiti da se taj proizvod proizvede, nego i iz profita i rente. Ali taj rad *kupuje* ili njime *komanduje* samo onaj deo vrednosti koji se svodi na najamninu. Dakle, moguće je da se mnogo veća masa rada stavi u pokret ako se jedan deo profita i rente utroši na komandovanje radom ili na kupovinu rada, to jest ako se pretvori u najamninu. Stvar, dakle, izlazi na ovo: razmenska vrednost godišnjeg proizvoda rada razlaže se na *plaćeni rad*

(najamninu) i *neplaćeni rad* (profit i rentu). Prema tome, ako deo onog dela vrednosti koji se razlaže na neplaćeni rad pretvorimo u najamninu, onda možemo kupiti veću količinu rada nego ako za novu kupovinu rada odredimo samo onaj deo te vrednosti koji se sastoji samo iz najamnine.)

A sad se vratimo našem predmetu.

«Nezavisni radnik koji ima *mali kapital* dovoljan za kupovinu materijala i za to da samoga sebe izdržava sve dok svoj proizvod ne uzmogne izneti na tržište, dobiće kako *nadnicu najamnog radnika* koji radi kod nekog *majstora*, tako i profit koji bi majstor ostvario prodajom rada toga radnika. Pa ipak se cela zarada nezavisnog radnika obično naziva *profitom*, i najamnina se u tom slučaju brka s profitom. Baštovan koji sam obrađuje svoj sopstveni vrt sjedinjuje u svojoj ličnosti *tri različna svojstva* — *zemljovlasnika, zakupca i radnika*. Njegov proizvod mu stoga mora doneti rentu prvoga, profit drugoga i najamninu trećega. Pa ipak se sve to obično smatra za *proizvod njegovog rada*. *Renta* i profit brkaju se u tom slučaju s najamninom.» (Knjiga I, glava VI, str. 108.)

Ovde je stvarno konfuzija. Zar nije *sve* to »proizvod njegovog rada«? I zar odnosi kapitalističke proizvodnje — u kojima s odvajanjem rada od njegovih objektivnih uslova i radnik, i kapitalista i zemljovlasnik istupaju jedan prema drugome kao tri različna lica — nisu, obrnuto, preneseni na tog baštovana kada se proizvod njegovog rada ili, tačnije, vrednost toga proizvoda posmatra podeljena na najamninu, plaćanje njegovog rada, na profit, kao dobit za upotrebljeni kapital, i na rentu, kao na deo koji otpada na zemlju, ili tačnije, na njenog vlasnika? *U okviru* kapitalističke proizvodnje je sasvim pravilno pretpostaviti da su ti elementi odvojeni i u onim radnim odnosima kada *nisu* (stvarno nisu) odvojeni, te da na taj način toga baštovana smatramo za svog sopstvenog ||622|| najamnog radnika i za svog sopstvenog zemljovlasnika in una persona. Ali tu se kod Smitha već očigledno pomalja vulgarna predstava da najamnina proističe iz rada a profit i renta proističu — nezavisno od radnikovog rada — iz kapitala i zemlje, kao samostalnih izvora, ne za prisvajanje tuđeg rada, nego samog bogatstva. Na tako čudan način prepliću se kod Smitha najdublja shvatanja s najapsurdnijim predstavama kakve sebi stvara vulgarna svest apstrahovanjem pojedinih pojava konkurencije.

Pošto je prvo *razložio* vrednost na najamninu, profit i rentu, on zatim, obrnuto, iz najamnine, profita i rente, određenih nezavisno od vrednosti, *sastavlja* vrednost. Pošto je tako zaboravio poreklo profita i rente, koje je sam tačno izložio, on može da kaže:

«Najamnina, profit i renta su *tri prvobitna izvora* svakog *dohotka* kao i *svake razmenske vrednosti*.» (Isto, glava VI, str. 105.)

Prema njegovom sopstvenom izlaganju morao bi reći:

«*Vrednost* neke robe proističe isključivo iz rada (iz količine rada) koji je u njoj fiksiran. Ta vrednost se razlaže na najamninu, profit i rentu. Najamnina,

profit i renta su prvobitni oblici u kojima najamni radnik, kapitalista i zemljovlasnik učestvuju u vrednosti koju je stvorio rad radnika. U tom smislu su oni tri prvobitna izvora svakog *dohotka*, mada nijedan od tih takozvanih izvora ne ulazi u konstituisanje vrednosti.*

Iz navedenih mesta vidi se kako Smith u VI glavi o *»sastavnim delovima robne cene«* dolazi do toga da cenu razlaže na najamninu kada samo rad (neposredni) ulazi u proizvodnju, na najamninu i profit kada mesto nezavisnog radnika kapitalista upotrebljava nadničara (dakle kapital), najzad na najamninu, profit i rentu kada osim kapitala i rada u proizvodnju ulazi i zemlja, pri čemu se, međutim, pretpostavlja da je zemlja prisvojena, da se, prema tome, pored radnika i kapitaliste pojavljuje i zemljovlasnik (mada Smith napominje da možda sve tri ili dve od tih karakternih figura mogu biti sjedinjene u jednom licu).

U VII glavi pak o *prix naturel* i *prix de marché* renta se (ako zemlja ulazi u proizvodnju) na sasvim isti način predstavlja kao sastavni element prirodne cene kao i najamnina i profit. To se dokazuje sledećim citatima:

(Knjiga I, glava VII)

*Ako cena neke robe nije viša ni niža nego što je potrebno da po njihovim *prirodnim* stopama plati *zemljišnu rentu*, *najamninu* i *profit* na *kapital* koji je bio upotrebljen da se roba proizvede, dogotovi i dopremi na tržište, onda će se ta roba prodavati po ceni koju možemo nazvati *njenom prirodnom cenom*. Roba se prodaje tačno za onoliko koliko staje.* (Isto, str. 111.) (Ovde se ujedno konstatuje istovetnost prirodne cene i vrednosti robe.)

**Tržišnu cenu* svake pojedine robe određuje srazmera između količine te robe koja se stvarno nalazi na tržištu i tražnje onih koji su voljni da plate *privodnu cenu* robe, ili *ukupnu vrednost rente*, profita i najamnine, koju treba platiti da se roba *dopremi na tržište*.* (Isto, str. 112.)

*Ako količina neke robe dopremljena na tržište *zaostaje* za njenom efektivnom tražnjom, onda svi oni koji su voljni da plate *celu vrednost rente*, *najamnine* i *profita*, koju su stajali da se ta roba dopremi na tržište, neće se moći snabdeti količinom koju traže... *Tržišna cena* će se tada manje ili više povisiti *iznad prirodne cene*, prema tome u kojoj meri *nedovoljna ponuda* te robe ili *bogatstvo* i raspoloženje onih koji predstavljaju tražnju podstiču konkurenciju.* (Isto, str. 113.)

*Ako na tržište iznesena količina prekoračuje efektivnu tražnju, onda se ona ne može sva prodati onima koji su voljni da plate *celu vrednost rente*, *najamnine* i profita, koje je valjalo platiti da se roba dopremi na tržište... *Tržišna cena* će pasti manje ili više ispod *prirodne cene* za toliko za koliko veličina suviška poštava konkurenciju prodavaca i ukoliko je za njih važno da se svoje robe brzo otarase.* (Isto, str. 114.)

*Ako je na tržište dopremljena količina upravo dovoljna da podmiri efektivnu tražnju, onda će *tržišna cena*, naravno, tačno odgovarati *privodnoj ceni*... Konkurencija raznih prodavaca sili ih da prihvate tu cenu, ali ona ih ne sili da prihvate nižu cenu.* (Isto, str. 114/115.)

||623| Prema Smithu, zemljovlasnik *ostavlja svoju zemlju* neobrađenu ili prelazi s proizvodnje jedne robe (kao pšenice) na proizvodnju *druge* (pašnjačko gazdovanje) ako usled stanja na tržištu njegova renta padne ispod svoje prirodne stope ili ako se popne iznad nje.

«Ako ta» (na tržište dopremljena) «količina tokom nekog vremena prekoračuje efektivnu tražnju, onda jedan od sastavnih delova njene cene mora pasti ispod svoje *prirodne cene*. *Ako je to renta*, onda će zemljovlasnike njihov interes odmah naterati na to da na jednom delu svoje zemlje ne proizvode tu robu.» (Isto, str. 115.)

«Ako, naprotiv, na tržište dopremljena količina tokom nekog vremena *ne stiže da podmiri efektivnu tražnju*, onda neki od sastavnih delova njene cene mora skočiti iznad svoje *prirodne* stope. *Ako je to renta*, onda će sve druge zemljovlasnike njihov interes naterati na to da pripreme više zemlje za proizvodnju te robe.» (Isto, str. 116.)

«Slučajna i povremena fluktuacija u *tržišnoj ceni* neke robe utiče uglavnom na one delove njene cene koji se razlažu na najamninu i profit. To manje pogađa onaj deo koji se razlaže na rentu.» (Isto, str. 118/119.)

«*Monopolska cena* je u svakom slučaju najviša koja se da postići. *Prirodna cena* ili cena koja je rezultat slobodnog konkurisanja, naprotiv, najniža je koja se može postići, doduše ne u svakom slučaju, ali u toku jednog dužeg razdoblja.» (Isto, str. 124.)

«*Tržišna cena* pojedine robe može se duže vremena nalaziti iznad njene *prirodne cene*, ali retko kad duže vremena ispod nje. *Ma koji element te cene da padne ispod svoje prirodne stope*, ona lica čiji bi interesi bili time pogođeni, *odmah* bi opazili gubitak, te bi iz te grane proizvodnje *povukli* ili *toliko zemlje*, ili rada ili kapitala, da na tržište dopremljena količina te robe uskoro ne bi bila veća nego što bi bilo dovoljno da se podmiri efektivna tražnja. Njena *tržišna cena* bi se stoga ubrzo popela na nivo njene *prirodne cene*. To bi bio slučaj bar tamo gde vlada potpuna sloboda.» (Isto, str. 125.)

Posle ovog izlaganja u VII glavi teško se da shvatiti kako Smith u *glavi XI*, knjiga I »*O zemljišnoj renti*« može da tvrdi da renta ne ulazi uvek u cenu tamo gde prisvojena zemlja ulazi u proizvodnju; kako on može razlikovati način na koji renta ulazi u cenu od načina na koji profit i najamnina u nju ulaze, kad je u VI i VII glavi renta na sasvim isti način učinjena *sastavnim elementom prirodne cene* kao i profit i najamnina. Vratimo se sad toj XI glavi I knjige.

Videli smo da je renta tamo određena kao *suvišak* koji preostaje od *cene proizvoda* pošto se isplate svi izdaci kapitaliste (zakupca) i prosečni profit.

Smith u ovoj XI glavi govori sasvim suprotno. Renta više ne ulazi u *prirodnu cenu*. Ili, tačnije rečeno, Smith pribegava *običnoj ceni* (ordinary price), koja se normalno razlikuje od prirodne cene, mada smo u VII glavi čuli da obična cena nikada ne stoji duže vremena *ispod* prirodne cene i da nikada ne može duže vremena plaćati

bilo koji sastavni deo prirodne cene ispod njegove prirodne stope, pa ga čak uopšte ne može plaćati, kao što se to sada tvrdi u pogledu rente. Smith nam ni to ne kazuje da li se proizvod prodaje *ispod svoje vrednosti* ako ne plaća rentu, ili da li se prodaje *iznad* svoje vrednosti ako je plaća.

Malopre je *prirodna cena* robe bila

«*ukupna vrednost rente, profita i najamnine koje valja platiti da se roba dopremi na tržište.*» (Isto, str. 112.)

Sada čujemo:

«*Samo takvi proizvodi zemlje mogu se po pravilu iznositi na tržište čija je obična cena dovoljna da naknadi kapital koji se mora utrošiti da se oni onamo dopreme, uz njegov uobičajeni profit.*» (Isto, str. 302 - 303.)

Dakle, *obična cena* nije *prirodna cena*, i prirodna cena ne treba da se plaća da bi se ta roba dopremila na tržište.

||624| Malopre smo čuli da će se, ako *obična cena* (tada *tržišna cena*) ne stiže da plaća *celu rentu* («*ukupnu vrednost rente*» itd.), toliko zemlje uskraćivati proizvodnji dok se tržišna cena ne popne na nivo prirodne cene i ne bude plaćala *celu rentu*. Sad naprotiv:

«*Ako je obična cena viša nego što je potrebno*» (da naknadi kapital i plati njegov uobičajeni profit), «*onda će, naravno, višak otići u zemljišnu rentu. Ako je upravo tolika, onda se roba, doduše, može izneti na tržište, ali ona ne može zemljovlasniku da donese rentu. Da li je cena viša ili nije, zavisi od tražnje.*» (Knjiga I, glava XI, str. 303.)

Iz sastavnog dela *prirodne cene*, renta se odjednom pretvara u višak nad *dovoljnom cenom*, čije postojanje ili nepostojanje zavisi od stanja tražnje. A *dovoljna cena* je ona cena koja je potrebna da roba dospe na tržište, dakle da se ona proizvede, dakle *cena proizvodnje* robe. Jer, cena koja je potrebna za dovoz robe, koja je potrebna da ona uopšte nastane, da se kao roba pojavi na tržištu jeste naravno njena *cena proizvodnje* ili *cena koštanja*. To [je *conditio*] sine qua non njenog postojanja. Tražnja nekih agrarnih proizvoda mora sa svoje strane uvek biti takva da njihova *obična cena* plaća višak preko cene proizvodnje, dakle rentu. Kod drugih ona može ili ne može da bude takva.

«*Tražnja nekih proizvoda zemlje svagda mora biti tolika da oni postižu cenu višu od cene koja je dovoljna da se oni dopreme na tržište; a tražnja drugih proizvoda zemlje može biti tolika da oni postižu tu višu od dovoljne cene i tražnja ovih proizvoda može biti tolika da ne postižu tu cenu. Prvi moraju zemljoposjedniku uvek donositi rentu, a drugi će rentu ponekad donositi, a ponekad i neće, prema prilikama.*» (Isto, str. 303.)

Dakle, umesto *prirodne cene* imamo ovde *dovoljnu cenu*. *Obična cena* se opet razlikuje od te *dovoljne cene*. *Obična cena* stoji *iznad* dovoljne cene kad *uključuje* rentu. Ona joj je ravna kad je *isključuje*. Za *dovoljnu*

cenu je, štaviše, karakteristično *da ona isključuje rentu*. Obična cena stoji *ispod* dovoljne cene kad ona samo naknađuje kapital, ali ne plaća prosečni profit. *Dovoljna cena* je, dakle, stvarno *cena proizvodnje* ili *cena koštanja* kako je zamišlja Ricardo, izvodeći je iz Adama Smitha, i kako se ona s gledišta kapitalističke proizvodnje stvarno predstavlja, to jest cena koja osim predujmova kapitaliste plaća uobičajene profite; prosečna cena kako je stvara konkurencija kapitalista u različnim oblastima primene kapitala. To izvođenje iz konkurencije i navodi Smitha na to da svojoj *prirodnoj ceni* protivstavi *dovoljnu cenu*, mada prema njegovom izlaganju trajno dovoljna izgleda obrnuto samo obična cena, koja plaća sastavne delove prirodne cene, rentu, profit i najamninu. Pošto kapitalista diriguje proizvodnjom robe, to je dovoljna cena ona cena koja je za kapitalističku proizvodnju, sa stanovišta kapitala dovoljna, a ta za kapital dovoljna cena ne uključuje rentu, nego je, naprotiv, isključuje.

S druge strane: Ali ta *dovoljna cena* nije dovoljna kod nekih proizvoda zemlje. *Obična cena* ovih mora biti tako visoka da donosi višak preko dovoljne cene, rentu zemljovlasnicima. Kod ostalih zavisi od prilika. Protivrečnost, da dovoljna cena nije dovoljna; da cena koja je dovoljna da se proizvod dopremi na tržište nije dovoljna da se on dopremi na tržište — Smithu ne smeta.

Pa ipak — ne osvrnuvši se ni za trenutak na glave V, VI, i VII — on priznaje, da je tom dovoljnom cenom oborio celo svoje učenje o prirodnoj ceni (ali on na to ne gleda kao na protivrečnost nego kao na novo otkriće na koje neočekivano nailazi).

•Valja, dakle, *napomenuti* (to je izvanredno naivan oblik u kome Smith prelazi s jedne tvrdnje na njenu suprotnost) *da renta ulazi u sastav robne cene na drugi način nego najamnina i profit*. *Visoke ili niske najamnine i visoke ili niske profitne stope su uzrok visokoj ili niskoj ceni* [625] *roba; visoka ili niska stopa rente je posledica cene*. *Cena pojedine robe je visoka ili niska zato što se moraju plaćati visoke ili niske najamnine i visoki ili niski profiti da bi se roba dopremila na tržište*. *Ali ona donosi veliku ili malu rentu ili nikakvu rentu zato što je njena cena visoka ili niska, mnogo ili malo viša, ili što uopšte nije viša no što je dovoljno da bi se ove najamnine i ovi profiti platili.* (Isto, str. 303 - 304.)

Najpre zaključak. Dakle, *dovoljna cena*, cena koštanja, koja plaća samo najamninu i profit, *isključuje rentu*. Ako proizvod plaća *mного više od dovoljne cene*, onda on plaća visoku rentu. Ako plaća nešto više, on plaća slabu rentu. Ako plaća *tačno samo dovoljnu cenu*, onda ne plaća *nikakvu* rentu. Ako se prava cena proizvoda podudara s njegovom *dovoljnom cenom*, koja plaća profit i najamninu, onda ne plaća *nikakvu* rentu. Renta je svagda *višak* nad dovoljnom cenom. Dovoljna cena po svojoj prirodi isključuje rentu. *To je Ricardova teorija*. On usvaja Smithovu ideju *dovoljne cene*, cene koštanja; on izbegava Smithovu nedoslednost da je razlikuje od prirodne cene, i [tu ideju] do-

sledno sprovodi. Pošto je počinio sve te nedoslednosti. Smith je i toliko nedosledan da za neke proizvode zemlje zahteva cenu koja je *viša* od njihove *dovoljne cene*. No sama ta nedoslednost je rezultat jednog *tačnijeg* »posmatranja«.

Ali početak pasusa zaista iznenaduje svojom naivnošću. Smith je u VII glavi izložio da renta, profit, najamnina ulaze ravnomerno u *sastav prirodne cene*, pošto je prethodno *razlaganje vrednosti* na rentu, profit i najmninu izokrenuo u *sastavljanje vrednosti* iz prirodne cene, rente, profita i najmnine. Sada on kaže da renta *drukčije* ulazi u »*sastav robne cene*« nego profit i najmnina. I to na koji način *drukčije* ulazi u *taj sastav*? Naime tako što *uopšte ne* ulazi u taj sastav. Tek tu dolazimo do pravog objašnjenja dovoljne cene. *Cena robe* je skupa ili jeftina, visoka ili niska zato što su najmnina i profit — njihove prirodne stope — visoki ili niski. Roba se ne doprema na tržište, ne proizvodi se ako se ne plaćaju ovi visoki ili niski profiti i visoke ili niske najmnine. Oni sačinjavaju *cenu proizvodnje* robe, njenu *cenu koštanja*; dakle u stvari *sastavne elemente njene vrednosti* ili *cene*. Naprotiv, *renta ne* ulazi u *cenu koštanja*, *cenu proizvodnje*. Ona nije sastavni element razmenske vrednosti robe. Ona se plaća *samo* kada *obična cena* robe stoji *iznad* njene *dovoljne cene*. Profit i najmnina su kao *sastavni elementi cene uzroci* cene; renta je, naprotiv, *samo učinak, posledica* ove. Ona prema tome ne ulazi kao element u njen sastav kao što ulaze profit i najmnina. I za to Smith kaže da ona *drukčije* ulazi u taj sastav nego profit i najmnina. Izgleda da on ni najmanje ne oseća da je oborio svoje učenje o prirodnoj ceni. Jer, šta je bila prirodna cena? Centar oko kojega gravitira tržišna cena: *Dovoljna cena*, ispod koje proizvod ne može pasti ako treba da se za duže vreme doprema na tržište, da se proizvodi.

Dakle, renta je sad *višak nad prirodnom cenom*, ranije je bila *sastavni element prirodne cene*; sada posledica, ranije uzrok cene.

Naprotiv, nema protivrečnosti kad Smith tvrdi da su za izvesne proizvode zemlje tržišne okolnosti svagda takve da njihova obična cena mora biti iznad njihove dovoljne cene, drugim rečima takve da *zemljišna svojina* ima moć da cenu podigne iznad stepena koji bi bio dovoljan za kapitalistu kad ne bi naišao ni na kakvo protivdejstvo.

||626| Pošto je Smith tako u XI glavi oborio sve što je rekao u glavama V, VI i VII, on spokojno nastavlja: On će sada pristupiti poslu prvo da razmotri proizvode zemlje koji uvek donose rentu; 2. proizvode zemlje koji je ponekad donose, a ponekad ne; najzad 3. da razmotri promene do kojih u različitim razvojnim periodima društva dolazi u relativnoj vrednosti delom između te dve vrste proizvoda, delom u njihovom odnosu prema manufakturnoj robi.

[2. *Smithova teza o posebnom karakteru tražnje poljoprivrednih proizvoda. Fiziokratski element u Smithovoj teoriji rente*]

»Prvi odeljak. O proizvodu koji uvek donosi rentu.«

Smith počinje s teorijom o stanovništvu. *Proizvod za ishranu* uvek stvara za sebe *tražnju*. Ako se ti proizvodi množe, množe se i ljudi, potrošači tih proizvoda. Dovoz te robe stoga *stvara* njenu tražnju.

»Budući da se ljudi, kao i sva druga živa bića, *prirодно* razmnožavaju *srazmerno raspoloživim životnim sredstvima*, to uvek postoji *veća ili manja tražnja proizvoda za ishranu*. Ti proizvodi uvek mogu da kupe veću ili manju količinu rada ili njome da raspolažu. I uvek će se poneko naći ko je spreman da nešto radi kako bi do njih došao.« (Knjiga I, glava VI, str. 305.)

»Ali« (zašto?) »*zemlja proizvodi gotovo u svakom položaju veću količinu namirnica* nego što je dovoljno za *izdržavanje rada* koji je potreban da se te namirnice dopreme na tržište, čak i onda kad se taj rad plaća na najizdašnji način na koji se primenjeni rad ikada plaćao. *Višak namirnica* je i više nego dovoljan da se s *profitom* *nahradi kapital* koji taj rad stavlja u pokret. Otuda uvek ostaje nešto kao *renta za zemljovlasnika*.« (Isto, str. 305 - 306.)

Ovo zvuči sasvim *fiziokratski* i ne sadrži ni dokaz ni objašnjenje zašto »*cena*« te posebne robe plaća *višak preko* »dovoljne cene«, to jest rentu.

Kao primer, Smith odmah navodi *pašnjake* i *pustopoljinu*. Zatim sleduje rečenica o *diferencijalnoj renti*.

»Renta se menja srazmerno s plodnošću zemlje, ma kakvi bili njeni proizvodi, srazmerno i s položajem zemlje, ma kakva bila njena plodnost.« (Isto, str. 306.)

Ovde se renta i profit javljaju kao puki *suvišak proizvoda*, pošto je oduzet onaj njegov deo koji *hrani radnika in natura*. (Zapravo fiziokratsko shvatanje, koje se stvarno zasniva na tome da u agrarnim uslovima čovek živi gotovo isključivo od proizvoda poljoprivrede, a sama industrija, manufaktura, javlja se kao seosko sporedno zanimanje, koje prerađuje *lokalne proizvode* prirode.)

»Ovaj poslednji proizvod« [zemlje udaljenije od tržišta] »*mora* obezbediti *izdržavanje* veće količine rada, pa se stoga za toliko mora smanjiti *suvišak iz kojega se dobija* kako *profit zakupca* tako i *renta zemljoposjednika*.« (Isto, str. 307.)

Otuda bi i gajenje pšenice trebalo da donese veći profit nego *pašnjak*.

»*Žitno polje* osrednje plodnosti proizvodi daleko *veću količinu namirnica za čoveka* nego najbolji *pašnjak* iste veličine.«

<Ovde, dakle, nije reč o ceni, nego o apsolutnoj *naturalnoj masi namirnica za čoveka*.>

«Iako njegovo obrađivanje zahteva *mного više rada*, ipak je *višak*, koji ostaje pošto se naknade seme i *troškovi izdržavanja toga rada*, još daleko veći.»

«Iako pšenica staje *više rada*, polje zasejano pšenicom daje veći *višak* hranljive materije po isplati rada nego pašnjaci. I taj *višak* *vredi više* ne zato što pšenica staje *više rada*, nego zato što *višak* u pšenici sadrži *više hranljive materije*.»

«Ako stoga uzmemo da funta mesa *ne vredi nikad više* od funte hleba, onda bi taj *veći višak* (jer se od iste površine dobija više pšenice nego mesa) «svuda imao *veću vrednost*» (jer je *pretpostavljeno* da funta hleba ima istu vrednost kao i funta mesa, i da posle podmirenja radnika hranom preostaje više funti hleba nego funti mesa od iste površine) «i sačinjavao veći fond za profit zakupca i *rentu* zemljovlasnika.» (Isto, str. 308 - 309.)

Pošto je Smith na mesto prirodne cene stavio dovoljnu cenu i utvrdio da je renta *višak* nad dovoljnom cenom, on zaboravlja da je uopšte reč o *ceni* i izvodi rentu iz srazmere *hrane* koju daje agrikultura prema *hrani* koju agrikola troši.

U stvari — ne uzimajući u obzir taj *fiziokratski* način objašnjavanja — *on pretpostavlja* da cena poljoprivrednog proizvoda koji daje glavnu hranu plaća osim profita i *rentu*. Polazeći od te osnove, on operiše dalje. S razvitkom kulture prirodni pašnjaci postaju nedovoljni za stočarenje, za tražnju mesa. U tu svrhu mora se upotrebiti obrađena zemlja. [627] Cena mesu mora se zbog toga za toliko povisiti da plaća ne samo *rad* koji se troši na stočarenje, nego i

«rentu koju bi dobio zemljoposednik, i profit koji bi od te zemlje dobio zakupac da je zemlja obrađena kao oranica. Stoka koja se odgaja na pustarama postiže, kada dođe na tržište, u srazmeri prema svojoj težini i svom kvalitetu, istu cenu kao i stoka koja je odgajana na najbolje obrađenoj zemlji. Vlasnici tih pustara izvlače iz toga dobit i *povišavaju rentu* svoje zemlje *u srazmeri prema ceni stoke.*»

(Ovde Smith tačno izvodi diferencijalnu rentu iz suviška tržišne vrednosti nad individualnom vrednošću. Ali tržišna vrednost skače u tom slučaju ne zato što se od bolje zemlje prelazi na lošiju zemlju, nego zato što se od manje plodne zemlje prelazi na plodniju.)

«... na taj način se s poboljšanjem u obrađivanju zemlje *renta* i *profit* *neobrađivanih pašnjaka* u izvesnoj meri određuje rentom i profitom obrađivane zemlje, a ova opet rentom i *profitom zemalja pod žitom.* (Str. 310/311.)

«Gde god nema takvog lokalnog preimućstva... , *renta* i *profit* od žita, ili svakog drugog biljnog proizvoda koji narodu služi kao glavna namirnica, mora, naravno, određivati rentu i profit na zemlji podesnoj za njegovo gajenje, ako se ona upotrebljava kao pašnjak.

Upotreba veštačkih livada, gajenje stočne repe, mrkve, kupusa i *drugih sredstava* koja su se počela proizvoditi da bi se *na toj površini moglo ishraniti više stoke* nego na *prirodnom pašnjaku*, trebalo bi, kao što se sme očekivati, da donekle

obori nivo cene mesu koju ono nužno ima prema ceni hleba u zemljama intenzivne poljoprivrede. Izgleda da je to stvarno i bio slučaj» itd. (Isto, str. 315.)

Pošto je Smith na takav način razložio *odnos između rente stočarstva i rente zemljorada*, on nastavlja:

«U svima velikim zemljama najveći deo obrađenih površina upotrebljava se za proizvodnju ljudske i stočne hrane. Renta i profit s tih površina određuju rentu i profit svih drugih obrađenih površina. Ako bi neki posebni proizvod donosio manje, onda bi se ta zemlja ubrzo počela koristiti za proizvodnju žita ili bi se pretvorila u pašnjak; ako bi donosila više, onda bi se deo zemlje određen za proizvodnju žita ili za pašnjak ubrzo počeo koristiti za proizvodnju toga proizvoda.» (Isto, str. 318.)

Smith zatim govori o vinogradarstvu, baštovanstvu, povrtarstvu itd.:

«Rente i profiti od ove proizvodnje, koja iziskuje ili veće prvobitne predujmove za pripremanje zemlje, ili veće izdatke za godišnje obrađivanje, doduše često znatno prevazilaze rente i profite koje donosi žito ili pašnjak; ali ako su te rente i ti profiti dovoljni samo za to da pokriju izvanredne predujmove ili izdatke, onda se oni stvarno određuju rentama i profitima onih običnih poljoprivrednih proizvoda.» (Str. 323 - 324.)

On zatim govori o proizvodnji šećera i duvana u kolonijama.

«Na taj način određuje renta poljoprivrednih površina koje proizvode namirnice za ljude rentu najvećeg dela ostale obrađene zemlje» (str. 331). «U Evropi je žito glavni proizvod zemlje, koji služi neposredno za ljudsku hranu. Izuzimajući posebne prilike, u Evropi renta sa zemlje pod žitom, određuje, stoga, rentu sve ostale obrađene zemlje.» (Isto, str. 331 - 332.)

On se zatim opet vraća fiziokratskoj teoriji kako je on tumači: naime, da same namirnice stvaraju svoje potrošače. Ako bi kulturu pšenice zamenila kultura neke druge biljke, koja bi uz istu obradu davala na običnoj zemlji mnogo veću masu namirnica,

«onda bi *renta* zemljoposjednika *ili višak namirnica* koji bi mu ostao pošto bi platio rad i naknadio kapital zakupca uz uobičajeni profit nužno bio mnogo veći. Ma koliki bili troškovi izdržavanja rada u toj zemlji, taj *veći višak mogao bi uvek da izdržava veću količinu rada i otuda* da omogući zemljoposjedniku da kupi veću količinu rada i da njome raspolaže.» (Isto, str. 332.)

Kao *primer* on navodi pirinač.

«U Karolini... vlasnici plantaža, kao i u drugim engleskim kolonijama, *po pravilu su jednovremeno farmeri i zemljovlasnici* tako da se *renta stiva s profitom*...» (Isto, str. 333.)

||628| Pirinčano polje, međutim,

«nije podesno ni za žito, ni za pašnjak ili vinograd, niti za bilo koju drugu biljnu proizvodnju od koristi za čoveka; a zemlje koje su podesne za te razne kulture ne

valjaju za kulturu pirinča. Otuda ne može ni u zemljama gde se gaji pirinač renta sa pirinčanog polja da određuje rentu ostalih obrađenih površina koje se nikada ne mogu upotrebiti za proizvodnju te žitarice.» (Isto, str. 334.)

Drugi primer — krompir (o tome vidi gore Ricardovu kritiku). Kad bi on bio glavna namirnica umesto žita,

«... onda bi *ista površina obradene zemlje ishranjivala mnogo veće mnoštvo ljudi*; i kako se radnici po pravilu hrane krompirom, to bi posle naknade kapitala i isplate u zemljoradnji uposlenih radnika preostao veći *višak*. Veći deo toga *viška* pripao bi takode zemljovlasniku. Stanovništvo bi se povećalo, a rente bi rasle daleko preko sadašnjeg razmera.» (Isto, str. 335.)

Sa još nekoliko glosa o pšeničnom i ovsenom hlebu i krompiru završava se prvi odsek jedanaeste glave.

Mi vidimo: taj prvi odsek, koji raspravlja o proizvodu zemlje koji *uvek plaća rentu*, svodi se na ovo: Ovde se izlaže kako renta glavne *biljke*, *pretpostavljajući* je kao datu, reguliše rentu stočarstva, vinogradarstva, baštovanstva itd. O prirodi same rente tu nije *ništa* rečeno osim opšteg načela, da *pretpostavljajući* opet postojanje rente, plodnost i položaj određuju njen stepen. To se, međutim, odnosi samo na razliku u rentama, na razliku u veličini rente. Ali zašto taj proizvod uvek plaća rentu. Zašto je njegova *obična cena* uvek viša od njegove *dovoljne cene*? Smith tu apstrahuje cenu i opet zapada u fiziokratiju. Ali ostaje u važenju da je *tražnja* tu uvek tolika zato što sam proizvod stvara *tražnju*, svoje sopstvene potrošače. Čak ako se i to pretpostavi ne bi se moglo shvatiti zašto bi *tražnja* nadmašivala dovoz i zbog toga *povišavala* cenu *preko* dovoljne cene. Ali tu se opet *potajno* budi sećanje na *prirodnu cenu*, koja uključuje rentu isto tako kao profit i najamninu, i koja se plaća kad se ponuda i *tražnja* poklapaju.

«Ako je na tržište dopremljena količina upravo dovoljna da podmiri efektivnu *tražnju*, onda će *tržišna cena* naravno tačno... odgovarati *prirodnoj ceni*.» (Isto, str. 114.)

Ipak je karakteristično da Smith u tom odseku nigde ne govori o tome. Na samom početku XI glave on je rekao da renta ne ulazi kao sastavni deo cene. Protivrećnost je bila odveć upadljiva.

[3. *Smithovo objašnjenje odnosa između ponude i tražnje kod različitih vrsta zemljišnih proizvoda.*
Smithovi zaključci za teoriju rente]

«*Drugi odsek: O proizvodu koji ponekad donosi rentu a ponekad je ne donosi.*»

Tek u ovom odseku se stvarno izlaže opšta priroda rente.

«Izgleda da je ljudska hrana jedini proizvod zemlje koji *uvek* i *nužnim načinom* donosi zemljovlasniku rentu.» (Zašto «*uvek*» i «*nužnim načinom*», to nije pokazano.) «Druge vrste proizvoda mogu ponekad donositi rentu, ponekad ne donositi, prema prilikama.» (Isto, str. 337.)

«*Posle hrane, odelo i stan* su dve velike potrebe čoveka.» (Isto, str. 338.) Zemlja «u svome prvobitnom neobrađenom stanju» snabdeva materijalom za odevanje i stanovanje *više ljudi* «nego što može *da ishrani*». Usled tog «*obilja* u takvom materijalu» u srazmeri prema broju ljudi koje zemlja može da hrani, dakle u srazmeri prema stanovništvu, taj materijal ima nisku ili nema nikakvu cenu». Veliki deo tog «materijala» ostaje neiskorišćen, «a cena onog koji se upotrebljava *smatra se samo kao ekvivalent za rad i troškove koje valja utrošiti da se on učini upotrebljivim*». Ali ta cena ne daje zemljovlasniku nikakvu rentu». Međutim, kada je zemlja obrađena, broj lica «koja je ona u stanju da ishranjuje», to jest stanovništvo je veće negoli masa onog materijala koji ona daje, bar materijala «takve vrste koji je tim licima potreban i koji su oni spremni da plate». Nastaje relativna «netašica» u tom materijalu, «što nužnim načinom *povišava njegovu vrednost*». «Tu se često *traži više nego što se može nabaviti*». Za njega se više plaća nego što «čine troškovi transporta do tržišta; prema tome, njegova cena može stalno da donosi rentu zemljovlasniku.» (Isto, str. 338 - 339.)

||629| Tu se, dakle, renta objašnjava iz *viška tražnje nad dovozom* koji se može isporučivati po *dovoljnoj ceni*.

Prvi materijal za odevanje bili su krzna i kože «većih životinja». Kod lovačkih i pastirskih naroda, čija se hrana uglavnom sastoji od mesa tih životinja, «svaki čovek *snabdevajući sebe hranom, snabdeva se i većom količinom materijala za odelo nego što može da nosi*». Kad ne bi bilo spoljne trgovine, veći njegov deo bacao bi se kao stvar bez vrednosti. Svojom tražnjom spoljna trgovina diže taj višak u materijalu na cenu «*višu od troškova njegovog dopremanja do mesta prodaje*». Ta cena donosi, dakle, zemljovlasniku rentu... «Kada je engleska vuna našla sebi tržište u Flandriji, njena je cena skočila i povećala «time unekoliko rentu zemlje koja ju je proizvodila». (Isto, str. 339/340.)

Spoljna trgovina diže ovde *cenu* jednom poljoprivrednom sporednom proizvodu toliko da zemlja koja ga proizvodi može donositi nešto rente.

«*Gradevinski materijal* ne može se uvek transportovati tako daleko kao materijal za odeću i ne postaje tako lako predmet spoljne trgovine. Ako ga *ima u izobilju* u zemlji koja ga proizvodi, tada se često dešava, čak i pri današnjem stanju svetskog tržišta, da je za *zemljovlasnika bez vrednosti*». Tako bi kamenolom mogao donositi rentu u blizini Lončona, ali ne bi donosio u mnogim krajevima Škotske i Velsa. Isto tako stoji stvar sa drvenom građom. Ona donosi rentu «u gusto naseljenoj i dobro obrađenoj zemlji»; ali ona istruli na mestu «u mnogim krajevima Severne Amerike». Tamo bi zemljovlasnici bili srećni kad bi mogli da je se otarase. «Ako drvene građe ima u takvom obilju, onda onaj deo koji se upotrebljava *vredi samo toliko koliko vrede rad i troškovi koji su potrebni da se on priptovi za tu upotrebu*. Ona ne donosi nikakvu rentu zemljovlasniku, koji obično

dozvoljava njenu upotrebu svakome ko se potruži da to zatraži. Ali ponekad on može da dobije rentu kada bogatiji narodi *traže* gradu.» (Isto, str. 340 - 341.)

Zemlje se naseljavaju ne u srazmeri prema broju ljudi koje one mogu svojim proizvodima *odevati i dati im stan*, nego u srazmeri prema onom broju koji *njihovi proizvodi mogu da ishrane*. Ako nema nestašice u hrani, tada se odelo i stan lako nalaze. Ali ovi mogu da postoje, pa ipak često može da bude teško naći hranu. U nekim krajevima čak i britanskih dominiona, dovoljan je jednodnevni rad jednog čoveka da bi se sagradilo nešto što se naziva kućom.» Kod divljih i varvarskih naroda dovoljan je stotiniti deo godišnjeg rada da im pribavi ono što im je potrebno za odeću i stan. Ostalih devedeset devet stotih delova često je potrebno da im samo pribave hranu. »Ali kada usred kultivisanja i melioracije zemlje *rad jedne porodice može da obezbedi hranu za dve*, onda je rad polovine društva dovoljan da obezbedi hranu za celo društvo.» Druga polovina može se tada upotrebiti za zadovoljavanje drugih potreba i sklonosti čoveka. Najvažniji predmeti tih potreba i sklonosti su *odeća i stan, kućni nameštaj* i ono što se zove *uredaj ili luksuz*. Potreba za hranom ograničena je. Ove potrebe su neograničene. Oni koji imaju višak hrane *uvek su voljni da taj višak razmene*. »Siromasi, da bi dobili hrane», zanimaju se time da zadovoljavaju *ove prohteve* bogatih; i povrh toga još jedan drugome u tome konkurišu. Broj radnika raste s porastom količine namirnica, dakle u srazmeri s napretkom poljoprivrede. Priroda njihovog posla dopušta im *opsežnu podelu rada*; količina sirovina koju oni mogu da prerade raste stoga mnogo brže nego njihov broj. »Otuda nastaje tražnja svih vrsta materijala koje ljudska sposobnost pronalaženja može da upotrebi, bilo korisno ili za ukras, u zgradama, na odeći, uredaju i pokućanstvu; tražnja fosila i minerala koje skriva unutrašnjost zemlje, plemenitih metala i dragog kamenja.

Hrana, dakle, ne sačinjava samo prvobitni izvor rente, već i svaki drugi deo proizvoda zemlje koji kasnije donosi rentu, duguje taj deo svoje vrednosti povećanju proizvodne snage koje rad postiže u proizvodnji hrane kultivisanjem i melioracijom zemlje.» (Isto, str. 342 - 345.)

To što Smith tu kaže predstavlja pravu prirodnu osnovu fiziokratije: da svako stvaranje viška vrednosti (uračunavši tu i rentu) ima svoju osnovu u relativnoj proizvodnosti poljoprivrede. Prvi realni oblik viška vrednosti je suvišak poljoprivrednih proizvoda (namirnica), a prvi realni oblik viška rada [je taj] da je rad jednog čoveka dovoljan da proizvodi namirnice za dvojicu. To inače nema nikakve veze s izlaganjem tog specifičnog oblika viška vrednosti, rente, koji pretpostavlja kapitalističku proizvodnju.

Smith nastavlja:

Ostali proizvodi zemlje (osim namirnica) koji kasnije donose rentu, ne donose je uvek. Čak ni u najbolje obrađivanim zemljama *tražnja* za njima nije uvek *tolika* »da bi se postigla *cena dovoljno visoka da bi se isplatio rad koji je bio potreban za dopremanje ovih proizvoda na tržište, i da bi se, uz uobičajeni profit, naknadio kapital* [630] *koji je bio upotrebljen za tu svrhu. Od raznih okolnosti zavisi da li će tražnja biti za to dovoljno velika ili neće.*» (Isto, str. 345.)

Ovde, dakle, imamo ponovo: Renta nastaje otuda što je *tražnja* veća od dovoza po *dovoljnoj ceni, koja ne uključuje rentu, nego samo najamninu i profit*. Šta bi to značilo drugo nego to da je *dovoz* po dovoljnoj ceni toliki da *zemljišna svojina* ne može da pruži otpor izjednačenju kapitala ili rada? Da zemljišna svojina, prema tome, ako legalno čak i postoji, ne postoji faktički ili ne može faktički kao takva da dejstvuje? Smithova je greška u tome što on ne vidi da zemljovlasnik prodajući svoje proizvode po ceni *iznad* dovoljne cene prodaje ih po *vrednosti*. Kod njega je, nasuprot Ricardu, dobro to što on vidi kako zavisi od okolnosti da li zemljišna svojina ekonomski može ili ne može doći do izražaja. Taj deo njegovog izlaganja valja otuda u stopu pratiti. On počinje od ugljenokopa, zatim prelazi na drvo, pa se opet vraća ugljenokopu itd. Mi ćemo ga zato pustiti neka počne s *drvetom*.

Prema stanju poljoprivrede menja se *cena drveta* iz istih razloga kao i cena stoke. U rano doba poljoprivrede preovladivala je šuma, ona je bila teret za zemljovlasnika koji bi bio rado dao drvo onome ko bi ga posekao. Napredak poljoprivrede propraćen je sve većim obešumljavanjem, delom usled proširenja zemljorada, delom usled razmnožavanja stoke, koja mlada drvca pojedje ili ih ogrize. »Mada se ove životinje ne množe u istoj proporciji kao žito, koje je potpuno plod ljudske radljivosti, one se ipak množe pod staranjem i zaštitom čoveka.« Retkost drveta, koja tako nastaje, povišava njegovu *cenu*. Ono može otuda da donese toliku rentu da se ziratna zemlja (ili za zemljorad upotrebljiva zemlja) pretvara u šumu. Tako je u Velikoj Britaniji. Renta drveta ne može nikada trajno da premaša reptu žitne zemlje ili livade. Ali ona je može dostići. (Isto, str. 347 - 349).

Stvarno je, dakle, renta od šuma po prirodi istovetna s rentom od livada. I ona pripada toj kategoriji, mada drvo ne spada u hranu. Ekonomska kategorija ne upravlja se prema *upotrebnoj vrednosti* proizvoda, nego prema tome da li se data zemlja može pretvoriti u ziratnu zemlju ili ne može i vice versa.

Ugljenokopi. Veća ili manja izdašnost rudnika uopšte, primećuje Smith tačno, zavisi od toga da li se u različnim rudnicima istom količinom rada može iskopati veća ili manja količina minerala. *Manja izdašnost* može da parališe *povoljniji* položaj, tako da se takvi rudnici uopšte ne mogu eksploatisati. S druge strane, može *nepovoljan* položaj da parališe veću *izdašnost*, tako da se takav rudnik, uprkos svojoj prirodnoj izdašnosti, ne može eksploatisati. To je slučaj osobito tamo gde nema ni dobrih puteva ni plovidbe. (Isto, str. 346 - 347.)

Ima rudnika čiji je proizvod dovoljan da pokrije samo *dovoljnu cenu*. Oni stoga donose profit preduzetniku, ali ne donose zemljišnu rentu. Zemljovlasnik mora zbog toga da ih eksploatiše sam. On na taj način dobija »uobičajeni profit na predujmljeni kapital«. U Škotskoj ima mnogo takvih ugljenokopa. Oni se ne bi mogli eksploatisati na drugi način.

«Zemljovlasnik ne bi nikome dopustio da ih eksploatiše bez plaćanja rente, a niko nije u stanju da plaća rentu.» (Isto, str. 346.)

Tu je Smith tačno odredio kada se ne plaća renta gde je zemlja prisvojena. To je tamo slučaj gde su zemljovlasnik i preduzetnik sjedinjeni u jednom licu. On nam je ranije već rekao da je to slučaj u kolonijama. Tu zakupac ne može da obrađuje zemlju jer ne može da plaća rentu. Ali vlasnik može da je obrađuje s profitom, mada mu ona ne plaća rentu. To je slučaj, na primer, u kolonijama u zapadnoj Americi, jer se uvek može prisvajati nova zemlja. Zemlja kao takva nije element otpora, i konkurencija zemljovlasnika koji svoje zemlje sami obrađuju ovde je u stvari konkurencija radnika ili kapitalista. U ugljenokopima ili rudnicima stvar u pretpostavljenom slučaju uopšte stoji drukčije. Tržišna vrednost koju određuju rudnici koji nude po toj vrednosti, donosi za manje plodne rudnike ili za rudnike lošijeg položaja manju rentu ili ne donosi nikakvu rentu, ali svakako donosi cenu koštanja. Te rudnike mogu tu obrađivati samo takva lica za koja ne postoji otpor zemljišne svojine, usled čega bi zemlja bila nedostupna, jer su ona zemljovlasnici i kapitalisti u jednom licu; to važi samo u slučajevima kad zemljišna svojina kao samostalan element prema kapitalu stvarno iščezava. Slučaj se razlikuje od kolonije u ovome: zemljovlasnik ne može tamo nikome zabraniti eksploataciju novog zemljišta. Ovde može. On daje samo samom sebi dopuštenje da eksploatiše rudnik. To mu ne daje mogućnost da vuče rentu, nego mu daje mogućnost da, uz isključenje drugih lica, svoj kapital s profitom uloži u rudnik.

To što Smith kaže o regulisanju rente putem najizdašnijih rudnika objasnio sam već kad je bilo govora o Ricardu i njegovoj polemici. Ovde valja istaći samo ovo mesto:

«Najniža je cena» (ranije dovoljna cena) «po kojoj se ugali može prodati neko određeno vreme, kao i kod svake druge robe, ona cena koja je upravo dovoljna da se uz uobičajeni profit naknadi kapital koji se mora utrošiti da se ona dopremi na tržište.» (Isto, str. 350.)

Vidimo kako je *dovoljna cena* stupila na mesto *prirodne cene*. Ricardo ih identifikuje, i to s pravom.

||631| Smith tvrdi

da je renta ugljenokopa mnogo manja od rente poljoprivrednih proizvoda: ovde jedna trećina bruto-prinosa sačinjava uobičajenu rentu, tamo petina predstavlja veoma visoku rentu, desetina uobičajenu rentu. *Rudnici metala* ne zavise toliko od položaja, pošto se njihovi proizvodi mogu lakše transportovati, svetsko tržište im je pristupačnije. Njihova vrednost zavisi otuda više od njihove plodnosti negoli od njihovog položaja, dok je kod ugljenokopa obrnuto. Proizvodi metalnih rudnika konkurišu jedan drugome ma koliko bili udaljeni jedan od drugoga. «Stoga cena neplemenitih, a još više plemenitih metala *najizdašnijih rudnika* mora nužnim načinom da utiče na cene svih drugih rudnika na svetu.» (Isto, str. 351 - 352.)

«Tako se cena svakog metala svakog rudnika određuje do izvesnog stepena cenom koju taj metal ima u rudniku koji je u datom momentu najizdašniji na svetu; otuda u najvećem delu rudnika ta cena ne može doneti mnogo više od troškova eksploatacije i retko će dati zemljovlasniku veoma visoku rentu. U većini rudnika, dakle, renta sačinjava samo mali deo cene neplemenitih, a još manji deo cene plemenitih metala. Rad i profit čine najveći deo njihove cene.» (Isto, str. 353 - 354.)

Smith ovde tačno objašnjava slučaj naveden u *tablici C*¹.

Tamo gde je reč o plemenitim metalima Smith opet ponavlja objašnjenje dovoljne cene, koju stavlja na mesto prirodne cene kad govori o *renti*. Kad govori o nepoljoprivrednoj industriji, to mu nije potrebno pošto se tu dovoljna cena i prirodna cena prema njegovom prvobitnom objašnjenju podudaraju, naime kao cena koja naknadauje predujmljeni kapital s prosečnim profitom.

«Najniža cena po kojoj se plemeniti metali neko vreme mogu prodati, . . . određuje se istim onim načelima koja određuju najnižu običnu cenu svima drugim dobrima. Tu cenu određuje kapital koji se obično mora upotrebiti da bi se plemeniti metali dopremili iz rudnika na tržište, to jest količina hrane, odelo i stan koji se obično pri tome moraju utrošiti. Cena mora biti u najmanju ruku dovoljna da naknadi taj kapital s uobičajenim profitom.» (Isto, str. 359.)

U vezi s *dragim kamenjem* on kaže:

«Tražnju dragog kamenja izaziva jedino njegova lepota. Ono može da posluži samo za ukras, a preimućstva njegove lepote još *povišava njegova retkost ili teškoća i troškovi njegovog vadenja*. Najamnina i profit čine stoga većinom skoro celokupnost njegove visoke cene. Renta čini samo mali deo njen, često nikakav, i samo najizdašniji rudnici mogu plaćati znatniju rentu.» (Isto, str. 361.)

Tu je moguća samo diferencijalna renta.

«Pošto se cena plemenitih metala i dragog kamenja za ceo svet određuje njihovom cenom na najizdašnjem rudniku, to je renta koju jedan od tih rudnika može svom vlasniku da donese srazmerna ne njegovoj *apsolutnoj*, nego njegovoj, kako bez sumnje možemo reći, *relativnoj* izdašnosti ili njegovoj nadmoćnosti nad rudnicima iste vrste. Ako bi se otkrili rudnici koji bi od rudnika u Potoziju bili isto toliko bogatiji koliko su ovi bogatiji od evropskih rudnika, tada bi vrednost srebra pala toliko da se čak ni eksploatacija rudnika u Potoziju ne bi isplaćivala.» (Isto, str. 362.)

Proizvodi manje bogatih rudnika plemenitih metala i dragog kamenja ne donose rentu, jer tržišnu vrednost *svagda* određuje najbogatiji rudnik i jer se stalno otvaraju bogatiji novi rudnici, linija kretanja stalno se penje. Oni se stoga prodaju *ispod* svoje vrednosti, samo po svojoj ceni koštanja.

«Ako vrednost nekog proizvoda potiče uglavnom od njegove retkosti, onda se ona neizbežno smanjuje usled njegovog obilja.» (Isto, str. 363.)

¹ Vidi u ovom tomu umetak između str. 260. i 261.

Sada Smith ponovo dolazi do relativno pogrešnih zaključaka.

«Drukčije stoji stvar sa zemljišnim posedima. Vrednost njihovih proizvoda i njihove rente srazmerna je njihovoj *apsolutnoj*, a ne njihovoj *relativnoj* plodnosti. Zemlja koja proizvodi izvesnu količinu hrane, materijala za odeću ili za stanove, može uvek da ishrani, odene, izvesno mnoštvo ljudi, da im obezbedi stan, i *ma koji udeo imao zemljoposednik u proizvodu*» (pa to i jeste pitanje, da li on ima udela u proizvodu i koliko), «taj udeo [632] staviće mu uvek na raspolaganje odgovarajuću količinu rada tih ljudi i robe koju oni mogu proizvesti.» (Isto, str. 363 - 364.)

«Vrednost najlošije zemlje ne smanjuje se usled toga što leži pored najplodnije. Naprotiv, ona će time biti povišena. Veliki broj ljudi koje ishranjuje plodna zemlja *stvara tržište za mnoge proizvode loše zemlje*, koje oni ne bi nikada našli među ljudima koje može da ishrani samo ova zemlja.»

(Ali to važi samo onda ako loša zemlja *ne* proizvodi *isti proizvod* koji i plodna u njenom susedstvu; samo onda ako proizvod loše zemlje *ne konkuriše* proizvodu plodnije zemlje. U tom slučaju Smith je u pravu, i to je svakako važno za to kako može ukupna masa rente različitih vrsta prirodnih proizvoda da se poveća usled plodnosti zemlje koja proizvodi hranu.)

«Sve što povećava plodnost zemlje u proizvođenju hrane, povećava ne samo vrednost onih zemalja na kojima je izvršena melioracija» (može tu vrednost da smanji, čak i da je uništi) «nego i doprinosi povećanju vrednosti drugih zemalja time što stvara novu tražnju njihovih proizvoda» ili, *tačnije*, tražnju *novih* proizvoda. (Isto, str. 364.)

Smith ovde ne objašnjava apsolutnu rentu, čije postojanje on pretpostavlja za zemljište koje proizvodi hranu. On primećuje s pravom da ona ne mora postojati za druga zemljišta, za rudnike na primer, jer ih *relativno* (u srazmeri prema tražnji) ima stalno u tako neograničenoj količini da zemljišna svojina tu ne može kapitalu dati otpora, jer ona, dakle, ekonomski ne postoji, mada postoji legalno. (Vidi str. 641. o stanarini.)^[78] [632]

[641] Vidi str. 632. O *stanarini* Smith kaže:

«Onaj deo ukupne stanarine koji *premašuje meru* tog umerenog *profita*» (to the builder¹) «odlazi prirodno, na gradilišnu rentu; i gde su vlasnik zemljišta i vlasnik zgrade dva razna lica, on će se u većini slučajeva u potpunosti plaćati prvome. Kuće koje se nalaze na selu, daleko od velikih gradova, gde ima zemljišta u velikom izboru, donose zemljišnu rentu koja je jedva veća ili uopšte nija veća od rente kad bi se zemljište na kome kuća stoji upotrebilo za zemljoradnju.» (Knjiga V, glava II.)

¹ vlasniku zgrade

Kod zemljišne rente od kuća *položaj* sačinjava, za diferencijalnu rentu, isto tako presudan moment kao plodnost (i položaj) za poljoprivrednu rentu.

Adam Smith, koji kao i fiziokrati ima naročitu naklonost za poljoprivredu i za zemljovlasnika, deli njihovo mišljenje, da su zemljovlasnici naročito poželjni objekti oporezivanja. On kaže:

«Gradilišna renta kao i obična zemljišna renta jesu jedna vrsta dohotka koji zemljovlasnik u mnogim slučajevima uživa bez ikakvog truda ili napora s njegove strane. Ako mu se deo toga dohotka i oduzme da bi se pokrili rashodi države, onda se time neće naškoditi nikakvoj proizvodnoj delatnosti. Godišnji proizvod tla i rada društva, pravo bogatstvo i dohodak velike mase naroda mogu posle takvog poreza ostati isti kao što su i ranije bili. Gradilišne rente i obične zemljišne rente možda su prema tome ona vrsta dohotka koja može najbolje podneti posebno oporezivanje.» (Knjiga V, glava II⁽⁷⁹⁾).

Protiv ovoga Ricardo iznosi (str. 230)^[80] veoma čitinska rezonovanja. |641||

[4. Smithova analiza o promenama cena zemljišnih proizvoda]

||632| »Treći odsek. O promenama u srazmeri između odnosnih vrednosti one vrste proizvoda koji uvek donose rentu i one vrste koji rentu ponekad donose, a ponekad je ne donose.« (Knjiga I, sveska II, glava XI.)

«U nekoj zemlji koja je od prirode plodna, ali čije tlo najvećim delom još nije obrađeno, stoka, živina i divljač svake vrste mogu se sticati pomoću veoma male količine rada, pa zato mogu i kupovati malu količinu rada ili malom količinom rada raspolagati.» (Sveska II, str. 25.)

Na kakav *čudnovat* način Smith brka količinu rada kao meru vrednosti sa cenom rada ili količinom rada kojom neka roba može raspolagati, proizlazi kako iz gornjeg stava, tako naročito iz sledećeg, koji nam ujedno pokazuje kako je on došao do toga da između ostaloga učini žito merom vrednosti.

«U svakom stadijumu društva, na svakom stupnju njegove civilizacije žito je uvek proizvod ljudske delatnosti. Ali prosečni proizvod svake vrste ljudske delatnosti uvek se manje ili više tačno prilagodava prosečnoj potrošnji; prosečna ponuda prosečnoj tražnji. Osim toga, na svakom posebnoj stepenu agrikulture iziskivače proizvodnje jednakih količina žita na jednakoj zemlji i pod jednakim podnebljem prosečno gotovo jednaku količinu rada; i li, što izlazi na isto, cenu gotovo jednake količine rada, da bi jednaka količina žita na jednakom tlu i pod jednakim podnebljem brže uspevala, jer stalno povišavanje proizvodnih snaga rada u onoj meri u kojoj se zemljoradnja usavršava, više ili manje se uravnotežava stalnim

povišavanjem *cene stoci*, tom *najvažnijem orudu* poljoprivrede. Zbog svih tih razloga možemo biti sigurni da u *svakom stadijumu društva* i na svakom stepenu civilizacije *jednake količine žita* predstavljaju pre *jednake količine rada* i *li* su pre *jednake vrednosti* s njima nego jednake količine bilo kojega drugog sirovog proizvoda zemlje. Zbog toga je žito... na svima različnim stupnjevima bogatstva i agrikulture društva mnogo tačnija mera vrednosti od bilo koje druge robe ili vrste robe... *Žito*, ili uopšte onaj plod koji sačinjava najrašireniju i najomiljeniju biljnu hranu naroda, čini osim toga u svakoj civilizovanoj zemlji *glavnu hranu radnika*... Novčana cena rada zavisi, prema tome, mnogo više od prosečne cene žita, radnikove hrane, negoli od cene mesa ili bilo koga drugog proizvoda zemlje. Stvarna vrednost zlata i srebra, stvarna količina rada koji oni mogu da kupe, ili kojom mogu da raspolažu, zavisi otuda mnogo više od količine žita koju mogu da kupe ili kojom mogu da raspolažu nego od količine mesa ili nekog drugog poljoprivrednog proizvoda.« (Isto, str. 26 - 28.)

Pri upoređenju između vrednosti zlata i srebra Smith izlaže još jednom svoje shvatanje o dovoljnoj ceni i primećuje ||633| izričito da *ona isključuje rentu*:

«Za neku robu možemo reći da je *skupa ili jeftina* ne samo u srazmeri prema apsolutnoj veličini njene obične cene, nego i prema tome za koliko je ta cena viša od *one najniže cene* po kojoj je moguće tu robu za duže vreme dopremiti na tržište. *Ta najniža cena jedva stiče da s umerenim profitom naknadi kapital koji se mora utrošiti da se roba onamo dopremi. To je cena koja zemljovlasniku ne donosi ništa, koja ne sadrži rentu, koja se razlaže samo na najamninu i profit.*» (Tom II, str. 81.)

«Cena dijamanta i drugog dragog kamena možda je još bliža najnižoj ceni po kojoj je moguće dopremiti ih na tržište nego cena zlata.» (Tom II, str. 83.)

Postoje (tom II, str. 89) tri klase zemljišnih proizvoda. *Jedna* obuhvata one čije umnožavanje gotovo ili sasvim ne zavisi od ljudske delatnosti; *druga* — one koje se mogu srazmerno tražnji umnožavati; *treća* — takve na čije umnožavanje ljudska delatnost »vrši samo ograničen ili nesiguran uticaj«.

Prva klasa: Ribe, retke ptice, različne vrste divljači, gotovo sva sitna divljač, naročito ptice šelice itd. Tražnja ove robe se s bogatstvom i luksuzom jako uvećava.

«Pošto količina takve robe ostaje ista, ili gotovo ista, dok broj kupaca koji je traže stalno raste, to se njena cena može penjati do bilo koje visine...» (Tom II, str. 91.)

Druga klasa: «Ona se sastoji iz onih korisnih biljaka i životinja koje priroda u nekultivisanim predelima proizvodi u tolikom obilju da one imaju samo malu ili nikakvu vrednost, i koje stoga moraju u onoj meri u kojoj kultura napreduje uzmicati ispred drugih, unosnijih proizvoda. U toku dugog perioda napredovanja agrikulture, njihova se količina sve više smanjuje dok jednovremeno tražnja tih proizvoda stalno raste. Zbog toga njihova stvarna vrednost, stvarna količina rada koju mogu da kupe ili kojom mogu da raspolažu, postepeno raste, dok naposljetku ne postane tolika da učini njihovu proizvodnju isto tako unosnom kao i

proizvodnju bilo kojeg drugog proizvoda koju ljudska delatnost može odgajiti na najplodnijoj i najbolje kultiviranoj zemlji. Ako se toliko popela, onda se ona više ne može penjati. Ako bi se popela više, onda bi se uskoro upotrebilo više zemlje i više rada da bi se količina toga proizvoda uvećala.* (Tom II, str. 94 - 95.) Tako, na primer, stoka.

Od svih tih različitih artikala koji sačinjavaju tu drugu klasu zemljišnih proizvoda možda je stoka onaj proizvod čija cena s napredovanjem agrikulture prva postiže tu visinu... (str. 96/97.) *Kao što stoka spada među prve <sc. which makes it worth while cultivating soil in order to feed them!>, tako *divljač* spada, možda, među poslednje zemljišne proizvode koji postižu tu cenu. Ma kako preterano visoka izgledala cena divljači u Velikoj Britaniji, ona još ni približno nije dovoljna da pokrije troškove jednog parka s divljači, kao što svako zna ko iole ima iskustva u gajenju divljači.* (Tom II, str. 104.)

*Na svakom poljoprivrednom dobru hrani se otpacima iz ambara i staja mnoštvo *živine*. Pošto živina jede ono što bi inače propalo, ona je čista ušteda; i pošto ona zemljoradnika jedva da išta staje, on je može veoma jeftino prodavati.* Dok je taj dovoz dovoljan, živina je tako jeftina kao i meso. S bogatstvom povećava se tražnja, time i cena živine *preko* cene mesa, dok *ne* postane unosno zasejati zemlju naročito za njenu ishranu*. (Tom II, str. 105, 106.) Tako u *Francuskoj* itd.

Svinjče, kao i živina, *drži* se s početka da bi se izvukla korist*. Ono živi od otpadaka. Njegova cena popne se naposljetku toliko da se zemlja mora obrađivati naročito za njegovu ishranu. (Tom II, str. 108/109.)

Mleko, mlekarstvo (tom II, str. 110). (Sir, maslac *ibidem*.)

Postepeno penjanje *cene* ovim zemljišnim proizvodima pokazuje, prema Smithu, samo to da oni postaju malo-pomalo *proizvodi ljudskog rada*, dok su ranije bili skoro samo *prirodni proizvodi*. Samo njihovo pretvaranje iz prirodnih proizvoda u proizvode rada je rezultat razvitka kulture, koja spontanim proizvodima prirode sve više sužava prostor. Osim toga je veliki deo onih proizvoda u manje razvijenom odnosu proizvodnje bio prodavan *ispod* svoje vrednosti. On se prodaje *po* svojoj vrednosti (otuda skakanje cene) čim od sporednog proizvoda postane samostalan proizvod neke poljoprivredne grane.

*Jasno je da se ni u jednoj zemlji ne može tlo potpuno meliorisati i kultivirati pre no što cena svakog proizvoda koji ljudska marljivost ima na njemu da odgaji nije postala toliko visoka *da* *pokrije* troškove jedne *potpune* melioracije i *kultivisanja*. Da bi to bilo moguće, cena svakog posebnog proizvoda mora dostizati prvo da plaća rentu dobre žitorodne zemlje, pošto ta zemlja određuje rentu najvećeg dela ostale obrađene zemlje; i, drugo, da isto tako dobro plati rad i troškove zakupca kao što se oni obično plaćaju na dobroj žitorodnoj zemlji; ili, drugim rečima, *da* *naknađi* na nju *utrošeni kapital s uobičajenim profitom*. To *povišenje* cena svakog pojedinačnog proizvoda mora očevidno *||634| prethoditi* melioraciji i kultivisanju

¹ naime cenu kod koje se isplati zemlju obrađivati radi njene ishrane

zemlje koja je određena da ga proizvede... Te različne vrste zemljišnih proizvoda *vrede* sada ne samo veću količinu srebra nego i veću količinu rada i životnih sredstava. Pošto je potrebna *veća količina rada ili životnih sredstava da bi bile dopremljene na tržište*, one predstavljaju time, *dopremljene onamo, i veću količinu ili su joj ekvivalentne.* (Tom II, str. 113 - 115.)

Tu opet vidimo kako je vrednost robe koja se određuje količinom rada koju ona može da kupi potrebna Smithu samo utoliko ukoliko je brka s vrednošću koja je određena količinom rada koju je njena proizvodnja iziskivala.

Treća klasa: Ova treba da se sastoji iz sirovih proizvoda «čiju količinu može ljudski rad uvećati do izvesne granice i to ne uvek». (Tom II, str. 115.)

Vuna i kože ograničene su količinom krupne i sitne stoke koju držimo. Ali vuna i koža kao *sporedni proizvodi* imaju *veliko tržište* već i onda kad je sama stoka još nema. Meso je gotovo uvek ograničeno na unutrašnje tržište. Vuna i sirove kože prodaju se čak i u počecima kulture većinom već na stranim tržištima. One se lako transportuju i daju sirovinu za mnoge industrijske artikle. Na taj način industrijski razvijene zemlje mogu da im služe kao tržište, kada domaća industrija to još ne može.

«U slabo kultivisanim i otuda retko nastanjenim zemljama cene vuni i kožama uvek su mnogo više u srazmeri prema ceni cele životinje nego što su to u zemljama s višom kulturom i gušćim stanovništvom, gde je tražnja mesa *veća.*» To isto važi i za «loj». S razvitkom industrije i povećanjem broja stanovništva stoka poskupljuje više zbog povišenih cena *mesu* nego *vuni* i *koži*. Jer, sa razvijanjem industrije i povećanjem stanovništva zemlje proširuje se i tržište za meso, dok je tržište za *sporedni proizvod* već ranije *prelazilo granice zemlje*. Ali s razvijanjem domaće industrije ono se donekle proširuje i za vunu itd. (Tom II, str. 115/119.)

R i b a. (Tom II, str. 129 - 130.) Ako se tražnja riba uvećava, onda njen dovoz iziskuje više rada. «Riba se obično mora tada tražiti na većoj udaljenosti, moraju se graditi veći brodovi i primeniti skuplja mašinerija svake vrste.» Tržište «se sada neće moći snabdeti bez utroška rada» većeg od utroška «rada potrebnog za snabdevanje u prvom slučaju.» «*Realna cena* toj robi stoga neophodno raste s razvitkom civilizacije.» (Tom II, str. 130.)

Tu, dakle, Smith određuje *realnu cenu* količinom rada koja se pri proizvodnji te robe ima utrošiti.

Prema Smithu, *realna cena biljnoj hrani* (žitu itd.) mora *padati* s razvitkom civilizacije.

«Ako proširenje melioracije i kultivisanja zemlje *nužno povišava cenu* svakoj *vrsti mesne hrane* u srazmeri prema ceni žita, ono isto tako, mislim, *nužno obara* cenu svakoj vrsti *biljne hrane*. Ono povišava cenu mesnoj hrani jer veliki deo zemlje koja je proizvodni postaje pogodan da rodi žitom, te otuda mora zemlja vlasniku i zakupcu doneti rentu i profit žitorodne zemlje. Ono *obara cenu biljnoj hrani* jer *uvećanjem plodnosti zemlje* ono uvećava količinu te hrane. Poboljšavanje zemljo-

radnje uvodi mnoge vrste biljne hrane koje, pošto iziskuju manje zemlje, a ne iziskuju više rada od žita, dospevaju jeftinije na tržište, kao krompir i kukuruz... Osim toga su mnoge vrste biljne hrane u primitivnijem stanju poljoprivrede ograničene na povrtnjak i obrađuju se samo ašovom, a s poboljšanjem poljoprivrede one se obrađuju pomoću pluga u polju, kao repa, mrkva, kupus itd.» (Tom II, str. 145-146.)

Smith vidi da je *cena manufakturnoj robi* uopšte pala svuda gde »realna cena sirovina nije se povećala ili nije se mnogo povećala«. (Str. 149.)

S druge strane tvrdi da se realna cena rada, dakle najamnina, povećala s napretkom u proizvodnji. Dakle, i prema njemu robne cene se ne povećavaju nužno kad se povećava najamnina ili cena rada, iako najamnina sačinjava »sastavni deo prirodne cene« pa čak i »dovoljne cene« ili »najniže cene po kojoj se roba može dopremiti na tržište«. Dakle, kako on to objašnjava? Da li padanjem profita? Ne. (Iako pretpostavlja padanje opšte profitne stope s razvitkom civilizacije.) Ili rente? Takođe ne. On kaže:

»Usled boljih mašina, [635] veće veštine te podesnije podele i raspoređivanja rada — sve su to prirodne posledice napretka zemlje — potrebna je mnogo manja količina rada za proizvođenje pojedinog predmeta; i mada se realna cena rada, usled cvetajućeg stanja društva, mora znatno povećati, ipak će veliko smanjenje količine rada, koju svaki predmet iziskuje, obično više nego izravnati veliko povećanje cene rada do kojega može doći.« (Tom II, str. 148.)

Dakle vrednost robe pada jer pada količina rada potrebna za njenu proizvodnju, i ona pada mada realna cena rada raste. Ako se tu pod *realnom cenom* rada podrazumeva vrednost [rada], onda profit mora padati ako cena robe treba da pada usled pada njegove vrednosti. Podrazumeva li se, naprotiv, pod tim suma životnih sredstava koje radnik dobija, onda je Smithova tvrdnja tačna čak i ako profit raste.

Da Smith svuda gde stvarno istražuje primenjuje tačnu definiciju vrednosti, dokazuje i njegovo istraživanje na kraju glave o tome zašto su u šesnaestom veku *vumena sukna* itd. bila skuplja.

»Bila je potrebna mnogo veća količina rada da se ta roba dopremi na tržište; kad je onamo dospela, ona se stoga morala prodati ili razmeniti za cenu mnogo veće količine rada.« (Tom II, str. 156.)

Greška je ovde samo u reči *cena*.

[5. Smithovo shvatanje o kretanju rente i njegova procena interesa raznih društvenih klasa]

Kraj glave. Adam Smith zaključuje glavu o renti napomenom da »svako poboljšanje u stanju društva ima neposredno ili posredno tu tendenciju da realnu zemljišnu rentu povišava«. »Proširenje melioracije i kultivisanja zemlje ima

tu tendenciju da je neposredno povišava. Udeo zemljovlasnika u proizvodu nužno se povećava s povećanjem proizvoda. (tom II, str. 157 - 158.) Porast realne cene onim sirovim proizvodima čije poskupljenje će najpre biti posledica melioracije i kulture a zatim uzrok njihovog daljeg proširenja; na primer, porast cene stoci, prvo, podiže realnu vrednost zemljovlasnikovog dela a zatim i srazmeru toga dela, jer: »posle povišenja svoje realne cene proizvod ne iziskuje za svoje proizvođenje više rada nego ranije. Zato će biti dovoljan manji deo proizvoda nego ranije da se kapital koji taj rad upošljava naknadi s uobičajenim profitom. Preostali deo proizvoda koji pripada zemljovlasniku mora, stoga, u srazmeri prema celini, biti veći nego ranije.» (Tom II, str. 158 - 159.)

Na ovaj isti način Ricardo objašnjava porast udela rente pri poskupljenju žita na plodnijim njivama. Samo to poskupljenje ne dolazi od melioracije i zato ono vodi Ricarda do zaključka suprotnog Smithovom zaključku.

Smith, dalje, kaže da svaki razvitak proizvodne snage rada u manufakturi koristi zemljovlasniku.

»Sve što snižava realnu cenu ove prve vrste proizvoda, povišava realnu cenu druge.» Zatim se sa svakim uvećanjem stvarnog bogatstva uvećava stanovništvo, a sa stanovništvom raste i tražnja poljoprivrednih proizvoda, time i kapital upotrebljen u poljoprivredi, »i renta raste s proizvodom«. Obrnuto, sve suprotne okolnosti koje sprečavaju povećanje opšteg bogatstva izazivaju pad rente, te stoga i smanjenje realnog bogatstva zemljovlasnika. (Tom II, str. 159 - 160.)

Odatle Smith zaključuje da je interes zemljovlasnika uvek u skladu sa »opštim interesom društva«. To isto bi važilo i za radnike. (tom II, str. 161/162.) No Smith je ipak toliko pošten da pravi razliku:

»Klasa zemljovlasnika može s napredovanjem društva možda više da dobije nego oni (radnici); ali nijedna klasa ne pati od društvenog nazadovanja tako grozno kao radnička klasa.» (Str. 162.)

Naprotiv, interes kapitalista (manufakturista i trgovaca) nije identičan sa

»opštim interesima društva«. (Tom II, str. 163.) »Posebni interesi onih koji se bave nekom granom trgovine ili manufakture uvek je u nekom pogledu drukčiji od interesa društva, pa je tom interesu čak i suprotan.« (Tom II, str. 164-165.)... [to je] klasa ljudi čiji se interes [636] nikada potpuno ne podudara s interesom društva, kojima je po pravilu u interesu da društvo obmanjuju, pa čak i ugnjetavaju, i koji su ga stoga već veoma često obmanjivali i ugnjetavali.» (Tom II, str. 165.)^[63][636]

Ricardova teorija o višku vrednosti

[A. Povezanost Ricardovih predstava o višku vrednosti s njegovim shvatanjem o profitu i renti]

[1. Ricardovo brkanje zakoná viška vrednosti sa zakonima profita]

||636| Ricardo nigde ne razmatra *višak vrednosti* odelito i odvojeno od njegovih posebnih oblika, — profita (kamate) i rente. Zato su njegova razmatranja o organskom sastavu kapitala, koja su od tako presudne važnosti, ograničena na razlike u organskom sastavu nasleđene od Smitha (zapravo od fiziokrata), kako proizlaze iz prometnog procesa (na stalni kapital i optičajni kapital), dok se on nigde ne dotiče ili ne poznaje razlike organskog sastava u samom procesu proizvodnje. Otuda njegovo brkanje *vrednosti* i *cene koštanja*, njegova pogrešna teorija rente, njegovi pogrešni zakoni o uzrocima dizanja i padanja profitne stope itd.

Profit i višak vrednosti identični su samo ukoliko je predujmljeni kapital identičan sa kapitalom neposredno izdatim za najamninu. (Renta tu ne dolazi u obzir pošto višak vrednosti najpre u potpunosti prisvaja kapitalista, ma koliki deo on kasnije imao da plati drugim učesnicima. Pa i sam Ricardo predstavlja rentu kao deo odvojen, odeljen od profita.) U svojim razmatranjima o profitu i najamnini Ricardo apstrahuje i postojani deo kapitala, koji se ne troši na najamninu. On tretira stvar tako kao da bi se ceo kapital neposredno trošio na najamninu. Dakle, *utoliko* on razmatra *višak vrednosti*, a *ne profit*, pa se zato može kod njega govoriti o jednoj teoriji viška vrednosti. Ali, s druge strane, Ricardo veruje da govori o profitu kao takvom, i doista svuda se pojavljuju gledišta koja polaze od pretpostavke profita, a ne viška vrednosti. Gde zakone viška vrednosti tačno izlaže, on ih iskrivljuje time što ih prikazuje neposredno kao zakone profita. S druge strane, on želi da neposredno izloži zakone profita, bez međučlanova, kao zakone viška vrednosti.

Ako govorimo o njegovoj teoriji viška vrednosti, onda govorimo, dakle, o njegovoj teoriji profita, ukoliko on profit brka s viškom vrednosti, ukoliko ga dakle razmatra samo u odnosu na promenljivi kapital, na deo kapitala izdatog za najamninu. Šta on kaže o profitu za razliku od viška vrednosti, o tome ćemo govoriti kasnije.

Toliko odgovara prirodi stvari da se višak vrednosti može razmatrati samo u odnosu na promenljivi kapital, neposredno za najamninu izdati kapital, — a bez saznanja viška vrednosti nije moguća nikakva teorija profita —, da Ricardo ceo kapital tretira kao promenljivi kapital a postojani kapital *apstrahuje*, iako ga spominje kad govori o obliku predujmova.

||637| Ricardo govori (glava XXVI »O *bruto- i neto-dohotku*«) o:

«poslovnim granama, gde su *profiti srazmerni kapitalu*, a ne *količini upotrebljenog rada*.« ([*On the Principles...*, 3. ed] str. 418.)

Šta znači celo njegovo učenje o prosečnom profitu (na kome se zasniva njegova teorija rente) ako ne to da su profiti »srazmerni kapitalu, a ne *količini upotrebljenog rada*«? Da su oni »srazmerni količini upotrebljenog rada«, onda bi jednaki kapitali donosili veoma *nejednake* profite, budući da bi njihov profit bio jednak s viškom vrednosti proizvedenim u njihovoj sopstvenoj grani proizvodnje; no višak vrednosti zavisi ne od veličine kapitala uopšte, nego od veličine promenljivog kapitala, jednakog s količinom upotrebljenog rada. Šta treba, dakle, da znači da se izuzetno pripisuje posebnoj upotrebi kapitala, *posebnim poslovnim granama* to što su u njima profiti srazmerni količini upotrebljenog kapitala, a ne upotrebljenog rada? Ako je stopa viška vrednosti data, onda masa viška vrednosti za određeni kapital uvek mora zavisiti ne od apsolutne veličine kapitala, nego od količine upotrebljenog rada. S druge strane, ako je prosečna profitna stopa data, onda profitna masa uvek mora zavisiti od mase upotrebljenog kapitala, a ne od količine upotrebljenog rada. Ricardo govori ilzrično o poslovnim granama, kao što su

«transportni posao, spoljna trgovina s dalekim krajevima i grane proizvodnje gde je potrebna skupocena mašinerija». (Isto, str. 418.)

To jest, on govori o poslovnim granama koje upotrebljavaju srazmerno mnogo postojanog, a malo promenljivog kapitala. To su ujedno poslovne grane u kojima je u srazmeri prema drugim granama *ukupna masa* predujmljenog kapitala velika, ili koje se mogu voditi samo s *velikim kapitalima*. Ako je profitna stopa data, onda profitna masa zavisi uopšte od *veličine* predujmljenih kapitala. Ali po tome se nipošto ne razlikuju poslovne grane u kojima se upotrebljavaju veliki kapitali i mnogo postojanog kapitala (to ide uvek jedno s drugim) od poslovnih grana u kojima se upotrebljavaju mali kapitali, nego je to samo primena postavke da jednaki kapitali donose jednake profite,

dakle veći kapital donosi više profita nego manji kapital. To nema ništa zajedničkog s »količinom upotrebljenog rada«. Ali, da li je profitna stopa uopšte velika ili mala, to stvarno zavisi od ukupne količine rada koju upotrebljava kapital cele kapitalističke klase, od srazmerne količine *neplaćenog* upotrebljenog rada i, naposljetku, od srazmere između kapitala uloženog u rad i kapitala koji je samo reprodukovan kao sredstvo za proizvodnju.

Sam Ricardo polemizuje protiv Smithovog shvatanja da viša profitna stopa u spoljnoj trgovini,

»da viši profiti koje pojedini trgovci ponekad ostvaruju u spoljnoj trgovini, povisavaju opštu profitnu stopu u zemlji.« (Isto, gl. VII »O spoljnoj trgovini«, str. 132.)

On kaže:

»oni tvrde da će opšte povećanje profita doneti jednakost profita; a ja sam mišljenja da će profiti poslovnih grana koje su u povoljnijem položaju brzo pasti na opšti nivo.« (Isto, str. 132/133.)

Koliko je tačno njegovo shvatanje da vanredni profiti (ako nisu prouzrokovani dizanjem tržišne cene iznad vrednosti) *uprkos izjednačenju* ne povisavaju opštu profitnu stopu; koliko je, zatim, tačno njegovo shvatanje da spoljna trgovina i proširenje tržišta *ne* mogu povisiti profitnu stopu, to ćemo videti kasnije. Ali dopustimo tačnost njegovog shvatanja, uopšte »jednakost profita«, kako on može da razlikuje poslovne grane »u kojima su profiti *srazmerni kapitalu*« i druge gde su profiti »srazmerni količini upotrebljenog rada«?

U više citiranoj XXVI glavi »O *bruto- i neto-dohotku*«, Ricardo veli:

»Dopuštam da usled prirode rente neki dati kapital primenjen u poljoprivredi na svakoj zemlji, osim na onoj koja se počela najkasnije obrađivati, pokreće veću količinu rada negoli kapital iste veličine u manufakturi i trgovini.« (Isto, str. 419.)

Cela rečenica je besmislica. U prvom redu se upravo na zemlji koja se počela najkasnije obrađivati upotrebljava veća količina rada — po Ricardovom tvrđenju — negoli na svim ostalim zemljama. Odatle nastaje po njegovom shvatanju renta na drugim zemljama. Kako, dakle, da na svim ostalim zemljama *osim* na onoj koja se počela najkasnije obrađivati neki dati kapital pokreće više rada negoli u manufakturi i trgovini? Da proizvod boljih zemalja ima *veću tržišnu vrednost* od *individualne* vrednosti određene količinom rada koju upotrebljava kapital kojim se one kultivišu, to nije istovetno s tim da taj kapital pokreće »veću količinu rada negoli kapital iste veličine u trgovini i manufakturi«? Ali bilo bi, dakako, tačno da je Ricardo rekao da, apstrahujući razliku u plodnosti zemljišta, renta uopšte potiče otuda što poljoprivredni kapital u srazmeri prema postojanom delu kapitala pokreće veću količinu rada negoli prosečni kapital u nepoljoprivrednim granama.

||638| Ricardo gubi iz vida da ovi ili oni uzroci mogu profit povisiti ili sniziti, da uopšte mogu na njega uticati *ako je višak vrednosti dat*. Pošto identifikuje višak vrednosti s profitom, on hoće dosledno da dokaže da je dizanje i padanje profitne stope uslovljeno samo onim okolnostima koje povećavaju ili smanjuju stopu viška vrednosti. On zatim gubi iz vida — ne uzimajući u obzir okolnosti koje utiču na *profitnu stopu* pri datoj masi viška vrednosti, iako ne utiču na *profitnu masu*, — da profitna stopa zavisi od *mase viška vrednosti*, a nipošto ne od *stope viška vrednosti*. Masa viška vrednosti zavisi od organskog sastava kapitala ako je data stopa viška vrednosti, viška rada, to jest od broja radnika koje neki kapital date vrednosti, na primer 100£, upošljava. Ona zavisi od stope viška vrednosti ako je dat organski sastav kapitala. Nju određuju, dakle, oba činioca: broj jednovremeno uposlenih radnika i stopa viška rada. Ako se uveća kapital, uveća se i masa viška vrednosti, ma kakav da mu je organski sastav, samo ako se taj sastav ne menja. Ali to ništa ne menja u tome da ta masa za kapital date vrednosti, na primer 100£, ostaje ista. Ako je tu 10£, onda je za 1000£ 100£, ali srazmera se time ne menja.

Ricardo:

«U istoj poslovnoj grani ne mogu postojati *dve profitne stope*; ako, dakle vrednost proizvoda stoji u različnoj srazmeri prema kapitalu, onda će zemljišna renta biti različna, a ne profit.» (Isto, glava XII, str. 212/213.)

To važi samo za normalnu profitnu stopu »u istoj poslovnoj grani«. Inače se nalazi u direktnoj protivrečnosti s ranije navedenim stavom¹:

«Razmenska vrednost svih roba, bilo da su to proizvodi industrije, ili proizvodi rudarstva ili poljoprivrede, ne određuje se manjom količinom rada koja je dovoljna za njihovu proizvodnju pod veoma povoljnim uslovima kojima se koristi nekolicina povlašćenih, nego se razmenska vrednost robe određuje većom količinom rada koju za njenu proizvodnju moraju upotrebiti oni koji nemaju takva preimućstva, koji trajno proizvode pod *najnepovoljnijim uslovima* — *pri čemu se pod najnepovoljnijim uslovima podrazumevaju oni najnepovoljniji uslovi pod kojima se proizvodnja mora nastaviti da bi se proizvela potrebna količina proizvoda.*» (Isto, glava II «O renti», str. 60/61.)

U glavi XII «O porezu na zemlju» kaže Ricardo polemišući sa Sayom — i iz toga se vidi kako Englez uvek ima pred očima ekonomsku razliku, dok je kontinentalac stalno zaboravlja:

«Gospodin Say pretpostavlja da 'zemljovlasnik svojom *marljivošću, štedljivošću i veštinom* povišava svoj godišnji dohodak za 5000 franaka', ali zemljovlasnik nema mogućnosti da svoju marljivost, štedljivost i veštinu upotrebi ako ne postane svoj sopstveni zakupac. I tada on poboljšava obradu zemlje kao kapita-

¹ Vidi u ovom tomu str. 161. i 249.

lista i zakupac, a ne kao zemljovlasnik. Ne da se zamisliti* <dakle s »veštinom« [stvar stoji tako da je to] manje-više fraza> »da bi on prinos svoga gazdinstva mogao da poveća u tako visokom stepenu samo *izvanrednom* veštinom, a da najpre ne povećava količinu u njemu upotrebljenog kapitala.« (Isto, str. 209.)

U *glavi XIII »Porezi na zlato«* (ova glava je važna za Ricardovu teoriju novca), napisao je Ricardo nekoliko dodataka ili daljih odredaba o *tržišnoj ceni* i *prirodnoj ceni*. Oni izlaze na to da izjednačenje obe nastupa brže ili sporije, prema tome da li posebna poslovna grana dopušta brže ili sporije uvećanje ili smanjenje dovoza, to je opet isto što i *brži ili sporiji dovoz* kapitala u posebnu granu industrije ili njegovo brže ili sporije povlačenje iz nje. Povodom njegovih razmišljanja o zemljišnoj renti, Ricardu je s mnogih strana prigovoreno (Sismondi itd.) da on gubi iz vida teškoće koje pri *povlačenju kapitala* ima zakupac koji je uložio mnogo stalnog kapitala itd. (Istorija Engleske od 1815 - 1830. dokazuje to u *visokom stepenu*.) Ma koliko taj prigovor bio na mestu, on *nipošto* ne pogada teoriju, *uopšte* se je *ne dotiče*, jer tu je reč uvek o više ili manje bržem ili sporijem izvršenju ekonomskog zakona. Sasvim drukčije stoji stvar s *obrnutim* prigovorom u pogledu ulaganja novog kapitala u novu zemlju. Ricardo pretpostavlja da do ovog ulaganja može doći *bez intervencije* zemljovlasnika, da kapital ovde operiše u jednom elementu ||639| gde njegovo kretanje ne nailazi ni na kakav otpor. To je *iz osnove pogrešno*. Da bi dokazao pretpostavku da je to slučaj tamo gde su kapitalistička proizvodnja i zemljovlasništvo razvijeni, Ricardo vazda pretpostavlja slučajeve gde zemljovlasništvo *ne* postoji ili faktički ili legalno, i gde ni kapitalistička proizvodnja, bar na selu, *još nije* razvijena.

Što se pak tiče upravo pomenutih mesta, ona su sledeća:

»Usled poreza ili teškoća u proizvodnji, na kraju krajeva, uvek će doći do povišenja robnih cena; ali *trajanje vremenskog razmaka*, dok se tržišna cena prilagodi prirodnoj ceni, *mora zavistiti od prirode robe i lakoće da se njena količina smanji*. Ako se količina oporezovane robe ne bi mogla smanjiti, ako se na primer kapital zakupca ili šesirdžije ne bi mogao privesti drugim poslovnim granama, onda ne bi bilo ni od kakvog značaja ako bi njihovi profiti jednim porezom bili oboreni ispod opšteg nivoa. Ako tražnja njihovih roba ne bi rasla, oni ne bi nikada bili u stanju da tržišnu cenu žita i šesira podignu na njihovu povišenu prirodnu cenu. Njihove pretnje da će napustiti svoja preduzeća i da će svoje kapitale uložiti u grane koje su u povoljnijem položaju, uzele bi se kao prazne pretnje koje se ne bi mogle izvesti i cena stoga ne bi porasla usled smanjene proizvodnje. Međutim, *količina svake vrste robe može se smanjiti i kapital se može preneti iz manje unosnih poslovnih grana u unosnije iako ne jednakom brzinom*. U istoj meri u kojoj se može dovoz neke posebne robe ograničiti bez štete po proizvođača, brže će se povišavati njena cena, pošto je bila uvećana teškoća njene proizvodnje nekim novim porezom ili drugim putem.« (Isto, str. 214/215.)

«Podudaranje tržišne cene sa prirodnom cenom svih roba zavisi uvek od lakoće s kojom se može njihov dovoz povećati ili smanjiti. U slučaju novca, kuća, rada kao i kod mnogih drugih stvari to se u nekim okolnostima ne može lako izvesti. No drukčije stoji stvar s robama koje se svake godine troše i iznova proizvode, kao šeširi, cipele, žito, odela. Njihova količina može, ako je potrebno, da se smanji, i ne treba mnogo vremena da se njihov dovoz ograniči u srazmeri s većim opterećenjem proizvodnje.» (Isto, str. 220 - 221.)

[2. Razni slučajevi promene profitne stope]

U istoj XIII glavi »O porezima na zlato« Ricardo kaže:

«Zemljišna renta nije stvaranje nego samo prenošenje bogatstva.» (Isto, str. 221.)

Je li profit stvaranje bogatstva ili je, naprotiv, prenošenje viška rada od radnika na kapitalistu? U stvari ni najamnina nije stvaranje vrednosti, ali nije ni prenošenje. Ona je samo prisvajanje jednog dela proizvoda rada od strane onih koji su ga proizveli.

U istoj glavi Ricardo kaže:

«Porez na sirovi proizvod zemljišne površine... opteretice potrošača i ni na koji način neće pogoditi rentu; osim na taj što smanjenjem fonda za izdržavanje rada obara najamninu, smanjuje stanovništvo i tražnju žita.» (Isto, str. 221.)

Da li je Ricardo u pravu kada tvrdi da »porez na sirovi proizvod zemljišne površine« ne pada ni na zemljoposjednika ni na zakupca, nego na potrošača, to nas se ovde ne tiče. Ali ako je on u pravu, ja tvrdim da takav porez može da povisi rentu, dok on smatra da taj porez na nju ne utiče, osim što poskupljenjem životnih sredstava itd. smanjuje kapital, stanovništvo i tražnju žita. Ricardo, naime, zamišlja da poskupljenje sirovog proizvoda utiče na profitnu stopu samo utoliko ukoliko ono poskupljuje radnikova životna sredstva. I tu je tačno da poskupljenje sirovog proizvoda samo utoliko može da utiče na stopu viška vrednosti, pa stoga i na sam višak vrednosti i time, dakle, na profitnu stopu. Ali ako pretpostavimo višak vrednosti kao dat, onda bi poskupljenje »sirovog proizvoda zemljišne površine« povisilo vrednost postojanog kapitala u odnosu na promenljivi kapital, povećalo srazmeru postojanog kapitala prema promenljivom i stoga oborilo profitnu stopu, dakle povisilo rentu. Ricardo polazi od shvatanja [640] da ukoliko poskupljenje ili pojeftinjenje sirovog proizvoda ne utiče na najamninu, utoliko ne utiče ni na profit; jer, rezonuje on (izuzevši jedno mesto, na koje ćemo se kasnije vratiti), stopa ostaje ista, bilo da vrednost predujmljenog kapitala pada ili raste. Ako se povećava vrednost predujmljenog kapitala, onda se povećava vrednost proizvoda a isto tako i onaj deo proizvoda koji sačinjava višak proizvoda,

to jest profit. Obrnuto stoji stvar kod padanja vrednosti predujmljenog kapitala. Ovo je tačno samo onda ako, usled poskupljenja sirovine, poreza itd., promenljivi kapital i postojani kapital menjaju svoju vrednost u *jednakoj srazmeri*. U tom slučaju stopa ostaje ista, jer nije nastupila nikakva promena u organskom sastavu kapitala. Pa i onda se mora *pretpostaviti*, što je slučaj za prolazne promene, da najamnina ostaje ista bilo da sirovi proizvod raste ili pada (dakle da najamnina ostaje ista, bilo da njena upotrebna vrednost raste ili pada pri datoj, nepromenjenoj vrednosti.)

Mogućni su sledeći slučajevi:

Prvo, dva glavna razlikovanja:

A. *Promenom načina proizvodnje* menja se *odnos* između masa postojanog i promenljivog kapitala koje se upotrebljavaju. Tu ostaje stopa viška vrednosti ista ako je najamnina pretpostavljena kao postojana (po vrednosti) <to jest prema radnom vremenu (koje ona predstavlja)>. Ali se i sam višak vrednosti menja ako se menja broj radnika koje upošljava jedan isti kapital — to jest isti promenljivi kapital. Ako s promenom načina proizvodnje postojani kapital relativno pada, onda raste višak vrednosti, dakle raste i profitna stopa. U obrnutom slučaju, obrnuto.

Ovde se stalno pretpostavlja da vrednost pro tanto, od 100 na primer, postojanog i promenljivog kapitala ostaje uvek *ista*.

Tu nije moguće da promena načina proizvodnje ravnomerno utiče na postojani i promenljivi kapital; dakle, na primer, da postojani i promenljivi kapital moraju — bez promene vrednosti — ravnomerno rasti i padati. Jer, nužnost padanja i dizanja ovde uvek zavisi od promenjene proizvodnosti rada. Ono što prouzrokuje promenu u načinu proizvodnje jeste *razlika*, a ne ravnomerni uticaj; a to nema nikakve veze s tim da se, pretpostavljajući dati *organski sastav kapitala*, mora upotrebiti veliki ili mali kapital.

B. *Nepromenljivi način proizvodnje*. *Promena u srazmeri postojanog i promenljivog kapitala* pri nepromenjenim njegovim relativnim masama (tako da svaki sačinjava, kao i ranije, isti alikvotni deo ukupnog kapitala) posredstvom *promene vrednosti* roba koje ulaze u postojani ili promenljivi kapital.

Tu je moguće sledeće:

[1.] Vrednost postojanog kapitala ostaje ista, vrednost promenljivog kapitala raste ili pada. To bi uvek uticalo na višak vrednosti i time na profit.

[2.] Vrednost promenljivog kapitala ostaje ista, vrednost postojanog kapitala raste ili pada. Tada bi profitna stopa u prvom slučaju padala, u drugom rasla.

[3.] Padaju li oba jednovremeno, ali u nejednakoj srazmeri, onda se uvek jedan prema drugom povećao ili smanjio.

[4.] Na vrednost postojanog i promenljivog kapitala utiče se *ravnomerno*, bilo da oba rastu ili da oba padaju. Ako oba rastu, onda

profitna stopa pada, ali ne zato što raste postojani kapital nego zato što *raste* promenljivi kapital, a višak vrednosti u odnosu na nj pada (budući da samo vrednost promenljivog kapitala raste iako on i dalje pokreće isti broj radnika, a možda i manji). Ako oba padaju, onda profitna stopa raste, ali ne zato što pada postojani kapital, nego zato što pada (po vrednosti) promenljivi kapital, dakle višak vrednosti raste.

C. *Promena u načinu proizvodnje i promena u vrednosti elemenata koji sačinjavaju postojani ili promenljivi kapital.* Tu može jedna promena da paralize drugu ako, na primer, masa postojanog kapitala raste, dok njegova vrednost pada, ili ostaje nepromenjena (dakle pada i *pro tanto*, pro 100), ili ako njegova masa pada, ali njegova vrednost raste u istoj srazmeri ili ostaje nepromenjena (dakle raste *pro tanto*). U tom slučaju ne bi mogla da nastupi nikakva promena u organskom sastavu. Profitna stopa ostala bi neizmenjena. Ali, izuzev poljoprivredni kapital, nikada se ne može desiti da njegova masa pada prema promenljivom kapitalu, dok njegova vrednost *raste*.

Ovo paralizirajuće dejstvo nije moguće u odnosu na promenljivi kapital (pri nepromenjenoj realnoj najamnini).

Dakle, izuzev taj jedan slučaj, moguće je samo da vrednost i masa postojanog kapitala relativno jednovremeno padaju ili rastu u odnosu na promenljivi kapital; dakle, da njegova vrednost apsolutno raste ili pada prema promenljivom kapitalu. Taj slučaj smo već razmotrili. Ako oni jednovremeno padaju ili rastu, ||641| ali u nejednakoj srazmeri, to se, prema pretpostavci, uvek svodi na to da vrednost postojanog kapitala raste ili pada, relativno prema promenljivom.

Ovo uključuje i drugi slučaj. Jer, ako raste njegova masa, onda relativno pada masa promenljivog kapitala, i obrnuto. Isto je tako i s vrednošću. ||641||

[3. *Suprotne promene u vrednosti postojanog i promenljivog kapitala i njihov uticaj na profitnu stopu*]

||642| *Povodom slučaja C.* imalo bi se još napomenuti:

Bilo bi moguće da najamnina raste, a da postojani kapital pada, *po vrednosti*, a ne *po masi*. Ako bi se to povećanje i smanjenje na oba kraja poklapalo, onda bi profitna stopa mogla da ostane neizmenjena. Ako, na primer, postojani kapital = 60£, najamnina 40£ a stopa viška vrednosti = 50 odsto, onda je proizvod = 120. A profitna stopa = 20 odsto. Ako postojani kapital, mada njegova masa ostaje nepromenjena, padne na 40, najamnina se popne na 60 a višak vrednosti padne od 50 odsto na $33\frac{1}{3}$ odsto, tako da je proizvod = 120, a profitna stopa = 20. To je pogrešno.

Prema pretpostavci, ukupna vrednost primenjene količine rada = 60£. Ako se stoga najamnina popne na 60, višak vrednosti a stoga i profitna stopa bili bi = nuli. Ako se najamnina ne bi za toliko povisila, ipak bi svako povišenje najamnine izazvalo padanje viška vrednosti. Ako bi se najamnina popela na 50, višak vrednosti bio bi = 10£, ako na 45£, bio bi = 15 itd. Na svaki način višak vrednosti i profitna stopa pali bi u istoj meri. Jer, mi ovde merimo ukupni kapital, koji je ostao neizmenjen. Pri kapitalu jednake veličine (ima se u vidu ukupni kapital) profitna stopa mora bezuslovno rasti i padati ne sa stopom viška vrednosti, nego s apsolutnom masom viška vrednosti. Ako bi pak u gornjem primeru lan pao za toliko da se masa koju isprede isti broj radnika može kupiti za 40£, tada bismo imali:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Predujmljeni kapital</i>	<i>Profitna stopa</i>
40	50	10	100	90	11 ¹ / ₉ %

Profitna stopa bi pala još ispod 20 odsto.

Ali ako bi bilo:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Predujmljeni kapital</i>	<i>Profitna stopa</i>
30	50	10	90	80	12 ¹ / ₂ %

Ako bi bilo

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Predujmljeni kapital</i>	<i>Profitna stopa</i>
20	50	10	80	70	14 ² / ₇ %

Pod tom pretpostavkom padanje vrednosti postojanog kapitala paralisalo bi uvek samo delimično porast vrednosti promenljivog kapitala. Pod tom pretpostavkom padanje vrednosti postojanog kapitala nikada ne može potpuno paralisati porast vrednosti promenljivog kapitala, jer da bi profitna stopa bila = 20, 10 bi moralo biti = petini predujmljenog kapitala. No u slučaju kad je promenljivi kapital = 50, to bi moglo biti moguće samo onda kad bi postojani kapital bio ravan nuli. Ako pak uzmemo da se promenljivi kapital povećao samo na 45, višak vrednosti bi u tom slučaju bio = 15. A ako pretpostavimo da je postojani kapital pao na 30, onda bismo imali

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Predujmljeni kapital</i>	<i>Profitna stopa</i>
30	45	15	90	75	20%

U ovom slučaju se, dakle, oba kretanja potpuno parališu.

||643| Uzmimo dalje:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Predujmljeni kapital</i>	<i>Profitna stopa</i>
20	45	15	80	90	23 ¹ / ₁₃ %

Prema tome, u ovom slučaju, čak i pri padanju viška vrednosti, mogla bi profitna stopa *rasti* zbog neuporedivo većeg pada vrednosti postojanog kapitala. S istim kapitalom 100 moglo se upotrebiti više radnika i pored povećane najamnine i pada stope viška vrednosti. I pored pada stope viška vrednosti, sam bi višak vrednosti, pa otuda i profit, rastao, jer bi rastao broj radnika. Gornja srazmera od $20p + 40pr$ daje nam, naime, pri ulaganju kapitala od 100 sledeću srazmeru:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Predujmljeni kapital</i>	<i>Profitna stopa</i>
$30^{10}/_{18}$	$69^3/_{18}$	$23^1/_{18}$	$123^1/_{18}$	100	$23^1/_{18}$

Odnos između stope viška vrednosti i broja radnika postaje ovde veoma važan. Ricardo se njime nikada ne bavi. [643]

[641] Jasno je da ono što je ovde razmotreno kao *promena* u *organskom sastavu* jednog kapitala može isto tako doći do izraza i kao razlika *organskog sastava* između *različnih kapitala*, kapitala u različitim oblastima.

Prvo: Umesto promene u organskom sastavu *jednog kapitala* — razlika u *organskom sastavu različnih kapitala*.

Drugo: Promena organskog sastava usled *promene vrednosti* u oba dela jednog kapitala, isto tako razlika u *vrednosti upotrebljene sirovine i mašinerije* za različite kapitale. Ovo ne važi za promenljivi kapital, pošto je pretpostavljena ista najamnina u različitim granama proizvodnje. Različnost u *vrednosti* različnih radnih dana u različitim granama proizvodnje nema nikakve veze sa ovom stvari. Ako je zlatarev rad skuplji od nadničarevog rada, onda je i zlatarev višak radnog vremena u istoj srazmeri skuplji od nadničarevog viška radnog vremena^[82]. [641]

[4. *Brkanje cene koštanja s vrednošću u Ricardovoj teoriji o profitu*]

[641] U glavi XV »*Porezi na profite*« kaže Ricardo:

«Porezi na one robe koje obično označavamo kao luksuzne predmete pogađaju samo one koji te robe upotrebljavaju . . . Ali porezi na potrebna životna sredstva ne pogađaju potrošače tih potrebnih životnih sredstava u odnosu prema količini koju oni troše nego često u mnogo većoj meri.» Na primer, porez na žito. «Taj porez menja profitnu stopu kapitala. Sve što povišava najamnine, smanjuje profite kapitala, te stoga svaki porez na robe koje troše radnici ima tendenciju da snižava profitnu stopu.» (Isto, str. 231.)

Oporezivanje potrošača ujedno je i oporezivanje proizvođača, ukoliko predmet poreza ne ulazi samo u individualnu potrošnju nego

i u industrijsku potrošnju, ili samo u ovu poslednju. Ali to ne važi samo za životna sredstva koja troše radnici. To važi za sve materijale koje kapitalista troši industrijski. Svaki takav porez smanjuje profitnu stopu, jer povišava vrednost postojanog kapitala u odnosu na promenljivi. Na primer, porez koji se razreže na lan ili na vunu. ||642| Cena lana se penje. Prelac lana, dakle, s kapitalom od 100 ne može više da istu količinu uloži u lan. Pošto je način proizvodnje ostao isti, njemu je potreban isti broj radnika da isprede istu količinu lana. Ali vrednost lana je veća nego ranije u odnosu na kapital predumljen za najamninu. Dakle, profitna stopa pada. Penjanje cene lanene prede ne koristi mu pri tom ništa. Apsolutna visina te cene za njega je uopšte indiferentna. U pitanju je samo višak te cene nad cenom predumljenog kapitala. Ako bi on sada hteo da povisi ukupni proizvod ne samo za cenu lana već toliko da mu ista količina prede plaća isti profit kao i ranije, onda bi tražnja, koja usled poskupljenja sirovine za predu već pada, još više pala usled veštačkog povećanja putem povišenja profita. Pa i pored toga što je profitna stopa prosečno data, to se povišenje u takvim slučajevima ne može sprovesti^[83]. ||642||

||643| U glavi XV »Porezi na profite« Ricardo kaže:

•U jednom ranijem odeljku ovog dela razmatrali smo kako podela kapitala na *stalni* i *opticajni*, ili tačnije, na *trajni* i *prolazni kapital*, deluje na robne cene. Pokazali smo da dva fabrikanta mogu upotrebiti sasvim jednaku sumu kapitala i izvući odatle sasvim jednaku sumu profita, a da će svoje robe ipak prodavati za veoma različite sume novca, prema tome da li se kapitali koje upotrebljavaju brzo ili sporo troše i reprodukuju. Neka jedan proda svoju robu recimo za 4000£, drugi za 10 000£, i neka svaki upotrebi kapital od 10 000£, i ostvari profit od 20 odsto ili 2000£. Neka se kapital jednoga sastoji, na primer, iz 2000£ opticajnog kapitala, koji se ima reprodukovati, i 8000£ stalnog kapitala uloženog u zgrade i mašineriju. Neka se, nasuprot tome, kapital drugoga sastoji iz 8000£ opticajnog, a samo 2000£ stalnog, u mašineriju i zgrade uloženog kapitala. Ako bi se sada dohodak svakoga od njih oporezovao sa 10 odsto ili 200£, onda prvi, da bi mu njegovo preduzeće donelo *uobičajeni profit*, mora povišati cenu svojim robama od 10 000£ na 10 200£; onaj drugi bio bi isto tako prinuden da povisi cenu svojim robama od 4000 na 4200£. Pre uvođenja poreza bila je roba koju je prodavao prvi od ove dvojice fabrikanta 2¹/₂ puta skuplja od robe onog drugog; posle uvođenja poreza ona će biti samo 2,42 puta skuplja: jedan artikal poskupeće za 2 odsto, a drugi za 5 odsto. Prema tome će porez na dohodak, sve dok se vrednost novca ne izmeni, menjati relativne cene i vrednost roba. (Isto, str. 234 - 235.)

U ovom poslednjem »i« — »cene i vrednost« — leži greška. Ta promena cene samo bi dokazala — isto onako kao i u slučaju s različnom podelom kapitala na stalni i opticajni — da se time uspostavlja *prosečna profitna stopa*, da se njome određene, regulisane cene ili cene koštanja veoma razlikuju od *vrednosti* roba. A ovo najvažnije gledište potpuno nedostaje kod Ricarda.

U istoj glavi on dalje kaže:

«Kad u nekoj zemlji ne bi bilo poreza, a vrednost novca bi pala, onda bi njegovo obilje na svakom tržištu» (tu on ima smešnu predstavu da pad vrednosti novca mora biti praćen njegovim obiljem na svakom tržištu) «izazvalo [644] slične posledice. Ako bi meso poskupelo za 20 odsto, hleb, pivo, cipele, rad i *svaka druga roba* poskuplele bi takođe za 20 odsto. To bi nužno moralo tako da bude kako bi svaka grana proizvodnje postigla istu profitnu stopu. Ali to prestaje biti tačno čim se jedna od tih roba optereti porezima. Ako bi u tom slučaju sve te robe poskuplele srazmerno padu vrednosti novca, onda *bi se obrazovali nejednaki profiti*. Za oporezivanje robe *profiti bi se podigli iznad opšteg nivoa*, i kapital *bi se prenosio iz jedne grane proizvodnje u drugu, dok ravnoteža profita ne bi bila ponovo uspostavljena*, što bi moglo da nastupi tek pošto *se izmene relativne cene.*» (Isto, str. 237.)

I tako se ravnoteža profitne stope uopšte uspostavlja time što se relativne *vrednosti, stvarne vrednosti* roba menjaju i među sobom tako izjednačuju da jedna drugoj odgovaraju ne po svojim stvarnim vrednostima, nego po prosečnom profitu koji moraju doneti.

[5. *Opšta profitna stopa i stopa apsolutne rente u njihovom međusobnom odnosu.*

Uticao obaranja najamnine na cene koštanja]

U glavi XVII: «*Porezi na druge robe osim sirovih proizvoda*» Ricardo kaže:

«Gospodin Buchanan smatra da žito i sirovi proizvodi imaju monopolsku cenu jer donose rentu: sve robe koje donose rentu moraju prema njegovoj pretpostavci imati monopolsku cenu; i odatle zaključuje da svi porezi na sirove proizvode terete zemljovlasnika a ne potrošača. 'Pošto se *cena žitu*', kaže on 'koja stalno donosi rentu, *ni na koji način ne određuje troškovima proizvodnje*, to mora te *troškove da plaća renta*; ako oni rastu ili padaju, onda posledica nije viša ili niža cena nego viša ili niža renta. U tom pogledu svi porezi koji se razrezuju na poljoprivredne radnike, konje ili poljoprivredne sprave, predstavljaju zemljarinu; teret pada na zakupca dok njegov zakupni ugovor teče, a na zemljovlasnika kada zakupni ugovor valja obnoviti. Na isti način sva poboljšanja poljoprivrednih sprava koja zakupcu ušteđuju troškove, kao vršalice i žetelice, i što mu olakšava prilaz ka tržištu, kao dobri putevi, kanali i mostovi, smanjuju doduše prvobitne troškove žita, ali *ne smanjuju njegovu tržišnu cenu*. Sve što se uštedi takvim poboljšanjima pripada zemljovlasniku kao deo njegove rente.'»

Jasno je (kaže Ricardo) «ako gospodinu Buchananu priznamo osnovu na kojoj je izgradio svoju argumentaciju, naime da žitna cena uvek donosi rentu, onda odatle, prirodno, proizlaze svi oni zaključci koje on brani.» (Isto, str. 292/293.)

To nipošto nije jasno. Buchanan ne zasniva svoj argument na tome da svako žito donosi rentu, nego da se svako žito koje donosi

rentu prodaje po *monopolskoj ceni*, i da je monopolska cena, u smislu kako je objašnjava Adam Smith pa i Ricardo, »najviša cena po kojoj su potrošači voljni da robu kupe«⁽⁸⁴⁾.

A to je baš pogrešno. Žito koje donosi rentu (apstrahujući diferencijalnu rentu) nije prodato po monopolskoj ceni u smislu Buchananovom. Ono je samo utoliko prodato po monopolskoj ceni ukoliko je prodato iznad svoje *cene koštanja po svojoj vrednosti*. Njegova cena je određena količinom rada koja je u njemu realizovana a ne troškovima njegove proizvodnje i renta je suvišak vrednosti preko cene koštanja, dakle određena je ovom; ona je utoliko veća ukoliko je manja cena koštanja u srazmeri prema vrednosti, i utoliko manja ukoliko je veća cena koštanja u srazmeri prema vrednosti. Svako poboljšanje smanjuje vrednost žita jer smanjuje količinu rada potrebnu za njegovu proizvodnju. Da li ono dovodi i do smanjenja rente, to zavisi od različnih okolnosti. Ako žito pojeftinjuje i ako se usled toga snižava najamnina, onda stopa viška vrednosti raste. Zatim bi se smanjili zakupčevi izdaci za seme, stočnu hranu itd. Time bi skočila profitna stopa u svima nepoljoprivrednim granama proizvodnje pa otuda i u poljoprivredi. U nepoljoprivrednim granama proizvodnje, relativne mase neposrednog i akumulisanog rada ostale bi iste; broj radnika ostao bi isti (u srazmeri prema postojanom kapitalu), ali bi vrednost promenljivog kapitala pala, dakle višak vrednosti $\|645\|$ bi se povećao, pa prema tome i profitna stopa. *Usled toga* [oni bi se povećali] i u poljoprivredi. Tu renta pada jer profitna stopa skače. *Žito pojeftinjuje, ali njegova cena koštanja raste. Razlika između njegove vrednosti i njegove cene koštanja stoga se smanjuje.*

Prema našoj pretpostavci, srazmera za prosečni nepoljoprivredni kapital = $80p + 20pr$, stopa viška vrednosti = 50 odsto, otuda višak vrednosti = 10, profitna stopa 10 odsto. Dakle, vrednost proizvoda prosečnog kapitala od 100 = 110.

Ako sada pretpostavimo da usled sniženja cene žitu najamnina padne za četvrtinu, tada bi *isti broj radnika* koji se upošljava na postojeći kapital od 80£, to jest na istu masu sirovine i mašinerije, stajao samo još 15£. I ista masa robe imala bi vrednost od $80p + 15pr + 15v$, pošto količina rada koju oni daju iznosi, prema pretpostavci, 30£. Dakle, vrednost iste mase robe ostaje i dalje 110. Ali izdati kapital iznosi samo još 95, a profitna stopa iznosila bi 15 na $95 = 15^{15}/_{19}$ odsto. A ako bi se izdala ista masa kapitala ili na kapital od 100, tada bi srazmera bila: $84^{4}/_{19}p + 15^{15}/_{19}pr$. Profit bi, međutim, bio $15^{15}/_{19}$, a vrednost proizvoda iznosila bi $115^{15}/_{19}$ £. Ali prema pretpostavci, poljoprivredni kapital bio je $60p + 40pr$, a vrednost njegovog proizvoda = 120. Renta = 10, dok cena koštanja = 110. Ona bi sada bila još = $4^{4}/_{19}$. Jer $115^{15}/_{19} + 4^{4}/_{19} = 120$ £.

Ovde vidimo: Prosečni kapital od 100£ proizveo je robe po ceni koštanja od $115^{15}/_{19}$ £, umesto od 110£ kao ranije. Da li bi time skočila prosečna cena robe?

Njena vrednost ostala bi ista, jer je bila potrebna ista masa rada da bi se ista količina sirovine i mašinerije pretvorila u proizvod. Ali isti kapital od 100 stavio je u pokret više rada i pretvorio je u proizvod ne kao ranije 80, nego $84\frac{4}{19}$ postojanog kapitala. Od iste mase rada bilo bi, međutim, više neplaćenog rada. Otuda povećanje profita i *ukupne vrednosti* proizvedene robne mase od 100£. Vrednost pojedinačne robe ostala je ista, ali kapitalom od 100£ proizvodi se više robe *po istoj vrednosti*. Kako bi sad stajala stvar s cenom koštanja u pojedinim granama proizvodnje?

Uzmimo da se nepoljoprivredni kapital sastoji iz sledećih kapitala:

		<i>cena proizvoda [morala bi biti]</i>	<i>Razlika između vrednosti i cene koštanja</i>
I.	80 p + 20 pr da bi prodavali po	110 (vrednost = 110)	0
II.	60 p + 40 pr istoj ceni koštanja,	110 (vrednost = 120)	- 10
III.	85 p + 15 pr	110 (vrednost = $107\frac{1}{2}$)	+ $2\frac{1}{2}$
IV.	95 p + 5 pr	110 (vrednost = $102\frac{1}{2}$)	+ $7\frac{1}{2}$

tako da je prosečni kapital = 80 p + 20 pr

Za II je razlika -10, za III i IV +10. Za ceo kapital od 400 = 0 - 10 + 10 = 0. Ako se proizvod kapitala od 400 prodao za 440, onda bi se roba koju je proizveo prodala po *svojoj vrednosti*. A to čini 10 odsto. Ali kapital II prodao bi robu za 10£ ispod njene vrednosti, III za $2\frac{1}{2}$ £ iznad njene vrednosti, a za IV za $7\frac{1}{2}$ £ iznad njene vrednosti. Samo roba I prodaje se po svojoj vrednosti ako se prodaje po svojoj ceni koštanja, ravnoj 100 kapitala + 10 profita.

||646| Ali kakav bi odnos nastao usled pada najamnine za četvrtinu?

Za kapital I: Umesto 80 p + 20 pr imamo sada $84\frac{4}{19}p + 15\frac{15}{19}pr$, profit $15\frac{15}{19}$, vrednost proizvoda $115\frac{15}{19}$.

Za kapital II: Za najamninu je izdano samo još 30£ jer $\frac{1}{4}$ od 40 = 10 a 40 - 10 = 30. Proizvod sačinjava 60 p + 30 pr + 30 v (jer je vrednost primenjenog rada = 60£) 30 viška vrednosti na kapital od 90 čini $33\frac{1}{3}$ odsto. Za kapital od 100 je srazmera: $66\frac{2}{3}p + 33\frac{1}{3}pr$, a vrednost proizvoda je $133\frac{1}{3}$. Profitna stopa = $33\frac{1}{3}$ odsto.

Za kapital III: za najamninu izdaje se samo još $11\frac{1}{4}$ jer $\frac{1}{4}$ od 15 = $3\frac{3}{4}$, a 15 - $3\frac{3}{4}$ = $11\frac{1}{4}$. Proizvod bi bio 85 p + $11\frac{1}{4}pr$ a višak vrednosti = $11\frac{1}{4}$. (Vrednost primenjenog rada = $22\frac{1}{2}$.) [$11\frac{1}{4}$] na kapital od 96 $\frac{1}{4}$. A to iznosi $11\frac{53}{77}$ odsto. Za 100 je srazmera: $88\frac{24}{77}p + 11\frac{53}{77}pr$. Profitna stopa = $11\frac{53}{77}$, a vrednost proizvoda = $111\frac{53}{77}$.

Za kapital IV: Tu se za najamninu izdaje $3\frac{3}{4}$ jer $\frac{1}{4}$ od 5 je $1\frac{1}{4}$, a 5 - $1\frac{1}{4}$ = $3\frac{3}{4}$. Proizvod iznosi 95 p + $3\frac{3}{4}pr$ a višak vrednosti = $3\frac{3}{4}$ (jer je vrednost ukupnog rada $7\frac{1}{2}$). Na kapital od 98 $\frac{3}{4}$ dolazi profitna stopa od $3\frac{3}{4}$. To je ravno $3\frac{63}{79}$ odsto. Za 100 je

srazmera: $96^{16}/_{79} p + 3^{63}/_{79} pr$. Profitna stopa = $3^{63}/_{79}$. Vrednost proizvoda = $103^{63}/_{79}$.

Mi bismo, dakle, imali:

	Profitna stopa	cena proizvoda (morala bi biti)	Razlika između cene koštanja i vrednosti
I. $84^{4}/_{19} p + 15^{15}/_{19} pr$	$15^{15}/_{19}$	da bi pro-	116 (vrednost = $115^{15}/_{19}$) + $4/_{19}$
II. $66^{2}/_{3} p + 33^{1}/_{3} pr$	$33^{1}/_{3}$	davali po	116 (vrednost = $133^{1}/_{3}$) - $17^{1}/_{3}$
III. $88^{24}/_{77} p + 11^{53}/_{77} pr$	$11^{53}/_{77}$	istoj ceni	116 (vrednost = $111^{53}/_{77}$) + $4^{24}/_{77}$
IV. $96^{16}/_{79} p + 3^{63}/_{79} pr$	$3^{63}/_{79}$	koštanja	116 (vrednost = $103^{63}/_{79}$) + $12^{16}/_{79}$
Svega	400	64 (ako se zaokrugli razlomak)	

Prosečna profitna stopa iznosi 16 odsto, tačnije nešto više od $16^{1}/_{7}$ odsto. Račun se ne slaže potpuno jer smo jedan razlomak za prosečni profit izostavili, nismo ga uzeli u obzir, usled čega se negativna razlika kod kapitala II pokazuje nešto veća, a [pozitivna] kod kapitala I, III, IV nešto manja. Ali vidimo da će se inače pozitivne i negativne razlike izravnati. Međutim, vidimo i to da će s jedne strane prodaja proizvoda II pasti jače *ispod* njegove vrednosti, a da će se III, a naročito IV popeti *iznad* njihovih vrednosti. Na svaki način, povećanje ili smanjenje za pojedinačni proizvod ne bi bilo toliko kako bi se po tome činilo, jer je u sve četiri kategorije upotrebljeno više rada, pa je otuda u proizvod pretvoreno više postojećanog kapitala, sirovine i mašinerije; povećanje i smanjenje raspodelilo bi se, dakle, na veću masu robe. Međutim, ono bi još uvek bilo znatno.

I tako se pokazalo da bi pad najamnine prouzrokovao dizanje cene koštanja za kapital I, III, IV, za IV veoma znatno. To je isti zakon koji Ricardo razvija kad govori o razlici između opticajnog i stalnog kapitala; ali on time nipošto ne dokazuje, ili ne bi ni mogao da dokaže, da se on može pomiriti sa zakonom vrednosti i da vrednost proizvoda za ukupni kapital ostaje ista.

[[647] Još mnogo složeniji postaje račun i izjednačenje kad bismo uzeli u obzir razlike u organskom sastavu kapitala koje proizlaze iz prometnog procesa. Jer, mi smo u našem računu pretpostavili da ceo predumljeni *postojani kapital* ulazi u proizvod, da ovaj, prema tome, sadrži samo *rabaćenje* stalnog kapitala, na primer u toku godine dana (budući da profit moramo računati na godinu dana). Vrednosti masa proizvoda bile bi inače veoma različite, dok se ovde menjaju samo s promenljivim kapitalom. Drugo, veće razlike nastaju u *masi proizvedenog viška vrednosti* u srazmeri prema predumljenom kapitalu pri jednakoj stopi viška vrednosti, ali različnom vremenu prometa. Ne uzimajući u obzir razliku promenljivog kapitala, mase viška vrednosti odnosile bi se kao mase različnih vrednosti koje je proizveo isti kapital. Profitna stopa stajala bi još mnogo niže tamo gde se relativno veliki deo postojećanog kapitala sastoji iz stalnog kapitala, a mnogo

više tamo gde se relativno veliki deo kapitala sastoji iz opticajnog kapitala; najviša bila bi ona tamo gde je promenljivi kapital relativno veliki prema postojanom kapitalu, u kome je ujedno stalni sastavni deo relativno mali. Ako bi u različnim kapitalima srazmera opticajnog i stalnog kapitala u postojanom kapitalu bila *jednaka*, onda bi odlučila samo razlika između promenljivog i postojanog kapitala. Ako bi srazmera promenljivog kapitala prema postojanom kapitalu bila jednaka, onda bi odlučila samo razlika između opticajnog i stalnog kapitala, samo razlika u granicama samog postojanog kapitala.

Kao što smo videli, profitna stopa zakupca bi u svakom slučaju skočila ako bi usled pojeftinjenja žita opšta profitna stopa nepoljoprivrednog kapitala rasla. Da li bi se njegova profitna stopa neposredno povećala, to je pitanje, i izgleda da zavisi od prirode poboljšanja. Ako bi ova bila takve vrste da bi za najamninu izdati kapital znatno pao prema kapitalu izdatom za mašineriju itd., onda njegova profitna stopa ne bi morala neposredno rasti. Ako bi bila takve vrste da bi zakupcu bilo potrebno za četvrtinu radnika manje, onda bi on prvobitno imao da izda 40£ za najamninu, sada samo 30. Dakle, njegov kapital bi iznosio sada $60p + 30pr$ ili na $100:66\frac{2}{3}p + 33\frac{1}{3}pr$. I pošto rad za koji se plaća 40 daje 20 viška vrednosti, to rad za koji se plaća 30 daje 15, a rad za koji je plaćeno $33\frac{1}{3}$ daje $16\frac{2}{3}$. Tako bi se ovaj organski sastav približio organskom sastavu nepoljoprivrednog kapitala. I on bi u gornjem slučaju pri jednovremenom padu najamnine za četvrtinu pao čak *ispod* njega⁽⁸⁵⁾. U tom slučaju bi renta (apsolutna renta) iščezla.

Posle gornjeg citata o Buchananu Ricardo nastavlja:

«Nadam se da sam dovoljno objasnio da će se jedan *deo kapitala*, dokle god neka zemlja nije svuda i u najvišoj meri obrađena, uvek *ulagati u zemlju* koja ne nosi rentu, i⁽⁸⁶⁾ » da je to onaj deo kapitala *koji određuje cenu žitu* čiji se proizvod kao u manufakturi deli na profit i najamninu. Pošto se, dakle, cena žita koja ne nosi rentu određuje troškovima njegove proizvodnje, to se ti troškovi ne mogu plaćati iz rente. Posledica porasta ovih troškova je, prema tome, viša cena, a ne niža renta.» (Isto, str. 293.)

Pošto je apsolutna renta ravna suvišku vrednosti poljoprivrednog proizvoda preko njegove cene proizvodnje, onda je jasno da sve što smanjuje *ukupnu količinu* rada, potrebnu za proizvodnju žita itd., smanjuje i rentu, jer smanjuje vrednost, dakle suvišak vrednosti preko cene proizvodnje. Ukoliko se ta cena proizvodnje sastoji iz plaćenih izdataka, njen pad je istovetan s padom vrednosti i zbiva se jednovremeno s njim. Ali ukoliko je cena proizvodnje (ili troškovi proizvodnje) ravna predumljenom kapitalu plus prosečni profit, stvar stoji baš obrnuto. Tržišna vrednost proizvoda pada, ali onaj njen deo koji je ravan ceni proizvodnje raste ako raste opšta profitna stopa usled padanja tržišne vrednosti žita. Renta, dakle, pada jer troškovi proizvodnje rastu u tome smislu u kome ih Ricardo uzima kad o tome

govori. Poboljšanja u poljoprivredi koja prouzrokuju uvećanje postojanog kapitala prema promenljivom kapitalu znatno bi oborila rentu, čak i kad bi ukupna količina upotrebljenog rada samo neznatno pala, ili tako neznatno pala da ne bi imala nikakvog uticaja na najamninu (nikakvog neposrednog uticaja na višak vrednosti). Ako se usled ovih poboljšanja kapital $60p + 40pr$ pretvara u $66\frac{2}{3}p + 33\frac{1}{3}pr$ (na primer usled povećanja najamnine prouzrokovanog emigracijom, ratom, otkrićem novih tržišta, prosperitetom u nepoljoprivrednoj industriji [ili pak usled] konkurencije inostranog žita: u takvim slučajevima zakupac bi mogao biti pobuden da traži sredstvo za primenu više postojanog kapitala a manje promenljivog; te iste okolnosti mogle bi posle poboljšanja nastaviti da deluju i zato najamnina ne bi pala i pored poboljšanja), ||648| pala bi vrednost poljoprivrednog proizvoda od 120 na $116\frac{2}{3}$. Dakle, za $3\frac{1}{3}$. Profitna stopa ostala bi i dalje 10 odsto. Renta bi pala od 10 na $6\frac{2}{3}$, i to bi do ovoga pada došlo bez ikakvog pada u najamnini.

Apsolutna renta može rasti zato što usled daljeg napretka u industriji opšta profitna stopa pada. Profitna stopa može da pada usled toga što raste renta, jer raste vrednost poljoprivrednog proizvoda a time i razlika između njegove vrednosti i njegove cene koštanja. (U isto vreme profitna stopa pada jer najamnina raste.)

Apsolutna renta može padati zato što pada vrednost poljoprivrednog proizvoda i raste opšta profitna stopa. Ona može padati zato što vrednost poljoprivrednog proizvoda pada usled promene u organskom sastavu kapitala, a da profitna stopa ne raste. Ona može potpuno iščeznuti čim se *vrednost poljoprivrednog proizvoda izjednači s cenom koštanja*, dakle čim poljoprivredni kapital bude istog sastava kao i nepoljoprivredni prosečni kapital.

Ricardova postavka bila bi tačna samo ovako izražena: Ako je vrednost poljoprivrednog proizvoda ravna njegovoj ceni koštanja, onda apsolutna renta ne postoji. No ona je kod njega pogrešna jer on kaže: Apsolutna renta ne postoji jer su vrednost i cena koštanja uopšte identični, kako u industriji tako i u poljoprivredi*. Poljoprivreda bi pre pripadala nekoj izuzetnoj privrednoj klasi kad bi vrednost i cena koštanja bili u njoj identični.

Dopuštajući da ne postoji zemlja koja ne donosi rentu, Ricardo misli da čini mnogo ako se oslanja na to da postoje i doze kapitala koje se ulažu u zemlju a da ne plaćaju rentu. Za teoriju je kako ova tako i druga činjenica bez značaja. Pravo pitanje je ovo: Da li proizvodi

* ||663| (Da Ricardo svesno identifikuje *vrednost i troškove proizvodnje* [pokuza je sledeći pasus]: «Izgleda da gospodin Malthus misli da je sastavni deo mogao učenja identifikovanje *troškova i vrednosti* jedne stvari. To je tačno ako pod troškovima on razume '*troškove proizvodnje uključujući profit*.' (Isto, str. 46, napomena.) ||663|

tih zemalja ili tih kapitala određuju tržišnu vrednost? Ili ne moraju li oni, naprotiv, svoje proizvode prodavati *ispod* njihove vrednosti, jer se njihov dodatni dovoz može prodavati samo *po* toj bez njih određenoj tržišnoj vrednosti, a ne *iznad* nje? Kod doza kapitala stvar je prosta, jer tu za *dodatne doze zemljišna svojina* (prema) zakupcu *ne postoji*, pa on kao kapitalista ima da gleda samo na cenu koštanja, štaviše, ako on lično poseduje dodatni kapital, za njega je još uvek probitačnije da ga čak i ispod prosečnog profita ulaže u svoj zakup nego da ga *pozajmljuje* pa da vuče samo kamatu, a ne i profit. Što se zemlje tiče, to one zemlje koje ne nose rentu sačinjavaju sastavne delove kompleksa dobara koja plaćaju rentu; one se od njih ne mogu odvajati, već se izdaju pod zakup zajedno s njima, mada se izolovane za sebe ne mogu izdavati pod zakup nekom kapitalističkom zakupcu (ali se zato mogu iznajmljivati kotedžerima, pa i sitnim kapitalistima). Za te komadiće zemlje takođe ne postoji »zemljišna svojina« prema zakupcu. Ili neka ih zemljovlasnik sam obrađuje. Zakupac za njih ne može plaćati rentu, a *džabe* ih zemljoposednik ne iznajmljuje, osim ako izuzetno želi da svoju zemlju na taj način bez troškova učini ziratnom.

Drukčije bi stajala stvar kad bi u nekoj zemlji sastav poljoprivrednog kapitala bio jednak s prosečnim sastavom nepoljoprivrednog kapitala, što pretpostavlja visoki razvitak poljoprivrede ili nizak razvitak industrije. U tom slučaju bila bi vrednost poljoprivrednog proizvoda ravna njegovoj ceni koštanja. Tada bi se samo diferencijalna renta mogla plaćati. Zemlje koje ne daju diferencijalnu rentu nego bi mogle donositi *samo* apsolutnu rentu, ne bi tada mogle plaćati rentu. Jer kada zakupac prodaje proizvode sa tih zemalja po njihovoj vrednosti, oni pokrivaju samo njegovu cenu koštanja. *On* stoga ne plaća rentu. Zemljoposednik mora tada sam da obrađuje te zemlje ili da pod nazivom zakupnine naplati deo profita, pa čak i najamnine svoga zakupca. Što takav slučaj postoji u jednoj zemlji, ne sprečava postojanje suprotne pojave u nekoj drugoj zemlji. Ali tamo gde je industrija — dakle kapitalistička proizvodnja — na niskom stepenu razvitka, tu ne postoje kapitalistički zakupci koji pretpostavljaju kapitalističku proizvodnju na selu. Tu tada dolaze u obzir sasvim drugi odnosi nego što je ekonomska organizacija u kojoj zemljišna svojina postoji ekonomski kao zemljišna renta.

Ricardo kaže u istoj XVII glavi:

«Sirovi proizvodi nemaju monopolsku cenu, jer tržišnu cenu ječma i pšenice određuju isto tako njihovi *troškovi proizvodnje* kao i tržišnu cenu sukna ili platna. Jedina razlika je ta što samo jedan *deo* u poljoprivredi upotrebljenog *kapitala* određuje cenu žita, naime onaj deo koji ne plaća rentu; dok se kod *proizvodnje manufakture robe* svaki *deo kapitala* upotrebljava s *jednakim rezultatom*; i pošto *nijedan njegov deo ne plaća rentu*, to *svaki deo na isti način određuje cenu.*» (Isto, str. 290 -291.)

Ova tvrdnja da se svaki deo kapitala upotrebljava sa jednakim rezultatom i da nijedan ne plaća rentu (koja se tu, međutim, zove ekstraprofit) ne samo da je pogrešna nego ju je, kao što smo ranije videli, §650^[**] i sam Ricardo opovrgao.

Sad prelazimo na izlaganje Ricardove teorije viška vrednosti.

[B. Problem viška vrednosti kod Ricarda]

1. Količina rada i vrednost rada.

[*Nerešivost problema razmene rada za kapital kako ga Ricardo izlaže*]

Ricardo počinje već prvu glavu »O vrednosti« Prvim odsekom sa naslovom:

»Vrednost neke robe ili količina svake druge robe za koju se ona razmenjuje, zavisi od relativne *količine rada* koja je potrebna za njeno proizvođenje, a ne od manje ili veće naknade koja se plaća za *taj rad*.« (Isto, str. 1.)

Na način koji je karakterističan za celo njegovo istraživanje, Ricardo počinje ovde svoju knjigu time da određivanje vrednosti roba radnim vremenom *ne* protivreći *najamnini* ili različnoj kompenzaciji za to radno vreme ili za tu količinu rada. On se od samog početka okreće protiv Smitha, koji brka određivanje vrednosti roba srazmernom *količinom rada* potrebnom za njihovu proizvodnju s *vrednošću rada* (ili s nagrađivanjem rada).

Jasno je da na srazmernu količinu rada koja je sadržana u dvema vrstama robe A i B apsolutno neće uticati to da li radnici koji proizvode A i B dobijaju mnogo ili malo od proizvoda svoga rada. Vrednost A i B određena je *količinom rada* koju staje njihova proizvodnja a ne *troškovima za rad* koje su imali posednici proizvoda A i B. Količina rada i vrednost rada dve su različne stvari. Količina rada koja je u A i B srazmerno sadržana nema nikakve veze s tim koliko su rada sadržanog u A i B posednici proizvoda A i B *platili* ili *i sami obavili*. A i B se ne razmenjuju u srazmeri prema *plaćenom radu* koji sadrže, nego u srazmeri prema ukupnoj količini rada koji sadrže, plaćenog ili neplaćenog.

»Adam Smith koji je prvobitni izvor razmenske vrednosti tako tačno definisao i koji je, prema tome, bio dužan da se dosledno pridržava toga da sve stvari imaju manju ili veću vrednost srazmerno tome da li je manje ili više rada upotrebljeno za njihovu proizvodnju, sam je postavio još jedno merilo vrednosti, i govori o tome da su stvari manje ili više vredne prema tome da li se mogu *razmeniti za manje ili više od te mere vrednosti* . . . kao da su to dva izraza istog značenja, i

kao da bi čovek, ako se proizvodnost njegovog rada udvostruči, pa on stoga može da proizvede dvostruku količinu neke robe, zbog toga dobio u razmenu za to (naime za svoj rad) »dvostruko veću količinu negoli ranije. Kad bi to stvarno bilo tačno, kad bi nagrada radnika uvek bila srazmerna veličini njegovog proizvoda, onda bi količina rada koja se troši na proizvodnju neke robe i količina rada koja se tom robom može kupiti bile među sobom jednake i svaka od njih merila bi promene u vrednosti drugih stvari s istom tačnošću; ali one nisu jednake . . .» (Isto, str 5.)

Adam Smith nigde ne tvrdi da »su to dva izraza istoga značenja«. On obrnuto kaže: Pošto u kapitalističkoj proizvodnji radnikova najamnina nije više jednaka s njegovim proizvodom, pošto su, dakle, količina rada koju neka roba staje i količina robe koju radnik tim radom može kupiti, dve različite stvari, to *upravo s toga razloga* relativna količina rada koja je u robama sadržana prestaje da određuje njenu vrednost, ona se, naprotiv, određuje *vrednošću rada*, količinom rada koju mogu da kupim ili kojom mogu da raspoložem određenom masom robe. Zato *vrednost rada* postaje merom vrednosti, a ne *relativna količina* rada. Ricardo odgovara Adamu Smithu pravilno da na *relativnu količinu rada* koja je sadržana u dvema robama nipošto ne utiče to koliko će od te količine rada pripasti samim radnicima, to jest kako će taj rad biti nagrađen; da, prema tome, ako je *relativna količina rada* bila mera za vrednost robe *do* pojavljivanja najamnine (najamnine koja se razlikuje od vrednosti samog proizvoda) — nema nikakvog razloga zašto ona ne bi to ostala i *posle* pojavljivanja najamnine. On tačno odgovara da je Adam Smith mogao upotrebljavati oba izraza dok su oni bili ekvivalentni; ali da to nije razlog da se upotrebljava pogrešan izraz umesto pravilnog čim su oni prestali da budu ekvivalentni.

Ali Ricardo nije time nipošto rešio problem šta je unutrašnji razlog Smithove protivrečnosti. *Vrednost rada* i *količina rada* ostaju »izrazi istog značenja« ukoliko je reč o *opredmećenom radu*. [651] One prestaju to da budu čim se *opredmećeni rad* i *živi rad* razmenjuju.

Dve robe razmenjuju se srazmerno *radu koji je u njima opredmećen*. Jednake količine opredmećenog rada razmenjuju se među sobom. Radno vreme je njihova mera vrednosti, ali one baš zbog toga »imaju manju ili veću vrednost prema tome da li će u srazmeri prema tome merilu razmeniti više ili manje«. Ako roba A sadrži jedan radni dan, onda se ona razmenjuje za koju bilo količinu robe koja sadrži isto tako jedan radni dan, i ona ima »manju ili veću vrednost« u srazmeri u kojoj se ona razmenjuje za manje ili više opredmećenog rada u ostalim robama, jer taj odnos razmene izražava relativnu količinu rada, identičan je s relativnom količinom rada koji sama ta roba sadrži.

No sad je najamni rad *roba*. On je, štaviše, osnovica na kojoj se vrši proizvodnja *proizvoda* kao *roba*. I za njega ne važi *zakon vrednosti*. Prema tome, on uopšte ne vlada kapitalističkom proizvodnjom. Tu je protivrečnost. To je jedan problem za Adama Smitha. Drugi problem,

koji kasnije nalazimo dalje razvijen kod Malthusa, (sastoji se u činjenici da) *iskorišćavanje* neke robe (kao kapitala) ne stoji u srazmeri s tim koliko rada ona sadrži, nego s tim kojom količinom *tuđeg rada* raspolaže, daje vlast nad *većom količinom* tuđeg rada nego što sama sadrži. To je stvarno drugi skriveni motiv tvrdnje: S pojavom kapitalističke proizvodnje vrednost robe ne određuje se radom koji roba sadrži, nego živim radom kojim ona komanduje, dakle *vrednošću rada*.

Ricardo jednostavno odgovara da je to već tako u kapitalističkoj proizvodnji. On ne samo da problem ne rešava. On ga kod Adama Smitha i ne oseća. Shodno celom planu njegovog istraživanja njemu je dovoljno da pokaže da promenljiva vrednost rada — ukratko najamnina — *ne ukida* određivanje vrednosti *roba* koje se razlikuju od samog rada relativnom količinom rada koje one sadrže. *»One nisu jednake*, naime, *»količina rada koja se troši na proizvođenje neke robe, i količina rada koja bi se tom robom mogla kupiti*«. On se zadovoljava konstatovanjem ove činjenice. Ali čime se razlikuje roba-rad od drugih roba? Prva je *živi rad*, druga — *opredmećeni rad*. To su, dakle, samo dva različna oblika rada. Pošto je razlika samo formalna, zašto zakon koji važi za jedan oblik ne važi za drugi oblik? Ricardo ne odgovara na to pitanje, on ga čak i ne postavlja.

Ništa mu ne pomaže kad veli:

«Zar vrednost rada nije . . . promenljiva; pošto na nju, kao i na sve druge stvari» (trebalo je reći robe) «ne utiče samo odnos između ponude i tražnje, koji se stalno menja sa svakom promenom u stanju zajednice, nego i promena u ceni namirnica i drugih životnih sredstava na koje se *najamnina* troši?» (Isto, str. 7.)

To što se cena rada, slično ceni drugih roba, menja s ponudom i tražnjom, ne dokazuje prema samom Ricardovom shvatanju ništa kad je reč o *vrednosti* rada, kao što ta promena cene u vezi s ponudom i tražnjom ne dokazuje ništa ni o vrednosti drugih roba. Ali to što na *»najamninu*«, što je samo drugi izraz za vrednost rada, utiče *»promena u ceni namirnica i drugih životnih sredstava na koje se najamnina troši*«, to isto tako ne dokazuje zašto je vrednost rada drukčije određena (ili izgleda drukčije određena) negoli vrednost drugih roba. Jer i na ove utiče promena u ceni drugih roba koje ulaze u njihovu proizvodnju, za koje se one *razmenjuju*. A *izdavanje* najamnine za namirnice i druga životna sredstva ne znači ništa drugo do *razmenu* vrednosti rada za hranu i životna sredstva. Pitanje je upravo u tome zašto se *rad i roba za koje se on razmenjuje* ne razmenjuju po zakonu vrednosti, po relativnim količinama rada?

Pitanje ovako postavljeno samo po sebi je nerešljivo — ako se *zakon vrednosti pretpostavlja*, a nerešljivo je zato što se *rad* kao takav pretpostavlja *robi*, određena količina neposrednog rada kao takvog određenoj količini opredmećenog rada.

Ova slabost Ricardovog izlaganja doprinela je, kao što ćemo kasnije videti, raspadu Ricardove škole i dovela je do apsurdnih hipoteza.

||652| Wakefield kaže s pravom:

«Ako posmatramo *rad* kao *robu*, a *kapital*, proizvod rada, kao drugu robu, onda će se, ako bi se *vrednosti ove dve vrste robe određivale jednakim količinama rada*, neka data količina rada na svaki način razmenjivati za onu količinu kapitala koja bi bila proizvedena i jednakom količinom rada; *prošli rad . . . razmenjivao bi se uvek za jednaku količinu sadašnjeg rada*. Ali vrednost rada u odnosu prema drugoj robi, bar ukoliko najamnina sačinjava udeo u proizvodu, *ne određuje se jednakom količinom rada*, nego odnosom ponude i tražnje.» (E. G. Wakefield, napomena na str. 230 u I t. njegovog izdanja Smithovog dela *Wealth of Nations*, London 1836.)

To je jedan od omiljenih predmeta i *Baileya*; to treba još pogledati. A i *Saya*, kome je to jako drago što tu odjednom ponuda i tražnja treba da odlučuju.

Ovde bi trebalo još napomenuti: Glava I, *odsek 3* nosi naslov:

«Na vrednost neke robe ne utiče samo *rad* koji se na nju *neposredno troši* nego i onaj *rad* koji se troši na oruđa, alate i zgrade kojima se taj rad pomaže.» [David Ricardo, *On the Principles . . .*, London 1821, str. 16.]

Dakle, vrednost neke robe određena je podjednako količinom *opredmećenog (prošlog)* rada koji je potreban za njenu proizvodnju, kao i količinom *živog (sadašnjeg)* rada koji je potreban za njenu proizvodnju. Drugim rečima: količine rada nisu nipošto zavisne od *formalne razlike* da li je rad opredmećen ili živ, prošli ili sadašnji (neposredni). Ako ta razlika nema značaja pri određivanju vrednosti roba, zašto ona postaje tako presudno važna kad se prošli rad (kapital) razmenjuje za živi rad? Zašto bi ona tu ukidala zakon vrednosti kad je razlika *kao takva*, kao što se kod robe pokazuje, bez značaja za određivanje vrednosti? Ricardo ne odgovara na to pitanje, on ga čak i ne postavlja.

2. Vrednost radne snage. Vrednost rada.

[Ricardovo brkanje rada i radne snage.
Konceptija »prirodne cene rada«]

Da bi odredio višak vrednosti, Ricardo, kao i fiziokrati, Adam Smith itd., mora pre svega odrediti *vrednost radne snage*, ili kako on to kaže, povodeći se za Adamom Smithom i njegovim prethodnicima, *vrednost rada*.

Kako se pak određuje *vrednost* ili *prirodna cena* rada? Prema *Ricardovom* shvatanju, naime, *prirodna cena* nije ništa drugo do *novčani izraz vrednosti*.

«Kao i sve druge stvari koje se kupuju i prodaju, i čija količina može da se poveća ili smanji» (to jest kao i sve druge robe), «tako i *rad* ima svoju prirodnu i svoju tržišnu cenu. *Prirodna cena rada* je ona cena koja je potrebna da bi radnici uopšte mogli da žive i da se množe, bez povećanja ili smanjenja.» (Trebalo bi da glasi: s onom stopom povećanja koju iziskuje prosečni napredak proizvodnje.) «Sposobnost radnika da izdržava sebe i svoju porodicu, koja je potrebna da bi se broj radnika održao na istoj visini . . . zavisi od *cene namirnica kao i drugih za život potrebnih sredstava i udobnosti koji su potrebni za izdržavanje radnika i njegove porodice*. Ako raste cena namirnicama i potrebnim životnim sredstvima, onda će rasti i prirodna cena rada; padne li njihova cena, pašće i prirodna cena rada.» (Isto, str. 86.)

«Ne treba misliti da je prirodna cena rada, čak i kada se meri namirnicama i potrebnim životnim sredstvima, apsolutno utvrđena i stalna. Ona se menja u raznim vremenima u istoj zemlji, i veoma se znatno razlikuje u raznim zemljama. Uglavnom, ona zavisi od navika i običaja naroda.» (Isto, str. 91.)

Vrednost rada određuje se, dakle, *životnim sredstvima* koja su u nekom datom društvu tradicionalno *potrebna* za izdržavanje i množenje radnika.

Ali zašto? Po kome zakonu je *vrednost rada* tako određena?

Ricardo, u stvari, nema na to nikakvog odgovora, osim da zakon ponude i tražnje svodi prosečnu cenu rada na životna sredstva koja su potrebna za izdržavanje radnikovo (koja su nekom određenom društvu fizički i socijalno potrebna). [653] Ovdje, u jednoj od osnova celog sistema, on određuje *vrednost ponudom i tražnjom*, kao što Say pakosno primećuje. (Vidi prevod Constanciao).^[87]

Umesto o *radu*, trebalo je da govori o radnoj *snazi*. Ali time bi se i *kapital* predstavio kao predmetni uslovi rada, koji kao osamostaljena sila istupaju prema radniku. I kapital bi se istog časa predstavio kao *određeni društveni odnos*. A ovako ga Ricardo razlikuje samo kao « *akumulisani rad*» od « *neposrednog rada*». I on je nešto samo predmetno, samo element u *procesu rada*, iz čega se odnos rada i kapitala, najamnine i profita, ne može nikada više razviti.

« *Kapital* je onaj deo bogatstva neke zemlje koji se upotrebljava u proizvodnji i koji se sastoji iz hrane, odeće, alata, sirovina, mašinerije itd. koji su potrebni da bi se rad stavio u dejstvo.» (Isto, str. 89.) « *Manje kapitala, što je isto što i manje rada.*» (Isto, str. 73.) « *Rad i kapital, to jest akumulisani rad.*» (Isto, str. 449.)

Skok koji Ricardo tu čini, tačno je osetio *Bailey*:

«Gospodin Ricardo dosta vešto izbegava jednu teškoću, koja na prvi pogled ugrožava njegovo učenje, da vrednost zavisi od količine rada upotrebljene u proiz-

vodnji. Ako se to načelo dosledno sprovodi, onda se dolazi do zaključka da *vrednost rada* zavisi od *količine rada* koja je upotrebljena na njegovu proizvodnju — to je očigledno besmisleno. Stoga Ricardo jednim većtim obrtom dovodi vrednost rada u zavisnost od količine rada koja je potrebna da bi se proizvela najamnina, ili, da se poslužimo njegovim rečima, on tvrdi da se *vrednost rada ima meriti* količinom rada koja je potrebna da bi se proizvela najamnina, pod čim on razume količinu rada koja je potrebna da bi se proizveo novac ili roba koje radnik dobija. Isto tako bi se moglo reći: da se vrednost sukna ne meri količinom rada koja se upotrebljava u njegovoj proizvodnji, nego onom količinom rada koja se upotrebljava da bi se proizvelo srebro za koje se sukno razmenjuje.* (*A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value etc.*, London 1825, str. 50/51.)

Ovaj prigovor je *bukvalno* tačan. Ricardo razlikuje *nominalnu* i *realnu najamninu*. Nominalna najamnina je najamnina izražena u novcu, novčana najamnina.

Nominalna najamnina je «količina funti sterlinga koja se radniku plaća tokom godine», a *realna najamnina* je «broj radnih dana koji su potrebni da bi se te funte dobile». (Ricardo, isto, str. 152.)

Pošto je najamnina jednaka s radnikovim potrebnim životnim sredstvima, a vrednost te najamnine (realne najamnine) jednaka je s vrednošću tih životnih sredstava, onda je očigledno i vrednost tih životnih sredstava jednaka s realnom najamninom, jednaka s radom, kojim ona može da raspolaže. Ako se menja vrednost životnih sredstava, onda se menja i vrednost realne najamnine. Uzmimo da se životna sredstva radnikova sastoje samo iz žita, i da je njegova potrebna količina životnih sredstava 1 kvarter žita mesečno. Onda je vrednost njegove najamnine jednaka s vrednošću 1 kvartera žita; ako vrednost kvartera žita raste ili pada, onda raste ili pada vrednost mesečnog rada. Ali ma kako vrednost kvartera žita rasla ili padala (ma koliko rada sadržavao kvarter žita), on je uvek jednak s vrednošću jednomesečnog rada.

I u tome je *skriveni razlog* zašto Adam Smith kaže da se s pojavom kapitala, pa prema tome i najamnog rada, vrednost proizvoda reguliše ne količinom rada utrošenog na njegovu proizvodnju, nego količinom rada kojom taj proizvod može da komanduje. Vrednost žita (i ostalih životnih sredstava) koja je određena radnim vremenom menja se; ali dok se plaća prirodna cena rada, količina rada kojom komanduje kvarter žita ostaje ista. *Upoređen sa žitom*, rad ima, dakle, *permanentnu relativnu vrednost*. Zato je i kod Smitha vrednost rada i vrednost žita (kao predstavnik hrane uopšte; vidi: Deacon Hume)^[88], merilo vrednosti, jer određena količina žita, dok se plaća prirodna cena rada, komanduje određenom količinom rada, ma kolika bila količina rada koja se troši na kvarter žita. Ista količina rada komanduje uvek istom *upotrebnom vrednošću*, ili, tačnije rečeno, ista upotrebnost vrednost komanduje uvek *istom količinom rada*.

Time i sam Ricardo određuje vrednost rada, njegovu prirodnu cenu. On kaže: kvarter žita ima veoma različnu vrednost, iako uvek komanduje istom količinom rada ili ista količina rada njime komanduje. Da, kaže Adam Smith: Ma kako se menjala vrednost kvartera pšenice određena radnim vremenom, radnik mora da plaća (da žrtvuje) svagda istu količinu rada da bi ga kupio. Dakle, menja se vrednost žita, ali vrednost rada se ne menja, jer mesec dana rada ravan je kvarteru žita. Pa i vrednost žita menja se samo ukoliko posmatramo rad koji je potreban za njegovu proizvodnju. Ali ako posmatramo količinu rada za koju se on razmenjuje, koju on pokreće, onda se njegova vrednost ne menja. I baš zato je količina rada za koju se kvarter žita razmenjuje *merilo vrednosti*. Ali vrednosti drugih roba odnose se prema radu kao što se odnose prema žitu. Data količina žita komanduje datom količinom rada. Data količina svake druge robe komanduje izvesnom količinom žita. Prema tome se svaka druga roba, ili, bolje reći, vrednost svake druge robe izražava onom količinom rada kojom ona komanduje, budući da se ona izražava količinom žita kojom komanduje, a poslednja se izražava količinom rada kojom ona komanduje.

Ali kako je određen odnos vrednosti drugih roba prema žitu (potrebnom životnom sredstvu)? Količinom rada kojom one komanduju. A kako je određena količina rada kojom one komanduju? Količinom žita kojom rad komanduje. Smith tu nužno upada u cercle vicieux. (Iako on, uzgred rečeno, *nikad* ne upotrebljava ovu meru vrednosti gde stvarno razvija svoju misao.) Ali kad on i Ricardo kažu da je rad *osnova vrednosti* robe, dok je *relativna količina rada* koja je potrebna za njenu proizvodnju ona mera koja određuje količine dobara koje se u razmeni moraju dati jedna za drugu (Ricardo, isto, str. 80), — onda tu Smith ipak brka, kao što i Ricardo to često čini, rad, tu *unutrašnju* meru sa *spoljašnom merom*, s *novcem*, što već pretpostavlja određivanje vrednosti.

Adam Smith greši kad iz okolnosti što se određena količina rada može razmeniti za određenu količinu upotrebnih vrednosti zaključuje da je ta *određena količina rada* mera vrednosti, da ima stalno *istu vrednost*, dok ista količina upotrebnih vrednosti može da predstavlja veoma različnu razmensku vrednost. Ali Ricardo greši dvostruko, prvo, što ne razume problem koji je uzrok Smithove zablude; drugo, što on sam, bez ikakve veze sa zakonom robnih vrednosti i pribegavanjem zakonu ponude i tražnje, određuje *vrednost rada* ne količinom rada koja se troši na *proizvodnju radne snage*, nego količinom rada koja se troši na proizvodnju radniku pripadajuće najamnine, dakle, u stvari, kaže: vrednost rada određena je vrednošću zlata koje se za nj plaća. A čime je ona određena? Čime masa zlata koja se plaća? Količinom upotrebnih vrednosti koja komanduje određenom količinom rada ili kojom komanduje ta količina rada, čime on *bukvalno* upada u nedoslednost koju zamera Adamu Smithu.

Kao što smo videli, to ga ujedno sprečava da — shodno zakonu robne razmene — shvati specifičnu razliku između *robe* i *kapitala*, razliku u razmeni između robe za robu i kapitala za robu.

Više navedeni primer bio je ovaj: 1 kvarter žita = mesec dana rada, pretpostavimo da mesec dana rada = 30 radnih dana. (Radni dan = 12 sati.) U ovom slučaju vrednost 1 kvartera žita je manja od 30 radnih dana. Ako bi 1 kvarter žita bio proizvod 30 radnih dana, vrednost rada bi bila ravna njegovom proizvodu. Dakle, ne bi bilo nikakvog viška vrednosti i stoga nikakvog profita. Ne bi bilo nikakvog kapitala. U stvari, dakle, vrednost 1 kvartera žita bila bi uvek manja od 30 radnih dana, ako je on najamnina za 30 radnih dana. Višak vrednosti zavisi od toga za koliko je ona manja. Na primer, 1 kvarter žita = 25 radnih dana. Tada je višak vrednosti = 5 radnih dana = $\frac{1}{6}$ ukupnog radnog vremena. Ako je 1 kvarter (8 bušela) = 25 radnih dana, onda je 30 radnih dana = 1 kvarter $1\frac{3}{5}$ bušela. Vrednost 30 radnih dana (to jest najamnina) je dakle vazda manja od vrednosti proizvoda u kome je sadržano 30 radnih dana. Vrednost žita je, prema tome, određena ne ||655| radom kojim ona komanduje, za koji se razmenjuje, nego radom koji je u njemu sadržan. Naprotiv, vrednost 30 danu rada je vazda određena 1 kvarterom žita, ma kakve vrednosti on bio.

3. Višak vrednosti [Odsustvo analize porekla viška vrednosti kod Ricarda. Ricardovo shvatanje o radnom danu kao stalnoj veličini]

Ne uzimajući u obzir to što rad brka s radnom snagom, Ricardo tačno određuje prosečnu najamninu ili vrednost rada. Ona, naime, nije određena, kaže on, ni novcem ni životnim sredstvima koje radnik prima, nego radnim vremenom koje staje njihova proizvodnja, količinom rada koja je opredmećena u radnikovim životnim sredstvima. Ricardo to naziva *realnom najamninom*. (Vidi kasnije.)

Ova odredba je, uostalom, kod njega neizbežna. Pošto je vrednost rada određena *vrednošću potrebnih životnih sredstava* na koje se ta vrednost ima utrošiti, a *vrednost potrebnih životnih sredstava* kao i svih drugih roba, određena na njih utrošenom količinom rada, onda otuda sledi samo od sebe da je vrednost rada jednaka s vrednošću potrebnih životnih sredstava, jednaka s *količinom rada utrošenom na njih*.

Ma koliko da je ova formula tačna (izuzev neposrednog protivstavljanja rada i kapitala), ona ipak nije dovoljna. Pojedinačni radnik u naknadu za svoju najamninu *reprodukuje* — s obzirom na kontinuitet ovoga procesa —; [on] *proizvodi* doduše ne neposredno proizvode od kojih živi (on može da proizvodi proizvode koji uopšte

ne ulaze u njegovu potrošnju, pa čak i kad proizvodi potrebna životna sredstva, on proizvodi, usled podele rada, samo jednu vrstu životnih sredstava, na primer žito i daje mu samo jedan oblik (na primer oblik žita, a ne oblik hleba)), ali on *proizvodi* robu u *vrednosti* svojih životnih sredstava ili on proizvodi *vrednost* svojih životnih sredstava. To, dakle, znači, ako posmatramo njegovu dnevnu prosečnu potrošnju: radno vreme koje njegova dnevna životna sredstva sadrže čini deo *njegovog radnog dana*. On radi jedan deo dana da bi reprodukovao vrednost svojih životnih sredstava; za taj deo radnog dana proizvedena roba ima istu vrednost, odnosno predstavlja radno vreme *iste veličine* kao što je ono koje sadrži njegova dnevna životna sredstva. *Od vrednosti tih životnih sredstava* (dakle od društvene proizvodnosti rada, a ne od proizvodnosti pojedine grane u kojoj radi) *zavisi koliki je deo njegovog radnog dana* posvećen reprodukciji ili produkciji *vrednosti*, to jest ekvivalenta za njegova životna sredstva.

Ricardo, naravno, pretpostavlja da je radno vreme sadržano u dnevnim životnim sredstvima jednako s dnevnim radnim vremenom koje radnik mora da radi da bi reprodukovao vrednost tih životnih sredstava. Ali time što *neposredno* ne prikazuje jedan *deo* radnikovog *radnog dana* kao reprodukciju vrednosti njegove sopstvene radne snage, on unosi teškoću i zamagľuje jasno razumevanje toga odnosa. Iz toga nastaje dvostruka pometnja. *Poreklo viška vrednosti* postaje nejasno, i zbog toga Ricardu njegovi sledbenici prigovaraju da on nije shvatio prirodu viška vrednosti, da je nije razvio. Zbog toga delom i sholastički pokušaji ovih sledbenika da ga objasne. Ali pošto se na taj način poreklo i priroda viška vrednosti ne formulišu jasno, višak rada plus potrebni rad, ukratko *ukupni radni dan*, posmatraju se kao fiksne veličine, gube se iz vida razlike u veličini viška vrednosti, ostaje neshvaćena proizvodnost kapitala, *prinuda na višak rada*, s jedne strane u smislu apsolutnog viška rada, a zatim — njegov unutrašnji nagon za skraćanjem potrebnog radnog vremena; jednom reći, ne izlaže se *istorijsko* opravdanje kapitala. Adam Smith je, naprotiv, već dao tačnu formulu. Kao što je važno bilo vrednost svesti na rad, isto tako važno je bilo višak vrednosti svesti na višak rada, i to sasvim određenim rećima.

Ricardo polazi od postojeće činjenice kapitalističke proizvodnje. Vrednost rada je manja od vrednosti proizvoda koju on stvara. Vrednost proizvoda je zato veća od vrednosti rada koji ga proizvodi, ili od vrednosti najamnine. Suvišak vrednosti proizvoda *nad* vrednošću najamnine ravan je višku vrednosti. (Ricardo kaže pogrešno *profitu*, ali on tu identifikuje, kao što je napred rećeno, profit s viškom vrednosti i govori u stvari o ovom drugom.) Da je vrednost proizvoda veća od vrednosti najamnine za njega je to činjenica. Kako ova činjenica nastaje, ostaje nejasno. Ukupni radni dan *je* veći od dela radnog dana koji se iziskuje za proizvodnju najamnine. Zašto? To se ne vidi. Otuda se *veličina ukupnog radnog dana* pogrešno uzima kao

stalna, iz čega slede direktno pogrešni zaključci. Uvećanje ili smanjenje viška vrednosti može se stoga objasniti *samo* iz rastuće ili padajuće proizvodnosti društvenog rada koji proizvodi životna sredstva. To jest, shvata se samo relativni višak vrednosti.

||656| Ako bi radniku bio potreban ceo njegov dan da proizvede svoja životna sredstva (to jest robu u vrednosti svojih sopstvenih životnih sredstava), jasno je da ne bi bio mogućan nikakav višak vrednosti, dakle nikakva kapitalistička proizvodnja i nikakav najamni rad. Da bi ovaj postojao, proizvodnost društvenog rada mora biti dovoljno razvijena da bi postojao neki suvišak ukupnog radnog dana nad radnim vremenom potrebnim za reprodukciju najamnine, *višak rada* koje bilo veličine. Ali je isto tako jasno da ako, s jedne strane, pri datom radnom vremenu (datoj veličini radnog dana) proizvodnost rada [može da bude veoma različita, da] s druge strane pri datoju proizvodnosti i radno vreme, veličina radnog dana može takođe da bude veoma različita. Zatim je jasno, ako se mora pretpostaviti izvestan razvitak proizvodnosti rada da bi *višak rada* mogao da postoji, da sama *mogućnost* toga viška rada (dakle postojanje onog potrebnog minimuma proizvodnosti rada) još ne stvara i njegovu *stvarnost*. Radnik se tek mora *prinuditi* da radi preko one veličine, a tu prinudu vrši kapital. Toga nema kod Ricarda, otuda i cela borba oko određivanja normalnog radnog dana.

Na niskom stupnju razvitka društvene proizvodnosti rada gde je, dakle, višak rada relativno mali, klasa ljudi koja živi od tuđeg rada biće uopšte mala u odnosu na broj radnika. U meri u kojoj se razvija proizvodnost, dakle relativni višak vrednosti, ona se može (srazmerno) znatno uvećati.

Dalje je pretpostavljeno da se *vrednost rada* u različnim epohama u istoj zemlji i u istoj epohi u raznim zemljama jako menja. Ali domovina kapitalističke proizvodnje je umereni pojas. *Društvena* proizvodna snaga rada može da bude veoma nerazvijena, pa ipak se baš u proizvodnji životnih sredstava izravnavaju, s jedne strane, plodnost prirodnih činilaca (kao plodnost zemlje), s druge strane male potrebe stanovnika (usled klime itd.) — kao što je i jedno i drugo slučaj u Indiji. U primitivnim prilikama može minimum najamnine, usled još nerazvijenih društvenih potreba, da bude veoma mali (kvantitativno prema upotrebnim vrednostima) a da ipak staje mnogo rada. Ali ako bi rad potreban za njenu proizvodnju bio i samo srednje veličine, proizvedeni višak vrednosti, iako veliki u srazmeri prema najamnini (prema potrebnom radnom vremenu), dakle pri visokoj stopi viška vrednosti, izražen u upotrebnim vrednostima, — bio bi (srazmerno) isto tako jadan kao što je i sama najamnina.

Neka je radno vreme = 10, višak rada = 2; ukupni radni dan 12 časova. Ako bi potrebni rad bio = 12, višak rada = $2^2/5$, a ukupni radni dan = $14^2/5$ časova, onda bi proizvedene vrednosti bile veoma različite. U prvom slučaju = 12 časova, u drugom slučaju = $14^2/5$

časova. Apsolutne veličine viškova vrednosti isto tako. U prvom slučaju = 2 časa, a drugom = $2\frac{2}{5}$. Pa ipak bi *stopa viška vrednosti* ili *viška rada* ostala ista, jer $2:10=2\frac{2}{5}:12$. Ako bi u drugom slučaju predujmljeni promenljivi kapital bio veći, onda bi bio veći i višak vrednosti ili višak rada koji on prisvaja. Ako bi se u poslednjem slučaju višak rada uvećao za $\frac{5}{5}$ časova umesto za $\frac{2}{5}$, tako da bi iznosio 3 časa, a ukupni radni dan 15 časova, onda bi *stopa viška vrednosti* skočila, iako bi se *potrebno radno vreme* ili minimalna najamnina uvećala, jer $2:10=\frac{1}{5}$; ali $3:12=\frac{1}{4}$. Oba slučaja bi mogla da nastupe ako bi se minimum najamnine usled poskupljenja žita itd. uvećao od 10 na 12 časova. Čak i u tom slučaju mogla bi dakle stopa viška vrednosti ne samo da ostane ista nego i da raste zajedno s masom viška vrednosti.

Ali, uzmimo da je potrebna najamnina i dalje 10, višak rada = 2, svi ostali uslovi ostali bi isti (dakle, ovde ne bi nikako bilo uzeto u obzir smanjenje troškova proizvodnje za postojani kapital). Neka sada radnik radi $2\frac{2}{5}$ časa više, od čega sam prisvoji 2 časa za sebe, dok preostale $\frac{2}{5}$ sačinjavaju višak rada. U tom slučaju najamnina i višak vrednosti uvećavaće se ravnomerno, ali prva će predstavljati više od potrebne najamnine ili potrebnog radnog vremena.

Ako uzmemo neku *datu* veličinu i podelimo je na dva dela, onda je jasno da se jedan deo može samo toliko uvećati koliko se drugi smanjuje, i vice versa. Ali kod rastućih veličina (fluksija) to nipošto nije slučaj. A radni dan je takva rastuća veličina (sve dok normalni radni dan nije izvojevan). Kod takvih veličina mogu oba dela da rastu, bilo ravnomerno bilo neravnomerno. Uvećanje jednoga nije uslovljeno padanjem drugoga, i vice versa. To je onda jedini slučaj kad i najamnina i višak vrednosti mogu da *rastu* jednovremeno, a možda da rastu i *ravnomerno* prema svojoj *razmenskoj vrednosti*. Prema upotrebnoj vrednosti, to se razume po sebi; ona može da se uvećava, [657] iako vrednost rada, na primer, pada. Od 1797 - 1815, kad su u Engleskoj cena žitu a i nominalna najamnina znatno skočile, broj dnevnih radnih časova u glavnim industrijama, koje su se takođe nalazile u fazi burnog razvitka, jako se povećao, i ja verujem da je to zaustavilo pad profitne stope (jer je zaustavilo pad stope viška vrednosti). Ali u tom slučaju se bezuslovno produžava normalni radni dan i saobrazno s tim skraćuje se normalni životni vek radnikov, dakle normalno trajanje njegove radne snage. Ovo važi u slučaju kad takvo produženje postane trajno. Ako je samo prolazno, sa svrhom da izravna prolazno poskupljenje najamnine, onda je moguće da ono (s izuzetkom dece i žena) i nema drugih posledica osim da sprečava pad profitne stope u poslovima gde je produženje radnog vremena po prirodi stvari moguće. (To je najmanje slučaj u poljoprivredi.)

Ricardo to uopšte nije uzeo u obzir, jer on ne istražuje ni poreklo viška vrednosti, ni apsolutni višak vrednosti, i stoga radni dan razmatra kao *datu* veličinu. Za taj slučaj je, dakle, *pogrešan njegov zakon*

da višak vrednosti i najamnina (on pogrešno kaže profit i najamnina) — posmatrani prema razmenskoj vrednosti — mogu samo u *obrnutoj* srazmeri rasti ili padati.

Uzmimo [dva slučaja], jedanput neka potrebno radno vreme ostane nepromenjeno, dito višak rada. Dakle $10+2$; radni dan 12 časova, višak vrednosti 2 časa; stopa viška vrednosti neka bude $\frac{1}{5}$.

[U drugom slučaju]. Potrebno radno vreme neka ostane isto, višak rada neka se poveća od 2 na 4 časa. Dakle $10+4=14$ časova radnoga dana; višak vrednosti je 4 časa; stopa viška vrednosti $4:10 = \frac{4}{10} = \frac{2}{5}$.

U oba slučaja potrebno radno vreme je isto; ali višak vrednosti je u jednom slučaju dvaput veći nego u drugom, a radni dan je u drugom slučaju za šestinu duži nego u prvom. Proizvedene vrednosti bile bi, dalje, saobrazno količinama rada, veoma različite, iako je najamnina ista; u prvom slučaju = 12 časova, u drugom $12 + \frac{12}{6} = 14$. Prema tome je pogrešno, pretpostavljajući istu najaminu (prema vrednosti, potrebnom radnom vremenu), da se u dvema robama sadržani višak vrednosti odnosi kao u njima sadržane količine rada. Ovo je tačno samo onda ako je *normalni radni dan* isti.

Uzmimo, zatim, da usled povećanja proizvodne snage rada potrebna najamnina padne od 10 na 9 časova (iako bi plaćena u upotrebnim vrednostima ostala ista), a isto tako da padne višak radnog vremena od 2 na $\frac{14}{5}$ časa ($\frac{9}{5}$). U ovom slučaju $10:9 = 2:\frac{14}{5}$. Višak radnog vremena pao bi, dakle, u istoj srazmeri kao i potrebno radno vreme. Stopa viška vrednosti ostala bi u oba slučaja ista, jer $2 = \frac{10}{5}$ i $\frac{14}{5} = \frac{9}{5}$. $\frac{14}{5}:9 = 2:10$. Količina upotrebnih vrednosti koja bi se mogla kupiti viškom vrednosti ostala bi prema pretpostavci takode ista. (Ali ovo bi važno samo za one upotrebne vrednosti koje se javljaju kao potrebna životna sredstva.) Radni dan pao bi od 12 na $\frac{104}{5}$ časova. Masa vrednosti koja se u drugom slučaju proizvodi bila bi manja nego u prvom. I uprkos tim nejednakim količinama rada stopa viška vrednosti ostala bi u oba slučaja ista.

Mi smo kod viška vrednosti razlikovali: višak vrednosti i stopu viška vrednosti. Posmatran za jedan radni dan, višak vrednosti je ravan apsolutnom broju časova koje on predstavlja, 2, 3 itd. Stopa je ravna srazmeri tog broja časova prema broju časova koji čini potrebno radno vreme. Ovo razlikovanje je već veoma važno jer ono pokazuje različitu dužinu radnog dana. Ako je višak vrednosti = 2 časa, onda je on = $\frac{1}{5}$, ako je potrebno radno vreme = 10, i = $\frac{1}{6}$, ako je potrebno radno vreme = 12. U jednom slučaju radni dan = 12 časova; u drugom 14. U prvome je stopa viška vrednosti veća, a pri tom radnik radi manji broj časova dnevno. U drugom je slučaju stopa viška vrednosti manja, vrednost radne snage veća, a pri tom radnik radi veći broj časova dnevno. Tu vidimo kako može stopa viška vrednosti, pri nepromenjenom višku vrednosti (ali nejednakom radnom danu) da bude različita. U ranijem slučaju $10:2$ i $9:\frac{14}{5}$

videli smo kako može pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti (ali nejednakom radnom danu) sam višak vrednosti da bude veoma različit (u jednom slučaju 2 u drugom $1\frac{4}{5}$).

Ranije sam pokazao (gl. II) da ako je data dužina radnog dana, kao i potrebno radno vreme, dakle stopa viška vrednosti, onda masa viška vrednosti zavisi od broja radnika koji isti kapital jednovremeno upošljava^[69]. To je bila tautološka postavka. Jer ako mi jedan radni dan daje 2 časa viška rada, onda mi 12 radnih dana daju 24 takva časa ili 2 dana viška rada. Ali ta postavka postaje veoma važna pri određivanju profita, koji je ravan odnosu viška vrednosti prema predumljenom kapitalu, koji, dakle, zavisi od apsolutne veličine viška vrednosti. Ovo postaje važno zato što kapitali iste veličine ali različenog organskog sastava upotrebljavaju jednak broj radnika, prema tome moraju proizvoditi nejednake viškove vrednosti, dakle nejednake profite. Pri padajućoj stopi viška vrednosti profit može rasti, a pri rastućoj stopi viška vrednosti profit može padati, ili profit može ostati isti ako se dizanje ili padanje u stopi viška vrednosti izravna obrnutim kretanjem u broju upotrebljenih radnika. Tu odmah vidimo kako je veoma pogrešno identifikovati zakone §658| dizanja i padanja viška vrednosti sa zakonima dizanja i padanja profita. Posmatramo li samo prosti zakon viška vrednosti, onda izgleda da je tautologija da pri datoj stopi viška vrednosti (i datom radnom danu) apsolutna masa viška vrednosti zavisi od mase upotrebljenog kapitala. Jer, uvećanje te mase kapitala i uvećanje broja jednovremeno uposlenih radnika su prema pretpostavci identični ili su samo izrazi iste činjenice. Ali ako se prede na posmatranje profita, gde je masa upotrebljenog ukupnog kapitala i masa upotrebljenog broja radnika veoma različita za kapitale jednake veličine, onda važnost zakona postaje shvatljiva.

Ricardo polazi od roba date vrednosti, to jest od roba koje predstavljaju datu količinu rada. I sa te polazne tačke izgleda da se apsolutni višak vrednosti i relativni višak vrednosti uvek podudaraju. (Ovo u svakom slučaju objašnjava jednostranost njegovog postupka i podudara se s celim njegovim metodom istraživanja: da se pođe od vrednosti roba kao određenih radnim vremenom koje one sadrže, a zatim da se istraži koliko se na to utiče najamninom, profitom itd.) Međutim, ova prividnost je lažna zato što ovde nije reč o robi, nego o kapitalističkoj proizvodnji, o robama kao proizvodima kapitala.

Neka neki dati kapital upotrebi određenu masu radnika, na primer 20, a najamnina neka iznosi 20£. Da bismo stvar upostili, uzećemo da je stalni kapital = 0, to jest izostavićemo ga iz računa. Uzmimo da tih 20 radnika ispredu za 80£ pamuka u pređu ako rade dnevno 12 časova. Ako funta pamuka staje 1 šiling, onda 20 funti staju 1£, a 80£ su 1600 funti. Ako 20 radnika za 12 časova isprede 1600 funti pamuka, onda za 1 sat $1600/12$ funti = $133\frac{1}{3}$ funte. Ako je, dakle, potrebno radno vreme = 10 časova, onda je višak

radnog vremena = 2 časa, a ova 2 časa = $266\frac{2}{3}$ funti pređe. Vrednost 1600 funti pređe bila bi = 104£. Jer, ako 10 radnih časova proizvode vrednost od 20£, onda 1 radni čas 2£, 2 radna časa = 4£, 12 [radnih časova] 24£ (80£ [sirovine] plus 24£ = 104£).

Ali ako radnici rade 4 časa viška radnog vremena, onda proizvod ta 4 časa iznosi 8£ (imam u vidu višak vrednosti koji one proizvode, njihov proizvod je u stvari = 28£⁽⁹⁰⁾). Ukupni proizvod vredi $121\frac{1}{3}$ £⁽⁹¹⁾, a tome iznosu od $121\frac{1}{3}$ £ odgovara $1866\frac{2}{3}$ funti. Pošto su uslovi proizvodnje ostali isti, 1 funta pređe imala bi i dalje istu vrednost; ona bi sadržavala istu količinu radnog vremena. Isto bi tako, prema pretpostavci, ostala postojana i potrebna najamnina (to jest njena vrednost, u njoj sadržano radno vreme).

Bilo da se ovih $1866\frac{2}{3}$ funti pređe proizvode pod prvim ili pod drugim uslovima, to jest sa 2 ili 4 časa viška rada, one bi u oba slučaja imale istu vrednost. Naime za $266\frac{2}{3}$ funti pamuka, koliko je više ispredeno, $13\frac{1}{3}$ £. Ako se dodaju 80£ za 1600 funti, onda to iznosi $93\frac{1}{3}$ £, a u oba slučaja dalja 4 radna časa 20 ljudi = 8£. Svega za rad 28£, dakle $121\frac{1}{3}$ £. U oba slučaja je najamnina ista. Funta pređe staje u oba slučaja $\frac{13}{10}$ šilinga. Pošto je vrednost funte pamuka = 1 šiling, ostalo bi za novododati rad u 1 funti pređe u oba slučaja $\frac{3}{10}$ šilinga, = $3\frac{3}{5}$ pensa (ili $18\frac{3}{5}$ pensa).

Pa ipak bi odnos između vrednosti i viška vrednosti u svakoj funti pređe u pretpostavljenim okolnostima bio veoma različit. U prvom slučaju, pošto je potrebni rad = 20£, višak rada = 4£, ili prvi = 10 časova, drugi = 2 časa, višak rada odnosi se prema potrebnom radu kao $2:10 = \frac{2}{10} = \frac{1}{5}$. (Isto tako $4£:20£ = \frac{4}{20} = \frac{1}{5}$.) U $3\frac{3}{5}$ pensa funte pređe nalazi se u ovom slučaju $\frac{1}{5}$ neplaćenog rada, = $\frac{18}{25}$ pensa ili $\frac{72}{25}$ fardinga, = $\frac{222}{25}$ fardinga. Nasuprot tome, potrebni rad u drugom slučaju iznosi 20£, (10 radnih časova) višak rada 8£ (4 radna časa). Višak rada odnosio bi se prema potrebnom radu kao $8:20 = \frac{8}{20} = \frac{4}{10} = \frac{2}{5}$. Dakle, u $3\frac{3}{5}$ pensa 1 funte pređe nalazilo bi se $\frac{2}{5}$ celog neplaćenog rada, dakle $\frac{519}{25}$ fardinga, ili 1 peni $\frac{119}{25}$ fardinga. Višak vrednosti u funti pređe, [659] iako je njena vrednost u oba slučaja ista i premda se u oba slučaja plaća ista najamnina, — u jednom je slučaju dvaput veći nego u drugom. U pojedinačnoj robi kao alikvotnom delu proizvoda mora, naravno, da vlada isti odnos vrednosti rada i viška vrednosti kao u celom proizvodu.

U jednom slučaju predujmljeni kapital = $93\frac{1}{3}$ £ za pamuk, a koliko za najamnina? Najamnina je ovde za 1600 funti = 20£, dakle za $266\frac{2}{3}$ funte više, = $3\frac{1}{3}$ £. Dakle $23\frac{1}{3}$ £. A ukupni izdatak = kapital od $93\frac{1}{3}$ £ + $23\frac{1}{3}$ £ = $116\frac{2}{3}$ £. Proizvod = $121\frac{1}{3}$ £. (Višak izdatak [promenljivog] kapitala od $3\frac{1}{3}$ £ dao bi samo $13\frac{1}{3}$ šilinga [= $\frac{2}{3}$ £] viška vrednosti. $20£:4£ = 3\frac{1}{3}£:\frac{2}{3}£$.)

Naprotiv, u drugom slučaju [kada se ove $1866\frac{2}{3}$ funte pamuka prerađuju u pređu pri 12 časovnom radnom danu] predujmljeni ka-

pital bi iznosio samo $93\frac{1}{3}\text{£} + 20\text{£} = 113\frac{1}{3}\text{£}$ i uz ove 4£ viška vrednosti pridošle bi još 4£. U oba slučaja proizvedena je jednaka masa funti pređe i obe imaju jednaku vrednost, što znači, one predstavljaju jednake ukupne količine rada, ali ove jednake ukupne količine rada stavljene su u pokret od nejednako velikih kapitala iako je najamnina ista; naprotiv, radni dani su nejednake veličine i stoga je količina neplaćenog rada različita. Ako se posmatra pojedina funta pređe, onda je za nju plaćena najamnina ili u njoj sadržana *plaćena* količina rada različita. Ista najamnina je ovde raspodeljena na veću količinu robe, ne zato što je rad u jednom slučaju proizvodniji nego u drugom, već zato što je ukupna masa neplaćenog viška rada, koja je u tom jednom slučaju stavljena u pokret, veća nego u drugom. Sa istom količinom *plaćenog* rada biće stoga proizvedeno u jednom slučaju više funti pređe nego u drugom, iako je u oba slučaja proizvedena jednaka količina pređe i predstavlja jednaku ukupnu količinu rada (plaćenog i neplaćenog). Da se je, naprotiv, proizvodnost rada u drugom slučaju povećala, onda bi na svaki način (ma u kakvoj srazmeri višak vrednosti stajao prema promenljivom kapitalu) vrednost funte pređe pala.

U takvom jednom slučaju bilo bi dakle pogrešno reći da zato što je *vrednost* funte pređe data, što iznosi 1 šiling $3\frac{3}{5}$ pensa, zatim što je vrednost dodatog rada data, iznosi $3\frac{3}{5}$ pensa, i što je prema pretpostavci najamnina jednaka, to jest *potrebno radno vreme*, da zato i višak vrednosti mora biti jednak i da bi dva kapitala pod inače jednakim okolnostima proizvela pređu s jednakim profitom. To bi bilo tačno kada bi se radilo o jednoj funti pređe, ali ovde je reč o kapitalu koji je proizveo $1866\frac{2}{3}$ funti pređe. Da bismo znali koliki je njegov profit na jednoj funti (to jest zapravo višak vrednosti), moramo znati koliki je radni dan, ili koliku količinu neplaćenog rada (pri datoj proizvodnosti) ovaj kapital stavlja u pokret. No to se ne može videti na pojedinačnoj robi.

Ricardo, prema tome, izlaže samo ono što sam ja nazvao *relativnim viškom vrednosti*. On polazi odatle (izgleda kao i Smith i njegovi prethodnici) da je *veličina radnog dana data*. (U najboljem slučaju, Smith spominje razlike u veličini radnog dana u *različnim* granama rada koje se potiru ili izravnavaju relativno većom intenzivnošću rada, teškoćom, odvratnošću njegovom itd.) Polazeći od te pretpostavke, Ricardo izlaže relativni višak vrednosti uglavnom tačno. Pre nego što damo glavne tačke toga izlaganja, evo još nekoliko mesta koja pokazuju Ricardovo shvatanje.

•Rad jednog miliona ljudi u manufakturi proizvodiće uvek istu vrednost, ali neće uvek proizvoditi i isto bogatstvo. (Isto, str. 320.)

To znači da će proizvod njihovog dnevnog rada uvek biti proizvod jednog miliona radnih dana, sadržavaće uvek istu radno vreme, što je pogrešno, ili je tačno samo onda ako bi bio svuda utvrđen

jedan isti normalni radni dan, uzev u obzir različne teškoće itd. različitih grana rada.

Međutim, čak i onda je ta postavka, u njenom opštem obliku u kome je ovde formulisana, pogrešna. Uzmimo da je normalni radni dan 12 časova. Da je godišnji proizvod jednog radnika u novcu 50£, i da vrednost novca ostaje nepromenjena. U tom slučaju će proizvod jednog miliona ljudi uvek iznositi 50 miliona £ godišnje. Uzmimo da je potrebni rad = 6 časova, onda je za taj jedan milion ljudi izdati kapital godišnje = 25 miliona £. Višak vrednosti takođe iznosi 25 miliona £. Proizvod je uvek bio 50 miliona, bilo da radnici dobiju 25 ili 30 ili 40 miliona. Samo bi višak vrednosti u prvom slučaju bio 25 miliona, u drugom 20 miliona, a u trećem 10 miliona. Ako bi se predujmljeni kapital sastojao samo iz *promenljivog* kapitala, to jest samo iz kapitala koji je izdat za *najamninu* tog jednog miliona ljudi, onda bi Ricardo bio u pravu. On je prema tome u pravu samo u tom *jednom* slučaju, kad je ukupni kapital jednak s promenljivim kapitalom; to je pretpostavka koja se kod njega, kao i kod Smitha, [660] ukoliko govori o kapitalu celog društva, provlači kao crvena nit, a koja u kapitalističkoj proizvodnji ne postoji ni u pojedinoj grani proizvodnje, a još manje u proizvodnji celog društva.

Onaj *deo postojanog kapitala* koji ulazi u proces rada a da ne ulazi u proces obrazovanja vrednosti, ne ulazi u proizvod (*u vrednost proizvoda*), pa se nas ovde, gde je reč o *vrednosti godišnjeg proizvoda*, ništa ne tiče, ma koliko da je važno uzimati u obzir taj *deo postojanog kapitala* pri određivanju opšte profitne stope. Drukčije stoji stvar s onim delom postojanog kapitala koji ulazi u godišnji proizvod. Videli smo da se jedan deo toga dela postojanog kapitala, ili ono što se javlja kao postojani kapital u jednoj oblasti proizvodnje, javlja kao neposredni proizvod rada u nekoj drugoj oblasti u toku *istog* jednogodišnjeg proizvodnog perioda. Da se, prema tome, veliki deo godišnje predujmljenog kapitala koji se sa gledišta pojedinačnog kapitaliste ili posebne oblasti proizvodnje *javlja* kao postojani kapital — s gledišta društva ili kapitalističke klase svodi na *promenljivi* kapital. Taj deo je, dakle, obuhvaćen sumom od 50 miliona, onim delom sume od 50 miliona koji sačinjava *promenljivi* kapital, ili koji je izdat za najamninu.

Ali drukčije stoji stvar s onim *delom postojanog kapitala* koji se troši da bi se naknadio u industriji i poljoprivredi utrošeni postojani kapital; s utrošenim delom postojanog kapitala u onim granama proizvodnje koje proizvode postojani kapital, sirovinu u njenom prvom obliku, stalni kapital i pomoćne materije. Vrednost toga dela pojavljuje se ponovo, reprodukovana je u proizvodu. I sasvim zavisi od njegove postojeće veličine (pod pretpostavkom da se proizvodnost rada ne menja; ali ma kako se ona menjala, on je *odredene* veličine) u kojim srazmerama ulazi u vrednost celog proizvoda. (Apstrahujući neke izuzetke u poljoprivredi, prosečno će, naravno, i masa proizvoda, dakle od jednog miliona ljudima proizvedeno *bogatstvo*, kako ga Ricardo

razlikuje od *vrednosti*, zavisiti od veličine toga proizvodnji pretpostavljenog postojanog kapitala.) Taj deo vrednosti proizvoda ne bi postojao bez novog godišnjeg rada jednog miliona ljudi. S druge strane, rad jednog miliona ljudi ne bi dao istu masu proizvoda bez toga postojanog kapitala, koji postoji nezavisno od njihovog godišnjeg rada. On ulazi kao sredstvo za proizvodnju u proces rada, ali ne radi se ni jedan čas više da bi se taj deo reprodukovao po vrednosti. Kao vrednost, on stoga nije rezultat godišnjeg rada, iako se njegova vrednost *bez* toga godišnjeg rada ne bi reprodukovala.

Uzmimo da je deo postojanog kapitala koji ulazi u proizvod =25 miliona; onda bi vrednost proizvoda jednog miliona ljudi bila 75 miliona; da je taj deo 10 miliona, onda bi vrednost proizvoda jednog miliona ljudi iznosila samo 60 miliona itd. I kako u toku kapitalističkog razvitka postojani kapital u odnosu prema promenljivom kapitalu raste, to će vrednost godišnjeg proizvoda jednog miliona ljudi imati tendenciju da stalno raste u srazmeri u kojoj raste prošli rad koji sudeluje kao činilac u njihovoj godišnjoj proizvodnji. Već iz toga se vidi da Ricardo nije mogao shvatiti ni suštinu akumulacije, ni prirodu profita.

S uvećavanjem srazmere postojanog kapitala prema promenljivom raste i proizvodnost rada, rastu proizvedene snage proizvodnje kojima se društveni rad služi. Istina, usled te rastuće proizvodnosti rada jedan deo postojanog kapitala se stalno obezvređuje, pošto se njegova vrednost ne upravlja prema radnom vremenu koje je on prvobitno stajao, već prema radnom vremenu kojim on može da se reprodukuje, a to radno vreme stalno se smanjuje s rastućom proizvodnošću rada. Iako stoga njegova vrednost ne raste srazmerno s njegovom masom, ona ipak raste, jer njegova masa raste još brže nego što njegova vrednost pada. No, na Ricardova shvatanja o akumulaciji vrat ćemo se kasnije.

Ovde je toliko jasno da će vrednost proizvoda godišnjeg rada jednog miliona ljudi, ako pretpostavimo radni dan kao dat, biti veoma različita, prema različnosti mase postojanog kapitala koji ulazi u proizvod, i da će ona uprkos rastućoj proizvodnosti rada biti veća gde postojani kapital čini veliki deo ukupnog kapitala negoli u društvenim uslovima gde sačinjava relativno mali deo ovoga. S napretkom u proizvodnosti društvenog rada, praćenim, kao što jeste, povećanjem postojanog kapitala, pripašće stoga jedan relativno veći deo godišnjeg proizvoda rada kapitalu kao takvom, gde će se prema tome sopstvenost kapitala (ne uzimajući u obzir dohodak) stalno povećavati, a srazmera onog dela vrednosti koji stvara pojedinačni radnik, pa i sama radnička klasa, sve će više opadati [661] prema proizvodu njihovog prošlog rada, koji istupa prema njima kao kapital. Otudivanje i suprotnost između radne snage i objektivnih u kapitalu osamostaljenih uslova rada time postojano rastu. (Ovde apstrahujemo promenljivi kapital, onaj deo proizvoda godišnjeg rada koji je potreban

za reprodukciju radničke klase; ali sama ta njena životna sredstva istupaju prema njoj kao kapital.)

Svoje shvatanje da je radni dan *dat, ograničen, stalna veličina*, Ricardo izražava i u drugom obliku, na primer

«najamnina i profit *uzeti zajedno* imaju uvek *istvu vrednost*» (isto, str. 499. u gl. XXXII «Shvatanje gospodina Malthusa o renti»),

što drugim rečima znači samo ovo: (dnevno) radno vreme, čiji se proizvod *deli* između najamnine i profita, uvek je *isto, postojano*.

«Najamnina i profit uzeti zajedno imaju uvek *istvu vrednost*.» (Isto, str. 491, napomena.)

Nije potrebno da ponavljam da tu umesto profita uvek treba čitati višak vrednosti.

«Najamnina i profit uzeti zajedno *uvek* će biti iste vrednosti.» (Isto, str. 490 - 491.)

«Najamnina se mora meriti prema njenoj *realnoj vrednosti*, to jest prema *količini rada i kapitala koja je utrošena pri njenoj proizvodnji*, a ne prema njenoj *nominalnoj vrednosti*, bilo da je ona izražena u kaputima, šeširima, novcu ili žitu.» (Isto, glava I, «O vrednosti», str. 50.)

Vrednost životnih sredstava koja radnik dobija (kupuje svojom najamninom), žito, odelo itd., određena je ukupnim radnim vremenom, koje njihova proizvodnja iziskuje: kako količinom neposrednog rada tako i količinom opredmećenog rada, koje njihova proizvodnja iziskuje. Ali Ricardo zapliče stvar jer joj ne daje čist izraz, ne kaže: «Njena *realna vrednost*, to jest onaj deo radnog dana koji je potreban da bi se reprodukovala vrednost njegovih potrebnih životnih sredstava, ekvivalent ovih životnih sredstava koji mu se plaća u razmeni za njegov rad». Realna najamnina se ima odrediti prosečnim vremenom koje radnik mora dnevno da radi da bi proizveo ili ponovo proizveo svoju sopstvenu najamninu.

«Radnik dobija samo onda istinski visoku cenu za svoj rad ako njegova najamnina kupuje proizvod velike količine rada.» (Isto, str. 322.)

4. Relativni višak vrednosti

[Analiza relativne najamnine — naučna zasluga Ricarda]

Ovo je stvarno jedini oblik viška vrednosti koji Ricardo izlaže pod imenom *profita*. [Njegovo shvatanje je sledeće:]

Vrednost robe određuje se količinom rada koja se iziskuje za njenu proizvodnju i koja je u njoj sadržana, i ona je prema tome *data, određena veličina*. Ova veličina deli se između najamnog radnika i kapitaliste. (Ricardo, kao ni Smith, ne uzima tu u obzir postojani

kapital.) Jasno je da udeo jednoga može da raste ili pada samo u srazmeri u kojoj udeo drugoga pada ili raste. Pošto svoju vrednost robe duguju radnikovom radu, onda je ono što u svakom slučaju sačinjava pretpostavku — sam rad; rad, međutim, nije moguć a da radnik ne živi i da se ne održava, dakle da ne dobija potrebnu najamninu (da ne dobija minimum najamnine, najamninu jednaku s vrednošću radne snage). Najamnina i višak vrednosti — te dve kategorije između kojih se deli vrednost robe, ili sam proizvod, ne samo, dakle, da su među sobom u obrnutoj srazmeri nego je ono što prethodi, što određuje — kretanje najamnine. Njeno dizanje ili padanje prouzrokuje obrnuto kretanje na strani profita (viška vrednosti). Najamnina raste ili pada ne zato što profit (višak vrednosti) pada ili raste, nego obrnuto, zato što najamnina raste ili pada — pada ili raste višak vrednosti (profit). *Višak proizvoda* (trebalo bi zapravo reći *višak vrednosti*), koji preostaje pošto je radnička klasa primila svoj deo od svoje sopstvene godišnje proizvodnje, sačinjava supstancu od koje kapitalistička klasa živi.

Pošto je vrednost robe određena veličinom u njoj sadržanog rada i pošto su najamnina i višak vrednosti (profit) samo *delovi*, proporcije u kojima dve klase proizvođača među sobom dele vrednost robe, to je jasno da dizanje ili padanje najamnine doduše određuje stopu viška vrednosti (profita), ali da ne utiče na vrednost robe ili na cenu (kao novčani izraz vrednosti robe). Srazmera u kojoj se neka celina deli među dvojicom otkata ne čini samu celinu ni većom ni manjom. Prema tome je pogrešna predrasuda da *penjanje najamnine povišava cenu robe*; ono samo čini da profit (višak vrednosti) pada. Čak i izuzeci koje Ricardo navodi kad dizanje najamnine razmenskih vrednosti nekih roba obara, a nekih povišava — pogrešni su ukoliko je reč o *vrednostima*, a tačni su samo u pogledu *cena koštanja*.

||662| A pošto je stopa viška vrednosti (profit) određena relativnom visinom najamnine, kako se onda ova određuje? Apstrahujući konkurenciju, nju određuje cena potrebnih životnih sredstava. Ova opet zavisi od proizvodnosti rada, koja je utoliko veća ukoliko je zemlja plodnija (pri čemu Ricardo pretpostavlja kapitalističku proizvodnju). Svako »usavršavanje« smanjuje cenu robama, životnim sredstvima. Najamnina i vrednost rada raste ili pada, dakle, u obrnutoj srazmeri prema razvitku proizvodne snage rada, ukoliko poslednja proizvodi potrebna životna sredstva koja ulaze u prosečnu potrošnju radničke klase. Stopa viška vrednosti (profita) pada ili raste, dakle, u pravnoj srazmeri prema razvitku proizvodne snage rada, jer taj razvitak obara ili povišava najamninu.

Profitna stopa (stopa viška vrednosti) ne može pasti a da najamnina ne raste, i ona ne može da raste a da najamnina ne pada.

Vrednost najamnine valja ocenjivati ne prema količini životnih sredstava koja radnik prima, već prema količini rada koji ta životna sredstva staju (u stvari, prema srazmernom delu radnog dana koji on

prisivaja za sebe samog), prema *srazmernom udelu* koji radnik dobija od ukupnog proizvoda, ili, tačnije, od ukupne vrednosti toga proizvoda. Mogućno je da njegova najamnina, ocenjena u upotrebnim vrednostima (količine robe ili novca) raste (sa rastućom proizvodnošću), a da po vrednosti ipak pada, ili obrnuto. Jedna od velikih Ricardovih zasluga jeste što je posmatrao relativnu, ili proporcionalnu, najamninu i utvrdio je kao kategoriju. Do tada je najamnina posmatrana uvek samo apsolutno, a radnik, stoga, kao životinja. A ovde se on posmatra u njegovom društvenom odnosu. Međusobni položaj klasa više je uslovljen proporcionalnim najamninama negoli apsolutnom masom najamnina.

Gore navedene postavke valja sada potvrditi navodima iz Ricardovih dela.

•*Vrednost jelena, proizvod jednodnevnog lovčevog rada, biće tačno jednaka s vrednošću ribe, s proizvodom jednodnevnog ribarskog rada. Relativna vrednost ribe i divljači potpuno se određuje količinom rada koja je u svakoj od njih određena, ma kolika bila količina proizvoda ili ma kako visoki ili niski bili uobičajene najamnine i profiti.* Ako... ribar... upošljava 10 ljudi, čiji jednogodišnji rad staje 100 £, i ako on njihovim radom ulovi u jednom danu 20 lososa; ako... lovac... upošljava takode 10 ljudi čiji jednogodišnji rad staje 100 £ i ovi mu u jednom danu ulove 10 jelena, onda će prirodna cena jednog jelena biti 2 lososa, pa bio udeo u ukupnom prinosu koji pripada ljudima koji su ga postigli veći ili manji. Veličina dela koji se izdaje za najamninu je od najvećeg značaja za veličinu profita; jer je unapred jasno da su profiti visoki ili niski u istoj srazmeri u kojoj su najamnine niske ili visoke. Ali relativna vrednost ribe i divljači ne može time da bude ni najmanje pogodena, pošto će najmnine jednovremeno u oba zanimanja biti visoke ili niske. (Isto, glava I •O vrednosti, str. 20/21.)

Vidi se da Ricardo celu vrednost robe izvodi iz *rada* uposlenih radnika. Ono što se između njih i kapitala raspodeljuje jeste njihov sopstveni rad, ili proizvod toga njihovog rada, ili vrednost toga proizvoda.

•Nikakva promena u najamnini ne bi mogla proizvesti promenu u relativnoj vrednosti tih roba; jer ako bi najamnina porasla, od toga se ne bi nimalo *povećala količina rada* u jednom od tih zanimanja, ona bi se samo *plaćala po višoj ceni*. . . Najamnina može da skoči za 20 odsto i profit stoga da padne u većoj ili manjoj meri a da time ne prouzrokuje ni najmanju promenu u relativnoj vrednosti tih roba. (Isto, str. 23.)

•Dizanje *vrednosti rada* nije moguće bez padanja profita. Ako žito valja *raspodeliti* između zakupca i radnika, za prvoga će preostati utoliko manje *ukoliko je veći udeo* koji pripadne drugome. Isto to važi i onda sko se sukno ili katun deli između najamnog radnika i preduzetnika; *ukoliko je veći udeo* prvoga, utoliko manje ostaje drugome. (Isto, str. 31.)

[[663] •Adam Smith i svi pisci koji su ga sledili tvrdili su bez izuzetka koji bi mi bio poznat da bi *povećanje cene rada* uvek povlačilo za sobom *povećanje cene*

svima drugim robama. Nadam se da mi je pošlo za rukom da pokažem da ne postoji nikakav osnov za takvo shvatanje. (Isto, str. 45.)

«Povišenje najamnine usled boljeg položaja radnika ili usled teškoće oko nabavke potrebnih životnih sredstava na koje se najamnina troši nema za posledicu, osim u nekim slučajevima, povišenje cena, nego u velikoj meri utiče na padanje profita.» (Isto, str. 48.) Drukčije stoji stvar kada povišenje najamnine potiče od «promene u vrednosti novca». «U jednom» (naime u upravo spomenutom) «slučaju neće se utrošiti *veći deo jednogodišnjeg rada zemlje na izdržavanje radnika*; u drugom slučaju utrošiće se na to *veći deo*.» (Isto, str. 48.) [663]

[663] «Ako raste cena namirnicama i drugim životnim sredstvima, onda time raste i prirodna cena rada; ako ona padne, pašće i prirodna cena rada.» (Isto, str. 86.)

«*Suvišak proizvoda* koji preostaje pošto se potrebe postojećeg stanovništva podmiere mora nužno biti srazmeran s *izdašnošću proizvodnje*, odnosno s *manjim brojem lica* uposlenih u proizvodnji.» (Isto, str. 93.)

«Ni zakupac koji obdelava takvu zemlju koja određuje cenu, ni manufakturni koji proizvodi manufakturnu robu, ne žrtvuju nikakav deo svoga proizvoda za rentu. *Cela vrednost njihove robe deli* se samo na *dva dela*: jedan sačinjava profit na kapital, drugi, — najamninu.» (Isto, str. 107.)

«Uzmimo da se cena svili, kadifi, nameštaju i drugoj nekoj robi koju radnik ne kupuje povećava zato što se na tu robu mora utrošiti više rada, zar to ne bi pogodilo profit? Nipošto, jer samo povećanje najamnine može da smanji profit: svilu i kadifu radnik ne troši, one stoga ne mogu da povise njegovu najamninu.» (Isto, str. 118.)

«Ako rad deseterice ljudi na zemlji određenog kvaliteta postigne 180 kvartera pšenice, i njena vrednost iznosi 4£ po kvarteru, dakle 720£ ukupno . . . » (Isto, str. 110) . . . «onda se na svaki način isti iznos od 720£ mora raspodeliti na najamninu i profit . . . Neka najamnina ili profit raste ili pada, ipak se oni moraju uzeti upravo iz iznosa od 720£. S jedne strane, profit nikada ne sme da dostigne visinu koja od 720£ uzima toliko da ne preostane dovoljno za snabdevanje radnika apsolutno potrebnim životnim sredstvima; s druge strane, najamnina se ne može nikada toliko povećati da od toga iznosa ništa ne ostane za profit.» (Isto, str. 113.)

«Profit zavisi od *visoke ili niske najamnine*, najamnina od cene potrebnih životnih sredstava, a cena potrebnih životnih sredstava, uglavnom, od cene namirnica, jer se sve druge potrebne stvari mogu umnožavati u skoro neograničenoj meri.» (Isto, str. 119.)

«Iako se proizvodi veća vrednost» (kod pogoršanja zemljišta), «ipak će *veliki deo onoga što od te vrednosti preostane* posle isplate rente potrošiti *proizvođači*» (on tu identifikuje radnike i proizvođače), «i to je ono, i *jedino to*, što određuje profit.» (Isto, str. 127.)

Bitna je osobina svakog *usavršavanja* da *smanjuje količinu rada* koja je ranije bila potrebna da se proizvede neka roba; a do tog smanjenja ne može doći bez *padanja cene ili relativne vrednosti* robe.» (Isto, str. 70.)

«Smanjite troškove proizvodnje šešira, i njihova će cena na kraju krajeva pasti na njihovu novu prirodnu cenu iako se tražnja udvostruči, utrostruči ili učetvorostuči. Smanjite troškove izdržavanja ljudi smanjivanjem prirodne cene

hrane i odeće, kojima se održava život, i najamnina će naposljetku pasti i pored toga što se tražnja radnika [664] može jako povećati.» (Isto, str. 460.)

«Ukoliko manje otpada na najmninu, utoliko više otpada na profit ili obrnuto.» (Isto, str. 500.)

«Jedan od zadataka ovog dela je bio taj da pokaže da će sa svakim padom u realnoj vrednosti potrebnih životnih sredstava najamnina pasti, a profit na kapital porasti; drugim rečima, da će od svake date *godišnje vrednosti manji deo pripasti radničkoj klasi* a veći deo onima čiji *fondovi tu klasu uposljavaju*.»

⟨Samo u ovoj frazi, koja je sasvim ušla u svakodnevni život, Ricardo ako već ne naslućuje, a ono izriče prirodu kapitala. Nije to akumulisani rad koji upotrebljava radnička klasa, sami radnici, nego je to «fond» koji «upotrebljava tu klasu», «akumulisani rad» koji upotrebljava živi, neposredni rad.⟩

«Uzmimo da *vrednost* roba proizvedenih u nekoj određenoj manufakturi iznosi 1000£ i da se ima *podeliti* između *preduzetnika* i *njegovih radnika*» (ovde opet izraz prirode kapitala, kapitalista je *preduzetnik*, radnici su *njegovi radnici*) «u takvoj srazmeri da 800£ pripadne radnicima, a 200£ preduzetniku. Ako vrednost ove robe padne na 900£, a 100£ se uštede na najmnini usled pada cene životnih sredstava, onda se čisti dohodak preduzetnika neće nikako smanjiti.» (Isto, str. 512.)

«Ako bi se obuća i odeća radnika poboljšanjem mašinerije mogle da proizvedu četvrtinom onog rada koji se sada iziskuje za njihovu proizvodnju, onda bi njihova cena verovatno pala za 75 odsto. Ali time radnik ne bi nipošto bio stavljen u položaj da sada trajno troši četiri kaputa i četiri para cipela umesto jednog; naprotiv, verovatno je da će se njegova najamnina za kratko vreme usled konkurencije i podstreka na množenje stanovništva prilagoditi *novoj vrednosti životnih sredstava* na koje se troši. Ako bi se ta tehnička poboljšanja proširila na sve predmete radnikove potrošnje, mi bismo ga verovatno za nekoliko godina našli u posedu samo vrlo neznatnog, ako uopšte ikakvog, povećanja njegovih potreba, i ako je razmenska vrednost tih roba, u poredenju s drugim robama, znatno pala, i premda je ona proizvod jedne veoma smanjene količine rada.» (Isto, str. 8.)

«Ako se najamnina povećava, onda se to uvek zbiva na račun profita; a ako pada, onda se uvek profit povećava.» (Isto, str. 491, napomena.)

«Ja sam se u ovom delu trudio da pokažem da se profitna stopa može povisiti svagda samo padanjem najmnina, i da trajan pad najmnina nije moguć bez prethodnog padanja cene potrebnim životnim sredstvima na koja se najmnine troše. Ako se, dakle, usled *proširenja spoljne trgovine* ili *usavršenja mašinerije* hrana i ostala životna sredstva radnika mogu dopremiti na tržište po nižoj ceni, onda će se profit povećati. Ako mi, umesto da svoje žito sami gajimo ili da odeću i druga potrebna životna sredstva radnika sami proizvodimo, otkrijemo novo tržište gde se tom robom možemo snabdeti po nižoj ceni, onda će najamnina pasti a profit će se povećati. No ako je ta roba — koja usled proširenja spoljne trgovine ili usavršavanja mašinerije dolazi na tržište jeftinija — isključivo roba koju troše bogataši, onda u profitnoj stopi neće doći do promena. Ako cena vinu, kadiji, svili i drugim

skupocenim robama padne možda i za 50 odsto, stopu najamnine to neće pogoditi, te će prema tome i profit ostati nepromenjen.

Spoljna trgovina je, dakako, veoma korisna za zemlju, jer umnožava količinu i raznolikost predmeta na koje se dohodak može utrošiti, i obilnošću i jeftinoćom roba podstiče na štednju« (a zašto ne podstiče na trošenje?) »i na akumulaciju kapitala, ali ona nema tu tendenciju da povisava profit na kapital ako uvezene robe nisu takve da se na njih troši najamnina.

Napomene koje se odnose na spoljnu trgovinu važe podjednako i za unutrašnju trgovinu. Profitna stopa se nikada ne povisava»

(maločas je rekao suprotno; on očigledno hoće da kaže: nikada osim u slučaju kad spomenuta usavršavanja smanjuju vrednost rada)

»boljom podelom rada, pronalaskom mašina, gradnjom puteva i kanala ili nekim drugim sredstvima za smanjivanje rada u manufakturi ili transportu robe. To su uzroci koji utiču na cenu i zato uvek koriste potrošaču, jer mu daju mogućnost da isti rad razmeni za veću količinu onih roba na koje se poboljšanja odnose; ali oni nemaju nikakvog uticaja na profit. S druge strane, svako smanjenje najamnina ||665| povisava profit, ali nema nikakvog uticaja na cenu robe. Jedno je korisno za sve klase, jer su sve klase potrošači«

(ali kako da bude korisno za radničku klasu kad Ricardo pretpostavlja da te robe smanjuju najamninu ako ulaze u njenu potrošnju, a ako je pak svojim pojeftinjenjem ne smanjuju, onda u nju i ne ulaze?);

»drugo koristi samo proizvođačima; oni dobijaju više, ali sve cene ostaju iste.«

(Kako je opet to moguće kad Ricardo pretpostavlja da se smanjenje najamnine, koje povisava profit, događa baš zato što je cena potrebnim životnim sredstvima pala, dakle nipošto se ne može reći da »sve cene ostaju iste«?)

»U prvom slučaju oni dobijaju koliko i ranije, ali je pala razmenska vrednost svega« (to je opet pogrešno; trebalo bi, naime, da glasi: svega osim potrebnih životnih sredstava) »na šta troše svoju dobit.« (Isto, str. 137 - 138.)

Kako vidimo, ovaj pasus je veoma nemarno sastavljen. Ali apstrahujući tu formalnu stranu, sve je to tačno samo onda ako se umesto profitna stopa čita »stopa viška vrednosti«, kao i u celom ovom istraživanju relativnog viška vrednosti. Čak i kod luksuzne robe mogu ona poboljšanja da povise opštu profitnu stopu, budući da profitna stopa u tim oblastima, kao i u svakoj drugoj, ulazi u izjednačavanje svih posebnih profitnih stopa u prosečnu profitnu stopu. Padne li u takvim slučajevima usled pomenutih uticaja vrednost postojanog kapitala u odnosu na promenljivi, ili skрати li se vreme obrta (nastupi li, dakle, promena u prometnom procesu), onda se profitna stopa penje. Dalje, uticaj spoljne trgovine shvaćen je sasvim jednostrano. Bitna crta kapitalističke proizvodnje je razvitak proizvoda u robu, što je uglavnom povezano s proširenjem tržišta, stvaranjem svetskog tržišta, dakle sa spoljnom trgovinom.

Ostavljajući to po strani, Ricardo daje tačnu postavku da sva poboljšanja, bilo usled podele rada, poboljšanja mašinerije, usavršenja transportnih sredstava, spoljne trgovine, ukratko sva sredstva koja u manufakturi i transportu roba skraćuju potrebno radno vreme, — povišavaju višak vrednosti (dakle, profit), obogaćuju, dakle, kapitalističku klasu, utoliko i zato što ta »poboljšanja« obaraju vrednost rada.

Naposletku imamo u ovom odeljku da navedemo još nekoliko mesta gde Ricardo izlaže prirodu *proporcionalne* najamnine.

«Ako sam najmio jednog radnika na nedelju dana i plaćam mu umesto 10 šilinga samo 8, a da nije došlo do promene u vrednosti novca, onda radnik može verovatno dobiti više namirnica i životnih sredstava za 8 šilinga negoli ranije za 10 šilinga. Ali to treba pripisivati ne porastu u *realnoj vrednosti njegove najamnine*, kako to izjavljuje Smith, a nedavno i Malthus, nego padanju vrednosti onih stvari, sasvim određenih stvari na koje radnik troši svoju najmininu; pa ipak, kad ja to zovem *padom realne vrednosti najamnine*, prigovara mi se da se služim novim i neobičnim jezikom, koji se ne može složiti s pravim načelima nauke.» (Isto, str. 11/12.)

«Stopu profita, rente i najamnine moći ćemo tačno odmeriti ne prema *apsolutnoj količini proizvoda* koju dobija svaka klasa, nego prema količini rada koja je potrebna da se ti proizvodi proizvedu. Usavršavanjem mašinerije i poljoprivrede ukupni proizvod se može udvostručiti; ali ako se najamnina, renta i profit takođe udvostruče, onda će njihov *međusobni odnos ostati isti kao i ranije* i ni za jedan od ta tri činioca neće se moći reći da se *relativno promenio*. Ali ako najamnina nije imala u punoj meri udela u tom uvećanju, ako se ona umesto da se udvostruči uvećala samo za polovinu . . . , ja bih onda smatrao da bi bilo pravilno reći . . . da je najamnina pala, dok se profit povećao; jer kad bismo imali nepromenljivo merilo za merenje *vrednosti* proizvoda, onda bismo videli da je radničkoj klasi pripala manja vrednost, a kapitalističkoj klasi veća u poređenju s ranijima.» (Isto, str. 49.)

«Padanje» (najamnine) «neće zbog toga biti manje realno što nova najamnina snabdeva radnika većom količinom jeftinijih roba negoli ranija najamnina.» (Isto, str. 51.)

Quincey podvlači neke od izloženih Ricardovih postavki suprotno drugim ekonomistima.

«Na pitanje čime se određuje vrednost svekolike robe, ekonomisti pre Ricarda odgovarali su da se ona uglavnom određuje najaminom. Ako se pak postavilo pitanje: šta određuje najmininu? ukazivalo se na to da se najamnina upravlja prema vrednosti roba na koje se troši; i odgovor je, dakle, u osnovi bio taj da je najamnina određena vrednošću roba.» (*Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo, London Magazine 1824*, vol. IX, str. 560.)

||666| U tim istim *Dialogues* kaže se o zakonu merenja vrednosti *količinom rada* i *vrednošću rada*:

»Obe te formule su tako daleko od toga da bi bile dva različna izraza jednog istog zakona, da bi najbolji put da se zakon g. Ricarda izrazi na negativan način (naime, vrednost A odnosi se prema vrednosti B kao *količine* rada koje ih proizvode) bio taj što bi se reklo da se vrednost A *ne* odnosi prema vrednosti B kao *vrednosti rada koji ih proizvodi*.« [Isto, str. 348.]

(Ako bi organski sastav kapitala u A i B bio isti, onda bi se stvarno moglo reći da se vrednosti proizvoda ovih kapitala *odnose* kao *vrednosti* rada koji ih proizvodi. Jer, akumulisani rad u oba kapitala odnosio bi se jedan prema drugom isto tako kao i neposredni rad. Ali količine plaćenog rada odnosile bi se u oba kao ukupne količine na njih utrošenog neposrednog rada. Uzmimo da je sastav $80 p + 20 pr$, a stopa viška vrednosti 50 odsto. Ako bi prvi kapital bio =500, a drugi =300, onda bi proizvod u prvom slučaju bio =550, a u drugom =330. Ali oni bi se onda i odnosili kao $5 \times 20 = 100$ (najamnine) prema $3 \times 20 = 60$; kao $100 : 60$, kao $10 : 6$, kao $5 : 3$. [I oni bi se odnosili] $550 : 330 = 55 : 33$ ili kao $55/11 : 33/11$ ($5 \times 11 = 55$ a $3 \times 11 = 33$); dakle kao $5 : 3$. Čak i tada bismo znali za njihov odnos, a ne i za njihove stvarne vrednosti, budući da srazmeri $5 : 3$ odgovaraju veoma različne svote vrednosti.)

»Ako je cena 10 šilinga, onda najamnina i profit ukupno ne mogu da iznose više od 10 šilinga. Ali zar ne određuju cenu baš najamnina i profit zajedno? Ne, to je stara, preživela doktrina.« (*Th. de Quincey, The Logic of Political Economy, Edinburgh and London 1844*, str. 204.)

»Nova ekonomija je pokazala da je svaka cena određena relativnom količinom rada utrošenog u proizvodnji, i jedino njome. Ako je cena jednom utvrđena, onda ona ipso facto¹ određuje *fond* iz kojeg najamnina i profit uzimaju svoje posebne udele.« (Isto, str. 204.) »Svaka promena koja postojeći odnos između najamnine i profita može da naruši *mora početi od najamnine*.« (Isto, str. 205.)

U učenje o zemljišnoj renti Ricardo je uneo novinu time što ga je sveo na pitanje da li renta stvarno ne ukida zakon vrednosti. (Isto, str. 158.)

¹ samim tim

Ricardova teorija profita

[1. *Pojedini slučajevi razlikovanja između viška vrednosti i profita kod Ricarda*]

Već smo podrobno dokazali da se zakoni viška vrednosti — ili, bolje rečeno, stope viška vrednosti — (pretpostavljajući radni dan kao dat) ne podudaraju tako neposredno i prosto sa zakonima profita, ili da se ne mogu tako neposredno i prosto primeniti na njih kao što Ricardo to čini: da on pogrešno identifikuje višak vrednosti i profit, da su oni identični samo ukoliko se ukupan kapital sastoji iz promenljivog kapitala ili neposredno izdaje za najamninu; da je, prema tome, ono što Ricardo tretira pod nazivom »profit«, uopšte samo višak vrednosti. Samo u tom slučaju razlaže se i ukupni proizvod prosto na najamninu i višak vrednosti. Ricardo očigledno deli Smithovo mišljenje da se *ukupna vrednost* godišnjeg proizvoda razlaže na dohotke. Otuda i njegovo brkanje vrednosti i cene koštanja.

Ovde nije potrebno ponavljati da profitnom stopom ne vladaju neposredno isti zakoni koji vladaju stopom viška vrednosti.

Prvo smo videli da se profitna stopa može dizati ili padati usled padanja ili dizanja rente, nezavisno od ikakve promene u vrednosti rada.

Drugo: Apsolutna masa profita jednaka je s apsolutnom masom viška vrednosti. No apsolutnu masu viška vrednosti ne određuje samo stopa viška vrednosti nego isto tako i broj zaposlenih radnika. Prema tome je ista masa profita mogućna pri padajućoj stopi viška vrednosti i rastućem broju radnika i obratno, itd.

Treće: Pri *datoj stopi viška vrednosti* profitna stopa zavisi od organskog sastava kapitala.

Četvrti: Profitna stopa zavisi pri *datom višku vrednosti* (čime je pretpostavljen kao dat i *organski sastav kapitala* od 100) od *odnosa vrednosti* različnih delova kapitala, koji se mogu menjati na različit način, delom usled uštede energije itd. u primeni uslova proizvodnje, delom usled promena u vrednosti, koje mogu da pogode jedan deo kapitala, dok drugi deo ostavljaju netaknut.

Naposletku imali bismo još da uzmemo u račun razlike u sastavu kapitala koje proizlaze iz prometnog procesa.

||667| Neka razmišljanja koja se javljaju kod samog Ricarda trebalo je da ga navedu na razliku između viška vrednosti i profita. Zbog toga što tu razliku ne pravi, izgleda, kao što je već pri analizi I glave »O vrednosti« nagovešteno, da on ovde-onda pada u vulgarno shvatanje, da je profit puki dodatak na vrednost robe; tako, ne primer, kad govori o određivanju profita na kapital u kome preovlađuje stalni kapital itd. Otuda velika glupost kod njegovih sledbenika. Do vulgarnog shvatanja mora doći ako postavka — koja odgovara stvarnosti, da *kapitali jednake veličine donose prosečno jednake profite*, ili da profit zavisi od veličine upotrebljenog kapitala — nije nizom međučlanova povezana sa opštim zakonima o vrednosti itd., ukratko, ako se profit i višak vrednosti identifikuju, što je tačno samo za ukupni kapital. Prema tome nema ni kod Ricarda nikakvog puta ni načina za određivanje *opšte profitne stope*.

Ricardo uvida da na *profitnu stopu* ne utiču takve promene robne vrednosti koje *ravnomerno* utiču na sve delove kapitala, kao, na primer, promene u novčanoj vrednosti. On je i stoga morao, dakle, zaključiti da na *nju utiču* takve promene robne vrednosti koje *ne utiču ravnomerno* na sve delove kapitala; da su, dakle, promene profitne stope moguće pri nepromenjenoj vrednosti rada, pa čak i u pravcu koji je suprotan promenama vrednosti rada. Ali pre svega se morao čvrsto držati toga da on ovde izračunava *višak proizvoda*, ili što je kod njega jedno isto, *višak vrednosti*, ili, što je opet jedno isto, *višak rada*, čim ga razmatra sub specie profita, ne u srazmeri prema samom promenljivom kapitalu, nego u srazmeri prema *celom predujmljenom kapitalu*.

U vezi s promenom u novčanoj vrednosti on kaže:

«Promena u vrednosti novca, ma kolika bila, ne dovodi do promene *profitne stope*. Jer uzmimo da se robe manufakturne povise od 1000£ na 2000£ ili za 100 odsto. Ako se *njegov kapital*, na koji promene u vrednosti novca utiču isto tako kao i na vrednost proizvoda, ako se njegove mašine, zgrade i zalihe robe povise takođe za 100 odsto, *njegova profitna stopa* će ostati ista... Ako on kapitalom date vrednosti može pomoću uštede u radu da proizvede dvaput više nego do sada i proizvod padne na polovinu ranije cene, *onda će prema kapitalu koji ga je proizveo stajati u istom srazmeru* kao i ranije, pa će *stoga* i profit ostati na istoj visini. Ako za isto vreme za koje manufakturnista udvostručava količinu proizvoda proizvedenu istim kapitalom, vrednost novca nekim slučajem padne na polovinu, proizvod će se prodavati po ceni dvostruko većoj od njegove ranije novčane vrednosti; ali će i kapital upotrebljen u proizvodnji imati takođe dvostruko veću novčanu vrednost nego ranije; i otuda će i u ovom slučaju odnos između *vrednosti proizvoda* i *vrednosti kapitala biti isti kao i ranije*.« (Isto, str. 51/52.)

Ako Ricardo u poslednjoj rečenici pod *proizvodom* podrazumeva *višak proizvoda*, onda je to tačno. Jer profitna stopa je ravna: *višak proizvoda (vrednosti)* kapital

=100, onda je profitna stopa $=^{10}/_{100}$, $=^1/_{10}$, =10 odsto. Ali ako on podrazumeva ukupni proizvod, onda stvar nije tačno izražena. Onda on pod odnosom vrednosti proizvoda prema vrednosti kapitala očevidno ne podrazumeva ništa drugo do suvišak vrednosti robe preko vrednosti predujmljenog kapitala. U svakom slučaju vidi se da on *ovde* ne identifikuje profit s viškom vrednosti, ni profitnu stopu sa stopom viška vrednosti koja je ravna $\frac{\text{višak vrednosti}}{\text{vrednost rada}}$ ili $\frac{\text{višak vrednosti}}{\text{promenljivi kapital}}$

Ricardo kaže (glava XXXII):

«Ako pada cena *sirovom proizvodu* iz koga se fabrikuju robe, pretpostavlja se da će usled toga pasti i cene tim robama. One će zacelo pasti, ali njihovo padanje neće imati za posledicu smanjenje proizvođačevog dohotka u novcu. Ako on proda robu za manje novca, onda je to samo zato što je *jedan od materijala od kojega su robe izradene pao u vrednosti*. Ako fabrikant sukna proda svoje sukno za 900£ umesto za 1000£ njegov dohodak zbog toga neće biti manji ako je vuna od koje je sukno izrađeno pala u vrednosti za 100£.* (Isto, str. 518.)

(Pitanje kojim se Ricardo *ovde* zapravo bavi — posledice u određenom slučaju — *ovde* nas se ništa ne tiče. Iznenadno smanjenje vrednosti vune uticalo bi, razume se, štetno na novčani dohodak onih proizvođača sukna koji bi imali veliku zalihu gotove robe na stovarištu, proizvedenu u vreme kad je vuna bila skuplja, a koju valja prodati kad joj se $\llbracket 668 \rrbracket$ vrednost smanjila.)

Ako proizvođači sukna, kao što Ricardo tu pretpostavlja, stave sada u pokret istu masu rada kao i ranije, (oni bi mogli čak i više da stave u pokret, jer jedan deo oslobođenog kapitala koji se ranije trošio *samo* na sirovinu sada se može utrošiti na sirovinu i rad), onda je jasno da njihov «novčani dohodak», posmatran apsolutno, «neće biti manji», ali njihova *profitna stopa* biće *veća* nego ranije; jer tih istih, recimo, 10 odsto kao i ranije, dakle 100£, valjalo bi sada obračunati umesto na 1000£ na 900£. U prvom slučaju bila bi profitna stopa 10 odsto. U drugom slučaju ona bi iznosila $1/9$, $=^{11}/_9$ odsto. Kako sad i Ricardo pretpostavlja da bi sirovine od koje se robe fabrikuju uopšte pale, to bi se povišala opšta profitna stopa, a ne samo profitna stopa u jednoj grani proizvodnje. Utoliko je čudnovatije što Ricardu to nije jasno, iako mu je jasan obrnuti slučaj.

Naime, u glavi VI «*O profitu*», Ricardo tretira slučaj kad se usled poskupljenja potrebnih životnih sredstava, usled obdelavanja lošije zemlje i, sledstveno, penjanja diferencijalne rente, prvo povećava najamnina, zatim poskupljuju sve sa zemlje dobijene sirovine. ([Ovo je] pretpostavka koja nije nipošto potrebna. Pamuk, svila, čak i vuna i lan mogu vrlo lako da padaju iako cena žitu raste.)

Ricardo prvo kaže da će *višak vrednosti* (on kaže profit) zakupca pasti zato što vrednost proizvoda 10 ljudi koje on upošljava iznosi kao i ranije 720£, a on mora od ovog fonda od 720£ više da daje za najamnine. I nastavlja:

«Ali *profitna stopa* će još više pasti jer se zakupčev *kapital* . . . sastoji u velikoj meri od sirovih proizvoda, kao što su žito i plastovi sena, neovršena pšenica i ječam, konji i krave, kojima će svima porasti cena usled *porasta* cene *proizvoda*. Njegov *apsolutni profit* će pasti od 480 £ na 445 £ i 15 šilinga; ali ako se usled upravo navedenog razloga njegov kapital popne od 3000 na 3200 £, onda će *njegova profitna stopa* pri ceni žita od 5 £ 2 šilinga 10 pensa pasti ispod 14 odsto. Da je neki manufakturstičar upotrebio takođe 3000 £ u svom preduzeću, onda bi on usled povišenja najamnine bio prinuđen da svoj kapital poveća da bi mogao nastaviti s tim preduzećem. Ako je njegova roba ranije prodana po 720 £, ona bi se i dalje prodavala po istoj ceni; ali najamnina, koja je ranije iznosila 240 £, povećala bi se na 274 £ 5 šilinga ako bi cena žita iznosila 5 £ 2 šilinga 10 pensa. U prvom slučaju on bi imao suvišak od 480 £ kao profit od 3000 £, u drugom samo profit od 445 £ 15 šilinga na povećani kapital, pa bi se stoga njegov profit prilagodio promenljivoj profitnoj stopi zakupca.» (Isto, str. 116 - 117.)

Ovde, dakle, Ricardo pravi razliku između *apsolutnog profita* (*viška vrednosti*) i *profitne stope* i ujedno pokazuje da usled promene vrednosti u predumljenom kapitalu profitna stopa pada više nego što pada apsolutni profit (višak vrednosti) usled povećanja vrednosti rada. Profitna stopa bi ovde tako pala da je vrednost rada ostala *ista*, jer bi se *isti* apsolutni profit morao obračunati na veći kapital. Obrnuti slučaj povećanja profitne stope (koji se razlikuje od povećanja viška vrednosti ili apsolutnog profita) zbio bi se, dakle, u ranije navedenom slučaju, kada vrednost sirovine pada. Prema tome se pokazuje da se dizanje i padanje profitne stope određuje i drugim okolnostima a ne samo dizanjem i padanjem apsolutnog profita i dizanjem i padanjem njegove stope, izračunato prema kapitalu predumljenom za najamninu.

Na maločas navedenom mestu Ricardo nastavlja:

«Juvellerske, željezne, srebrne i bakarne robe ne bi *poskuplele* jer nijedan od sirovih proizvoda zemljine površine ne ulazi u njihov sastav.» (Isto, str. 117.)

Cene ovim robama ne bi se povećale, ali profitna stopa u tim granama proizvodnje povećala bi se iznad profitne stope u ostalim granama. Jer u poslednjima (usled povećanja najamnine) dolazi manji višak vrednosti na predumljeni kapital, čija se vrednost iz dva razloga povećala; prvo, zato što se povećao izdatak za najamninu, drugo, zato što se povećao izdatak za sirovinu. U drugom slučaju dolazi [669] manji višak vrednosti na predumljeni kapital, koji se, zbog povećanja najamnine, povećao samo u svome promenljivom delu.

Na tim mestima Ricardo obara celu svoju teoriju profita, koja se zasniva na pogrešnom identifikovanju stope viška vrednosti s profitnom stopom.

«U svakom slučaju poljoprivredni i industrijski profiti smanjuju se usled povišenja *cene sirovom proizvodu* ako je ono praćeno povišenjem najamnine.» (Isto, str. 113/114.)

Iz onoga što sam Ricardo kaže proizlazi da bi čak i onda ako poskupljenje sirovog proizvoda ne bi bilo povećano povišenjem najamnine *profitna stopa* bila oborena usled povećanja cene onog dela predujmljenog kapitala koji se sastoji iz sirovog proizvoda.

«Uzmimo da se cena svili, kadifi, nameštaju i drugim robama koje radnik ne kupuje povećava, jer se *na tu robu mora utrošiti* više rada. *Zar to ne bi pogodilo profiti?* Nipošto; jer *samo povišenje najamnine može da smanji profit*. Ali svilu i kadifu radnici ne troše, i one zato ne mogu povisiti njihovu najamninu.» (Isto, str. 118.)

Bez sumnje, *profitna stopa* bi u onim posebnim granama proizvodnje pala iako bi vrednost rada, najamnine, ostala ista. Sirovina bi za fabrikante svilene robe, klavira, nameštaja itd. poskupela; prema tome bi srazmera istog viška vrednosti prema predujmljenom kapitalu pa otuda i *profitna stopa* pala. A *opšta profitna stopa* sastoji se iz proseka posebnih profitnih stopa u svima poslovnim granama. Ili bi pomenuti fabrikanti, kako bi i dalje ostvarivali prosečni profit, povisili cenu svojim robama. Takvo nominalno povišenje cena ne utiče neposredno na profitnu stopu, ali utiče na trošenje profita.

Ricardo se još jednom vraća na gore tretirani slučaj, kad višak vrednosti (apsolutni profit) pada jer cena potrebnim životnim sredstvima (a s time i zemljišna renta) raste.

«Moram još jednom napomenuti da bi *profitna stopa* mnogo brže padala nego što sam to u svojoj proceni pretpostavio. Jer, pri onoj *vrednosti proizvoda* koju sam ja u pretpostavljenim okolnostima odredio, vrednost *zakupčevog kapitala* bi se *znatno povisila*, jer se *bezuslovno mora sastojati iz mnogih roba čija bi vrednost porasla*. Žito, verovatno, ne bi moglo da skoči od 4£ na 12£ a da se razmenska vrednost *njegovog kapitala* ne bi udvostručila, te vredela 6000£ umesto 3000£. Ako bi tada njegov profit iznosio 180£ ili 6 odsto od *prvobitnog kapitala*, onda njegova *profitna stopa* stvarno ne bi iznosila *više* od 3 odsto, jer 6000£ po 3 odsto daju 180£, i *samo pod tim uslovima mogao bi neki novi zakupac sa 6000£ u džepu da otpočne zakupni posao*. Mnoge grane proizvodnje izvukle bi iz istog izvora poneke veće ili manje koristi. Pivar, pecar rakije, fabrikant sukna, fabrikant platna bili bi *za smanjenje njihovog profita delimično obeštećeni povećanjem vrednosti svoga kapitala u sirovom i preradenom materijalu*. Ali fabrikanti železnih roba, juvelirskih radova i mnogih drugih roba čiji se ceo kapital sastoji iz novca, bili bi izloženi *celom padu profitne stope*, bez ikakve naknade.» (Isto, str. 123 - 124.)

Ovde je važno samo ono što Ricardo ne primećuje: naime, da on odbacuje svoju identifikaciju profita i viška vrednosti, i da *profitna stopa* može da bude pogodena promenom u vrednosti postojanog kapitala nezavisno od vrednosti rada. Inače je njegova ilustracija samo delimično tačna. Naravno da bi dobit koju bi zakupac, fabrikant sukna itd. izvukli iz povišenja cene svoje robne zalihe koja se nalazi na tržištu iščezla čim bi oni te robe prodali. Isto tako povišenje vrednosti njihovog kapitala ne bi više predstavljalo nikakvu dobit za njih, čim

je taj kapital utrošen te bi morao biti reprodukovan. Svi se oni nalaze tada u položaju novog zakupca koga navodi sam Ricardo, koji sad mora da predujmi kapital od 6000£ da bi ostvario profit od 3 odsto. Naprotiv, ||XIII - 670| juvelir, fabrikant železne robe, novčani kapitalista itd., iako u početku nisu dobili nikakvu naknadu za gubitak, realizovali bi profitnu stopu višu od 3 odsto, jer bi se povisila vrednost samo njihovog na najamninu utrošenog kapitala, a ne njihovog postojanog kapitala.

U slučaju koji pominje Ricardo, kada se padajući profit kompenzira uvećanjem vrednosti kapitala, važno je još i to da za kapitaliste — i uopšte pri raspodeli proizvoda godišnjeg rada — nije u pitanju samo raspodela proizvoda među razne učesnike u dohotku, nego i raspodela toga proizvoda na kapital i dohodak.

[2.] *Obrazovanje opšte profitne stope (average profits¹) (ili »general rate of profits«²) (usual profits«³)*

[a] *Unapred data prosečna profitna stopa kao polazna tačka Ricardove teorije o profitu]*

U teorijskom pogledu Ricardo nije ovde nipošto jasan.

«Već sam rekao da tržišna cena neke robe može da prede svoju prirodnu ili potrebnu cenu pošto se može proizvoditi u manjoj količini nego što zahteva nova tražnja. Ali to je samo prolazna pojava. Visoki profiti kapitala upotrebljenog za proizvodnju te robe privukli bi, naravno, kapital u tu granu proizvodnje; i čim potrebni fond bude obrazovan i količina robe dovoljno povećana, cena će pasti i profit te grane proizvodnje prilagodiće se opštem nivou. Pad opšte profitne stope nije nipošto nespojiv s delimičnim porastom profita u pojedinim granama. Ne je jednakost profita je ono što pomera kapital iz jedne grane u drugu. Ako, dakle, opšti profiti padaju pa se postepeno snizuju na niži nivo, usled povećanja najamnina i sve većih teškoća da se stanovništvo, čiji se broj povećava, snabde životnim sredstvima, zakupčev profit ipak može za neko kratko vreme da se uzdigne iznad svog ranijeg nivoa. Isto tako se za izvesno vreme može nekoj određenoj grani spoljne ili kolonijalne trgovine da izvanredan podstrek.» (Isto, str. 118 - 119.)

«Trebalo bi se podsetiti da se cene na tržištu neprekidno kolebaju i to u prvom redu usled odnosa ponude i tražnje. Iako bi se sukno moglo isporučiti za 40 šilinga po jardu i doneti uobičajeni profit na kapital, ono ipak može, zbog opšte promene mode, da skoči na 60 ili 80 šilinga... Fabrikanti sukna trpaće jedno vreme vanredne profite u svoj džep, ali kapital će, nužno, priticati toj manufakturi sve dok ponuda i tražnja opet ne dođu u svoj pravi odnos, posle čega će cena suknu ponovo pasti na 40 šilinga, na svoju prirodnu ili potrebnu

¹ prosečni profit — ² opšta profitna stopa — ³ uobičajeni profit

cenu. Na isti način može cena žitu sa svakim povećanjem tražnje toliko da poraste da ono donese zakupcu više nego opšti profit. Ako ima dosta plodne zemlje, cena žitu će pasti opet na svoj raniji nivo, pošto je za njegovu proizvodnju upotrebljena odgovarajuća količina kapitala, i profit će opet biti isti kao i ranije. Ali ako nema dosta plodne zemlje, ako se za proizvodnju ove dodatne količine mora upotrebiti više od uobičajene količine kapitala i rada, tada žito neće pasti na raniji nivo. Njegova prirodna cena će skočiti, a zakupac, umesto da postiže trajno veće profite, biće prinuđen da se zadovolji smanjenom stopom, koja je neizbežna posledica povišenja najamnine prouzrokovanog povišenjem cena životnim sredstvima.* (Isto, str. 119 - 120.)

Ako je *radni dan* dat (ili ako u radnim danima različnih grana proizvodnje postoje samo takve razlike koje se izravnavaju osobenostima različnih vrsta rada), onda je data i *opšta stopa viška vrednosti*, to jest *viška rada*, pošto je najamnina prosečno ista. To je Ricardova misao. I on brka tu *opštu stopu viška vrednosti* sa *opštom profitnom stopom*. Ja sam pokazao da pri istoj *opštoj stopi viška vrednosti profitne stope* u raznim granama proizvodnje bezuslovno moraju biti različite ako bi se robe prodavale po svojim odnosnim *vrednostima*. *Opšta profitna stopa* nastaje tako što se ukupni proizvedeni višak vrednosti obračunava na ukupni kapital društva (klase kapitalista); stoga se svaki kapital u svakoj posebnoj grani proizvodnje predstavlja kao *aliquotni* deo jednog ukupnog kapitala istog [671] *organskog sastava*, i to kako sastava iz postojanog i promenljivog kapitala tako i sastava iz optičajnog i stalnog kapitala. Kao takav *aliquotni* deo on u srazmeri sa svojom veličinom izvlači iz viška vrednosti proizvedenog od ukupne sume kapitala svoju dividendu. Deo viška vrednosti koji dolazi na deo kapitala date veličine, na primer 100, u jednom datom vremenskom razmaku, na primer jednoj godini, sačinjava *prosečni profit* ili *opštu profitnu stopu* kakva ulazi u troškove proizvodnje svake grane proizvodnje. Ako je deo od $100=15$, onda je uobičajeni profit = 15 odsto, a cena koštanja = 115. Ona može biti manja ako, na primer, samo deo predujmljenog kapitala ulazi usled rabačenja u proces obrazovanja vrednosti. Ali, on je uvek ravan utrošenom kapitalu + 15, ravan prosečnom profitu na predujmljeni kapital. Ako bi u jednom slučaju ušlo u proizvod 100, a u drugom samo 50, onda bi u prvom slučaju cena koštanja bila $100+15=115$, a u drugom $50+15=65$; oba kapitala prodala bi u tom slučaju svoje robe po *istoj ceni koštanja*, to jest po ceni koja bi jednom i drugom donela istu profitnu stopu. Jasno je da pojavljivanje, ostvarivanje, obrazovanje *opšte profitne stope* čini potrebnim *pretvaranje vrednosti u cene koštanja*, koje se od njih *razlikuju*. Zato što brka profitnu stopu sa stopom viška vrednosti, Ricardo pretpostavlja, obrnuto, identičnost vrednosti i cene koštanja. Stoga on nema ni najmanje pojma o opštoj promeni koja se zbiva u *cenama* roba usled obrazovanja opšte profitne stope još pre no što o opštoj stopi profita može da bude govora.

On uzima tu profitnu stopu za prius, koji stoga kod njega ulazi čak i u određivanje *vrednosti*. (Vidi glavu I »O *vrednosti*«.) *Pretpostavljajući opštu profitnu stopu* on razmatra samo izuzetne modifikacije u cenama, koje su potrebne radi *održavanja te opšte stope*, radi daljeg postojanja te opšte profitne stope. On nema nikakvog pojma o tome da se pret hodno mora izvršiti pretvaranje vrednosti u cene koštanja da bi se *stvorila opšta profitna stopa*; da on, dakle, na osnovu opšte profitne stope ne operiše više neposredno s *vrednostima* roba.

I u gornjem pasusu daje se *samo* Smithova predstava, pa i ona jednostrano, jer se Ricardo čvrsto drži svoje zadnje misli o *opštoj stopi viška vrednosti*. Profitna stopa penje se kod njega samo u posebnim granama proizvodnje iznad *nivoa*, jer tržišna cena skače iznad prirodne cene usled odnosa ponude i tražnje, usled nedovoljne proizvodnje ili prekomerne proizvodnje u posebnim granama proizvodnje. Konkurencija, dovoz novog kapitala u jednu granu proizvodnje, ili povlačenje starog kapitala iz druge grane, izjednačuje tad tržišnu cenu s prirodnom cenom i *svodi* profit posebne grane proizvodnje na opšti nivo. Tu je stvarni nivo profita pretpostavljen kao *postojan* i dat i reč je samo o tome da se na nj *svede* profit u posebnim granama proizvodnje koje se usled ponude i tražnje izdižu iznad nivoa ili spuštaju ispod njega. Štaviše, Ricardo pri tom uvek pretpostavlja da se robe čije cene donose više od prosečnog profita nalaze *iznad*, a čije donose manje — *ispod* svoje vrednosti. Ako konkurencija izjednači njenu *tržišnu cenu* s njenom *vrednošću*, onda je nivo uspostavljen.

Sam *nivo* može prema Ricardovom shvatanju samo onda rasti ili padati ako najamnina pada ili raste (relativno permanentno) to jest *stopa relativnog viška vrednosti*, što se dešava bez promena cena. (Iako sam Ricardo ovde dopušta veoma značajnu promenu cena u različnim granama proizvodnje, prema njihovom sastavu iz optičajnog i stalnog kapitala.)

Ali čak i kad je uspostavljena *opšta profitna stopa*, pa stoga i *cene koštanja*, *profitna stopa* može u posebnim granama rasti ako je *radno vreme duže*, ako raste *stopa apsolutnog viška vrednosti*. Da konkurencija radnika ne može da ukloni tu pojavu, dokazuje *mešanje države*. Tu u toj posebnoj grani proizvodnje profitna stopa će se povećati, a da tržišna cena neće skočiti iznad prirodne cene. Konkurencija kapitala može učiniti i na kraju krajeva će svakako i učiniti da taj ekstraprofit ne pripadne ceo kapitalistima u tim posebnim granama proizvodnje. Oni će morati da spuste svoje robe ispod njihovih »prirodnih cena«, ili će ostale grane proizvodnje *svoje cene* nešto povisiti (svakako ako ne stvarno povisiti, što može da bude paralisano padom *vrednosti* tih roba, a ono ||672| ipak ne toliko spustiti koliko bi zahtevao razvitak proizvodne snage rada u njihovoj sopstvenoj grani). Opšti nivo će se povisiti i cene koštanja će se izmeniti.

Dalje: Ako nastane neka nova grana proizvodnje u kojoj se upotrebljava nesrazmerno mnogo živoga rada u odnosu na akumulisani

rad, gde je, dakle, sastav kapitala duboko ispod prosečnog sastava, koji određuje prosečni profit, onda mogu odnosi ponude i tražnje u nekoj novoj grani proizvodnje da dopuste da ona svoj proizvod prodaje iznad njegove *cene koštanja*, približnije njegovoj *stvarnoj vrednosti*. Ako konkurencija to izjednači, onda je to moguće samo dizanjem *opšteg nivoa*, jer kapital uopšte realizuje, stavlja u pokret veću količinu *neplaćenog viška rada*. Odnosi ponude i tražnje ne deluju, kako Ricardo misli, u prvom slučaju tako da se roba prodaje *iznad svoje vrednosti*, nego samo tako da se prodaje približno *svojoj vrednosti*, iznad svoje cene koštanja. Izjednačenje ne može, dakle, dejstvovati na taj način da se ona svede na raniji nivo, nego da se uspostavi *novi nivo*.

(b) *Ricardova greška u pitanju uticaja kolonijalne trgovine kao i uopšte spoljne trgovine na profitnu stopu*

Isto tako stoji stvar, na primer, u *trgovini s kolonijama*, gde je vrednost rada usled ropstva i plodnosti prirode niža nego u starom kraju (ili pak usled stvarne ili legalne nerazvijenosti zemljišne svojine). Ako se kapitali matične zemlje mogu po miloj volji prenositi u tu novu trgovinu, oni će, doduše, sniziti specifični ekstraprofit u toj poslovnoj grani, ali će povišiti opšti nivo profita (kako to Adam Smith sasvim tačno primećuje).

Ricardo se tu uvek ispomaže frazom: Ali u starim poslovnim granama ostala je količina upotrebljenog rada ista, a isto tako i najamnina. Ali opšta profitna stopa je određena odnosom neplaćenog rada prema plaćenom radu i predujmljenom kapitalu ne u ovoj ili onoj poslovnoj grani, nego u svima poslovnim granama u koje se kapital može slobodno prenositi. Neka odnos ostane u devet desetina isti; ali ako se menja u jednoj desetini, onda opšta profitna stopa mora se menjati u svih deset desetina. Kad god se povećava masa neplaćenog rada koji stavlja u pokret kapital date veličine, konkurencija može da postigne samo to da kapitali jednake veličine dobijaju jednake dividende, jednake udele u tom povećanom višku rada, a ne da uprkos većem višku rada, u odnosu prema predujmljenom ukupnom kapitalu, dividenda svakog pojedinačnog kapitala ostane ista, da se svede na stari udeo u višku rada. Ako Ricardo to pretpostavlja, onda on nema nikakvog razloga da pobija Smithovo shvatanje, da samo rastuća konkurencija kapitala usled njihove akumulacije smanjuje profitnu stopu. Jer, on sam tu pretpostavlja da sama konkurencija snižava profitnu stopu iako stopa viška vrednosti raste. Doduše, to je u vezi s njegovom drugom pogrešnom pretpostavkom, da profitna stopa (ne uzimajući u obzir sniženje ili povišenje najamnine) ne može nikada rasti ni padati, osim usled povremenih odstupanja tržišne cene od prirodne cene. A šta je prirodna cena? Cena koja je ravna predujmljenom kapitalu plus prosečni profit. Ovo, dakle, izlazi opet na pret-

postavku da prosečni profit ne može da pada ili raste nikada drukčije nego relativni višak vrednosti.

Zato je pogrešno kad Ricardo nasuprot Smithu veli:

«Nikakav prelaz iz jedne grane spoljne trgovine u drugu ili iz unutrašnje u spoljnu trgovinu ne može, po mome mišljenju, da utiče na profitnu stopu.» (Isto, str. 413.)

Isto je tako pogrešno kad misli da profitna stopa ne utiče na cene koštanja jer ne utiče na vrednosti.

Ricardo greši kad pretpostavlja da usled povlašćene spoljne trgovine taj opšti nivo svagda nastaje svođenjem na raniji nivo, a ne njegovim povišenjem.

«Oni tvrde da jednakost profita nastaje opštim dizanjem profita; a ja sam mišljenja da će se profit povlašćene grane ubrzo spustiti na opšti nivo.» (Isto, str. 132 - 133.)

Usled svoga potpuno pogrešnog shvatanja profitne stope, Ricardo sasvim pogrešno shvata i uticaj spoljne trgovine, ako ona ne snižava neposredno cenu radničkoj hrani. On ne uviđa od kakvog je ogromnog značaja za Englesku na primer nabavka ||673| jeftinije sirovine za industriju, i da u tom slučaju, kako sam ranije pokazao, *iako cene padaju, profitna stopa raste, dok u obrnutom slučaju, pri rastućim cenama, profitna stopa može da pada čak i ako u oba slučaja najamnina ostane ista.*

«Stoga se profitna stopa *neće* povisiti usled proširenja tržišta.» (Isto, str. 136.)

Profitna stopa zavisi ne od cene pojedinačne robe, nego od mase viška rada koja se datim kapitalom može realizovati. Ricardo i inače ne shvata važnost *tržišta*, jer ne razume suštinu novca.

(Uz ovo valja još napomenuti: Ricardo čini sve te greške zato što hoće identičnost stope viška vrednosti i profitne stope da sprovede pomoću nasilnih apstrakcija. Vulgus je stoga zaključio da su teorijske istine apstrakcije koje protivreče stvarnim prilikama. Umesto da vidi obratno: da Ricardo ne ide dosta daleko u pravilnoj apstrakciji i da zato dolazi do pogreške.^[92])

[3.] *Zakon pada profitne stope*

(a) *Pogrešne pretpostavke Ricardove koncepcije pada profitne stope*

Ovo je jedna od najvažnijih tačaka u Ricardovom sistemu.

Profitna stopa ima tendenciju da pada. Usled čega? Adam Smith kaže: usled rastuće akumulacije i rastuće konkurencije kapitala koja

je prati. Ricardo odgovara: konkurencija može izjednačiti profite u različnim granama proizvodnje (ranije smo videli da on tu nije dosledan), ali ona ne može sniziti opštu stopu profita. To bi samo onda bilo moguće ako bi se kapitali usled akumulacije kapitala za toliko brže uvećali od stanovništva da bi tražnja rada *stalno* bila veća od njegove ponude, pa bi se otuda i najamnina nominalno, realno i prema upotrebnoj vrednosti — prema vrednosti i upotrebnoj vrednosti — stalno penjala. To nije slučaj. Ricardo nije optimista koji veruje u takve bajke.

Pošto su za njega *profitna stopa* i *stopa viška vrednosti* — relativnog viška vrednosti, budući da on radni dan pretpostavlja kao nepromenljiv — istovetni, to se permanentno padanje profita, ili tendencija profita ka padanju, može objasniti samo *istim razlozima* koji će usloviti permanentno padanje ili tendenciju ka padanju *stope viška vrednosti*, tj. dela dana koji radnik ne radi za sebe nego za kapitalistu. A koji su to uslovi? Ako uzmemo radni dan kao dat, onda onaj deo njegov koji radnik radi zabadava za kapitalistu može da pada, da se smanjuje, samo onda ako raste deo koji radi za sebe. A to je moguće (pod pretpostavkom da se rad plaća po *vrednosti*) samo onda kad se povećava *vrednost* životnih sredstava za koje on troši svoju najamninu. No uzmimo da se usled razvitka proizvodnih snaga rada vrednost manufakturne robe stalno smanjuje. Stvar se, dakle, može samo tako objasniti da se glavni sastavni deo životnih sredstava — hrana — po vrednosti stalno povećava. To zbog toga što poljoprivreda postaje sve manje plodna. To je ona ista pretpostavka koja prema Ricardovom objašnjenju zemljišne rente objašnjava njeno postojanje i povećavanje. Neprekidno padanje profita je, prema tome, skopčano s neprekidnim penjanjem stope zemljišne rente. Ja sam već pokazao da je Ricardovo shvatanje zemljišne rente pogrešno. Time, dakle, pada jedna osnova njegovog objašnjenja pada profitne stope. A, drugo, ono se zasniva na pogrešnoj pretpostavci da su *stopa viška vrednosti* i *profitna stopa* istovetne, da je, prema tome, pad profitne stope istovetan s padom stope viška vrednosti, koji bi se u stvari mogao objasniti samo na Ricardov način. Time smo raščistili s njegovom teorijom. Profitna stopa pada — iako stopa viška vrednosti ostaje nepromenjena ili raste — jer se promenljivi kapital s razvitkom proizvodnih snaga rada smanjuje u srazmeri prema postojanom kapitalu. Ona, dakle, pada ne zato što rad postaje manje proizvođan, nego zato što postaje proizvođniji. Ne zato što se radnik eksploatiše manje, nego zato što se on eksploatiše više, bilo da raste apsolutni višak radnog vremena, ili, kada to država sprečava, da je kapitalistička proizvođnja istovetna s padanjem relativne vrednosti rada, te otuda s uvećanjem relativnog viška radnog vremena.

Ricardova teorija zasniva se, dakle, na dvema pogrešnim pretpostavkama:

1. na pogrešnoj pretpostavci da su postojanje i porast zemljišne rente uslovljeni opadajućom plodnošću poljoprivrede;

2. na pogrešnoj pretpostavci da je stopa profita ravna stopi relativnog viška vrednosti i da ona može padati ili rasti samo u obrnutoj srazmeri u kojoj najamnina pada ili raste.

||674| Ja ću sad najpre navesti mesta gde Ricardo razlaže upravo izloženo shvatanje.

(b) *Analiza Ricardove teze da rastuća renta
postepeno guta profitnu stopu*

Prethodno još nekoliko napomena o načinu kako Ricardo, polazeći od svoje predstave o zemljišnoj renti, zamišlja da renta postepeno guta profitnu stopu.

Mi ćemo se koristiti tablicom na strani 574, ali s potrebnom modifikacijom.

U onima tablicama je pretpostavljeno da upotrebljeni kapital = $60p + 40pr$, višak vrednosti = 50 odsto, vrednost proizvoda, dakle, ma kakva bila proizvodnost rada, = 120£. Od toga je bilo 10£ profita, 10£ apsolutne rente. Uzmimo da je 40£ za 20 ljudi (na primer za rad od nedelje dana) (ili uzmimo radije godišnji rad, pošto se ovde govori o profitnoj stopi; no to je ovde sasvim svejedno). Prema tablici A, gde zemlja I određuje tržišnu vrednost, broj proizvedenih tona uglja = 60; dakle, 60 tona čine 120£, 1 tona staje $\frac{120}{60} = 2£$. Najamnina iznosi 40£, dakle 20 tona (uglja) ili 20 kvartera žita. To je, prema tome, potrebna najamnina za broj radnika uposlenih od kapitala od 100£. Ako bi sada bilo potrebno da se pređe na lošiju vrstu zemlje, gde bi bio potreban kapital od 110 (60 postojanog kapitala i 20 radnika koje ovaj stavlja u pokret) da bi se proizvelo 48 tona (naime 60 postojanog kapitala i 50 promenljivog kapitala), u tom slučaju bi višak vrednosti bio = 10£, a cena po toni = $2\frac{1}{2}£$. Kad bismo prešli na još lošiju vrstu zemlje gde 120£ = 40 tona, onda bi cena tone bila = $\frac{120}{40} = 3£$. Tu bi iščezao svaki višak vrednosti na najlošijoj zemlji. Što proizvodi 20 ljudi, uvek je jednako vrednosti 60£ (3£ = radni dan bilo koje veličine). Ako se, dakle, najamnina poveća od 40£ na 60£, tada iščezava svaki višak vrednosti. Sve vreme se pretpostavlja da 1 kvarter sačinjava potrebnu najmninu za jednog čoveka.

Uzmimo da u oba slučaja treba utrošiti samo kapital od 100. Ili, što je isto, ma koliki se kapital utrošio, koja je srazmera za 100? Naime, umesto da računamo da je utrošeni kapital 110, 120 ako se i dalje upotrebljava isti broj radnika i isti postojani kapital, mi proračunavamo koliko se postojanog kapitala i radnika može upotrebiti na 100 pri istoj organskoj srazmeri (ne po vrednosti nego po masi upotrebljenog rada i masi postojanog kapitala). (Da bismo mogli upoređivati 100 sa ostalim klasama.) Odnosi se $100:60 = 100:54\frac{2}{3}$

i $110:50=100:45^{5/11}$. 20 ljudi pokreću postojani kapital od 60; dakle koliko [ljudi] $54^{9/11}$?

Stvar je u ovome. 60£ je vrednost dobivena od broja uposlenih radnika (recimo od 20 radnika). Pri tome na uposleni broj dolazi 20 kvartera ili tona = 40£ ako tona ili kvarter = 2£. Ako se vrednost tone popne na 3£, višak vrednosti će nestati. Ako se popne na $2^{1/2}$ £, tada će nestati polovina viška vrednosti koja je sačinjavala apsolutnu rentu.

U prvom slučaju, pri izdatom kapitalu od 120£ (60*p* i 60*pr*), proizvodi = 120£ = 40 tona (40×3). U drugom slučaju, pri izdatom kapitalu od 110£ (60*p* i 50*pr*), proizvod = 120£ = 48 tona ($48 \times 2^{1/2}$).

U prvom slučaju je pri izdatom kapitalu od 100£ (50*p* i 50*pr*) proizvod = 100£ = $33^{1/3}$ tona ($3£ \times 33^{1/3} = 100$) i to, pošto se samo zemlja pogoršala, pošto nije bilo nikakve promene u kapitalu, postojani kapital od 50 pokretače srazmerno ista količina [rada] koja je ranije pokretala kapital od 60. Ako je, dakle, poslednji pokretalo 20 ljudi, (koji su primali 40£ dok je vrednost 1 tone bila 2£), to sada kapital od [50] pokreće $16^{2/3}$ ljudi, koji primaju 50£ otkako je vrednost tone skočila na 3£. Jedan čovek prima sada, kao i ranije, 1 tonu ili 1 kvarter = 3£, jer $16^{2/3} \times 3 = 50$. Ako vrednost stvorena od $16^{2/3}$ ljudi = 50, onda vrednost od 20 ljudi = 60. Prema tome, i dalje ostaje pretpostavka da jednodnevni rad 20 ljudi = 60£.

Uzmimo sad drugi slučaj. Pri izdatom kapitalu od 100 proizvod = $109^{1/11}£ = 43^{7/11}$ tona ($2^{1/2} \times 43^{7/11} = 109^{1/11}$). Postojani kapital = $54^{9/11}$, a promenljivi = $45^{5/11}$. Koliko ljudi predstavljaju tih $45^{5/11}$ £? $18^{2/11}$ ljudi. ||675| I to, ako je vrednost dnevnog rada 20 ljudi = 60£, onda vrednost $18^{2/11}$ ljudi = $54^{9/11}$ i otuda vrednost proizvoda = $109^{1/11}£$.

Vidimo da u oba slučaja isti kapital stavlja u pokret manje ljudi, ali koji više staju. Oni rade isto vreme, ali njihov višak radnog vremena je manji ili ga uopšte nema pošto istim radom proizvode manje proizvoda (a taj proizvod sastoji se iz njihovih potrebnih životnih sredstava), dakle iako rade isto vreme kao i ranije radno vreme koje troše na izradu jedne tone ili kvartera povećalo se.

Ricardo u svojim proračunavanjima uvek pretpostavlja da kapital mora više rada da stavlja u pokret i da se stoga mora izdati veći kapital, dakle 120, 110 umesto ranijih 100. To je tačno samo onda ako treba proizvesti istu količinu, dakle 60 tona u gore navedenim slučajevima, umesto da se u slučaju I proizvede 40 tona s kapitalom od 120£, a u drugom slučaju 48 tona s kapitalom od 110£. S kapitalom od 100 proizvešće se, prema tome, u prvom slučaju $33^{1/3}$ tone, a u drugom slučaju $43^{7/11}$ tona. Ricardo time odbacuje tačno gledište, koje se ne sastoji u tome da se mora upotrebiti više radnika da bi se proizveo isti proizvod, nego u tome da data količina rada proizvodi manji proizvod, čiji veći deo opet otpada na najamninu.

Sada ćemo sastaviti obe tablice, prvo tablicu A sa str. 574. i tablicu koja proizlazi iz napred navedenih podataka.

[Klasa]	Kapital		Uv	Tv	Iv	Dv	Ch	Ar	Dr	Ar
	£	Tona	[Ukupna vrednost]	[tržišna vrednost po toni]	[individualna vrednost po toni]	[diferencijalna vrednost po toni]	[cenu koštanja] po toni	[apsolutna renta]	[diferencijalna renta]	[apsolutna renta]
I	100	60	120	2	2	0	1 ⁵ / ₆	10	0	5
II	100	65	130	2	1 ¹¹ / ₁₃	2 ² / ₁₃	1 ⁹ / ₁₃	10	10	5
III	100	75	150	2	1 ³ / ₅	2 ² / ₅	1 ⁷ / ₁₅	10	30	5
	300	200	400					30	40	15

[Klasa]	Dr	Rental	Rental	Sastav	Stopa	Radnika	Najam- nina	Najam- nina	Stopa
	[diferencijalna renta] tona	£	tona	kapitala	viška vrednosti i %		£	tona	%
I	0	10	5	60 _p +40 _{pr}	50	20	40	20	10
II	5	20	10	60 _p +40 _{pr}	50	20	40	20	10
III	15	40	20	60 _p +40 _{pr}	50	20	40	20	10
	20	70	35						

Ako bismo ovu tablicu predstavili u obrnutom redu, prema Ricardovoj silaznoj liniji, dakle ako bismo počeli klasom III i ujedno pretpostavili da rentu ne plaća najranije obrađena plodna zemlja, tada bismo imali prvo kapital od 100 u klasi III, koji proizvodi vrednost od 120, naime 60£ postojanog kapitala i 60£ novododatog rada. Prema Ricardu bi trebalo dalje pretpostaviti da je profitna stopa bila viša nego što je naznačeno u tablici A, budući da s padom cene tone uglja (kvartera žita) 20 ljudi dobije 20 tona = 40£ dok tona staje 2£. No pošto sada staje samo 1³/₅£ ili 1£ 12 šilinga, to tih 20 ljudi dobije samo još 32£ (=20 tona). Predumljeni kapital za istu masu radnika iznosio bi 60_p i 32_{pr}=92£, čija bi vrednost iznosila 120, jer vrednost rada izvršenog od strane tih 20 ljudi iznosi, kao i ranije, 60£. Prema toj srazmeri morao bi kapital od 100 da stvori vrednost od 130¹⁰/₂₃, jer 92 : 120 = 100 : 130¹⁰/₂₃ (ili 23 : 30 = 100 : 130¹⁰/₂₃). Pri tom bi taj kapital od 100 bio sastavljen kao što sledi: 65⁵/₂₃ p i 34¹⁸/₂₃ pr. Dakle, kapital bi bio 65⁵/₂₃ p + 34¹⁸/₂₃ pr; vrednost proizvoda = 130¹⁰/₂₃. Broj radnika bio bi 21¹⁷/₂₃. Stopa viška vrednosti bila bi 87¹/₂ odsto.

1. Imali bismo, dakle:

[Klasa]	Kapital	Tona	Uv	Tv	Iv	Dv
	£		[ukupna vrednost]	[tržišna vrednost] po toni	[individualna vrednost] po toni	[diferencijalna vrednost] po toni
			£	£	£	£
III	100	81 ¹² / ₂₃	130 ¹⁰ / ₂₃	1 ³ / ₅	1 ³ / ₅	0
Renta	Profit	Profitna stopa	Sastav kapitala	Stopa	Radnika	
£	£	%		viška vrednosti		
0	30 ¹⁰ / ₂₃	30 ¹⁰ / ₂₃	65 ⁵ / ₂₃ p + 34 ¹⁸ / ₂₃ pr	87 ¹ / ₂	21 ¹⁷ / ₂₃	

Izražena u tonama, najamnina iznosi $21^{17}/_{23}$ tona, a profit $19^1/_{46}$ tona.

||676| Uzmimo sad, još uvek prema Ricardovoj pretpostavci, da usled porasta stanovništva tržišna cena skoči toliko da se mora obrađivati klasa II, gde vrednost tone iznosi $1^{11}/_{13}\text{£}$.

Ricardo je mišljenja da će $21^{17}/_{23}$ radnika proizvoditi stalno istu vrednost, naime $65^5/_{23}\text{£}$ (najamnina i višak vrednosti), što ne može da bude. Jer, broj radnika koje klasa III može upošljavati, dakle eksploatisati, smanjuje se prema njegovoj sopstvenoj pretpostavci, otuda i ukupna suma viška vrednosti.

Sastav poljoprivrednog kapitala ostaje vazda isti. Da bi se 60p stavilo u pokret, svagda je potrebno 20 radnika (pri datom radnom danu), ma kako ih plaćali.

Pošto tih 20 radnika prima 20 tona, a tona = $1^{11}/_{13}\text{£}$, to 20 radnika staju $20(1 + 1^{11}/_{13})\text{£} = 20\text{£} + 16^{12}/_{13}\text{£} = 36^{12}/_{13}\text{£}$.

Ma kakva da je proizvodnost njihovog rada, vrednost koju tih 20 radnika proizvodi iznosi 60£, prema tome, predumjmljeni kapital iznosi $96^{12}/_{13}\text{£}$, a vrednost 120£; dakle, profit = $23^1/_{13}\text{£}$. Profit na kapital 100 biće otuda $23^{17}/_{21}$, a sastav kapitala: $61^{19}/_{21}p + 38^2/_{21}pr$. Uposleno je $20^{40}/_{63}$ radnika.

Pošto ukupna vrednost = $123^{17}/_{21}\text{£}$, a individualna vrednost tone u klasi III = $1^3/_{5}\text{£}$, onda koliko tona iznosi proizvod? $77^8/_{21}$ tona. Stopa viška vrednosti je $62^1/_{2}$ odsto.

No klasa III prodaje tonu po $1^{11}/_{13}\text{£}$. To čini diferencijalnu vrednost po toni od $4^{12}/_{13}$ šilinga ili $1^6/_{65}\text{£}$ i iznosi na $77^8/_{21}$ tona = $77^8/_{21} \times 1^6/_{65} = 19^1/_{21}\text{£}$.

Umesto da proizvod proda za $123^{17}/_{21}$, klasa III ga proda za $123^{17}/_{21} + 19^1/_{21} = 142^8/_{7}\text{£}$. Svota od $19^1/_{21}$ sačinjava rentu.

Imali bismo, dakle, za klasu III:

Klasa	Kapital £	Tona	[Suv] stvarna ukupna vrednost £	[Utv] ukupna tržišna vrednost £	Tv [tržišna vred- nost po toni] £	Iv [individualna vrednost po toni] £	
III	100	$77^8/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$142^8/_{7}$	$1^{11}/_{13}$	$1^3/_{5}$	
Dv Diferencijalna vrednost [po toni]		Renta £	Renta u tonama	Profitna stopa %	Sastav kapitala	Stopa viška vrednosti %	Radnika
[+ $1^6/_{65}\text{£} =$ + $4^{12}/_{13}$ šil.]		$19^1/_{21}$	$10^{20}/_{63}$	$23^{17}/_{21}$	$61^{19}/_{21}p + 38^2/_{21}pr$	$62^1/_{2}$	$20^{40}/_{63}$

Najamnina u tonama = $20^{40}/_{63}$ tona. A profit = $12^{113}/_{126}$ tona.

Pređemo li sad na klasu II, videćemo da tu renta ne postoji. Tržišna vrednost i individualna vrednost među sobom su jednake. Broj tona koje proizvodi klasa II iznosi $67^4/_{63}$ tona.

Za klasu II mi, dakle, imamo:

(Klasa)	Kapital £	Tona	Uv [ukupna vrednost] £	Tv [tržišna vrednost] £	Iv [individualna vrednost po toni] £
II	100	67 ⁴ / ₆₃	123 ¹⁷ / ₂₁	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₁₃
Dv [diferencijalna vrednost po toni] £	Renta £	Stopa profita %	Sastav kapitala	Stopa viška vrednost	Radnika
0	0	23 ¹⁷ / ₂₁	61 ¹⁹ / _{21pr} + 38 ² / _{21pr}	62 ¹ / ₂	20 ⁴⁰ / ₆₃

Najamnina u tonama = 20⁴⁰/₆₃, a profit = 12¹¹³/₁₂₆ tona.

||677| 2. Imamo, dakle, za drugi slučaj, kad se pojavljuje klasa II i nastaje renta:

(Klasa)	Kapital	Tona	Suv [stvarna ukupna vrednost] £	Tv [tržišna vrednost po toni] £	Iv [individu- alna vrednost po toni] £	Dv [diferencijalna vred- nost po toni] £	
III	100	77 ⁸ / ₂₁	123 ¹⁷ / ₂₁	1 ¹¹ / ₁₃	1 ⁹ / ₅	[+1 ⁸ / ₆₃ £ =]	
II	100	67 ⁴ / ₆₃	123 ¹⁷ / ₂₁	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₁₃	+4 ¹² / ₁₃ šil 0	
Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti	Profitna stopa	Najamnina u tonama	Profit u tonama	Renta	Renta u tonama
		%	%			£	
61 ¹⁹ / _{21pr} + 38 ² / _{21pr}	20 ⁴⁰ / ₆₃	62 ¹ / ₂	23 ¹⁷ / ₂₁	20 ⁴⁰ / ₆₃	12 ¹¹³ / ₁₂₆	19 ¹ / ₂₁	10 ²⁰ / ₆₃
61 ¹⁹ / _{21pr} + 38 ² / _{21pr}	20 ⁴⁰ / ₆₃	62 ¹ / ₂	23 ¹⁷ / ₂₁	20 ⁴⁰ / ₆₃	12 ¹¹³ / ₁₂₆	0	0

Predimo sad na treći slučaj i uzmimo s Ricardom da se lošiji rudnik I mora i može obrađivati jer je tržišna vrednost skočila na 2£. Pošto se za postojeći kapital od 60 iziskuje 20 radnika i pošto ovi sada staju 40£, to imamo sastav kapitala kao u tablici A na str. 574, od 60p+40pr, i pošto vrednost koju proizvode 20 radnika uvek = 60, to ukupna vrednost proizvoda proizvedenog od kapitala 100 iznosi 120£, ma kakva da je njegova proizvodnost. Profitna stopa je ovde = 20 odsto, višak vrednosti = 50 odsto. U tonama profit = 10 tona. Sad moramo videti kako se klase III i II menjaju usled te promene tržišne vrednosti i pojavljivanja klase I, koja određuje profitnu stopu.

Mada klasa III obrađuje najplodniju zemlju, kapitalom od 100£ ona može da zaposli samo 20 radnika, koji je staju 40£, pošto je za posojani kapital od 60£ potrebno 20 radnika. Broj radnika uposlenih kapitalom od 100 pada stoga na 20. A stvarna vrednost njenog ukupnog proizvoda iznosi sad 120£. No pošto je individualna vrednost tone koju je proizvela klasa III = 1⁹/₁₅£, onda koliko tona ona proizvodi? 75 tona, pošto 120 podeljeno s 2⁴/₁₅ (1⁹/₁₅£) = 75. Broj tona koje ona proizvodi smanjuje se, jer istim kapitalom može da upotrebi manje rada, ne više (kako to Ricardo uvek pogrešno predstavlja, pošto

on uvek ima u vidu samo koliko je rada potrebno da se proizvede *isti* proizvod, a ne, što je jedino važno, *koliko* se može upotrebiti *živoga rada* pri novom sastavu kapitala). Ali tih 75 tona ona proda za 150 (umesto za 120, kolika je njihova vrednost) i tako renta u klasi III skoči na 30£.

Što se tiče klase II, vrednost proizvoda je ovde takođe 120£. No pošto individualna vrednost tone = $1^{11}/_{13}$, ona proizvodi 65 tona (pošto 120 podeljeno sa $2^4/_{13}$ ($1^{11}/_{13}$) = 65). Ukratko, ovde dobijamo tablicu A sa str. 574. A kako su nam tu za naše svrhe potrebne nove rubrike, mi ćemo sastaviti novu tablicu, sada kad se pojavljuje klasa I i kad je tržišna vrednost skočila na 2£:

3. [Treći slučaj:]

[Klasa]	Kapital	Tona	Suv (stvarna ukupna vrednost)	Utv (ukupna tržišna vrednost)	Tv (tržišna vrednost po toni)	Iv (individualna vrednost po toni)	Dv (diferencijalna vrednost po toni)
	£		£	£	£	£	£
III	100	75	120	150	2	$1^8/5$	$[2/5 £ =]$ 8 šil.
II	100	65	120	130	2	$1^{11}/_{13}$	$[2/13 £ =]$ $3^1/_{13}$ šil.
I	100	60	120	120	2	2	0

Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Profitna stopa %	Najammina u tonama	Profit u tonama	Renta £	Renta u tonama
$60_p + 40_{pr}$	20	50	20	20	10	30	15
$60_p + 40_{pr}$	20	50	20	20	10	10	5
$60_p + 40_{pr}$	20	50	20	20	10	0	0
						40	20

||678| Ukratko, ovaj slučaj III slaže se s tablicom A str. 574 (sem apsolutne rente, koja se tu javlja kao deo profita), samo je obrnut.

Predimo sad na novopretpostavljene slučajeve.

Najpre klasa koja još donosi profit neka se zove I b. Ona daje kapitalom od 100 samo još $43^7/_{11}$ tona.

Vrednost tone se popela na $2^1/2$ £. Sastav kapitala = $54^6/_{11}p + 4^5/_{11}pr$. Vrednost proizvoda = $109^1/_{11}$ £. $45^5/_{11}$ £ plaćaju $18^2/_{11}$ ljudi. I pošto jednodnevni rad 20 ljudi = 60£, to jednodnevni rad $18^2/_{11}$ ljudi = $54^6/_{11}$. Otuda je vrednost proizvoda = $109^1/_{11}$. Profitna stopa = $9^1/_{11}$ £ = $3^7/_{11}$ tona. Stopa viška vrednosti = 20 odsto.

Pošto je organski sastav kapitala u klasama III, II, I isti kao i u klasi Ib, i pošto one moraju plaćati istu najamninu, onda one mogu da uposle kapitalom od 100£ takođe samo $18^2/_{11}$ ljudi, koji proizvode ukupnu vrednost od $54^6/_{11}$, dakle, višak vrednosti od 20 odsto i profitnu stopu od $9^1/_{11}$ odsto kao i u klasi Ib. Ukupna vrednost proizvoda iznosi tu, kao i u klasi Ib, $109^1/_{11}$ £.

Ali pošto individualna vrednost 1 tone u klasi III = $1^3/5$ £, onda ona proizvodi (ili je ravna $109^1/_{11}$ £) $109^1/_{11}$ podeljeno brojem $1^3/5$ ili $2^4/_{15}$ = $68^2/_{11}$ tona. Zatim, razlika između individualne vrednosti i tržišne vrednosti tone iznosi $2^1/2$ £ - $1^3/5$ £. Dakle 2£ 10 šilinga - 1£

12 šilinga = 18 šilinga. A to čini na $68^{2/11}$ tona = 18 ($68 + ^2/11$) šilinga = $1227^{3/11}$ šilinga = $61 \text{ £ } 7^{3/11}$ šilinga. Umesto za $109^{1/11} \text{ £}$, sada klasa III prodaje za $170 \text{ £ } 9^{6/11}$ šilinga. A taj višak je ravan renti klase III. Renta izražena u tonama = $24^{6/11}$ tona.

Pošto je individualna vrednost tone u klasi II = $1^{11/13} \text{ £}$, to ona proizvodi $109^{1/11}$ podeljeno brojem $1^{11/13}$, a to = $59^{1/11}$ tona. U klasi II pak razlika između tržišne vrednosti tone i njene individualne vrednosti iznosi $2^{1/2} \text{ £} - 1^{11/13} \text{ £} = 17/26 \text{ £}$. A to čini na $59^{1/11}$ tona $387^{1/11} \text{ £}$. I to je renta. Ukupna tržišna vrednost = $147^{8/11} \text{ £}$. Renta izražena u tonama = $15^{5/11}$ tona.

Najzad, pošto individualna vrednost tone u klasi I = 2 £ , to $109^{1/11} \text{ £} = 54^{6/11}$ tona. Razlika između individualne vrednosti i tržišne vrednosti = $2^{1/2} \text{ £} - 2 \text{ £} = 10$ šilinga. A to čini na $54^{6/11}$ tona = ($59 + ^6/11$) 10 šilinga = 590 šilinga + $60/11$ šilinga = $27 \text{ £} + 5^{5/11}$ šilinga. Dakle, ukupna tržišna vrednost = $136 \text{ £ } 7^{3/11}$ šilinga. A vrednost rente izražena u tonama = $10^{10/11}$ tona.

Ako sada sastavimo tablicu za četvrti slučaj, tada ćemo imati:
||679| 4. [četvrti slučaj:]

(Klasa)	Kapital	Tona	Suv [stvarna ukupna vrednost] £	Utv [ukupna tržišna vrednost] £	Tv [tržišna vrednost po toni] £	Iv [individual- na vrednost po toni] £	Dv [diferencijalna vrednost po toni]
III	100	$68^{2/11}$	$109^{1/11}$	[$170^{8/11} \text{ £} =$ $170 \text{ £ } 9^{1/11}$ šil.]	$2^{1/2}$	$1^{3/5}$	[$9/10 \text{ £} =$] 18 šil.
II	100	$59^{1/11}$	$109^{1/11}$	$147^{8/11} \text{ £} [=$ $147 \text{ £ } 14^{6/11}$ šil.]	$2^{1/2}$	$1^{11/13}$	[$17/26 \text{ £} =$] $13^{1/13}$ šil.
I	100	$54^{6/11}$	$109^{1/11}$	[$136^{6/11} \text{ £} =$ $136 \text{ £ } 7^{3/11}$ šil.]	$2^{1/2}$	2	[$1/2 \text{ £} =$] 10 šil.
Ib	100	$43^{7/11}$	$109^{1/11}$	$109^{1/11} \text{ £} [=$ $109 \text{ £ } 1^{9/11}$ šil.]	$2^{1/2}$	$2^{1/2}$	0

Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Stopa profita %	Najam- nina u tonama	Profit u tonama	Renta £	Renta u tonama
$54^{6/11}p + 45^{6/11}pr$	$18^{2/11}$	20	$9^{1/11}$	$18^{2/11}$	$3^{7/11}$	[$61^{4/11} \text{ £} =$ $61 \text{ £ } 7^{3/11}$ šil.]	$24^{6/11}$
$54^{6/11}p + 45^{6/11}pr$	$18^{2/11}$	20	$9^{1/11}$	$18^{2/11}$	$3^{7/11}$	[$38^{7/11} \text{ £} =$] $38 \text{ £ } 12^{2/11}$ šil.]	$15^{5/11}$
$54^{6/11}p + 45^{6/11}pr$	$18^{2/11}$	20	$9^{1/11}$	$18^{2/11}$	$3^{7/11}$	[$27^{3/11} \text{ £} =$] $27 \text{ £ } 5^{5/11}$ šil.]	$10^{10/11}$
$54^{6/11}p + 45^{6/11}pr$	$18^{2/11}$	20	$9^{1/11}$	$18^{2/11}$	$3^{7/11}$	0	0

Predimo, najzad, na poslednji slučaj, kada, prema Ricardu, otpada *ceo profit*, kad nema viška vrednosti.

Tu se vrednost proizvoda penje na 3 £ , tako da pri zapošljavanju 20 ljudi njihova najamnina = 60 £ , ona je jednaka s vrednošću koju su oni proizveli. Sastav kapitala je $50p + 50pr$. Tada je upotrebljeno $16^{2/3}$ ljudi. Ako je vrednost proizvedena od 20 ljudi = 60 , onda je

vrednost proizvedena od $16\frac{2}{3}$ ljudi, 50£. Najamnina, dakle, guta celu vrednost. Jedan radnik dobija 1 tonu kao i ranije. Vrednost proizvoda = 100 i time broj proizvedenih tona = $33\frac{1}{3}$. Od toga jedna polovina naknazuje samo vrednost postojanog kapitala, a druga polovina samo vrednost promenljivog kapitala.

Pošto u klasi III individualna vrednost tone = $1\frac{3}{5}$ ili $2\frac{4}{15}$ £, onda koliko tona ona proizvodi? 1000 podeljeno brojem $2\frac{4}{15}$, dakle $62\frac{1}{2}$ tone, čija je vrednost = 100. Ali je razlika između individualne vrednosti i tržišne vrednosti $3£ - 1\frac{3}{5}£ = 1\frac{6}{15}$ ili $1\frac{2}{5}$ £. To čini na $62\frac{1}{2}$ tone $87\frac{1}{2}$ £. Dakle, ukupna tržišna vrednost proizvoda = $187\frac{1}{2}$ £ a renta u tonama = $29\frac{1}{6}$ tona.

U klasi II individualna vrednost tone = $1\frac{11}{13}$ £ dakle, diferencijalna vrednost = $3£ - 1\frac{11}{13}£ = 1\frac{2}{13}$ £. Pošto je individualna vrednost tone ovde = $1\frac{11}{13}$ £ ili $2\frac{4}{13}$ £, to kapital od 100 proizvodi (100 podeljeno sa $2\frac{4}{13}$) $54\frac{1}{6}$ tona. Na taj broj tona ona razlika čini $62\frac{1}{2}$ £. A tržišna vrednost proizvoda = $162\frac{1}{2}$ £. Renta izražena u tonama = $= 20\frac{5}{6}$ tona.

Individualna vrednost tone u klasi I = 2£. Dakle, diferencijalna vrednost = $3 - 2 = 1$ £. Pošto je individualna vrednost tone ovde 2£, to kapital od 100 proizvodi 50 tona. To čini razliku od 50£. Tržišna vrednost proizvoda = 150£, a renta = $16\frac{2}{3}$ tona.

Sada dolazimo do klase Ib, koja do sada nije donosila rentu. Tu je individualna vrednost $2\frac{1}{2}$ £. Dakle, diferencijalna vrednost $3 - 2\frac{1}{2}£ = \frac{1}{2}£$ ili 10 šilinga. I pošto je individualna vrednost tone ovde $2\frac{1}{2}$ ili $\frac{5}{2}$ £ to 100 proizvodi ovde 40 tona. Njihova diferencijalna vrednost iznosi 20£, tako da ukupna tržišna vrednost iznosi 120£. A renta u tonama $6\frac{2}{3}$ tona.

Sada ćemo, dakle, sastaviti *peti slučaj*, kad profit prema Ricardu iščezava.

||680| 5. [Peti slučaj:]

[Klasa]	Kapital	Tona	Suv (stvarna ukupna vrednost)	Utv (ukupna tržišna vrednost)	Tv (tržišna vrednost)	Tv (individualna vrednost po toni)	Dv (diferencijalna vrednost po toni)
	£		£	£	£	£	£
III	100	$62\frac{1}{2}$	100	$187\frac{1}{2}$	3	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{2}{5}$
II	100	$54\frac{1}{6}$	100	$162\frac{1}{2}$	3	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{2}{13}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ia	100	40	100	120	3	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Ib	100	$33\frac{1}{3}$	100	100	3	3	0

Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Stopa profita %	Najamnina u tonama	Renta £	Renta u tonama
50p + 50pr	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	$87\frac{1}{2}$	$29\frac{1}{6}$
50p + 50pr	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	$62\frac{1}{2}$	$20\frac{5}{6}$
50p + 50pr	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	50	$16\frac{2}{3}$
50p + 50pr	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	20	$6\frac{2}{3}$
50p + 50pr	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	0	0

A sad ću ovih pet slučajeva sastaviti u jednu tabelu.

(c) *Pretvaranje jednog dela profita i jednog dela kapitala u rentu. Promena veličine rente u zavisnosti od količine rada upotrebljenog u poljoprivredi*

||683| Razgledamo li najpre *tablicu E* u skupnoj tabeli, onda je tu u poslednjoj klasi Ia stvar sasvim jasna. Najamnina guta ovde ceo proizvod i celu vrednost rada. Nema nikakvog viška vrednosti, pa otuda ni profita ni rente. Vrednost proizvoda jednaka je s vrednošću predujmljenog kapitala, tako da radnici, koji su tu u posedu svoga sopstvenog kapitala, mogu stalno da reprodukuju svoju najamninu i uslove svoga rada, ali ne više. U toj poslednjoj klasi ne može se reći da renta apsorbuje profit. Nema ni rente ni profita jer nema viška vrednosti. Najamnina guta višak vrednosti, otuda i profit.

U četiri ostale klase stvar prima facie nije nipošto jasna. Ako nema viška vrednosti, kako može postojati renta? Povrh toga se proizvodnost rada na vrstama zemlje Ib, I, II i III nije nikako menjala. *Nepostojanje* viška vrednosti mora, dakle, da je puki privid.

Dalje se pokazuje drugi ne manje prima facie neobjašnjiv fenomen. Renta u tonama ili renta u žitu iznosi za klasu III $29\frac{1}{6}$ tona ili kvartera, dok u tablici A, gde se obrađuje samo još zemlja III, nije bilo nikakve rente, osim toga tu je bio zaposlen $21\frac{17}{23}$ čovek, dok je sada zaposleno samo $16\frac{2}{3}$ ljudi, a profit (koji je apsorbovao ceo višak vrednosti) iznosio je samo $19\frac{1}{46}$ tona.

Ista protivrečnost pokazuje se u klasi II, gde renta u *tablici E* iznosi $25\frac{5}{6}$ tona ili kvartera, dok je u tablici B profit, koji je apsorbovao ceo višak vrednosti (dok je upošljavano $20\frac{40}{63}$ umesto $16\frac{2}{3}$ ljudi kao sada), iznosio samo $12\frac{113}{126}$ tona ili kvartera.

Isto tako u klasi I, gde renta u *tablici E* = $16\frac{2}{3}$ tona ili kvartera, dok je profit klase Ib u tablici D, gde je profit apsorbovao ceo višak vrednosti, samo $3\frac{7}{11}$ tona ili kvartera (a radilo je $18\frac{2}{11}$ ljudi, sada $16\frac{2}{3}$).

No sada je jasno da dizanje tržišne vrednosti iznad individualne vrednosti proizvoda klasa III, II, I, Ib može doduše da utiče na raspodelu proizvoda i prenese ga s jedne klase učesnika na drugu, ali nipošto ne može da umnoži sam proizvod u kome se predstavlja višak vrednosti iznad najamnine. Pošto je proizvodnost tih vrsta zemlje ostala ista, a isto tako i proizvodnost kapitala, kako bi onda klase III, do Ib postale plodnije u tonama ili kvarterima usled toga što se manje plodna vrsta zemlje ili manje izdašan rudnik Ia pojavljuje na tržištu?

Zagonetka se rešava na sledeći način:

Ako jednodnevni rad 20 ljudi proizvodi 60£, onda $16\frac{2}{3}$ ljudi proizvodi 50£. I pošto se u klasi III radno vreme sadržano u $1\frac{3}{5}$ £ ili $\frac{8}{5}$ £ predstavlja u jednoj toni ili u jednom kvarteru, to se 50£ predstavlja u $31\frac{1}{4}$ toni ili kvartera. Od toga se odbija $16\frac{2}{3}$ tona ili kvartera za najamninu, prema tome kao *višak vrednosti* ostaje $14\frac{7}{12}$ tona.

Zatim, pošto je tržišna vrednost tone skočila od $1\frac{3}{5}$ ili $\frac{8}{5}$ £ na 3£, to je od proizvoda, od $62\frac{1}{2}$ tone ili kvartera, dovoljno $16\frac{2}{3}$

||681|682| Kretanje rente prema Ricardu (s potrebnim popravkama)

A. Najbolja klasa III obrađena sama. Nepostojanje rente. Obraduje se samo najplodnija zemlja ili najplodniji rudnik

(Klasa)	Kapital £	Tona	Stoarna ukupna vrednost £	Ukupna tržišna vrednost £	Tržišna vrednost po toni £	Individualna vrednost po toni £	Diferencijalna vrednost po toni £	Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Profit £	Profit u tonama	Najam- nina u tonama	Novčana renta £	Renta u tonama
III	100	81 ¹² / ₆₃	130 ¹⁰ / ₆₃	130 ¹⁰ / ₆₃	1 ² / ₃	1 ² / ₃	0	65 ² / ₆₃ + 34 ¹² / ₆₃	21 ¹⁷ / ₆₃	87 ¹ / ₆₃	30 ¹⁰ / ₆₃	19 ¹ / ₆₃	21 ¹⁷ / ₆₃	0	0

B. Pojavljuje se druga klasa II. Nastajanje rente na zemlji (rudniku) III.

(Klasa)	Kapital £	Tona	Stoarna ukupna vrednost £	Ukupna tržišna vrednost £	Tržišna vrednost po toni £	Individualna vrednost po toni £	Diferencijalna vrednost po toni £	Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Profit £	Profit u tonama	Najam- nina u tonama	Novčana renta £	Renta u tonama
III	100	77 ⁸ / ₆₁	123 ¹⁷ / ₆₁	142 ⁹ / ₇	1 ¹¹ / ₆₁	1 ² / ₃	[1 ⁸ / ₆₁ =] 4 ¹² / ₆₁ šil.	61 ¹⁰ / ₆₁ + 38 ⁹ / ₆₁	20 ⁴⁰ / ₆₁	62 ¹ / ₆₁	23 ¹⁷ / ₆₁	12 ¹³ / ₁₃₈	20 ⁴⁰ / ₆₁	19 ¹ / ₆₁	10 ⁹⁰ / ₆₁
II	100	67 ⁴ / ₆₅	123 ¹⁷ / ₆₁	123 ¹⁷ / ₆₁	1 ¹¹ / ₆₁	1 ¹¹ / ₆₁	0	61 ¹⁰ / ₆₁ + 38 ⁹ / ₆₁	20 ⁴⁰ / ₆₁	62 ¹ / ₆₁	23 ¹⁷ / ₆₁	12 ¹³ / ₁₃₈	20 ⁴⁰ / ₆₁	0	0
Svega	200	144 ⁴ / ₆	247 ¹³ / ₆₁	266 ⁹ / ₆					41 ¹⁷ / ₆₁		47 ¹³ / ₆₁	25 ⁵⁰ / ₆₁	41 ¹⁷ / ₆₁	19 ¹ / ₆₁	10 ⁹⁰ / ₆₁

C. Pojavljuje se treća klasa III. Nastajanje rente na zemlji (rudniku) II

(Klasa)	Kapital £	Tona	Stoarna ukupna vrednost £	Ukupna tržišna vrednost £	Tržišna vrednost po toni £	Individualna vrednost po toni £	Diferencijalna vrednost po toni £	Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Profit £	Profit u tonama	Najam- nina u tonama	Novčana renta £	Renta u tonama
III	100	75	120	150	2	1 ² / ₃	[² / ₃ £ =] 8 šil.	60 _p + 40 _{pr}	20	50	20	10	20	30	15
II	100	65	120	130	2	1 ¹¹ / ₆₁	[² / ₃ £ =] 3 ¹ / ₃ šil.	60 _p + 40 _{pr}	20	50	20	10	20	10	5
I	100	60	120	120	2	2	0	60 _p + 40 _{pr}	20	50	20	10	20	0	0
Svega	300	200	360	400					60		60	30	60	40	20

D. Pojavljuje se četvrta klasa Ib. Nastajanje rente na zemlji (rudniku I.)

(Klasa)	Kapital £	Tona	Stoarna ukupna vrednost £	Ukupna tržišna vrednost £	Tržišna vrednost po toni £	Individualna vrednost po toni £	Diferencijalna vrednost po toni £	Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Profit £	Profit u tonama	Najam- nina u tonama	Novčana renta £	Renta u tonama
III	100	68 ⁹ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	[170 ⁹ / ₁₁ £ =] 170 £ 9 ¹ / ₁₁ šil.	2 ¹ / ₂	1 ² / ₃	[² / ₃ £ =] 18 šil.	54 ⁹ / ₁₁ + 45 ⁹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	20	9 ¹ / ₁₁	3 ¹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	[61 ⁴ / ₁₁ £ =] 61 £ 7 ¹ / ₁₁ šil.	24 ⁹ / ₁₁
II	100	59 ¹ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	[147 ⁹ / ₁₁ £ =] 147 £ 14 ⁹ / ₁₁ šil.	2 ¹ / ₂	1 ¹¹ / ₆₁	[1 ¹¹ / ₆₁ £ =] 13 ¹ / ₁₃ šil.	54 ⁹ / ₁₁ + 45 ⁹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	20	9 ¹ / ₁₁	3 ¹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	[38 ⁹ / ₁₁ £ =] 38 £ 12 ⁹ / ₁₁ šil.	15 ⁹ / ₁₁
I	100	54 ⁹ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	[136 ⁹ / ₁₁ £ =] 136 £ 7 ⁹ / ₁₁ šil.	2 ¹ / ₂	2	[¹ / ₂ £ =] 10 šil.	54 ⁹ / ₁₁ + 45 ⁹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	20	9 ¹ / ₁₁	3 ¹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	[27 ⁹ / ₁₁ £ =] 27 £ 5 ⁹ / ₁₁ šil.	10 ⁹ / ₁₁
Ib	100	43 ⁷ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	[109 ¹ / ₁₁ £ =] 109 £ 1 ⁹ / ₁₁ šil.	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	0	54 ⁹ / ₁₁ + 45 ⁹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	20	9 ¹ / ₁₁	3 ¹ / ₁₁	18 ⁹ / ₁₁	0	0
Svega	400	225 ⁴ / ₁₁	436 ⁴ / ₁₁	[563 ¹ / ₁₁ £ =] 563 £ 12 ⁹ / ₁₁ šil.					72 ⁹ / ₁₁		36 ⁴ / ₁₁	14 ⁹ / ₁₁	72 ⁹ / ₁₁	[127 ⁹ / ₁₁ £ =] 127 £ 5 ⁹ / ₁₁ šil.	50 ⁹ / ₁₁

E. Pojavljuje se peta klasa Ia. Otpadanje viška vrednosti i profita u svim klasama.

(Klasa)	Kapital £	Tona	Stoarna ukupna vrednost £	Ukupna tržišna vrednost £	Tržišna vrednost po toni £	Individualna vrednost po toni £	Diferencijalna vrednost po toni £	Sastav kapitala	Radnika	Stopa viška vrednosti %	Profit £	Profit u tonama	Najam- nina u tonama	Novčana renta £	Renta u tonama
III	100	62 ¹ / ₃	100	187 ¹ / ₃	3	1 ² / ₃		50 _p + 50 _{pr}	16 ¹ / ₃	0	0	0	16 ¹ / ₃	87 ¹ / ₃	29 ¹ / ₃
II	100	54 ¹ / ₃	100	162 ¹ / ₃	3	1 ¹¹ / ₁₃		50 _p + 50 _{pr}	16 ¹ / ₃	0	0	0	16 ¹ / ₃	62 ¹ / ₃	20 ¹ / ₃
I	100	50	100	150	3	2		50 _p + 50 _{pr}	16 ¹ / ₃	0	0	0	16 ¹ / ₃	50	16 ¹ / ₃
Ib	100	40	100	120	3	2 ¹ / ₃		50 _p + 50 _{pr}	16 ¹ / ₃	0	0	0	16 ¹ / ₃	20	6 ¹ / ₃
Ia	100	33 ¹ / ₃	100	100	3	2		50 _p + 50 _{pr}	16 ¹ / ₃	0	0	0	16 ¹ / ₃	0	0
Svega	500	240	500	720					83 ¹ / ₃		0	0	83 ¹ / ₃	220	73 ¹ / ₃

tona ili kvartera da se naknadi vrednost postojanog kapitala. Dok je, naprotiv, tona ili kvarter koja je proizvedena u klasi III sama određivala tržišnu vrednost, te je stoga ova bila ravna njenoj individualnoj vrednosti, bilo je potrebno $31\frac{1}{4}$ tona ili kvartera da se naknadi postojani kapital od 50£. Od $31\frac{1}{4}$ tona ili kvartera, tog alikvotnog dela proizvoda koji je bio potreban da se pri vrednosti tone od $1\frac{3}{5}$ £ naknadi kapital, potrebno je sada samo još $16\frac{2}{3}$. Prema tome, ostaje raspoloživo i $||684|$ odlazi na rentu $31\frac{1}{4} - 16\frac{2}{3}$, dakle, $14\frac{7}{12}$ tona ili kvartera.

Ako sada saberemo višak vrednosti od $14\frac{7}{12}$ tona ili kvartera koji je $16\frac{2}{3}$ radnika postojanim kapitalom od 50£ proizvelo u III klasi i deo proizvoda (u iznosu) od $14\frac{7}{12}$ tona ili kvartera, koji se sada, umesto da naknadi postojani kapital, javlja u obliku viška proizvoda, tada ukupni višak proizvoda iznosi $28\frac{14}{12}$ tona ili kvartera $= 29\frac{2}{12} = 29\frac{1}{6}$ kvartera ili tona. A to je tačno renta klase III u *tablici E* izražena u tonama ili kvarterima. Sasvim na isti način rešava se prividna protivrečnost u veličini rente u tonama [uglja] ili kvarterima žita klasa II, I, Ib u *tablici E*.

Na taj način vidimo da je *diferencijalna renta*, koja nastaje na boljim vrstama zemlje usled razlike između tržišne vrednosti i individualne vrednosti na njima proizvedenih proizvoda, u svome *realnom obličju* kao *produktna renta*, *višak proizvoda* (Surplusprodukt), *renta u tonama* ili *renta u žitu* u gornjem primeru — sastavljena iz *dva elementa* i da je posledica dva *preobražaja*. [Prvo:] Višak proizvoda, u kome se predstavlja višak rada radnika, višak vrednosti, pretvara se iz oblika profita u oblik rente i odlazi zemljovlasniku umesto kapitalisti. Drugo, deo proizvoda koji je ranije, kada se proizvod bolje vrste zemlje ili rudnika prodavao po svojoj sopstvenoj vrednosti, bio potreban da se *naknadi vrednost postojanog kapitala*, postaje sad slobodan, otkako svaki alikvotni deo proizvoda ima višu tržišnu vrednost, i javlja se takođe u obliku viška proizvoda^[93], te zato odlazi zemljovlasniku a ne kapitalisti.

Pretvaranje viška proizvoda u rentu, umesto u profit, i pretvaranje *aliquotnog* dela proizvoda ranije određenog za naknađivanje vrednosti postojanog kapitala u višak proizvoda, otuda u rentu, — oba ova procesa konstituišu *produktnu rentu* ukoliko je ona diferencijalna renta. Ni Ricardo, ni bilo koji od njegovih sledbenika ne vidi tu okolnost da se deo proizvoda umesto u kapital pretvara u rentu. Oni vide samo pretvaranje viška proizvoda u rentu, ali ne vide pretvaranje u višak proizvoda onog dela proizvoda koji je ranije odlazio u sastav kapitala (ne u profit).

Nominalnu vrednost tako konstituisanog *viška proizvoda* ili *diferencijalne rente* određuje (pod pretpostavkom) vrednost proizvoda proizvedenog na najlošijoj zemlji ili rudniku. Ali ta tržišna vrednost samo izaziva drugu raspodelu toga proizvoda ona ga ne stvara.

Ta ista dva elementa postoje pri svakom višku proizvoda; dakle,

kada se, na primer, zahvaljujući novoj mašineriji itd. jeftinije proizvedeni proizvod prodaje po tržišnoj vrednosti višoj od njegove sopstvene vrednosti. Deo viška rada radnika javlja se kao višak proizvoda (ekstraprofit) umesto kao profit. I deo produktne mase koji bi, kad bi se fabrikat prodavao po svojoj sopstvenoj nižoj vrednosti, bio potreban da se kapitalisti naknadi vrednost njegovog postojanog kapitala, -- sada se oslobađa, nema šta da naknađuje, postaje višak proizvoda i otuda uvećava profit. [684]

[688] <Kada već govorimo o zakonu *padanja profitne stope* u toku razvitka kapitalističke proizvodnje, to ovde pod profitom podrazumevamo ukupnu sumu viška vrednosti, kojim prvi zavlada industrijski kapital, ma kako ga on kasnije morao deliti s kapitalistom zamodavcem (kamata) i zemljovlasnikom (renta). Ovde, dakle, profitna stopa = $\frac{\text{višak vrednosti}}{\text{predumljeni kapital}}$. Profitna stopa u tom smislu može padati iako, na primer, industrijski profit raste u odnosu na kamatu i obrnuto; ili, iako raste renta u odnosu na industrijski profit, i obrnuto. Ako je profit = p , industrijski profit = p' , kamata = k , a renta = r , onda $p = p' + k + r$. I jasno je, ma kolika da je apsolutna veličina p , da p' , k i r mogu u odnosu jedna na drugu rasti ili padati nezavisno od veličine p ili od dizanja ili padanja veličine p . Promene u odnosu veličina p' , k , r , samo su različno raspodeljivanje veličine p među različna lica. Dalje razmatranje ovih okolnosti iz kojih ta raspodela veličine p nastaje, ali koja nije identična sa dizanjem ili padanjem same veličine p , ne spada ovamo, nego u razmatranje konkurencije kapitala. Ali ako se r može popeti do visine koju sama veličina p ne bi imala, ako bi se ova delila samo na p' i k , onda je to, kao što smo pokazali *privid* i dolazi otuda što se deo proizvoda, pri porastu njegove vrednosti ne pretvara u postojani kapital, nego se oslobađa i pretvara u rentu.> [688]

[684] U celom tom izlaganju pretpostavlja se da (prema tržišnoj vrednosti) poskupljeni proizvod ne ulazi naturaliter u sastav postojanog kapitala, nego samo u najamninu, samo u promenljivi kapital. Ako bi prvo bilo slučaj, onda bi, kaže Ricardo, profitna stopa usled toga još više pala, a renta bi porasla. To ostaje da se istraži.

Do sada smo pretpostavljali da *vrednost* proizvoda mora naknaditi vrednost postojanog kapitala, dakle svotu od 50£ u gore navedenom slučaju. Prema tome, ako 1 tona ili kvarter staje 3£, onda se naravno po toj stopi vrednosti ne iziskuje toliko tona ili kvartera koliko bi se iziskivalo ako bi tona ili kvarter stajali $1^9/15$ £ itd. Ali uzmimo sad da ugallj ili žito, ili ma koji drugi proizvod zemlje, proizvod koji je proizveo poljoprivredni kapital, ulazi sam *naturaliter* u obrazovanje

postojanog kapitala. Na primer napola. U tom slučaju je jasno da, ma kolika bila cena uglju ili žitu, [685] neki postojani kapital određene veličine, to jest koga pokreće određena masa radnika, za svoju naknadu uvek treba jedan *in natura* određeni alikvotni deo ukupnog proizvoda, pošto je sastav poljoprivrednog kapitala u odnosu masa akumulisanog rada i živog rada prema pretpostavci ostao *nepromenjen*.

Ako se, na primer, postojani kapital jednom polovinom sastoji iz drugih roba, a drugom polovinom iz uglja ili žita, onda se postojani kapital 50 sastoji iz 25£ drugih roba i 25£ (ili $15\frac{5}{8}$ kvartera ili tona) [uglja ili žita] sve dotle dok je vrednost tone iznosila $\frac{8}{5}$ £ ili $1\frac{3}{5}$ £. I ma kako se menjala tržišna vrednost tone ili kvartera, za $16\frac{2}{3}$ ljudi je potreban postojani kapital od 25£ plus $16\frac{5}{8}$ kvartera ili tona, pošto priroda postojanog kapitala ostaje ista, dito srazmeran broj radnika koji će ga staviti u rad.

Ako se, kao u *tablici E*, povisi vrednost tone ili kvartera na 3£, onda bi za $16\frac{2}{3}$ ljudi bio potreban postojani kapital od 25 £ + 3 ($15 + \frac{5}{8}$) £ = 25 £ + 45 £ + $\frac{15}{8}$ £ = $71\frac{7}{8}$ £. A pošto $16\frac{2}{3}$ ljudi staju 50£, onda bi za njih bio potreban izdatak ukupnog kapitala od $71\frac{7}{8}$ £ + 50£ = $121\frac{7}{8}$ £.

Pri jednakom organskom sastavu poljoprivredni kapital bi se izmenio po svome *odnosu vrednosti*.

Bilo bi $71\frac{7}{8}p + 50pr$ (za $16\frac{2}{3}$ radnika). Kapital od 100 imao bi sastav $58\frac{38}{39}p + 41\frac{1}{39}pr$. Radnika bi bilo nešto preko $13\frac{2}{3}$. (Naime bez razlomka $\frac{1}{117}$). Pošto $16\frac{2}{3}$ radnika pokreću $15\frac{5}{8}$ kvartera ili tona postojanog kapitala, to će $13\frac{2}{3}$ radnika pokretati $12\frac{2}{3}$ tona ili kvartera ravno $38\frac{6}{13}$ £. A ostatak postojanog kapitala, = $20\frac{20}{39}$ £, sastojao bi se iz drugih roba. Na svaki način, uvek bi se moralo oduzeti od proizvoda $12\frac{2}{3}$ tona ili kvartera da bi se naknadio onaj deo postojanog kapitala koji ulazi *in natura*. Pošto je vrednost koju proizvode 20 radnika = 60£, to će vrednost koju proizvode $13\frac{2}{3}$ iznositi $41\frac{1}{39}$. U *tablici E* najamnina bi takođe iznosila $41\frac{1}{39}$. Prema tome nema nikakvog viška vrednosti.

Ukupan broj tona bio bi [$51\frac{11}{13}$]⁽⁹⁴⁾, od toga su] $12\frac{2}{3}$ tona koje će se opet reprodukovati [za naknadu onog dela postojanog kapitala u koji ulaze u naturalnom obliku]; zatim $13\frac{2}{3}$ za radnike, $6\frac{8}{117}$ odlazi na drugi deo postojanog kapitala (po 3£ po toni). Dakle ukupno $33\frac{1}{3}$. Za rentu bi ostalo $17\frac{37}{39}$.

Da bismo stvar skratili, uzmimo najekstremniji, za Ricarda najpovoljniji slučaj, to jest da se postojani kapital isto tako kao i promenljivi kapital sastoji samo iz poljoprivrednog proizvoda, čija se vrednost penje na 3£ po toni ili kvarteru usled toga što klasa Ia dominira tržištem.

Tehnološki sastav kapitala ostaje isti; to jest za dati broj radnika nepromenjena ostaje *srazmera* između živog rada ili broja radnika predstavljenim promenljivim kapitalom (pošto je pretpostavljeno da normalni radni dan ostaje nepromenjen) i *mase sredstava za rad* koja

se iziskuju, i koja se sada, prema našoj pretpostavci, sastoje iz tona uglja ili iz kvartera žita.

Pošto je pri prvobitnom sastavu od 60 *p*+40 *pr* pri ceni tone od 2£ 40 *pr* predstavljalo 20 radnika ili 20 kvartera ili tona, to je 60 *p* predstavljalo 30 tona; i pošto ovih 20 radnika u klasi III proizvodi 75 tona, to $13\frac{1}{3}$ radnika (a 40 *pr*= $13\frac{1}{3}$ tona ili radnika, ako je tona =3£) proizvodi 50 tona i pokreće ||686| postojani kapital od $\frac{60}{3}$ = =20 tona ili kvartera.

Dalje, pošto 20 radnika proizvodi vrednost od 60£, to $13\frac{1}{3}$ [radnika] proizvodi 40£.

Pošto kapitalista mora za 20 tona da plati 60£, a za $13\frac{1}{3}$ radnika 40, a poslednji proizvode samo 40£ vrednosti, to vrednost proizvoda =100£; izdatak =100£; višak vrednosti i profit =0.

Ali pošto je proizvodnost klase III ostala ista, to $13\frac{1}{3}$ ljudi proizvode, kao što rekosmo, 50 tona ili kvartera. No naturalni izdatak u tonama ili kvarterima iznosi samo 20 za postojani kapital i $13\frac{1}{3}$ za najamninu, dakle $33\frac{1}{3}$ tone. Količina od 50 tona ostavlja dakle, višak proizvoda od $16\frac{2}{3}$, i taj sačinjava rentu.

Ali šta predstavlja količina od $16\frac{2}{3}$?

Pošto vrednost proizvoda = 100£, a sam proizvod = 50 tona, to bi vrednost tu proizvedene tone bila stvarno 2£= $\frac{100}{50}$. I dok je proizvod in natura veći nego što je potrebno za naknađivanje kapitala u naturalnom vidu, individualna vrednost tone mora čak i po tome merilu ostati manja od njene tržišne vrednosti.

Zakupac mora platiti 60£ da bi naknadio 20 tona i obračunava tih 20 tona po 3£, jer je to tržišna vrednost tone i jer se tona po toj ceni prodaje. On isto tako mora platiti 40£ za $13\frac{1}{3}$ radnika ili tona ili kvartera koje plaća radnicima. Ali oni time dobijaju samo $13\frac{1}{3}$ tona.

No u stvari, ako posmatramo klasu III, tih 20 tona staje samo 40£, a $13\frac{1}{3}$ tona samo $26\frac{2}{3}$ £. Ali $13\frac{1}{3}$ radnika proizvodi vrednost od 40£, dakle višak vrednosti od $13\frac{1}{3}$ £. To iznosi, računajući tonu po 2£, $6\frac{4}{6}$ ili $6\frac{2}{3}$ tona.

I pošto 20 tona u klasi III staje samo 40£, to ostaje suvišak od 20£=10 tona.

$16\frac{2}{3}$ tona rente dele se, dakle, na $6\frac{2}{3}$ tona za višak vrednosti, koji je pretvoren u rentu, i na 10 tona kapitala, koji je pretvoren u rentu. Ali time što je tržišna vrednost tone skočila na 3£, tih 20 tona staju zakupca 60£, a $13\frac{1}{3}$ tona 40 £, dok se $16\frac{2}{3}$ tona javlja kao suvišak tržišne vrednosti preko vrednosti njegovog proizvoda, kao renta, u iznosu od 50£.

Koliko tona daju u klasi II $13\frac{1}{3}$ ljudi? 20 ljudi daju tu 65 tona, dakle $13\frac{1}{3}$ ljudi $43\frac{1}{3}$ tone. Vrednost proizvoda kao i gore =100. Ali od $43\frac{1}{3}$ tone potrebno je za naknadu kapitala $33\frac{1}{3}$ tone. Preostaje kao suvišak proizvoda ili renta $43\frac{1}{3}$ - $33\frac{1}{3}$ =10 tona.

A ta renta od 10 tona objašnjava se ovako: Vrednost proizvoda u klasi II je 100£, proizvod $=43\frac{1}{3}$ [tone], dakle vrednost tone $\frac{100}{43\frac{1}{3}} = 2\frac{2}{13}$ £. Dakle, $13\frac{1}{3}$ radnika staje $30\frac{10}{13}$ £ i preostaje za višak vrednosti $9\frac{3}{13}$ £. Dalje, 20 tona postojanog kapitala staju $46\frac{2}{13}$ £, te ostaje od 60£ koliko se za njih plaća, $13\frac{11}{13}$ £. Zajedno s viškom vrednosti $23\frac{1}{13}$ £ što [pri vrednosti tone od $2\frac{2}{13}$ £] iznosi tačno 10 tona.

Tek u klasi Ia, gde je stvarno potrebno in natura $33\frac{1}{3}$ tone ili kvartera, dakle ukupan proizvod, da se naknade postojani kapital i najamnina, nema ni viška vrednosti, ni viška proizvoda, ni profita, ni rente. Dok to nije slučaj, dok je proizvod veći nego što je potrebno da se in natura naknadi kapital, zbiva se pretvaranje profita (viška vrednosti) i kapitala u rentu. Do ovog pretvaranja dolazi utoliko ukoliko se oslobađa deo proizvoda koji bi ili morao naknaditi kapital pri nižoj vrednosti, ili (ukoliko) bi deo proizvoda koji bi bio pretvoren u kapital i višak vrednosti pripao renti.

Ali u isto vreme vidimo da poskupljenje postojanog kapitala, ako je ono posledica poskupljenja poljoprivrednog proizvoda, izvanredno smanjuje rentu, na primer rentu klase III i II [u tablici E] od 50 tona ($29\frac{1}{6} + 20\frac{5}{6}$), $=150$ £ pri tržišnoj vrednosti od 3£ na $26\frac{2}{3}$ tona ($16\frac{2}{3} + 10$), dakle gotovo na polovinu. To smanjenje je potrebno [687] pošto se tu broj radnika koje zapošljava taj isti kapital od 100 smanjuje dvared, jednom zato što raste najamnina, dakle vrednost promenljivog kapitala, drugi put zato što se povećava vrednost sredstava za proizvodnju, postojanog kapitala. Dizanje najamnine iziskuje samo po sebi to da se od 100 može uložiti manje u rad, dakle srazmerno (pri nepromenjenoj vrednosti roba koje ulaze u postojani kapital) manje u postojani kapital; dakle da 100£ predstavljaju ukupno manje akumulisanog i manje živog rada. Ali povišenje vrednosti roba koje ulaze u postojani kapital prouzrokuje i to da se za isti novac može upotrebiti manje akumulisanog, samim tim i manje živog rada, pošto tehnološki odnos između akumulisanog i živog rada ostaje isti. Međutim, kako pri jednakoj proizvodnosti zemlje i pri datom tehnološkom sastavu kapitala ukupni proizvod zavisi od količine upotrebljenog rada, (to se sa) smanjenjem te količine mora smanjiti i renta.

To izlazi na videlo tek pošto je *profit* iščezao. Dok ovaj još postoji, renta može da raste uprkos apsolutnom smanjenju proizvoda u *svima* klasama, kao što to pokazuje tablica na str. 681. Uopšte je jasno: dok postoji sama renta, smanjenje količine proizvoda, stoga i viška proizvoda, mora pasti na teret same rente. To bi, razume se, nastalo brže kad bi vrednost postojanog kapitala poskupela s vrednošću promenljivog kapitala.

Ali apstrahujući to, tablica na str. 681. pokazuje da uvećanje diferencijalne rente pri padajućoj plodnosti poljoprivrede i na *zemljava boljih klasa* stalno prati padajuća masa ukupnog proizvoda u srazmeri prema predujmljenom kapitalu određene veličine, na primer 100.

O tome Ricardo nema ni pojma. Profitna stopa se smanjuje jer isti kapital, na primer 100, pokreće *manje* rada i taj rad skuplje plaća, dakle akumulira sve manje viška. A pri datoj proizvodnosti, količina stvarnog proizvoda, kao i količina viška vrednosti, zavisi od broja radnika koje je kapital uposlio. To Ricardo gubi iz vida. A takođe i način na koji se obrazuje renta, ne samo pretvaranjem viška vrednosti u rentu, nego i kapitala u višak vrednosti. To pretvaranje kapitala u višak vrednosti je, naravno, samo prividno. Kad bi tržišna vrednost bila određena vrednošću proizvoda klase III itd., tada bi svaki delić viška proizvoda predstavljao višak vrednosti ili višak rada. Ricardo ima, dalje, u vidu samo to da se mora upotrebiti više rada da bi se proizvela ista masa proizvoda, a ne to, što je presudno kako za određivanje profitne stope tako i mase proizvedenog proizvoda, da se istim kapitalom upotrebljava stalno padajuća količina živog rada, od čega je sve veći deo potreban rad a sve manji deo višak rada.

Uzimajući sve to u obzir, moramo reći da Ricardo, čak i onda ako rentu shvatimo kao puku diferencijalnu rentu, nije ni za korak odmakao ispred svojih prethodnika. Njegova značajna zasluga u toj stvari je ona koju je naveo Quincey, dakle *naučno* formulisanje pitanja. U rešavanju Ricardo ne ide dalje od prethodnika.

Quincey, naime, kaže:

•U Ricardovom učenju o zemljišnoj renti je novo to što ga on svodi na pitanje da li ona stvarno negira zakon vrednosti. (Thomas de Quincey, *The Logic of Political economy*, Edinburgh and London 1844, str. 158.)

Quincey, zatim, u istom spisu kaže, str. 163:

•Renta... je onaj deo proizvoda zemlje (ili nekog drugog faktora proizvodnje) koji se zemljoposjedniku plaća za korišćenje raznih snaga koje mu pripadaju, koje se mere upoređenjem sa sličnim faktorima koji operišu na istom tržištu.•

Dalje: str. 176:

Protiv Ricarda iznosi se prigovor da vlasnici (zemlje) br. I neće je ustupiti badava... Ali u *periodu* (ovom mitološkom periodu) dok se samo broj I obrađuje *ne može se* obrazovati *nikakva klasa posjednika i zakupaca* [1688] koja bi se razlikovala od zemljoposjedničke klase.•

Dakle, prema Quinceyju taj zakon »zemljišne svojine« postoji sve dotle dok se *ne* pojavi zemljišna svojina u savremenom smislu.

A sad pređimo na citate iz Ricarda.

[d] *Istorijska ilustracija povišenja profitne stope pri istovremenom povišenju cena za poljoprivredne proizvode. Mogućnost povećanja proizvodnosti rada u poljoprivredi*

(Prethodno još ovu napomenu o *diferencijalnoj renti*: U stvarnosti se uzlazna i silazna linija međusobno smanjuju, ukrštaju i prepliću.

Ali nije nipošto rečeno da ako u pojedinim kratkim periodima (kao od 1797 - 1815) silazna linija jako preovlađuje, da *zbog toga* pro-

fitna stopa mora padati (ukoliko je naime poslednja određena stopom viška vrednosti). Ja, naprotiv, mislim da je u ovom periodu profitna stopa u Engleskoj izuzetno skočila, uprkos jako povišenim cenama pšenice i uopšte poljoprivrednih proizvoda. Nije mi poznat nijedan engleski statističar koji ne bi bio mišljenja da je profitna stopa u tom periodu porasla. Pojedini ekonomisti, kao Chalmers, Blake itd. zasnivali su posebne teorije na tim činjenicama. Prethodno moram još napomenuti da je besmislen pokušaj da se skakanje cena pšenice u toku tog perioda objasni depresijacijom novca. Niko ko je proučavao istoriju robnih cena onog vremena ne može biti tog mišljenja. Osim toga, dizanje cena počinje mnogo ranije i dostiže znatne razmere pre no što nastaje ma kakva depresija novca. Kad do depresijacije dođe, ona se ima jednostavno oduzeti. Ako sad upitamo zašto se profitna stopa podigla uprkos dizanju žitnih cena, onda se to ima objasniti sledećim okolnostima; produžavanjem radnog dana, što je neposredna posledica uvođenja nove mašinerije; pojeftinjenjem fabričke i kolonijalne robe koja ulazi u potrošnju radnika; obaranjem najamnine *ispod* njene tradicionalne prosečne visine (iako se nominalna najamnina povećala) <ta činjenica je za onaj period priznata; J. P. Stirling u *The Philosophy of Trade etc.*, Edinburgh 1846, koji u svemu usvaja Ricardovu teoriju zemljišne rente, ali pokušava da dokaže da je *neposredna* posledica permanentnog poskupljenja žita (to jest poskupljenja koje nije određeno slučajnim vremenskim prilikama) svagda obaranje prosečne najamnine); naposletku, pošto je usled zajmova i državnih rashoda tražnja kapitala još jače porasla nego njihova ponuda, povišenjem *nominalne* cene robi, čime su fabrikanti uživaocima rente i ljudima sa utvrđenim dohotkom ponovo oduzeli deo proizvoda koji se plaća u vidu rente itd. Takva operacija ne dolazi u obzir ovde gde razmatramo osnovne odnose, gde imamo, dakle, pred sobom samo tri klase: zemljovlasnike, kapitaliste i radnike. Ona, naprotiv, igra značajnu ulogu — u odgovarajućim okolnostima — u praksi, kako je *Blake* dokazao.) [688]

[689] <Gospodin *Hallett* iz Brightona izložio je na izložbi (1862)⁽⁹⁵⁾ pšenicu sa rodoslovom. *G. Hallett ističe da žitno klasje valja isto tako pažljivo odgajati kao trkačke konje, umesto da se, kao što se to većinom dešava, seje koje-kako bez obzira na teoriju prirodnog odabiranja. Kao primer za to šta može dobar odgoj da postigne, čak i kod pšenice, navodi nekoliko značajnih činjenica. Godine 1857. posejao je g. Hallett [zrna] jednog klasa crvene pšenice najboljeg kvaliteta koji je bio dug tačno $4\frac{3}{8}$ cola i imao 47 zrna. Iz proizvoda te male setve odabrao je 1858. opet najlepši klas, koji je bio dug $6\frac{1}{2}$ cola i imao 79 zrna. Ovo je 1859. ponovljeno s njegovim najlepšim izdankom koji je ovog puta bio dug $7\frac{3}{4}$ cola a imao 91 zrno. Naredna godina, 1860, bila je loša godina za poljoprivredne odgajivačke ogleda, i pšenica nije postala ni bolja ni veća; ali godinu dana kasnije, 1861, najbolji klas je bio dug $8\frac{3}{4}$ cola, sa ne manje od 123 zrna na jednom

jedinom vlatu. Tako je pšenica za pet godina narasla do svoje gotovo dvostruke dužine i trostruke plodnosti u zrnu. Ovi rezultati postignuti su jednim sistemom sejanja pšenice koji g. Hallett naziva »prirodnim«, to jest sadnjom pojedinačnih zrna na takvu udaljenost jedno od drugog približno 9 cola u svima pravcima — da svako ima dovoljno mesta za puni razvitak . . . On tvrdi da bi se prinos pšenice mogao udvostručiti setvom »pšenice sa rodoslovom« po »prirodnom sistemu«. On konstatuje da je od pojedinačnih zrna od kojih je svako u odgovarajuće vreme posejao na jednu kvadratnu stopu zemlje, postigao prosečnost biljke od 23 klasa sa približno 36 zrna u klasu. Proizvod jednog ekera morao bi prema tome, po tačnom računu, da nam da 1 001 880 pšeničnih klasova, dok je na običan način i sa 20 puta većom količinom semena žetva donosila samo 934 120 klasova, dakle 67 760 klasova manje . . . >

[e] *Ricardovo objašnjenje padanja profitne stope i veza ovog objašnjenja s njegovom teorijom rente*

[Padanje profitne stope Ricardo ovako dokazuje:]

»Prirodna cena rada ima svagda tendenciju da se povećava s razvitkom društva, jer jedna od najvažnijih roba koja određuje tu njegovu prirodnu cenu ima tendenciju da postaje skuplja usled toga što ju je sve teže proizvoditi. Kako, međutim, napredak poljoprivrede i otkriće novih tržišta, odakle se mogu uvoziti i životna sredstva, neko vreme protivdejtstvuju tendenciji poskupljenja životnih sredstava, pa čak mogu i da obore njihovu prirodnu cenu, to će isti uzroci vršiti odgovarajući uticaj na prirodnu cenu rada.

Prirodna cena svekolike robe, izuzev sirovi proizvod i rad, ima tendenciju da pada s uvećanjem bogatstva i stanovništva; jer iako se ona na jednoj strani, usled dizanja prirodne cene sirovina iz kojih se izrađuje, u svojoj realnoj vrednosti povišava, ovo se više nego izravnaava usavršavanjem mašina, boljom podelom i raspodelom rada, kao i većim znanjem i veštinom proizvođača.» ([David Ricardo, *On the Principles . . .*, London 1821.] str. 86/87.)

»S porastom stanovništva cene će se tim potrebnim životnim sredstvima neprekidno dizati, jer će za njihovu proizvodnju biti potrebno više rada . . . Novčane najamnine radnika stoga neće padati, nego će se dizati; ali one se neće dovoljno dići da bi omogućile radniku da kupi toliko udobnosti i životnih sredstava koliko je mogao da kupi pre skoka cene tih životnih sredstava . . . Dakle, i pored toga što je radnik slabije plaćen, ipak će ovo povišenje njegove najamnine neizbežno smanjiti profit fabrikanta, jer se njegova roba neće prodavati po višoj ceni, a ipak će troškovi njene proizvodnje biti povišeni . . .

Dakle, čini se da će isti uzrok koji povišava zemljišnu rentu, naime sve veća teškoća da se dodatna količina namirnica proizvede istim srazmernim radom, povišiti i najminu. I zato će, ako se vrednost novca ne menja, i renta i najamnina imati tendenciju da rastu s porastom bogatstva i stanovništva.

Ali između porasta rente i porasta najamnine postoji bitna razlika. Porast novčane vrednosti rente praćen je [690] povećanjem udela u proizvodu; ne samo novčana renta nego i žitna renta zemljovlasnika postaje veća . . . Radnikova sud-

bina biće manje srećna; on će, doduše, dobiti veću najamninu u novcu, ali će se njegova najamnina u žitu smanjiti, pa se neće pogoršati samo njegova moć raspolaganja žitom nego i njegovo celokupno stanje, jer će mu biti teže da tržišnu stopu najamnine održava iznad njene prirodne stope.* (Isto, str. 96 - 98.)

«Ako bi se žito i industrijske robe prodavali uvek po istoj ceni, onda bi profit bio visok ili nizak u srazmeri u kojoj bi najamnina bila niska ili visoka. Ali ako cena žitu raste zato što je za njegovu proizvodnju potrebno više rada, onda to neće povisiti cenu one industrijske robe za čiju proizvodnju nije potreban povećani utrošak rada... Ako, do čega sasvim pouzdano dolazi, najamnina raste s porastom cene žita, onda će njihov profit¹ neminovno pasti.» (Isto, str. 108.)

Ali moglo bi se postaviti pitanje: »zar ne bi *bar zakupac* mogao dobiti istu profitnu stopu, iako bi morao platiti veću svotu za najamninu? Zacelo ne: jer on će morati, kao i fabrikant, ne samo da plati veću najamninu svakom radniku koga upošljava nego će biti i prinuđen *ili da plaća rentu ili da upošljava veći broj radnika da bi postigao isti prinosi*. A poskupljenje sirovog proizvoda biće samo srazmerno toj renti ili tom većem broju radnika i ono ga neće obeštetiti za porast najamnine.* (Isto, str. 108.)

«Pokazali smo da u *ranim stadijima društva* kako udeo zemljovlasnika tako i udeo radnika u *vrednosti* proizvoda zemlje može biti samo mali, i da on raste srazmerno povećanju bogatstva i teškoća oko proizvođenja namirnica.* (Isto, str. 109.)

Kakva čudnovata buržoaska fantazija o »ranim stadijima društva«. U tim ranijim stadijima radnik je ili rob ili seljak koji živi od ličnog rada itd. U prvom slučaju on pripada sa zemljom zemljovlasniku, u drugom je svoj sopstveni gospodar. U oba slučaja *nema kapitaliste* koji bi stajao između zemljoposjednika i zemljoradnika. Ono što je poslednji rezultat kapitalističke proizvodnje — potčinjavanje poljoprivrede ovoj i *otuda* pretvaranje robova ili seljaka u najamne radnike i pojavljivanje kapitalista između zemljovlasnika i radnika — izgleda Ricardu kao pojava koja pripada »ranim stadijima društva.«

«Prema tome, prirodna je tendencija profita da pada; jer s razvitkom društva i bogatstva potrebna dodatna količina hrane dobija se uz utrošak sve više rada. Tu tendenciju, tu gravitaciju profita na sreću sputavaju s vremena na vreme usavršavanja mašinerije koja se upotrebljava u proizvodnji potrebnih životnih sredstava, kao i pronalasci agronomije, koji nam omogućavaju da smanjimo ranije potrebnu količinu rada i otuda smanjimo cenu radnikovim potrebnim životnim sredstvima.* (Isto, str. 120/121.)

U narednoj rečenici Ricardo kaže sasvim prosto da on pod *profitnom stopom* podrazumeva *stopu viška vrednosti*:

«Iako je proizvedena veća *vrednost*, *veći deo onoga što* posle isplate rente *preostane od te vrednosti* ipak će potrošiti proizvođači, a upravo to je ono, i *jedino to što određuje profit*.» (Isto, str. 127.)

¹ to jest profit manufakturnista

To znači, apstrahujući rentu, da je profitna stopa ravna suvišku vrednosti robe preko vrednosti rada plaćenog za vreme njene proizvodnje, ili preko onog dela vrednosti koji pojedju *proizvođači*. Ricardo naziva proizvođačima jedino radnike. On pretpostavlja da su *proizvedenu vrednost* proizveli oni. On tu, dakle, smatra da je višak vrednosti onaj deo od njih samih proizvedene vrednosti koji oni proizvode za kapitalistu.*

Ali ako on identifikuje stopu viška vrednosti s profitnom stopom — i ako u isto vreme pretpostavlja, kao što on to čini, da je veličina radnog dana data —, onda se tendencija profitne stope da pada može objasniti samo iz onih uzroka koji čine da stopa viška vrednosti pada. Ovo poslednje je — pri datoj veličini radnog dana — samo onda moguće ako stopa najamnine stalno raste. Ovo je samo onda moguće ako vrednost životnih sredstava stalno raste, a do toga dolazi samo onda ako se [uslovi za proizvodnju] u poljoprivredi neprekidno pogoršavaju, to jest ako se pretpostavi Ricardova teorija zemljišne rente. Pošto Ricardo identifikuje stopu viška vrednosti s profitnom stopom, [691] a pošto se stopa viška vrednosti ima računati samo u odnosu prema promenljivom kapitalu, uloženom u najamninu, to Ricardo, kao i Smith, pretpostavlja da se *vrednost celog proizvoda* — po odbitku rente — deli između radnika i kapitaliste na najamninu i profit. To znači da je pogrešna njegova pretpostavka da se ceo predujmljeni kapital sastoji samo iz promenljivog kapitala. Tako on, na primer, posle gore citiranog mesta nastavlja:

•Kad se stane obrađivati loša zemlja, ili kad se upotrebi više kapitala i rada na staroj zemlji sa smanjenim prinosom, onda pokazana posledica mora biti trajna. Od onog dela proizvoda koji preostaje po isplati rente, i koji se ima podeliti između posednika kapitala i radnika, veći komad će pripasti poslednjima. (Isto, str. 127/128.)

Neposredno zatim Ricardo nastavlja:

•Svaki čovek može dobiti i verovatno će dobiti manju apsolutnu količinu; ali pošto se upotrebljava više radnika u odnosu na ukupni proizvod koji je zakupac zadržao, to će vrednost većeg dela ukupnog proizvoda apsorbovati najamnina, pa će stoga vrednost manjeg dela pripasti profitu. (Isto, str. 128.)

* [691] O *postanku viška vrednosti* on kaže:

•U obliku novca ... kapital ne proizvodi profit; u obliku sirovine, mašinerije i namirnica, za koje se on može razmenjivati, on *proizvodi dohodak*. (Isto, str. 267.) •Kapital novčanog kapitaliste ne može se [692] nikada učiniti proizvodnim — to, u stvari, nije nikakav kapital. Ako bi on hteo da proda svoje papire od vrednosti i za njih dobijeni kapital proizvodno upotrebi, on bi to mogao postići samo tako što bi kapital kupca svojih papira od vrednosti odvojio od proizvodne upotrebe. (Isto, str. 289, napomena.) [692]

A malo pre toga:

•Količina prinosa zemlje koja preostaje pošto su zemljovlasnik i radnik isplaćeni, pripada nužnim načinom zakupcu i *sačinjava njegov profit na kapital*. (Isto, str. 110.)

Na kraju VI glave »O profitu« Ricardo veli da njegovo izlaganje o padu profita ostaje istinito čak i onda ako bi se — što je pogrešno — i pretpostavilo da *robne cene* rastu s porastom radničkih najamnina u novcu.

•U glavi o najamnini pokušali smo pokazati da se *novčana cena robe ne povišava povećanjem najamnine* . . . Ali ako bi bilo drukčije, ako bi visoke najamnine trajno povišavale robne cene, ipak ne bi bila manje tačna tvrdnja da visoka najamnina neizostavno pogada one koji upotrebljavaju rad time što im oduzima deo njihovog realnog profita. Pretpostavimo da bi šeširdžija, čarapar i obuçar morali da plate svaki po 10£ više najamnine za proizvođenje neke određene količine svoje robe, i da se cena šeširima, čarapama i cipelama povećala toliko da bi bila dovoljna svakom fabrikantu da povрати svojih 10£, *onda njihov položaj ne bi bio bolji nego što bi bio da se cene nisu povišile*. Ako čarapar proda svoje čarape za 110£ umesto za 100, novčani iznos njegovog profita ostao bi isti kao i ranije; ali pošto on u razmeni za istu sumu dobija za desetinu manje šešira, cipela i druge robe, i pošto bi on *ranijim iznosom svojih ušteda* (to jest istim kapitalom) »mogao da uposli *manji broj radnika uz povišenu najamninu* i da kupi manje sirovina po povišenoj ceni, to on ne bi bio u boljem položaju nego što bi bio da se iznos njegovog novčanog profita stvarno smanjio, a da je cena svih stvari ostala nepromenjena.« (Isto, str. 129.)

Ricardo, koji je inače pri izlaganju uvek samo isticao da se pri lošijoj zemlji mora plaćati *više radnika* da bi se proizvela *ista količina proizvoda*, ističe tu najzad ono što je za profitnu stopu presudno, da se istim kapitalom *upošljava manji broj radnika uz povišenu najamninu*. Inače njegova stvar nije sasvim tačna. Ako skače cena šeširima itd., za 10 odsto, onda je to za kapitalistu isto; ali zemljoposjednik bi opet morao dati više od svoje rente. Njegova renta je, na primer, skočila od 10 na 20£. Ali za 20£ on dobija srazmerno manje šešira itd. nego ranije za 10£.

Ricardo kaže sasvim tačno:

•U progresivnom društvu smanjuje se neto-prinos zemlje uvek u srazmeri prema njegovom bruto-prinosu.« (Isto, str. 198.)

On time hoće da kaže da renta u progresivnom društvu raste. Stvarni razlog je taj što u progresivnom društvu promenljivi kapital u odnosu na postojani kapital pada. [691]]

[692] Da s napretkom u proizvodnji postojani kapital u odnosu na promenljivi kapital raste, to priznaje sam Ricardo, ali samo u tom obliku da stalni kapital raste u odnosu na optičajni.

»U bogatim i moćnim državama, gde su veliki kapitali uloženi u mašineriju, iznenadne promene u trgovini prouzrokuvaće veću nevolju nego u siromašnijim zemljama, gde ima srazmerno manje stalnog, a više opticajnog kapitala, te otuda u proizvodnji rad ljudi prevladuje. Opticajni kapital se može mnogo lakše povući iz neke grane proizvodnje u kojoj je angažovan nego stalni. Često je nemogućno da se mašinerija koja je građena za jednu industrijsku granu upotrebi za neku drugu. Naprotiv, odelo, hrana i stan radnika u jednoj grani proizvodnje mogu da služe za izdržavanje radnika u nekoj drugoj grani«

(ovde se, dakle, pod opticajnim kapitalom podrazumeva samo promenljivi, za najamninu izdati kapital),

»ili pak isti radnik može dobijati istu hranu, odelo i isti stan, pa ma i menjao svoje zanimanje. Ali, to je zlo s kojim se bogata nacija mora pomiriti; žaliti se na to bilo bi isto tako nerazumno kao kad bi se neki bogati trgovac žalio zbog toga što je njegov brod izložen opasnostima mora, dok je koliba njegovog siromašnog suseda oslobođena takvog rizika.« (Isto, str. 311.)

Jedan uzrok porastu rente, sasvim nezavisan od porasta cene poljoprivrednim proizvodima, navodi sam Ricardo:

»Sav u zemlji fiksirani kapital mora, naravno, po isteku zakupa pripasti zemljoposjedniku, a ne zakupcu. Svaka naknada koju bi zemljoposjednik mogao da dobije za taj kapital kad je ponovo da pod zakup *pojaviće se u obliku rente*: ali se neće plaćati više rente ako se nekim datim kapitalom dobija iz inostranstva više žita nego što se u samoj zemlji može na tom tlu proizvesti.« (Isto, str. 315, napomena.)

O istom predmetu Ricardo veli:

»U jednom ranijem delu ovog dela govorio sam o razlici koja postoji između rente u pravom smislu i naknade koja se pod tim imenom plaća zemljoposjedniku za koristi koje je on izdvajanjem svoga kapitala stvorio zakupcu; ali ja možda nisam dovoljno jasno istako razliku koja nastaje iz različitih načina upotrebe toga kapitala. Pošto je jedan deo toga kapitala, ako je jednom izdat za poboljšavanje tog poljoprivrednog dobra, nerazdvojno sjedinjen sa zemljom i povišava njenu proizvodnu snagu, to naknada koja se zemljoposjedniku za to plaća ima sasvim *prirodu rente* i podleže svim njenim zakonima. Bilo da se melioracija vrši na račun zemljoposjednika ili zakupca, ona se neće preduzimati ako ne postoji velika verovatnoća da će prinos biti u najmanju ruku ravan *profitu*, koji bi se inače mogao postići kapitalom jednake veličine; ali ako je melioracija jednom učinjena, njen će prinos dobiti *sasvim prirodu rente* i podlegaće svima promenama rente. Naprotiv, neki od tih izdataka kapitala poboljšaće zemlju samo za ograničeno vreme i neće trajno povisiti njenu proizvodnu snagu: ako su utrošeni na zgrade i druga prolazna poboljšavanja, tada se oni moraju stalno obnavljati, i zato ne pribavljaju zemljoposjedniku nikakav trajan dodatak njegovoj pravoj renti.« (Isto, str. 306, napomena.)

Ricardo kaže:

»U svakoj zemlji i u svako vreme *profit* zavisi od količine rada koja se iziskuje da se radnikova potrebna životna sredstva proizvedu na onoj zemlji ili onim kapitalom koji ne donosi nikakvu rentu.« (Isto, str. 128.)

Po tome bi profit zakupca na zemlji — najlošijoj zemlji, koja prema Ricardu ne plaća rentu — regulisao opštu profitnu stopu. On rezonuje ovako: proizvod najlošije zemlje prodaje se po svojoj *vrednosti* i ne plaća rentu. Tu, dakle, vidimo tačno koliko viška vrednosti preostaje kapitalisti po odbitku onog dela vrednosti proizvoda koji sačinjava samo ekvivalent za radnika. I taj višak vrednosti je profit. To se zasniva na pretpostavci da su *cena koštanja* i *vrednost* identični, da se taj proizvod prodaje po vrednosti jer se prodaje po ceni koštanja.

To je istorijski i teorijski pogrešno. Ja sam pokazao¹ da tamo gde postoji kapitalistička proizvodnja i zemljišna svojina, zemlja ili rudnik najlošije klase ne mogu da plaćaju rentu zbog toga što se njihov proizvod prodaje *ispod svoje* [individualne] *vrednosti* ako se prodaje po tržišnoj vrednosti (koju nije on regulisao). Jer tržišna vrednost pokriva taman njegovu *cenu koštanja*. Ali šta reguliše tu cenu koštanja? Profitna stopa *nepoljoprivrednog kapitala*, u čije određivanje ulazi, naravno, i cena žita, ma koliko da je poslednja daleko od toga da bi se sama određivala. Ricardova tvrdnja bila bi tačna samo onda ako bi vrednost i cena koštanja bile identične. §693] I istorijski — kada se kapitalistička proizvodnja javlja kasnije u poljoprivredi negoli u industriji — poljoprivredni se profit određuje industrijskim profitom, a ne obrnuto. Tačno je samo to da se na onoj zemlji koja plaća profit, ali ne i rentu, koja svoj proizvod prodaje po ceni koštanja, *pojavljuje*, opipljivo predstavlja, stopa prosečnog profita, ali nipošto nije tačno da se time *reguliše* prosečni profit, jer to bi bilo nešto sasvim drugo.

Profitna stopa može padati, a da *kamatna stopa* i *rentna stopa* ne rastu.

* Iz prikaza koji smo dali o profitu na kapital proizlazi da *nikakva akumulacija kapitala ne može trajno da obori profit** ako ne postoji neki trajni uzrok porastu najamnine . . . Ako bi potrebna životna sredstva radnikova mogla da se umnožavaju uvek istom lakoćom, *trajna promena u stopi profita ili najamnine** (trebalo bi da glasi: u stopi viška vrednosti i vrednosti rada) *ne bi tada bila mogućna, ma kolika bila akumulacija kapitala. Adam Smith, međutim, *pripisuje padanje profita samo akumulaciji kapitala i konkurenciji koja iz nje sleduje*, ne obračunajući nikada pažnju na sve veću teškoću u pribavljanju namirnica za povećani broj radnika koje bi povećani kapital imao da upotrebljava.* (Isto, str. 338 - 339.)

Sve bi to bilo tačno kad bi profit bio ravan višku vrednosti. Adam Smith, dakle, kaže da sa akumulacijom kapitala profitna stopa pada usled sve veće konkurencije kapitalista; Ricardo kaže:

* Ovdje Ricardo pod *profitom* podrazumeva ono što kapitalista uzima od viška vrednosti; nipošto ne višak vrednosti; ali koliko je pogrešno da usled akumulacije može pasti višak vrednosti toliko je tačno da to može profit.

¹ Vidi u ovom tomu str. 232-233.

usled sve veće teškoće da se od zemlje dobije veći proizvod (dakle usled poskupljenja potrebnih životnih sredstava). Mi smo opovrgli njegovo gledište, koje bi bilo tačno samo onda ako bi stopa viška vrednosti i stopa profita bile istovetne, to jest da bi profitna stopa mogla pasti samo u slučaju da stopa najamnine raste (pretpostavljajući radni dan nepromenjen). Smithovo shvatanje zasniva se na tome da on vrednost (u svome pogrešnom i od njega samog opovrgnutom gledištu) sastavlja iz najamnine, profita i rente. Akumulacija kapitala, po njegovom mišljenju, sili na to da se *proizvoljni* profiti, za koje ne postoji nikakva imanentna mera, snize snižavanjem cena robi; ti profiti sačinjavaju, prema ovome shvatanju, samo nominalno povišenje robnih cena.

Ricardo je, naravno, teorijski u pravu kad kaže Smithu da akumulacija kapitala ne menja određivanje vrednosti robe; ali Ricardo nije u pravu kad pokušava da pobija Smitha tvrdeći da u jednoj zemlji ne može doći do *prekomerne proizvodnje*. Ricardo osporava pletoru kapitala, koja je posle njega postala osveštani aksiom engleske ekonomije.

On, prvo, gubi iz vida da u stvarnosti, gde jedan prema drugom stoje ne samo kapitalista i radnik nego i (industrijski) kapitalista, radnik, zemljovlasnik, novčani kapitalista, [primaoci] stalnih prihoda od države itd., pad robnih cena, koji pogađa obojicu, i industrijskog kapitalistu i radnika, koristi drugim klasama.

Drugo, da kapitalistička proizvodnja nipošto ne proizvodi u nekom proizvoljnom razmeru, nego ukoliko se više razvija, utoliko je više prinudena da proizvodi u razmeru koji s neposrednom tražnjom nema nikakve veze, već zavisi od neprekidnog proširivanja svetskog tržišta. On pribegava apsurdnoj Sayevoj pretpostavci da kapitalista ne proizvodi radi profita, radi viška vrednosti, nego da proizvodi neposredno za potrošnju, upotrebnu vrednost — za svoju ličnu potrošnju. On gubi iz vida da se roba mora pretvoriti u novac. Tražnja radnika nije dovoljna, jer se profit dobija baš zato što je tražnja radnika manja od vrednosti njihovog proizvoda, i on je utoliko veći ukoliko je relativno manja ta tražnja. Tražnja kapitalista među sobom isto tako nije dovoljna. Prekomerna proizvodnja ne izaziva *trajan* pad profita, ali ona je trajno *periodična*. Za njom dolazi nedovoljna proizvodnja itd. Prekomerna proizvodnja proizlazi upravo otuda što masa stanovništva ne može nikad da troši više od prosečne količine životnih sredstava, njena potrošnja, dakle, ne raste srazmerno sa proizvodnošću rada. Ali ceo taj odeljak spada u *konkurenciju kapitala*. Sve što Ricardo o tome kaže ne vredi ni lule duvana. (To je glava XXI *Dejstvo akumulacije na profit i kamatu*.)

•Postoji samo jedan slučaj — i taj je *privremen* — kada akumulacija kapitala pri niskoj ceni životnih sredstava može da bude praćena padanjem profita;

do njega dolazi onda kada fond za izdržavanje radnika raste brže od stanovništva; najamnina će tada biti visoka, a profit nizak.» (Isto, str. 343.)

Protiv *Saya* Ricardo ironično primećuje [u istoj glavi] u pogledu odnosa profita i kamate na kapital:

«Gospodin Say priznaje da kamatna stopa zavisi od profitne stope: ali otuda ne sleduje da profitna stopa zavisi od kamatne stope. Jedno je uzrok, a drugo posledica, i ništa ih ne može nagnati da promene svoja mesta.» (Isto, str. 353, napomena.)

Međutim, isti uzroci koji obaraju profit mogu da povise kamatu na kapital, i obratno^[06].

[U glavi »O kolonijalnoj trgovini« Ricardo kaže:]

«Gospodin Say priznaje da *troškovi proizvodnje* sačinjavaju osnovu cene, pa ipak on na raznim mestima svoje knjige tvrdi da odnos ponude i tražnje određuje cene.» (Isto, str. 411.)

Trebalo je da Ricardo baš iz toga vidi da se [694] *troškovi proizvodnje* veoma razlikuju od količine rada koja se pri proizvodnji neke robe utroši. Umesto toga on nastavlja:

«Stvarni konačni regulator relativne vrednosti dveju roba jesu troškovi njihove proizvodnje.» (Isto, [str. 411].)

«I zar se Adam Smith ne saglašava s tim shvatanjem» <da cene ne određuje ni najamnina ni profit> «kad kaže da 'cene roba ili vrednost zlata i srebra, u sravnjenju s robama, zavise od odnosa između *količine rada* koja je potrebna da se određena količina zlata i srebra dopremi na tržište, i količine rada koja je potrebna da se određena količina drugih dobara dopremi na tržište'? Tu količinu ne menja ni visok ni nizak profit, ni niska ili visoka najamnina. *Kako bi, dakle, visoki profiti povišavali cene?*» (Isto, str. 413 - 414.)

Na navedenom mestu Adam Smith ne podrazumeva pod *cenom* ništa drugo do novčani izraz *vrednosti* roba. Okolnost što ove, kao i zlato i srebro za koje se one razmenjuju, određuju relativne količine rada, potrebne za proizvodnju obe vrste proizvoda <roba na jednoj, zlata i srebra na drugoj strani> nipošto ne stoji u protivčnosti s tim da *stvarne* cene roba, to jest njihove cene koštanja, mogu biti »povišene usled visokih profita«. Svakako ne, kako Smith misli, sve odjedared. Ali visoki profiti povišavaju cenu jednog dela robne mase preko njegove vrednosti u većoj meri nego kada je prosečni profit nizak, dok cenu drugog dela obaraju u manjoj meri ispod njegove vrednosti nego pri niskom profitu^[07].

[GLAVA SEDAMNAESTA]

Ricardova teorija akumulacije Kritika ove teorije (Izvođenje kriza iz osnovnog oblika kapitala)

[I. Smithova i Ricardova greška
što postojani kapital ne uzimaju u obzir.
Reprodukcija raznih delova postojanog kapitala]

Najpre ćemo sastaviti Ricardova razmatranja razbacana po celom delu.

•... svi proizvodi jedne zemlje se troše, ali je ogromna razlika kakva se može samo zamisliti u tome da li te proizvode troše oni koji reprodukuju jednu drugu vrednost ili oni koji je ne reprodukuju. Ako kažemo da se dohodak ušteduje i dodaje kapitalu, onda time mislimo reći da onaj deo dohotka o kome se kaže da je dodat kapitalu troše proizvodni radnici umesto neproizvodni. (Tu je ista razlika kao i kod Smitha.) «Nema veće zablude od pretpostavke da se kapital uvećava nepotrošnjom. Ako bi se cena rada podigla toliko da se uprkos uvećanju kapitala ne bi moglo zaposliti više radnika, tada bih rekao da se taj dodatak kapitalu troši neproizvodno.» (Isto, str. 163, napomena.)

Tu se, dakle, samo [pita] da li proizvod troše radnici ili ne. Kao i kod Adama Smitha itd. Ali je ujedno reč i o *industrijskoj potrošnji* robe koja sačinjava postojani kapital, koja se troši kao oruđe za rad ili materijal rada, ili koja se troši i tako da se ona tom potrošnjom pretvara u oruđa za rad i materijal rada. Od samog početka je pogrešno, to jest jednostrano shvatanje da je akumulacija kapitala pretvaranje dohotka u najamninu, da je to isto što i akumulacija promenljivog kapitala. Time se celo pitanje akumulacije pogrešno tretira.

Pre svega treba biti načisto s *reprodukcijom postojanog kapitala*. Mi ovde razmatramo *godišnju* reprodukciju, ili godinu kao meru vremena za proces reprodukcije.

Veliki deo postojanog kapitala — *stalni kapital* — ulazi u godišnji proces rada, a da ne ulazi u godišnji proces obrazovanja vrednosti.

Ne troši se, stoga ga ne treba reprodukovati. On se time *održava* — a s njegovom upotrebnom vrednošću i njegova razmenska vrednost — što uopšte ulazi u proces proizvodnje i ostaje u dodiru sa živim radom. Ukoliko je veći taj deo kapitala u nekoj zemlji ove godine, utoliko je srazmerno veća čista formalna reprodukcija (održavanje) njegova naredne godine, pretpostavljajući da se proces proizvodnje samo u istom razmeru obnavlja, nastavlja, održava u toku. Opravke i sve ostalo što je potrebno da se stalni kapital održava, mi uračunavamo u njegove prvobitne troškove rada. To nema nikakve veze sa održavanjem u gore pomenutom smislu.

Drugi deo postojanog kapitala se godišnje troši u proizvodnji robe pa se otuda mora i reprodukovati. Ovamo spada ceo deo stalnog kapitala koji godišnje ulazi u proces obrazovanja vrednosti i ceo deo postojanog kapitala koji se sastoji iz opticajnog kapitala, sirovina i pomoćnih materijala.

Što se pak tiče tog drugog dela postojanog kapitala, valja razlikovati:

||695| Veliki deo onoga što se u nekoj oblasti proizvodnje *javlja* kao postojani kapital — kao sredstvo za rad i materijal rada — *jednovremen* je proizvod u jednoj uporednoj oblasti proizvodnje. Na primer, preda pripada postojanom kapitalu tkača. Ona je proizvod prelca i možda je još dan ranije bila u procesu nastajanja. Ako tu kažemo *jednovremen*, onda mislimo proizveden u toku *iste* godine. Iste robe, u različnim fazama, prolaze u toku iste godine kroz različne oblasti proizvodnje. Iz jedne izlaze kao proizvod, u drugu ulaze kao roba koja obrazuje postojani kapital. I kao postojani kapital sve se troše u toku godine; bilo da samo njihova vrednost ulazi u robu, kao kod stalnog kapitala, ili da ulazi i njihova upotrebnost vrednost, kao kod opticajnog kapitala. Dok roba proizvedena u jednoj oblasti proizvodnje ulazi u drugu oblast proizvodnje da tu bude utrošena kao postojani kapital — pored toga *redosleda* proizvodnih oblasti, u koje ulazi ista roba, proizvode se *jednovremeno* njeni različni elementi ili različne faze ovih elemenata. Ona se u toku iste godine u jednoj oblasti neprekidno troši kao postojani kapital, a u drugoj uporednoj proizvodi kao roba. Iste robe koje se na taj način u toku godine troše kao postojani kapital, isto se tako u toku iste godine stalno i proizvode. Mašina se rabiti u oblasti A. Ona se jednovremeno proizvodi u oblasti B. Postojani kapital koji se u toku godine troši u oblastima proizvodnje koje proizvode životna sredstva, *jednovremeno* se proizvodi u drugim oblastima proizvodnje, tako da je on *u toku* godine ili *na kraju godine* naknaden in natura. Kako životna sredstva tako i taj deo postojanog kapitala su proizvodi novog, u toku godine dejstvujućeg rada.

Ranije sam pokazao^[98] na koji način *deo vrednosti* proizvoda oblasti proizvodnje u kojoj se proizvode životna sredstva, onaj deo vrednosti koji naknadije postojani kapital ovih oblasti proizvodnje, obrazuje dohodak *proizvođača* tog postojanog kapitala.

Zatim postoji deo postojanog kapitala koji se *godišnje troši* a da ne ulazi kao sastavni deo u oblasti proizvodnje koje proizvode životna sredstva (potrošnu robu). Stoga se taj deo ne može ni naknaditi iz tih oblasti. Mislimo na onaj deo postojanog kapitala — oruđa za rad, sirovine i pomoćne materijale — koji se industrijski troše u izgrađivanju, proizvođenju samog postojanog kapitala, mašinerije, sirovina i pomoćnih materijala. Taj deo se, kao što smo videli⁽⁹⁹⁾, naknađuje *in natura*, bilo neposredno iz proizvoda same te oblasti proizvodnje (kao kod semena, stoke, delom uglja) ili putem razmene jednog dela proizvoda različnih oblasti proizvodnje koji sačinjavaju postojani kapital. Tu se obavlja razmena kapitala za kapital.

Postojanjem i potrošnjom toga dela postojanog kapitala uvećava se ne samo masa proizvoda nego i *vrednost* godišnjeg proizvoda. *Deo vrednosti godišnjeg* proizvoda koji je jednak s vrednošću toga dela utrošenog postojanog kapitala, otkupljuje *in natura* ili povlači iz godišnjeg proizvoda onaj njegov deo koji mora *in natura* naknaditi utrošeni postojani kapital. Na primer, deo vrednosti setve koji sačinjava seme određuje onaj deo vrednosti žetve (a time i količinu žita) koji se kao postojani kapital mora vratiti zemlji, proizvodnji. Bez rada novododatog u toku godine, taj deo ne bi bio reprodukovano; ali on je u stvari *proizveden* prošlogodišnjim ili prošlim radom i — ukoliko se proizvodnost rada ne menja — *vrednost* koju on godišnjem proizvodu dodaje, rezultat je ne ovogodišnjeg, nego prošlogodišnjeg rada. Ukoliko je, *srazmerno*, veći postojani kapital upotrebljen u nekoj zemlji, utoliko će veći biti i onaj deo postojanog kapitala koji se troši u proizvođenju postojanog kapitala i koji se ne samo izražava u većoj masi proizvoda nego povišava i vrednost te mase proizvoda. Ta *vrednost*, dakle, nije samo rezultat sadašnjeg godišnjeg rada, nego je isto toliko rezultat prošlogodišnjeg, minulog rada, mada se ona *bez* neposrednog godišnjeg rada isto tako ne bi ponovo pojavila kao ni proizvod u koji ona ulazi. Ako taj deo raste, onda raste ne samo godišnja masa proizvoda nego i njena *vrednost*, čak ako bi godišnji rad i ostao isti. Taj porast je jedan oblik *akumulacije kapitala*, čije razumevanje je od bitne važnosti. I od tog razumevanja ne može ništa biti tako daleko kao ove Ricardove reči:

•Rad miliona ljudi u industriji uvek će proizvoditi istu vrednost, ali neće uvek proizvoditi isto bogatstvo. (Isto, str. 320.)

Taj milion ljudi — pretpostavljajući radni dan kao dat — proizvodice, prema proizvodnosti rada, ne samo veoma različnu masu robe, nego će i vrednost te mase biti veoma različna, prema tome da li je ona proizvedena velikom ili malom količinom postojanog kapitala, dakle da li joj je dodato mnogo ili malo vrednosti koja potiče iz *prošlogodišnjeg, minulog* rada.

[2. Vrednost postojanog kapitala i vrednost proizvoda]

Kad god govorimo o reprodukciji postojanog kapitala, mi uvek — uprošćenja radi — u prvi mah pretpostavljamo da proizvodnost rada i, sledstveno, način proizvodnje ostaju isti. Što se ima naknaditi kao postojani kapital — pri datom razmeru proizvodnje — to je određena količina in natura. Ako proizvodnost ostane ista, onda i [696] vrednost te količine ostaje nepromenjena. Ako u proizvodnosti rada nastanu promene, usled čega se ista količina može ponovo reprodukovati skuplje ili jeftinije, većom ili manjom količinom rada, onda nastaju promene i u vrednosti postojanog kapitala, koje po odbitku postojanog kapitala pogadaju višak proizvoda.

Neka je, na primer, za setvu potrebno 20 kvartera [pšenice] po 3£=60£. Ako se kvarter reprodukuje količinom rada za trećinu manjom, onda kvarter staje samo još 2£. Od proizvoda se, kao i ranije, ima odbiti 20 kvartera za seme, ali deo vrednosti koji oni čine od ukupnog proizvoda iznosi samo još 40£. Za naknadu istog postojanog kapitala biće tada potreban manji deo vrednosti i manji naturalni deo ukupnog proizvoda, iako se, kao i ranije, 20 kvartera moraju vratiti zemlji kao seme^[100].

Ako bi godišnje utrošeni postojani kapital u jednoj naciji iznosio 10 miliona £, u drugoj samo 1 milion, a godišnji rad 1 miliona ljudi 100 miliona £, onda bi vrednost proizvoda u prvoj naciji iznosila 110 miliona, a u drugoj samo 101 milion. Pri tom bi bilo ne samo moguće nego i sigurno da bi pojedinačna roba u naciji I bila jeftinija nego u naciji II, jer bi ova istim radom proizvodila mnogo manju masu robe, mnogo manju od razlike između 10 i 1. Istina, u naciji I u poređenju sa nacijom II odvaja se veći deo vrednosti proizvoda da bi se naknadio kapital, pa, dakle, i veći deo ukupnog proizvoda. Ali i ukupni proizvod je mnogo veći.

Što se tiče fabričke robe, poznato je da 1 milion ljudi proizvodi u Engleskoj ne samo mnogo veći proizvod već i proizvod mnogo veće vrednosti nego u Rusiji, na primer, iako je pojedinačna roba mnogo jeftinija. Međutim, u poljoprivredi izgleda da ne postoji isti odnos između kapitalistički razvijenih i relativno nerazvijenih nacija. Proizvod zaostale nacije je jeftiniji od proizvoda kapitalistički razvijene nacije, po svojoj *novčanoj ceni*. Pa ipak izgleda da je proizvod razvijene nacije proizvod mnogo manje količine rada (u toku godine) nego proizvod za ostale nacije. U Engleskoj se, na primer, bavi poljoprivredom manje od trećine [radnika]; u Rusiji četiri petine; tamo ⁵/₁₅ ovde ¹²/₁₅. Ove brojke ne treba uzeti doslovno. U Engleskoj je, na primer, masa ljudi u *nepoljoprivrednoj grani* privrede — u mašinogradnji, trgovini, saobraćaju itd. zaposlena proizvodnjom i dobavljanjem elemenata poljoprivredne proizvodnje, koji u Rusiji nisu time zapo-

sleni. Dakle, srazmera u poljoprivredi zaposlenih lica ne može se direktno odrediti prema broju individua zaposlenih neposredno u poljoprivredi. U zemljama kapitalističke proizvodnje u toj poljoprivrednoj proizvodnji *posredno* učestvuju mnogi koji su u nerazvijenijim zemljama njoj neposredno podređeni. Čini se, dakle, da je razlika veća nego što jeste. Ali za ukupnu civilizaciju zemlje ta je razlika veoma važna, čak i ako se ona sastoji samo u tome što veliki deo proizvođača koji učestvuju u poljoprivredi ne učestvuju u njoj neposredno i, otrgnuti od idiotizma seoskog života, pripadaju industrijskom stanovništvu.

Ovo treba u prvi mah apstrahovati. Dalje treba apstrahovati i to što je većina zemljoradničkih naroda prinuđena da svoj proizvod prodaje *ispod* njegove vrednosti, dok se u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje poljoprivredni proizvod penje na svoju vrednost. U svakom slučaju, u vrednost proizvoda engleskog poljoprivrednika ulazi deo vrednosti postojanog kapitala koji u vrednost proizvoda ruskog poljoprivrednika ne ulazi. Uzmimo da je taj deo vrednosti jednak s jednodnevnim radom 10 ljudi. I uzmimo da jedan engleski radnik pokreće taj postojani kapital. Ja govorim o onom delu postojanog kapitala poljoprivrednog proizvoda koji se ne naknađuje novim radom, kao što je to, na primer, slučaj kod poljoprivrednih sprava. Ako je potrebno pet ruskih radnika da se proizvede isti proizvod koji jedan Englez proizvodi pomoću postojanog kapitala [od 10 radnih dana], i ako bi postojani kapital koji upotrebljava Rus bio ravan 1 radnom danu, onda bi engleski proizvod iznosio $10p+1pr=11$ radnih dana, a proizvod Rusa $1p+5pr=6$. Ako je rusko tle toliko plodnije od engleskog da ono bez upotrebe postojanog kapitala ili deset puta manjim postojanim kapitalom, proizvede toliko žita koliko Englez deset puta većim, onda se *vrednosti* istih količina engleskog i ruskog žita odnose kao 11:6. Ako bi se kvarter ruskog žita prodavao po $2\mathcal{L}$, onda engleski po $3\frac{2}{3}\mathcal{L}$ jer $2:3\frac{2}{3}=6:11$. Novčana cena i vrednost engleskog žita bila bi, dakle, mnogo viša od novčane cene i vrednosti ruskog žita, pa ipak bi se englesko žito proizvodilo manjom količinom (neposrednog) rada, jer *prošli* rad, koji se ponovo javlja kako u masi tako i u vrednosti proizvoda ne staje nikakav dodatak novog rada. To bi (viša cena i vrednost engleskog žita) bio uvek slučaj ako bi Englez upotrebljavao manje neposrednog rada nego Rus, a veći postojani kapital koji upotrebljava — i koji ga ništa *ne* staje, mada je stajao i mora se platiti — ne bi povisio proizvodnost rada u toj meri da bi time prirodna plodnost ruskog tla bila izravnata. Novčane cene poljoprivrednog proizvoda mogu stoga biti više u zemljama kapitalističke proizvodnje nego u [697] nerazvijenim zemljama, iako on u stvari manje rada staje. On sadrži više neposrednog ili prošlog rada, ali taj prošli rad ne staje ništa. Proizvod bi bio jeftiniji kad se ne bi umešala razlika u prirodnoj plodnosti. Time bi se mogle objasniti i više novčane cene najamnine.

Do sada smo govorili samo o reprodukciji postojećeg kapitala. Radnik naknađuje svoju najamninu s viškom proizvoda ili s viškom vrednosti, koji sačinjava kapitalistov profit (računajući i rentu). On naknađuje onaj deo godišnjeg proizvoda koji mu ponovo služi kao najamnina. Kapitalista je pojeo svoj profit u toku godine. Ali, radnik je stvorio deo proizvoda koji se ponovo može pojesti kao profit. Onaj deo postojanog kapitala koji je utrošen u proizvodnji životnih sredstava, naknađuje se postojanim kapitalom koji je u toku godine proizveden novim radom. Proizvođači tog novog dela postojanog kapitala ostvaruju svoj dohodak (profit i najamninu) u onom delu životnih sredstava koji je jednak s vrednosti postojanog kapitala utrošenog u njihovoj proizvodnji. Naposljetku, postojani kapital koji se troši u proizvodnji postojanog kapitala, u proizvodnji mašina, sirovina i pomoćnog materijala, naknađuje se in natura ili putem razmene kapitala iz ukupnog proizvoda različnih oblasti proizvodnje koje proizvode postojani kapital.

[3. Nužni uslovi za akumulaciju kapitala.
Amortizacija stalnog kapitala
i njena uloga u procesu akumulacije]

Ali kako sad stoji stvar s *uvećanjem* kapitala, s njegovom *akumulacijom*, za razliku od reprodukcije, s *pretvaranjem dohotka* u kapital?

Da bismo to pitanje upostili, uzmimo da proizvodnost rada ostaje ista, da nema nikakve promene u načinu proizvodnje, dakle da je i dalje potrebna ista količina rada da bi se proizvela ista količina robe, da, prema tome, *uvećanje* kapitala staje istu količinu rada kao i prošlogodišnja proizvodnja kapitala iste veličine.

Jedan deo viška vrednosti mora se pretvoriti u kapital, umesto da se pojede kao dohodak. On se mora pretvoriti delom u postojani, delom u promenljivi kapital. A srazmera u kojoj se on deli na ta dva različna dela postojanog kapitala zavisi od pretpostavljenog organskog sastava kapitala — budući da način proizvodnje ostaje nepromenjen, kao i srazmerna vrednost oba ta dela. Ukoliko je proizvodnja razvijenija, utoliko će biti veći onaj deo viška vrednosti koji se pretvara u postojani kapital, u sravnjenju sa onim delom viška vrednosti koji se pretvara u promenljivi kapital.

Najpre, dakle, deo viška vrednosti (i deo u životnim sredstvima odgovarajućeg viška proizvoda) treba pretvoriti u promenljivi kapital; to jest treba njime kupiti nov rad. To je samo onda moguće ako broj radnika raste ili ako se radno vreme u toku kojega rade produžava. Drugi slučaj nastaje onda ako je, na primer, deo radničkog stanovništva bio zaposlen samo upola ili za dve trećine, ili za kraće ili

duže periode i uz apsolutno produženje radnog dana, koje se tada mora platiti. Međutim, to ne treba smatrati za stalno sredstvo akumulacije. Radničko stanovništvo može se povećati ako se prethodno neproizvodni radnici pretvore u proizvodne radnike, ili ako se delovi stanovništva koji ranije nisu radili, kao žene i deca, pauperi, uvuku u proces proizvodnje. Poslednju tačku ćemo ovdje sasvim izostaviti. Najzad, apsolutnim porastom radničkog stanovništva s porastom stanovništva uopšte. Ako akumulacija treba da bude stalan, neprekidan proces, onda je taj apsoltni porast stanovništva uslov (mada se ono smanjuje u odnosu na upotrebljeni kapital). *Uvećavanje stanovništva* javlja se kao osnova akumulacije kao stalnog procesa. Ali to pretpostavlja prosečnu najamninu koja dopušta stalan porast radničkog stanovništva, a ne samo njegovu reprodukciju. Za iznenadne slučajeve stara se kapitalistička proizvodnja već na taj način što jedan deo radničkog stanovništva premara radom, a drugi na pola ili sasvim pauperizovan drži in petto¹ kao rezervnu armiju.

Ali kako stoji stvar s drugim delom viška vrednosti, koji se ima pretvoriti u postojani kapital? Da bismo stvar uprostili, apstrahujmo spoljnu trgovinu i posmatrajmo jednu izolovanu naciju. Uzmimo jedan primer. Neka višak vrednosti koji je proizveo tkač platna iznosi 10 000£, od čega on hoće polovinu da pretvori u kapital, dakle 5000£. Od toga, prema organskom sastavu mehaničkog tkanja, petinu treba izdati za najamninu. Mi tu apstrahujemo obrt kapitala, zahvaljujući kome je tkaču možda neka svota dovoljna za pet nedelja, po čijem isteku on svoj proizvod proda, i tako iz prometa dobije natrag kapital za najamninu. Mi pretpostavljamo da on mora 1000£ za najamninu (za 20 ljudi) držati kod bankara u rezervi i u toku godine postepeno izdavati za najamninu. Tada treba 4000£ pretvoriti u postojani kapital. On mora prvo da kupi onoliko pređe koliko 20 ljudi može da izatka u toku godine. (Mi stalno apstrahujemo obrt optičnog dela kapitala.) Dalje, on mora da uveća broj razboja svoje fabrike, da doda, možda, novu parnu mašinu, ili da poveća staru itd. Ali da bi sve to kupio, on mora da nalazi na tržištu pređu, razboje itd. On mora svoje 4000£ da pretvori u pređu, razboje, ugali itd. [698], to jest da kupi te proizvode. Ali da bi ih kupio, oni moraju biti tu. Pošto smo pretpostavili da je reprodukcija starog kapitala obavljena pod starim uslovima, to je prelac pređe izdao sav svoj kapital da bi isporučio količinu pređe koju su tkači prethodne godine tražili. Kako on sad može zadovoljiti povećanu tražnju povećanim dovozom pređe?

Isto tako stoji stvar i s fabrikantom mašina koji isporučuje razboje itd. On je proizveo samo toliko novih razboja koliko je dovoljno da pokrije prosečnu potrošnju tkačnice. Ali za akumulaciju raspoloženi tkač naručuje za 3000£ pređe i za 1000£ razboja, uglja (jer

¹ imati što u pripravnosti

isto tako stoji stvar i s fabrikantom uglja) itd. Ili, on da prelcu 3000£, graditelju mašina i proizvođaču uglja itd. 1000£ da mu ovi taj novac pretvore u pređu, razboje i ugalj. On bi, dakle, morao čekati dok taj proces prođe pre no što bi mogao da otpočne sa svojom akumulacijom, svojom proizvodnjom novog platna. To bi bio prvi prekid.

No prelac se sad nalazi u istom položaju u pogledu te 3000£ kao i tkač u pogledu one 4000, samo što on svoj profit odmah odbija. On može da nađe dodatni broj prelaca, ali je njemu potrebno lana, vretena, uglja itd. Isto tako je proizvođaču uglja osim novih radnika potrebna nova mašinerija ili alat. A fabrikantu mašina koji treba da isporuči nove razboje, nova vretena itd., potrebno je, osim dodatnih radnika, da ima i gvožđa itd. Ali najgore stoji stvar s proizvođačem lana, koji tek naredne godine može da isporuči dodatnu količinu lana itd.

Da bi, dakle, tkač bez odugovlačenja i prekida mogao svake godine jedan deo svoga profita da pretvara u postojani kapital — i da bi akumulacija bila stalan proces —, potrebno je da zatiče na tržištu dodatnu količinu pređe, razboja itd. On, prelac, proizvođač uglja itd., ako nalaze na tržištu lana, vretena, mašina, treba samo da upotrebe više radnika.

Deo postojanog kapitala koji se godišnje obračunava kao porabačen i kao rabačenje ulazi u vrednost proizvoda, u stvari *nije* porabačen. Uzmi, na primer, jednu mašinu koja, recimo, traje 12 godina i staje 12 000£; prosečno rabačenje koje se ima svake godine obračunavati iznosi 1000£. Pošto 1000£ ulazi godišnje u proizvod, to je posle 12 godina vrednost od 12 000£ reprodukovana i po toj ceni može se kupiti nova takva mašina. Krupne i sitne opravke koje su za tih 12 godina potrebne računamo u troškove proizvodnje mašine; oni nemaju s našim pitanjem nikakve veze. Istina, stvarnost se razlikuje od toga prosečnog računa. Mašina radi u drugoj godini možda bolje nego u prvoj. Pa ipak, posle 12 godina ona nije više upotrebljiva. To je kao i kod stoke, koja prosečno može da živi 10 godina, ali koja zato ipak ne umire svake godine za jednu desetinu, mada se posle 10 godina mora naknaditi novom individuom. Naravno: u toku *date* godine, određen broj mašina uvek stupa u tu fazu, kad se one stvarno moraju zameniti novim mašinama. Svake godine mora se, dakle, određena količina stare mašinerije itd. stvarno, in natura, naknaditi novom. A tome odgovara godišnja prosečna proizvodnja mašinerije itd. Vrednost kojom se ona plaća stoji spremna iz novca dobijenog iz prodaje robe, prema vremenu reprodukcije mašina. Ali ostaje činjenica da je veliki deo vrednosti godišnjeg proizvoda, vrednosti koja se za njega svake godine plaća, istina potreban da se posle 12 godina, na primer, zameni stara mašinerija, ali svakako nije potrebno da se svake godine dvanaestina zamenjuje in natura, što bi u stvarnosti bilo čak i neizvodljivo. Taj fond može se delom utrošiti na najamninu ili na

sirovine pre no što je prodana ili plaćena roba koja se stalno ubacuje u promet, ali se ne vraća odmah iz prometa. Ipak to ne može da bude slučaj u toku cele godine, pošto robe koje su tokom godine izvršile svoj obrt potpuno realizuju svoju vrednost, te stoga moraju platiti, realizovati, kako u sebi sadržanu najamninu, sirovinu, istrošenu mašineriju, tako i višak vrednosti. Gde se, dakle, upotrebljava mnogo postojanog kapitala, dakle i mnogo stalnog kapitala, tu postoji u tom delu vrednosti proizvoda, koji naknazuje rabaćenje stalnog kapitala, *fond akumulacije*, koji može da koristi onaj ko ga upotrebljava za ulaganje novog stalnog kapitala (ili i optičajnog kapitala), a da se za taj deo akumulacije ništa ne odbije od viška vrednosti. (Vidi MacCullocha.)^[101] Tog fonda akumulacije nema na onim razvojnim stepenima proizvodnje i kod onih nacija gde ne postoji veliki stalni kapital. To je važna tačka. To je fond za stalno primenjivanje poboljšavanja, proširivanja itd.

*[4. Veza između grana proizvodnje u procesu akumulacije.
Neposredno pretvaranje jednog dela viška vrednosti
u postojani kapital kao osobenost akumulacije u poljoprivredi
i u mašingradnji]*

Ali mi bismo hteli ovde da dodemo na sledeće: Kad bi ukupni kapital upotrebljen u mašingradnji bio upravo toliki da naknazuje godišnje rabaćenje mašinerije, on bi proizvodio mnogo više mašina nego što je godišnje potrebno, jer rabaćenje postoji delom samo idealno, a realno se tek posle izvesnog niza godina mora naknaditi in natura. Tako upotrebljeni kapital isporučuje, dakle, godišnju masu mašinerije koja je na raspolaganju za nova ulaganja kapitala i koja anticipira ta nova ulaganja. Na primer, graditelj mašina počinje svoju proizvodnju tokom ove godine. On daje, recimo, u toku godine za 12 000£ mašinerije. Za prostu reprodukciju mašinerije koju je proizveo on bi na taj način imao u toku svake od 11 narednih godina da proizvodi samo za 1000£, pa čak ni ta godišnja proizvodnja ne bi se godišnje utrošila. Još manje bi se njegova proizvodnja utrošila ako bi on upotrebio ceo svoj kapital. Da bi ovaj produžio proizvodnju i da bi se neprekidno [699] godišnje samo reprodukovao, potrebno je novo neprekidno proširivanje one fabrikacije kojoj su te mašine potrebne. (Još više je potrebno ako on sam akumulira.)

Tu je, dakle, *čak i onda ako se u toj oblasti proizvodnje samo reprodukuje u nju uloženi kapital*, potrebna stalna akumulacija u ostalim oblastima proizvodnje. Ali zahvaljujući tome, ta stalna akumulacija i nalazi stalno na tržištu jedan od svojih elemenata. Tu, u jednoj oblasti proizvodnje nalazi se stalna zalih roba za akumulaciju, za novu, dodatnu industrijsku potrošnju u drugim oblastima, čak i onda ako se u toj oblasti postojeći kapital samo reprodukuje.

Sa 5000£ profita ili viška vrednosti koje, na primer, ткач pretvara u kapital, mogućna su dva slučaja, uvek pretpostavljajući da on na tržištu *zatiče rad* koji mora kupiti iznosom od 1000£ od tih 5000£, da bi kapital od 5000£, shodno uslovima svoje proizvodnje, pretvorio u kapital. Taj se deo [kapitalizovanog viška vrednosti] pretvara u promenljivi kapital i izdaje za najamninu. Ali da bi taj rad mogao koristiti, njemu je potrebno prede, dodatne mašinerije (osim ako ne dođe do produženja radnog dana; u ovom slučaju samo se mašinerija brže troši, njeno vreme reprodukcije skraćuje, ali se u isto vreme proizvodi više viška vrednosti; i ako se vrednost mašinerije za kraće vreme mora raspodeliti na proizvedene robe, proizveće se nesavršenije više robe, tako da će pored tog brzog trošenja manji deo vrednosti mašine ući u vrednost ili cenu pojedine robe. U ovom slučaju ne mora se trošiti neposredno *nov* kapital za samu mašineriju, samo vrednost mašinerije treba naknađivati nešto brže. *Jedino* pomoćni materijal iziskuje u ovom slučaju predujam dodatnog kapitala) i dodatnog pomoćnog materijala. Ako ткач zatiče na tržištu te svoje uslove proizvodnje, tada se kupovina te robe razlikuje od kupovine druge robe samo po tome što on kupuje robu za *industrijsku potrošnju* umesto za *individualnu* potrošnju. Ako ih on ne zatiče na tržištu, tada ih mora naručiti (kao na primer mašine nove konstrukcije) isto onako kao kad mora da naručuje artikle za privatnu potrošnju koje ne zatiče na tržištu. Ako bi se sirovina (lan) tek po nalogu morala proizvesti (kao, recimo, indigo, juta itd. od indijskih ryots¹ na porudžbinu i uz predujam engleskih trgovaca) tada akumulacija ткача u njegovom vlastitom poslu za tu godinu ne bi bila mogućna. S druge strane, ako se pretpostavi da prelac pretvori 5000£ u kapital, a da ткач ne akumulira, tad se preda — mada su se nalazili na tržištu svi uslovi za njenu proizvodnju — neće moći prodati i tih 5000£ je doduše pretvoreno u predu, ali ne i u kapital.

(*Kredit*, o kome ovde nećemo više govoriti, služi kao sredstvo da se akumulirani kapital ne upotrebljava baš u onoj oblasti u kojoj se proizvodi, nego tamo gde ima najviše izgleda da se oplodi. Svaki će kapitalista, međutim, pretpostaviti da svoju akumulaciju po mogućnosti uloži u svoje vlastito preduzeće. Ako je uloži u druga preduzeća, on postaje novčani kapitalista i dobija umesto profita samo kamatu; osim ako se ne baci na špekulaciju. Ali mi ovde govorimo o prosečnoj akumulaciji, i uzimamo samo primerice da je ona uložena u neku posebnu granu proizvodnje:)

Da je, s druge strane, proizvođač lana proširio svoju proizvodnju, to jest da je akumulirao, a da prelac, ткач i graditelj mašina to nisu, onda bi on imao na stovarištu suvišnog lana, pa bi naredne godine proizvodio verovatno manje.

¹ seljaka

⟨Mi ćemo ovde za prvi mah sasvim ostaviti po strani individualnu potrošnju i razmotrićemo samo vezu između proizvođača. Ako ta veza postoji, onda oni, prvo, jedan drugome stvaraju tržište za kapitalne koje jedan drugome imaju da naknade; novouposleni ili bolje uposleni radnici obrazuju tržište za jedan deo životnih sredstava, a pošto višak vrednosti u sledećoj godini raste, to kapitalisti mogu da potroše rastući deo dohotka, pa otuda i oni obrazuju do izvesnog stepena tržište jedni za druge. Pa i pored toga još uvek može veliki deo proizvoda te godine da ostane neprodat.⟩

Pitanje valja sad ovako formulisati: *Pretpostavljajući opštu akumulaciju*, to jest pretpostavljajući da se kapital više ili manje akumulira u svima granama proizvodnje, što je u stvari uslov kapitalističke proizvodnje, i što je isto toliko nagon kapitaliste kao kapitaliste, kao što je nagon zgrtača blaga da zgrće novac (ali što je i potrebno da bi kapitalistička proizvodnja išla napred) — koji su *uslovi* te opšte akumulacije, u čemu se ona sastoji? Ili, pošto tkač može da nam predstavlja kapitalistu uopšte, pod kojim uslovima može on nesmetano 5000£ viška vrednosti, ponovo pretvoriti u kapital i iz godine u godinu stalno produžavati proces akumulacije? Tih 5000£ akumulirati ne znači ništa drugo nego taj novac, taj iznos vrednosti, pretvoriti u kapital. *Uslovi za akumulaciju kapitala su, dakle, sasvim isti kao i za njegovu prvobitnu proizvodnju ili reprodukciju uopšte.*

A ti uslovi bili su: da se jednim delom novca kupi rad, drugim delom roba (sirovina i mašinerija itd.), koju bi taj rad mogao *industrijski trošiti*. (Neke robe se mogu samo industrijski trošiti, kao mašinerija, sirovina, polufabrikati itd. Druge, kao kuće, konji, pšenica, raž (iz kojih se pravi rakija ili skrob itd.) itd., mogu se trošiti industrijski i individualno.) Da bi se ove robe mogle kupiti, one se moraju nalaziti na ||700| *tržištu* kao robe — u međustadijumu između završene proizvodnje i još neotpočete potrošnje u ruci prodavaca, u stadijumu prometa — ili se mogu nabaviti po porudžbini (mogu proizvoditi kao kod gradnje novih fabrika itd.). Tako je i bilo — to je bilo pretpostavljeno pri proizvodnji i reprodukciji kapitala zbog podele rada izvršene u kapitalističkoj proizvodnji u društvenim razmerama (podele rada i kapitala među različite grane proizvodnje), zbog *uporedne* proizvodnje i reprodukcije, koje se na celoj površini vrše *jednovremeno*. To je bio uslov *tržišta*, proizvodnje i reprodukcije kapitala. Ukoliko je veći kapital, ukoliko je razvijenija proizvodnost rada, ukoliko su veće razmere kapitalističke proizvodnje uopšte, *utoliko je veća i masa robe koja se nalazi na prelazu iz proizvodnje u potrošnju* (industrijsku i individualnu), *u prometu, na tržištu*, i utoliko je veća sigurnost za svaki posebni kapital da će uslove svoje reprodukcije zateći gotove na tržištu. To je utoliko više slučaj što shodno prirodi kapitalističke proizvodnje svaki posebni kapital radi, prvo, u razmeri koja nije uslovljena individualnom tražnjom (porudžbina itd., privatna potreba), nego nastojanjem da se realizuje što više rada

i otuda što više viška rada, te da se datim kapitalom proizvede što veća masa robe. Drugo, svaki pojedinačni kapital nastoji da zauzme na tržištu što veći prostor i da svoje konkurente potisne, isključujući. *Konkurencija kapitala.*

⟨Ukoliko se saobraćajna sredstva više razvijaju, utoliko se i zaliha na tržištu može da smanjuje.⟩

•Gde su proizvodnja i potrošnja srazmerno velike, tamo će, naravno, u datom momentu biti *srazmerno velik* i *suvišak* na tržištu u medustadijumu na putu od proizvođača ka potrošaču, osim da se brzina kojom se stvari prodaju toliko poveća da ona protivdejtvuje posledicama koje inače nastaju s povećanom proizvodnjom. (An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc., London 1821, str. 6/7.)

Akumulacija novog kapitala može se, dakle, obavljati samo pod istim uslovima pod kojima i reprodukcija već postojećeg kapitala.

⟨Mi ovde uopšte ne istražujemo slučaj kad je akumulirano više kapitala nego što se može uložiti u proizvodnju, na primer u obliku novca koji kod bankara leži neupotrebljen. Otuda pozajmljivanje inostranstvu itd., ukratko špekulacija sa investiranjem. Isto tako nećemo razmatrati slučaj kad nije moguće prodati masu proizvedene robe, krize itd. To spada u odeljak o konkurenciji. Mi ćemo ovde ispitati samo oblike kapitala u različnim fazama njegovog procesa, pri čemu uvek pretpostavljamo da se roba prodaje po svojoj vrednosti.⟩

Tkač može 5000£ viška vrednosti ponovo pretvoriti u kapital ako osim rada za 1000£ zatiče na tržištu pređu itd. ili ako je može dobiti po porudžbini. Za tu svrhu mora biti proizveden *višak proizvoda* od onih roba koje ulaze u njegov postojani kapital, naročito od onih koje zahtevaju duže proizvodno vreme za svoju izradu i ne mogu se brzo uvećati ili se uopšte ne mogu uvećati za godinu dana — kao sirovine, na primer lan.

⟨Ovde stupa u dejstvo trgovački kapital, koji u robnim stovarištimu drži u pripravnosti zalihe za rastuću potrošnju, individualnu i industrijsku; međutim, to je *samo oblik posredovanja*, i zbog toga ne spada ovamo, nego u razmatranje o konkurenciji kapitala.⟩

Kao što proizvodnja i reprodukcija postojećeg kapitala u jednoj oblasti pretpostavlja *uporednu* proizvodnju i reprodukciju u drugim oblastima, tako i akumulacija ili obrazovanje dodatnog kapitala u jednoj grani proizvodnje pretpostavlja *jednovremeno ili uporedno* obrazovanje dodatnih proizvoda u drugim granama proizvodnje. Prema tome, razmer proizvodnje mora rasti jednovremeno u svima oblastima koje isporučuju postojani kapital (u srazmeri prema prosečnom udelu, kojega određuje tražnja, u kome svaka posebna oblast učestvuje u opštem uvećanju proizvodnje), a postojani kapital isporučuju sve oblasti koje ne izrađuju gotov proizvod za individualnu potrošnju. Pri tom je najvažnije uvećanje količine mašinerije (alata),

sirovina, pomoćnog materijala, jer sve ostale industrije u koje oni ulaze bilo da daju polufabrikate ili gotove fabrikate, ako su ti uslovi dati, imaju samo da pokreću više rada.

Na taj način izgleda da je potreban stalan *višak proizvodnje* u svima oblastima da bi akumulacija bila mogućna.

Ovo valja još nešto bliže odrediti.

Zatim drugo bitno pitanje:

Onaj deo *viška vrednosti* ili, pošto je reč o *profitu*, onaj deo profita (računajući i rentu; ako zemljoposjednik hoće da akumulira, da rentu pretvori u kapital, onda je uvek *industrijski kapitalista* taj koji dobija višak vrednosti u ruke; to je i onda slučaj kad radnik deo svoga dohotka pretvara u kapital) koji se ponovo pretvara u kapital sastoji se samo iz *rada* ||701| *novodatog* u toku poslednje godine. Pita se da li se sav taj novi kapital izdaje za najamninu, razmenjuje samo za novi rad?

U prilog tome govori ovo: Svaka vrednost ima svoj izvor prvobitno u radu. Sav postojeći kapital je prvobitno isto tako proizvod rada kao i promenljivi kapital. I izgleda da mi tu opet prisustvujemo neposrednom postanku kapitala iz rada.

Protiv toga govori ovo: Da li se dodatno obrazovanje kapitala obavlja pod lošijim uslovima proizvodnje nego reprodukcija starog kapitala? Da li se treba vratiti na niži stepen načina proizvodnje? Tako bi moralo biti ako bi se nova vrednost utrošila šamo za neposredni rad, koji bi dakle i *bez stalnog kapitala* itd. imao tek da proizvede taj stalni kapital, isto onako kao što prvobitno rad mora sam da prvo proizvede svoj postojani kapital. To je čista besmislica. Ali takva je *Ricardova* itd. *pretpostavka*. To valja detaljnije ispitati.

Prvo pitanje je u ovome:

Da li se deo *viška vrednosti* može pretvoriti u kapital na taj način što će kapitalista taj deo *viška vrednosti*, ili, tačnije, *viška proizvoda* u kome se on predstavlja, upotrebiti *neposredno* kao kapital umesto da ga *proda*? Potvrdni odgovor na ovo pitanje već bi sadržavao i to da se ceo iznos *viška vrednosti* koji treba pretvoriti u kapital *ne* pretvara u promenljivi kapital ili ne izdaje za najamninu.

Kod onog dela poljoprivrednih proizvoda koji se sastoji iz žita i stoke, to je od samog početka jasno. Deo žita koji pripada onom delu žetve koji predstavlja *višak proizvoda* ili *višak vrednosti* za zakupca (a isto tako i deo stoke) može odmah opet da posluži kao sredstvo za proizvodnju, kao seme ili tovarna stoka, umesto da se proda. Isto tako stoji stvar i sa onim delom đubriva, proizvedenim na licu mesta, koji ujedno cirkuliše kao roba u trgovini, to jest koji se može prodati. Taj deo *viška proizvoda* koji mu [pripada] kao *višak vrednosti*, kao profit, poljoprivrednik može smesta opet pretvoriti u sredstva za proizvodnju u svojoj sopstvenoj sferi proizvodnje, sledstveno pretvoriti ih *neposredno* u kapital. Taj se deo ne izdaje za najamninu, ne pretvara u promenljivi kapital. On ne dolazi u indivi-

dualnu potrošnju i ne troši se *proizvodno* u smislu Smithovom ili Ricardovom. On se troši *industrijski*, ali kao sirovina, a ne kao životno sredstvo, bilo proizvodnih ili neproizvodnih radnika. Ali žito ne služi samo kao životno sredstvo za proizvodne radnike itd. nego i kao pomoćni materijal za stoku, kao sirovina za rakiiju, skrob itd. Stoka sa svoje strane (stoka za tovljenje ili tovarna stoka) ne služi samo kao životno sredstvo nego daje i sirovinu za masu industrija, kao krzno, kožu, mast, kosti, rogove itd., te pokretačku snagu, delom za samu poljoprivredu, delom za transportnu industriju.

Kod svih grana proizvodnje gde je *vreme reprodukcije* duže od jedne godine, kao kod velikog dela proizvodnje stoke, drveta itd., a koji se proizvodi u isto vreme moraju neprekidno reprodukovati, to jest koji zahtevaju primenu određene količine rada — akumulacija i reprodukcija podudaraju se utoliko što se *novododati* rad, koji predstavlja ne samo plaćeni nego i neplaćeni rad, mora nagomilavati in natura sve dok proizvod ne bude gotov za prodaju. (Ovde nije reč o gomilanju profita, godišnje dodavanog [kapitalu] prema opštoj profitnoj stopi; ovo nije *prava* akumulacija, nego samo način proračunavanja. Ovde je reč o gomilanju ukupnog rada, koji se u toku više godina ponavlja, gde se, dakle, ne samo plaćeni nego i neplaćeni rad nagomilava in natura i odmah se ponovo pretvara u kapital. Gomilanje profita u takvim slučajevima, naprotiv, nije zavisno od količine novododatog rada.)

Isto tako stoji stvar sa *industrijskim biljkama* (bilo da daju sirovinu ili pomoćni materijal). Njihovo seme i onaj njihov deo koji se može ponovo upotrebiti kao đubrivo itd. predstavljaju deo ukupnog proizvoda. Ako se on *ne bi mogao prodati*, onda to ne bi ništa menjalo u tome da on, čim bude opet ulazio kao sredstvo za proizvodnju, obrazuje deo ukupne vrednosti i da ||702| kao takav sačinjava postojani kapital za novu proizvodnju.

Time je već razjašnjeno jedno važno pitanje — sirovina i životnih sredstava (food¹) ukoliko su pravi poljoprivredni proizvod. Tu se, dakle, akumulacija *neposredno* podudara s reprodukcijom u proširenom razmeru, tako da deo viška proizvoda opet služi kao sredstvo za proizvodnju, neposredno u svojoj sopstvenoj sferi proizvodnje, *ne razmenjujući se za najamninu ili druge robe*.

Drugo važno pitanje je *mašinerija*. Ne mašina koja proizvodi robe, nego mašina koja proizvodi mašineriju, *postojani kapital* mašinerije koja proizvodi mašine. Ako je ova data, onda nije potrebno ništa drugo do rad da se isporučuje sirovina ekstraktivne industrije, železo itd., za sudove i mašine. A s poslednjima su isporučene i mašine za preradu same sirovine. Teškoća o kojoj je ovde reč je u tome da ne dospemo u začarani krug pretpostavki. Naime, da bismo proizveli više mašinerije, potrebno je više materijala (železa itd., uglja

¹ sredstva za ishranu

itd.), a da bi se ovaj proizvodio, potrebno je više mašinerije. Da li pretpostavljamo da su industrijalci koji grade mašine i industrijalci koji fabrikuju mašine (mašinama za gradnju mašina) ista klasa ili nisu, nipošto ne menja stvar. Toliko je jasno. Deo viška proizvoda predstavlja se u mašinama za gradnju mašina (bar od fabrikanta mašina zavisi da ga u njima predstavi). Ove se ne moraju prodati, nego mogu in natura ponovo ući u novu proizvodnju kao postojani kapital. Tu imamo, dakle, drugu kategoriju viška proizvoda koji neposredno (ili posredstvom razmene u istoj oblasti proizvodnje) ulazi kao postojani kapital u novu proizvodnju (akumulaciju), a da nije prošao kroz proces ranijeg pretvaranja u promenljivi kapital.

Pitanje da li se deo *viška vrednosti* može neposredno pretvoriti u postojani kapital, svodi se pre svega na pitanje da li jedan deo *viška proizvoda*, u kome se predstavlja višak vrednosti, može opet neposredno ući u svoju sopstvenu oblast proizvodnje kao sredstvo za proizvodnju, a da prethodno ne bude otuđen.

Opšti zakon je ovaj:

Gde jedan deo proizvoda, dakle i *viška proizvoda* (to jest upotrebne vrednosti u kojoj se predstavlja višak vrednosti) može direktno, bez posredovanja, ponovo ući kao sredstvo za proizvodnju u oblast proizvodnje iz koje je proizišao — kao sredstvo za rad ili materijal rada —, akumulacija u granicama te oblasti proizvodnje može i mora biti takva da se deo viška proizvoda, umesto da se prodaje, neposredno (ili putem razmene s drugim specijalistima u istoj oblasti proizvodnje koji akumuliraju na sličan način) ponovo ulazi u proizvodnju kao uslov reprodukcije, tako da se akumulacija i reprodukcija u proširenom razmeru tu *neposredno* podudaraju. One se moraju svuda podudarati, ali ne na takav neposredan način.

To je slučaj i s jednim delom pomoćnih materijala. Na primer, kod jednogodišnjeg proizvoda uglja. Jedan deo viška proizvoda može se upotrebiti u daljoj proizvodnji uglja, njegovi proizvođači mogu ga, dakle, direktno, bez ikakvog posredovanja, utrošiti kao postojani kapital za proizvodnju u proširenom razmeru.

U industrijskim okruzima ima graditelja mašina koji grade čitave fabrike za fabrikante. Uzmimo da je desetina (njegovog proizvoda) višak proizvoda ili neplaćeni rad. Da li se ta desetina viška proizvoda predstavlja u fabričkim zgradama koje su građene za treća lica i kojima su prodate, ili se predstavlja u jednoj fabričkoj zgradi koju je proizvođač dao sagraditi za sebe, prodao sam sebi, to očigledno ne menja stvar. Ovde je reč samo o *vrsti upotrebne vrednosti* u kojoj se višak rada predstavlja, o tome da li on kao sredstvo za proizvodnju može da uđe u oblast proizvodnje §703 kapitaliste kome pripada višak proizvoda. Ovde vidimo još na jednom primeru koliko je važna odredba *upotrebne vrednosti za određivanje ekonomskog oblika*.

Ovde, dakle, imamo već znatan deo viška proizvoda, stoga i viška vrednosti, koji se može i mora neposredno pretvoriti u postojani

kapital da bi se *akumulisao* kao *kapital*, i bez kojega upošte ne može biti akumulacije kapitala.

Zatim smo videli da tamo gde je razvijena kapitalistička proizvodnja, gde je, dakle, razvijena i proizvodnost rada, dakle i postojeći kapital, a naročito onaj deo postojanog kapitala koji se sastoji iz stalnog kapitala, da tu *sama reprodukcija stalnog kapitala u svima oblastima*, a uporedno i reprodukcija postojećeg kapitala koji proizvodi stalni kapital, obrazuje fond akumulacije, to jest mašineriju, postojeći kapital za proizvodnju u proširenom razmeru.

Treće, ostaje pitanje: Da li se jedan deo *viška proizvoda* može ponovo pretvoriti u kapital (postojani kapital) putem razmene između proizvođača, na primer, mašinerije, alata itd. i proizvođača sirovina, železa, uglja, metala, drveta itd., dakle putem razmene različitih sastavnih delova postojanog kapitala? Na primer, ako fabrikant železa, uglja, drveta itd. kupi mašineriju ili alat od graditelja mašina, i graditelj mašina kupi metal, drvo, ugalj itd. od proizvođača ovih sirovina, onda oni naknađuju putem razmene uzajamne sastavne delove svog postojanog kapitala ili stvaraju novi postojani kapital. Ovde se postavlja pitanje: u kolikoj meri je to slučaj s *viškom proizvoda*?

[5. Pretvaranje kapitalizovanog viška vrednosti u postojani i promenljivi kapital]

Ranije smo videli^[102] da se kod proste reprodukcije *pretpostavljenog* kapitala deo postojanog kapitala koji je istrošen u reprodukciji *postojanog kapitala* naknađuje ili neposredno in natura ili putem razmene između proizvođača postojanog kapitala, što predstavlja razmenu kapitala za kapital, a ne razmenu dohotka za dohodak ni dohotka za kapital. Dalje, postojani kapital koji se porabiti ili industrijski utroši u proizvodnji potrošnih artikala — artikala koji ulaze u individualnu potrošnju — naknađuje se novim proizvodima iste vrste, koji su rezultat *novododatog* rada, dakle razlažu se na dohodak (najamninu i profit). U oblastima koje proizvode potrošne artikale, onaj deo mase proizvoda koji je ravan onom njenom delu vrednosti što naknađuje njen postojani kapital, predstavljao bi, prema tome, dohodak proizvođača postojanog kapitala, dok obrnuto onaj deo mase proizvoda u oblastima koje proizvode postojani kapital, koji predstavlja novododati rad i zato sačinjava dohodak proizvođača toga postojanog kapitala, — predstavlja postojani kapital (kapital za naknadu) za proizvođače životnih sredstava. To, dakle, pretpostavlja da proizvođači postojanog kapitala razmenjuju svoj višak proizvoda (to jest ovde suvišak svog proizvoda nad onim njegovim delom koji je ravan njihovom postojanom kapitalu) za životna sredstva, da njegovu vrednost individualno potroše. Međutim, taj višak proizvoda sadrži:

1. najamninu (ili reprodukovani fond za najamninu), i taj deo moraju kapitalisti ostvariti za isplatu najamnine, dakle za individualnu potrošnju (a pretpostavljajući minimum najamnine, i radnik može primljenu najamninu da realizuje samo u životnim sredstvima);

2. profit kapitalista (uračunavši i rentu). Ako je taj deo dovoljno velik, on se može potrošiti delom individualno, delom industrijski. I u ovom poslednjem slučaju vrši se razmena tih proizvoda između proizvođača postojanog kapitala; no to više nije razmena onog dela proizvoda koji predstavlja postojani kapital koji oni imaju uzajamno da naknađuju, nego dela viška proizvoda, dohotka (*novododatog* rada) koji se neposredno pretvara u postojani kapital; usled toga se tad masa postojanog kapitala uvećava, a razmer u kome se reprodukuje proširuje.

Dakle i u tom slučaju će se jedan deo postojećeg viška proizvoda, u toku godine dodatog rada, pretvoriti neposredno u postojani kapital, a da prethodno nije bio pretvoren u promenljivi kapital. Dakle i tu opet vidimo da industrijska potrošnja viška proizvoda — ili akumulacija — nipošto nije identična s tim da se ceo višak proizvoda izdaje kao najamnina proizvodnim radnicima.

Mi možemo to da zamislimo ovako: fabrikant mašina proda (jedan deo) svoje robe, recimo, proizvođaču tkanina. Ovaj mu plati novcem. Tim novcem on kupi gvožđe, ugallj itd., umesto životna sredstva. Međutim, ako posmatramo ukupan proces, onda je jasno da proizvođači životnih sredstava ne mogu kupiti rezervnu mašineriju i rezervnu sirovinu ako proizvođači rezervnih elemenata postojanog kapitala ne kupe u njih životna sredstva, ako taj promet nije uglavnom razmena između životnih sredstava i postojanog kapitala. Razdvajanjem činova kupovine i prodaje može, naravno, doći do značajnih narušavanja i zamršivanja tih procesa izjednačenja.

||704| Ako neka zemlja ne može sama proizvesti masu mašinerije koju joj dopušta njena akumulacija kapitala, onda je ona kupuje u inostranstvu. Dito, ako sama ne može proizvesti potrebnu masu životnih sredstava (za najamninu) i sirovine. Čim se umeša međunarodna trgovina, tu postaje jasno kao dan da se jedan deo viška proizvoda zemlje, ukoliko je određen za akumulaciju, ne pretvara u najamninu nego direktno u postojani kapital. Ali tada ostaje predstava da se preko u inostranstvu tako izdati novac utroši ceo na najamninu. Videli smo, čak ako spoljnu trgovinu ne uzmemo u obzir, da to nije tako i da ne može da bude tako.

U kojoj se srazmeri višak proizvoda deli između promenljivog i postojanog kapitala, to zavisi od prosečnog sastava kapitala i ukoliko je kapitalistička proizvodnja razvijenija, utoliko će *relativno* manji biti deo koji je neposredno utrošen za najamninu. Predstava da se višak proizvoda, zato što je samo proizvod rada novododatog tokom godine, pretvara samo u promenljivi kapital, izdaje samo za najamninu, ta predstava uopšte odgovara onoj pogrešnoj predstavi da se vrednost

proizvoda, zato što je proizvod samo rezultat ili materijalizacija rada, razlaže samo na dohodak, — najamninu, profit i rentu — to je pogrešna predstava Smitha i Ricarda.

Veliki deo postojećeg kapitala, naime stalni kapital može se sastojati iz takvog kapitala koji ulazi neposredno u proces proizvodnje životnih sredstava, sirovina itd., ili koji služi bilo za skraćivanje prometnog procesa, kao železnice, putevi, kanali, telegrafi itd. ili za čuvanje i stvaranje zaliha robe, kao dokovi, stovarišta itd., ili pak da tek posle dugog vremena reprodukcije povećavaju plodnost kao nivelacioni radovi, odvodni kanali itd. Prema tome da li se veći ili manji deo viška proizvoda troši na jednu od tih vrsta stalnog kapitala, neposredne, najbliže posledice za reprodukciju životnih sredstava itd. biće veoma različite.

[6. Problem kriza (uvodne primedbe)]

Ako pretpostavimo *višak proizvodnje* [Surplusproduktion] postojanog kapitala — to jest veću proizvodnju nego što je potrebna za naknadu starog kapitala, dakle i za proizvodnju ranije količine životnih sredstava —, onda nikakve dalje teškoće ne predstavlja višak proizvodnje ili akumulacija u oblastima koje proizvode mašineriju i prerađuju sirovinu itd. Ako postoji potreban suvišak rada, onda ove oblasti nalaze na tržištu sva sredstva za stvaranje novog kapitala, za pretvaranje svoga viška novca [Surplusgeld] u novi kapital.

Ali ceo proces akumulacije svodi se pre svega na *višak proizvodnje*, koji s jedne strane odgovara prirodnom uvećanju stanovništva, a s druge strane sačinjava imanentnu osnovicu pojavama koje se ispoljavaju u *krizama*. Mera toga viška proizvodnje je sam *kapital*, postojeći razmer uslova proizvodnje i bezmerni nagon kapitalista za bogaćenjem i kapitalizacijom, a nikako ne *potrošnja*; ova poslednja je od samog početka ograničena, jer najveći deo stanovništva, radničko stanovništvo može samo u veoma uskim granicama da proširuje svoju potrošnju, dok, s druge strane, u istoj meri kako se razvija kapitalizam, tražnja rada *relativno* opada, mada *apsolutno* raste. Osim toga, sva izravnana su *slučajna* i srazmera u primeni kapitala u posebnim oblastima doduše sve izravnava putem jednog stalnog procesa, ali stalnost samog tog procesa isto toliko pretpostavlja stalnu nesrazmernost, koju on stalno, često nasilno, mora izravnati.

Mi ćemo ovde razmotriti samo oblike koje kapital dobija na različitim stupnjevima svoga razvitka. Nećemo, dakle, izlagati realne odnose u čijim granicama se stvarni proces proizvodnje vrši. Stalno ćemo pretpostavljati da se roba prodaje po svojoj vrednosti. Nećemo razmatrati ni konkurenciju kapitala, kao ni kredit, kao ni stvarni sastav društva, koje se nipošto ne sastoji samo iz klasa radnika i indu-

strijskih kapitalista, gde, dakle, potrošači i proizvođači nisu identični: prva kategorija, kategorija potrošača (čiji su dohoci delom sekundarni, izvedeni iz profita i najamnine, a ne prvobitni) mnogo je šira od druge (kategorije proizvođača) i otuda način kako troši svoj dohodak i obim ovog poslednjeg proizvoda veoma velike modifikacije u ekonomskoj strukturi a specijalno u procesu prometa i reprodukcije kapitala. Međutim, mi smo već videli pri razmatranju novca^[103] da on obuhvata mogućnost kriza ne samo ukoliko uopšte predstavlja oblik koji se razlikuje od naturalnog oblika robe, nego i u svome obliku kao platežno sredstvo, ali to se još bolje vidi pri razmatranju opšte prirode kapitala, još pre uzimanja u obzir daljih realnih odnosa, koji sačinjavaju sve pretpostavke stvarnog procesa proizvodnje.

[[705] Ricardo je usvojio mišljenje dosadnog Saya (koje zapravo pripada Jamesu Millu) da nije mogućna nikakva *prekomerna proizvodnja* ili bar nikakva *opšta prenatrpanost* (glut) *tržišta* (na šta ćemo se vratiti kada bude bilo govora o tome bedniku). To shvatanje zasniva se na postavci da se *proizvodi razmenjuju za proizvode* ili, kao što je to rečeno kod James Milla, na »metafizičkoj ravnoteži prodavaca i kupaca«^[104] [odakle] je izveden zaključak da se tražnja određuje jedino samom proizvodnjom ili pak da su ponuda i tražnja identične. Ista postavka izražena je i u obliku, naročito omiljenom u Ricarda, da se svaka količina kapitala može u svakoj zemlji proizvodno upotrebiti.

»Gospodin Say«, kaže Ricardo u XXI glavi (*Dejstvo* akumulacije na profit i kamatu) »pokazao je... veoma ubedljivo da nema količine kapitala koja se ne bi mogla u nekoj zemlji upotrebiti pošto *tražnju ograničava jedino proizvodnja*. Svako *proizvodi jedino u nameri da troši ili da proda, i niko ne prodaje a da ne namerava da kupi neku drugu robu* koja bi mu mogla biti od neposredne koristi ili koja bi mogla doprineti budućoj proizvodnji. Na taj način, proizvođači, proizvođač nužno postaje ili potrošač svojih sopstvenih proizvoda ili kupac i potrošač proizvoda drugih ljudi. Ne može se pretpostaviti da on duže vremena ne bi bio obavešten o robi koju bi mogao najkorisnije da proizvodi kako bi postigao svrhu za kojom ide, naime *posedovanje drugih dobara*. Zato nije verovatno da će on *tražiti*» (tu se uopšte ne radi o većitom životu) »proizvoditi robu koja se ne traži.« ([David Ricardo, *On the Principles...*, London 1821] str. 339/340.)

Ricardo, koji uvek nastoji da bude dosledan, vidi da njegov autoritet Say sad s njime tera šegu. U jednoj napomeni, uz gore navedeno mesto, on kaže:

»Da li se sledeće može potpuno pomiriti s principom g. Saya? ,Ukoliko su obilniji slobodni kapitali u srazmeri prema mogućnostima njihove primene, utoliko će više pasti kamatna stopa zajmova'. (Say [*Traité d'économie politique...*, Paris 1814], vol. II, str. 108.) Ako se kapital u nekoj zemlji može upotrebiti u svakoj proizvodljivoj visini, kako se onda može reći da ga ima obilno u srazmeri prema visini njegove moguće primene?» (Isto, str. 340, napomena.)

Pošto se Ricardo poziva na Saya, mi ćemo Sayeve postavke kritikovati kasnije kad bude bilo govora o tome šarlatanu.

Ovde za sada samo sledeće: Pri reprodukciji, isto onako kao i pri akumulaciji kapitala, nije reč samo o tome da se *ista* masa upotrebnih vrednosti iz kojih se kapital sastoji naknadi u njenom ranijem ili u proširenom razmeru (kod akumulacije), nego o tome da se naknadi *vrednost* predujmljenog kapitala s uobičajenom profitnom stopom (viškom vrednosti). Ako su, dakle, usled neke okolnosti ili neke kombinacije okolnosti tržišne cene roba (svih ili većine, što je sasvim svejedno) pale duboko ispod njihovih cena koštanja, onda će se, s jedne strane, reprodukcija kapitala što više suziti. A još više će zastati akumulacija. Višak vrednosti nagomilan u obliku novca (zlata ili novčanica) pretvarao bi se samo s gubitkom u kapital. Zato on leži neupotrebljen u bankama kao blago ili pak u vidu kreditnog novca, što nikako ne menja stvar. Do ovog zastoja moglo bi da dođe i iz obrnutih uzroka, ako bi nedostajale *realne pretpostavke* reprodukcije (kao kod poskupljenja žita ili zato što nije nagomilano dovoljno postojanog kapitala in natura). Nastaje zastoj u reprodukciji, a otuda i u procesu prometa. Kupovina i prodaja uporno stoje jedna naspram druge, i neuposleni kapital pojavljuje se u obliku neiskorišćenog novca. Ista pojava (i ona većinom prethodi krizama) može nastati kada se proizvodnja viška kapitala (Surpluskapital) obavlja veoma brzo i njegovo ponovno pretvaranje u proizvodni kapital toliko povisi tražnju svih njegovih elemenata da stvarna proizvodnja ne može ići u korak, zbog čega skaču cene svekolike robe koja ulazi u obrazovanje kapitala. U tom slučaju kamatna stopa se znatno smanjuje, ma koliko se profit penjao. I to smanjenje kamatne stope dovodi tada do najsmelijih špekulativnih poduhvata. Zastoj reprodukcije dovodi do smanjenja promenljivog kapitala, do opadanja najamnine i opadanja primenjene mase rada. Ovo sa svoje strane reaguje nanovo na cene i prouzrokuje nov pad njihov.

Ne smemo nikada zaboraviti da se pri kapitalističkoj proizvodnji ne radi neposredno o upotrebnoj vrednosti, nego o razmenskoj vrednosti, a naročito o uvećanju viška vrednosti. To je pokretački motiv kapitalističke proizvodnje, i divnog li shvatanja, koje, da bi rezonovanjem uklonilo protivrečnosti kapitalističke proizvodnje, apstrahuje njenu osnovicu i čini je proizvodnjom koja je sračunata na neposrednu potrošnju proizvođača.

Dalje: Pošto prometni proces kapitala nije od jednog dana, nego, naprotiv, traje duži period vremena pre no što se kapital vrati svome prvobitnom obliku; pošto se taj period podudara s periodom za koji se tržišne cene [706] izjednačuju u cene koštanja; pošto se u toku toga perioda na *tržištu* zbivaju veliki prevrti i velike promene, pošto se zbivaju velike promene u proizvodnosti rada, a otuda i u *realnoj vrednosti* robe, to je jasno da se od polazne tačke — od pretpostavljenog kapitala — do njegovog povratka posle jednog od tih perioda

moraju događati velike katastrofe i nagomilavati i razvijati elementi krize, koji se ni na koji način ne mogu ukloniti bednom frazom da se proizvodi razmenjuju za proizvode. *Poređenje* vrednosti u jednom periodu s vrednošću iste robe u kasnijem periodu, što g. Bailey smatra za sholastično maštanje, sačinjava, naprotiv, osnovni princip prometnog procesa kapitala.

Kada je reč o *uništavanju kapitala* putem krize, onda valja razlikovati dve stvari.

Ukoliko proces reprodukcije zapinje, a proces rada se ograničava ili mestimično sasvim obustavlja, *stvarni* kapital se uništava. Mašinerija koja se ne upotrebljava nije kapital. Rad koji se ne eksploatiše isto je što i izgubljena proizvodnja. Sirovina koja leži neiskorišćena nije kapital. Zgrade (kao i novosagrađena mašinerija) koje ostaju ili neupotrebljene ili nedovršene, robe koje propadaju u robnom stovarištu, sve je to uništavanje kapitala. Sve se to svodi na zastoje procesa reprodukcije i na to da *postojeći* uslovi za proizvodnju stvarno ne služe kao uslovi za proizvodnju, da se ne stavljaju u dejstvo. Njihova upotrebna vrednost i njihova razmenska vrednost odlaze pri tom do đavola.

A drugo, *uništavanje kapitala* usled kriza znači obezvređenje *masa vrednosti*, koje ih sprečava da kasnije kao kapital opet obnove svoj proces reprodukcije u istom razmeru. To je upropašćujući pad robnih cena. Time se ne uništavaju upotrebne vrednosti. Što jedan gubi drugi dobija. Mase vrednosti koje deluju kao kapitali više ne mogu u istoj ruci da se obnove kao *kapital*. Stari kapitalisti bankrotiraju. Ako je vrednost njihove robe, čijom prodajom oni svoj kapital reprodukuju, iznosila 12 000£, od čega su možda 2000£ profit, i ako cena ove robe padne na 6000£, onda taj kapitalista niti može da plati svoje ugovorne obaveze, niti može, kad ih i ne bi imao, svotom od 6000£ opet da otpočne posao u istom razmeru, pošto se robne cene opet dižu na svoje cene koštanja. Na taj način uništeno je kapitala za 6000£, iako kupac te robe, pošto ju je kupio za polovinu njene cene koštanja, može pri ponovnom oživljavanju posla veoma dobro da prode, pa čak i da profitira. Veliki deo nominalnog kapitala društva, to jest *razmenske vrednosti* postojećeg kapitala, uništen je jednom za svagda, mada baš to uništavanje, pošto ne pogađa upotrebnu vrednost, može veoma olakšati novu reprodukciju. To je ujedno period kad se novčani kapital bogati na račun industrijskog kapitala. Što se pak tiče pada čisto fiktivnih kapitala, državnih papira, akcija itd. — ukoliko on ne dovede do bankrotstva države i akcionarskog društva, ili do potpunog zastoja reprodukcije, ukoliko usled toga dođe u pitanje kredit industrijskih kapitalista koji takve papire drže —, to je samo prenošenje bogatstva iz jedne ruke u drugu, i ono će u svemu povoljno uticati na reprodukciju, pošto su skorojevići, u čije ruke te akcije ili papiri jeftino dospevaju, većinom preduzimljiviji od ranijih vlasnika.

[7. *Apsurdnost poricanja prekomerne proizvodnje robe pri istovremenom priznavanju preobilja kapitala*]

Ricardo je uvek dosledan, ukoliko samostalno izlaže. U njega je dakle, postavka da *prekomerna proizvodnja* (robe) nije mogućna, istovetna s postavkom da nije mogućna pletora ili preobilje kapitala.*

«Svaka količina kapitala akumulisana u nekoj zemlji može se proizvodno upotrebiti ako se najamnina, usled poskupljenja životnih sredstava, ne poveća za toliko da za profit kapitala preostane tako malo da nestaje svaki stimul za akumulisanje.» ([David Ricardo, *On the principles...*, London 1821,] str. 340.) «Iz toga sledi... da za tražnju nema granice, nema granice za upotrebu kapitala dokle god on donosi neki profit, i da, *ma u kolikom obilju kapital* i postojao, nema nikakvog drugog razloga za *padanje profita* osim porasta najamnine. A moglo bi se dodati i to da je jedini dovoljan i trajan uzrok porastu najamnine sve veća teškoća oko snabdevanja životnim sredstvima ||707| sve većeg broja radnika.» (Isto, str. 347/348.)

Šta bi tad Ricardo bio rekao na glupost svojih sledbenika koji poriču prekomernu proizvodnju u jednom obliku (opšte preobilje robe na tržištu), a u drugom obliku je, kao prekomernu proizvodnju kapitala, pletoru kapitala, preobilje kapitala, ne samo dopuštaju nego je čine bitnom tačkom svoje doktrine?

Nijedan odgovoran ekonomista poslerikardovskog perioda ne poriče preobilje kapitala. Naprotiv, svi objašnjavaju krize odatle (ukoliko ih ne izvode iz kreditnih pojava). Dakle, svi dopuštaju prekomernu proizvodnju u jednom obliku, ali je poriču u drugome. Zato ostaje samo ovo pitanje: kako se oba oblika prekomerne proizvodnje odnose jedan prema drugom, obliku u kome je poriču prema obliku u kome je potvrđuju?

Sam Ricardo nije zapravo ništa znao o krizama, o opštim krizama svetskog tržišta koje proizlaze iz samog procesa proizvodnje. Krize od 1800. do 1815. mogao je objasniti poskupljenjem žita usled nerodice, obezvređenjem papirnog novca, obezvređenjem kolonijalne robe itd. jer je usled kontinentalne blokade tržište bilo nasilno suženo iz političkih, a ne ekonomskih razloga. Krize posle 1815. mogao je takođe da objasni delom nerodnom godinom i oskudicom u žitu, delom padom žitnih cena, jer su prestali da deluju uzroci koji su prema njegovoj sopstvenoj teoriji za vreme rata i zabrane trgovine između Engleske i Kontinenta morali da teraju cene uvis, delom prelaskom s rata na mir i «iznenadnim promenama u kanalima trgovine» koje otuda

* Ovde moramo razlikovati sledeće: Kad Smith objašnjava pad profitne stope preobiljem kapitala, akumulacijom kapitala, onda je reč o permanentnom delovanju, a to je pogrešno. Naprotiv, prolazno preobilje kapitala, prekomerna proizvodnja, kriza je nešto drugo. Permanentnih kriza nema.

proističu. (Vidi u njegovim *Principles* glava XIX: »O iznenadnim promenama u kanalima trgovine«.)

Kasnije istorijske pojave, naročito gotovo pravilna periodičnost kriza na svetskom tržištu, nisu više dopuštale Ricardovim naslednicima da poriču činjenice ili da ih interpretiraju kao slučajne činjenice. Umesto toga oni su izmislili ovu lepu razliku između *preobilja kapitala* i *prekomerne proizvodnje* — da ne govorimo o onima koji sve objašnjavaju kreditom, da bi zatim izjavili da i oni sami moraju pretpostaviti preobilje kapitala. Protiv prekomerne proizvodnje oni zadržavaju fraze i jake razloge Ricardove i Smithove, dok iz preobilja kapitala pokušavaju da izvedu pojave koje su im inače neobjašnjive. Pojedine krize objašnjava Wilson, na primer, preobiljem stalnog kapitala, druge preobiljem opticajnog kapitala. Preobilje samog kapitala priznaju najbolji ekonomisti (kao Fullarton) i ono je postalo već toliko osveštana predrasuda da se ta fraza čak javlja i u priručniku učenoga gospodina Roschera kao nešto samo po sebi razumljivo.

Postavlja se, dakle, pitanje: Šta je preobilje kapitala, i čime se ono razlikuje od prekomerne proizvodnje?

(Doduše, pravičnost iziskuje da zabeležimo kako drugi ekonomisti, kao Ure, Corbett itd., prekomernu proizvodnju smatraju za *redovno stanje krupne industrije* ukoliko unutrašnje tržište dolazi u obzir, tako da prekomerna proizvodnja samo u izvesnim uslovima dovodi do kriza, kada se i spoljno tržište sužava.)

Prema shvatanju tih istih ekonomista kapital znači novac ili robu. Prekomerna proizvodnja kapitala je, dakle, prekomerna proizvodnja novca ili robe. Pa ipak obe pojave ne treba da imaju jedna s drugom ništa zajedničko. Čak ni prekomerna proizvodnja novca, pošto je novac u njih roba, tako da se cela pojava svodi na prekomernu proizvodnju robe, koju oni pod jednim nazivom priznaju, a pod drugim poriču. Ako se dalje kaže da je prekomerno proizveden stalni kapital ili opticajni kapital, onda se to zasniva na činjenici da tu roba ne dolazi više u obzir u toj jednostavnoj odredbi, nego u svojoj odredbi kao kapital. No s time se, s druge strane, opet priznaje da kod kapitalističke [708] proizvodnje i njenih pojava — na primer prekomerne proizvodnje — nije reč samo o jednostavnom odnosu u kome se proizvod javlja kao *roba*, određen je kao roba, nego o društvenim odredbama njegovim, zbog kojih je on *više*, pa još i nešto drugo nego roba.

Uopšte: Ukoliko u frazi *preobilje kapitala* umesto *prekomerna proizvodnja* robe ne leži samo prazna izreka ili nesavesna površnost, koja istu pojavu priznaje kao postojeću i nužnu kada ona glasi *a*, a poriče je kad se nazove *b*, dakle u stvari skrupulozna je i u nedoumici samo u pogledu *nazivanja* te pojave, a ne u pogledu same pojave, ili pak tu teškoću oko objašnjavanja pojave hoće da zaobiđe na taj način što je poriče u jednom obliku (pod jednim nazivom) u kome protivreči njenim predrasudama, a priznaje samo u obliku pod kojim

se ništa ne misli. Ako se sve to apstrahuje, prelazak od fraze »prekomerna proizvodnja robe« na frazu »preobilje kapitala« predstavlja u stvari *korak napred*. U čemu se on sastoji? U tome što proizvođači ne stoje jedan prema drugome kao prosti posjednici robe, nego kao kapitalisti.

[8. *Ricardovo poricanje opšte prekomerne proizvodnje.*
Mogućnost krize koja leži u unutrašnjim
suprotnostima robe i novca]

Još nekoliko mesta iz Ricarda:

«Moglo bi se pomisliti... da Adam Smith izvodi zaključak da bismo mi u neku ruku bili prisiljeni» (to je stvarno slučaj) «da proizvodimo višak u žitu, suknu i metalnoj robi, i da se kapital koji ih proizvodi ne bi mogao na drugi način upotrebiti. Međutim je svagda stvar slobodnog izbora na koji način treba neki kapital da se upotrebi, i otuda ne može nikada za duže vreme biti viška u nekoj robi; jer ako bi takvoga i bilo, roba bi odmah pala ispod svoje prirodne cene, i kapital bi potražio neku unosniju primenu.» (Isto, str. 341/342, napomena.)

«Proizvodi se uvek kupuju proizvodima ili uslugama; novac je samo medijum pomoću kojega se vrši razmena.»

(To znači da je novac samo prometno sredstvo, a sama razmenska vrednost samo prolazni oblik razmene proizvoda za proizvod, što je pogrešno.)

«Neke posebne robe može da bude proizvedeno previše i nje može biti na tržištu u takvom izobilju da ona ne vraća kapital utrošen na njenu izradu; ali to ne može da bude slučaj sa svom robom.» (Isto, str. 341/342.)

«Da li taj porast proizvodnje i otuda povećana tražnja koju ona izaziva, obara profite ili ih ne obara, to zavisi jedino od porasta najamnine, a porast najamnine, osim za kraći period, zavisi od lakoće proizvodjenja namirnica i drugih životnih sredstava za radnike.» (Isto, str. 343.)

«Ako trgovci ulažu svoje kapitale u spoljnu trgovinu ili u transportni posao, onda oni to čine uvek po slobodnom izboru, a nikada ne pod pritiskom neke nužnosti; oni to čine zato što će u tim granama njihovi profiti biti nešto veći nego u unutrašnjoj trgovini.» (Isto, str. 344.)

Što se tiče kriza, to su svi pisci koji prikazuju stvarno kretanje cena, ili svi praktičari koji pišu u datim momentima krize s pravom ignorisali nazovi teorijsko trućanje i zadovoljili se izjavljivanjem da je učenje o nemogućnosti pretrpanosti tržišta u apstraktnoj teoriji istinito, ali da je u praksi pogrešno. Redovno ponavljanje kriza u stvari je svelo Sayev itd. galimatijas na jednu frazeologiju koja se upotrebljava samo još za vreme prosperiteta, a napušta za vreme kriza.

||709| U krizama svetskog tržišta dolazi do burnog izbijanja protivrečnosti i suprotnosti buržoaske proizvodnje. Umesto da sad istražuju u čemu se sastoje antagonistički elementi koji izbijaju u katastrofi, apologeti se zadovoljavaju time što poriču samu katastrofu i što, bez obzira na njenu zakonitu periodičnost, uporno tvrde da proizvodnja, ako bi se upravljala prema udžbenicima, ne bi nikada dovela do krize. Apologetika se tada sastoji u falsifikovanju najprostijih ekonomskih odnosa, i naročito u tome da naspram suprotnosti zadrži jedinstvo.

Ako, na primer, kupovina i prodaja, ili kretanje metamorfoze robe, predstavlja jedinstvo dva procesa ili, tačnije, tok jednog procesa kroz dve protivpoložene faze, dakle u suštini je jedinstvo obeju faza, onda je to kretanje, isto tako u suštini, njihovo rastavljanje i njihovo osamostaljivanje jedne prema drugoj. No pošto su one ipak povezane među sobom, to se osamostaljivanje tih međusobno povezanih momenata može *pojavljivati* samo nasilno, kao razoran proces. Njihovo jedinstvo, jedinstvo različenog ispoljava se baš u *krizi*. Samostalnost koju stiču momenti koji su među sobom povezani i koji se međusobno dopunjuju, nasilno se uništava. Kriza manifestuje, dakle, jedinstvo momenata koji su se jedan prema drugom osamostalili. Bez tog unutrašnjeg jedinstva prividno uzajamno indiferentnih momenata ne bi došlo do krize. Ali ne, kaže apologetski ekonomista, pošto dolazi do jedinstva, *ne* može doći do krize. Što opet znači samo to da jedinstvo protivpoložених [momenata] isključuje suprotnost.

Da bi se dokazalo da kapitalistička proizvodnja ne može dovesti do opštih kriza, poriču se svi uslovi, sve odredbe oblika, sva načela i *differentiae specificae*, ukratko sama *kapitalistička proizvodnja*, i u stvari se dokazuje, da ako kapitalistički način proizvodnje ne bi bio specifično razvijeni, osobiti oblik društvene proizvodnje, nego način proizvodnje najprimitivnijih početaka društvene proizvodnje, onda ne bi postojale ni njemu svojstvene suprotnosti, protivrečnosti, pa otuda ni njihovo izbijanje u krizama.

«Proizvodite, kaže Ricardo povodeći se Sayom, «kupuju se uvek proizvodima ili uslugama; novac je samo medijum pomoću kojega se vrši razmena.»

Tu se, dakle, prvo *roba*, u kojoj postoji suprotnost razmenske i upotrebne vrednosti, pretvara u puki proizvod (upotrebnu vrednost), otuda i razmena robe u puko trampljenje proizvoda, pukih upotrebniх vrednosti. Vraćaju nas ne samo u vreme pre kapitalističke proizvodnje, već čak i u vreme pre proste robne proizvodnje, pa se najsloženija pojava kapitalističke proizvodnje, — kriza svetskog tržišta — poriče time što se poriče prvi uslov kapitalističke proizvodnje, naime da proizvod mora biti roba, da se otuda mora predstavljati kao novac i da mora prolaziti kroz proces metamorfoze. Umesto da se govori o najamnom radu, govori se o «uslugama», a to je reč u kojoj se opet izostavlja specifična određenost najamnog rada i njegove upotrebe

— naime da uvećava vrednost robe za koju se razmenjuje, da stvara višak vrednosti; time se izostavlja i specifični odnos kojim se novac i roba pretvaraju u kapital. »Usluga« je rad posmatran samo kao *upotrebna vrednost* (sporedna stvar u kapitalističkoj proizvodnji), kao što se i u reči »proizvod« prikriva suština *robe* i protivrečnosti koja se u njoj nalazi. I *novac* se tada dosledno shvata kao puki posrednik razmene proizvoda, a ne kao bitni i nužni oblik postojanja robe, koja se mora predstaviti kao razmenska vrednost, kao opšti društveni rad. Pošto se pretvaranjem robe u puku upotrebnu vrednost (proizvod) briše suština ||710| razmenske vrednosti, to se isto tako lako može, ili, bolje reći, mora poricati i *novac* kao bitni oblik robe, koji je u procesu metamorfoze *samostalan* prema njenom prvobitnom obliku.

Tu se, dakle, krize uklanjaju rezonovanjem na taj način što se zaboravljaju ili poriču prve pretpostavke kapitalističke proizvodnje: postojanje proizvoda kao robe, udvostručavanje robe u robu i novac, momenti razdvajanja u razmeni robe koji otuda proističu, naposljetku, odnos novca ili robe prema najamnom radu.

Uostalom nisu bolji ni ekonomisti koji (kao John Stuart Mill, na primer) hoće da objasne krize tim jednostavnim *moogućnostima* krize sadržanim u metamorfozi robe, kao što je rastavljanje kupovine i prodaje. Te odredbe koje objašnjavaju mogućnost krize daleko su još od toga da objasne njenu stvarnost, da objasne *zašto* faze procesa dolaze u takav sukob da njihovo unutrašnje jedinstvo može pribaviti sebi važnost jedino putem krize, putem jednog nasilnog procesa. To *rastavljanje* javlja se u krizi; ono je njen elementarni oblik. Krizu *objašnjavati* tim njenim elementarnim oblikom znači — egzistenciju krize objašnjavati na taj način što njeno postojanje izražavamo u njegovom najapstraktnijem obliku, dakle krizu objašnjavamo krizom.

»Svako«, kaže Ricardo, »proizvodi jedino u nameri da troši ili da *prodaje*, i niko ne prodaje a da ne namerava da *kupi* neku drugu robu koja bi mu mogla biti od neposredne koristi ili koja bi mogla doprineti *budućoj proizvodnji*. Na taj način, proizvođači, proizvođač nužno postaje ili potrošač svojih sopstvenih proizvoda ili kupac i potrošač proizvoda drugih ljudi. Ne može se pretpostaviti da on *duže vremena* ne bi bio obavešten o robi koju bi mogao najkorisnije da proizvodi kako bi postigao svrhu za kojom ide, naime *posedovanje drugih dobara*. Zato nije verovatno da će on *neprestano* proizvoditi robu koja se ne traži.« (Isto, str. 339/340.)

To je detinjasto brbljanje jednog Saya, ali nije dostojno Ricarda. Pre svega, nijedan kapitalista ne proizvodi da bi svoj proizvod trošio. I kad govorimo o kapitalističkoj proizvodnji, tad je pravilno reći: »Niko ne proizvodi u nameri da bi svoj proizvod trošio«, čak ni onda kada delove svoga proizvoda upotrebljava za industrijsku potrošnju. Ali tu je reč o privatnoj potrošnji. Malo pre je zaboravljeno da je proizvod roba. Sada se čak zaboravlja društvena podela rada. U stanju u kome ljudi proizvode za same sebe stvarno nema kriza, ali

nema ni kapitalističke proizvodnje. Mi nismo nikada ni čuli da su stari sa svojom robovskom proizvodnjom ikada poznavali krize, mada su pojedinačni proizvođači i među starima bankrotirali. Prvi deo alternative je besmislica. Drugi isto tako. Čovek koji je proizvodio ne može da bira da li će prodavati ili neće. On mora *prodavati*. U krizama dolazi upravo do toga da on ne može prodati, ili da mora prodati samo ispod cene koštanja, ili čak s pozitivnim gubitkom. Šta koristi njemu i nama, dakle, što je proizvodio da bi prodavao? Stvar je baš u tome da saznamo šta ometa tu njegovu dobru nameru.

Dalje:

«Niko ne *prodaje* a da ne namerava da *kupi* neku drugu robu koja bi mu mogla biti od neposredne koristi ili koja bi mogla doprineti budućoj proizvodnji.»

Kakvog li bezazlenog slikanja buržoaskih odnosa! Ricardo čak zaboravlja da neko može *prodavati* da bi *plaćao* i da te prinudne prodaje igraju veoma značajnu ulogu u krizama. Neposredna namera kapitaliste pri prodaji jeste ta da svoju robu ili, tačnije, svoj robni kapital ponovo pretvori u *novčani kapital* i time *ostvari* svoj profit. Potrošnja — dohodak — stoga nije pri tom određujući moment u tom procesu, što svakako jeste za onoga koji samo za to prodaje *robu* da bi je pretvorio u životna sredstva. Ali to nije kapitalistička proizvodnja, kod koje se dohodak javlja kao rezultat, a ne kao određujuća svrha. Svako *prodaje* pre svega zato da bi prodao: to jest da bi robu pretvorio u novac.

||711| Za vreme krize čovek može biti veoma zadovoljan kada je *prodao* a da ne misli odmah da kupi. Dakako, ako sada realizovana vrednost treba da deluje kao kapital, onda ona mora proći kroz proces reprodukcije, dakle opet se mora razmeniti za rad i robu. Ali kriza je upravo moment ometanja i prekidanja procesa reprodukcije. A to ometanje ne može se objasniti time što se ono ne zbiva u vreme kad nema krize. Van svake je sumnje da niko neće »neprestano proizvoditi robu koja se ne traži« (isto, str. 340), ali o tako apsurdnoj hipotezi niko i ne govori. A ona uopšte i nema nikakve veze sa stvarima. Neposredna svrha kapitalističke proizvodnje nije »posjedovanje drugih dobara«, nego prisvajanje vrednosti, novca, apstraktnog bogatstva.

Kod Ricarda se ovo zasniva na postavci Jamesa Milla o »metafizičkoj ravnoteži kupovina i prodaja«, koju sam već ranije razmatrao, — ravnoteži koja u procesu kupovine i prodaje vidi *samo* jedinstvo, ali ne i rastavljanje. Otuda i Ricardovo tvrđenje (po Jamesu Millu):

«Neke *posebne* robe može da bude proizvedeno previše i nje može biti na tržištu u takvom izobilju da ona ne vraća kapital utrošen na njenu izradu; ali to ne može da bude slučaj sa *svom* robom...» (Isto, str. 341/342.)

Novac nije samo »medijum pomoću kojega se vrši razmena« (isto, str. 341), nego je ujedno i medijum koji razmenu proizvoda za proizvod deli na dva dela, koji su jedan od drugoga nezavisni i

prostorno i vremenski rastavljeni. Ovo pogrešno shvatanje novca zasniiva se kod Ricarda na tome što on uopšte ima u vidu samo *kvantitativnu odredbu* razmenske vrednosti, naime da je ona ravna određenoj količini radnog vremena, dok, naprotiv, *kvalitativnu odredbu* zaboravlja: da individualni rad mora samo svojim otuđivanjem (alienation) da predstavi sebe kao *apstraktno opšti, društveni rad*.*

Da samo *posebne*, a ne *sve* vrste robe mogu izazvati »pretrpanost na tržištu«, i da zato prekomerna proizvodnja može uvek biti samo delimična, to nije nikakav izlaz. Pre svega, ako posmatramo samo prirodu robe, ničega nema u njoj što bi sprečavalo da na tržištu bude suviše *svih vrsta robe*, i da otuda sve padnu ispod svoje cene. Ovde je reč samo o momentu krize. Naime, svih vrsta robe [može biti suviše] osim *novca*. Nužnost da se *data* roba pretvori u novac znači samo to: da takva nužnost postoji za *sve* vrste robe. I kao što je teško pojedinoj robi da prođe kroz tu metamorfozu, tako to može biti teško i za sve vrste robe. Opšta priroda metamorfoze robe — koja obuhvata kako razdvajanje kupovine i prodaje tako i njihovo jedinstvo — ne isključuje *mogućnost* opšte pretrpanosti tržišta; naprotiv, ona jeste ta mogućnost opšte pretrpanosti.

Ricardovo i slično rezonovanje ima, naravno, u vidu ne samo odnos *kupovine i prodaje* nego i odnos *ponude i tražnje*, što nam valja razmotriti tek kad budemo razmatrali konkurenciju kapitala. Kao što Mill kaže da je kupovina prodaja itd., tako je i tražnja ponuda, a ponuda je tražnja. Ali se i one razdvajaju i mogu jedna prema drugoj stajati samostalno. Ponuda svih vrsta robe može u datom trenutku da bude veća od tražnje svih vrsta robe pošto je tražnja *opšte robe*, novca, razmenske vrednosti, veća od tražnje svih posebnih vrsta robe. Drugim rečima, pošto moment pretvaranja robe u novac, realizovanja njene razmenske vrednosti, preteže nad momentom ponovnog pretvaranja robe u upotrebnu vrednost.

Ako se odnos između ponude i tražnje shvati šire i konkretnije, onda u nj ulazi i odnos između *proizvodnje i potrošnje*. Tu se opet ne sme zaboraviti na *jedinstvo* oba ta momenta, koje postoji u njihovoj prirodi i koje se baš u krizi nasilno uspostavlja nasuprot njihovom *rastavljanju* i njihovoj *suprotnosti*, koji isto tako postoje pa su čak i karakteristični za buržoasku proizvodnju.

Što se tiče suprotnosti delimične i opšte prekomerne proizvodnje, ukoliko je reč samo o tome da prvu priznamo kako bismo drugu izbegli, o tome treba reći sledeće:

Prvo: Krizama u većini slučajeva prethodi opšte skakanje cena svima artiklima koji pripadaju kapitalističkoj proizvodnji. Stoga oni

*[718] (Što Ricardo razmatra novac samo kao *prometno sredstvo* to je isto kao kad on *razmensku vrednost* smatra samo kao prolazni oblik, uopšte kao nešto samo formalno u buržoaskoj ili kapitalističkoj proizvodnji, zbog čega ova za njega i nije specifično određeni način proizvodnje, nego način proizvodnje uopšte.) [718]

svi učestvuju u krahu koji dolazi i svi predstavljaju, po cenama koje su imali pre kraha, preopterećenje tržišta. Tržište može da apsorbuje jednu masu robe po padajućim cenama, po cenama koje su pale ispod njenih cena koštanja, a koju po ranijim tržišnim cenama nije moglo da apsorbuje. Preobilje robe je uvek relativno; to jest preobilje po izvesnim cenama. Cene po kojima se tada roba apsorbuje upropašćuju proizvođača ili trgovca.

||712| *Drugo:*

Da bi neka kriza (dakle i prekomerna proizvodnja) bila opšta, dovoljno je da ona zahvati vodeće trgovinske artikle.

[9. *Ricardovo pogrešno shvatanje o odnosu između proizvodnje i potrošnje u kapitalizmu*]

Da čujemo поближе kako Ricardo pokušava da rezonovanjem ukloni opštu prenatrpanost tržišta:

«Neke posebne robe može da bude proizvedeno previše, i nje može biti na tržištu u takvom izobilju da ona ne vraća kapital utrošen na njenu proizvodnju; ali to se ne može dogoditi sa svom robom. Tražnja žita ograničena je ustima koja treba da ga pojedu, tražnja cipela i kaputa onim licima koja treba da ih nose; ali mada neka zajednica ili deo neke zajednice može da ima toliko žita i toliko šešira i cipela koliko može ili hoće da potroši, ipak se *to isto ne može reći za svaki proizvod prirode i industrijske delatnosti*. Neki bi trošili više vina kad bi imali mogućnosti da ga nabave. Drugi imaju dosta vina, ali žele da uvećaju količinu ili poboljšaju kvalitet svoga pokućanstva. Treći želi da ulepšaju svoje vrtove ili prošire svoje kuće. Želja da se učini sve to ili ponešto od toga, usađena je u svačije srce; *za to se iziskuju samo potrebna sredstva, a ništa ne može ta sredstva da pruži kao uvećanje proizvodnje.*» (Isto, str. 341/342.)

Da li može biti detinjastijeg rezonovanja? Ono glasi ovako: neka posebna roba može se proizvoditi više no što se može potrošiti. Ali to ne može da važi jednovremeno za *svu* robu. Jer potrebe koje se podmiruju robom nemaju granica i jer sve te potrebe nisu jednovremeno podmirene. Naprotiv. Podmirenje jedne potrebe čini drugu tako reći latentnom. Prema tome, potrebna su samo sredstva da se te potrebe podmire, a ta sredstva mogu se nabaviti samo uvećanjem proizvodnje. Dakle, opšta prekomerna proizvodnja nije moguća.

Čemu sve to? U momentima prekomerne proizvodnje veliki deo nacije (naročito radnička klasa) snabdeven je žitom, cipelama itd. slabije no ikad, a da o vinu i pokućanstvu i ne govorimo. Ako bi prekomerna proizvodnja mogla nastati tek pošto bi svi članovi nacije podmirili ma i najnužnije potrebe, onda u dosadašnjoj istoriji buržoaskog društva ne bi nikada mogla nastati ne samo opšta nego i delimična prekomerna proizvodnja. Ako je, na primer, tržište pretrpano cipelama

ili katunom, ili vinom, ili kolonijalnim proizvodima, da li to znači da su možda ma i samo četiri šestine nacije prezasitile svoje potrebe u cipelama, katunu itd.? Kakve uopšte veze ima prekomerna proizvodnja sa apsolutnim potrebama. Ona ima veze samo sa platežnosposobnim potrebama. Nije reč o apsolutnoj prekomernoj proizvodnji — prekomernoj proizvodnji samoj po sebi u odnosu prema apsolutnoj potrebitosti ili želji za posedovanjem robe. U tome smislu ne postoji ni delimična ni opšta prekomerna proizvodnja. I [u tome smislu] one ne sačinjavaju nikakvu suprotnost jedna prema drugoj.

Ali, reći će Ricardo, ako ima ljudi kojima su potrebni cipele i katun, zašto oni ne zarade sredstva da bi ih stekli, zašto ne proizvode nešto čime mogu kupiti cipele i katun? Zar ne bi bilo još prostije reći: Zašto oni ne proizvode sebi cipele i katun? Ali što je još čudnovatije kod prekomerne proizvodnje — da pravi proizvođači one iste robe koja pretpava tržište — radnici — oskudevaju u njoj. Tu se ne može reći da bi trebalo da proizvedu stvari da bi ih stekli, jer su ih oni proizveli pa ipak ih nemaju. Ne može se ni to reći da određena roba pretpava tržište zato što nema potrebe za tom robom. Ako se dakle i sama *delimična* prekomerna proizvodnja ne može objasniti time što roba koja pretpava tržište prezasićava potrebu u toj robi, onda se ne može ni poricati mogućnost *opšte* prekomerne proizvodnje na toj osnovi da postoji potreba, nepodmirena potreba za mnogim od roba koje se nalaze na tržištu.

Ostanimo kod primera tkača katuna. Dokle god se reprodukcija nastavlja bez prekida — dakle i faza te reprodukcije u kojoj se proizvod, katun, koji postoji kao roba, kao roba za prodaju, ponovo pretvara u novac po svojoj vrednosti —, dotle su, recimo, i radnici koji proizvode taj katun trošili jedan deo toga, a sa proširenjem reprodukcije, to jest akumulacije — oni su ga trošili u većoj količini ili se u proizvodnji katuna uposlilo i više radnika koji su ujedno bili delom i njegovi potrošači.

[10. *Pretvaranje mogućnosti krize u stvarnost.*

Kriza kao pojava svih protivrečnosti buržoaske ekonomije

Pre nego pođemo korak dalje, treba reći i ovo:

Razdvajanjem (neposrednog) procesa proizvodnje od prometnog procesa ponovo je i dalje razvijena *mogućnost* krize, koja se pokazala već kod *proste metamorfoze* robe. Kad ova dva procesa ne prelaze jedan na drugi u neprekidnom toku, [713] nego se osamostaljuju jedan naspram drugog, dolazi do krize.

Pri metamorfozi robe mogućnost krize predstavlja se na ovaj način:

Prvo, roba koja postoji realno kao upotrebna vrednost, a idealno, u ceni, kao razmenska vrednost, mora se pretvoriti u novac. R-N.

Ako je ta teškoća savladana, ako je prodaja izvršena, onda kupovina, N-R, ne predstavlja više nikakvu teškoću jer se novac može neposredno razmeniti za sve. Upotrebna vrednost robe, korisnost u njoj sadržanog rada, mora se pretpostaviti, inače ona uopšte nije roba. Zatim smo pretpostavili da je individualna vrednost robe jednaka s njenom društvenom vrednošću, to jest da je radno vreme materijalizovano u njoj jednako s *radnim vremenom* društveno *potrebnim* za njenu proizvodnju. Mogućnost krize, ukoliko se ona ispoljava u jednostavnom obliku metamorfoze, dolazi, dakle, samo otuda što su te razlike oblika, — faze kroz koje roba u svom kretanju prolazi, — prvo, oblici i faze koji se nužno dopunjuju, drugo, što su i pored te unutrašnje nužne međusobne povezanosti, nezavisni delovi i oblici procesa koji postoje indiferentno jedan prema drugom, rastavljeni u vremenu i prostoru, jedan od drugoga odvojivi i odvojeni. Ona se, dakle, nalazi jedino u razdvajanju prodaje i kupovine. Samo je oblik robe razlog tome što roba mora tu da prolazi kroz teškoću. Čim ona ima oblik novca, ona je teškoću prebrodila. Ali dalje se i to svodi na razdvajanje prodaje i kupovine. Ako se roba ne bi mogla povući iz prometa u obliku novca ili ne bi mogla odložiti svoje ponovno pretvaranje u robu, ako bi se — kao kod neposredne razmene — kupovina i prodaja poklapale, onda bi *mogućnost* krize pod učinjenim pretpostavkama otpala. Jer, pretpostavljeno je da je roba *upotrebna vrednost* za druge posednike robe. U obliku neposredne razmene roba se ne može razmeniti jedino onda ako nije upotrebna vrednost, ili pak ako na drugoj strani nema drugih upotrebničkih vrednosti da bi se za njih razmenila. Dakle, samo pod ova dva uslova: Ili ako bi jedna strana proizvodila *beskorisne* stvari, ili ako druga strana ne bi proizvela ništa *korisno* što bi kao ekvivalent razmenila za upotrebnu vrednost prve strane. Ali ni u jednom od ova dva slučaja ne bi uopšte došlo do razmene. *A ukoliko bi se razmena i obavila*, njeni momenti se ne bi razdvojili. Kupac bi bio prodavac, prodavac — kupac. *Kritični* moment, koji proizlazi iz oblika razmene — ukoliko je ona promet —, otpao bi, dakle, i kad kažemo da jednostavni oblik metamorfoze uključuje mogućnost krize, onda kažemo samo to da u samom tom obliku leži mogućnost raskidanja i razdvajanja momenata koji se u suštini dopunjuju.

Ali to se odnosi i na sadržinu. Pri neposrednoj razmeni, glavni deo proizvodnje namenjuje se zadovoljavanju proizvođačevih ličnih potreba, ili pri nešto daljem razvitku podele rada, zadovoljavanju poznatih mu potreba njegovih saproizvođača. Ono što se razmenjuje kao roba, to je suvišak, i nije od bitnog značaja da li će se taj suvišak razmeniti ili neće. U *robnoj proizvodnji* je pretvaranje proizvodnje u novac, prodaja, *conditio sine qua non*¹. Neposredna proizvodnja za sopstvenu potrebu otpada. Ako roba nije prodana, kriza je tu. Teškoća da se

¹ neophodan uslov

roba — posebni proizvod individualnog rada — pretvori u novac, u svoju suprotnost, u apstraktno opšti, društveni rad, sastoji se u tome što se *novac* ne javlja kao posebni proizvod individualnog rada, što onaj ko je prodao, ko, dakle, poseduje robu u obliku novca, nije prinuđen da onog časa i kupuje, da novac opet pretvara u posebni proizvod individualnog rada. U neposrednoj razmeni ta suprotnost ne postoji. Tu niko ne može da bude prodavac a da ne bude kupac, i da bude kupac a da ne bude prodavac. Teškoća prodavca — pod pretpostavkom da njegova roba ima upotrebnu vrednost — dolazi samo otuda što je kupcu lako da odloži ponovno pretvaranje novca u robu. Teškoća da se roba pretvori u novac, da se proda, dolazi prosto otuda što se roba mora pretvoriti u novac, ali se novac ne mora neposredno pretvoriti u robu, što se, prema tome, *prodaja* i *kupovina* mogu razdvojiti. Mi smo rekli da taj *oblik* uključuje *mogućnost krize*, to jest mogućnost da se momenti koji su međusobno povezani, nerazdvojivi, razdvajaju i stoga nasilno sjedinjuju, da se njihova povezanost uspostavlja silom koja se čini njihovoj subjektivnoj samostalnosti. ||714| I *kriza* nije ništa drugo do nasilno uspostavljanje jedinstva faza procesa proizvodnje koje su postale samostalne jedna prema drugoj.

Opšta, apstraktna mogućnost krize ne znači ništa drugo do *najapstraktniji oblik krize*, bez sadržine, bez određenog motiva. Prodaja i kupovina mogu su razdvojiti. One su, dakle, kriza *potentia*¹, i njihovo sjedinjavanje ostaje uvek kritičan moment za robu. Ali one mogu tečno prelaziti jedna u drugu. *Najapstraktniji oblik krize* (i otuda formalna mogućnost krize) jest, prema tome, *metamorfoza same robe*, u kojoj je samo kao razvijeno kretanje sadržana, u jedinstvu robe obuhvaćena protivrečnost između razmenske vrednosti i upotrebne vrednosti, zatim između novca i robe. Ali usled čega ta mogućnost krize postaje kriza, to u samom tom obliku nije sadržano; sadržano je samo to da je *oblik* za krizu dat.

A to je ono što je važno pri razmatranju buržoaske ekonomije. Krize svetskog tržišta moraju se shvatiti kao realno sjedinjavanje i nasilno izravanjanje svih protivrečnosti buržoaske ekonomije. Pojedinačni momenti koji se u tim krizama sjedinjuju moraju se, dakle, pojaviti i razviti u svakoj oblasti buržoaske ekonomije, i što dublje u nju prodiremo, utoliko više ćemo morati, s jedne strane, razvijati nove odredbe te protivrečnosti, a s druge strane, pokazati da su njeni apstraktniji oblici povratni i da su sadržani u konkretnijim oblicima.

Možemo, dakle, reći: Kriza u svome prvom obliku je *metamorfoza same robe*, razdvajanje kupovine i prodaje.

Kriza u svome drugom obliku je funkcija novca kao platežnog sredstva, kad novac figurira u dva različna vremenski rastavljena momenta, u dve različne funkcije. Oba ova oblika još su sasvim apstraktna, mada je drugi konkretniji od prvog.

¹ po mogućnosti

Pri razmatranju *procesa reprodukcije* kapitala (koji se poklapa s njegovim prometom) valja, dakle, najpre pokazati da se gore navedeni oblici prosto ponavljaju, ili, tačnije rečeno, da tu tek dobijaju sadržinu, osnovicu na kojoj se mogu manifestovati.

Razmotrimo kretanje kapitala od onog trenutka kad on kao roba napušta proces proizvodnje da bi opet kao roba iz njega proizašao. Ako ovde apstrahujemo sve dalje odredbe njegove sadržine, onda ukupni robni kapital i svaka pojedina roba iz koje se on sastoji mora proći proces R-N-R, metamorfozu robe. Opšta mogućnost krize koju taj oblik sadrži — razdvajanje kupovine i prodaje — sadržana je, dakle, u kretanju kapitala, ukoliko je on i roba i nije ništa drugo do roba. Iz te međusobne povezanosti metamorfoza roba izlazi još i to, da se jedna roba pretvara u novac zato što se druga iz oblika novca obratno pretvara u robu. Prema tome, razdvajanje kupovine i prodaje javlja se ovde, dalje, na taj način što pretvaranje jednoga kapitala iz oblika robe u oblik novca mora odgovarati povratnom pretvaranju drugoga kapitala iz oblika novca u oblik robe; prva metamorfoza jednog kapitala mora odgovarati drugoj metamorfozi drugog kapitala; napuštanje procesa proizvodnje jednog kapitala, vraćanju u proces proizvodnje drugog kapitala. To međusobno srašćivanje i preplitanje procesa reprodukcije ili prometnih procesa različitih kapitala je s jedne strane nužno usled podele rada, a s druge strane je slučajno; tako se već proširilo određivanje sadržine krize.

Zatim, što se tiče mogućnosti krize koja proističe iz oblika novca kao *platežnog sredstva*, kod kapitala se pokazuje već mnogo realnija osnova za ostvarivanje te mogućnosti. Na primer, tkač ima da plati sav postojani kapital, čije su elemente isporučili prelac, proizvođač lana, fabrikant mašina, fabrikant železa i drveta, proizvođač uglja itd. Ukoliko ovi poslednji proizvode postojani kapital koji ulazi samo u proizvodnju postojanog kapitala a da ne ulazi u konačnu robu, u tkaninu, utoliko oni naknaduju jedan drugome svoja sredstva za proizvodnju putem razmene kapitala. [715] Uzmimo sad da tkač proda svoju tkaninu *trgovcu* za 1000£, ali na menicu, tako da novac vrši funkciju *platežnog sredstva*. Tkač sa svoje strane proda menicu *bankaru*, kome na taj način plati, recimo, neki dug ili koji njemu takode tu menicu diskontuje. Proizvođač lana prodao je na menicu prelca, prelac tkaču, dito fabrikant mašina tkaču, dito fabrikant železa i drveta fabrikantu mašina, dito proizvođač uglja prelca, tkaču, fabrikantu mašina, proizvođaču železa i drveta. Osim toga su proizvođači železa, uglja, drveta, lana platili jedan drugome menicom. Ako sad trgovac ne plati, onda tkač ne može da plati bankaru svoju menicu.

Proizvođač lana vuče menicu na prelca, fabrikant mašina na tkača i prelca. Prelac ne može da plati jer tkač ne može da plati; ni jedan od njih dvojice ne plaća fabrikantu mašina, ovaj ne plaća proizvođačima železa, drveta, uglja. A svi oni opet, pošto ne mogu da realizuju vrednost svoje robe, ne mogu da naknade onaj deo koji nak-

nađuje postojani kapital. Tako nastaje opšta kriza. To nije apsolutno ništa drugo nego *mogućnost krize*, koju smo izložili kod novca kao platežnog sredstva, ali mi tu, u kapitalističkoj proizvodnji, već vidimo povezanost uzajamnih potraživanja i obaveza, kupovina i prodaja, gde se mogućnost može razviti u stvarnost.

U svakom slučaju: Ako kupovina i prodaja ne stoje jedna naspram druge, i stoga se ne moraju nasilno izravnati — s druge strane ako novac funkcioniše kao platežno sredstvo tako da se potraživanja potiru, da se, dakle, ne ostvaruje protivrečnost koja po sebi postoji u novcu kao platežnom sredstvu —, ako se, dakle, ova oba apstraktna oblika krize ne javljaju realiter kao takvi, onda kriza ne postoji. Kriza ne može postojati a da se kupovina i prodaja jedna od druge na rastave i ne dospeju u protivrečnost, ili da se ne pojave protivrečnosti sadržane u novcu kao platežnom sredstvu; a da se, dakle, kriza ne ispolji ujedno u prostom obliku — kao protivrečnost kupovine i prodaje, kao protivrečnost novca kao platežnog sredstva. Ali i to su samo *oblici*, opšte mogućnosti krize; otuda i oblici, apstraktni oblici stvarne krize. U njima se pojavljuje postojanje krize u njenim najprostijim oblicima, i utoliko u njenoj najprostijoj sadržini pošto je sam taj oblik njena najprostija sadržina. Ali to još nije *obrazložena* sadržina. Prosti novčani opticaj, pa čak i opticaj novca kao platežnog sredstva — a oba se javljaju davno *pre* kapitalističke proizvodnje a da nije dolazilo do kriza — mogućni su i stvarni su bez kriza. Zašto, dakle, ovi oblici pokazuju svoju kritičnu stranu, zašto se protivrečnost koju oni potencijalno sadrže pojavljuje stvarno kao takva, to se samim ovim oblicima ne da objasniti.

Odatle se vidi ogromna glupost ekonomista, koji se, pošto pojavu prekomerne proizvodnje i kriza nisu više mogli rezonovanjem skinuti s dnevnog reda, teše time da je u pomenutim oblicima data mogućnost nastupanja *kriza*, da je, dakle, *slučajno* što one ne nastupaju i samim tim se samo njihovo nastupanje javlja kao puka *slučajnost*.

Protivrečnosti razvijene u robnom prometu i dalje u novčanom prometu — time i mogućnosti krize — reprodukuju se same od sebe u kapitalu pošto se razvijeni robni i novčani promet vrši u stvari samo na osnovi kapitala.

Ali stvar je sad u tome da se prati dalji razvoj potencijalne krize, ukoliko ona proizlazi iz određenih oblika kapitala, koji su *svojstveni* njemu kao kapitalu, a ne iz njegovog pukog postojanja kao roba i novac. Realna kriza može se pokazati samo na osnovu realnog kretanja kapitalističke proizvodnje, konkurencije i kredita.

||716| Sam (neposredni) *proces proizvodnje* kapitala ne može po sebi ovde dodati ništa novo. Da bi on uopšte postojao, njegovi su uslovi pretpostavljeni. Otuda u prvom odeljku o kapitalu — o *neposrednom* procesu proizvodnje — ne pridolazi nijedan novi element krize. *Po sebi*, on je u njemu sadržan, jer proces proizvodnje je prisvajanje i otuda proizvodnja viška vrednosti. Ali to ne može izići na

videlo u samom procesu proizvodnje, jer u njemu nije reč o *realizovanju* ne samo reprodukovane vrednosti nego ni viška vrednosti.

Stvar se može ispoljiti tek u *prometnom procesu*, koji je sam po sebi ujedno i *proces reprodukcije*.

Ovde valja, dalje, napomenuti da prometni proces ili proces reprodukcije moramo izložiti *pre nego što* smo izložili gotovi kapital — *kapital i profit* —, jer treba da izložimo ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako se kapital proizvodi. Ali stvarno kretanje polazi od postojećeg kapitala — stvarno kretanje je kretanje na osnovici razvijene kapitalističke proizvodnje koja od same sebe otpočinje, samu sebe pretpostavlja. Proces reprodukcije i u njemu dalje razvijene klice kriza prikazaćemo stoga u ovoj glavi samo nepotpuno; to treba dopuniti u glavi »*Kapital i profit*«. ^[105]

Celokupni prometni proces ili celokupni proces reprodukcije kapitala jeste jedinstvo njegove faze proizvodnje i njegove prometne faze, proces koji protiče kroz oba ta procesa kao kroz svoje faze. U tome leži jedna dalje razvijena mogućnost ili apstraktni oblik krize. Ekonomisti koji poriču pridržavaju se otuda samo jedinstva obe te faze. Kad bi one bile samo rastavljene, a da nisu jedno, baš onda ne bi bilo moguće nasilno uspostavljanje njihovog jedinstva, ne bi bila mogućna kriza. Kad bi one bile samo nešto jedinstveno, ne rastavljeno, onda njihovo nasilno rastavljanje ne bi bilo moguće, što je opet kriza. Ona je nasilno uspostavljanje jedinstva između osamostaljenih (momenata) i nasilno osamostaljivanje momenata koji su u suštini jedno. [716]

[11. O oblicima krize]

||770a| Prilog str. 716.

Dakle:

1. Opšta mogućnost kriza data je u samom procesu *metamorfoze kapitala* i to dvostruko, ukoliko novac fungira kao *prometno sredstvo* — razdvajanje *kupovine i prodaje*. Ukoliko on fungira kao *platežno sredstvo*, kad dejstvuje u dva različna momenta, kao *mera vrednosti* i kao *realizovanje vrednosti*. Ova dva momenta se razdvajaju. Ako se vrednost u tom *intervalu* izmenila, ako roba u momentu prodaje ne *vredi* koliko je *vredela* u momentu kad je novac funkcionisao kao mera vrednosti i otuda i kao mera uzajamnih obaveza, onda se novcem od *prodaje robe* ne može udovoljiti obavezi, te se otuda ne može saldirati čitav niz transakcija koje sa svoje strane zavise od te jedne obaveze. Ako se roba ni u *jednom određenom vremenskom razmaku* ne može prodati, čak ako se njena vrednost i ne menja, onda *novac* ne može funkcionisati kao *platežno sredstvo*, jer on mora funkcionisati kao takvo u *određenom pretpostavljenom roku*. Ali pošto tu

ista suma novca funkcionise za niz međusobnih transakcija i obaveza, *nesposobnost plaćanja* nastaje ne samo na jednoj tački nego na mnogo tačaka, i otuda *kriza*.

To su *formalne mogućnosti* krize. Prva je moguća bez druge, to jest krize su moguće bez kredita, kad novac ne funkcionise kao platežno sredstvo. Ali druga nije moguća *bez prve*, to jest bez razdvajanja kupovine i prodaje. No u drugom slučaju kriza nastupa ne samo zbog toga što se roba ne može prodati nego što se ne može prodati u *određenom vremenu*; i kriza nastaje i izvodi svoj karakter ne samo iz toga što se robe *ne mogu prodati*, nego i odatle što se *ne može realizovati ceo niz plaćanja* koja se zasnivaju na prodaji te određene robe u tom određenom roku. To je *pravi oblik novčanih kriza*.

Ako *kriza*, dakle, nastane zato što se kupovina i prodaja razdvajaju, onda se ona razvija kao *novčana kriza* čim se novac razvio kao *platežno sredstvo*, i ovaj *drugi oblik* kriza razume se tad sam po sebi čim *nastupi prvi*. U istraživanju pitanja zašto opšta *mogućnost krize* postaje *stvarnost*, u istraživanju *uslova* krize, dakle, sasvim je izlišno da se zadržavamo na onom obliku kriza koje proističu iz razvitka novca kao *platežnog sredstva*. Baš zbog toga ekonomisti vole da iznose taj *po sebi razumljivi oblik* kao *uzrok* kriza. (Ukoliko je razvitak novca kao platežnog sredstva povezan s razvitkom kredita i *prekomernog kredita*, utoliko, dakako, valja izložiti uzroke ovima poslednjima, čemu ovde još nije mesto.)

2. Ukoliko krize proizlaze iz *promena i revolucija u cenama*, koje se ne podudaraju s *promenama u vrednosti* robe, mi ih naravno ne možemo izlagati pri razmatranju kapitala uopšte, gde pretpostavljamo cene *identične s vrednostima* roba.

3. *Opšta mogućnost* kriza je formalna *metamorfoza* samog kapitala, vremensko i prostorno razdvajanje kupovine i prodaje. Ali to nikada nije *uzrok* krize. Jer, to nije ništa drugo do *najopštiji oblik krize*, dakle sama kriza u *svom najopštijem izrazu*. Međutim, ne možemo reći da je *apstraktni oblik krize* uzrok krize. Ako pitamo za *njen uzrok*, onda baš hoćemo da znamo zašto *njen apstraktni oblik*, oblik njene mogućnosti, od mogućnosti postaje *stvarnost*.

4. *Opšti uslovi* kriza, ukoliko su nezavisni od *kolebanja cena* (bilo da su ova u vezi s kreditom ili nisu) — koja se razlikuju od kolebanja vrednosti — moraju se dati razviti iz opštih uslova kapitalističke proizvodnje. [770a]

[716] (*Kriza* može nastupiti: 1. pri *ponovnom pretvaranju* (novca) u *proizvodni kapital*; 2. usled *promene vrednosti* u elementima proizvodnog kapitala, naročito *sirovine*, na primer, kad se smanji masa prinosa pamuka. Samim tim raste njegova *vrednost*. Mi ovde imamo posla s *vrednostima*, a još ne sa cenama.) [716]

[770a] *Prvi moment*. *Ponovno pretvaranje novca u kapital*. Pretpostavimo određeni stepen *proizvodnje ili reprodukcije*. Stalni kapita-

možemo tu smatrati kao dat, nepromenljiv, koji nije ušao u *proces stvaranja vrednosti*. Pošto reprodukcija sirovine ne zavisi jedino od rada utrošenog na nju, nego i od njegove proizvodnosti povezane s *prirodnim uslovima*, to masa sama, ||XIV—771a| masa proizvoda jednake količine rada može (s lošim žetvama) pasti. Otuda vrednost sirovine raste, a njena masa pada ili je poremećena srazmera u kojoj bi se novac morao ponovo pretvoriti u različne sastavne delove kapitala, da bi mogao nastaviti proizvodnju u ranijem razmeru. Više se mora utrošiti na sirovinu, manje preostaje za rad i ne može se apsorbirati tolika masa rada kao ranije. Prvo, to ne bi bilo fizički moguće jer postoji manjak u sirovini. Drugo, zato što se veći deo vrednosti proizvoda mora pretvoriti u sirovinu, dakle manji deo se može pretvoriti u promenljivi kapital. Reprodukcija se ne može ponoviti u istom razmeru. Jedan deo stalnog kapitala stoji neupotrebljen, jedan deo radnika je bačen na ulicu. Profitna stopa pada jer je vrednost postojanog kapitala prema promenljivom kapitalu porasla i jer se primenjuje manje promenljivog kapitala. Stalna davanja — kamata, renta — koja su utvrđena pod pretpostavkom nepromenjene stope profita i eksploatacije rada, ostaju ista i delom se ne mogu platiti. Otuda kriza. Kriza rada i kriza kapitala. To je, dakle, poremećaj procesa reprodukcije usled povišenja vrednosti onog dela postojanog kapitala koji treba naknaditi iz vrednosti proizvoda. Tu dolazi, dalje, do poskupljenja proizvoda iako profitna stopa pada. Ako taj proizvod ulazi kao sredstvo za proizvodnju u druge oblasti proizvodnje, onda njegovo poskupljenje izaziva u njima isti takav poremećaj u reprodukciji. Ako ulazi u opštu potrošnju kao životno sredstvo, onda ili ulazi i u potrošnju radnika ili ne ulazi. U prvom slučaju posledice su iste kao i pri poremećaju u promenljivom kapitalu, o čemu ćemo govoriti kasnije. Ali ukoliko on uopšte ulazi u opštu potrošnju, rezultat može biti (ako se potrošnja pri tom ne smanji) smanjenje tražnje drugih proizvoda. Otuda će njihovo ponovno pretvaranje u novac biti sprečeno u obimu koji odgovara njihovoj vrednosti i na taj način će se poremetiti druga strana njihove reprodukcije — ne ponovno pretvaranje novca u proizvodni kapital, nego ponovno pretvaranje robe u novac. Masa profita i masa najamnine svakako se u toj grani smanjuju, a time i deo neophodnih primanja iz prodaje robe drugih grana proizvodnje.

Ali taj nedostatak sirovine može nastupiti i nezavisno od uticaja žetava ili prirodne proizvodnosti rada koji isporučuje sirovinu. Ako je, na primer, nesrazmerno veliki deo viška vrednosti, viška kapitala uloženi u mašineriju itd. te grane, onda materijala neće biti dovoljno za novi razmer proizvodnje, mada bi ga bilo dovoljno za raniji razmer. To, dakle, proizlazi iz nesrazmernog pretvaranja viška kapitala u njegove različne elemente. Tu imamo slučaj prekomerne proizvodnje stalnog kapitala i pojave su sasvim iste kao i u prvom slučaju. (Vidi poslednju stranu.) |XIV - 771a|

||XIV - 861a| [. . .]¹

Ili se one [krize] zasnivaju na *prekomernoj proizvodnji stalnog kapitala* i otuda srazmernoj nedovoljnoj proizvodnji opticajnog.

Kako se stalni kapital, kao i opticajni, sastoji iz robe, to nema ničeg smešnijeg nego kad isti ekonomisti koji poriču *prekomernu proizvodnju robe*, — u isti mah priznaju *prekomernu proizvodnju stalnog kapitala*.

5. *Krize koje proizlaze iz poremećaja prve faze reprodukcije*, to jest iz poremećenog pretvaranja robe u novac ili iz *poremećaja u prodaji*. Pri krizama prve vrste [koje nastaju usled poskupljenja sirovina] kriza nastaje iz poremećaja u *povratnom toku* elemenata proizvodnog kapitala. |XIV - 861a|

[12. *Protivrečnosti između proizvodnje i potrošnje u uslovima kapitalizma.*

Pretvaranje prekomerne proizvodnje vodećih potrošnih artikala u opštu prekomernu proizvodnju]

||XIII - 716| Pre no što predemo na nove oblike krize, vratimo se opet Ricardu i više navedenom primeru. |716|

||716| Dokle god tkač reprodukuje i akumulira, dotle i njegovi radnici kupuju deo njegovog proizvoda, troše deo svoje najamnine na katun. Zato što on proizvodi, oni imaju sredstva da kupe deo njegovog proizvoda, daju mu, dakle, delimično mogućnost da ga proda. Kupovati — nastupiti kao tražnja — može radnik samo onu robu koja ulazi u individualnu potrošnju, jer on ne iskorišćuje sam svoj rad, otuda i ne poseduje sam uslove tog ostvarenja svoga rada — sredstva za rad i materijal rada. To, dakle, već isključuje najveći deo proiz-

¹ U rukopisu je ovde otrgnut levi gornji ugao stranice. Usled toga su od prvih devet redaka teksta sačuvani samo desni završeci šest redaka, koji ne pružaju mogućnost da se tekst potpuno uspostavi, ali dopuštaju naganje da Marx tu govori o krizama koje nastaju *viz revolucije vrednosti promenljivog kapitala*. «Poskupljenje *nužnih životnih sredstava*» izazvano, na primer, lošom žetvom, vodi ka poskupljenju troškova za radnike, koje «promenljivi kapital stavlja u pokret». «U isti mah to poskupljenje» vodi ka tome da tražnja *svih drugih roba* pada, svih roba koje u potrošnju radnika ne ulaze. Stoga je nemoguće «da se one prodaju po svojoj vrednosti; prva *faza* njihove reprodukcije», pretvaranje robe u novac poremećeno je. Sledstveno, poskupljenje životnih sredstava vodi do «krize u drugim granama» proizvodnje.

U dva poslednja retka oštećenog dela stranice sadržana je misao koja rezimira celo to razmišljanje da krize mogu nastati kao rezultat poskupljenja sirovina «bilo da te sirovine ulaze kao materijal u postojeći [kapital] ili kao životna sredstva» u potrošnju radnika.

vođača (same radnike, gde je proizvodnja kapitalistički razvijena) iz redova potrošača, kao kupaca. Oni ne kupuju sirovine ni sredstva za rad; oni kupuju samo životna sredstva (robu koja neposredno ulazi u individualnu potrošnju). Otuda ničeg smešnijeg od pričanja o identičnosti proizvođača i potrošača, pošto je u izvanredno velikom broju grana proizvodnje — u svima granama koje ne isporučuju neposredno sredstva potrošnje — masa onih koji učestvuju u proizvodnji apsolutno isključena iz *kupovine* svojih sopstvenih proizvoda. Oni nisu nikada *neposredni* potrošači ili kupci ovog velikog dela svojih sopstvenih proizvoda, iako oni plaćaju jedan deo vrednosti tih proizvoda u potrošnim artiklima koje kupuju. Tu se pokazuje i dvosmislenost reči potrošač i pogrešnost identifikovanja te reči s reči kupac. U pogledu industrijske potrošnje baš su radnici ti koji troše mašineriju i sirovinu, iskorišćuju ih u procesu rada. Ali oni ih ne iskorišćuju za sebe, zato ih i ne *kupuju*. Oni za njih nisu upotrebne vrednosti, nisu roba, nego objektivni uslovi procesa čiji su oni sami subjektivni uslovi.

[717] Međutim, može se reći da ih njihov preduzetnik predstavlja u kupovini sredstava za rad i materijala rada. Ali on ih predstavlja pod drugim uslovima nego što bi oni predstavljali sami sebe. Naime, na tržištu. On mora da proda masu robe koja predstavlja višak vrednosti, neplaćeni rad. Oni bi imali da prodaju samo masu robe koja je reprodukovala u proizvodnji — u vrednosti sredstava za rad, materijala rada i najamnine — predujmljenu vrednost. Njemu bi otuda bilo potrebno šire tržište nego njima. Tada zavisi od njega, a ne od njih, da li on tržišne uslove drži dovoljno povoljnim za to da otpočne reprodukciju.

Oni su, dakle, proizvođači a da nisu potrošači — čak i onda ako se proces reprodukcije ne narušava — za sve artikle koji se moraju trošiti industrijski a ne individualno.

Dakle, nema glupljeg načina za poricanje kriza od tvrdnje da su potrošači (kupci) i proizvođači (prodavci) u kapitalističkoj proizvodnji identični. Oni su potpuno odvojeni jedan od drugoga. Ukoliko se vrši proces reprodukcije, ta se identičnost može utvrditi samo za jednog od 3000 proizvođača, to jest za kapitalistu. Isto tako je pogrešno i obrnuto tvrđenje da su potrošači proizvođači. Zemljoposjednik (zemljišna renta) ne proizvodi, pa ipak troši. Isto tako stoji stvar s celokupnim novčanim kapitalom.

Apologetske fraze za poricanje kriza važne su utoliko što one uvek dokazuju suprotno onome što žele dokazati. Da bi dokazali nepostojanje krize, govore o jedinstvu gde postoji suprotnost i protivrečnost. To je utoliko važno što se može reći: oni tvrde da ako stvarno ne bi bilo protivrečnosti koje oni uklanjaju u svojoj mašti, onda ni krize ne bi bilo. A u stvari kriza postoji, jer one protivrečnosti postoje. Svaki razlog koji oni navode protiv krize jeste u mašti uklonjena protivrečnost, dakle realna protivrečnost, dakle razlog krize.

Želja da se protivrečnosti uklanjaju u mašti je u isti mah izricanje stvarno postojećih protivrečnosti, koje prema pustož želji apologeta *ne bi trebalo* da postoje.

Što radnici stvarno proizvode, to je višak vrednosti. Dok ga proizvode, oni imaju da troše. Čim to prestane, prestaje i njihova potrošnja, jer prestaje njihova proizvodnja. Ali oni mogu da troše ne zato što proizvode ekvivalent za svoju potrošnju. Naprotiv, dok proizvode samo takav ekvivalent, njihova potrošnja prestaje, oni nemaju ekvivalenta za potrošnju. Njihov rad se ili obustavlja ili skraćuje, ili se po svaku cenu njihova najamnina obara. U poslednjem slučaju — ako stepen proizvodnje ostane isti — oni ne troše ekvivalent za svoju proizvodnju. Ali tada nemaju ni dovoljno životnih sredstava ne zato što ne proizvode dosta, nego zato što od svoga proizvoda dobijaju odveć malo za se.

Ako se, dakle, odnos prosto svodi na odnos potrošača i proizvođača, onda se zaboravlja da su najamni radnici koji proizvode i kapitalista koji proizvodi dva proizvođača sasvim različne vrste, apstrahujući potrošače koji uopšte ne proizvode. *Suprotnost* se opet poriče time što se apstrahuje suprotnost koja u proizvodnji stvarno postoji. Sam odnos najamnog radnika i kapitaliste sadrži u sebi:

1. Da najveći deo proizvođača (radnici) nisu potrošači (nisu kupci) veoma velikog dela svoga proizvoda, naime sredstava za rad i materijala rada;

2. da najveći deo proizvođača, radnici, mogu da troše ekvivalent svoga proizvoda samo dotle dok proizvode više od tog ekvivalenta — višak vrednosti ili višak proizvoda. Oni moraju stalno biti proizvođači viška (*Überproduzenten*), moraju proizvoditi preko svojih potreba, kako bi mogli da budu ||718| potrošači ili kupci u granicama svojih potreba.^[106]

Kod te klase proizvođača ispoljava se, prema tome, jedinstvo između proizvodnje i potrošnje na svaki način prima facie kao lažno.

Kad Ricardo kaže: jedina granica *tražnje* je sama proizvodnja a ta je ograničena kapitalom, onda — ako odbacimo pogrešne pretpostavke, — to ne znači u stvari ništa drugo nego da kapitalistička proizvodnja nalazi svoju meru samo u kapitalu, pri čemu je kapitalom obuhvaćena i radna snaga, koja je kapitalu pripojena (od njega kupljena), kao jedan od njegovih uslova proizvodnje. Pitanje se čak sastoji u tome, da li je kapital kao takav i granica potrošnje. Ona svakako postoji negativno; to jest, ne može se potrošiti više nego što se proizvede. Ali je pitanje u tome, da li je ta granica pozitivna. Da li se može i mora toliko trošiti — na osnovici kapitalističke proizvodnje — koliko se proizvodi? Ricardova postavka pravilno analizovana znači baš suprotno onome što ona treba da kaže — naime, da se proizvodnja obavlja ne s obzirom na postojeće granice potrošnje, nego da je ona ograničena jedino samim kapitalom. A to je, u svakom slučaju, karakteristično za taj način proizvodnje.

Dakle, prema pretpostavci tržište je pretrpano, na primer, pamučnim tkaninama, tako da se one delom ne mogu prodati, ne mogu nikako prodati ili se mogu prodati samo znatno ispod svoje cene. (Mi ćemo zasad reći *vrednosti*, pošto pri razmatranju prometa ili procesa reprodukcije još imamo posla s vrednošću, a ne sa cenom koštanja, a još manje s tržišnom cenom.)

Inače se pri celom razmatranju razume samo po sebi: Nećemo poricati da se u pojedinim oblastima može proizvoditi previše a *zato* u drugima premalo, dakle da delimične krize mogu proisticati iz *neproporcionirane proizvodnje* (a proporcionirana proizvodnja uvek je rezultat neproporcionirane proizvodnje na osnovici konkurencije). A opšti oblik te neproporcionirane proizvodnje može biti prekomerna proizvodnja stalnog ili pak prekomerna proizvodnja optičajnog kapitala.* Kao što je za robu, da bi se prodavala po svojoj vrednosti, uslov da je u njoj sadržano samo društveno potrebno radno vreme, tako je i za jednu celu proizvodnu oblast kapitala uslov da se od ukupnog radnog vremena društva na tu posebnu oblast utroši samo potrebni deo, samo ono radno vreme koje se iziskuje za zadovoljavanje društvene potrebe (tražnje). Ako se utroši više, svaka pojedinačna roba može, doduše, da sadrži samo potrebno radno vreme; suma sadrži više od društveno potrebnog radnog vremena, kao što i pojedinačna roba doduše ima upotrebnu vrednost, ali suma, pod datim uslovima gubi deo svoje upotrebne vrednosti.

Međutim, mi ovde ne govorimo o krizi ukoliko se ona zasniva na neproporcioniranoj proizvodnji, to jest na nesrazmernosti podele društvenog rada između pojedinih oblasti proizvodnje. O tome može biti govora samo ukoliko je reč o konkurenciji kapitala. Tamo smo već rekli¹ da dizanje ili padanje tržišne vrednosti usled te nesrazmernosti ima za posledicu povlačenje kapitala iz jedne oblasti proizvodnje i njegovo prenošenje u drugu oblast, seljenje kapitala iz jedne grane proizvodnje u drugu granu. Međutim, u samom ovom izravanju već postoji to da ono pretpostavlja protivnost izravanju i da prema tome može sadržavati *krizu*, da sama kriza može biti oblik izravanja. Ali tu vrstu krize Ricardo i dr. dopuštaju.

Pri analizi procesa proizvodnje videli smo da kapitalistička proizvodnja stremi tome da prigrabi što više viška rada, dakle da datim kapitalom materijalizuje što više neposrednog radnog vremena, bilo produženjem radnog vremena, bilo skraćanjem potrebnog radnog vremena, razvijanjem proizvodnih snaga rada, primenjivanjem kooperacije, podelom rada, mašinerije itd., ukratko proizvodnjom u velikom raz-

* ||720| (Kad su pronađene mašine predilice, nastala je prekomerna proizvodnja pređe u srazmeri prema tkačnicama. Ta nesrazmera je ukinuta čim su u tkačnicama uvedeni mehanički razboji.) |720|

¹ Vidi u ovom tomu str. 164 - 167.

meru, dakle masovnim proizvodnjem. Proizvodnja bez obzira na granice tržišta leži, dakle, u prirodi kapitalističke proizvodnje.

Pri reprodukciji se u prvi mah pretpostavlja da način proizvodnje ostaje isti, i on ostaje neko vreme isti pri proširenju proizvodnje. Masa proizvedene robe se ovde uvećava zato što se primenjuje više kapitala, a ne zato što se on primenjuje proizvodnje. Ali i samo kvantitativno uvećanje ||719| kapitala sadrži u sebi i uvećanje njegove proizvodne snage. Ako je njegovo kvantitativno uvećanje posledica razvitka proizvodne snage, onda se ova, opet, obrnuto, razvija na pretpostavci šire, proširene kapitalističke osnovice. Tu dolazi do uzajamnog dejstva. Reprodukcija na široj osnovici, akumulacija, ako je prvobitno samo kvantitativno proširenje proizvodnje — s više kapitala pod istim uslovom proizvodnje —, na izvesnoj tački se predstavlja uvek i kvalitativno, kao veća plodnost uslova pod kojima se reprodukcija obavlja. Otuda uvećanje mase proizvoda ne samo u prostoj srazmeri u kojoj je porastao kapital u proširenoj reprodukciji, to jest akumulaciji.

Vratimo se opet našem primeru s katunom.

Zastoj na tržištu, koje je pretrpano katunom, remeti reprodukciju tkača. Taj poremećaj pogađa pre svega njegove radnike. Oni su sad u manjoj meri, ili nisu više nikako, potrošači njegove robe — katuna — i drugih roba koje su ulazile u njihovu potrošnju. Njima je, istina, katun potreban, ali oni ne mogu da ga kupe jer nemaju zato sredstva, a sredstava nemaju jer ne mogu da nastave proizvodnju, a proizvodnju ne mogu da nastave jer je proizvedeno previše, jer je previše katuna na tržištu. Ne može im pomoći ni Ricardov savet »da svoju proizvodnju prošire«, ni savet »da proizvode nešto drugo«. Oni sad predstavljaju deo trenutne prekomerne proizvodnje, prekomerne proizvodnje radnika, u ovom slučaju proizvođača katuna, jer na tržištu vlada prekomerna proizvodnja katuna.

Ali osim radnika koje neposredno upošljava kapital uložen u proizvodnju katuna, zastoj u reprodukciji katuna pogađa i masu drugih proizvođača: prelce, proizvođače pamuka, vretena i razboja, železa, uglja itd. Reprodukcija u njihovim granama bila bi takođe poremećena, jer je reprodukcija katuna uslov njihove sopstvene reprodukcije. To bi se dogodilo čak i onda da oni u svojoj sopstvenoj oblasti i nisu *previše proizvodili*, to jest ne preko one mere koju je industrija katuna uslovljavala i opravdavala kada su joj poslovi išli glatko. Sve te industrije imaju zajedničko samo to da one svoj dohodak (najamninu i profit, ukoliko se poslednji troši kao dohodak, ukoliko se ne akumuliraju) ne troše u svom sopstvenom proizvodu, nego u proizvodu onih oblasti koje proizvode predmete potrošnje, među ostalim i katun. Tako pada potrošnja i tražnja katuna baš zato što ga ima previše na tržištu. Ali i tražnja svih drugih roba na koje se, kao na predmete potrošnje, troši dohodak tih *posrednih* proizvođača katuna. Njihova se sredstva, kojima kupuju katun i druge potrošne artikle,

ograničavaju, sužavaju, jer je na tržištu previše katuna. To pogađa i druge robe (predmete potrošnje). One su sad odjednom *relativno* prekomerno proizvedene, jer su se smanjila sredstva kojima se one kupuju, a time i tražnja za njima. Čak da u tim oblastima i nije bilo previše proizvedeno, u njima je sada previše proizvedeno.

Ako je preko mere proizvedeno ne samo katuna nego i lanene, svilene i vunene robe, onda je razumljivo kako prekomerna proizvodnja u tih nekoliko, ali vodećih, artikala izaziva više ili manje opštu (*relativnu*) prekomernu proizvodnju na celom tržištu. Na jednoj strani preobilje svih uslova reprodukcije i svih vrsta neprodate robe na tržištu. Na drugoj strani bankrotirani kapitalisti i gladne svega lišene radničke mase.

Međutim, ovaj argument ima dve strane. Ako se da lako shvatiti da prekomerna proizvodnja u nekim vodećim artiklima potrošnje mora imati za posledicu više ili manje opštu prekomernu proizvodnju — kao svoju pojavu —, onda se na osnovu toga još nikako ne da shvatiti kako može doći do prekomerne proizvodnje tih artikala. Jer, pojava opšte prekomerne proizvodnje je izvedena iz zavisnosti ne samo radnika neposredno uposlenih u tim industrijama, nego i svih industrijskih grana koje proizvode prethodne stupnjeve njihovih proizvoda, njihov postojani kapital u različnim fazama. Za poslednje je prekomerna proizvodnja posledica. Ali odakle dolazi ona u prvima? Jer, poslednji nastavljaju proizvodnju dokle god prvi nastavljaju proizvodnju, i s tim nastavljanjem proizvodnje izgleda da je obezbeđen opšti porast dohotka, pa prema tome i porast njihove sopstvene potrošnje.^[107] [719]

[13. *Nesklad između proširenja proizvodnje i proširenja tržišta.*
Ricardova koncepcija neograničene mogućnosti za porast
potrošnje i za proširenje unutrašnjeg tržišta]

[720] Ako bi nam se htelo odgovoriti da je proizvodnji koja se stalno proširuje (koja se iz dva razloga godišnje proširuje; prvo, zato što u proizvodnju uloženi kapital stalno raste; drugo, zato što se on stalno proizvodnije primenjuje; za vreme reprodukcije i akumulacije stalno se gomilaju sitna poboljšavanja, koja će na kraju krajeva izmeniti ceo razmer proizvodnje. Dolazi do gomilanja poboljšavanja, do akumulativnog razvitka proizvodnih snaga) potrebno i tržište koje se stalno proširuje, te da se proizvodnja proširuje brže od tržišta, onda je pojava koju valja objasniti samo drukčije izražena, umesto u apstraktnom, u njenom realnom obliku. Tržište se proširuje sporije od proizvodnje, ili u ciklusu koji kapital u toku svoje reprodukcije prelazi — to je ciklus u kome se on reprodukuje ne prosto, nego u proširenom razmeru, gde opisuje ne krug, nego spiralu — nastaje trenutak kada se tržište pokazuje preusko za proizvodnju. To je na kraju cik-

klusa. No to samo znači: tržište je pretrpano. Prekomerna proizvodnja je očevidna. Da je proširenje tržišta išlo naporedo s proširenjem proizvodnje, onda ne bi bilo pretrpanosti tržišta, ne bi bilo prekomerne proizvodnje.

Međutim, samo priznanje da se tržište mora proširivati zajedno s proizvodnjom, bilo bi, s druge strane, još jedno priznanje mogućnosti prekomerne proizvodnje, budući da je tržište spolja ograničeno u geografskom smislu, unutrašnje tržište je ograničeno u poređenju s tržištem koje je unutrašnje i spoljno, a ovo drugo opet u poređenju sa svetskim tržištem, koje je opet u svakom trenutku ograničeno, ali po sebi sposobno da se proširuje. Stoga, ako priznajemo da se tržište mora proširivati da ne bi došlo do prekomerne proizvodnje, onda priznajemo i to da do prekomerne proizvodnje može da dođe, jer, pošto su tržište i proizvodnja dva među sobom indiferentna [momenta], to je moguće da proširenje jednoga *ne* odgovara proširenju drugoga, da se granice tržišta ne proširuju dosta brzo za proizvodnju, ili da proizvodnja može brzo da prestiže nova tržišta — nova *proširenja tržišta* —, tako da se sada prošireno tržište javlja isto tako kao granica kao ranije ono uže.

Zato Ricardo dosledno poriče potrebu proširivanja tržišta s proširivanjem proizvodnje i povećanjem kapitala. Sav kapital koji u nekoj zemlji postoji, može se u toj zemlji korisno i upotrebiti. On zato polemizuje protiv Adama Smitha, koji je, s jedne strane, *njegovo* (Ricardovo) gledište postavio i, sa svojim običnim razumnim instinktom, njemu i protivrećio. Smith još ne zna za pojavu prekomerne proizvodnje, za krize usled prekomerne proizvodnje. On zna samo za krize kredita i novca, koje s kreditnim i bankovnim sistemom nastaju same od sebe. On u stvari vidi u akumulaciji kapitala bezuslovno uvećavanje opšteg narodnog bogatstva i blagostanja. S druge strane, on vidi u samom razvitku unutrašnjeg tržišta u spoljno, kolonijalno i svetsko tržište, dokaz jedne tako reći relativne (po sebi postojeće) prekomerne proizvodnje na unutrašnjem tržištu. Doista vredi da Ricardovu polemiku protiv njega ovde iznesemo:

«Ako trgovci ulažu svoj kapital u spoljnu trgovinu ili u pomorsku trgovinu, onda oni to nikada ne čine iz nužde, već uvek po slobodnom izboru; oni to čine zato što će u tim granama njihovi profiti biti nešto veći nego u unutrašnjoj trgovini.

Adam Smith je s pravom primetio, da je želja za hranom kod svakog čoveka ograničena uskim obimom čovečjeg želuca»

⟨Adam Smith se tu jako vara pošto isključuje luksuzne artikle poljoprivrede⟩,

«dok želja za udobnostima i lepim kućama, odelom, pokućanstvom ili opremom kao da nema nikakvih granica».

Priroda je dakle (nastavlja Ricardo) *ograničila veličinu kapitala koji se u nekom datom vremenu može korisno upotrebiti u poljoprivredi.*»

⟨Zar nema naroda koji izvoze poljoprivredne proizvode? Kao da se ne bi moglo, prirodi uprkos, sav mogući kapital uložiti u poljoprivredu da bi se u Engleskoj, na primer, proizvodili: lubenice, smokve, grožđe itd., cveće itd. i živina i divljač itd. (Vidi, na primer, kapital koji su Rimljani uložili samo u veštačko gajenje riba.) I kao da se sirovine industrije ne proizvode kapitalom poljoprivrede?⟩

«ali ona nije postavila nikakvih granica» (kao da bi priroda uopšte imala neke veze s tom stvari) *weličini kapitala* koji se može upotrebiti za proizvodnju ,udobnosti i lepota' života. *Cilj za kojim se ide* jeste da se te prijetnosti pribave u najvećem obilju, i samo zato što spoljna trgovina ili pomorska trgovina to bolje postižu, ljudi se obraćaju njima, umesto da traženu robu ili neku zamenu za nju proizvode u samoj zemlji. Međutim, ako bismo, usled nekih naročitih okolnosti, bili sprečeni da ulažemo kapital u spoljnu ili pomorsku trgovinu, onda bismo ga, mada sa manje koristi, upotrebili u zemlji. *Kako* ,želja za udobnostima i lepim kućama, odelom, pokućanstvom i opremom' ||721| *nema granica*, ne može biti granica ni za kapital koji se upotrebljava da se oni proizvode, osim granica koje su stavljene našim sredstvima za *izdržavanje radnika koji treba da ih proizvode*.

Adam Smith, međutim, govori o pomorskoj trgovini kao da joj se ljudi nisu obratili dobrovoljno nego iz nužde, kao da bi kapital ležao neiskorišćen ako se ne bi na taj način upotrebio, kao da bi kapitala u unutrašnjoj trgovini moglo biti previše ako ne bi bio ograničen na izvesnu količinu. On kaže: „Ako se kapital neke zemlje toliko povećao da se ne može upotrebiti sav za podmirenje potrošnje i izdržavanje proizvodnog rada te zemlje“ ⟨ovo mesto citata i Ricardo štampa razmaknuto⟩, „onda će se suvišak kapitala sam od sebe odliti u pomorsku trgovinu i upotrebiće se zato da u drugim zemljama ispuni isti zadatak“. . . Ali zar se taj deo proizvodnog rada Velike Britanije ne bi mogao upotrebiti za to da se proizvodi neka druga vrsta robe, kojom bi se moglo nešto kupiti što se u zemlji više traži? A ako to ne bi bilo moguće, zar ne bismo onda mogli da taj proizvodni rad, iako s manje koristi upotrebimo za to da traženu robu ili bar zamenu za nju proizvedemo u zemlji? Ako nam je potrebna kadifa, zar ne bi trebalo da pokušamo da sami fabrikujemo kadifu; a ako nam to ne pođe za rukom, zar ne bismo mogli da proizvodimo više sukna ili neki drugi artikal koji se traži?

Mi fabrikujemo robe i kupujemo njima dobra u inostranstvu zato što dobijamo za njih *veću količinu* ⟨kvalitativna razlika ne postoji!⟩ nego što bismo mogli proizvesti kod kuće. Neka nam se ta trgovina onemogućí, i mi ćemo opet fabrikovati za same sebe. Ali to shvatanje Adama Smitha je u protivrečnosti sa svima njegovim opštim doktrinama o tom predmetu. „Ako“ (sad Ricardo citira Smitha) „neka druga zemlja može da nas snabde nekom robom jeftinije nego što je mi sami možemo izradivati, onda je bolje da je kupujemo jednim delom proizvoda svoje sopstvene industrije u kojoj smo u izvesnom preimućstvu. *Pošto je opšta industrijska delatnost neke zemlje uvek srazmerna kapitalu koji je primenjuje*“ ⟨u veoma različnoj proporciji⟩ (naposletku navedenu rečenicu Ricardo opet piše razmaknuto), „ona se usled toga neće smanjiti, nego će samo biti dovedena do toga da pronade način na koji se može najkorisnije primenjivati.“

A na drugom mestu kaže se: „Stoga su oni koji raspolažu većom količinom namirnica nego što sami mogu da potroše, uvek spremni da *suvišak* ili, što je isto, njegovu cenu *razmene* za užitke druge vrste. Što još preostaje posle podmirjenja ograničenih potreba, *izdaće* se za utoljavanje *onih želja koje se ne mogu podmiriti i koje, izgleda, nemaju granice*. Da bi došli do hrane, siromašni naprežu svoje snage u službi čuđi bogatstva; i da bi sigurnije došli do nje, oni se međusobno nadmeću u jeftinoći i savršenstvu svoga rada. Broj radnika raste zajedno s uvećanjem količine namirnica, ili s poboljšanjem i obrađivanjem zemlje; i pošto karakter njihove delatnosti dopušta najopsežniju podelu rada, to količina materijala koji oni mogu da prerade raste daleko brže od njihovog broja. Otuda nastaje tražnja za materijalima svake vrste koju ljudski pronalazački duh može da upotrebi korisno ili kao ukras za zgrade, odela, opremu ili pokućanstvo; tražnja za mineralima zemljine utrobe, za plemenitim metalima i dragim kamenjem.”

Iz ovih priznanja proizlazi da *tražnja nema granica* — *nema granica upotreba kapitala dokle god on donosi profit*, i da, *ma kako obilan kapital postao*, nikakav drugi razlog za padanje profita ne postoji osim dizanja najamnine. A još se može dodati da se jedini dovoljan i trajan razlog za dizanje najamnine nalazi u teškoći da se nabave namirnice i životna sredstva za sve veći broj radnika.« (Isto, str. 344 - 348.)

[14. *Protivrečnost između nezadrživog razvitka proizvodnih snaga i ograničenosti potrošnje kao osnova prekomerne proizvodnje.*
Apologetska suština teorije o nemogućnosti
opšte prekomerne proizvodnje]

Reč *prekomerna proizvodnja* sama po sebi dovodi do zablude. Dok nisu zadovoljene najpreče potrebe velikog dela društva, ili *samo* njegove najneposrednije potrebe, ne može, naravno, apsolutno biti govora o nekoj *prekomernoj proizvodnji proizvoda* — u tom smislu, da bi masa proizvoda bila suvišna u odnosu na potrebe u tim proizvodima. Mora se obrtno reći, da se na osnovici kapitalističke proizvodnje u tome smislu uvek *proizvodi manje nego što je potrebno*. Granica proizvodnje je profit kapitalista, a nipošto ne potreba proizvođača. Ali prekomerna proizvodnja proizvoda i prekomerna proizvodnja *robe*, dve su sasvim različite stvari. Ako Ricardo smatra da je oblik *robe* indiferentan za proizvod, zatim, da se *robni promet* samo formalno razlikuje od trgovine trampom, da je razmenska vrednost tu samo prolazni oblik razmene materije, otuda novac samo formalno prometno sredstvo, onda je to u stvari rezultat njegove pretpostavke da je buržoaski način proizvodnje apsolutni način proizvodnje, otuda i način proizvodnje bez bliže specifične odredbe, da je ono što je na njemu određeno prema tome samo formalno. Zato on ne može ni da prizna da buržoaski način proizvodnje uključuje granicu slobodnom razvitku proizvodnih snaga, granicu koja se ispoljava u krizama, i među ostalim u *prekomernoj proizvodnji* — u osnovnoj pojavi krize.

||722| Iz Smithovih postavki koje je citirao, odobravao i stoga ponavljao, Ricardo je video da se bezgranične »želje« za svakojakim upotrebnim vrednostima stalno zadovoljavaju na osnovi jednog stanja u kome je masa proizvođača više ili manje ograničena na »hranu« i »neophodna životna sredstva«, na ono što je nužno, u kome, dakle, ta najveća masa proizvođača ostaje manje-više isključena iz potrošnje bogatstva, ukoliko ono prekoračuje krug potrebnih životnih sredstava.

Poslednje je, svakako, slučaj, i to u još većoj meri, i kod antičke, na ropstvu zasnovane proizvodnje. Ali stari nisu mislili na to da višak proizvoda pretvaraju u kapital. U najboljem slučaju, samo u maloj meri. (Raširena pojava zgrtanja blaga u pravom smislu pokazuje koliko je viška proizvoda ležalo sasvim neiskorišćeno.) Veliki deo viška proizvoda oni su pretvarali u neproizvodne izdatke za umetnička dela, verske spomenike, javne radove. Još manje je njihova proizvodnja bila upravljena na oslobađanje i razvijanje materijalnih proizvodnih snaga — na podelu rada, mašineriju, primenu prirodnih snaga i nauke na privatnu proizvodnju. Opšte uzev, oni nikada nisu prešli okvir zanatskog rada. Bogatstvo koje su stvarali za ličnu potrošnju bilo je otuda relativno malo i ono izgleda veliko samo zato što je nagomilano u rukama nekolicine, koja uostalom nije znala šta bi s njime činila. Ako zato u starih nije bilo *prekomerne proizvodnje*, u njih je bilo *prekomerne potrošnje* bogataša koja se u poslednjem periodu Rima i Grčke izrodila u mahnito rasipništvo. Ono nekoliko trgovačkih naroda u njihovoj sredini živelo je delom na račun svih ovih u suštini siromašnih nacija. Bezuslovni razvitak proizvodnih snaga i otuda masovna proizvodnja na osnovici mase proizvođača zatvorenih u krug potrebnih životnih sredstava s jedne strane, i granica profita kapitaliste, s druge strane, jeste osnovica savremene prekomerne proizvodnje.

Sve teškoće koje Ricardo i drugi ističu protiv prekomerne proizvodnje itd. zasnivaju se na tome što oni buržoaski način proizvodnje posmatraju ili kao proizvodnju u kojoj ne postoji razlika između kupovine i prodaje — neposredna razmena — ili kao *društvenu* proizvodnju, tako da društvo, kao po planu, raspodeljuje svoja sredstva za proizvodnju i svoje proizvodne snage u stepenu i meri kako su potrebni za zadovoljavanje njegovih različitih potreba, tako da na svaku oblast proizvodnje otpada ona *kvota* društvenog kapitala koja se iziskuje za zadovoljavanje odgovarajuće potrebe. Ova fikcija dolazi u opšte od nesposobnosti da se shvati specifični oblik buržoaske proizvodnje, a ta nesposobnost pak iz ukorenjenog shvatanja da je buržoaska proizvodnja proizvodnja uopšte. Isto onako kao što neko ko veruje u jednu određenu religiju vidi u njoj religiju uopšte a izvan nje samo *lažne* religije.

Pitanje bi zapravo trebalo postaviti obrnuto: Kako da na osnovici kapitalističke proizvodnje, gde svak radi za sebe, i gde se svaki posebn rad mora ujedno predstavljati kao svoja suprotnost, kao apstraktni opšti rad, i u tom obliku kao društveni rad, kako da na toj

osnovici potrebno izravnavanje i međusobna povezanost različitih oblasti proizvodnje, mera i srazmera između ovih, budu mogući drukčije nego putem stalnog ukidanja jedne stalne disharmonije? To se i priznaje kad se govori o izravnavanju konkurencije, jer ta izravnavanja svagda pretpostavljaju da se ima nešto izravnati, da je, prema tome, harmonija svagda samo rezultat kretanja koje ukida postojeću disharmoniju.

Zato Ricardo i priznaje pretrpanost tržišta za pojedine vrste robe. *Nemoguća je*, po njegovom mišljenju, samo jednovremena opšta pretrpanost tržišta. Zato on i ne odriče mogućnost prekomerne proizvodnje u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje. Nemogućnost [opšte] prekomerne proizvodnje i otuda opšte pretrpanosti tržišta (izraz koji uvek treba uzeti cum grano salis¹, pošto je u momentu opšte prekomerne proizvodnje prekomerna proizvodnja u nekim oblastima samo rezultat, *posledica* prekomerne proizvodnje u vodećim trgovinskim artiklima; [ona je] uvek samo *relativna*, prekomerna proizvodnja zato što prekomerna proizvodnja postoji u drugim oblastima) treba da postoji u *jednovremenosti* te pojave za *sve* oblasti proizvodnje.

Apologetika izvrće to baš u obrnuto. Prekomerna proizvodnja u vodećim trgovinskim artiklima, u kojima se aktivna prekomerna proizvodnja jedino i očituje — to su uopšte artikli koji se mogu proizvoditi samo masovno i fabrički (i u poljoprivredi) — zato što postoji prekomerna proizvodnja u artiklima gde se pokazuje relativna ili pasivna prekomerna proizvodnja. Po tome prekomerna proizvodnja postoji samo zato što prekomerna proizvodnja nije opšta. *Relativnost* prekomerne proizvodnje — da stvarna prekomerna proizvodnja u nekim oblastima izaziva prekomernu proizvodnju u drugim oblastima — izražava se ovako: Nema *opšte* prekomerne proizvodnje, jer kad bi prekomerna proizvodnja bila opšta, sve oblasti proizvodnje zadržale bi jedna prema drugoj istu srazmeru; dakle, *opšta* prekomerna proizvodnja je isto što i proporcionirana proizvodnja, što isključuje prekomernu proizvodnju. I to treba da govori protiv opšte prekomerne proizvodnje. [723] Naime, zato što *opšta prekomerna proizvodnja* u apsolutnom smislu ne bi bila prekomerna proizvodnja, nego samo više no običan razvitak proizvodnih snaga u svima oblastima proizvodnje, zato *ne* treba da postoji *stvarna prekomerna proizvodnja*, koja i nije ta nepostojeća, samu sebe ukidajuća prekomerna proizvodnja. Iako ona postoji samo zato što ona to nije.

Ako ovu bednu sofistiku pogledamo izblize, onda ona izlazi na ovo: Nastane, recimo, prekomerna proizvodnja u železu, pamučnim tkaninama, platnu, svili, suknu itd., tad se, na primer, ne može reći da je proizvedeno premalo uglja i da je zato nastala ta prekomerna proizvodnja; jer prekomerna proizvodnja železa itd. isto tako uključuje prekomernu proizvodnju uglja, kao, recimo, prekomerna proizvodnja

¹ ne sasvim doslovno

tkanina prekomernu proizvodnju pređe. (Bila bi mogućna prekomerna proizvodnja pređe prema tkanini, železa prema mašineriji itd. To bi uvek bila relativna prekomerna proizvodnja postojanog kapitala.) Ne može se, dakle, govoriti o nedovoljnoj proizvodnji artikala čija je prekomerna proizvodnja već uključena, jer ulaze kao element, kao sirovina, pomoćni materijal ili sredstvo za rad u one artikle čija pozitivna prekomerna proizvodnja i jeste ta činjenica koju valja objasniti (u onu »posebnu robu koje je proizvedeno previše, koje može biti na tržištu u takvom izobilju da ona ne može da vrati kapital utrošen na njenu proizvodnju«). Nego, reč je o drugim artiklima koji pripadaju neposredno oblastima proizvodnje koje se ne mogu podrediti pod vodeće trgovinske artikle, kojih je, prema pretpostavci, suviše proizvedeno, niti pripadaju takvim oblastima u kojima, jer sačinjavaju *posrednu proizvodnju* za te oblasti, proizvodnja mora da je bar toliko uznapredovala koliko i u završnim fazama proizvoda — mada ništa ne stoji na putu da oni sami odu dalje i da stoga nastane prekomerna proizvodnja u okviru prekomerne proizvodnje. Na primer, moralo se proizvesti toliko uglja da bi mogla raditi sva industrija u koju uglj ulazi kao neophodan uslov proizvodnje, dakle *prekomerna proizvodnja* uglja uključena je u *prekomernu proizvodnju* železa, pređe itd. (pri čemu je uglj bio proizveden samo u srazmeri prema proizvodnji železa i pređe), ali je *isto tako* moguće da je proizvedeno više uglja nego što je iziskivala i sama prekomerna proizvodnja u železu, pređi itd. To nije samo moguće, nego je i veoma verovatno. Jer, *proizvodnja uglja i pređe* i svake druge oblasti proizvodnje koja isporučuje samo uslov ili prethodnu fazu proizvoda koji se ima dovršiti u nekoj drugoj oblasti, ne upravlja se prema neposrednoj tražnji, prema neposrednoj proizvodnji ili reprodukciji, nego prema tome u kome *stepenu*, u kojoj *meri*, i u kojoj *srazmeri* (proporciji) se ove proširuju. A da se u tom računu meta može prebaciti, po sebi je razumljivo. Dakle, drugih artikala, kao na primer klavira, dragog kamenja itd., *nije proizvedeno dovoljno*, premalo je proizvedeno. (Ima, svakako, i prekomerne proizvodnje kad prekomerna proizvodnja u nevedecim artiklima nije posledica, nego kad je obrnuto *nedovoljna proizvodnja* uzrok prekomerne proizvodnje, kao na primer, kad podbaci žetva ili berba pamuka itd.)

Apsurdnost ove fraze naročito bije u oči kad joj se da internacionalno značenje, kao što su to učinili Say i drugi za njim. Tako na primer, nije Engleska *previše proizvela*, nego je Italija *nedovoljno proizvela*. Da je Italija imala, prvo, dosta kapitala da naknadi engleski kapital koji je u vidu robe izvezen u Italiju; drugo, da je taj njen kapital tako uložila da bi on proizvodio upravo one artikle koji su engleskom kapitalu potrebni da naknadi delom samog sebe, delom dohodak koji iz njega pritiče, onda ne bi došlo do prekomerne proizvodnje. Dakle, ne bi postojala činjenica stvarno — u odnosu prema *stvarnoj* proizvodnji u Italiji — postojeće *prekomerne proizvodnje* u

Engleskoj, nego samo činjenica *imaginarne nedovoljne proizvodnje u Italiji*, imaginarne, jer ona pretpostavlja $||724|$ u Italiji kapital i razvitak proizvodnih snaga kakav tamo ne postoji; i drugo, jer isto tako utopistički pretpostavlja da je taj kapital, koji u Italiji ne postoji, bio upravo tako upotrebljen kako bi bilo potrebno da bi se engleski dovoz i italijanska tražnja, engleska i italijanska proizvodnja dopunjavale, što, drugim rečima, ne znači ništa drugo nego: ne bi bilo prekomerne proizvodnje ako bi se dovoz i tražnja poklapali, ako bi kapital bio tako srazmerno raspodeljen u svima oblastima proizvodnje da bi proizvodnja jednog artikla uključivala proizvodnju drugoga, dakle njegovu sopstvenu potrošnju. Ne bi bilo prekomerne proizvodnje kad ne bi bilo prekomerne proizvodnje. No pošto kapitalistička proizvodnja može da pusti sebi na volju samo u izvesnim oblastima, pod datim uslovima, to uopšte kapitalistička proizvodnja ne bi bila moguća ako bi se u svima oblastima morala razvijati *jednovremeno i ravnomerno*. Pošto je prekomerna proizvodnja u tim oblastima apsolutna, ona je relativna i u onim oblastima gde nije prekomerno proizvedeno.

Prema tome, ovo objašnjenje prekomerne proizvodnje na jednoj strani nedovoljnom proizvodnjom na drugoj ne znači ništa drugo nego: ako bi proizvodnja bila proporcionalna, ne bi bilo prekomerne proizvodnje. Dito, ako bi se dovoz i tražnja poklapali. Dito, ako bi sve oblasti imale jednake mogućnosti kapitalističke proizvodnje i njenog proširenja — podele rada, mašinerije, izvoza na udaljena tržišta, masovne proizvodnje itd., ako bi sve zemlje koje jedna s drugom trguju imale jednake mogućnosti proizvodnje (i to različite proizvodnje koja se dopunjuje). Dakle, nastaje prekomerna proizvodnja jer se sve te puste želje ne ostvaruju. Ili još apstraktnije: ne bi bilo prekomerne proizvodnje na jednoj strani ako bi do prekomerne proizvodnje došlo ravnomerno na svima stranama. Ali kapital nije dovoljno velik da bi tako univerzalno preko mere proizvodio, i zato dolazi do parcijalne prekomerne proizvodnje.

Ovu fantaziju valja još izbliže razmotriti:

Dopušta se da se u svakoj *posebnoj grani proizvodnje* može preko mere proizvesti. Jedinu okolnost koja bi prekomernu proizvodnju mogla sprečiti u *svima* jednovremeno jeste, prema rečenom, ta da se roba razmenjuje za robu, to jest da se pribegne pretpostavljenim uslovima trgovine trampom. Ali taj put presečen je upravo time što robna trgovina nije trampa i što otuda prodavac jedne robe nije u isto vreme nužno kupac druge robe. Celo to objašnjenje počiva, dakle, na tome što se apstrahuje *novac*, i što se apstrahuje to da nije reč o razmeni proizvoda, nego o prometu robe, za koji je bitno razdvajanje kupovine i prodaje.

◁Promet kapitala sadrži u sebi *mogućnost* poremećaja. Na primer, pri ponovnom pretvaranju novca u njegove uslove proizvodnje nije reč samo o tome da se novac ponovo pretvori u iste (po vrsti) upotrebne vrednosti, nego je za ponavljanje procesa reprodukcije bitno to da

se te upotrebne vrednosti opet dobiju po svojoj staroj vrednosti (ispod vrednosti je naravno još bolje). Ali veoma znatan deo tih elemenata reprodukcije koji se sastoji iz sirovina može rasti iz dva razloga: *prvo*, ako se oruda za proizvodnju umnožavaju u bržoj proporciji nego što se može proizvesti sirovina u datom vremenskom razmaku. *Drugo*, usled promenljivog karaktera žetava. Zato vreme, kao što Tooke tačno primećuje, igra tako važnu ulogu u savremenoj industriji. (To isto važi i za životna sredstva ukoliko se odnose na najamninu.) Ponovno pretvaranje novca u robu može, dakle, da naiđe na teškoće i da stvori mogućnosti krize isto tako kao i pretvaranje robe u novac. Dok se posmatra prosti promet, ne promet kapitala, do tih teškoća ne dolazi.) (Postoji još masa momenata, uslova, mogućnosti krize koje možemo razmatrati tek pri razmatranju konkretnih odnosa, naročito konkurencije kapitala i kredita.)

||725| *Prekomerna proizvodnja robe se poriče, a prekomerna proizvodnja kapitala se priznaje. Sam kapital se pak sastoji iz roba, ili ukoliko se sastoji iz novca, on se mora ponovo na ovaj ili onaj način pretvoriti u robe, da bi mogao funkcionisati kao kapital. Šta, dakle, znači prekomerna proizvodnja kapitala? Prekomerna proizvodnja masa vrednosti koje su određene da proizvode višak vrednosti (ili, s gledišta materijalne sadržine, prekomerna proizvodnja robe koja se određuje za reprodukciju) — dakle, reprodukcija u odveć velikom razmeru, to je isto što i prosto prekomerna proizvodnja.*

Bliže određeno, to samo znači da se previše proizvodi u svrhe *bogaćenja*, ili da je odveć veliki deo proizvoda određen ne zato da bi se potrošio kao dohodak, nego *da bi pravio više novca* (da bi se akumulisao), ne da bi podmirio privatne potrebe svoga posednika, nego da bi mu stvorio apstraktno društveno bogatstvo, novac i moć nad tudim radom, kapital — ili da bi mu tu moć uvećao. Tako govore jedni. (Ricardo poriče to.) A čime drugi objašnjavaju prekomernu proizvodnju robe? Da proizvodnja nije dovoljno raznorodno razvijena, da određeni predmeti potrošnje nisu bili dosta masovno proizvedeni. Jasno je da tu ne može biti reči o industrijskoj potrošnji jer fabrikant koji proizvodi previše platna time nužno povećava svoju tražnju za predom, mašinerijom, radom itd. Reč je, dakle, o privatnoj potrošnji. Proizvedeno je bilo previše platna, ali možda premalo mandarina. Malopre je porican novac da bi se rastavljanje kupovine od prodaje predstavilo [kao nepostojeće]. Ovde se poriče kapital kako bi se kapitalisti preobrazili u ljude koji izvršavaju prostu operaciju R-N-R i proizvode za individualnu potrošnju, a ne kao kapitalisti u cilju *bogaćenja*, u cilju da deo viška vrednosti ponovo pretvore u kapital. Ali fraza da je *previše kapitala* znači u stvari samo to, da se pod datim uslovima premalo troši i može trošiti u vidu *dohotka* (*Sismondi*)⁽¹⁰⁸⁾. Zašto proizvođač platna postavlja proizvođaču žita zahtev da ovaj troši više platna, ili proizvođač žita proizvođaču platna — da troši više žita? Zašto sam trgovac platna ne realizuje jedan veći deo svog

dohotka (viška vrednosti u platnu), a poljoprivrednik u žitu? Kod svakog pojedinog priznaće se da (apstrahujući granicu te potrebe) ono što ga u tome sprečava jeste njihova potreba da kapitalizuju. Za sve zajedno to se neće priznati.

(I ovde potpuno apstrahujemo element kriza koji proističe odatle što se roba jeftinije reprodukuje nego što se proizvodi. Otuda obezvređenje robe koja se nalazi na tržištu.)

Sve protivrečnosti buržoaske proizvodnje izbijaju u opštim krizama svetskog tržišta kolektivno, u posebnim krizama (*posebnim* po sadržaju i raširenosti) samo raštrkano, izolovano, jednostrano.

Prekomerna proizvodnja ima posebno za uslov opšti zakon proizvodnje kapitala: Proizvodi se u srazmeri proizvodnih snaga (to jest prema mogućnosti da se datom masom kapitala eksploatiše što veća masa rada) bez obzira na postojeće granice tržišta ili na platežno sposobne potrebe, i to se vrši putem stalnog proširivanja reprodukcije i akumulacije, a otuda i stalnog ponovnog pretvaranja dohotka u kapital; dok je, [726] s druge strane, masa proizvođača ograničena i, na osnovi kapitalističke proizvodnje, uvek mora biti ograničena na prosečnu meru potreba.

[15. *Ricardovo mišljenje o raznim načinima akumulacije kapitala i o ekonomskim posledicama akumulacije*]

U VIII glavi, »O porezima«, Ricardo kaže:

«Kad je godišnji proizvod neke zemlje veći od njene godišnje potrošnje, onda se kaže da ona svoj kapital uvećava. Kad ona svojim godišnjim proizvodom ne može da naknadi ni svoju godišnju potrošnju, onda se kaže da ona svoj kapital smanjuje. Kapital se, dakle, može uvećati uvećanjem proizvodnje ili smanjenjem neproizvodne potrošnje.» (Isto, str. 162 - 163.)

Pod »neproizvodnom potrošnjom« Ricardo razume ovde, kao što kaže u napomeni uz naredni stav (str. 163), potrošnju neproizvodnih radnika, »takvih koji ne proizvode novu vrednost«. Pod uvećanjem godišnje proizvodnje podrazumeva se, dakle, uvećanje godišnje industrijske potrošnje. Ova se može uvećati njenim neposrednim uvećanjem pri nepromenjenoj ili čak rastućoj neindustrijskoj potrošnji ili smanjenjem neindustrijske potrošnje.

«Kad kažemo», veli se u istoj napomeni, »da se dohodak štedi i dodaje kapitalu, onda mislimo da onaj deo dohotka o kome se kaže da se dodaje kapitalu troše proizvodni umesto neproizvodni radnici.»

Ja sam pokazao¹ da pretvaranje dohotka u kapital ne znači nipošto isto što i pretvaranje dohotka u promenljivi kapital ili njegovo izdavanje

¹ Vidi u ovom tomu str. 376 - 393.

za najamninu. A takvo je Ricardovo mišljenje. U istoj napomeni Ricardo veli:

«Ako bi cena rada skočila toliko da se uprkos uvećanju kapitala ne bi moglo upotrebiti više radnika, ja bih onda rekao da se taj prirast kapitala troši neproizvodno.»

Dakle, ne čini tu potrošnju »proizvodnom« to što dohodak troše proizvodni radnici, nego to što dohodak troše radnici koji proizvode višak vrednosti. Prema tome, kapital se uvećava samo onda ako raspolaže *većom količinom rada*.

Glava VII »O spoljnoj trgovini«.

«Kapital se može akumulirati na dva načina: može se uštedivati ili povećanjem dohotka ili smanjenjem potrošnje. Ako moji profiti skoče od 1000£ na 1200£, a moji izdaci ostanu isti, onda ću akumulirati 200£ godišnje više nego pre toga. Ako uštedim na izdacima 200£, a moji profiti ostanu isti, onda će i rezultat biti isti. Svoje kapitalu dodavaču godišnje 200£ više.» (Isto, str. 135.)

«Ako usled uvođenja mašina vrednost *celokupne robe na koju se dohodak troši* padne za 20 odsto, ja ću biti u mogućnosti da uštedim toliko koliko bih uštedeo da se moj dohodak povećao za 20 odsto; ali u prvom slučaju *profitna stopa* ostaje nepromenjena, a u drugom se povećava za 20 odsto. -- Ako mi uvoz jeftine robe iz inostranstva dopušta da uštedim 20 odsto svojih izdataka, onda će rezultat biti sasvim isti kao da su mašine smanjile troškove proizvodnje ove robe, ali profiti se ne bi povisili.» (Isto, str. 136.)

(To jest, ne bi se povisili ako jeftiniji proizvodi ne bi ušli ni u promerljivi ni u postojani kapital.)

Dakle, pri *nepromenjenom utrošku dohotka* — akumulacija usled dizanja profitne stope (ali akumulacija ne zavisi jedino od visine profitne stope nego i od mase profita), pri *nepromenjenoj profitnoj stopi* — akumulacija usled smanjenog izdatka, o kome Ricardo tu pretpostavlja da je nastao zbog pojeftinjenja (bilo usled mašinerije ili usled spoljne trgovine) one »robe na koju se dohodak troši«.

Glava XX »Vrednost i bogatstvo, njihova osobita obeležja«:

«Bogatstvo» (pod tim razume Ricardo *upotrebne vrednosti*) »neke zemlje može se uvećati na dva načina: može se uvećati upotrebom *jednog većeg dela dohotka za izdržavanje proizvodnog rada*, čime se ne uvećava samo količina nego i vrednost robne mase; ili se može uvećati tako što, *bez upotrebe dodatne količine rada, ista količina rada postane proizvodnija*, — čime se uvećava količina, ali se ne uvećava vrednost robne mase.

U prvom slučaju zemlja će biti ne samo bogatija nego će se i vrednost njenog bogatstva uvećati. *Ona će biti bogatija usled štedljivosti*, smanjiće svoje izdatke za predmete luksuza i užitka, i *upotrebiti te uštede za reprodukciju*.

||727| U drugom slučaju ne bi nužno došlo ni do *smanjenja izdataka za predmete luksuza i užitka*, ni do *uvećanja količine proizvodno upotrebljenog rada*; ali *isti rad proizvodit će više*; bogatstvo će rasti iako vrednost neće rasti. Od ta dva načina da se uveća bogatstvo preimućstvo ima drugi, budući da on postiže isti

rezultat bez lišavanja i smanjivanja užitaka, koji su nužno skupčani s prvim načinom. *Kapital je onaj deo bogatstva jedne zemlje koji ima da služi budućoj proizvodnji i koji se na isti način može uvećati kao i bogatstvo. Uvećani kapital biće u proizvodnji budućeg bogatstva isto tako efikasan, bilo da se stiče usavršavanjem veštine i mašinerije, ili time što se više dohotka upotrebi reproduktivno. Jer, bogatstvo uvek zavisi od količine proizvedene robe, bez obzira na lakoću kojom su proizvedena sredstva upotrebljena u proizvodnji. Određena količina odela i hrane izdržavaće i zapošljavaće isti broj ljudi, pa otuda i pribavljati istu količinu rada, bez obzira na to da li je tu količinu proizvelo 100 ili 200 ljudi. Ali ona će imati dvostruku vrednost ako je pri njenoj proizvodnji bilo zaposleno 200 ljudi.*» (Isto, str. 327 - 328.)

Prva Ricardova koncepcija bila je:

Akumulacija raste pri nepromenjenim izdacima, ako profitna stopa raste,

ili pri nepromenjenoj profitnoj stopi, ako se izdaci (po vrednosti) smanjuju, jer robe na koje se dohodak troši pojeftinjavaju.

Sada on postavlja jednu drugu suprotnost.

Akumulacija raste, kapital se akumulira po masi i vrednosti ako se veći deo dohotka oduzme individualnoj potrošnji i dodeli industrijskoj potrošnji, ako deo dohotka uštedenog na taj način stavi u pokret više proizvodnog rada. U tom slučaju nastaje akumulacija usled *štednje*.

Ili veličina utroška ostaje ista, pa se ne upotrebljava ni više proizvodnog rada; ali isti rad proizvodi više, njegova se proizvodna snaga povećava. Elementi iz kojih se sastoji proizvodni kapital, sirovine, mašinerija itd. (malopre bila je to roba na koju se dohodak troši, sada je to roba koja se upotrebljava kao instrument proizvodnje), proizvode se istom količinom rada u većoj masi, bolje, a stoga i jeftinije. U tom slučaju akumulacija ne zavisi ni od toga što profitna stopa raste, niti što se veliki deo dohotka, zahvaljujući uštedama, pretvara u kapital, ni od toga što se manji deo dohotka neproizvodno izdaje usled pojeftinjavanja robe na koju se dohodak troši. Ona ovde zavisi od toga što rad postaje proizvodniji u oblastima proizvodnje koje proizvode elemente samog kapitala, što, dakle, robe koje kao sirovine, oruđa itd. ulaze u proces proizvodnje pojeftinjuju.

Ako se proizvodna snaga rada uvećala usled veće proizvodnje stalnog kapitala u srazmeri prema promenljivom kapitalu, onda će rasti ne samo masa nego i *vrednost* reprodukcije, pošto jedan deo vrednosti stalnog kapitala ulazi u godišnju reprodukciju. To može da se desi jednovremeno s porastom stanovništva i uvećanjem broja upotrebljenih radnika, mada taj broj *relativno*, srazmerno postojećem kapitalu koji stavlja u pokret, postojano opada. Na taj način raste ne samo bogatstvo nego i vrednost, i stavlja se u pokret veća masa živog rada mada je rad postao proizvodniji, a masa rada se u srazmeri prema masi proizvedene robe smanjila. Naposljetku, i pri nepromenjenoj proizvodnosti rada promenljivi i postojeći kapital mogu ravnomerno rasti s prirodnim godišnjim prirastom stanovništva.

I tada se akumulirše kapital po masi i vrednosti. Sve ove poslednje tačke Ricardo ispušta iz vida.

U istoj glavi Ricardo kaže:

«Rad jednog miliona ljudi u manufakturi uvek će proizvoditi jednaku vrednost, ali neće uvek proizvoditi jednako bogatstvo.»

(To je sasvim pogrešno. Vrednost proizvoda miliona ljudi ne zavisi samo od njihovog rada, nego i od vrednosti kapitala kojim rade; ona će, dakle, biti veoma različita u zavisnosti od mase proizvedenih proizvodnih snaga kojima oni rade.)

«Pronalaskom mašinerije, usavršavanjem u veštini, boljom podelom rada ili otkrićem novih tržišta, gde je mogućna povoljnija razmena, milion ljudi u izvesnom stadijumu društva može da proizvede dva ili tri puta više bogatstva, „sredstava za održavanje života, za udobnost i rasonodu“, nego što bi mogao da proizvede u nekom drugom stanju društva; ali oni zbog toga ipak neće ništa dodati vrednosti»

(hoće, budući da njihov prošli ||728| rad u mnogo većem razmeru ulazi u novu reprodukciju),

«pošto vrednost svake stvari raste ili pada u srazmeri prema lakoći ili teškoći da se ona proizvede ili, drugim rečima, u srazmeri prema količini rada utrošenoj u njenoj proizvodnji.»

(Svaka pojedinačna roba može pojeftiniti, ali vrednost ukupne sume umnožene robne mase povećala se.)

«Uzmimo da jednim datim kapitalom rad određenog broja ljudi proizvede 1000 pari čarapa; pronalaskom neke mašine isti broj ljudi može proizvesti 2000 pari; ili, on bi mogao i dalje proizvoditi 1000 pari čarapa i pored toga izraditi 500 šešira. Vrednost 2000 pari čarapa, ili 1000 pari čarapa i 500 šešira neće tad biti ni veća ni manja od vrednosti 1000 pari čarapa pre uvođenja mašine, jer će ona biti proizvod iste količine rada.»

(Nota bene, ako novo uvedena mašina ništa ne staje.)

«Ali vrednost ukupne robne mase biće ipak smanjena; jer, iako će vrednost uvećane količine proizvoda usled tehničkog napretka biti tačno tolika kolika i vrednost manje količine koja je bila proizvedena pre tehničkog napretka, ipak će ta promena uticati i na onaj deo robne mase koji je proizveden pre tehničkog napretka, ali još nije utrošen. Vrednost tih roba će se smanjiti utoliko što mora pasti na nivo onih roba koje su proizvedene sa svima preimućstvima nove tehnike, i društvo će uprkos uvećanoj količini robe, uprkos svome uvećanom bogatstvu i svojim uvećanim sredstvima za uživanje raspolagati manjom količinom vrednosti. Povećavajući neprekidno lakoću proizvodnje, mi neprekidno smanjujemo vrednost neke ranije proizvedene robe, mada istim načinom uvećavamo ne samo nacionalno bogatstvo nego i proizvodne snage buduće proizvodnje.» (Isto, str. 320 - 322.)

Ricardo ovde govori o smanjenju vrednosti koje vrši, prouzrokuje progresivni razvitak proizvodnih snaga za robu proizvedenu pod

manje povoljnim uslovima, bilo da se ona još nalazi na tržištu ili pak dejstvuje kao kapital u procesu proizvodnje. Ali odatle nipošto ne izlazi da »će vrednost ukupne robne mase biti smanjena«, iako će vrednost jednog dela te mase biti smanjena. Ta posledica nastala bi, prvo, samo onda ako bi vrednost novododatih mašina ili roba usled tehničkog napretka bila manja od obezvredeja prouzrokovanog u istoj vrsti ranije postojeće robe; drugo, ako se gubi iz vida da se s razvitkom proizvodnih snaga stalno umnožavaju i oblasti proizvodnje, dakle otvaraju se mogućnosti za plasiranje kapitala koje ranije uopšte nisu postojale. Proizvodnja ne samo da pojeftinjava u toku razvitka nego postaje i *raznovrsnija*.

Glava IX »Porezi na zemljišne proizvode«.

»Što se tiče trećeg prigovora protiv poreza na zemljišne proizvode, naime da su povećane najamnine i smanjeni profiti prepreka akumulaciji na isti način kao i prirodno siromaštvo tla, ja sam pokušao da u jednom drugom delu ovog dela pokažem da se *isto tako može uštedivati na izdacima kao i na proizvodnji, kako smanjivanjem vrednosti robe tako i povišavanjem profitne stope*. Ako svoje profite od 1000 povisim na 1200£, dok *cene* ostanu nepromenjene, moja sposobnost da svoj kapital uvećavam uštedama povećavaće se; ali ona se neće povećati onoliko koliko bi se povećala da je *profit ostao isti* i da je roba toliko pala u ceni da bih ja za 800£ mogao isto toliko da kupim koliko ranije za 1000£.« (Isto, str. 183/184.)

Cela vrednost proizvoda (ili, tačnije, onog dela proizvoda koji se raspodeljuje između kapitaliste i radnika) može se smanjiti, a da se čisti dohodak, po masi svoje vrednosti, ne smanji. (Srazmerno može i da raste.) O tome:

Glava XXXII »Shvatanja gospodina Malthusa o renti«.

»Medutim, ceo argument gospodina Malthusa zasnovan je na nesigurnoj osnovi: on pretpostavlja da zato što je smanjen *bruto-dohodak* zemlje mora biti smanjen u istoj srazmeri i čisti dohodak. Jedan od zadataka ovoga dela bio je u tome da pokaže da će sa svakim padom realne vrednosti potrebnih životnih sredstava, najamnina padati, a profiti na kapital rasti; drugim rečima, da će od svake date godišnje vrednosti manji deo pripasti radničkoj klasi, a veći deo onima čiji su fondovi tu klasu zapošljavali. Uzmi da vrednost robe proizvedene u nekoj određenoj manufakturi iznosi 1000 £ i da se ima podeliti između preduzetnika i njegovih radnika u takvoj srazmeri da 800£ pripadnu radnicima, a 200£ preduzetniku; ||729| ako bi vrednost te robe pala na 900£, a 100£ se uštedi na najamnini usled snižavanja cena životnim sredstvima, onda se čisti dohodak preduzetnika neće nikako smanjiti, i on bi, stoga, mogao sa istom lakoćom plaćati isto toliko poreza kao i pre snižavanja cene.« (Isto, str. 511/512.)

Glava V »O najamnini«.

»Uprkos tendenciji najamnine da se prilagodi svojoj prirodnoj stopi, njena tržišna stopa može se u progresivnom društvu nalaziti, za neko neodređeno vreme stalno iznad nje. Jer, tek što je podstrek koji uvećani kapital daje novoj

tražnji za radom izvršio svoj uticaj, novo uvećanje kapitala može da proizvede isto dejstvo; ako se pak kapital postepeno i stalno uvećava, onda tražnja rada može da vrši trajan stimul za množenje stanovništva.« (Isto, str. 88.)

S kapitalističkog gledišta sve se javlja obrnuto. Masa radničkog stanovništva i stepen proizvodnosti rada određuju kako reprodukciju kapitala tako i reprodukciju stanovništva. Ovde se javlja obrnuto, da kapital određuje [uvećanje] stanovništva.

Glava IX »Porezi na zemljišne proizvode«.

«Akumulacija kapitala nužno povećava konkurenciju među unajmljivačima rada i otuda povisava njegovu cenu.» (Isto, str. 178.)

To zavisi od srazmere u kojoj rastu, s akumulacijom kapitala, njegovi različni sastavni delovi. Kapital može da akumulise, a tražnja rada apsolutno ili relativno da se smanjuje.

Pošto, prema Ricardovoj teoriji rente, s akumulacijom kapitala i porastom stanovništva profitna stopa ima tendenciju da pada, jer vrednost životnih sredstava raste, ili poljoprivreda postaje manje plodna, to akumulacija kapitala ima tendenciju da koči akumulaciju, i zakon o padanju profitne stope — jer u srazmeri u kojoj se industrija razvija, poljoprivreda postaje manje plodna —, lebdi kao zla kob nad buržoaskom proizvodnjom. Adam Smith, naprotiv, posmatra padanje profitne stope sa zadovoljstvom. Za njega je Holandija uzor. Ono prisiljava, sa izuzetkom najkrupnijih kapitalista, većinu kapitalista da svoj kapital primenjuju u industriji umesto da žive od kamate; ono je na taj način stimul proizvodnje. Kod Ricardovih učenika užas od te zlokobne tendencije dobija tragikomičan vid.

Mi ćemo ovde navesti mesta iz Ricarda koja se odnose na ovaj predmet.

Glava V »O najammini«.

«Na različnim stupnjevima društva akumulacija kapitala, ili sredstava za upotrebu rada, vrši se više ili manje brzo i mora u svima slučajevima zavisiti od proizvodne snage rada. Proizvodne snage rada su po pravilu onda najveće kada plodne zemlje ima u izobilju: u takvim periodima akumulacija se često vrši tako brzo da se radnici ne mogu tako brzo naći kao kapital.» (Isto, str. 92.) «Proračunato je da pod povoljnim uslovima stanovništvo može da se udvostruči za 25 godina; ali pod jednakim povoljnim uslovima, sav kapital neke zemlje može se udvostručiti za kraće vreme. U tom slučaju najamnina će za celo to vreme imati tendenciju da raste, jer bi tražnja rada rasla brže od ponude. U novim kolonijama u koje se uvoze veštine i znanje mnogo civilizovanijih zemalja, moguće je da kapital ima tendenciju da raste brže od stanovništva; a ako manjak u radnicima ne bi bio pokriven prilivom iz gušće naseljenih zemalja, onda bi ta tendencija mogla jako povisiti cenu rada. U meri u kojoj se te zemlje gušće naseljavaju pa se pristupa obrađivanju lošije zemlje, smanjuje se tendencija ka uvećavanju kapitala. Jer, suvišak proizvoda koji preostaje posle zadovoljavanja potreba postojećeg stanovništva, nužno mora biti srazmeran lakoći proizvodnje, to jest manjem broju u proizvodnji zaposlenih

lica. Zato, iako je verovatno da i u najpovoljnijim uslovima proizvodna snaga još uvek raste brže od stanovništva, ipak to neće dugo trajati. Jer, pošto je tlo ograničeno, a po kvalitetu različito, to će se sa svakim uvećanjem upotrebljenog kapitala stopa prinosa smanjivati, dok sposobnost stanovništva da se množi ostaje ista.* (Isto, str. 92/93.)

(Ovo poslednje je popovski pronalazak. Sposobnost stanovništva da se množi smanjuje se sa proizvodnom snagom rada.)

Ovde valja prvo zabeležiti da Ricardo dopušta da »akumulacija kapitala... mora u svima slučajevima zavisiti od proizvodne snage rada«, tako da je prius rad, a ne kapital.

Prema onome što Ricardo kaže moglo bi se zatim misliti da se u rano naseljenim industrijski razvijenim zemljama više ljudi bavi poljoprivredom nego u kolonijama, dok stvar stoji obrnuto. U srazmeri prema istom proizvodu ||730| Engleska, na primer, upotrebljava manje poljoprivrednih radnika nego bilo koja druga zemlja, bila ona nova ili stara. Doduše, veći deo nepoljoprivrednog stanovništva učestvuje posredno u poljoprivrednoj proizvodnji. Ali i onda u manjoj srazmeri od one koju čini neposredno poljoprivredno stanovništvo u manje razvijenim zemljama. Uzmimo čak da je u Engleskoj žito skuplje, troškovi proizvodnje veći, da se upotrebljava više kapitala, da u poljoprivrednu proizvodnju ulazi više prošlog, a manje živog rada. Ali reprodukcija tog kapitala staje usled već postojeće proizvodne osnovice manje rada, iako se njegova vrednost u proizvodu naknađuje.

Glava VI »O profitu«.

Prethodno, još nekoliko napomena. Višak vrednosti zavisi, kao što smo videli, ne samo od stope viška vrednosti nego i od broja istovremeno zaposlenih radnika, dakle od veličine promenljivog kapitala.

Akumulacija sa svoje strane nije određena — neposredno — stopom *viška vrednosti*, nego odnosom viška vrednosti prema ukupnoj sumi predujmljenog kapitala, to jest profitnom stopom, i ne toliko profitnom stopom koliko *bruto-iznosom profita*, koji je, kao što smo videli, za ukupan kapital društva identičan s bruto-iznosom viška vrednosti, no koji za pojedine grane može znatno odstupati od mase viška vrednosti koju je proizvela. Ako se akumulacija kapitala posmatra u celini, onda je profit ravan višku vrednosti a profitna stopa = $\frac{\text{višak vrednosti}}{\text{kapital}}$ ili, tačnije, višak vrednosti izračunat na svakih 100 jedinica kapitala.

Ako je profitna stopa (u procentima) data, onda bruto-iznos profita zavisi od veličine predujmljenog kapitala, stoga i akumulacija, ukoliko je određena profitom.

Ako je data suma kapitala, onda bruto iznos profita zavisi od visine profitne stope. Stoga mali kapital s visokom profitnom stopom može doneti veći bruto profit nego veći kapital s nižom profitnom stopom.

Uzmimo:

<i>Kapital</i>	<i>Profitna stopa %</i>	<i>Bruto-profit</i>
1		
100	10	10
$100 \times 2 = 200$	$10/2$ ili 5	10
$100 \times 3 = 300$	$10/3$ ili 5	15
$100 \times 1\frac{1}{2} = 150$	5	$7\frac{1}{2}$
2		
100	10	10
$2 \times 100 = 200$	$\frac{10}{2\frac{1}{2}} = 4$	8
$2\frac{1}{2} \times 100 = 250$	4	10
$3 \times 100 = 300$	4	12
3		
500	10	50
5000	1	50
3000	1	30
10 000	1	100

Ako su množilac kapitala i delilac profitne stope jednaki, to jest ako se veličina kapitala povećava u istoj srazmeri u kojoj pada profitna stopa, onda suma bruto-profita ostaje neizmenjena: 100 po 10 odsto daju 10, a 2×100 po $10/2$ ili 5 odsto daju takođe 10. To, dakle, drugim rečima znači: Ako profitna stopa pada u istoj srazmeri u kojoj kapital akumuliraše (raste), onda bruto-profit ostaje neizmenjen.

Ako profitna stopa raste brže nego kapital, onda suma bruto-profita pada, 500 po 10 odsto daju bruto-profit od 50. Ali šestostruka suma, 6×500 ili 3000, po $10/10$ odsto ili 1 odsto daju samo 30.

Najzad, ako kapital raste brže no što se smanjuje profitna stopa, onda bruto-profit raste, iako profitna stopa pada. Tako 100 po 10 odsto profita daju bruto-profit 10. Ali 300 (3×100) po 4 odsto (kad je dakle profitna stopa pala za $2\frac{1}{2}$) daje bruto-profit od 12.

A sad se vratimo Ricardovim postavkama.

Glava VI »O profitu«.

*Profit, dakle, ima prirodnu tendenciju da pada; jer, ukoliko društvo i bogatstvo više napreduju, utoliko se više rada mora utrošiti da se proizvedu veće količine hrane. Tu tendenciju, tu gravitaciju profita sprečavaju srećom s vremena na vreme usavršavanja mašinerije kojom se proizvode potrebna životna sredstva, kao i pronalasci agronomije koji omogućavaju da uštedimo jedan deo ranije potrebnog rada da ||731| stoga snizimo cenu radnikovim potrebnim životnim sredstvima. Poskupljenje potrebnih životnih sredstava i povišenje najamnine je, međutim, ograničeno; jer čim najamnina... 720£ bude ravna celom prihodu za-

kupca, akumulaciji mora doći kraj; jer nikakav kapital ne bi više mogao da donese profit, i nikakve tražnje za novim radom ne bi više moglo biti, pa bi stanovništvo, sledstveno, dostiglo svoju najvišu tačku. U stvari, mnogo pre toga trenutka, niska profitna stopa ukočila bi svaku akumulaciju, i gotovo sav proizvod zemlje bio bi, posle isplate radnika, svojina zemljoposjednika i primalaca desetka i poreza.* (Isto, str. 120/121.)

To je u Ricardovoj predstavi buržoaski »sumrak bogova«, strašni sud.

... Mnogo pre no što to stanje cena postane trajno, nestao bi svaki razlog za akumulaciju; jer, niko ne akumulise ako svoju akumulaciju ne može učiniti proizvodnom... otuda takvo stanje cene nikada ne može nastati. Zakupac i fabrikant ne mogu da žive bez profita isto tako kao ni radnik bez najamnine. Njihova žudnja za akumulisanjem smanjivaće se sa svakim smanjenjem profita i prestaće sasvim kada njihov profit bude toliko nizak da im neće pružati odgovarajuću naknadu za njihov trud i rizik kome se oni pri proizvodnoj upotrebi svoga kapitala neminovno izlažu. (Isto, str. 123.)

Još jednom moram da kažem da će profitna stopa padati mnogo brže... jer ako je vrednost proizvoda tolika kao što sam je ja u pretpostavljenim uslovima uzeo, tada će vrednost zakupčevog kapitala veoma porasti pošto se on sastoji iz mnogih takvih roba čija se vrednost povećala. Pre no što bi žito moglo skočiti od 4£ na 12£, razmenska vrednost njegovog kapitala bi se verovatno udvostručila, te bi vredela 6000£ umesto 3000£. Ako bi njegov profit tada iznosio 180£, ili 6 odsto njegovog prvobitnog kapitala, sada profitna stopa ne bi u stvari iznosila više od 3 odsto, jer 6000£ po 3 odsto daju 180£; i samo pod tim uslovima mogao bi neki novi zakupac sa 6000£ u džepu da stupi u zakupачki posao. (Isto, str. 124.)

*Mogli bismo takode očekivati da će ukupna suma profita rasti iako se stopa profita na kapital smanjuje usled akumulacije kapitala u poljoprivredi i dizanja najamnine. Ako, dakle, uzmemo da pri ponovljenoj akumulaciji od 100 000£ profitna stopa pada od 20 na 19, na 18, na 17, odsto, to jest da stalno pada, onda bismo mogli očekivati da ukupna suma profita koju trpaju u džep ti uzastopni vlasnici kapitala stalno raste: da je ona veća kad kapital iznosi 200 000£ nego kad iznosi 100 000£; još veća je kad je kapital narastao na 300 000£, da se ona, dakle, uvećava sa svakim uvećanjem kapitala, iako profitna stopa pada. No ta progresija važi samo za izvesno vreme: Tako je 19 odsto od 200 000£ više nego 20 odsto od 100 000£, a 18 odsto od 300 000£ više nego 19 odsto od 200 000£. Ako je akumulisana velika masa kapitala i profitna stopa pala, onda će svaka dalja akumulacija smanjivati sumu profita. Uzmimo da akumulacija iznosi 1 000 000£, a profitna stopa 7 odsto, tada će ukupna profitna masa sačinjavati 70 000£. Ako se pak tome milionu doda 100 000£, a profitna stopa padne na 6 odsto, tada će vlasnici kapitala dobiti samo još 66 000£, ili 4000£ manje, mada je ukupna masa kapitala porasla od 1 000 000£ na 1 100 000£.

Medutim, sve dotle dok kapital uopšte donosi neki profit, nena akumulacije kapitala koja ne daje ne samo uvećani proizvod nego i uvećanu vrednost. Upotrebom 100 000£ dodatnog kapitala nijedan deo ranijeg kapitala neće postati manje proizvodan. Proizvod tla i rada zemlje mora rasti i njegova vrednost će se uvećavati

ne samo za iznos vrednosti količine proizvoda dodate ranijem proizvodu, nego i za iznos nove vrednosti, koja se dodaje celokupnom proizvodu zemlje usled sve veće teškoće da se proizvede njegov poslednji deo. Ali ako se akumulacija kapitala jako uveća, onda će uprkos tom povišenju vrednosti ova biti tako raspodeljena da manji deo nego ranije odlazi na profit, dok će se deo koji odlazi na rentu i najamninu uvećati.« (Isto, str. 124 - 126.)

»Mada je proizvedena veća vrednost, ipak će veći deo onog što preostane od te vrednosti posle isplate rente potrošiti proizvođači, i jedino to određuje profit. Dok tlo daje bogat prinos, najamnina može prolazno da raste, i proizvođači mogu trošiti više od njihovog uobičajenog udela. No podstrek koji se time daje množenju stanovništva, *ubrzo će ograničiti radnike na njihovu uobičajenu potrošnju*. Ali ako se pristupi obradi siromašnijeg tla, ili ako se više kapitala i rada utroši na starom tlu s manjim prinosom, onda posledica toga mora biti trajna.« (Isto, str. 127.)

[[732] »Posledice akumulacije biće, dakle, u različnim zemljama različite i zavisice uglavnom od plodnosti tla. Ma koliko neka zemlja bila prostrana, ako je njeno tlo siromašno, a uvoz namirnica zabranjen, i najmanju akumulaciju kapitala pratiće veće smanjenje profitne stope i nagli porast zemljišne rente; naprotiv, jedna mala ali plodna zemlja, naročito ako dopušta slobodan uvoz namirnica, može akumulirati veliku masu kapitala bez nekog osetnog smanjenja profitne stope ili nekog znatnijeg uvećanja zemljišne rente.« (Isto, str. 128/129.)

I porezi mogu (gl. XII »*Porezi na zemlju*«) dovesti do toga da »ne preostane dovoljno viška proizvoda da podstiče nastojanje onih koji svojim uštedama obično uvećavaju kapital u državi.« (Isto, str. 206.)

»Samo je jedan slučaj moguć« (gl. XXI »*Dejstvo akumulacije na profit i kamate*«) »a i taj samo prolazno, kad akumulacija kapitala pri niskim cenama potrebnih namirnica može biti povezana s padom profita. To biva onda kada *fond za izdržavanje rada raste mnogo brže od stanovništva*. Tada će najamnina biti visoka, a profit nizak. Ako bi se svaki čovek odrekao luksuznih predmeta i mislio samo na akumulaciju, onda bi se mogla proizvesti masa životnih sredstava koja ne bi mogla neposredno naći potrošača. Nema sumnje da bi to moglo imati za posledicu opštu preobilnost tih nekoliko roba i da stoga ne bi bilo tražnje za dodatnom količinom takve robe, niti bi upotreba više kapitala donela profit. Ako bi ljudi prestali da troše, oni bi prestali i da proizvode.« (Isto, str. 343.)

Toliko Ricardo o akumulaciji i zakonu padanja profitne stope

[GLAVA OSAMNAESTA]

Razno u Ricarda. Kraj Ricarda (John Barton)

[A.] Bruto-dohodak i neto-dohodak

Neto-dohodak, nasuprot bruto-dohotku (koji je ravan ukupnom proizvodu ili vrednosti ukupnog proizvoda) je onaj oblik kojim fiziokrati prvobitno izražavaju višak vrednosti. Oni smatraju da je njegov jedini oblik zemljišna renta, pošto industrijski profit shvataju samo kao neku vrstu najamnine; s njima će se saglasiti kasniji ekonomisti koji će profit pobrkati s platom za nadzor nad radom.

Neto-dohodak je u stvari višak proizvoda (ili njegove vrednosti) nad onim njegovim delom kojim naknazuje predujmljeni kapital, kako postojani tako i promenljivi kapital. On se, dakle, sastoji prosto iz profita i rente, a poslednja je i sama od profita odvojeni deo koji dopada klasi koja se razlikuje od kapitalista.

Neposredna svrha kapitalističke proizvodnje nije proizvodnja robe, nego proizvodnja viška vrednosti ili profita (u njegovom razvijenom obliku), ne proizvod, nego višak proizvoda. Sam rad je sa tog gledišta proizvođan samo utoliko ukoliko stvara profit ili višak proizvoda za kapital. Ukoliko radnik to ne stvara, njegov rad je neproizvođan. Masa primenjenog proizvodnog rada interesantna je za kapital samo utoliko ukoliko posredstvom nje — ili u srazmeri prema njoj — raste masa viška rada. Samo utoliko je potrebno ono što smo mi nazvali potrebnim radnim vremenom. Ukoliko rad to ne postiže, on je izlišan i ima se obustaviti.

Stalna je svrha kapitalističke proizvodnje da s minimumom predujmljenog kapitala proizvede maksimum viška vrednosti ili viška proizvoda; i ukoliko se taj rezultat ne postiže preteranim radom radnika, tendencija je kapitala da dati proizvod proizvede sa što manjim utroškom — economy of power and expense¹ — dakle, ekonomska ten-

¹ ekonomisanje radnom snagom i troškovima

dencija kapitala, koja uči čovečanstvo da ekonomiče svojim snagama i da proizvodni cilj postiže najmanjim utroškom sredstava.

Sami radnici se u tom shvatanju javljaju kao ono što u kapitalističkoj proizvodnji jesu — kao puka sredstva za proizvodnju — ne kao svrha po sebi i ne kao svrha proizvodnje.

Neto-dohodak nije određen vrednošću ukupnog proizvoda, nego viškom vrednosti ukupnog proizvoda nad vrednošću predujmljenog kapitala, ili veličinom viška proizvoda u odnosu prema ukupnom proizvodu. Ako taj višak raste, ||733| onda je svrha kapitalističke proizvodnje postignuta, iako se vrednost proizvoda ili s vrednošću i ukupna količina proizvoda smanjuje.

Ricardo je tu tendenciju izrekao dosledno i bez ikakvih obzira. Otuda tolika povika na nj od strane filantropskih čifita.

Pri razmatranju neto-dohotka Ricardo, opet, greši što ukupni proizvod svodi na dohodak — na najamninu, profit i rentu —, a apstrahuje postojani kapital koji se ima naknaditi. No na to se ovde nećemo osvrtni.

Glava XXXII »Shvatanja gospodina Malthusa o renti«.

•Važno je tačno razlikovati bruto-dohodak od neto-dohotka, jer se svi prezi moraju plaćati iz neto-dohotka društva. Uzmimo da sva roba u zemlji, sve žito, svi sirovi proizvodi, sve manufakturne robe itd. koji se u toku jedne godine mogu izneti na tržište vrede ukupno 20 miliona, da bi rad određenog broja ljudi bio potreban da proizvede tu vrednost i da bi potrebna životna sredstva tih ljudi iziskivala vrednost od 10 miliona. Ja bih tada rekao da bruto-dohodak takvog društva iznosi 20 miliona, a njegov neto-dohodak 10 miliona. Iz ove pretpostavke ne izlazi da radnici moraju dobiti samo 10 miliona za svoj rad; oni mogu dobiti 12, 14 ili 15 miliona, i u tom slučaju primali bi 2, 4, ili 5 miliona iz neto-dohotka. Ostatak bi se delio između zemljoposjednika i kapitalista; ali neto-dohodak ne bi prekoračivao 10 miliona. Uzmimo da takvo društvo plaća 2 miliona poreza; tada bi se njegov neto-dohodak snizio na 8 miliona. (Isto, str. 512/513.)

[A u XXVI glavi Ricardo kaže:]

•Od kakve bi koristi bilo po neku zemlju zapošljavanje velikog broja proizvodnih radnika ako bi njena neto renta i njeni profitti, uzeti ukupno, ostali isti, bilo da se upotrebila ta količina rada ili neka manja? *Ukupni proizvod tla i rada svake zemlje deli se na tri dela: od ovih se jedan deo daje za najamninu, drugi za profit, a treći za rentu.*•

<Ovo je pogrešno, pošto se tu zaboravlja na deo koji služi tome da se naknadi kapital (izuzev najamninu) koji se upotrebljava u proizvodnji.>

•Samo od ova dva poslednja dela može se nešto odbiti za poreze ili uštede. *Prvi deo sačinjava uvek, ako je umeren, potrebne troškove proizvodnje.*•

◁Ricardo sam kaže ovim povodom u napomeni na strani 416:

•To je možda preterano, jer radniku redovno pod vidom najamnine dopada više od apsolutno potrebnih troškova proizvodnje. U tom slučaju radnik dobija deo neto-dohotka zemlje, i može da ga uštedi ili izda, ili može njime da doprine odbrani zemlje.»

•Za pojedinca s kapitalom od 20 000£, čiji profit iznosi godišnje 2000£, bilo bi sasvim svejedno da li njegov kapital zapošljava 100 ili 1000 radnika, da li se proizvedena roba proda za 10 000£ ili za 20 000£, samo ako njegovi profiti ne padnu ispod 2000£. *Zar stvarni interes nacije nije isto takav? Ako pretpostavimo da njen stvarni čisti dohodak, njena rentu i njeni profiti ostanu isti, onda je bez ikakvog značaja da li se nacija sastoji iz 10 ili 12 miliona stanovnika.* Njena sposobnost da izdržava flote i vojske i sve vrste neproizvodnog rada mora biti srazmerna njenom neto, a ne njenom bruto-dohotku. Ako bi 5 miliona ljudi mogli proizvesti hranu i odelo za 10 miliona, onda bi hrana i odelo za 5 miliona sačinjavali neto-dohodak. Da li bi bilo od neke koristi po zemlju ako bi za proizvodjenje istog neto-dohotka bilo potrebno 7 miliona ljudi, to jest ako bi 7 miliona ljudi bilo potrebno da se proizvede hrana i odelo za 12 miliona? Neto-dohodak sastojao bi se iz hrane i odeća za 5 miliona kao i ranije. Upotreba većeg broja ljudi ne bi nam dala mogućnost da povećamo svoju vojsku ili flotu ni za jednog čoveka niti da platimo više poreza i za jednu gvineju. (Isto, str. 416/417.)

Radi boljeg razumevanja Ricardovog mišljenja valja ovome dodati još sledeća mesta:

•Od relativno niske cene žita vazda se ima ta korist što raspodela datog proizvoda može brže uvećati *fond za izdržavanje rada*, pošto pod vidom profita veći deo dopada proizvodnoj klasi, a pod vidom rente manji deo *neproizvodnoj klasi*. (Isto, str. 317.)

Proizvodna klasa je ovde samo klasa industrijskih kapitalista.

•Renta je tvorevina vrednosti . . . a ne bogatstva. Ako cena žitu, usled teškoće da se proizvede određena količina žita, skoči od 4 na 5£ po kvarteru, onda će 1 milion kvartera vredeti 5 miliona funti umesto 4 miliona . . . Celokupno društvo posedovaće veću vrednost i u tom smislu je renta tvorevina vrednosti. Ali ta vrednost je utoliko nominalna što ona ništa ne dodaje bogatstvu, to jest sredstvima koja su društvu potrebna za njegovo izdržavanje, za udobnosti i užitak. Mi bismo imali tačno istu količinu robe i ne više, i isti milion kvartera žita kao i ranije; ali je posledica toga što kvarter staje 5£ umesto 4£ ta *da se deo vrednosti žita i robe prenosi sa njihovih ranijih posednika na zemljoposednike*. Renta je, dakle, tvorevina vrednosti, a ne tvorevina bogatstva; *izvorima zemlje ona ne dodaje ništa.* (Isto, str. 485/486.)

||734| Uzmimo da zahvaljujući uvozu stranog žita cena žitu padne tako da se renta smanji za 1 milion. Ricardo kaže da će se novčani dohodak kapitalista usled toga povećati, pa zatim nastavlja:

•Ali moglo bi se reći da se dohodak kapitaliste neće povećati; da će se od rente zemljoposednika odbijeni milion isplatiti u povećanoj najamnini radnicima.

Neka bude tako . . . položaj društva se popravlja i ono će biti u stanju da iste novčane terete snosi s većom lakoćom nego ranije; to samo dokazuje da se usled nove raspodele najviše poboljšao položaj druge klase, *i to daleko najvažnije klase u društvu*, što je još poželjnije. Sve što oni dobijaju preko 9 miliona *sačinjava deo neto-dohotka zemlje*, i on se ne može utrošiti a da se njen dohodak, njena sreća i moć ne uvećaju. Možete, dakle, podeliti dohodak kako vam volja. Možete jednoj klasi dati nešto više, a drugoj nešto manje, vi ga time ipak nećete smanjiti. Ista količina rada proizvođače veću masu robe, iako će se iznos novčane bruto-vrednosti takve robe smanjiti; ali novčani neto-dohodak zemlje, fond iz koga se plaćaju porezi i pribavljaju užici, biće tada daleko izdašniji nego ranije za izdržavanje datog stanovništva, za to da mu pruži užitke i sredstva luksuza i da snosi izvestan poreski teret.« (Isto, str. 515/516.)

[B.] Mašinerija [Ricardo i Barton o uticaju mašina na položaj radničke klase]

[I. Ricardova shvatanja]

[a] *Prvobitna Ricardova naslućivanja o tome da će mašine istisnuti deo radnika*

Glava I (Odeljak V) »O vrednosti«.

•Uzmimo . . . neku mašinu koja se u nekoj posebnoj grani proizvodnje može upotrebiti za obavljanje jednogodišnjeg rada stotine ljudi, a čiji je životni vek samo od godine dana. Uzmimo, dalje, da mašina staje 5000 £, a najamnina plaćena godišnje stotini radnika 5000 £. Očigledno je da će fabrikantu biti sasvim svejedno da li će kupiti mašinu ili uposliti radnike. Ali uzmimo da [vrednost] rada raste i da godišnja najamnina stotine ljudi iznosi 5500 £; jasno je da se fabrikant tad neće dalje kolebati; u njegovom interesu će biti da kupi mašinu da bi ona obavila njegov posao za 5000 £. Ali neće li se povisiti i cena mašine i vredeti 5500 £ usled porasta [vrednosti] rada? Njena bi se cena povisila ako se u *njenoj gradnji ne bi upotrebljavao kapital i ne bi plaćao profit njenom proizvođaču*. Ako bi, na primer, mašina bila proizvod rada stotine ljudi, koji godinu dana na njoj rade, uz godišnju najamninu od 50 £ za svakog, i ako bi njena cena stoga iznosila 5000 £, onda bi ona pri porastu najamnine na 55 £ iznosila 5500 £; ali to ne može da bude slučaj; na njoj mora biti zaposleno manje od stotine ljudi inače se ne bi mogla prodati za 5000 £, jer od tih 5000 £ mora se platiti profit kapitala koji je radnike upošljavao. Uzmimo, dakle, da je bilo zaposleno samo 85 radnika, po 50 £ svaki, dakle godišnje ukupno za 4250 £, i da višak od 750 £ koji je postignut prodajom mašine preko najamnine predujmljenim radnicima, sačinjava profit kapitala graditelja mašina. Ako se najamnina poveća za 10 odsto, on će biti prinuđen da upotrebi *dodatni kapital* od 425 £, i on će stoga utrošiti ukupno 4675 £ umesto 4250 £,

od toga kapitala on dobija samo 325 £ profita ako i dalje prodaje mašinu za 5000 £. Ali u takvom položaju nalaze se i svi drugi fabrikanti i kapitalisti; porast najamnina pogada ih sve podjednako. Ako bi stoga proizvođač mašine povišio njenu cenu usled povišenja najamnine, onda bi se više od obične količine kapitala stalo primenjivati u gradnji takvih mašina dok njihova cena ne bi donosila samo opštu profitnu stopu. Vidimo, dakle, da se cena mašine usled povišenja najamnine ne bi povišila.

Ali fabrikant koji, pri opštem porastu najamnina, može da uvede mašinu koja ne povišava troškove proizvodnje njegove robe, uživao bi posebne koristi ako bi i dalje za svoju robu mogao zahtevati istu cenu; no on bi, kao što smo već videli, bio prinuđen da snizi cenu svojoj robi, ili bi kapital njegovoj grani proizvodnje sve dotle priticao dok se njegov profit ne bi spustio na opšti nivo. U tome *dakle leži blagodat mašine za opštost. Ti nemi pomagači uvek su proizvod mnogo manje količine rada od one koju oni potiskuju čak i onda ako su novčane vrednosti iste.* (Isto, str. 38 - 40.)

Ovo je sasvim tačno. U isto vreme i odgovor onima koji veruju da se radnici koje je mašina potisnula mogu zaposliti u samoj mašingradnji, što predstavlja shvatanje koje uostalom pripada epohi kada je mehanička radionica još potpuno počivala na podeli rada, i kada se još nisu upotrebljavale mašine za proizvodnju mašina.

Uzmimo da je godišnja najamnina jednog čoveka 50 £, tada je najamnina 100 ljudi 5000 £. Ako tih 100 ljudi zameni neka mašina koja takođe staje 5000 £, onda ta mašina mora biti proizvod rada manjeg broja od 100 ljudi. Jer, osim plaćenog rada ona sadrži i neplaćeni rad, koji baš i sačinjava profit fabrikanta mašina. Ako bi ona bila proizvod samo 100 ljudi, onda bi ona sadržavala samo plaćeni rad. Ako bi profitna stopa bila 10 odsto, onda bi od 5000 £ približno 4545 £ predstavljalo predujmljeni kapital a 455 profit. Pri najamnini od 50 £ po čoveku, 4545 £ predstavljaju samo $90\frac{9}{10}$ ljudi.

||735| Ali kapital od 4545 £ ne predstavlja nipošto samo promenljivi kapital (neposredno za najmnine izdati kapital). On predstavlja i rabaćenje stalnog kapitala koji je upotrebio fabrikant mašina i sirovinu. Mašina koja staje 5000 £ i koja zamenjuje 100 ljudi čija najamnina — 5000 £, predstavlja, dakle, proizvod mnogo manjeg broja ljudi od 90. I mašina se može korisno upotrebiti (bar onaj njen deo koji ulazi godišnje s kamatama u proizvod, to jest u njegovu vrednost) samo onda ako je ona proizvod mnogo manje ljudi (godišnje) nego što ona zamenjuje.

Svako povišenje najamnine uvećava promenljivi kapital koji se mora predujmiti, iako *vrednost proizvoda* — ukoliko je ta vrednost ravna promenljivom kapitalu plus višak rada — ostaje ista (pošto ostaje *isti* broj radnika koje promenljivi kapital stavlja u pokret).

(b) *Ricardo o uticaju usavršavanja u proizvodnji na vrednost robe.*
Pogrešna teza o oslobađanju fonda najamnina za otpuštene radnike]

Glava XX »Vrednost i bogatstvo, njihova različita svojstva«.

Prirodne snage ništa ne doprinose vrednosti robe, obrnuto (one je smanjuju). Ali time one uvećavaju *višak vrednosti*, koji jedino interesuje kapitalistu.

»U suprotnosti sa shvatanjem Adama Smitha g. Say govori u četvrtoj glavi o vrednosti koju robi daju *prirodne snage*, kao sunce, vetar, atmosferski pritisak itd., koje ponekad zamenjuju rad čoveka, a ponekad mu pomažu pri proizvodnji. Ali te prirodne snage, mada jako povećavaju *upotrebnu vrednost*, ne domeću robi nikakvu razmensku vrednost o kojoj govori g. Say. Ako pomoću mašina ili *prirodnih nauka* prisilimo prirodne snage da vrše rad koji je ranije obavljao čovek, onda razmenska vrednost proizvoda pada srazmerno tome radu.« (Isto, str. 335/336.)

Mašina staje [rada]. Prirodne snage kao takve ne staju ništa. One, prema tome, ne mogu da domeću proizvodu nikakvu vrednost, već je, naprotiv smanjuju, ukoliko zamenjuju kapital ili rad, neposredni ili akumulisani rad. Ukoliko prirodne nauke uče kako da se bez pomoći mašina ili pak pomoću iste mašine kao i ranije (možda i jeftinije, kao kod parnog kotla, kod mnogih hemijskih procesa itd.) ljudski rad zameni prirodnim silama — one kapitalistu (pa ni društvo) ne staju ništa i apsolutno pojeftinjuju robe.

•Posle više citiranog mesta Ricardo nastavlja:

»Ako 10 ljudi okreće mlin za žito, pa se otkrije da se rad tih 10 ljudi može zameniti dejstvom vode ili vetra, onda će vrednost brašna, koje je delom proizvod mlinskog rada, odmah pasti u srazmeri sa ušteđenim radom, a društvo će biti bogatije za onu robu koju bi mogao proizvesti rad tih 10 ljudi, jer fond određen za njihovo izdržavanje nije niukoliko smanjen.« (Isto, str. 336.)

Društvo bi pre svega bilo bogatije zbog snižene cene brašna. Ono bi trošilo više brašna, ili bi novac određen za brašno izdalo za neku drugu robu koja već postoji ili se izrađuje, jer se oslobodio nov fond potrošnje.

O tome delu dohotka koji je ranije izdavan za brašno i koji se sad usled snižene cene brašna oslobađa za neku drugu upotrebu, može se reći da je celom ekonomijom društva bio »određen« za jednu određenu stvar, i da je sada toga »određenja« osloboden. To je isto kao da je akumulisan nov kapital. I na taj način upotreba mašinerije i prirodnih snaga oslobađa kapital i stvara mogućnost da se podmire ranije »latentne potrebe«.

Naprotiv, pogrešno je govoriti o »fondu koji je određen za izdržavanje« onih 10 ljudi koji su usled novog pronalaska bačeni na ulicu. Prvi fond, naime, koji se pronalaskom ušteđuje ili stvara jeste onaj deo dohotka koji je društvo ranije plaćalo za brašno i koji ono sad

ušteđuje usled snižene cene brašna. Ali drugi fond koji se ušteđuje jeste onaj koji je mlinar ranije plaćao za tih 10 ljudi koji su sada oslobođeni. Taj »fond« u stvari nije, kako Ricardo kaže, ni u kom slučaju smanjen pronalaskom i oslobođenjem 10 ljudi. No taj fond nema apsolutno nikakve prirodne veze s tom desetericom ljudi. Oni mogu postati pauperi, umreti od gladi itd. Pouzdano je samo to da 10 ljudi nove generacije koji treba da zauzmu mesto ovih 10 ljudi, da bi okretali mlin, moraju sada biti apsorbovani u nekom drugom zanimanju i da se tako relativno stanovništvo umnožilo, (nezavisno od prosečnog množenja stanovništva), budući da se mlin sada okreće, a tih 10 ljudi koji bi ga inače morali okretati upotrebljavaju se za proizvodnju neke druge robe. Pronalazak mašina i upotreba prirodnih snaga oslobađa na taj način kapital i ljude (radnike) i zajedno sa oslobođenim kapitalom stvara slobodne ruke (free hands, kako kaže Stuart), bilo [736] da se stvaraju nove oblasti proizvodnje, ili da se stare proširuju i proizvode u većem razmeru.

Mlinar će sa svojim oslobođenim kapitalom graditi nove mlinove ili će svoj kapital pozajmiti, ako ga sam ne može utrošiti kao kapitalista.

U svakom slučaju, tu nema nikakvog fonda »određenog« za onih deset oslobođenih ljudi. Mi ćemo se još vratiti na tu apsurdnu pretpostavku: Naime, ako uvođenje mašinerije (ili prirodnih snaga) ne smanjuje (kao delimično u poljoprivredi kad konji zamene ljude ili stočarstvo gajenje žita) masu životnih sredstava koja se mogu izdati za najamninu, da se onda tako oslobođeni fond nužno mora izdati kao promenljivi kapital (kao da se životna sredstva ne bi mogla izvesti ili ih ne bi mogli potrošiti neproizvodni radnici, ili se najamnina u nekim oblastima ne bi mogla povećati itd.), i da bi se čak morao utrošiti za »oslobođene« radnike. Mašinerija stalno stvara relativnu prenaseljenost, rezervnu armiju radnika, što jako povećava moć kapitala.

U napomeni na strani 335. Ricardo kaže još protiv Saya:

«... Adam Smith, koji je definisao bogatstvo kao izobilje sredstava potrebnih za održavanje života, za udobnost i uživanje ljudi, svakako bi se saglasio s time da *mašine i prirodne snage* mogu u visokoj meri povećati bogatstvo zemlje: ali on se ne bi nikada saglasio s time da one *išta dodaju vrednosti tog bogatstva.*» (Isto, str. 335, napomena.)

Prirodne snage stvarno ne dodaju ništa *vrednosti*, ukoliko ne zatiču takve odnose u kojima daju prilike za stvaranje zemljišne *rente*. Ali mašine vazda dodaju postojećoj vrednosti *svoju sopstvenu vrednost*, i ukoliko njihova prisutnost 1. olakšava dalje pretvaranje optičajnog kapitala u stalni kapital i dopušta da se ono ostvaruje u sve većem razmeru, one uvećavaju ne samo bogatstvo nego i *vrednost* koju prošli rad dodaje proizvodu godišnjeg rada; 2. omogućavajući apsolutni porast stanovništva, a s njime i porast mase godišnjeg rada, one i na ovaj drugi način uvećavaju vrednost godišnjeg proizvoda. [736]

[c] *Naučna nepristrasnost i istinoljubivost Ricarda,*
koji je revidirao svoje shvatanje o pitanjima mašina.
Ranije pogrešne pretpostavke, koje su kod Ricarda sačuvane
u njegovom novom postavljanju pitanja]

[[736] Glava XXX »O mašineriji«.

Ovaj odeljak, koji je Ricardo dodao trećem izdanju svoga dela, svedoči o njegovom *bonne foi*¹ kojim se on tako bitno razlikuje od vulgarnih ekonomista.

«Utoliko je više moja dužnost da izložim svoja shvatanja o tom pitanju» (naime o »uticaju mašina na interese raznih klasa društva«) »što su ona pri daljem razmišljanju pretrpela značajne promene; iako se ne bih mogao setiti da sam o mašinama ikada objavio nešto što bih morao da povučem, ipak sam na drugi način« (kao parlamentarac)⁽¹⁰⁹⁾, »podupirao doktrine koje sada smatram za pogrešne. Stoga se osećam obaveznim da svoja današnja shvatanja sa mojim razlozima koje mogu navesti podvrgnem ispitivanju.« (Isto, str. 466.)

»Kad sam svoju pažnju prvi put obratio na pitanja političke ekonomije, bio sam mišljenja da je takvo uvođenje mašina u neku granu proizvodnje, koje treba da uštedi rad, od opšte koristi i da je samo utoliko štetno ukoliko je u većini slučajeva skopčano sa prenošenjem kapitala i rada iz jedne delatnosti u drugu.«

«Ta šteta je dosta velika za radnike, ukoliko je ona, kao u savremenoj proizvodnji stalna.»

»Izgledalo mi je da će zemljovlasnici, ako bi njihove novčane rente ostale iste, izvući korist iz sniženja cena nekim robama na koje troše svoje rente, iz sniženja cena koje neminovno proizlazi iz upotrebe mašina. Kapitalista će, mislio sam, imati na kraju krajeva jednaku korist. Onaj koji je mašinu pronašao ili koji ju je prvi korisno primenio, izvlačio bi iz toga naročitu korist, jer bi neko vreme ostvario velike profite. Ali u meri u kojoj bi se mašina počela opštije upotrebljavati, cene robama koje je proizvela mašina morale bi, usled konkurencije, pasti na njihove troškove proizvodnje. Kapitalista bi tada primao isti novčani profit kao i ranije, i u opštoj koristi imao [[737] bi udela samo kao potrošač, ukoliko bi bio u stanju da posredstvom istog novčanog dohotka raspolaže većom sumom komfora i užitaka. *Klasa radnika*, mislio sam, *imala bi takode koristi od upotrebe mašine*, jer bi sad istom novčanom najamninom mogla da kupi više robe; i mislio sam da *neće doći do smanjenja najamnine*, jer bi kapitalista imao sredstava da traži i upotrebljava istu količinu rada kao i ranije, iako bi mogao biti prinuđen da ih upotrebi u proizvodnji neke nove, ili u svakom slučaju neke druge robe. Ako bi se savršenijom mašinerijom mogla istom količinom rada da učeterostruči količina čarapa dok bi se stalna tražnja čarapa samo udvostručila, onda bi se u pletionici čarapa moralo otpustiti nekoliko radnika; ali *pošto bi kapital koji ih je zapošljavao još uvek postojao*, i *pošto bi njegovi sopstvenici bili zainteresovani za to da ga*

¹ poštenju

proizvodno upotrebe, to mi je izgledalo da će ga oni upotrebiti za proizvodnju neke druge za društvo korisne robe, koja će se u svakom slučaju tražiti . . . Pošto sam, dakle, očekivao da će *tražnja rada* biti ista kao i ranije i da najamnina neće biti niža, to sam mislio da će radnička klasa, isto tako kao i druge klase, imati koristi od opšte jeftinoće robe, do koje je došlo usled upotrebe mašina.

To su bila moja shvatanja i ja ih nisam promenio ukoliko je reč o zemljovlasniku i kapitalisti; ali ja sam se uverio da *zamenjivanje ljudskog rada mašinama često nanosi veliku štetu radničkoj klasi.*» (Isto, str. 466 do 468.)

Pre svega Ricardo polazi od pogrešne pretpostavke da se mašinerija uvek uvodi u oblasti proizvodnje gde već postoji kapitalistički način proizvodnje. Ali mehanički razboj prvobitno zamenjuje ručnog tkača, jenny¹ — ručnog prelca, kosilice, vršalice, sejalice možda zamenjuju seljaka itd. Tu se ne oslobada samo radnik, već i njegovo oruđe za proizvodnju prestaje biti kapital (u Ricardovom smislu). To celo i potpuno obezvređenje starog kapitala nastaje i onda kada mašinerija revolucioniše dosadašnju manufakturu zasnovanu samo na podeli rada. Tu je ludo reći da »stari kapital« i dalje predstavlja istu tražnju rada kao i ranije.

»Kapital« koji su upotrebljavali ručni tkač, ručni prelac itd. prestao je da »postoji«.

Ali radi uprošćenja istraživanja pretpostavimo da je mašinerija uvedena (ovde, naravno, nije reč o upotrebi mašinerije u *novim* granama proizvodnje) samo u oblastima gde već vlada kapitalistička proizvodnja (manufaktura) ili i u samu radionicu koja je već osnovana na mašineriji, tako da se njen automatski karakter povišava ili uvodi poboljšana mašinerija, koja omogućava da se jedan deo do sada zaposlenih radnika otpusti ili da se zapošljava ista masa radnika kao i ranije, ali tako da ona daje veći proizvod. Poslednje je, naravno, najpovoljniji slučaj.

Radi smanjenja konfuzije valja razlikovati dve stvari: 1. fond kapitaliste koji upotrebljava mašine i otpušta radnike; 2. fond društva, potrošača robe toga kapitaliste.

Ad 1. Što se tiče kapitaliste koji uvodi mašineriju, pogrešno je i apsurdno reći da on može da izda za najamninu istu masu kapitala kao i ranije. (I ako uzajmi, jednako je pogrešno, ne za njega, već za društvo.) On pretvara jedan deo svoga kapitala u mašineriju i ostali stalni kapital, a drugi deo u pomoćni materijal, koji mu ranije nije bio potreban, i jedan veći deo u sirovine, ako pretpostavimo da on sa smanjenim brojem radnika proizvodi više robe, da mu je, dakle, potrebno i više sirovina. Srazmera promenljivog kapitala, to jest kapitala utrošenog na najamninu, prema postojanom kapitalu smanjila se u njegovoj poslovnoj grani. I ta će smanjena srazmera ostati (štaviše, relativno smanjenje promenljivog kapitala prema postojanom kapitalu

¹ mašina predilica

još će se *povećati* usled toga što se sa akumulacijom kapitala razvija proizvodna snaga rada) čak i onda ako se njegov posao, na novom stepenu proizvodnje, tako proširi da on može ponovo uposliti celokupan broj otpuštenih radnika ili čak može uposliti više radnika nego ranije. <Tražnja rada će u njegovom poslu rasti sa akumulacijom kapitala, ali u mnogo manjoj meri nego što njegov kapital akumulira, i njegov kapital neće apsolutno nikada više biti izvor iste tražnje rada kao ranije. No neposredni rezultat je taj da se jedan deo radnika izbacuje na ulicu.>

Ali, reći će se, posredno će tražnja radnika ostati ista. Jer, tražnja radnika za mašinogradnju će rasti. Ali Ricardo je već sam rekao da mašinerija nikada ne staje toliko koliko rada zamenjuje. Mogućno je da će se radni dan u mehaničkim radionicama za neko vreme produžiti ||738| i da se u prvi mah nijedan čovek više ne može u njima zaposliti. Sirovina — pamuk, na primer — može dolaziti iz Amerike ili Kine, i engleskim radnicima izbačenim sa posla sasvim je svejedno da li tražnja crnaca ili kulija raste. Ali ako čak pretpostavimo da se sirovina proizvodi u zemlji, onda će se više žena i dece uposliti u ratarstvu, više konja itd., možda će se proizvoditi više toga proizvoda a manje nekog drugog. Ali nema nikakve tražnje otpuštenih radnika, pošto se i tu, u poljoprivredi, vrši isti proces koji stvara stalnu relativnu prenaseljenost.

Već na prvi pogled nije verovatno da će uvođenje mašinerije pri prvom plasmanu osloboditi kapital na strani fabrikanta. Ono znači za njegov kapital samo drugi plasman, čiji je neposredni rezultat, prema samoj pretpostavci, otpuštanje radnika i pretvaranje jednog dela promenljivog kapitala u postojani kapital.

Ad 2. Na strani publike se pre svega oslobađa *dohodak* usled pojeftinjenja robe proizvedene mašinom; *kapital* se oslobađa — neposredno — samo ukoliko fabrikovani artikal ulazi u postojani kapital u svojstvu elementa proizvodnje. <Ako ulazi u prosečnu potrošnju radnika, onda bi to, prema samom Ricardu, povuklo za sobom snižavanje *realne najamnine*⁽¹¹⁰⁾ i u drugim industrijskim granama.> Jedan deo oslobođenog dohotka utrošiće se u istom artiklu, bilo da ga njegovo pojeftinjenje čini pristupačnim novim klasama potrošača (uostalom, u tom slučaju neće se oslobođeni dohodak utrošiti na taj artikal), bilo da stari potrošači potroše više od pojeftinjenog artikla, na primer, četiri para pamučnih čarapa umesto jednog para. Drugi deo tako oslobođenog dohotka može služiti proširivanju grane proizvodnje u koju je mašinerija uvedena, ili pak stvaranju nove grane proizvodnje u kojoj se proizvodi neka druga roba, ili proširivanju grane proizvodnje koja je ranije postojala. Ma kako bio upotrebljen, na taj način oslobođeni i ponovo u kapital pretvoreni dohodak najpre će jedva dostizati da apsorbuje onaj deo priraštaja stanovništva koji svake godine pridolazi svakoj grani proizvodnje, i kome je sad stara grana proizvodnje još zatvorena. Ali je mogućno i to da se jedan deo

oslobođenog dohotka razmenjuje za strane proizvode ili da ga troše neproizvodni radnici. No *nema apsolutno nikakve neophodne veze između oslobođenog dohotka i radnika koji su oslobođeni dohotka.*

Međutim, apsurdna predstava koja leži u osnovi Ricardove argumentacije je ova:

Kapital fabrikanta koji uvodi mašineriju nije oslobođen. On samo dobija *drugu* namenu, i to namenu u kojoj se ne pretvara, kao ranije, u najamninu za radnike koji su sada otpušteni. On se delom pretvara iz promenljivog u stalni kapital. Ako bi deo toga bio čak i oslobođen, njega bi apsorbovale oblasti u kojima otpušteni radnici ne mogu *raditi* i koje u najbolju ruku čine azile za njihove zamenike.

Međutim, oslobođeni dohodak — ukoliko njegovo oslobođenje ne potire povećana potrošnja pojeftinjenih artikala, ili ukoliko se ne razmenjuje za inostrana životna sredstva, — proširenjem starih ili otvaranjem novih grana proizvodnje, samo otvara nužni ventil (ako ga otvara!) za onaj deo priraštaja stanovništva koji godišnje pridolazi i za koga je isprva zatvorena stara grana proizvodnje koja je uvela mašine.

No apsurdnost koja kod Ricarda u skrivenom vidu leži u osnovi jeste ova:

Životna sredstva koja su ranije trošili otpušteni radnici postoje i dalje i nalaze se na tržištu kao i ranije. S druge strane i njihove ruke nalaze se isto tako na tržištu. Na jednoj strani, dakle, životna (a stoga i platežna) sredstva za radnike, *δυνάμει*¹, promenljivi kapital, na drugoj nezaposleni radnici. Dakle, fond je tu da bi ih stavio u pokret. Sledstveno, oni će naći zaposlenje.

Zar je moguće da i takav ekonomista kao što je Ricardo brblja takvu do neba vapijuću besmislicu?

Prema ovom shvatanju, u buržoaskom društvu nijedan čovek koji je sposoban za rad i koji hoće da radi ne bi nikada gladovao ako na tržištu, u društvu, ima životnih sredstava da mu se može platiti za ovo ili ono zaposlenje. Pre svega, ova životna sredstva nipošto ne stoje naspram onih radnika u vidu kapitala.

Pretpostavimo da je 100 000 radnika usled mašinerije odjednom bačeno na ulicu. Tako, pre svega, nema nikakve sumnje [739] da se poljoprivredni proizvodi koji se nalaze na tržištu, koji su u proseku dovoljni za celu godinu i koje su ranije ovi radnici trošili, još uvek nalaze na tržištu. Šta bi bilo posledica ako sa ovim proizvodima ne bi bilo tražnje i ako se ujedno ne bi mogli izvoziti? Pošto bi se dovoz relativno prema tražnji povećao, njima bi cena pala, i usled ovog pada cene njihova bi se potrošnja povećala i ako bi 100 000 radnika gladovalo. Cena čak ne bi ni morala pasti. Možda će se uvesti manje životnih sredstava ili pak više izvesti.

¹ potencijalno

Neobična je Ricardova zamisao da je ceo buržoaski društveni mehanizam tako fino uređen, da ako na primer 10 ljudi bude otpušteno s posla, njihova životna sredstva — koja su sada postala slobodna — na ovaj ili na onaj način apsolutno moraju potrošiti ti isti 10 ljudi ili ona inače ne mogu naći kupca; kao da se na tlu toga društva bez prestanka ne valja masa poluzaposlenih ili uopšte nezaposlenih. I kao da je u životnim sredstvima postojeći kapital neka stalna veličina.

Ako bi tržišna cena žitu pala usled *smanjene* tražnje, to bi se u žitu postojeći kapital (novčani kapital) smanjio, i razmenio bi se za manji deo novčanog dohotka društva, ukoliko se ne bi mogao izvesti. A tek u fabrikatima. U toku niza godina, kad su ručni tkачi postepeno umirali od gladi, proizvodnja i izvoz engleskih pamučnih tkanina ogromno su se povećali. U isto vreme (1838 - 1841) skočile su cene namirnicama. I tkачi nisu imali ni dovoljno prnja da se obuku ni dosta hrane da održavaju duh u telu. Stalno veštačko proizvođenje suvišnog stanovništva, koje se apsorbuje samo u vremenima grozničavog prosperiteta, jedan je od nužnih uslova proizvodnje za modernu industriju. A ništa ne stoji na putu tome da u isto vreme jedan deo novčanog kapitala leži neiskorišćen i nezaposlen, da u isto vreme cene životnih sredstava padaju zbog relativne prekomerne proizvodnje, i da u isto vreme radnici koje je mašina oslobodila umiru od gladi.

Istina, oslobođeni rad zajedno sa oslobođenim delovima dohotka ili kapitala moraju na kraju krajeva naći svoj put u neku novu granu proizvodnje ili u proširenje stare, što je, međutim, od veće koristi *onima koji su zamenili oslobođene radnike* nego njima samima. Stalno se stvaraju novi ogranci više ili manje neproizvodnih grana rada u kojima se dohodak neposredno troši. Zatim stvaranje stalnog kapitala (železnice itd.) i rad na vođenju nadzora koji su one sobom donele, fabrikacija luksuznih artikala itd., spoljna trgovina koja sve više diferencira predmete na koje se troši dohodak.

Sa svog apsurdnog gledišta Ricardo stoga pretpostavlja da je uvođenje mašina samo onda štetno po radnike kad one smanjuju bruto-proizvod (a otuda i bruto-dohodak); ovaj slučaj je doduše moguć u krupnoj poljoprivredi, kad se umesto radnika stanu upotrebljavati konji koji troše žito, kad se sa žitnih kultura prelazi na ovčarstvo itd.; ali je u najvećoj meri apsurdno [kad se on pretpostavi] u industriji, koja se za prodaju svog ukupnog proizvoda nipošto ne ograničava na unutrašnje tržiše. (Uostalom, ako jedan deo radnika glada, drugi deo može bolje da se hrani, bolje odeva, a isto tako i neproizvodni radnici kao i međuslojevi koji se nalaze između radnika i kapitalista.)

Da je povećanje (ili količina) artikala koji ulaze u dohodak samo po sebi fond za radnike ili da sačinjava kapital za njih, jeste mišljenje koje je samo po sebi pogrešno. Jedan deo ovih artikala troše neproizvodni radnici ili neradnici; drugi deo može posredstvom spoljne trgovine da bude pretvoren iz oblika u kome služi kao najamnina — iz svog grubog oblika — u oblik u kome on ulazi u dohodak bogatih ili

služi kao element proizvodnje postojanog kapitala. Jedan deo, najzad, troše otpušteni radnici sami u domovima rada, u zatvoru, kao milostinju ili kao ukradeno dobro ili kao platu za prostituciju svojih kćeri.

Niže ću ukratko navesti mesta gde Ricardo razvija ovu besmislicu. Podstrek za to dao mu je, kako sam kaže, *Bartonov* spis na koji ću se ukratko osvrnuti posle navođenja tih citata.

||740| Samo se po sebi razume da se godišnje mora proizvesti određena masa hrane i drugih životnih sredstava da bi se godišnje mogao zaposliti određeni broj radnika. U krupnoj poljoprivredi, stočarstvu itd. moguće je da se poveća neto-prihod (profit i renta) a da se smanji bruto-prihod, masa životnih sredstava određenih za izdržavanje radnika. Ali ovde pitanje nije u tome. Masa artikala koji ulaze u potrošnju, ili — da se poslužimo Ricardovim izrazom — masa artikala koji ulaze u bruto-dohodak može se uvećati, a da se zbog toga ne uveća i deo te mase koji se pretvara u promenljivi kapital. On se može čak i smanjiti. Tada u vidu dohotka troše više kapitalisti, zemljovlasnici, njihova mafija, neproizvodne klase, država, međuklase (trgovci) itd.

Kod Ricarda (kao i kod Bartona) krije se u pozadini sledeće: On je prvobitno pošao od pretpostavke da svaka akumulacija kapitala znači uvećanje promenljivog kapitala i da se otuda tražnja rada neposredno uvećava — u istoj srazmeri u kojoj se kapital akumulira. To je, međutim, pogrešno, pošto sa akumulacijom kapitala nastaje promena u njegovom organskom sastavu i njegov postojani deo raste u bržoj progresiji nego promenljivi. No to ne sprečava da dohodak neprestano raste i po vrednosti i po količini. Pa ipak to ne znači da će se u istoj srazmeri veći deo ukupnog dohotka izdavati za najamninu. Klase i potklase koje ne žive neposredno od rada množe se, žive bolje nego ranije, a isto se tako množi i broj neproizvodnih radnika.

Nećemo uzeti u obzir *dohodak* kapitaliste, koji jedan deo svoga promenljivog kapitala pretvara u mašineriju (a stoga i u svima oblastima proizvodnje gde sirovina čini jedan od elemenata vrednosti proizvoda, u srazmeri sa upotrebljenim radom više u sirovini), pošto ovaj dohodak nema zasad sa ovim pitanjem nikakva posla. Njegov kapital koji je stvarno ušao u proces proizvodnje, kao i njegov dohodak, postoji isprva u obliku *proizvoda* ili, bolje reći, u obliku *roba* koje je sam proizveo, na primer u pređi, ako je prelac. Jedan deo tih roba (ili novca za koji ih je prodao) pretvara on u mašineriju, pomoćne materije i sirovine (posle uvođenja mašinerije), umesto da ga, kao ranije, isplati radnicima kao najamninu, dakle posredno pretvori u životna sredstva za radnike. S nekoliko izuzetaka u poljoprivredi, on će proizvoditi od te robe više nego ranije, iako su njegovi *otpušteni* radnici prestali da budu potrošači, dakle kupci njegovih artikala, što su bili ranije. Sad ove robe ima više na tržištu, iako je ona za radnike bačene na ulicu prestala da postoji, ili prestala da postoji u istoj količini kao ranije. Što se, dakle, tiče njegovog vlastitog proizvoda,

čak i onda kad ulazi u potrošnju radnika, njegovo uvećanje ne stoji ni u kakvoj protivrečnosti s tim što je jedan deo toga prestao za radnike da postoji kao kapital. Naprotiv, veći deo ukupnog proizvoda mora sada naknaditi onaj deo postojanog kapitala koji se pretvara u mašine, pomoćne materije i sirovine; ili se on mora razmeniti za više ovih sastavnih delova reprodukcije nego ranije. Kad bi uvećanje količine roba pomoću mašina stajalo u protivrečnosti sa smanjenjem ranije postojeće tražnje robe proizvedene pomoću ovih mašina (*naime tražnje otpuštenih radnika*), onda se u većini slučajeva uopšte nikakva mašina ne bi mogla uvesti. Nema, dakle, nikakvog određenog odnosa ili nužne veze između proizvedenih roba i dela ovih roba koje se opet pretvaraju u najamninu ako posmatramo sam kapital čiji se jedan deo ponovo pretvara u mašine umesto u najamninu.

Što se inače tiče društva, ono naknađuje svoj dohodak, ili, bolje reći, proširuje granice svoga dohotka u prvom redu u artiklu koji je mašina pojeftinila. Ovaj dohodak može i dalje da se izdaje kao dohodak, i čim se njegov veći deo pretvori u kapital, već je i priraštaj stanovništva tu, osim veštački stvorene prenaseljenosti, i da apsorbuje onaj deo dohotka koji se pretvorio u promenljivi kapital.

Preostaje nam, dakle, prima facie samo ovo: Proizvodnja u svima drugim artiklima, a pogotovo u oblastima koje proizvode artikle koji ulaze u potrošnju radnika, istog je razmera kao i ranije i pored toga što je oslobođeno sto ljudi itd.; u svakom slučaju u momentu njihovog otpuštanja. Ukoliko su, dakle, ovi otpušteni radnici sačinjavali tražnju ovih artikala, tražnja se smanjila iako je dovoz ostao isti. Ako se, dakle, ovaj nedostatak tražnje ne pokrije dolazi do padanja cene (ili umesto padajuće cene na tržištu može za narednu godinu ostati veća količina roba). Ako artikal ne bi ujedno bio i izvozni artikal i ako bi manjak tražnje potrajao, reprodukcija bi se smanjila, ali nipošto ne neophodno i [741] kapital upotrebljen u toj oblasti. Možda bi se proizvodilo više mesa, ili više industrijskog bilja, ili luksuznih jestiva, a manje pšenice; ili više zobi za konje itd., ili manje odela za radnike, a više za buržoaziju itd. Ali nipošto ne bi bilo neophodno da nastupi ijedna od tih posledica, ako bi, na primer, usled pojeftinjenja katuna, zaposleni radnici bili u mogućnosti da izdaju više za hranu itd. Može se proizvoditi ista masa roba — i onih roba koje ulaze u potrošnju radnika — a i veća iako je manje kapitala, manji deo ukupnog proizvoda pretvoren u promenljivi kapital, manje izdato za najamnine.

A nije ni [tako] da je za proizvođače ovih artikala jedan deo njihovog kapitala postao slobodan. U najgorem slučaju smanjila se tražnja njihove robe i stoga se reprodukcija njihovog kapitala vrši s preprekama, sa sniženim cenama njihove robe. Stoga bi se njihov vlastiti dohodak smesta smanjio kao kod svakog pada robnih cena. Ali se ne može reći da je neki deo njihovih roba stajao prema otpuštenim radnicima kao kapital i sad se »oslobodio« zajedno s njima. Ono što je prema njima stajalo kao kapital bio je deo robe koji je

sad proizvela mašina; i taj deo su oni dobijali u vidu novca i razmenjivali za druge robe (životna sredstva), prema kojima se oni nisu odnosili kao kapital, nego koje su prema njihovom novcu stajale kao robe. To je, dakle, sasvim drukčiji odnos. Zakupac itd., čiju su robu oni kupili svojom najamninom, nije prema njima stajao kao kapitalista i nije ih upotrebio kao radnike. *Oni su samo prestali da budu kupci za nj*, što može da dovede do trenutnog obezvređenja njegovog kapitala — ako to ne bude kompenzovano drugim okolnostima —, ali ne oslobađa kapital za otpuštene radnike. Kapital koji ih je zapošljavao »još postoji«, ali ne više u obliku u kome se pretvarao u najmininu (ili samo posredno i u manjoj meri).

Inače bi morao svako ko je usled neke nezgode prestao da ima novaca osloboditi kapital za svoje vlastito zaposlenje.

[d) Ricardovo tačno utvrđivanje nekih posledica koje uvođenje mašina ima za radničku klasu. Postojanje apologetskih predstava u Ricardovom objašnjenju problema]

Pod *bruto-dohotkom* Ricardo razume onaj deo proizvoda koji naknađuje najamninu i višak vrednosti (profit i rentu); pod *neto-dohotkom* — višak proizvoda, višak vrednosti. On tu zaboravlja, kao i u celoj svojoj ekonomiji, da jedan deo bruto-proizvoda mora naknaditi vrednost mašinerije i sirovine, ukratko, postojanog kapitala.

Sledeće Ricardovo izlaganje je od interesa delom zbog nekojih slučajnih primedaba; delom zato što su one, mutatis mutandis, praktički važne za krupnu poljoprivredu, naročito ovčarstvo, [tako da] se ovde opet ispoljava granica kapitalističke proizvodnje. Ne samo što njena određujuća svrha nije proizvodnja za proizvođače (radnike), nego što je njena isključiva svrha *neto-dohodak* (profit i renta), čak i onda ako se postiže na račun mase proizvodnje — na račun proizvedene robne mase.

«Moja zabluda proizašla je iz pretpostavke da sa svakim porastom *neto-dohotka* nekog društva mora rasti i njegov *bruto-dohodak*; danas imam mnogo razloga da verujem da *fond odakle zemljovlasnici i kapitalisti dobijaju svoj dohodak može rasti*, dok se drugi, *od koga uglavnom zavisi radnička klasa, može smanjiti*; i iz toga proizlazi, ako se ne varam, da *isti uzrok* koji povećava *neto-dohodak* jedne zemlje jednovremeno može da *stvari suvišno stanovništvo* i da pogorša položaj radnika.» (Isto, str. 409.)

Pre svega treba primetiti da Ricardo ovde priznaje da uzroci koji povećavaju bogatstvo kapitalista i zemljovlasnika »mogu da *stvore suvišno stanovništvo*«, tako da je suvišno stanovništvo ili prenaseljenost ovde predstavljeno kao rezultat samog procesa bogaćenja i razvitka proizvodnih snaga koji uslovljava ovaj proces.

Što se tiče fonda odakle kapitalisti i zemljovlasnici dobijaju svoje dohotke i, s druge strane, fonda odakle ga dobijaju radnici, to pre svega ukupni proizvod predstavlja taj zajednički fond. Veliki deo proizvoda koji ulazi u potrošnju kapitalista i zemljovlasnika ne ulazi u potrošnju radnika. S druge pak strane, gotovo svi proizvodi — u stvari više ili manje svi koji ulaze u potrošnju radnika — ulaze i u potrošnju zemljovlasnika i kapitalista, računajući tu i njihove sluge, gotovane, pse i mačke. Ne treba zamišljati tako kao da tu postoje dva stalna, po prirodi odeljena fonda. Važno je koji alikvotni deo svaka strana dobija iz toga zajedničkog fonda. Svrha kapitalističke proizvodnje je u tome da se s datom masom bogatstva što više uveća višak proizvoda ili višak vrednosti. Ova svrha postiže se na taj način što postojani kapital raste srazmerno brže nego promenljivi, ili što se sa što manjim promenljivim kapitalom [742] pokreće što veći postojani kapital. Dakle, u mnogo opštijem smislu nego što Ricardo ovde kaže, isti uzrok izaziva povećanje fonda iz koga kapitalisti i zemljovlasnici izvlače svoje dohotke smanjenjem fonda iz koga radnici izvlače svoje.

Iz toga ne sleduje da se fond iz koga radnici izvlače svoje dohotke na taj način *apsolutno* smanjuje; on se smanjuje samo *relativno* u odnosu prema ukupnom rezultatu njihove proizvodnje. I to je jedino važno za određivanje alikvotnog dela koji oni prisvajaju za se od bogatstva što su ga sami stvorili.

•Uzmimo da neki kapitalista upotrebi kapital u vrednosti od 20 000 £ i da je on u isto vreme farmer i fabrikant koji proizvodi predmete potrebne za život. Uzmimo, zatim, da je 7000 £ ovog kapitala uloženo u stalni kapital, u zgrade, oruđa itd., a preostalih 13 000 £ da je upotrebljeno kao optičajni kapital za izdržavanje rada. Uzmimo, takođe, da profit iznosi 10 odsto i da je stoga kapitalistov kapital svake godine ponovo uspostavljen u svojoj prvobitnoj dejstvenosti i da donosi 2000 £ profita.

Svake godine kapitalista počinje svoju operaciju, pri čemu on poseduje namirnica i za život potrebnih sredstava u vrednosti od 13 000 £, koje tokom godine proda svojim radnicima za tu sumu novca; i za isto vreme on im plaća isti iznos u novcu kao najamninu. Na kraju godine kapitalista se nalazi u posedu namirnica i za život potrebnih sredstava u vrednosti od 15 000 £, od čega on 2000 £ sam potroši ili upotrebi onako kako mu se najbolje sviđa.*

⟨Ovde je *priroda viška vrednosti* izrečena vrlo jasno. Ovo mesto se nalazi na str. 469/470.⟩

•Ukoliko ovi proizvodi dolaze u obzir, godišnji *bruto-proizvod* iznosi 15 000 £, a *neto-proizvod* 2000 £. Uzmimo sada da naredne godine kapitalista upotrebi polovinu svojih ljudi za gradnju neke mašine, a drugu polovinu u proizvodnji životnih sredstava kao do sada. Ove će godine on izdati, kao i obično, sumu od 13 000 £ za najamninu i prodati svojim radnicima životnih sredstava za isti iznos. Ali kako će ta slučaj izgledati naredne godine?

Dok se bude gradila mašina, proizvešće se samo polovina dosadašnje količine životnih sredstava i njihova će vrednost iznositi samo polovinu vrednosti

ranije proizvedene količine. Mašina će vredeti 7500£, a životna sredstva takode 7500£; kapitalistov kapital biće, dakle, isto toliki kao i ranije; jer, osim ove dve sume vrednosti, on poseduje još i svoj stalni kapital u vrednosti od 7000£, tako da u celosti ima 20 000£ kapitala i 2000£ profita. Po odbitku poslednje sume za njegove lične izdatke ostaje mu za nastavak njegovih operacija optičajni kapital samo od 5500£; i zato će se njegova sredstva za upotrebu rada smanjiti u razmeri 13 000 prema 5500; *ceo rad koji je ranije bio upotrebljen sa 7500£ sada će dakle postati suvišan.**

⟨To bi i onda bio slučaj kad bi se mašinom od 7500£ proizvela sasvim ista količina proizvoda kao i ranije promenljivim kapitalom od 13 000£. Pretpostavimo da rabaćenje mašine tokom godine iznosi desetinu, 750£, tada bi vrednost proizvoda koja je ranije iznosila 15 000£ sada bila jednaka 8250£. (Apstrahujući rabaćenje prvobitnog kapitala od 7000£, o čijoj naknadi Ricardo uopšte ne govori.) Od ovih 8250£, 2000£ bi sačinjavale profit, kao i ranije od 15 000. Ukoliko farmer sam troši životna sredstva kao dohodak, on je na dobitku. Ukoliko bi on time bio u mogućnosti da snizi najamnine radnika koje zapošljava, on bi takođe bio na dobitku, i jedan deo njegovog promenljivog kapitala bio bi slobodan. To je onaj deo koji bi do izvesnog stupnja mogao upotrebiti novi rad, ali samo zato što je pala *realna najamnina* zadržanih radnika. Manji deo otpuštenih mogao bi tako — na račun zadržanih, — da bude opet zaposlen. Međutim, okolnost da bi proizvod bio upravo toliki koliki i ranije, ne bi otpuštenim radnicima ništa koristila. Ako bi najamnina ostala ista, onda ni jedan deo promenljivog kapitala ne bi bio slobodan. Vrednost proizvoda — 8250£ — nije se usled toga povisila što predstavlja isto toliko životnih sredstava kao ranije 15 000£. Farmer bi mogao prodati proizvod za 8250£, delom da bi nadoknadio rabaćenje mašine, delom svoj promenljivi kapital. Ako ovo pojeftinjenje životnih sredstava ne povlači za sobom opšte padanje najamnine, ili padanje cena sastavnih delova koji ulaze u reprodukciju postojanog kapitala, proširio bi se samo dohodak društva, ukoliko bi se izdavao za životna sredstva. Jedan deo neproizvodnih i proizvodnih radnika itd. bolje bi živeo. Voilà tout. (Moglo bi se uštedeti, ali to bi uvek bila akcija za budućnost.) Otpušteni radnici ostali bi i dalje na ulici, iako bi *fizička* mogućnost za njihovo izdržavanje postojala isto tako kao i ranije. I za reprodukciju bio bi uloženi isti kapital kao i ranije. Ali deo *proizvoda* (čija je vrednost pala) postoji sada kao *dohodak*, a ranije je postojao kao *kapital*.)⟩

*Smanjena količina rada koju kapitalista može upotrebiti mora, razume se, pomoću mašine i po odbitku njenih troškova za opravke proizvesti vrednost od 7500£, ona mora naknaditi optičajni kapital s profitom od 2000£ na ukupni kapital. A ako je to učinjeno [743] i neto dohodak nije smanjen, od kakvog je onda značaja za kapitaliste da li njegov bruto dohodak ima vrednost od 3000£, 10 000£ ili 15 000£?

⟨To je apsolutno tačno. Prema bruto-dohotku je kapital apsolutno ravnodušan. Jedino što njega interesuje, to je neto-dohodak.⟩

«U ovom slučaju bi bruto-proizvod u vrednosti od 15 000£ pao na vrednost od 7500£, iako neto proizvod nije smanjen po vrednosti i njegova moć da kupuje robe može da bude veoma povećana; i pošto ta moć izdržavanja određenog broja stanovništva i zapošljavanja radnika vazda zavisi od bruto-proizvoda neke nacije, a ne od njenog neto-proizvoda,»

⟨Otuda naročita naklonost Adama Smitha za bruto-proizvod protiv koje se Ricardo bori. Vidi XXVI glavu »O bruto-dohotku i neto-dohotku«, koju Ricardo počinje rečima:

«Adam Smith stalno preuveličava koristi koje neka zemlja izvlači iz velikog bruto-dohotka u poređenju s onima koje ima od velikog neto-dohotka.» (Isto, str. 415.)

«nužno će doći do smanjenja tražnje rada, stanovništvo će postati prekobrojno i u radničkoj klasi će zavladati nevolja i beda.»

(Dakle, postoji višak rada jer tražnja rada opada. A ta tražnja rada opada zato što se proizvodna snaga rada razvija. Ovo se mesto nalazi kod Ricarda na str. 471.)

«Pošto, međutim, mogućnost da se čine uštede od dohotka da bi se dodale kapitalu mora zavisiti od podobnosti neto-dohotka da zadovolji potrebe kapitalistove, to iz padanja robnih cena, koje prouzrokuje uvođenje mašina, nužno proizlazi da je on pri jednakim potrebama» (ali njegove potrebe rastu) »povećao svoje uštede, povećao lakoću pretvaranja dohotka u kapital.»

⟨Prema tome se tek jedan deo kapitala — ne prema svojoj vrednosti, nego prema upotrebnim vrednostima, prema svojim predmetnim elementima iz kojih se sastoji — pretvara u dohodak, da bi kasnije opet jedan deo dohotka bio pretvoren u kapital. Na primer deo proizvoda na iznos od 7500£, dok se na promeñljivi kapital trošilo 13 000£, odlazio je u potrošnju radnika koje je upošljavao farmer, i taj deo proizvoda sačinjavao je deo njegovog kapitala. Prema našoj pretpostavci, usled uvoženja mašina biće, na primer, proizvedeno isto toliko proizvoda kao i ranije, samo će njegova vrednost iznositi 8250£ umesto ranijih 15 000. I ovaj pojeftinjeni proizvod ulazi većim delom bilo u dohodak farmera, bilo u dohodak kupca životnih sredstava. Oni sad troše kao dohodak deo proizvoda koji su ranije, doduše, trošili i radnici (otpušteni) farmera kao dohodak, ali koji je on industrijski trošio kao kapital. Usled ovog povećanja dohotka — koji je nastao na taj način što se kao dohodak troši deo proizvoda koji se ranije trošio kao kapital — imamo novo stvaranje kapitala i njegovo ponovno pretvaranje u kapital.⟩

«Ali sa svakim povećanjem kapitala on će zaposliti više radnika»

<ovo svakako nije u srazmeri s porastom kapitala, to jest sa ukupnim iznosom ovog porasta. Farmer će možda kupiti više konja, ili guana, ili više novog oruđa.>

«i stoga će jedan deo ljudi koji su najpre izbačeni sa posla naći kasnije zaposlenje; i ako je uvećanje proizvodnje koje je nastalo usled primene mašina toliko da u vidu neto-proizvoda proizvode isto toliku količinu životnih sredstava kolika je ranije postojala u vidu bruto-proizvoda, onda će postojati ista mogućnost zapošljavanja celokupnog stanovništva kao i ranije i stoga suvišak stanovništvo neće biti neminovna» <ali moguća i verovatna> »posledica«. (Isto, str. 469 - 472.)

U poslednjim redovima kaže, dakle, Ricardo ono o čemu sam ja gore govorio. Da bi dohodak ovim putem bio pretvoren u kapital, prethodno se kapital pretvara u dohodak. Ili, kako to Ricardo veli: Prvo se neto-proizvod uvećava na račun bruto-proizvoda, da bi se zatim opet jedan deo neto-proizvoda pretvorio u bruto-proizvod. Proizvod je proizvod. Neto i bruto ništa ne menjaju na tome (iako ta suprotnost može sadržavati i to da suvišak preko izdataka, dakle neto-proizvod, raste i pored toga što ukupna masa proizvoda, to jest bruto-proizvod pada). Proizvod postaje neto-proizvod ili bruto-proizvod prema određenom obliku koji on dobija u procesu proizvodnje.

«Ja želim da dokažem samo to da pronalazak i upotrebu mašina može da prati smanjenje bruto-proizvoda; kad god je to slučaj, to ide na štetu radničke klase, pošto neki od njenih članova izgube svoje zaposlenje i srazmerno fondu koji treba da ih zaposli stvara se suvišak stanovništvo.» (Isto, str. 472.)

Ali to može da bude tako, a u većini slučajeva i ||744| bude tako, i onda kada bruto-proizvod ostane nepromenjen ili se povećava; samo deo onoga što je ranije fungiralo kao promenljivi kapital sad se troši kao dohodak.

Suvišno je upuštati se u sledeći (str. 472 - 474) apsurdni primer koji Ricardo navodi s fabrikantom sukna, koji smanjuje svoju proizvodnju usled uvođenja mašina:

«Ako su ova shvatanja tačna, onda odatle proizlazi:

1. da pronalazak i korisna primena mašine *svagda uvećavaju neto-proizvod zemlje*, iako posle kratkog vremena mašina neće moći da uveća i neće uvećati vrednost toga neto-proizvoda.»

Ona će tu vrednost uvek uvećati ako smanji vrednost rada.

«2. da povećanje neto-proizvoda neke zemlje može ići uporedo sa smanjenjem bruto-proizvoda, te da su motivi za primenu mašinerije uvek dovoljni da obezbede njenu primenu ako se time povećava neto-proizvod, mada se količina kao i vrednost bruto-proizvoda može ovom primenom smanjiti, a često se i mora smanjiti;

3. da mišljenje koje je bilo zastupljeno u radničkoj klasi da primena mašina često ide na štetu njenih interesa ne počiva na predrasudama i zabludama, nego da je u skladu sa pravim načelima političke ekonomije;

4. da će se poboljšati položaj svih klasa ako usled upotrebe mašina poboljšana sredstva za proizvodnju uvećaju neto-proizvod neke zemlje u tolikoj meri da ne bude smanjen bruto-proizvod (ja ovde imam u vidu količinu robe, a ne njenu vrednost). Zemljovlasnik i kapitalista biće pri tom na dobitku, ne zbog povećanja zemljišne rente i profita, nego zbog povoljne okolnosti što istu rentu i sti profit izdaju za robu čija je vrednost znatno pala*

(Ova rečenica protivreči celoj Ricardovoj doktrini, prema kojoj pojefinjjenje životnih sredstava, dakle najamnine, povišava profit, dok mašinerija koja omogućava da se od iste zemlje dobije više proizvoda s manje rada, mora sniziti rentu),

*dok će se položaj radničke klase takođe znatno poboljšati, prvo, *usled povećane tražnje domaće posluge*

(to je krasan rezultat mašinerije da se veliki deo ženske i muške radne klase pretvara u posluhu);

drugo, usled stimulusa da se od dohotka čine uštede, koji će biti izazvan tako obilnim neto-proizvodom; i treće, usled niskih cena svih artikala potrošnje na koje se izdaju najamnine (ova niska cena biće uzrok pada njihovih najamnina). (Isto, str. 474/475.)

Ovo celo apologetsko buržoasko izlaganje o mašineriji ne poriče:

1. da mašinerija, čas ovde, čas onde, ali neprekidno čini suvišnim jedan deo stanovništva, baca na ulicu jedan deo radničkog stanovništva. Ona izaziva prenaseljenost (otuda smanjenje najamnine u nekim oblastima, čas ovde, čas onde) ne zato što se stanovništvo brže množi nego životna sredstva, nego zato što naglo povećanje životnih sredstava, zahvaljujući mašineriji, dozvoljava da se uvede više mašina, te da se *stoga smanji neposredna tražnja rada*. Ne zato što se smanjuje društveni fond, nego zato što se njegovim povećanjem relativno smanjuje onaj njegov deo koji se izdaje za najamnine.

2. A ova apologetika ne poriče ni robovanje radnika koji rade na mašinama, ni bedu ručnih ili zanatlijskih radnika, koje mašine istiskuju i teraju u propast.

Ono što ona — delom tačno — tvrdi, to je [*prvo*] da usled mašinerije (usled razvitka proizvodne snage rada uopšte) neto-dohodak (profit i renta) tako rastu da je buržuju potrebno više *posluge* nego ranije; ako je on ranije od svog proizvoda morao uložiti više u proizvodni rad, on sad može uložiti više u neproizvodni, tako da se broj posluge i drugih radnika koji žive od neproizvodne klase povećava. Ovo progresivno pretvaranje jednog dela radnika u posluhu je krasna perspektiva. Kao što je za njih utešno i to što se usled uvećanja neto-proizvoda otvara više oblasti za neproizvodan rad, koje žive od njihovog proizvoda i čija zainteresovanost u njihovoj eksploataciji više ili manje konkuriše sa zainteresovanošću neposredno eksploatišućih klasa.

Drugo, da usled podstreka koji dobija akumulacija, na novoj osnovici — gde je potrebno manje živog rada u odnosu na prošli — apsorbovani mogu biti i otpušteni, pauperizovani radnici, ili bar onaj deo priraštaja stanovništva [745] koji dolazi na njihovo mesto, bilo proširenjem posla u samoj mašinskoj struci ili u posrednim granama proizvodnje koje su kroz nju postale potrebne i stvorene, ili u novim područjima zaposlenja koja je stvorio novi kapital i koja podmiruju nove potrebe. To je ta druga krasna perspektiva; radnička klasa ima da snosi sve »prolazne nevolje« — otpuštanje s posla, seljenje rada i kapitala iz jedne oblasti u drugu, — *a i pored toga najamnom radu nema kraja, štaviše on biva reprodukovan u sve većoj razmeri, raste apsolutno iako opada relativno u odnosu prema rastućem ukupnom kapitalu koji ga upotrebljava.*

Treće: Da mašina *profinjuje* potrošnju. Pojeftinjenje neposrednih životnih potreba dopušta da se krug proizvodnje luksuznih predmeta proširi. I tako radnici imaju treću krasnu perspektivu: da bi dobili istu količinu potrebnih im životnih sredstava, isti broj radnika omogućiće višim klasama da prošire krug svojih uživanja, da ih profine i učine raznovrsnijima i da tako prodube ekonomski, socijalni i politički jaz koji postoji između njih i radničke klase. Doista krasne perspektive i zavidni rezultati očekuju radnika zahvaljujući razvitku proizvodnih snaga njegova rada.

Ricardo zatim još pokazuje kako je u interesu radnih klasa

«da se jedan što veći deo dohotka odvrti od trošenja na luksuzne artikle i upotrebi za plaćanje posluge». (Isto, str. 476.) Jer, bilo da kupujem nameštaj ili da držim poslugu, ja time stvaram tražnju robe u određenom iznosu i pokrećem u prvom slučaju otprilike isto toliko proizvodnog rada koliko i u drugom; međutim, u drugom ja dodajem [novu tražnju] »već postojećoj tražnji za radnicima, i to uvećanje nastalo bi samo zbog toga što sam ja izabrao ovaj način trošenja svoga dohotka«. (Isto, str. 476.)

To isto nastaje pri držanju velikih flota i vojske.

«Da li ga» (dohodak) »potrošim na jedan ili na drugi način, u proizvodnji će biti zaposlen isti broj ljudi, jer će hrana i odeća vojnika ili mornara iziskivati za svoju proizvodnju isti utrošak rada kao i proizvodnja luksuznije robe; ali u slučaju rata imamo dodatnu tražnju za ljudima kao što su vojnici i mornari; a jedan rat koji se plaća dohotkom, a ne kapitalom jedne zemlje, pogoduje, stoga, množenju stanovništva.« (Isto, str. 477.)

«Postoji još jedan slučaj koji nosi sobom mogućnost da se *neto-dohodak neke zemlje, pa čak i njen bruto-dohodak, povećava*, a tražnja rada u isto vreme smanjuje; ovaj slučaj nastaje onda kad se ljudski rad zamenjuje radom konja. Ako ja na svojoj farmi zapošljam sto ljudi i nalazim da bi hrana koju tada moram potrošiti za pedeset ljudi mogla biti upotrebljena za izdržavanje konja i time mi, po odbitku kamata na kapital koji je potreban za kupovinu konja, donela veći prinos sirovog proizvoda, onda će za me biti od koristi da ljude zamenim konjima, i

ja ću prema tome postupiti; ali to neće biti u interesu ljudi, i ako dohodak koji ću time postići ne bude za toliko povećan da budem u stanju da zaposlim ne samo konje nego i ljude, očigledno je da će jedan deo stanovništva postati suvišan i da će se položaj radnika uopšte pogoršati. Očigledno je da on ni u kom slučaju ne može biti zaposlen u poljoprivredi* (zašto ne? ako se poljoprivredno područje proširi?) »Ali ako se poljoprivredni proizvod uveća usled toga što je konj zamenio čoveka, on može da bude upotrebljen u industriji ili kao kućna posluga.« (Isto, str. 477 - 478.)

Postoje dve tendencije koje se stalno ukrštaju: [prva] da se upotrebi što manje rada za proizvodnju iste ili veće količine roba, istog ili većeg neto-proizvoda, viška vrednosti, neto-dohotka; druga, da se upotrebi što veći broj radnika (mada što manje srazmerno količini roba koje su proizveli), jer s masom upotrebljenog rada — na datom stepenu proizvodne snage — raste i masa viška vrednosti i viška proizvoda. Prva tendencija baca radnike na ulicu i stvara suvišno stanovništvo, druga ih ponovo apsorbuje i proširuje najamno ropstvo apsolutno, tako da je radnikova sudba stalno kolebljiva i on je se ne može nikada izbaviti. Zato radnik gleda na razvitak proizvodnih snaga svoga vlastitog rada kao na nešto njemu neprijateljsko, i to s pravom; s druge strane, kapitalista ga stalno tretira kao element koji treba udaljiti iz proizvodnje. To su te protivrečnosti s kojima se Ricardo nosi u ovoj glavi. Što on zaboravlja istaći, [1746] to je stalno množenje srednje klase, koja stoji između radnika na jednoj strani i kapitalista i zemljovlasnika na drugoj strani, u sredini, a koja se izdržava u sve većem obimu, većinom neposredno iz dohotka i kao teret pritiskuje radnu podlogu i povećava socijalnu bezbednost i moć gornjih deset hiljada.

Ovekoćavanje najamnog ropstva primenom mašinerije postavljaju buržuji kao njenu »apologiju«.

»Ja sam i ranije rekao da povećanje neto-dohotka, mereno u robu, koje je uvek posledica poboljšanja mašinerije, dovodi do novih ušteda i akumulacija. Setimo se da se ove uštede godišnje ponavljaju i uskoro moraju stvoriti fond, koji je daleko veći od gubitka koji je bruto-dohodak pretrpeo zbog pronalaska mašine, tako da će tražnja rada biti isto tolika kao i ranije, te da će se položaj naroda i dalje poboljšavati zahvaljujući povećanim uštedama, koje porast neto-dohotka i ubuduće čini mogućim.« (Isto, str. 480.)

Prvo se gubi bruto-dohodak a dobija neto-dohodak. Zatim se deo uvećanog neto-dohotka ponovo pretvara u kapital i otuda u bruto-dohodak. Tako radnik mora stalno uvećavati moć kapitala, da bi posle veoma teških poremećaja dobio dozvolu da isti proces ponovi u većem razmeru.

»Sa svakim porastom kapitala i stanovništva cena namirnicama će se povišavati, jer njihova proizvodnja postaje sve teža.« (Isto, str. 479.)

Neposredno posle ovoga kaže se:

«Posledica poskupljenja životnih sredstava biće povišenje najamnine, a svako povišenje najamnine imaće tendenciju da *uštedeni kapital u većem srazmeru nego dosada odredi za upotrebu mašina. Mašina i rad nalaze se u stalnoj utakmici, i mašina se često ne može upotrebiti dok se ne povisi cena rada**.» (Isto, str. 479.)

Mašina je tako sredstvo protiv povišenja najamnine.

«Da bi princip bolje objasnio, pretpostavio sam da je usavršenija mašina *iznenadno* pronađena i da se intenzivno koristi; međutim, u stvarnosti ovi se pronalasci zbivaju postepeno i njihovo dejstvo sastoji se pre u tome da oni *određuju upotrebu uštedenog i akumulisanog kapitala, a ne u tome da odvlače kapital od njegove dotadašnje upotrebe*.» (Isto, str. 478.)

U stvarnosti nove akumulacije otvaraju nova područja zaposlenja ne toliko oslobođenom radu koliko novoj ponudi rada — delu stanovništva koje pristiže i koje je određeno da ga zameni.

«U Americi i mnogim drugim zemljama gde se namirnice lako proizvode podstrek za upotrebu mašina nije ni izdaleka tako veliki» (mašine se nisu nigde upotrebljavale tako masovno kao u Americi, gde služe tako reći za domaću upotrebu) «kao u Engleskoj, gde su namirnice skupe i gde njihova proizvodnja staje mnogo rada.»

«Kako upotreba mašina malo zavisi od cene namirnica — ali ona *može* da zavisi od relativne nestašice radnika, kao u Americi, gde se relativno malobrojno stanovništvo rasprostire na ogromnoj površini — pokazuje upravo Amerika, koja upotrebljava relativno mnogo više mašina nego Engleska, gde stalno vlada prenaseljenost. Tako čitamo u listu »Standard«, 19. septembra 1862, u jednom članku o izložbi⁽¹¹¹⁾:

«Čovek je životinja koja pravi mašine... Ako Amerikanca posmatramo kao predstavnika čoveka, onda je definicija potpuna. Jedna od glavnih tačaka u sistemu jednog Amerikanca jeste: Ništa ne raditi rukom što se može obaviti mašinom. Od ljuljanja kolvek do izrade mrtvačkog sanduka, od muženja krava do seče šume, od prišivanja dugmeta do biranja predsednika on ima mašinu za gotovo svaku stvar. On je pronašao mašinu da uštedi sebi trud za žvakanje hrane... *Izvanredna nestašica radne snage* i otuda njena visoka vrednost» (uprkos niskoj vrednosti namirnica) «kao i prirodna dosetljivost dali su podstreka ovom pronalazačkom duhu... U Americi proizvedene mašine, opšte uzev, zaostaju po vrednosti za mašinama izrađenim u Engleskoj... U celosti one su pre *spomagalo za nuždu da bi se uštedeo rad*, nego pronalazak da bi postalo moguće ono što je do sada bilo nemoguće.» (A parobrodi?)... [Na izložbi] «u odeljenju Sjedinjenih Država izložena je *mašina za čišćenje pamuka* od Emeryja. Tokom mnogo godina posle toga kako se pamuk stao gajiti u Americi površine pod pamukom bile su veoma neznatne ne samo zato što je tražnja bila prilično ograničena, već je i teškoća što se pamuk čistio rukom činila njegovo gajenje nerentabilnim. Međutim kad je

* Ricardo misli: najamnina

Eli Whitney pronašao mašinu za čišćenje pamuka, 1771 *obradive površine* su se odmah proširile i one se šire gotovo u aritmetičkoj progresiji. Zaista nije preterano ako se kaže da je Whitney stvorio industriju pamuka. Njegova mašina za čišćenje pamuka sa više ili manje važnim i korisnim izmenama ostala je do sada u upotrebi, i do pronalaska sadašnjih usavršavanja i dopunjavanja prvobitna Whitneyeva mašina za čišćenje pamuka bila je u najmanju ruku isto tako dobra kao i većina njenih tobožnjih konkurentkinja. Sadašnja mašina, koja nosi ime g. Emeryja iz Olbenija, u državi Njujork, bez sumnje će sasvim potisnuti Whitneyevu mašinu za čišćenje pamuka, na kojoj se zasniva. Ona je isto tako jednostavna, ali ima veći učinak. Ona ne samo što bolje čisti pamuk već on odatle izlazi u širokim slojevima kao vata, i ove, čim izađu iz mašine, može presa za pamuk da presuje u bale. U američkom izložbenom prostoru osim mašina nema drugih stvari: *mašina za muženje... pomerac transmissionog kaiša... mašina za čupavljenje i predenja lana*, koja jednom operacijom namotava direktno s bale... *mašina za proizvođenje papirnih kesa*, koja ih iz slojeva papira reže, lepi, slaže i za 1 minutu proizvede 300 komada... *Hawe-ova mašina za cedjenje*, koja s dva valjka od kaučuka cedi vodu iz rublja i tako ga gotovo osuši, štedi vreme a ne oštećuje tkaninu... *Mašina za povezivanje knjiga... Obučarska mašina*. Poznato je da se u toj zemlji lice obuče već dugo vremena obrađuje takvim mašinama, ali ovde su mašine za prišivanje dona, druge za isecanje dona prema uzorku, a druge opet za nameštanje peta... *Mašina za drobljenje kamena vrlo jaka i oštromno izmišljena bez sumnje će naići na široku primenu u proizvodnji tucanika za puteve i lomljenje rude... Jedan sistem pomorskih signala* g. W. H. Warda iz Oberna, Njujork... *Žetelica i kosilica* su američki pronalazak koji se u Engleskoj sve više traži. M'Cormickova* [mašina je] »najbolja... Hansbrow-ova *pumpa* nagrađena kalifornijskom medaljom je po svojoj jednostavnosti i po svome kapacitetu najbolja na izložbi. Istom snagom ona crpe više vode nego ijedna druga pumpa na svetu... *Šivaće mašine*...»

*Isti uzrok koji povišava najamninu ne povišava vrednost mašina i stoga se sa svakim uvećanjem kapitala veći deo upotrebljava za mašine. *Tržišnja rada raste s uvećanjem kapitala, ali ne raste srazmerno; srazmera se nužno stalno smanjuje.* ([Ricardo, *Principles*, 3 rd. ed. 1821,] str. 479.)

U poslednjoj rečenici izrekao je Ricardo pravi zakon rašćenja kapitala, iako su njegova rasuđivanja veoma jednostrana. On uz ovo čini napomenu iz koje izlazi da on tu ide stopama *Bartona*, na čiji spis ćemo se stoga ovde još ukratko osvrnuti.

Prethodno još ovo: Napred gde govori o tome da li se dohodak troši za posluhu ili za luksuzne artikle, Ricardo kaže:

U oba slučaja neto-dohodak, a isto tako i bruto-dohodak, bili bi isti, samo bi se neto-dohodak realizovao u različnim robama. (Isto, str. 476.)

I tako i bruto-proizvod može biti isti po vrednosti, ali »realizovati se« može, što bi radnici jako osetili, »u raznim robama«, već prema tome da li ima da naknadi više promenljivog ili postojanog kapitala.

[2. Bartonova shvatanja]

(a) *Bartonova teza o relativnom smanjenju tražnje rada u procesu akumulacije kapitala. Bartonovo i Ricardovo nerazumevanje unutrašnje veze ove pojave s vladavinom kapitala nad radom*

Bartonov spis nosi naslov:

John Barton, Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society, London 1817.

Najpre ćemo navesti ono nekoliko teorijskih pasusa koji se nalaze kod Bartona.

•Tražnja rada zavisi od *povećanja optičajnog, a ne stalnog kapitala*. Kad bi bilo tačno da je odnos između ove dve vrste kapitala u svako doba i u svima zemljama isti, onda bi odatle, naravno, sledovalo da je broj zaposlenih radnika srazmeran bogatstvu države. Ali takvo stanje nema izgled verovatnoće. Što se više razvija većina i širi civilizacija, utoliko više se *uvećava stalni kapital u odnosu prema optičajnom*. Iznos stalnog kapitala koji se upotrebljava pri proizvodnji jednog komada engleskog muselina je u najmanju ruku sto, možda i hiljadu puta veći od stalnog kapitala upotrebljenog pri proizvodnji jednakog komada indijskog muselina. — A ||748| udeo optičajnog kapitala je sto ili hiljadu puta manji. Možemo lako zamisliti da se pod izvesnim uslovima ceo iznos godišnjih ušteđevina nekog industrijskog naroda doda njegovom stalnom kapitalu; u tom slučaju ove ušteđevine neće imati nikakvog uticaja na porast tražnje rada. (Isto, str. 16 - 17.)

⟨Na ovo kaže Ricardo u napomeni na str. 480:

•Mislim da nije lako zamisliti takve okolnosti pod kojima uvećanje kapitala ne bi bilo propraćeno i većom tražnjom rada. U najboljem slučaju može se reći da će *tražnje biti u opadajućem srazmeru*. Mislim da g. Barton u gornjem spisu ima *pravilno shvatanje* o nekim posledicama uvećanja stalnog kapitala na položaj radnih klasa. Njegov esej sadrži veoma dragocena obaveštenja.⟩

Ovome stavu iz Bartonovog spisa mora se dodati sledeće:

•Stalni kapital, kad je jednom proizveden, prestaje da utiče na tražnju rada (to nije tačno, pošto to reprodukcija čini nužnim, iako u vremenskim razmacima i samo postepeno); *ali za vreme svoga proizvođenja daje isto tolikim rukama zaposlenja koliko bi zapošljavao isti iznos optičajnog kapitala ili dohotka.* (Isto, str. 56.)

Zatim:

•Tražnja rada apsolutno zavisi od ukupne mase dohotka i optičajnog kapitala. (Isto, str. 34/35.)

Barton ima neosporno veliku zaslugu.

Adam Smith misli da tražnja rada raste neposredno u srazmeri u kojoj se kapital akumulira. Malthus izvodi prenaseljenost otuda što se kapital ne akumulira tako brzo (ne reprodukuje u sve većem raz-

meru) kao stanovništvo. Barton je prvi istakao da različni organski sastavni delovi kapitala ne rastu ravnomerno sa akumulacijom i razvitkom proizvodnih snaga, da, štaviše, u procesu toga rašćenja onaj deo kapitala koji se pretvara u najamninu proporcionalno opada naspram onog dela (on ga naziva stalni kapital) koji u srazmeri prema svojoj veličini samo neznatno menja tražnju rada. On stoga postavlja važno načelo: »da broj zaposlenih radnika« nije »srazmeran bogatstvu države«, da je on srazmerno veći u industrijski nerazvijenoj nego u industrijski razvijenoj zemlji.

U trećem izdanju svojih *Principles*, u glavi XXXI, »O mašinama« — pošto je u svojim prvim izdanjima išao u tom pitanju još sasvim Smithovim stopama — Ricardo prihvata Bartonovu korekturu, i to onako *jednostrano* kako ju je Barton dao. Jedina tačka u kojoj ide dalje — a ta je važna — što on ne samo, kao Barton, postavlja načelo da tražnja rada *ne* raste *proporcionalno* s razvitkom mašinerije, nego da sama mašina »čoveka čini suvišnim«, dakle stvara prenaseljenost. Samo on ovaj efekt pogrešno ograničava na slučaj koji postoji samo u poljoprivredi, a koji on prenosi i na industriju, gde se neto-proizvod uvećava na račun bruto-proizvoda. In nuce, međutim, bila je ovim srušena cela apsurdna »teorija o stanovništvu« naročito i fraza vulgarnih ekonomista, da radnici moraju nastojati da njihovo množenje bude manje od akumulacije kapitala. Obrnuto proizlazi iz Bartonovog i Ricardovog izlaganja, da bi takvo ograničenje množenja radničkog stanovništva, usled smanjenja ponude rada, i stoga povišenja njegove cene, samo *ubrzanilo* upotrebu mašina i pretvaranje opticajnog u stalni kapital, te time veštački stvorilo »suvišak« stanovništva; suvišak koji, po pravilu, nastaje ne zbog nedostatka životnih sredstava, nego zbog nedostatka sredstava za zaposlenje radnika, zbog nedostatka tražnje rada.

||749| Bartonova greška ili njegov nedostatak je u tome što on organsko diferenciranje ili kompoziciju shvata samo u obliku u kojem se ona pojavljuje u *prometnom procesu* — kao stalni i opticajni kapital. Ovu razliku su već fiziokrati bili otkrili, a Adam Smith ju je dalje razvio i ona je posle njega postala predrasuda ekonomista: predrasuda utoliko što oni u organskom sastavu kapitala vide *samo* ovu — pre njih utvrđenu — razliku. Ova iz prometnog procesa proishodeća razlika ima znatan uticaj na reprodukciju bogatstva uopšte, dakle i na onaj njegov deo koji obrazuje »radnički fond«. Međutim, ovde to nije presudno. Kao stalni kapital razlikuju se mašine, zgrade, priplodna stoka itd. od opticajnog kapitala *neposredno* ne svojim odnosom prema najamnini, nego načinom svoga prometa i reprodukcije.

Neposredni odnos različnih sastavnih delova kapitala prema živom radu nije povezan s pojavom prometnog procesa, ne proizlazi otuda, nego iz *neposrednog procesa proizvodnje*; on je odnos između *postojanog* i *promenljivog kapitala*, čija je razlika osnovana *samo* na njihovom odnosu prema živom radu.

Tako, na primer, veli Barton: Tražnja rada ne zavisi od *stalnog kapitala*, nego samo od *optičajnog kapitala*. Ali deo optičajnog kapitala, *sirovine i pomoćni materijal*, isto se tako ne razmenjuju za živi rad kao ni mašine itd. U svima industrijskim granama u koje sirovina ulazi kao element procesa oplodavanja vrednosti, ona čini *najveći* deo sume kapitala koja se ne troši za najamninu — ukoliko posmatramo samo onaj deo stalnog kapitala koji ulazi u robu. Drugi deo (onoga što Barton naziva) optičajnim kapitalom, naime robnim kapitalom, sastoji se iz artikala potrošnje koji ulaze u dohodak neproizvodne klase (to jest ne ulaze u dohodak radničke klase). Porast ova dva dela *optičajnog kapitala* ne utiče, dakle, na tražnju rada više od porasta stalnog kapitala. Osim toga deo optičajnog kapitala koji predstavlja sirovine i pomoćni materijal uvećava se u istoj ili još većoj srazmeri nego deo kapitala koji se fiksira kao mašinerija itd.

Ramsay je na Bartonovom razlikovanju dalje gradio. On ga opavlja, ali je ostao pri njegovom načinu predstavljanja. U stvari on svodi tu razliku na postojani i promenljivi kapital, ali postojani kapital i dalje naziva *stalni* kapital, mada ovamo ubraja sirovine itd., a promenljivi kapital naziva optičajni kapital, iako iz toga isključuje sav optičajni kapital koji se ne troši neposredno za najmnine. O tome kasnije kad dođemo do *Ramsaya*. Ali ovo pokazuje nužnost unutrašnjeg razvitka.

Kad je jednom shvaćena razlika između postojanog kapitala i promenljivog kapitala koja proizlazi isključivo iz neposrednog procesa proizvodnje, iz odnosa različitih sastavnih delova kapitala prema živom radu, onda se pokazuje da ona sama po sebi nema nikakve veze sa apsolutnom masom proizvedenih artikala potrošnje, iako ima mnogo sa načinom na koji se oni realizuju. Međutim, ovaj način realizovanja bruto-dohotka u raznim robama nije *uzrok*, kao što *Ricardo* pretpostavlja a *Barton* podrazumeva, nego *posledica* imanentnih zakona kapitalističke proizvodnje, koji vode k tome da se sve više smanjuje, ako se uporedi s ukupnim iznosom proizvoda, onaj njegov deo koji obrazuje fond za reprodukciju radničke klase. Ako li se veći deo kapitala sastoji iz mašinerije, sirovina, pomoćnog materijala itd., onda će od celokupne radničke klase manji deo biti zaposlen reprodukcijom životnih sredstava [750] koja ulaze u potrošnju radnika. Ali ovo relativno smanjenje u reprodukciji promenljivog kapitala nije uzrok relativnom opadanju tražnje rada, nego, obratno, njegova posledica. Isto tako: Veći deo radnika zaposlenih proizvodnjom artikala potrošnje koji uopšte ulaze u dohodak, proizvođače artikle potrošnje koji ulaze u potrošnju, u trošenje dohotka kapitalista, zemljoposедnika i njihovih slugu (države, crkve itd.), a manji će proizvoditi artikle određene za dohodak radnika. Ali to je opet posledica, a ne uzrok. S promenom socijalnih odnosa između radnika i kapitalista, revolucionisanjem odnosa koji vladaju u kapitalističkoj proizvodnji to bi se

smesta izmenilo. Dohodak bi bio, da upotrebim jedan Ricardov izraz, »realizovan u raznim robama«.

U tako reći fizičkim uslovima proizvodnje nema ničega što bi to činilo nužnim. Kad radnici budu gospodari, kad oni budu mogli da proizvode za sebe, oni će vrlo brzo i bez velike muke dovesti kapital (da kažem jezikom vulgarnih ekonomista) na visinu svojih potreba. Ovo je ta vrlo velika razlika: Da li postojeća sredstva za proizvodnju stoje prema njima kao kapital, i oni ih stoga mogu *samo* utoliko upotrebiti ukoliko je potrebno da uvećaju višak vrednosti ili višak proizvoda za svoje eksploatatore, da li ova sredstva za proizvodnju njih zapošljavaju ili oni, kao subjekti, upotrebljavaju sredstva za proizvodnju da bi proizveli bogatstvo za sebe same. Pri tom se, naravno, pretpostavlja da je kapitalistička proizvodnja već razvila proizvodne snage uopšte do potrebne visine, posle čega može nastupiti ova revolucija.

<Uzmimo primer 1862 (ove jeseni). Beda lankaširskih nezaposlenih radnika. S druge strane, na londonskom novčanom tržištu »teško se plasira novac«, usled čega je stvaranje špekulantskih društava postalo gotovo nužno, pošto je teško dva procenta primiti za novac. Prema Ricardovoj teoriji — pošto je s jedne strane kapital u Londonu, a s druge strane nezaposleni radnici u Mančesteru — moralo bi se »za njih naći neko drugo zaposlenje.«>

(b) *Bartonova shvatanja o kretanju najamnine i o porastu stanovništva*

Barton dalje razlaže da akumulacija kapitala samo sporo podiže tražnju rada, ako se stanovništvo nije *pre toga* za toliko namnožilo da je stopa najamnine niska.

»Odnos u kojem u datom trenutku najamnina stoji prema ukupnom proizvod rada određuje primena kapitala u jednom« (kao stalni) »ili u drugom obliku« (kao optičajni). (Isto, str. 17.)

»Ako najamnina pada dok cena roba ostaje nepromenjena, ili ako se cena robe penje dok najamnina ostaje ista, profit preduzetnika raste i to ga pobuđuje da zaposli više radnika. Ako se, naprotiv, najamnina penje u odnosu prema robama, onda fabrikant drži što manje radnika i gleda da sve obavi mašinerijom.« (Isto, str. 17/18.)

»Imamo dovoljno dokaza za to da se stanovništvo u prvoj polovini prošlog veka pri postepenom penjanju najamnine mnogo sporije množilo nego u drugoj polovini kad je realna cena najamnine naglo padala.« (Isto, str. 25.)

»Porast najamnine sam od sebe nikada ne umnožava radničko stanovništvo; padanje najamnine može ga vrlo brzo umnožiti. Neka potrebe Engleza padnu na nivo potreba Irca, fabrikant će upotrebiti u toliko više radnika ukoliko su se smanjili troškovi za njihovo izdržavanje.« (Isto, str. 26.)

»Teškoća da se nađe zaposlenje daleko više sprečava sklapanje brakova nego niska najamnina.« (Isto, str. 27.)

•Može se dopustiti da svako uvećanje bogatstva ima tendenciju da stvori novu tražnju za radnicima, ali kako je od svih roba rad ona roba koja iziskuje najduže vreme za svoju proizvodnju»

⟨iz istog razloga može najamnina da ostane dugo vremena ispod proseka jer od svih roba rad se najteže povlači s tržišta i stoga se njegova ponuda može najteže svesti na nivo tražnje⟩

•ona će povećanjem tražnje [751] od svih roba najviše porasti u ceni, a kako svaki porast najamnine prouzrokuje deset puta toliko smanjenje profita, to je jasno da *uvećanje kapitala može samo u neznačajnoj meri da utiče na uvećanje efektivne tražnje rada, ako joj ne prethodi toliko uvećanje stanovništva da stopa najamnine ostane usled toga niska.* (Isto, str. 28.)

Barton postavlja ovde dva različna načela:

Prvo: Porast najamnine po sebi ne umnožava radničko stanovništvo; ali padanje najamnine može ga veoma lako i brzo povećati. Dokaz: prva polovina 18. veka -- postepeno dizanje najamnine, sporo kretanje stanovništva; naprotiv, u drugoj polovini 18. veka veliko padanje realne najamnine i naglo povećanje radničkog stanovništva. Uzrok: ne sprečava skapanje brakova nedovoljna visina najamnine, nego teškoća da se nađe zaposlenje.

Drugo: Ali lakoća da se nađe zaposlenje stoji u obrnutoj srazmeri sa stopom najamnine. Jer, kapital se pretvara u stalni ili optičajni to jest u takav koji upotrebljava rad ili u takav koji ga ne upotrebljava u obrnutoj srazmeri sa visokom ili niskom najamninom. Ako je najamnina niska, onda je tražnja rada velika, jer je tada za preduzetnika probitačno da upotrebi mnogo rada, i on ga može *više* upotrebiti sa istim optičajnim kapitalom. Ako je najamnina visoka, onda fabrikant drži što manje radnika i gleda da sve obavi mašinom.

Treće: Akumulacija kapitala sama po sebi sporo povećava tražnju rada, jer svako povećanje ove tražnje, ako je ponuda rada manja od tražnje rada, naglo podiže cenu rada, a u deset puta većem stepenu smanjuje profit. Akumulacija može brzo da deluje na tražnju rada samo onda ako je *akumulaciji prethodilo veliko uvećanje radničkog stanovništva*, ako najamnina, dakle, stoji na vrlo niskoj stopi i ostaje niska i pri dizanju stope, zato što tražnja više apsorbuje nezaposlene ruke nego što stvara konkurenciju za potpuno zaposlene radnike.

Sve je ovo, cum grano salis¹, tačno za potpuno razvijenu kapitalističku proizvodnju. Ali to ne objašnjava sam njen razvitak.

I zato istorijski dokaz Bartonov protivreči onome što on treba da dokaže.

U prvoj polovini 18. veka najamnina se postepeno dizala, stanovništvo se sporo množilo i nisu se upotrebljavale nikakve mašine a, u odnosu prema drugoj polovini, ni drugog stalnog kapitala nije se upotrebljavalo mnogo.

¹ ne sasvim doslovno

Naprotiv, u drugoj polovini 18. veka najamnina je u stalnom opadanju, stanovništvo se silno množi — a i mašine. Ali upravo je mašinerija bila ta koja je, s jedne strane, učinila suvišnim postojeće stanovništvo i tako oborila najmninu, a s druge strane, usled naglog razvitka svetskog tržišta opet ga apsorbovala, opet ga učinila suvišnim i opet ga apsorbovala; u to isto vreme ona je izvanredno ubrzala akumulaciju kapitala i prema *masi* uvećala promenljivi kapital, iako je on relativno pao, kako prema ukupnoj vrednosti proizvoda tako i prema radničkoj masi koju je zapošljavao. Nasuprot tome, u prvoj polovini 18. veka još nije bilo krupne industrije, nego *manufaktura zasnovana na podeli rada*. Glavni sastavni deo kapitala ostao je promenljivi, za najmninu izdati kapital. Proizvodna snaga rada razvijala se, međutim, sporo u poređenju s drugom polovinom toga veka. Sa akumulacijom kapitala penjala se skoro proporcionalno tražnja rada, dakle i najamnina. Engleska je još bila pretežno poljoprivredna nacija i tu je još postojala (pa čak se i razvijala) veoma rasprostranjena kućna industrija (za pređenje i tkanje), kojom se bavilo poljoprivredno stanovništvo. Proletarijata još nije moglo biti u velikoj masi, kao što nije bilo ni industrijskih milionara. U prvoj polovini 18. veka dominirao je relativno promenljivi, a u drugoj polovini stalni kapital; ali za ovaj je potrebna velika masa ljudskog materijala. Njegovom uvođenju na veliko mora prethoditi veliko uvećanje stanovništva. Međutim, celokupno stanje stvari protivreči Bartonovom prikazu, ukoliko se pokazuje da je tu uopšte bilo promene u načinu proizvodnje; zakoni koji odgovaraju krupnoj industriji nisu istovetni sa zakonima koji odgovaraju manufakturi. [752] Ova druga čini samo razvojnu fazu na putu ka prvoj.

Interesantni su tu, međutim, neki Bartonovi istorijski navodi, delom zbog kretanja najmnine, delom zbog kretanja žitnih cena, kad se uporedi prva polovina 18. veka u Engleskoj s drugom.

Sledeća tablica pokazuje (najmnine su se povećale od sredine sedamnaestog do sredine osamnaestog veka jer je cena žitu pala za to vreme za ne manje od 35 odsto*) *odnos najmnina poljoprivrednih radnika prema ceni žita za poslednjih sedamdeset godina.

Razdoblje	Nedeljna plata	Cena žitu po kvarteru	Najamnina u pintama žita
1742 - 1752	6 šil. 0 p	30 šil. 0 p	102
1761 - 1770	7 " 6 "	42 " 6 "	90
1780 - 1790	8 " 0 "	51 " 2 "	80
1795 - 1799	9 " 0 "	70 " 8 "	65
1800 - 1808	11 " 0 "	86 " 8 "	60*

(Isto, str. 25/26.)

*Iz pregleda broja zakonskih predloga za ograđivanje zemlje, koji su bili usvajani na svakom zasedanju posle revolucije, saopštenih u izveštaju lordova o

sirotnijskim zakonima, (1816?) »vidi se da je za 66 godina, od 1688. do 1754, bilo usvojeno 123 zakonska predloga, za 69 godina, od 1754. do 1813, naprotiv, 3315. Uvećanje ziratne zemlje bilo je u posljednjem periodu za oko 25 puta brže nego u prethodnom periodu. Ali za prvih 66 godina stalno se obrađivalo sve više i više žita za izvoz, dok je tokom većeg broja godina za poslednjih 69¹ godina bilo sve potrošeno što se ranije uvozilo, a ujedno je sve veća i naposljetku veoma znatna količina žita uvezena za našu vlastitu potrošnju. . . Porast stanovništva u prvom periodu upoređen s poslednjim periodom bio je dakle još sporiji nego što to pokazuje uvećanje ziratne zemlje.« (Isto, str. 11/12.)

»1688. brojalo je stanovništvo Engleske i Velsa prema Gregoryju Kingu, koji ga je procenio prema broju kuća, 5^{1/2} miliona. 1780. ono je prema Malthusu iznosilo 7 700 000. Ono se, dakle, za 92 godine povećalo za 2 200 000; za narednih 30 godina povećalo se za više od 2 700 000. Ali je verovatno da je veći deo prvog porasta nastao od 1750 - 1780.« (Isto, str. 13.)

Barton izračunava prema pouzdanim izvorima da je »broj stanovnika 1750. iznosio 5 946 000, što posle revolucije znači prirast od 446 000 ili 7200 godišnje«. (Isto, str. 14.)

»Prema najnižoj proceni, stanovništvo se uvećavalo za poslednjih deset godina deset puta brže nego pre jednog veka. Ali nije verovatno da je akumulacija kapitala bila deset puta veća.« (Isto, str. 14.)

Nije pitanje u tome kolika se količina životnih sredstava godišnje proizvodi, nego koliki deo živog rada ulazi godišnje u proizvodnju stalnog i opticajnog kapitala. Prema tome se određuje veličina promenljivog kapitala u odnosu prema postojanom.

Upadljiv porast stanovništva za poslednjih 50 do 60 godina gotovo u celoj Evropi Barton objašnjava povećanom proizvodnošću američkih rudnika, budući da to obilje plemenitih metala u većoj meri povišava robne cene nego najamninu, dakle ovu u stvari obara. Tako se povećala profitna stopa. (Isto, str. 29 - 35.) [XIII - 752]

¹ Tako kod Bartona; u stvari, od 1754. do 1813. prošlo je samo 59 godina.

P r i l o z i⁽¹¹²⁾

[1. Rano formulisanje teze o postojanom
podudaranju ponude i tražnje u poljoprivredi.
Rodbertus i praktičari među ekonomistima 18. veka]

||XII - 580b| Smithova »uzgredna« teorija da žito proizvodi svoju sopstvenu tražnju itd., koju *Malthus* kasnije u svojoj teoriji rente s važnošću ponavlja i koja je delom osnova njegove teorije o stanovništvu, vrlo je sažeto iskazana u sledećem:

«Žita ima malo ili mnogo u srazmeri sa potrošnjom žita. Ako ima više *u s t a*, biće više žita, jer će biti više ruku za obrađivanje zemlje; a ako ima više žita, biće više usta, pošto će obilje uvećati broj stanovništva.» ([*John Arbuthnot*] *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provision, and the Size of Farms, etc. By a Farmer*, London 1773, str. 125.)

Zato

«u poljoprivredi se nikada ne može previše proizvesti.» (Isto, str. 62.)

Rodbertusovu fantaziju da *seme* itd. ne ulazi [u zakupčev račun] kao stavka kapitala¹ [pobija] stotina spisa koje su delimično objavili sami zakupci u 18. veku (naročito posle 60-tih godina). Naprotiv, tačno bi bilo obrnuto reći, da kod zakupca *renta* ulazi kao stavka. On² je ubraja u *troškove proizvodnje* (i ona spada u njegove troškove proizvodnje).

«Ako je . . . *cena žita* skoro tolika kolika bi trebalo da bude, to se može odrediti samo srazmerom u kojoj *vrednost zemlje* stoji prema *vrednosti novca*.» (Isto, str. 132.)

Kako od momenta kad kapital zavlada poljoprivredom u predstavi samog kapitalističkog zakupca *renta* postaje samo odbitkom od profita a ceo višak vrednosti se po svojoj suštini shvata kao profit:

«*Stari* metod [sastojao se u tome] da se zakupčev *profit* izračunava prema *trima rentama* (métairie sistem). U *detinjstvu poljoprivrede* postojala je savesna i ravnomerna podela svojine, kako se sada praktikuje u manje prosvetanim delovima sveta. . . jedan stavlja na raspolaganje zemlju i kapital, drugi stručno znanje i rad; ali na dobro obrađenoj i dobroj zemlji *renta* pričinjava najmanje brige; ona je *suma koju neki čovek može uložiti kao kapital i u godišnjem utrošku svoga rada*, na koju on treba da izračuna kamate svoga novca ili svoj dohodak.» (Isto, str. 34.) |XII - 580b|

¹ Vidi str. 33 - 41. — ² Arbuthnot, autor anonimne brošure

[2. Nathaniel Forster o neprijateljstvu između
zemljovlasnika i industrijalaca]

||XIII - 670a| »Zemljoposednici i industrijalci odnose se jedan prema drugome neprijateljski i zavide jedan drugome zbog dobitaka.« ([Nathaniel Forster] *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions etc.*, London 1767, str. 22, napomena.) |XIII - 670a||

[3. Hopkinsovo shvatanje o odnosu između rente i profita]

[XIII - 669b] Hopkins (pogledati mesto gde o tome govori¹) *zemljišnu rentu* naivno [objašnjava] kao prvobitni oblik viška vrednosti, a profit kao izveden iz njega.

To mesto glasi:

»Dok su... proizvođači bili jednovremeno poljoprivrednici i manufakturni, zemljovlasnik je primao kao *zemljišnu rentu* vrednost od 10£. Uzmimo da se polovina ove rente plaća u zemljišnim proizvodima, a polovina u manufakturnim robama; posle *razdvajanja* proizvođača na dve klase, na poljoprivrednike i manufakturne to bi se moglo nastaviti. »Međutim, u praksi se pokazalo da je za poljoprivrednika pogodnije da zemljoposjedniku *rentu plati* i njome optereti svoj proizvod kad ga razmenjuje za proizvod rada manufakturne, tako da plaćanje rente pada u jednakim delovima na obe klase, a najamnina i profit u svakoj oblasti ostanu isti.« (Th[omas] Hopkins [Economic] Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit etc., London 1822, str. 26.) [XIII 669b]

¹ Vidi u ovom tomu str. 41.

[4. Carey, Malthus i James Deacon Hume o melioracijama u poljoprivredi]

[XI - 490a] »Verovatno je zapaženo da zemljovlasnika i zakupca uvek smatramo za *jedno te isto lice*. . . To je slučaj u Sjedinjenim Državama.« (H. C. Carey *The Past, the Present, and the Future*, Philadelphia 1848, str. 97.)

»Čovek uvek prelazi od lošije zemlje na bolju, kako bi zatim, vraćajući se svojim putem, opet došao na svoju prvobitnu lošu zemlju da preore laporac i kreč i tako dalje u neprekidnom redosledu. . . i pri svakom koraku na tom putu on proizvodi bolju mašinu¹.« (Isto, str. 128 - 129.) »Kapital se može s *više* koristi uložiti u poljoprivredu negoli u *mašine*, jer su mašine samo jednake snage, a u poljoprivredi se snaga *uvećava*.« (Isto.) »Dobit od upotrebe parne mašine« (koja vunu preraduje u sukno itd.) »sastoji se u tome što ona ušteduje rad, *minus* gubitak od rabačenja mašine. Rad koji se upotrebljava za obrađivanje zemlje proizvodi najamnine uvećane dobitkom nastalim iz poboljšanja mašine.« (Isto.) Otuda »jedan komad zemlje koji donosi godišnje 100£ prodaje se« skuplje nego parna mašina koja donosi jednak prihod. (Isto, str. 130.) »Kupac zemlje zna da će mu ona plaćati najamnine i kamate i da će uz to njenu vrednost pri upotrebi povećati. Kupac parne mašine zna da će mu ona vratiti najamninu i kamatu, ali da će ona pri upotrebi izgubiti od svoje vrednosti. Prvi kupuje mašinu koja se upotrebom poboljšava. . . , drugi kupuje takvu koja se upotrebom troši. . . Jedno je mašina u koju se novi kapital i novi rad mogu ulagati s prinosima koji stalno rastu, kod druge takvo ulaganje nije moguće.« (Isto, str. 131.)

Čak i melioracije u poljoprivredi koje dovode do smanjenja troškova proizvodnje i na kraju do pada cena, a u prvi mah — dok cene još nisu pale — (izazivaju) povremeni porast poljoprivrednog *profita*, gotovo uvek

»na kraju krajeva uvećavaju rentu. Uvećani kapital koji je uložen u poljoprivredu zbog mogućnosti da se privremeno postignu veliki profiti. retko se *može ili se*

¹ Ima se u vidu zemlja koja se podvrgava obradi i melioraciji.

nikada ne može izvući iz zemlje po isteku ugovora o zakupu; i pri obnavljanju ovih ugovora zemljovlasnik ima korist od toga u vidu povećanja svoje rente.» ([T. R.] Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent etc.*, London 1815 [str. 26]) |XI-490a||

Ako je do visokih cena koje su prevladavale poslednjih godina poljoprivrede donosila samo *malu rentu*, uglavnom usled opšte priznate *nužnosti čestog ugara*, to su se rente opet morale smanjiti da bi se omogućilo vraćanje tom istom sistemu.» ([J. D. Hume, *Thoughts on the Corn-Laws etc.*, London 1815 str. 72.) |XI-490a||

[5. Hodgskin i Anderson o porastu proizvodnosti
poljoprivrednog rada]

||XIII - 670a| *S uvećanjem stanovništva smanjuje se površina zemlje potrebna za ishranu čoveka.* (*The Natural and Artificial Right of Property contrasted* etc. by [Thomas] Hodgskin (anonym), London 1832, p. 69.)

<Isto tako i Anderson¹.> |XIII - 670a||

¹ Vidi u ovom tomu str. 113-114.

[6. Smanjenje profitne stope]

||XIII - 670a| Profit većeg kapitala koji radi s više postojanog kapitala (mašinerija, sirovina) manji je, raspodeljen na ukupan kapital u kome primenjeni živi rad stoji u manjoj srazmeri prema ukupnom radu, nego manji profit na živi rad koji stoji u većoj srazmeri prema manjem ukupnom kapitalu. Smanjenje promenljivog kapitala i relativno povećanje postojanoga, iako oba dela rastu, samo je drugi *izraz za povećanu proizvodnost rada*. |XIII - 670a|

D o d a t a k

Citati na jeziku originala

- 16 "In Flanders (...) *dung* and hay are in these parts imported from Holland ... The refuse of the towns has therefore become¹ a matter of trade, and is regularly sold at high prices to Belgium ... At about twenty miles from Antwerp, up the Schelde, the reservoirs may be seen for the manure that is brought from Holland. The trade is managed by a company of capitatists, and the² Dutch boats ..." (Thomas Charles Banfield, *The organization of industry* ..., second edition, London 1848, p. 40. i 42)
- 16 «Le propriétaire fournit le domaine, les bâtimens, et ordinairement tout ou partie du bétail et des instrumens nécessaires à l'exploitation; le colon, de son côté, apporte son travail [...], et rien ou presque rien de plus; les produits de la terre se partagent par moitié.» (Mathieu de Dombasle, *Annales agricoles de Roville* ..., Quatrième livraison, Paris 1828, p. 301)
- 16 "... les colons partiaires sont généralement des hommes plongés dans la misère ..." (*ibidem*, p. 302)
- 17 "... s'il³ a obtenu un accroissement de produit brut de 1500 fr., au moyen d'une avance de 1000 fr., il faut qu'il partage par moitié [...] avec le propriétaire, en sorte qu'il ne retire que 750 fr., ou, en d'autres termes, qu'il perd un quart de ses avances ..." [poslednji deo rečenice daje Marx u nemačkom prevodu skraćeno] (*ibidem*, p. 304)
- 17 «Dans l'ancien système de culture, la dépense ou les frais de production sont pris presque entièrement sur les produits eux-mêmes en nature, par la consommation des bestiaux, du cultivateur et de sa famille; il ne se fait presque aucune dépense en écus. C'est seulement cette circonstance qui a pu donner lieu de croire que le propriétaire et le colon pouvaient partager entre eux tout le produit des récoltes qui n'est pas consommé dans l'exploitation; mais il faut que l'on sache bien que cette manière du procéder n'est applicable qu'à ce genre d'agriculture, c'est-à-dire à l'agriculture misérable; car, aussitôt que l'on veut apporter à la culture quelque amélioration, on s'aperçoit qu'on ne peut le faire qu'au moyen de quelques avances dont il faut réserver le montant sur le produit brut, pour l'appliquer à la production de l'année suivante, en sorte que tout partage du produit brut, entre le propriétaire et le colon, forme un obstacle insurmontable à toute amélioration.» [jedan deo citata daje Marx u nemačkom prevodu skraćeno] (*ibidem*, p. 307.)
- 24 "... the legalized reflection of the capital ..." (George Opdyke, *A treatise on political economy*, New York 1851, p. 60.)

¹ U rukopisu umesto: of the towns has therefore become stoji in Dutch towns is — ² u rukopisu: on — ³ u rukopisu: Wenn der métayer — ⁴ U rukopisu umesto: of the capital... stoji: of the value of capital...

- 24 "... the legalized reflection of the capital ..." ¹ (*ibidem*, p. 60)
- 87 "... that the draining of Fens, improving of Forests², inclosing of Commons, Sowing of St. Foyné and Clovergrass, be grumbled against by Landlords, as the way to depress the Price of Victuals ..." (William Petty, *Political arithmetick*. In: „Several essays in political arithmetick ...", London 1699, p. 230)
- 87 "... the Rent of all England [...] Wales, and the Low-Lands of Scotland, be about Nine Millions per Annum ..." (*ibidem*, p. 231)
- 88 "Rents may fall in some Places, and Counties³, and yet the Land of the Nation [...] improve all the while: As for Example, when Parks are dispark'd, and Forests, and Commons are taken in, and enclos'd; when Fen-Lands are drein'd, and when many Parts are meliorated by Industry, and Manuring⁴, it must certainly depretiate that Ground which has been Improv'd to the full before, or⁵ was capable of no farther Improvement. [...] the Rental⁶ of private Men does thereby sink, yet the general Rental⁷ of the Kingdom by such Improvements, at the same time rises ..." ([Charles d'Avenant] *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England* ..., part II, London 1698, p. 26/27)
- 88 "... Fall in private Rents from 1666 to 1668 [...]: but the Rise in the Kingdomes general Rental was greater in Proportion, during that time, than in the preceeding Years, because the Improvements upon Land were greater and more universal, between those two Periods, than at any time before ..." (*ibidem*, p. 28)
- 94 "In the next chapter the *Struggle for Existence* amongst all organic beings throughout the world, which inevitably follows from the high geometrical ratio of their increase, will be treated of. This is the doctrine of *Malthus*, applied to the whole animal and vegetable kingdoms." (Charles Darwin, *On the origin of species* ..., London 1860, introduction, p. 4/5)
- 95 "... the law of 1773 was constructed [...] avowed intention of lowering the price of corn to our manufacturers, by encouraging the importation of corn from abroad⁸, for the purpose of feeding⁹ our own people at a cheaper rate." (James Anderson, *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain* ..., London 1801, p. 50)
- 98 "... I shall [...] greatly regret that considerations for any particular class, are allowed to check the progress of the wealth and population of the country." (David Ricardo, *An essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock* ..., second edition, London 1815, p. 49)
- 98 "... land is abandoned ..." (*ibidem*, p. 46)
- 98 "That some capital would be lost cannot be disputed, but is the possession or preservation of capital the end, or the means? The means, undoubtedly. What we want is an abundance of commodities, and if it could be proved that by the sacrifice of a part of our capital we should augment the annual produce of those objects which contribute to our enjoyment and happiness, we ought not [...] to repine at the loss of a part of our capital." (David Ricardo, *On protection to agriculture*, London 1822, p. 60)

¹ U rukopisu umesto: *of the capital* ..., stoji: *of the value of capital* ...

— ² u rukopisu: woods — ³ u rukopisu: some counties — ⁴ u rukopisu: manufacturing — ⁵ u rukopisu: und — ⁶ u rukopisu: Renteinkommen — ⁷ u rukopisu: rent — ⁸ u rukopisu umesto: encouraging the importation of corn from abroad, stoji: encouragement of Foreign importation — ⁹ u rukopisu umesto: for the purpose of feeding, stoji: zu setzen

- 98 "To an individual with a capital of 20 000 *l.*, whose profits were 2000 *l.* per annum, it would be a matter quite indifferent whether his capital would employ a hundred or a thousand men, whether the commodity produced, sold for 10 000 *l.*, or for 20 000 *l.*, provided, in all cases, his profits were not diminished below 2000 *l.* Is not the real interest of the nation similar? Provided its net real income, its rent and profits be the same, it is of no importance whether the nation consists of ten or of twelve millions of inhabitants." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 416)
- 107 "... in an improved state of agriculture produce may be raised on the second or third quality of land at as little cost as is could under the old system upon the first quality." (Edward West, *Price of corn and wages of labour* ..., London 1826, p. 98)
- 107 "The principle of competition, which renders it impossible, that there should be two rates of profit in the same country [...], does [...] determine [...] their¹ [...] *relative rents* ..." [Završna rečenica "aber nicht den *general average of rent*" je sadržaj narednih mesta.] (Tomas Hopkins, *On rent of land, and its influence on subsistence and population* ..., London 1828, p. 30)
- 107 "If all labourers were employed for the same end, or object, as the diamond cutter and the opera singer, in a short time there would be no *wealth* to subsist them!! because *none of the wealth produced would then become capital*. If a considerable proportion were so employed, wages would be low; because, but a comparatively small part of what was produced would be used as capital; — but if only a few of the labourers were so employed, and, of course, nearly all were ploughmen, shoemakers, weavers etc. [...], then much capital would be produced, and wages *would*² be proportionally high." (*ibidem*, p. 84/85)
- 107 "With the diamond cutter and the singer, must be classed all those who labour for the landlords, or annuitants, and who receive a part of their income as wages: all, in fact, whose labours *terminate* merely in producing those things which gratify landlords and annuitants, and who receive in return for their labours, a part of the rent of the landlord, or of the income of the annuitant. These are all productive labourers, but all their labours are for the purpose of converting the wealth which exists, in the shape of rents and annuities, into some other form, that shall, in that other form, more gratify the landlord and annuitant, and therefore they are *secondary* producers. All other labourers are *primary* producers." (*ibidem*, p. 85)
- 108 [Marx navodi ovde svojim rečima (većinom na nemačkom jeziku) sadržaj jednog dužeg pasusa iz Hopkinsove knjige, str. 94. Neke reči navodi na engleskom i to: "whole net produce", "government and tithe-owners" i "whole wages".]
- 108 "The cultivators generally paying from one-half to more than one half of the produce as rent to the landlord, with moderate skill in agriculture, and a scanty supply of fixed capital. The greater part of the population is [...] composed of secondary producers and proprietors³, and generally the primary producers are a poor and degraded class." (*ibidem*, p. 101/102)
- 108 "The population of France, at this time, is stated to have been 26 363 074. Now [...] six millions of labouring families⁴, (which is too large [...]),

¹ U rukopisu: die — ² u rukopisu: could — ³ u rukopisu: landlords — ⁴ u rukopisu: Wenn selbst 6 millions of labouring population

each family would have had to furnish annually, either directly or indirectly, and average of upwards¹ of 23 £ of net wealth to the landlords, the church and the government!!

... produced annually 42 £ 10 s.; 23 £ of which were paid away to others, and 19 £ 10 s. remained to subsist itself." [U prve dve rečenice citata Marx navodi svojim rečima sadržaj nekih pasusa] (*ibidem*, p. 102 - 104)

- 108 "The error of Mr. Malthus and his followers is to be found in the assumption, that a reduction of the labouring population would *not* be followed by a *correspondent reduction of capital!*" (*ibidem*, p. 118)
- 108 "... Mr. Malthus [...] forgetful² that this demand [...] limited by the means of paying wages and... these means do not arise spontaneously, but are always *previously created by labour.*" (*ibidem*, p. 122)
- 108 "It is somewhat extraordinary, that a³ strong inclination [...] to represent net wealth as *beneficial* to the labouring class, because it gives [...] *employment!*! though it is evidently not on account of being *net*, that it has that power, but because it is *wealth*, — that *which has been brought into existence by labour*: while, at the same time⁴, an additional quantity of labour is represented as *injurious* to the labouring classes, though that labour produces three times as much as it consumes..." (*ibidem*, p. 126)
- 109 "If by the use of superior machines⁵, the whole primary produce could be raised from 200 to 250 or 300, while *net* wealth and profit took only 140, it is clear that there would remain as a fund for the wages of the primary producers 110 or 160 instead of 60." (*ibidem*, p. 128)
- 109 "The condition of labourers is rendered *bad* either by crippling their productive power, or by taking from them what they have produced..." (*ibidem*, p. 129)
- 109 "... no says Mr. Malthus, 'the *weight of your burthen* has nothing whatever to do with your distress; that arises solely there being *too many persons carrying it*...' " (*ibidem*, p. 134)
- 109 "In the general principle, then, that *cost of production* regulates the exchangeable value of all commodities, *original materials* are not included; but the claim which the *owners* of these have upon produce, causes *rent* to enter into value..." (Thomas Hopkins, *Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money*, London 1822, p. 11)
- 109 "*Rent*, or a charge for use, arises naturally out of *ownership*, or the establishment of a *right of property.*" (*ibidem*, p. 13)
- 109 "... any thing may yield a rent if possessed of the following qualities: — First, — It must exist in a degree of scarcity. Secondly, — It must have the power to aid labour in the great work of production." (*ibidem*, p. 14)
- 109 "... where land [...] so plentiful, *compared with the labour and stock to be employed upon it*, that no charge for rent could be made, because it was not scarce." (*ibidem*, p. 21)
- 109 "... the land-owner⁶ [...] may obtain, in some countries, 50 per cent [...], in others 10 per cent⁷. In some of the fertile regions of the East,

¹ U rukopisu umesto: of upwards, stoji: von about — ² u rukopisu: ver-gift — ³ u rukopisu skraćeno u »sonderbar, dies« — ⁴ u rukopisu umesto: at the same time, stoji: simultaneously — ⁵ u rukopisu: machinery — ⁶ u rukopisu: landlord — ⁷ u rukopisu umesto: in others 10 per cent, stoji: in anderen nicht 10

- man can subsist upon one-third of the produce of his labour employed upon the land; [...] but in parts of Switzerland and Norway, an exaction of 10 per cent. might depopulate the country... we see no *natural* bounds to the rent that may be exacted, but in the limited abilities of the payers..." (*ibidem*, p. 31)
- 109 "where¹ inferior soils exist, the competition of those inferior soils against the superior". (*ibidem*, p. 33/34)
- 109 "... there is much common land in England [...], the natural fertility of which is equal to what a large part of the land now cultivated was, prior to its being taken into cultivation; and yet the expence of bringing such common lands into cultivation is so great, as to cause them not to yield the ordinary interest for the money expended in improving them, leaving nothing as rent for the natural fertility of the soil: and this [...] with all the advantages of an immediate application of labour, aided by stock skilfully applied, and furnished with manufactures cheaply produced; added to the very important circumstance, of good roads being already formed in the neighbourhood²... the present land proprietors may be considered the owners of all the accumulated labour which has for ages been expending³, in bringing the country to its present productive state." (*ibidem*, p. 35)
- 110 "... a stream, favourably situated, furnishes an instance of a rent being paid for an appropriated gift of nature, of as exclusive a kind as any that can be named. This is well understood in manufacturing districts, where considerable rents are paid for small streams of water, particularly if the fall is considerable. The power obtained from such streams being equal to that afforded by large steam-engines, it is as advantageous to use them, though subject to the payment of a heavy rent, as it is to expend large sums in the erection and working of steam-engines. Of streams, too, there are some larger, some smaller. Contiguity to the seat of manufacture is also an advantage which commands a higher rent. In the counties of York and Lancaster there is probably a much greater difference between the rents paid for the smallest and the largest streams of water, than there is between the rents paid for 50 of the least and 50 of the most fertile acres that are in common cultivation." (*ibidem*, p. 37/38)
- 113 "... from 1700 to 1750, there has been a regular [...] fall of price [...] from 2 l. 18 s. 1 d. to 1 l. 12 s. 6 d. per quarter of wheat; [...] from 1750 to 1800 [...] progressional rise [...] from 1 l. 12 s. 6 d. to 5 l. 10 s. per quarter." (James Anderson, *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain*..., London 1801, p. 11)
- 113 "... the population [...] was on the increase during the first half of this century⁴ as well as the last..." (*ibidem*, p. 12)
- 114 "... la terre, par le labourage et les engrais elle change de nature et devient toujours meilleure..." (*ibidem*, p. 38, note)
- 114 "... under a judicious system of management, that productiveness⁵ may be made to augment, from year to year, for a succession of time to which no limits can be assigned, till at last it may be made to attain a degree of productiveness, of which we cannot, perhaps, at this time conceive an idea." (*ibidem*, p. 35/36)

¹ U rukopisu: when — ² u rukopisu umesto: added to the very important circumstance, of good roads being already formed in the neighbourhood, stoji: außerdem good roads in der Nachbarschaft etc. — ³ u rukopisu: expendet — ⁴ u rukopisu umesto: of this century, stoji: des 18. Jahrhunderts — ⁵ u rukopisu umesto: that productiveness, stoji: die Produktivität des Bodens

- 114 "... it may be with certainty said, that the present population is such a trifle compared to that¹, as to be much below any degree of serious consideration." (*ibidem*, p. 37)
- 114 "Wherever population increases [...], the produce of the country must be augmented along with it, unless *some moral influence is permitted to derange the economy of nature.*" (*ibidem*, p. 41)
- 114 "No one of these prejudices appears to me to be of more pernicious tendency, than that which supposes that an increased population..." (*ibidem*, p. 54) [Marx citira ovde Andersona na nemačkom svojim rečima.]
- 114 "It is not [...] the rent of the land that determines the price of its produce, but it is the price of that produce which determines the rent of the land, although the price of that produce is often highest in those countries where the rent of land is lowest. This seems to be a paradox that deserves to be explained. In every country there is a variety of soils, differing considerably from one another in point of fertility. These we shall at present suppose arranged into different classes, which we shall denote by the letters A, B, C, D, E, F etc., the class A comprehending the soils of the greatest fertility, and the other letters expressing different classes of soils, gradually decreasing in fertility as you recede from the first. Now, as the expense of cultivating the least fertile soil is as great or greater than that of the most fertile field, it necessarily follows, that if an equal quantity of corn, the produce of each field, can be sold at the same price, the profit on cultivating the most fertile soil must be much greater than that of cultivating the others; and as this continues to decrease as the sterility increases, it must at length happen that the expense of cultivating some of the inferior classes will equal the value of the whole produce." (James Anderson, *An enquiry into the nature of the corn laws...*, Edinburgh 1777, p. 45 - 48; citirano prema: J. R. McCulloch, *The literature of political economy...*, London 1845, p. 69)
- 115 "... value of the whole produce." (James Anderson, *An enquiry into the nature of the corn laws...*, Edinburgh 1777; citirano prema: J. R. McCulloch, *The literature of political economy...*, London 1845, p. 69)
- 115 "... if an equal quantity of corn, the produce of each field, can be sold at the same price..." (James Anderson, *An enquiry into the nature of the corn laws...*, Edinburgh 1777; citirano prema: J. R. McCulloch, *The literature of political economy...*, London 1845, p. 69)
- 115 "... infinite diversity of soils..." (James Anderson, *An inquiry into the causes that have hitherto retarded the advancement of agriculture in Europe...*, Edinburgh 1779, p. 5)
- 115 "... soils [...] may be so much altered from their original state by the modes of culture they have been formerly subjected to, by the manures..." (*ibidem*, p. 5)
- 115 "... where there are two fields, the produce of which is nearly as above stated², without requiring any immediate outlay for their improvement, the farmer would [...] pay even more rent than³... Let us [...] say [...] that⁴ twelve bushels [...] just sufficient for the expense of cultivating

¹ U rukopisu ovde umetnuto: »die dies Eiland unterhalten kann« — ² kao rezime misli koju je razvio Anderson, Marx je ovde umetnuto: »nämlich das eine 12 bushels remunerating the expense, das andere 20« — ³ Marx je ovde dodao svojim rečima misao koju je razvio Anderson: »6 bushels f. i. for the latter während keine für das andere« — ⁴ u rukopisu umesto: Let [...] us say [...] that, stoji Wenn

- [...] no rent whatever can be afforded for *cultivated* land that yields only twelve bushels." (James Anderson, *Essays relating to agriculture and rural affairs*, vol. III, Edinburgh 1796, p. 107 - 109)
- 116 "Yet it cannot be expected that, if the superior produce has been *immediately occasioned* by his own outlay of capital, and exertions of industry, he *can* pay nearly the same *proportion* of it as rent: but after the land has been for *some time* in a *permanent state of fertility to that degree*, though it even *originally derived that fertility* from his own industry, he will be content to pay such a proportion of rent as is here stated..." (*ibidem*, p. 109/110)
- 121 "*The produce of the earth* — all that is derived from its surface by the united application of labour, machinery, and capital, is divided among three classes of the community; namely, the proprietor of the land, the owner of the stock or capital necessary for its cultivation, and the labourers by whose industry it is cultivated." (David Ricardo, *The principles of political economy, and taxation*, London 1821, third edition, Preface, p. V)
- 121 "But in different stages of society, the proportions of *the whole produce* of the earth which will be allotted to each of these classes, under the names of rent, profit, and wages, will be essentially different..." (*ibidem*, Preface, p. V)
- 125 «La rente, dans le sens de Ricardo, est la propriété foncière à l'état bourgeois: c'est-à-dire la propriété féodale qui a subi les conditions de la production bourgeoise.» (Karl Marx, *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon*, Paris et Bruxelles 1847, p. 156)
- 125 «Ricardo, après avoir supposé la production bourgeoise comme nécessaire pour déterminer la rente, l'applique néanmoins à la propriété foncière de toutes les époques et de tous les pays. Ce sont là les errements de tous les économistes, qui représentent les rapports de la production bourgeoise comme des catégories éternelles.» (*ibidem*, p. 160)
- 125 «Les terres capitaux peuvent être *augmentées* tout aussi bien que tous les autres instruments de production. On n'y ajoute rien à la matière, pour parler le langage de M. Proudhon, mais on *multiplie les terres qui servent d'instrument de production*. Rien qu'à appliquer à des terres déjà transformées en moyen de production de secondes mises de capital, on augmente la terre capital sans rien ajouter à la terre matière, c'est-à-dire à l'étendue de la terre.» (*ibidem*, p. 165)
- 125 «En premier lieu, on ne peut pas, comme dans l'industrie manufacturière, *multiplier à volonté les instruments de production du même degré de productivité*, c'est-à-dire les terrains du même degré de fécondité. Puis, à mesure que la population s'accroît, on en vient à exploiter des terrains d'une qualité inférieure, ou à faire sur le même terrain de nouvelles mises de capital proportionnellement moins productives que les premières.» (*ibidem*, p. 157)
- 128 "It is not [...] the rent of the land that determines the *price* of its produce, but it is the *price* of that produce which determines the rent of the land..." (James Anderson, *An enquiry into the nature of the corn laws*..., Edinburgh 1777; citirano prema: J. R. McCulloch, *The literature of political economy*..., London 1845, p. 69.)
- 128 "The notion of agriculture yielding a produce, and a rent in consequence, because nature concurs with human industry in the process of cultivation, is a mere fancy. It is not from the produce, but from the price at which

- the produce is sold, that the rent is derived; and this price is got not because nature assists in the production, but because it is the price which suits the consumption to the supply." (David Buchanan in Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. II, Edinburgh 1814, p. 55, note; citirano prema: David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 66, note)
- 132 "... sous¹ prétexte de l'étendre, ils l'ont² poussée dans le vide." (Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique* . . . , t. I, Paris 1826, in *Discours préliminaire*, p. LXXXIII à LXXXIV.)
- 132 "Mr. Ricardo's system is one of discords . . . its whole tends to the production of *hostility among classes* and nations . . . His book is the true manual of the demagogue, who seeks power by means of agrarianism, war, and plunder." (H. C. Carey, *The past, the present, and the future*, Philadelphia 1848, p. 74/75)
- 132 "Value and Riches, their Distinctive Properties" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 320)
- 132 "On Value". (*ibidem*, p. 1)
- 132 "Doctrine of Adam Smith concerning the Rent of Land" (*ibidem*, p. 388)
- 132 "On the comparative Value of Gold, Corn and Labour . . ." (*ibidem*, p. 448)
- 132 "Mr. Malthus's Opinions on Rent" (*ibidem*, p. 483)
- 133 "On the Influence of Demand and Supply on Prices" (*ibidem*, p. 460)
- 133 "On Natural and Market Price" (*ibidem*, p. 80)
- 133 "On Sudden Changes in the Channels of Trade" (*ibidem*, p. 307)
- 133 "On Machinery" (*ibidem*, p. 466)
- 133 "On Wages" (*ibidem*, p. 86)
- 133 "On Profits" (*ibidem*, 107)
- 133 "On Foreign Trade" (*ibidem*, p. 131)
- 133 "On Colonial Trade" (*ibidem*, p. 403)
- 133 "Effects of Accumulation on Profits and Interest" (*ibidem*, p. 338)
- 133 "On Gross and Net Revenue" (*ibidem*, p. 415)
- 133 "On Currency and Banks" (*ibidem*, p. 421)
- 133 "On Value" (*ibidem*, p. 1)
- 133 "On Rent" (*ibidem*, p. 53)
- 133 "On the Rent of Mines" (*ibidem*, p. 76)
- 134 "It remains however to be considered, whether the appropriation of land, and the consequent creation of rent, will occasion any variation in the relative value of commodities, independently of the quantity of labour necessary to production." (*ibidem*, p. 53)
- 134 "On Natural and Market price" (*ibidem*, p. 80)
- 134 "On Wages" (*ibidem*, p. 86)
- 134 "On Profits" (*ibidem*, p. 107)

¹ U rukopisu: que sous — ² u rukopisu umesto: ils l'ont, stoji: on la

- 134 "On Value" (*ibidem*, p. 1)
- 134 "On Rent" (*ibidem*, p. 53)
- 135 "... *value in exchange* ..." (*ibidem*, p. 1)
- 135 "... *the power of purchasing other goods* ..." (*ibidem*, p. 1)
- 135 "... it is the comparative quantity of commodities which labour will produce, that determines their present or past *relative value* ..." (*ibidem*, p. 9)
- 135 "... *relative value* ..." (*ibidem*, p. 9)
- 135 "Two commodities vary in *relative value*, and we wish to know in which *the variation* has [...] taken place." (*ibidem*, p. 9)
- 135 "... *comparative value*" (*ibidem*, p. 448)
- 136 "... the inquiry to which I wish to draw the reader's attention, relates to the effect of the *variations in the relative value of commodities*, and not in their *absolute value* ..." (*ibidem*, p. 15)
- 137 "Instead of regarding value as a relation between two objects, they [...] consider it as a positive result produced by a definite quantity of labour." ([Samuel Bailey] *A critical dissertation on the nature, measures and causes of value* ..., London 1825, p. 30)
- 137 "... *value*, as something intrinsic and absolute ..." (*ibidem*, p. 8)
- 138 "Not only the labour applied immediately to commodities affect their value, but the labour also which is bestowed on the implements, tools, and buildings, with which such labour is assisted." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 16)
- 138 "... labour applied immediately to commodities ..." (*ibidem*, p. 16)
- 138 "... implements, tools, and buildings ..." (*ibidem*, p. 16)
- 140 "... in every state of society, the tools, implements, buildings, and machinery employed in different trades may be of *various degrees of durability*, and may require *different portions of labour to produce them*." (*ibidem*, p. 25)
- 140 "... *different portions of labour to produce them*." (*ibidem*, p. 25)
- 140 "The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be *variously combined*." (*ibidem*, p. 25)
- 140 "... difference in the *degree of durability of fixed capital*, and this variety in the proportions in which *the two sorts of capital may be combined* ..." (*ibidem*, p. 25)
- 141 "The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a *perishable nature*. There is however a vast difference in the time for which these different capitals will endure ... According as capital is rapidly perishable, and requires *to be frequently reproduced*, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or of fixed capital." (*ibidem*, p. 26)
- 141 "It is also to be observed that the *circulating capital may circulate*, or be returned to its employer, in *very unequal times*. The *wheat bought by a farmer to sow* is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. One leaves it in the ground, and can obtain no re-

turn for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free to renew the same, or commence any other employment in a week." (*ibidem*, p. 26/27)

141 "Two trades then may employ the same amount of capital; but it may be very differently divided with respect to the portion which is fixed, and that which is circulating." (*ibidem*, p. 27.)

141 "Again two manufacturers may employ the same amount of fixed, and the same amount of circulating capital; but the durability of their fixed capitals may be very unequal. One may have steam-engines of the value of 10 000 £, the other, ships of the same value." (*ibidem*, p. 27/28)

141 "... different degrees of durability of ... capitals, or, which is the same thing ... of the time which must elapse before one set of commodities can be brought to market ..." (*ibidem*, p. 30)

141 "It is hardly necessary to say, that commodities which have the same quantity of labour bestowed on their production, will differ in exchangeable value, if they cannot be brought to market in the same time." (*ibidem*, p. 34.)

142 "Suppose I employ twenty men at an expense of 1000 £, for a year in the production of a commodity, and at the end of the year I employ twenty men again for another year, at a further expense of 1000 £, in finishing or perfecting the same commodity, and that I bring it to market at the end of two years, if profits be 10 per cent., my commodity must sell for 2310 £; for I have employed 1000 £. capital for one year, and 2100 £. capital for one year more. Another man employs precisely the same quantity of labour, but he employs it all in the first year; he employs forty men at an expense of 2000 £., and at the end of the first year he sells it with 10 per cent. profit, or for 2200 £. Here then are two commodities having precisely the same quantity of labour bestowed on them, one of which sells for 2310 £. — the other for 2200 £." (*ibidem*, p. 34)

142 "This difference ... and [...] variety in the proportions ... introduce another cause, besides the greater or less quantity of labour necessary to produce commodities, for the variations in their relative value — this cause is the rise or fall in the value of labour." (*ibidem*, p. 25/26)

142 "A rise in the wages of labour cannot fail to affect unequally, commodities produced under such different circumstances." (*ibidem*, p. 27)

142 "... employed in the support of labour ..." (*ibidem*, p. 27)

143 "... a rise in the value of labour ..." (*ibidem*, p. 28)

143 "Structure of two men employ one hundred men each for a year in the construction of two machines, and another man employs the same number of men in cultivating corn, each of the machines at the end of the year will be of the same value as the corn, for they will each be produced by the same quantity of labour. Suppose one of the owners of one of the machines to employ it, with the assistance of one hundred men, the following year in making cloth, and the owner of the other machine to employ his also, with the assistance likewise of one hundred men, in making cotton goods, while the farm continues to employ one hundred men as before in the cultivation of corn. During the second year they will all have employed the same quantity of labour, but the goods and machine together of the clothier, and also of the cotton manufacturer, will be the result of the labour of two hundred men, employed for a year; or, rather, of the

labour of one hundred men for two years; whereas the corn will be produced by the labour of one hundred men for one year, consequently if the corn be of the value of 500 l. the machine and cloth of the clothier together, ought to be of the value of 1000 l. and the machine and cotton goods of the cotton manufacturer, ought to be also of twice the value of the corn. But they will be of more than twice the value of the corn, for the profit on the clothier's and cotton manufacturer's capital for the first year has been added to their capitals, while that of the farmer has been expended and enjoyed. On account then of the different degrees of durability of their capitals, or, which is the same thing, on account of the time which must elapse before one set of commodities can be brought to market, they will be valuable, not exactly in proportion to the quantity of labour bestowed on them, — they will not be as two to one, but something more, to compensate for the greater length of time which must elapse before the most valuable can be brought to market. Suppose that for the labour of each workman 50 l. per annum were paid, or that 5000 l. capital were employed and profits were 10 per cent., the value of each of the machines as well as of the corn, at the end of the first year, would be 5500 l. The second year the manufacturers and farmers will again employ 5000 l. each in the support of labour, and will therefore again sell their goods for 5500 l.; but the men using the machines, to be on a par with the farmer, must not only obtain 5500 l., for the equal capitals of 5000 l. employed on labour, but they must obtain a further sum of 550 l.; for the profit on 5500 l. which they have invested in machinery, and consequently their goods must sell for 6050 l." (*ibidem*, p. 29/30)

- 144 "Here then are capitalists employing precisely the same quantity of labour annually on the production of their commodities, and yet the goods they produce differ in value on account of the different quantities of fixed capital, or accumulated labour, employed by each respectively." (*ibidem*, p. 30/31)
- 144 "The cloth and cotton goods are of the same value, because they are the produce of equal quantities of labour, and equal quantities of fixed capital; but corn is not of the same value as these commodities, because it is produced, as far as regards fixed capital, under different circumstances." (*ibidem*, p. 31)
- 145 "... the goods they produce differ in value on account of the different quantities of fixed capital, or accumulated labour, employed by each respectively." (*ibidem*, p. 31)
- 145 "... different quantities of [...] accumulated labour..." (*ibidem*, p. 31)
- 146 "Here then are capitalists employing precisely the same quantity of labour annually on the production of their commodities, and yet the goods they produce differ in value..." (*ibidem*, p. 30/31)
- 146 "Here then are capitalists employing precisely the same quantity of labour annually on the production of their commodities, and yet the goods they produce differ in value on account of the different quantities of... accumulated labour, employed by each respectively." (*ibidem*, p. 30/31)
- 146 "... different quantities of fixed capital [...] employed..." (*ibidem*, p. 31)
- 147 "... the value of [...] the machine and cotton goods¹..." (*ibidem*, p. 29)
- 147 "... the value of the corn..." (*ibidem*, p. 29)

¹ U rukopisu umesto: the machine and cotton goods, stoji: the cotton goods and the machine

- 147 "But they will be of more than twice the value of the corn, for the profit on the . . . cotton manufacturer's capital for the first year has been added to their capitals, while that of the farmer has been expended and enjoyed." (*ibidem*, p. 30)
- 147 "On account then of the different degrees of durability of their capitals, or, which is the same thing, on account of the time which must elapse before one set of commodities can be brought to market, they will be valuable, not exactly in proportion to the quantity of labour bestowed on them, — they will not be as two to one, but something more, to compensate for the greater length of time which must elapse before the most valuable can be brought to market." (*ibidem*, p. 30)
- 149 "On account [...] of the different degrees of durability of [...] capitals . . ." (*ibidem*, p. 30)
- 149 "... on account of the time which must elapse before one set of commodities can be brought to market . . ." (*ibidem*, p. 30)
- 149 "Suppose I employ twenty men at an expense of 1000 *l.* for a year in the production of a commodity, and at the end of the year I employ twenty men again for another year, at a further expense of 1000 *l.* in finishing or perfecting the same commodity, and that I bring it to market at the end of two years, if profits be 10 per cent., my commodity must sell for 2310 *l.*; for I have employed 1000 *l.* capital for one year, and 2100 *l.* capital for one year more. Another man employs precisely the same quantity of labour, but he employs it all in the first year; he employs forty men at an expense of 2000 *l.*, and at the end of the first year he sells it with 10 per cent. profit, or for 2200 *l.* Here then are two commodities having precisely the same quantity of labour bestowed on them, one of which sells for 2310 *l.* — the other for 2200 *l.* This case appears to differ from the last, but is, in fact, the same." (*ibidem*, p. 34/35)
- 150 "The difference in value arises in both cases from the profits being accumulated as capital, and is only a just compensation for the time that the profits were withheld." (*ibidem*, p. 35)
- 153 "... circulating capitals returnable at distant periods, and vice versa." (J. R. McCulloch *The principles of political economy* . . . , Edinburgh 1825, p. 300)
- 153 "... Ricardo [...] was the first who endeavoured to analyze and discover the effects of fluctuations in the rate of wages on the value of commodities, when the capitals employed in their production were not of the same degree of durability." (*ibidem*, p. 298/299)
- 153 "... Ricardo has not only shown that it is impossible for any rise of wages to raise the price of all commodities; but [...] that in many cases a rise of wages necessarily leads to a fall of prices, and a fall of wages to a rise of prices . . ." (*ibidem*, p. 299)
- 153 "There can be no rise in the value of labour without a fall of profits." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 31)
- 153 "On Value." (*ibidem*, p. 1)
- 153 "On Wages." (*ibidem*, p. 86)
- 153 "... Profits." (*ibidem*, p. 107)
- 153 "There can be no rise in the value of labour without a fall of profits." (*ibidem*, p. 31)

- 153 "The degree of alteration in the relative value of goods, on account of a rise or fall of labour, would depend on the proportion which the fixed capital bore to the whole capital employed. All commodities which are produced by very valuable machinery, or in very valuable buildings, or which require a great length of time before they can be brought to market, would fall in relative value, while all those which were chiefly produced by labour, or which would be speedily brought to market would rise in relative value." (*ibidem*, p. 32)
- 154 "The reader, however, should remark, that this cause of the variation of commodities is comparatively slight in its effects . . . Not so with the other great cause of the variation in the value of commodities, namely, the increase or diminution in the quantity of labour necessary to produce them . . . An alteration in the permanent rate of profits, to any great amount, is the effect of causes which do not operate but in the course of years; whereas alterations in the quantity of labour necessary to produce commodities, are of daily occurrence. Every improvement in machinery, in tools, in buildings, in raising the raw material, saves labour, and enables us to produce the commodity to which the improvement is applied with more facility, and consequently its *value* alters. In estimating, then, the causes of the variations in the value of commodities, although it would be wrong wholly to omit the consideration of the effect produced by a rise or fall of labour, it would be equally incorrect to attach much importance to it . . ." (*ibidem*, p. 32/33)
- 154 "On Value." (*ibidem*, p. 1)
- 155 "This difference in the degree of *durability* of fixed capital, and this *variety in the proportion* in which the two sorts of capital may be combined, introduce *another cause*, besides the greater or less quantity of labour necessary to produce commodities, for the variations in their relative value — *this cause is the rise or fall in the value of labour.*" (*ibidem*, p. 25/26)
- 155 "... it being shown in this section that without any variation in the quantity or labour, *the rise of its value* merely will occasion a fall in the exchangeable value of those goods, in the production of which *fixed capital* is employed; the larger the amount of fixed capital, the greater will be the fall." (*ibidem*, p. 35)
- 155 "... *unequal durability* of capital¹ . . ." (*ibidem*, p. 36)
- 155 "... *unequal rapidity* with which it is returned to its *employer*²." (*ibidem*, p. 36)
- 155 "In proportion as fixed capital is less durable, it approaches to the nature of circulating capital. It will be consumed and its *value reproduced* in a *shorter time*, in order to preserve the capital of the manufacturer." (*ibidem*, p. 36)
- 156 "... to keep it in its original state of efficiency; but the labour so bestowed may be considered as really expended on the commodity manufactured, which must bear a value in proportion to such labour." (*ibidem*, p. 36/37)
- 156 "... if the wear and tear of the machine were great, if the quantity of labour requisite to keep it in an efficient state were that to fifty men annually, I should require an additional price for my goods, equal to that which would be obtained by any other manufacturer who employed fifty

¹ U rukopisu: of fixed capital — ² u rukopisu: "unequal rapidity in the return of the capitals to their owners"

- men in the production of other goods, and who used no machinery at all. But a rise in the wages of labour would not equally affect commodities produced with machinery quickly consumed, and commodities produced with machinery slowly consumed. In the production of the one, a *great deal of labour would be continually transferred to the commodity produced . . .*" (*ibidem*, p. 37)
- 156 "... in the other very little would be so transferred." (*ibidem*, p. 37)
- 156 "Every rise of wages, therefore, or, which is the same thing, every fall of profits, would lower the relative value of those commodities which were produced with a capital of a durable nature, and would proportionally elevate those which were produced with capital more perishable. A fall of wages would have precisely the contrary effect." (*ibidem*, p. 37/38)
- 156 "On Machinery" (*ibidem*, p. 466)
- 156 "It will be seen, then, that in the early stages of society, before much machinery or durable capital is used, the commodities produced by *equal capitals* will be nearly of *equal value*, and will rise or fall only relatively to each other on account of more or less labour being required for their production . . ." (*ibidem*, p. 40)
- 157 "... but after the introduction of these expensive and durable instruments, the *commodities produced by the employment of equal capitals* will be of *very unequal value*; and although they will still be liable to rise or fall relatively to each other, as more or less labour becomes necessary to their production, they will be subject to another, though a minor variation, also, from the rise or fall of wages and profits. Since goods which sell for 5000 *l.* may be the produce of a capital equal in amount to that from which are produced other goods which sell for 10 000 *l.*, the *profits on their manufacture will be the same*; but those *profits would be unequal*, if the *prices of the goods* did not vary with a rise or fall in the *rate of profits*." (*ibidem*, p. 40/41)
- 158 "Mr. Malthus appears to think that it is a part of my doctrine, that the *cost and value* of a thing should be the same; — *it is*, if he means by cost, 'cost of production' including profits." (*ibidem*, p. 46, note)
- 158 "May not gold be considered as a commodity produced with such proportions of the two kinds of capital as approach nearest to the average quantity employed in the production of most commodities? May not these proportions be so nearly equally distant from the two extremes, the one where little fixed capital is used, the other where little labour is employed, as to form a just mean between them?" (*ibidem*, p. 44)
- 158 "Before I quit this subject, it may be proper to observe, that Adam Smith, and all the writers who have followed him, have, without one exception that I know of, maintained that a rise in the price of labour would be uniformly followed by a rise in the price of all commodities." (*ibidem*, p. 45)
- 159 "I hope I have succeeded in showing, that there are no grounds for such an opinion, and that only those commodities would rise which had less fixed capital employed upon them *than the medium in which price was estimated*, and that all those which had more, would positively fall in price when wages rose. On the contrary, if wages fell, those commodities only would fall, which had a less proportion of fixed capital employed on them, than the medium in which price was estimated; all those which had more, would positively rise in price." (*ibidem*, p. 45)
- 160 "On an invariable measure of value" (*ibidem*, p. 41)

- 160 "When commodities varied in relative value, it *would be desirable* to have the means of ascertaining which of them fell and which rose in real value, and this could be effected only by comparing them one after another with some invariable standard measure [...], which should itself be subject to none of the fluctuations to which other commodities are exposed." (*ibidem*, p. 41/42)
- 160 "... there is no commodity which is not itself exposed to the same variations... that is, there is none which is not subject to require more or less labour for its production." (*ibidem*, p. 42)
- 160 "... be¹ a perfect measure of value, by which we could accurately ascertain the variations in all other things..." (*ibidem*, p. 43)
- 160 "It would be a perfect measure of value for all things produced under the same circumstances precisely as itself, but for no others." (*ibidem*, p. 43)
- 161 "A rise of wages from this cause will, indeed, be invariably accompanied by a rise in the price of commodities; but in such cases, it will be found that labour and all commodities have not varied in regard to each other, and that the variation has been confined to money." (*ibidem*, p. 47)
- 161 "The *exchangeable value of all commodities*, whether they be manufactured, or the produce of the mines, or the produce of land, is always regulated, not by the less quantity of labour that will suffice for their production under circumstances highly favorable, and exclusively enjoyed by those who have peculiar facilities of production; but by the greater quantity of labour necessarily bestowed on their production by those who have no such facilities; by those who *continue* to produce them under the most unfavorable circumstances; meaning — by the most unfavorable circumstances, *the most unfavorable under which the quantity of produce required, renders it necessary to carry on the production.*" (*ibidem*, p. 60/61)
- 162 "... quantity of produce required..." (*ibidem*, p. 61)
- 164 "On *Natural and Market Price.*" (*ibidem*, p. 80)
- 165 "On *Value.*" (*ibidem*, p. 1)
- 165 "... accidental and temporary variations of price." (*ibidem*, p. 80)
- 165 "With the rise or fall of price, *profits* are elevated above, or depressed below *their general level*, and capital is either encouraged to enter into, or is warned to depart from *the particular employment* in which the variation has taken place." (*ibidem*, p. 80)
- 166 "... every man [...] free to employ his capital where he pleases... will naturally seek for it that employment which is most advantageous; he will naturally be dissatisfied with a profit of 10 per cent, if by removing his capital he can obtain a profit of 15 per cent. This *restless desire on the part of all the employers of stock, to quit a less profitable for a more advantageous business, has a strong tendency to equalize the rate of profits of all, or to fix them in such proportions*, as may in the estimation of the parties, compensate for any advantage which one may have, or may appear to have over the other." (*ibidem*, p. 81)
- 166 "No writer has more satisfactorily and ably shewn than Dr. Smith, the tendency of capital to move from employments in which the goods produced do not repay by *their price the whole expenses, including the ordinary profits*, of producing and bringing them to market." (*ibidem*, p. 342, note)

¹ U rukopisu: to be

- 167 "It is perhaps very difficult to trace *the steps* by which this change is effected: it is probably effected, by a manufacturer *not absolutely changing his employment, but only lessening the quantity of capital he has in that employment*. In all rich countries, there is a number of men forming what is called the *monied class*; these men are engaged in *no trade*, but live on the interest of their money, which is employed in discounting bills, or in loans to the more *industrious* part of the community. The bankers too employ a large capital on the same objects. The capital so employed forms a circulating capital of a large amount, and is employed, in larger or smaller proportions, by all the different trades of a country. There is perhaps no manufacturer, however rich, who limits his business to the extent that his own funds alone will allow: he has always some portion of this floating capital, increasing or diminishing according to the activity of the demand for his commodities. When the demand for silks increases, and that for cloth diminishes, the clothier does not remove with his capital to the silk trade, but he dismisses some of his workmen, he discontinues his demand for the loan from bankers and monied men; while the case of the silk manufacturer is the reverse: [...] he borrows more, and thus capital is transferred from one employment to another, without the necessity of a manufacturer discontinuing his usual occupation. When we look to the markets of a large town, and observe how regularly they are supplied both with home and foreign commodities, in the quantity in which they are required, under all the circumstances of varying demand, arising from the caprice of taste, or a change in the amount of population, without often producing either the effects of a glut from a too abundant supply, or an enormously high price from the supply being unequal to the demand, we must confess that *the principle which apportions capital to each trade* in the precise amount that it is required, is more active than is generally supposed." (*ibidem*, p. 81/82)
- 167 "... industrious part of the community." (*ibidem*, p. 81)
- 168 "In making labour the foundation of the value of commodities, and the comparative quantity of labour which is necessary to their production, the rule which determines the respective quantities of goods which shall be given in exchange for each other, we must not be supposed to deny the accidental and temporary deviations of the actual or market price of commodities from this, their primary and natural price." (*ibidem*, p. 80)
- 168 "Let us suppose that all commodities are at their natural price, and consequently that the profits of capital in all employments are exactly at the same rate, or differ only so much as, in the estimation of the parties, is equivalent to any real or fancied advantage which they possess or forego." (*ibidem*, p. 83)
- 168 "It is then the desire, which every capitalist has, of diverting his funds from a less to a more profitable employment, that prevents the market price of commodities from continuing for any length of time either much above, or much below their natural price. It is this competition which so adjusts the changeable value of commodities, that after paying the wages for the labour necessary to their production, and all other expenses required to put the capital employed in its original state of efficiency, the remaining value or overplus will in each trade be in proportion to the value of the capital employed." (*ibidem*, p. 84)
- 169 "... the remaining value or overplus ..." (*ibidem*, p. 84)
- 169 "In the 7th chap. of the *Wealth of Nations*, all that concerns this question is most ably treated." (*ibidem*, p. 84)
- 169 "... leave [...] entirely out of [...] consideration ..." (*ibidem*, p. 85)

- 169 "On the Influence of Demand and Supply on Prices." (*ibidem*, p. 460)
- 169 "... new natural price ..." (*ibidem*, p. 460)
- 171 "... their price has no necessary connexion with their *natural value*: but the *prices* of commodities, which are subject to competition, ... will ultimately depend ... on ... *cost of their production*." (*ibidem*, p. 465)
- 171 "... it can only be regulated by altering the *natural price*, not the *natural value*, at which commodities can be produced in those countries, and that is effected by altering the distribution of the precious metals." (*ibidem*, p. 409)
- 172 "... il y a toujours quelques marchandises ... dont le prix se résout en deux parties seulement; les salaires du travail et les profits des fonds ... » (Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle ... par Germain Garnier*, t. I, Paris 1802, p. 103).
- 172 «Salaire, profit et rente sont les trois sources primitives de tout revenu, aussi bien que de toute valeur échangeable.» (*ibidem*, p. 105)
- 173 «Du prix naturel des marchandises, et de leur prix de marché.» (*ibidem*, p. 110)
- 173 «Dans chaque société ou canton, il y a un *taux moyen* ou *ordinaire* [...] pour les salaires [...] les profits [...] les rentes ... » (*ibidem*, p. 110)
- 173 «On peut appeler ce *taux moyen* [...] le *taux naturel* du salaire, du profit et de la rente, pour le tems et le lieu dans lesquels ce *taux* domine communément.» (*ibidem*, p. 110/111)
- 173 «Lorsque le *prix* d'une marchandise n'est ni plus ni moins que ce qu'il faut pour payer suivant leurs *taux naturels*, et la rente de la terre et les salaires de travail, et les profits du capital [...] alors cette marchandise est vendue ce [...] son *prix naturel*.» (*ibidem*, p. 111)
- 173 «La marchandise est alors *vendue précisément* ce qu'elle vaut ou ce qu'elle coûte réellement à la personne qui la porte au marché; car quoique, dans le langage ordinaire, quand on parle de ce qu'une marchandise *coûte en première main*, on n'y comprend pas le profit de la personne qui fait métier de la vendre, cependant si celle-ci la vendait à un *prix qui ne lui rendit pas son profit au taux ordinaire* du canton, il est évident qu'elle perdrait à ce métier, puisqu'elle aurait pu faire ce profit en employant son capital d'une autre manière.» (*ibidem*, p. 111)
- 174 "... le *prix naturel* ou la *valeur* entière des rente, profit et salaire qu'il faut payer pour qu'elle vienne au marché.» (*ibidem*, p. 112)
- 174 "... *valeur* entière des rente, salaires et profits qu'il en coûte pour amener cette marchandise au marché ... » (*ibidem*, p. 113)
- 174 «Quand la quantité amenée au marché suffit tout juste pour remplir la demande effective, et rien de plus, le *prix de marché* se trouve naturellement être précisément ... le même que le *prix naturel*.» (*ibidem*, p. 114)
- 174 «Le *prix naturel* est donc pour ainsi dire le point central vers lequel gravitent continuellement les prix de toutes les marchandises. Différentes circonstances accidentelles peuvent quelquefois les tenir un certain tems élevés au dessus, et quelquefois les forcer à descendre un peu au dessous de ce *prix*.» (*ibidem*, p. 116)
- 175 "... somme totale d'industrie employée annuellement à l'effet de faire venir au marché une marchandise ... demande effective.» (*ibidem*, p. 117)

- 175 «... la même quantité d'industrie produira, en différentes années, des quantités fort différentes de marchandises, pendant que, dans d'autres emplois, elle produira la même ou très-approchant la même quantité. Le même nombre d'ouvriers employés à la culture produira, en différentes années, des quantités fort différentes de blé, de vin, d'huile, de houblon, etc. Mais le même nombre de fileurs et de tisserands produira chaque année la même ou très-approchant la même quantité de toile ou de drap... Dans l'autre espèce d'industrie, le produit de quantités égales de travail étant toujours le même ou très-approchant le même, il peut s'assortir plus exactement à la demande effective.» (*ibidem*, p. 117/118)
- 175 «... quantités égales de travail...» (*ibidem*, p. 118)
- 175 «... quantités¹ égales de travail...» (*ibidem*, p. 118)
- 175 «... quantités¹ égales de travail...» (*ibidem*, p. 118)
- 176 «Quelle que soit la partie de ce prix qui soit payée au-dessous du taux naturel, les personnes qui y ont intérêt sentiront bientôt le dommage qu'elles éprouvent, et aussitôt elles retireront, ou tant de terre, ou tant de travail, ou tant de capitaux de ce genre d'emploi, que la quantité de cette marchandise qui sera amenée au marché ne sera bientôt plus que suffisante pour répondre à la demande effective, ainsi son prix de marché remontera bientôt au prix naturel, au moins sera-ce le cas où règne une entière liberté.» (*ibidem*, p. 125)
- 176 «Le prix naturel varie lui-même avec le taux naturel de chacune de ses parties constituantes, le salaire, le profit et la rente...» (*ibidem*, p. 127)
- 176 «Des salaires du travail» (*ibidem*, p. 129)
- 176 «Il faut de toute nécessité qu'un homme vive de son travail, et que son salaire suffise au moins à sa subsistance; il faut même quelque chose de plus dans la plupart des circonstances, autrement il lui serait impossible d'élever une famille, et alors la race de ces ouvriers ne pourrait pas durer au-delà de la première génération.» (*ibidem*, p. 136)
- 177 «... les salaires du travail... ne suivent pas les fluctuations du prix des denrées.» (*ibidem*, p. 149)
- 177 «... les salaires varient plus que le prix des denrées d'un lieu à un autre².» (*ibidem*, p. 150)
- 177 «... comme un avantage ou comme un inconvénient pour la société?» (*ibidem*, p. 159)
- 177 «... composent la très-majeure partie de toute grande société politique. Or, peut-on jamais regarder comme un désavantage pour le tout, ce qui améliore le sort de la plus grande partie? Une société ne peut sûrement pas être réputée dans le bonheur et la prospérité, quand la très-majeure partie de ses membres sont pauvres et misérables. La seule équité d'ailleurs exige que ceux qui nourrissent, habillent et logent tout le corps de la nation, aient, dans le produit de leur propre travail, une part suffisante pour être eux-mêmes passablement nourris, vêtus et logés.» (*ibidem*, p. 159/160)
- 178 «Quoique, sans aucun doute, la pauvreté décourage le mariage, cependant elle ne l'empêche pas toujours; elle paraît même être favorable à la génération... La stérilité, qui est si fréquente chez les femmes du grand monde, est extrêmement rare parmi celles d'une condition inférieure... Mais si la pauvreté n'empêche pas d'engendrer des enfants, elle est un très-grand

¹ U rukopisu: des quantités — ² u rukopisu: l'autre

obstacle à ce qu'on puisse les élever. Le tendre rejeton est produit, mais c'est dans un sol si froid, et dans un climat si rigoureux que bientôt il se dessèche et périt... Naturellement toutes les espèces animales multiplient à proportion de leurs moyens de subsistance, et aucune espèce ne peut jamais multiplier au-delà. Mais dans les sociétés civilisées, ce n'est que parmi les classes inférieures du peuple que la disette de subsistance peut mettre des bornes à la propagation ultérieure de l'espèce humaine... C'est... *la demande d'hommes règle nécessairement la production des hommes*, comme fait la demande à l'égard de toute autre marchandise; elle hâte la production quand celle-ci marche trop lentement, et l'arrête quand elle va trop vite.» (*ibidem*, p. 160 - 163 passim)

- 178 «Les salaires qu'on paie à des gens de journée et domestiques de toute espèce, doivent être tels que ceux-ci puissent, l'un dans l'autre, *continuer à maintenir leur population*, suivant que peut le requérir l'état croissant ou décroissant, ou bien stationnaire de la demande qu'en fait la société.» (*ibidem*, p. 164)
- 178 «... sous l'administration d'un maître peu attentif ou d'un inspecteur négligent.» (*ibidem*, p. 164)
- 178 «Le fonds destiné à remplacer et à réparer, pour ainsi dire, le *déchet* résultant du tems et du service dans la personne de l'esclave, est ordinairement sous l'administration d'un maître peu attentif ou d'un inspecteur négligent. Celui qui est destiné au même emploi, à l'égard du serviteur libre, est économisé par les mains même du serviteur libre. Dans l'administration du premier s'introduisent naturellement les désordres qui régissent en général dans les affaires du riche; la frugalité sévère et l'attention parcimonieuse du pauvre s'établissent aussi naturellement dans l'administration du second.» (*ibidem*, p. 164)
- 178 «... l'ouvrage fait par des mains libres, revient à la fin à meilleur compte que celui qui est fait par des esclaves.» (*ibidem*, p. 165)
- 178 «Ainsi, si la récompense libérale du travail est l'effet de l'accroissement de la richesse nationale, elle devient aussi la cause de l'accroissement de la population. Se plaindre de la libéralité de cette récompense, c'est se plaindre de ce qui est à la fois l'effet et la cause de la plus grande prospérité publique.» (*ibidem*, p. 165)
- 178 «... encourage la population¹...» (*ibidem*, p. 166)
- 178 «... augmente l'industrie du commun du peuple. Ce sont les salaires du travail qui sont l'encouragement de l'industrie, et celle-ci, comme toute autre qualité de l'homme, se perfectionne à proportion de l'encouragement qu'elle reçoit. Une subsistance abondante augmente la force corporelle de l'ouvrier; et la douce espérance d'améliorer sa condition... l'excite à tirer de ses forces tout le parti possible. Aussi verrons-nous toujours les ouvriers plus actifs, plus diligents, plus expéditifs là où les salaires sont hauts, que là où ils sont bas.» (*ibidem*, p. 166)
- 179 «... les ouvriers qui sont largement payés à la pièce, sont très-sujets à se forcer d'ouvrage, et à ruiner leur santé et leur tempérament en peu d'années.» (*ibidem*, 166/167)
- 179 «Si les maîtres écoutaient toujours ce que leur dictent à la fois la raison et l'humanité, ils auraient lieu bien souvent de modérer plutôt que d'exciter l'application au travail, dans une grande partie de leurs ouvriers.» (*ibidem*, p. 168)

¹ U rukopisu: «encourage non seulement la population»

- 179 «... plus d'aisance [...] puisse rendre certains¹ ouvriers paresseux...»
(*ibidem*, p. 169)
- 179 «*Le prix pécuniaire du travail* est nécessairement réglé par deux circonstances, la demande de travail et le *prix* des choses propres aux besoins et aisances de la vie... c'est ce qu'il faut d'argent pour acheter cette quantité déterminée de choses, qui règle le prix pécuniaire du travail.»
(*ibidem*, p. 175)
- 179 «La disète d'une année de cherté, en diminuant la demande de travail, tend à en faire baisser le prix, comme la cherté des vivres tend à le hausser. Au contraire, l'abondance d'une année de bon marché, en augmentant cette demande, tend à élever le prix du travail, comme le bon marché des vivres tend à le faire baisser. Dans les variations ordinaires du prix des vivres, ces deux causes opposées semblent se contrebalancer l'une l'autre; ce qui probablement est en partie la raison pourquoi les salaires du travail sont partout beaucoup plus fixes et plus constans que le prix des vivres.» (*ibidem*, p. 177)
- 180 «L'augmentation qui survient dans les salaires du travail, augmente nécessairement le prix de beaucoup de marchandises *en haussant cette partie du prix qui se résout en salaires*, et elle tend d'autant à diminuer la consommation tant intérieure qu'extérieure de ces marchandises. Cependant la même cause qui fait hausser les salaires du travail, l'accroissement des capitaux, tend à augmenter ses facultés productives, et tend à mettre une plus petite quantité de travail en état de produire une plus grande quantité d'ouvrage.» (*ibidem*, p. 177)
- 180 «Il y a donc une infinité de marchandises qui, en conséquence de tous ces moyens de perfectionner l'industrie, viennent à être produites *avec un travail tellement inférieur à celui qu'elles coûtaient auparavant*, que l'augmentation dans le prix de ce travail se trouve plus que compensée par la diminution dans la quantité de travail.» (*ibidem*, p. 178)
- 180 «*Des profits des capitaux.*» (*ibidem*, p. 179)
- 180 «... taux [...] habituel des salaires...» (*ibidem*, p. 179)
- 180 «... mais ceci même ne peut guère s'obtenir à l'égard des profits de capitaux.»
(*ibidem*, p. 179)
- 180 «Ce profit se ressent... de chaque variation qui survient dans le prix des marchandises...» (*ibidem*, p. 180)
- 180 «Il serait encore plus difficile de déterminer le profit moyen de tous les différens commerces établis dans un grand royaume...» (*ibidem*, p. 180)
- 180 «... profits moyens des capitaux...» (*ibidem*, p. 180)
- 180 «... quelque idée d'après l'intérêt de l'argent. On peut établir pour maxime que partout où on pourra faire beaucoup de profits par le moyen de l'argent, on donnera communément beaucoup pour avoir la faculté de s'en servir, et qu'on donnera en général moins quand il n'y aura que peu de profits à faire par son moyen.» (*ibidem*, p. 180/181)
- 181 «... de forts salaires et de hauts profits sont naturellement des choses qui vont rarement ensemble, si ce n'est dans le cas particulier d'une colonie nouvelle.» (*ibidem*, p. 187)
- 181 «Une colonie nouvelle doit nécessairement, pendant quelque tems, plus que la majeure partie des autres pays, avoir la masse de ses capitaux au dessous de la proportion que peut comporter l'étendue de son territoire,

¹ U rukopisu: le

et avoir sa population au dessous de la proportion que peut comporter l'étendue de son capital. Les colons ont plus de terres qu'ils n'ont de capitaux à consacrer à la culture; ainsi, ce qu'ils ont de capitaux, ils l'appliquent *seulement à la culture des terres les plus fertiles et les plus favorablement situées*, celles qui sont près des côtes de la mer ou le long des rivières navigables. Ces terres aussi s'achètent très-souvent au dessous même de la valeur de leur produit naturel. Le capital employé à l'achat et à l'amélioration de ces terres doit rendre un très-gros profit, et par conséquent fournir de quoi payer un très-gros intérêt. Son accumulation rapide dans un emploi aussi profitable met le planteur dans le cas d'augmenter le nombre des bras qu'il occupe, beaucoup plus vite qu'un établissement récent ne lui permet d'en trouver; aussi ceux qu'il peut se procurer sont-ils très-libéralement payés. *A mesure que la colonie augmente, les profits des capitaux baissent. Quand les terres les plus fertiles et les mieux situées se trouvent toutes occupées, la culture de celles qui sont inférieures, tant pour le sol que pour la situation, offre de moindres profits à faire, et par conséquent un intérêt plus faible pour le capital qu'on y aura employé. C'est pour cela que le taux de l'intérêt... a considérablement baissé dans la plupart de nos colonies, pendant le cours de ce siècle.*» (*ibidem*, p. 187 - 189)

- 181 «... une diminution survenue dans la masse des capitaux d'une société, ou dans le fonds destiné à alimenter l'industrie, en amenant la baisse des salaires, amène pareillement une hausse dans les profits, et par conséquent dans le taux de l'intérêt. Les salaires du travail étant baissés, les propriétaires de ce qui reste de capitaux dans la société, peuvent établir leurs marchandises à meilleur compte qu'auparavant; et comme il y a moins de capitaux employés à fournir le marché qu'il n'y en avait auparavant, ils peuvent vendre plus cher.» (*ibidem*, p. 191/192)
- 181 «... qui, dans la plus grande partie des marchandises, emporte la totalité de ce qui devrait aller à la rente de la terre, et laisse seulement ce qui est nécessaire pour salarier le travail de préparer la marchandise et de la conduire au marché, au taux le plus bas auquel le travail puisse jamais être payé, c'est-à-dire, la simple subsistance de l'ouvrier.» (*ibidem*, p. 197/198)
- 182 «Le taux le plus bas des profits ordinaires des capitaux doit toujours être quelque chose au-delà de ce qu'il faut pour compenser les pertes accidentelles auxquelles est exposé chaque emploi de capital. Il n'y a que ce surplus qui constitue vraiment le profit ou le bénéfice net.» (*ibidem*, p. 196)
- 182 «Dans la Grande-Bretagne, on porte au double de l'intérêt ce que les commerçans appellent un *profit honnête, modéré, raisonnable*; toutes expressions qui, à mon avis, ne signifient autre chose qu'un *profit commun et d'usage*.» (*ibidem*, p. 198)
- 182 «Dans les pays qui vont en s'enrichissant avec rapidité, le faible taux des profits peut compenser le haut prix des salaires du travail dans le prix de beaucoup de marchandises, et mettre ces pays à portée de vendre à aussi bon marché que leurs voisins, qui s'enrichiront moins vite, et chez lesquels les salaires seront plus bas.» (*ibidem*, p. 199)
- 182 «Dans le fait, de hauts profits tendent, beaucoup plus que de hauts salaires, à faire monter le prix de l'ouvrage.» (*ibidem*, p. 199)
- 182 «... pièce de toile...» (*ibidem*, p. 200)
- 182 «... en multipliant [...] par le nombre des journées pendant lesquelles ils auraient été ainsi employés. Dans chacun des différens degrés de main-d'œuvre que subira la marchandise, cette partie de son prix, qui se

- résout en salaires, hausserait seulement dans la proportion arithmétique de cette hausse des salaires. Mais si les profits de tous les différents maîtres qui mettent ces ouvriers à l'ouvrage venaient à monter de 5 pour 100¹, cette partie du prix de la marchandise qui se résout en profits, s'élèverait dans chacun des différents degrés de la main-d'œuvre, en *raison progressive* de cette hausse du taux des profits... La hausse des salaires opère en haussant le prix d'une marchandise, comme opère l'intérêt simple dans l'accumulation d'une dette. La hausse des profits opère comme l'intérêt composé.» (*ibidem*, p. 200/201)
- 183 «Nos marchands et nos maîtres manufacturiers se plaignent beaucoup des mauvais effets des hauts salaires, en ce que ces hauts salaires renchérissent leurs marchandises, et par-là en diminuent le débit, tant d'intérieur que chez l'étranger: ils ne parlent pas des mauvais effets des hauts profits; ils gardent le silence sur les conséquences fâcheuses de leurs propres gains; ils ne se plaignent que de celles du gain des autres.» (*ibidem*, p. 201)
- 183 «*Des salaires et des profits dans les divers emplois du travail et des capitaux.*» (*ibidem*, p. 201)
- 183 «La loterie du droit est donc bien loin d'être une loterie parfaitement égale, et cet état, comme la plupart des autres professions libérales et honorables, est évidemment très-mal récompensé, sous le rapport du gain pécuniaire.» (*ibidem*, p. 216/217)
- 183 «Leur paye est au dessous du salaire des simples manœuvres, et quand ils sont en activité de service leurs fatigues sont beaucoup plus grandes que celles de ces derniers.» (*ibidem*, p. 223)
- 183 «Quoiqu'il exige² bien plus de savoir et de dextérité que presque tout autre métier d'artisan, et quoique toute la vie d'un matelot soit une scène continuelle de travaux et de dangers... Leurs salaires ne sont pas plus forts que ceux que gagne un simple manœuvre dans le port qui règle le taux de ces salaires.» (*ibidem*, p. 224)
- 183 «Sans doute il ne serait pas convenable de comparer un curé ou un chapelain, à un artisan à la journée. On peut bien pourtant, sans choquer la décence, considérer l'honoraire d'un curé ou d'un chapelain comme étant de la même nature que les salaires de cet artisan.» (*ibidem*, p. 271)
- 183 «... *gens-de-lettres* ... » (*ibidem*, p. 275/276)
- 183 «... *étudiant et mendiant* ... » (*ibidem*, p. 276/277)
- 183 «... dans une même société ou canton, le taux moyen des profits ordinaires dans les différents emplois des capitaux se trouvera bien plus proche du même niveau, que celui des salaires pécuniaires des diverses espèces de travail... » (*ibidem*, p. 228)
- 183 «C'est l'*étendue du marché* qui, offrant de l'emploi à de plus gros capitaux, diminue le profit *apparent*; mais aussi c'est elle qui, obligeant de se fournir à de plus grandes distances, augmente le premier coût. Cette diminution d'une part, et cette augmentation de l'autre, semblent, en beaucoup de cas, se contre-balancer à peu près... » (*ibidem*, p. 232)
- 183 «Dans de³ petites villes et dans des⁴ villages, au moyen du peu d'*étendue du marché*, le commerce ne peut pas s'agrandir à mesure que grossit le capital: aussi dans ces endroits-là, quoique le taux des profits d'une

¹ U rukopisu: cent — ² u rukopisu umesto: Quoiqu'il exige, stoji: Quoique leur métier exige — ³ u rukopisu: les — ⁴ u rukopisu: les

- personne en particulier puisse être très-haut, cependant la masse ou la somme totale de ces profits ne peut jamais être très-forte, ni par conséquent le montant de son accumulation annuelle. Au contraire, dans de grandes villes, on peut étendre son commerce à mesure que le capital augmente, et le crédit d'un homme qui est économe et qui fait bien ses affaires, augmente encore bien plus vite que son capital. A proportion de l'augmentation de l'un et de l'autre, il agrandit la sphère de ses opérations . . . » (*ibidem*, p. 233)
- 184 * . . . petit jardin potager, autant d'herbe qu'il en faut pour nourrir une vache, et peut-être un acre ou deux de mauvaise terre labourable. » (*ibidem*, p. 241)
- 184 * . . . le superflu de leur tems à quiconque les voulait employer, et qu'ils travaillaient pour de moindres salaires que les autres ouvriers. » (*ibidem*, p. 241)
- 184 * « Cependant plusieurs écrivains qui ont recueilli les prix du travail et des denrées dans les temps anciens, et qui se sont plu à les représenter tous deux prodigieusement bas, ont regardé *cette rétribution accidentelle* comme formant tout le salaire de ces ouvriers. » (*ibidem*, p. 242)
- 184 * . . . cette égalité dans la somme totale des avantages et désavantages des divers emplois de travail et de capitaux ne peut avoir lieu que dans les emplois qui sont la seule ou la principale occupation de ceux qui les exercent. » (*ibidem*, p. 240)
- 184 * « Chaque classe, il est vrai, au moyen de ses réglemens, se trouvait obligée, pour les marchandises qu'il lui fallait prendre dans la ville, chez les marchands et artisans des autres classes, de les acheter quelque chose de plus cher qu'elle n'aurait fait sans cela; mais en revanche elle se trouvait aussi à même de vendre les siennes plus cher, dans la même proportion, de manière que jusque-là cela devait, comme on dit, aller l'un pour l'autre; et dans les affaires que les classes différentes faisaient entr'elles dans la ville, aucune d'elles ne perdait à ces réglemens. *Mais dans les affaires qu'elles faisaient avec la campagne, toutes également trouvaient de gros bénéfices*; et c'est dans ce dernier genre d'affaires que consiste tout le trafic qui soutient et qui enrichit les villes. Chaque ville tire de la campagne toute sa subsistance et tous les matériaux de son industrie. Elle paie ces deux objets principalement de deux manières; la première, en renvoyant à la campagne une partie de ces matériaux travaillés et manufacturés, dans lequel cas le prix en est augmenté du montant *des salaires des ouvriers, et du montant des profits de leurs maîtres ou de ceux qui les emploient immédiatement*; la seconde, en envoyant à la campagne le produit tant brut que manufacturé, soit des autres pays, soit des endroits les plus éloignés du même pays, qui s'importe dans la ville, dans lequel cas aussi le prix original de ces marchandises s'accroît *des salaires des voituriers ou matelots, et du profit des marchands qui les emploient*. Ce qui est gagné dans la première de ces deux branches de commerce, compose tout le *bénéfice que la ville retire de ses manufactures*. Ce qui est gagné dans la seconde, compose *tout le bénéfice que lui rapportent son commerce intérieur et son commerce étranger*. La totalité de ce qui est gagné dans l'une et dans l'autre branche, consiste en salaires d'ouvriers et profits de ceux qui les emploient. Ainsi, tous réglemens qui tendent à faire monter ces salaires et ces profits au dessus de ce qu'ils devraient être naturellement, tendent à mettre la ville en état d'acheter, avec une moindre quantité de son travail, le produit d'une plus grande quantité du travail de la campagne. » (*ibidem*, p. 258/259)
- 185 * . . . au dessus de ce qu'ils devraient être naturellement . . . » (*ibidem*, p. 259)

- 185 «Ils donnent aux marchands et artisans de la ville un avantage sur les propriétaires, fermiers et ouvriers de la campagne, et ils rompent cette égalité naturelle, qui sans cela aurait lieu dans le commerce qui s'établit entre l'une et l'autre. La *totalité du produit annuel du travail de la société se divise* annuellement entre ces deux différentes sections du peuple. L'effet de ces réglemens est de donner aux habitans des villes *une part plus forte* que celle qui leur échoirait sans cela dans ce¹ produit, et d'en donner une moindre aux habitans des campagnes. Le *prix* que paient les villes pour les denrées et matières qui y sont annuellement importées, ce sont tous les objets de manufactures et autres marchandises qui en sont annuellement exportées. *Plus ces dernières sont vendues cher*, plus les autres sont achetées bon marché. L'industrie des villes en devient plus avantageuse, et celle des campagnes vient l'être moins.» (*ibidem*, p. 259/260)
- 185 «Les habitans d'une ville étant *rassemblés dans un même lieu*, peuvent aisément communiquer et ce concerter ensemble. En conséquence les métiers les plus minces qui se soient établis dans les villes, ont été érigés en corporation, dans un lieu ou dans un autre . . . » (*ibidem*, p. 261)
- 186 «Les habitans de la campagne, qui vivent dispersés et éloignés l'un de² l'autre, ne peuvent pas facilement se concerter entr'eux. Non-seulement ils n'ont jamais été réunis en corps de métier, mais même l'esprit de corporation n'a jamais régné parmi eux. On n'a jamais pensé qu'un apprentissage fût nécessaire pour l'agriculture, qui est la grande industrie de la campagne.» (*ibidem*, p. 262)
- 186 «. . . il faut bien plus de jugement et de prudence pour diriger des opérations qui doivent varier à chaque changement de saison, ainsi que dans une infinité d'autres circonstances, que pour des travaux qui sont toujours les mêmes ou à peu près les mêmes.» (*ibidem*, p. 263)
- 186 «Ce n'est pas seulement aux corporations et à leurs réglemens qu'il faut attribuer la supériorité que l'industrie des villes a usurpée dans toute l'Europe sur celle des campagnes, il y a encore d'autres réglemens qui la maintiennent: *les forts droits* dont sont chargés tous ouvrages de manufacture étrangère et toutes marchandises importées par des marchands étrangers, tendent tous au même but.» (*ibidem*, p. 265)
- 186 «. . . réglemens les garantissent de celle³ des étrangers.» (*ibidem*, p. 265)
- 186 «Il paraît qu'anciennement dans la Grande-Bretagne, l'industrie des villes avait sur celle des campagnes plus de supériorité qu'à présent: aujourd'hui les salaires du travail de la campagne se rapprochent davantage de ceux du travail des manufactures, et les profits des capitaux employés à la culture, de ceux des capitaux employés au commerce et aux manufactures, qu'ils ne s'en rapprochaient, à ce qu'il semble, dans le dernier siècle ou dans le commencement de celui-ci. Ce changement peut être regardé comme la conséquence nécessaire quoique très-tardive, de l'encouragement forcé donné à l'industrie des villes. Le capital qui s'y accumule, devient, avec le tems, si considérable, qu'il ne peut plus y être employé avec le même profit à cette espèce d'industrie qui est particulière aux villes: cette industrie a ses limites comme toute autre, et l'accroissement des capitaux, en augmentant la concurrence, doit nécessairement réduire les profits. *La baisse des profits dans la ville force les capitaux à refluer dans les campagnes* où ils vont créer de nouvelles demandes de travail de culture, et font hausser par conséquent les salaires de ce dernier travail; *alors ces capitaux se répandent*, pour ainsi dire, *sur la surface de la Terre*, et par

¹ U rukopisu: le — ² u rukopisu: et — ³ u rukopisu: la concurrence

l'emploi qu'on en fait en culture, ils sont en partie rendus à la campagne, aux dépens de laquelle, en grande partie, ils s'étaient originairement accumulés dans la ville.» (*ibidem*, p. 266/267)

- 194 "... whether the *appropriation* land, and the consequent creation of rent ... " (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, Third edition, London 1821, p. 53)
- 195 "Adam Smith ... cannot be correct in supposing that the *original rule which regulated the exchangeable value of commodities*, namely, the comparative quantity of labour by which they were produced, can be at all altered by the *appropriation of land and the payment of rent.*" (*ibidem*, p. 67)
- 195 "On Rent" (*ibidem*, p. 53)
- 195 "Rent is that portion of the produce of the earth, which is paid to the landlord for the use of the *original and indestructible powers of the soil.*" (*ibidem*, p. 53)
- 195 "... *indestructible powers ...*" (*ibidem*, p. 53)
- 195 "capital [...] employed in ameliorating the quality of the land, and in erecting such buildings as were necessary to secure and preserve the produce." (*ibidem*, p. 54)
- 196 "Is it not, however, evident, that the person who paid what he [...] calls rent, paid it in consideration of the *valuable commodity* which was then standing on the land, and that he actually *repaid himself with a profit, by the sale of the timber?*" (*ibidem*, p. 54)
- 196 "... the compensation [...] for the mine or quarry, is paid for the *value of the coal or stone* which can be removed from them, and has no connection with the *original and indestructible powers of the land*. This is a distinction of great importance, in an enquiry concerning rent and profits; for it is found, that the laws which regulate the progress of rent, are widely different from those which regulate the progress of profits, and seldom operate in the same direction." (*ibidem*, p. 54/55)
- 196 "... *original and indestructible powers of the soil ...*" (*ibidem*, p. 53)
- 196 "... use of the *original and indestructible powers of the soil.*" (*ibidem*, p. 53)
- 196 "... in consideration of the *valuable commodity* which was then *standing on the land*, and [...] actually *repaid himself with a profit*, by the sale of the timber?" (*ibidem*, p. 54)
- 196 "... *valuable commodity ...*" (*ibidem*, p. 54)
- 196 "... *standing on the land ...*" (*ibidem*, p. 54)
- 197 "... *by the sale of the timber*". (*ibidem*, p. 54)
- 197 "... actually *repaid himself with a profit ...*" (*ibidem*, p. 54)
- 197 "... actually *repaid himself with a profit ...*" (*ibidem*, p. 54)
- 197 "... actually *repaid himself with a profit ...*" (*ibidem*, p. 54)
- 198 "On Rent" (*ibidem*, p. 53)
- 198 "... the compensation *given* for the mine or quarry, is paid for the *value of the coal or stone* which can be removed from them, and has no connection with the *original and indestructible powers of the land*¹". (*ibidem*, p. 54/55)

¹ U rukopisu: soil

- 198 "repaid [...] with a profit..." (*ibidem*, p. 54)
- 198 "... original and indestructible powers of the land." (*ibidem*, p. 55)
- 244 "On Rent" (*ibidem*, p. 53)
- 244 "On the first settling of a country, in which there is an abundance of rich and fertile land, a very small proportion of which is required to be cultivated for the support of the actual population, or indeed can be cultivated with the capital which the population can command, there will be no rent; for no one would pay for the use of land, when there was an abundant quantity not yet appropriated, and, therefore, at the disposal of whosoever might chose to cultivate it." (*ibidem*, p. 55)
- 244 "On the common principles of supply and demand, no rent could be paid for such land, for the reason stated why nothing is given for the use of air and water, or for any other of the gifts of nature which exist in boundless quantity... no charge is made for the use of these natural aids, because they are inexhaustible, and at every man's disposal... If all land had the same properties, if it were unlimited in quantity, and uniform in quality, no charge could be made for its use, unless where it possessed peculiar advantages of situation. It is only, then, because land is not unlimited in quantity and uniform in quality, and because in the progress of population, land of an inferior quality, or less advantageously situated, is called into cultivation, the rent is ever paid for the use of it. When in the progress of society, land of the second degree of fertility is taken into cultivation, rent immediately commences on that of the first quality, and the amount of that rent will depend on the difference in the quality of these two portions of land." (*ibidem*, p. 56/57)
- 245 "... first settling of a country..." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... abundant quantity..." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... was [...] not yet appropriated..." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... not yet appropriated..." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... at the disposal of whosoever might choose to cultivate it." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... unlimited in quantity..." (*ibidem*, p. 56)
- 245 "possessed peculiar advantages of situation" (*ibidem*, p. 56)
- 245 "... not [...] appropriated..." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... at the disposal of whosoever might choose to cultivate it." (*ibidem*, p. 55)
- 245 "... land is not unlimited in quantity and uniform in quality..." (*ibidem*, p. 56)
- 246 "When land of the third quality is taken into cultivation, rent immediately commences on the second, and it is regulated as before, by the difference in their productive powers. At the same time, the rent of the first quality will rise, for that must always be above the rent of the second, by the difference between the produce which they yield with a given quantity of capital and labour. With every step in the progress of population, which shall oblige a country to have recourse to land of a worse quality..." (*ibidem*, p. 57)
- 246 "... to enable it to raise its supply of food, rent on all the more fertile land, will rise." (*ibidem*, p. 57)

- 246 "On the first settling of a country, in which there is an abundance of rich and fertile land¹ . . . not yet appropriated . . ." (*ibidem*, p. 55)
- 246 "If all land had the same properties, if it were unlimited in quantity, and uniform in quality, no charge could be made for its use . . ." (*ibidem*, p. 56)
- 246 "... abundance of rich and fertile land . . ." (*ibidem*, p. 55)
- 247 "... same properties [...] unlimited in quantity [...] uniform in quality . . ." (*ibidem*, p. 56)
- 247 "The most fertile, and most favorably situated, land will be first cultivated . . ." (*ibidem*, p. 60)
- 247 "... most fertile [...] land . . ." (*ibidem*, p. 60)
- 247 "... and most favorably situated . . ." (*ibidem*, p. 60)
- 248 "... all land had² the same properties . . . unlimited in quantity . . . uniform in quality . . ." (*ibidem*, p. 56)
- 248 "The most fertile, and most favorably situated, land will be first cultivated . . ." (*ibidem*, p. 60)
- 248 "In a new country, where there is an abundance of fertile land compared with the population, and where therefore it is only necessary to cultivate No. 1 . . ." (*ibidem*, p. 57)
- 248 "... whole net produce . . ." (*ibidem*, p. 57)
- 248 "... will be the profits of the stock which he advances." (*ibidem*, p. 57)
- 249 "... for either there must be two rates of profit on agricultural capital, or ten quarters, or the value of ten quarters must be withdrawn from the produce of No. 1, for some other purpose. Whether the proprietor of the land, or any other person, cultivated No. 1, these ten quarters would equally constitute rent; for the cultivator of No. 2 would get the same result with his capital, whether he cultivated No. 1, paying ten quarters for rent, or continued to cultivate No. 2, paying no rent." (*ibidem*, p. 58)
- 249 "The most fertile, and most favorably situated, land will be first cultivated, and the exchangeable value of its produce will be adjusted in the same manner as the exchangeable value of all other commodities, by the total quantity of labour necessary in various forms, from first to last, to produce it, and bring it to market. When land of an inferior quality is taken into cultivation, the exchangeable value of raw produce will rise, because more labour is required to produce it.
- The exchangeable value of all commodities, whether they be manufactured, or the produce of the mines, or the produce of land, is always regulated, not by the less quantity of labour that will suffice for their production under circumstances highly favorable, and exclusively enjoyed by those who have peculiar facilities of production; but by the greater quantity of labour necessarily bestowed on their production by those who have no such facilities; by those who continue to produce them under the most unfavorable circumstances; meaning — by the most unfavorable circumstances, the most unfavorable under which the quantity of produce required, renders it necessary to carry on the production." (*ibidem*, p. 60/61)
- 249 "... rent is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour." (*ibidem*, p. 59)
- 249 "... there cannot be two rates of profit." (*ibidem*, p. 59)

¹ U rukopisu: soil — ² u rukopisu: of

249 "It is true, that on the best land, the same produce would still be obtained with the same labour as before, but its value would be enhanced in consequence of the diminished returns obtained by those who employed fresh labour and stock on the less fertile land. Notwithstanding, then, that the advantages of fertile over inferior lands are in no case lost, but only *transferred* from the cultivator or consumer, to the landlord, yet, since more labour is required on the inferior lands, and *since it is from such land only that we are enabled to furnish ourselves with the additional supply of raw produce*, the comparative value of that produce will continue *permanently* above its former level, and make it exchange for more hats, cloth, shoes, etc. [. . .], in the production of which no such additional quantity of labour is required.

The reason then, *why raw produce rises in comparative value*, is because more labour is employed in the production of the last portion obtained, and *not because a rent is paid to the landlord*. The value of corn is regulated by the quantity of labour bestowed on its production on that quality of land, or with that portion of capital, which pays no rent. *Corn is not high because a rent is paid, but a rent is paid because corn is high*; and it has been justly observed, that *no reduction would take place in the price of corn, although landlords should forego the whole of their rent*. Such a measure would only enable some farmers to live like gentlemen, but would not diminish the quantity of labour necessary to raise raw produce on the least productive land in cultivation." (*ibidem*, p. 62/63)

250 "The value of corn is regulated by the quantity of labour bestowed on its production on that quality of land . . . which pays no rent." (*ibidem*, p. 63)

251 "... I always consider it as the result of a *partial monopoly*, never really regulating price . . ." (*ibidem*, p. 332/333)

251 "... but rather as the effect of it. If *all rent were relinquished by landlords*, I am of opinion, that the commodities produced on the land would be no cheaper, because there is always portion of the same commodities produced on land, for which *no rent* is or can be paid, as the *surplus produce* is only sufficient to pay the profits of stock." (*ibidem*, p. 333)

252 "The rise of rent is *always* the effect of the increasing wealth of the country, and of the difficulty of providing food for its augmented population." (*ibidem*, p. 65/66)

252 "Wealth increases most rapidly in those countries where the disposable land is most fertile, where importation is least restricted, and where through agricultural improvements, productions can be multiplied without any increase in the proportional quantity of labour, and where *consequently the progress of rent is slow*." (*ibidem*, p. 66/67)

252 "If the high price of corn were the effect, and not the cause of rent, price would be proportionally influenced as rents were high or low, and *rent would be a component part of price*. But that corn which is produced by the greatest quantity of labour is the regulator of the price of corn; and rent does not and cannot enter in the least degree as a *component part of its price* . . . Raw material enters into the composition of most commodities, but the *value* of that raw material, as well as corn, is regulated by the *productiveness of the portion of capital last employed on the land, and paying no rent*; and therefore rent is not a *component part of the price of commodities*." (*ibidem*, p. 67)

254 "... we have seen, that with every portion of additional capital which it becomes necessary to employ on the land with a less productive return, rent would rise. It follows from the same principles, that any circumstances

in the society which should make it unnecessary to employ the same amount of capital on the land, and which should therefore make the portion last employed more productive, would lower rent." (*ibidem*, p. 68)

- 254 "... reduction in the capital of a country..." (*ibidem*, p. 68)
- 255 "The same effects may however be produced, when the wealth and population of a country are increased, if that increase is accompanied by such marked improvements in agriculture, as shall have the same effect of diminishing the necessity of cultivating the poorer lands, or of expending the same amount of capital on the cultivation of the more fertile portions." (*ibidem*, p. 68/69)
- 255 "With the same population, and no more, there can be no demand for any additional quantity of corn..." (*ibidem*, p. 69)
- 255 "Our enormous increase of consumption in 1848, 49, 50, shows that we were previously *underfed*, and that prices were forced up by the deficiency of supply." (F. W. Newman, *Lectures on political economy*, London 1851, p. 158)
- 255 "The Ricardo argument, [...] turns on the assumption that the power of demanding rent can in no case of real life *diminish supply*. But why not? There are very considerable tracts which would immediately have been cultivated if no rent could have been demanded for them, but which were *artificially kept vacant*, either because landlords could let them advantageously as shooting ground, or [...] prefer the [...] romantic wildness to the¹ petty and nominal rent which alone they could get by allowing them to be cultivated." (*ibidem*, p. 159)
- 255 "... increased the *productive powers of the land*... such as the *more skilful rotation of crops, or the better choice of manure*. These improvements absolutely enable us to obtain the same produce from a smaller quantity of land." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, Third edition. London 1821, p. 70)
- 256 "If, for example, the successive portions of capital yielded 100, 90, 80, 70; whilst I employed these four portions, my rent would be 60, or the difference between

$$\left. \begin{array}{l} 70 \text{ and } 100 = 30 \\ 70 \text{ and } 90 = 20 \\ 70 \text{ and } 80 = 10 \\ \hline 60 \end{array} \right\} \text{whilst the produce would be } \left[340 \right] \left\{ \begin{array}{l} 100 \\ 90 \\ 80 \\ 70 \\ \hline 340 \end{array} \right.$$

and while I employed these portions, the *rent would remain the same* although the produce of each should have an *equal* augmentation. If, instead of 100, 90, 80, 70, the produce should be increased to 125, 115, 105, 95, the rent would still be 60, or the difference between

$$\left. \begin{array}{l} 95 \text{ and } 125 = 30 \\ 95 \text{ and } 115 = 20 \\ 95 \text{ and } 105 = 10 \\ \hline 60 \end{array} \right\} \text{whilst the produce would be increased to } 440 \left\{ \begin{array}{l} 125 \\ 115 \\ 105 \\ 95 \\ \hline 440 \end{array} \right.$$

But with such an increase of produce, *without an increase of demand*, there could be no motive for employing so much capital on the land; one portion would be withdrawn, and consequently the last portion of capital

¹ U rukopisu: a

would yield 105 instead of 95, and rent would fall to 30, or the difference between

105 and 125 = 20	}	whilst the produce will be still adequate to the	125
105 and 115 = 10			115
—			105
30		quarters, [or]	345

...” (*ibidem*, p. 71/72)

- 257 “But there are improvements which may lower the relative value of produce without lowering the *corn rent*, though they will lower the *money rent of land*. Such improvements do not increase the productive powers of the land; but they enable us to obtain its produce *with less labour*. They are rather directed to the *formation of the capital applied to the land*, than to the *cultivation of the land itself*. Improvements in agricultural implements, such as the plough and the thrashing machine, economy in the use of horses employed in husbandry, and a better knowledge of the veterinary art, are of this nature. *Less capital*, which is the same thing as *less labour*, will be employed on the land; but to obtain the same produce, *less land cannot be cultivated*. Whether improvements of this kind, however, affect *corn rent*, must depend on the question, whether the difference between the produce obtained by the employment of different portions of capital be increased, stationary, or diminished.” (*ibidem*, p. 73)
- 257 “If four portions of capital, 50, 60, 70, 80, be employed on the land, giving each *the same results*, and any improvement in the formation of such capital should enable me to withdraw 5 from each, so that they should be 45, 55, 65 and 75, no alteration would take place in the *corn rent*; but if the improvements were¹ such as to enable me to make the whole saving on that portion of capital, which is least productively employed, *corn rent* would immediately fall, because the difference between the capital most productive, and the capital least productive, would be diminished; and it is this difference which constitutes *rent*.” (*ibidem*, p. 73/74)
- 260 “. . . whatever diminishes the *inequality in the produce* obtained from successive portions of capital employed on the same or on new land, tends to lower rent; and [. . .] whatever *increases that inequality*, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it.” (*ibidem*, p. 74)
- 260 “These people have a legal right to maintenance *out of the property they have mostly created by their industry*. . . It is said that the men who have made fortunes by the cotton industry are those upon whom it is especially incumbent to come forward with a generous relief. No doubt it is so. . . the mercantile and manufacturing sections [. . .] have done so. . . But are these the only class which has made money by the cotton manufacture? Assuredly not. The landed proprietors of Lancashire and North Cheshire have enormously participated in the wealth thus produced. And it is the peculiar advantage of these proprietors to have participated in the wealth without lending a hand or a thought to the industry that [. . .] created it. . . The mill-owner has given his capital, his skill, and his unwinking vigilance to the creation of this great industry, now staggering under so heavy a blow; the mill-hand has given his skill, his time, and his bodily labour; but what have the landed proprietors of Lancashire given? Nothing at all — literally nothing; and yet they have made from it more substantial gains than either of the other classes. . . it is certain that the increase of the yearly income of these great landlords, attributable to this single cause, in something enormous, probably not less than threefold.” (“The Morning Star”, 15. jula 1862)

¹ U rukopisu: would be

- 260 "On the Rent of Mines." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, Third edition, London 1821, p. 76)
- 260 "... this rent, as well as the rent of land, is the effect, and never the cause of the high value of their produce." (*ibidem*, p. 76)
- 261 "The metal produced from the poorest mine that is worked, must at least have an exchangeable value, not only sufficient to procure all the clothes, food, and other necessaries consumed by those employed in working it, and bringing the produce to market, but also to afford the common and ordinary profits to him who advances the stock necessary to carry on the undertaking. The return for capital from the poorest mine paying no rent, would regulate the rent of all the other more productive mines. This mine is supposed to yield the usual profits of stock. All that the other mines produce more than this, will necessarily be paid to the owners for rent." (*ibidem*, p. 76/77)
- 261 "If equal quantities of labour, with equal quantities of fixed capital, could at all times obtain, from that mine which paid no rent, equal quantities of gold... The quantity indeed would enlarge with the demand, but its value would be invariable..." (*ibidem*, p. 79)
- 262 "Doctrine of Adam Smith concerning the Rent of Land." (*ibidem*, p. 388)
- 262 "... I believe that as yet in every country, from the rudest to the most refined, there is land of such a quality that it cannot yield a produce more than sufficiently valuable to replace the stock employed upon it, together with the profits ordinary and usual in that country. In America we all know that is the case, and yet no one maintains that the principles which regulate rent, are different in that country and in Europe." (*ibidem*, p. 389/390)
- 262 "... there is land of such a quality that it cannot yield a produce more than sufficiently valuable to replace the stock... with its ordinary profits..." (*ibidem*, p. 389/390)
- 263 "But if it were true that England had so far advanced in cultivation, that at this time there were no lands remaining which did not afford a rent, it would be equally true, that there formerly must have been such lands; and that whether there be or not, is of no importance to this question, for it is the same thing if there be any capital employed in Great Britain on land which yields only the return of stock with its ordinary profits, whether it be employed on old or on new land. If a farmer agrees for land on a lease of seven or fourteen years, he may propose to employ on it a capital of 10 000 *l.*, knowing that at the existing price of grain and raw produce, he can replace that part of his stock which he is obliged to expend, pay his rent, and obtain the general rate of profit. He will not employ 11 000 *l.*, unless the last 1000 *l.* can be employed so productively as to afford him the usual profits of stock. In his calculation, whether he shall employ it or not, he considers only whether the price of raw produce is sufficient to replace his expenses and profits, for he knows that he shall have no additional rent to pay. Even at the expiration of his lease his rent will not be raised; for if his landlord should require rent, because this additional 1000 *l.* was employed, he would withdraw it; since, by employing it, he gets, by the supposition, only the ordinary and usual profits which he may obtain by any other employment of stock; and, therefore, he cannot afford to pay rent for it, unless the price of raw produce should further rise, or, which is the same thing, unless the usual and general rate of profits should fall." (*ibidem*, p. 390/391)

¹ U rukopisu: the

- 266 "If the comprehensive mind of Adam Smith had been directed to this fact, he would not have maintained that rent forms *one of the component parts of the price of raw produce*; for price is everywhere *regulated* by the return obtained by¹ this last portion of capital, for which no rent whatever is paid." (*ibidem*, p. 391)
- 266 "The whole principle of rent is here admirably and perspicuously explained, but every word is as applicable to land as it is to mines; yet he affirms that 'it is otherwise in estates above ground . . .'" (*ibidem*, p. 392)
- 267 "The proportion, both of their produce and of their rent, is in proportion to their *absolute*, and not to their *relative* fertility." (*ibidem*, p. 392)
- 267 "But, suppose that *there were no land which did not afford a rent*; then, the amount of rent on the worst land would be in proportion to the excess of the *value of the produce above the expenditure of capital and the ordinary profits of stock*: the same principle would govern the rent of land of a somewhat better quality, or more favourably situated, and, therefore, the rent of this land would exceed the rent of that inferior to it, by the superior advantages which it possessed; the same might be said of that of the third quality, and so on to the very best. Is it not, then, as certain, that it is the *relative fertility of the land*, which determines the portion of the produce, which shall be paid for the rent of land, as it is that the *relative fertility of mines*, determines the portion of their produce, which shall be paid for the rent of mines?" (*ibidem*, p. 392/393)
- 267 "... the excess of the *value* of the produce *above* the expenditure of capital and the ordinary profits of stock . . ." (*ibidem*, p. 392/393)
- 268 "After Adam Smith has declared that there are some mines *which can only be worked by the owners*, as they will afford only sufficient to defray the expense of working, together with the ordinary profits of the capital employed, *we should expect that he would admit that it was these particular mines which regulated the price of the produce from all mines*. If the old mines are insufficient to supply the quantity of coal required, the *price of coal will rise*, and will continue rising till the owner of a new and inferior mine finds that he can obtain the usual profits of stock by working his¹ mine . . . It appears, then, that *it is always the least fertile mine which regulates the price of coal*. Adam Smith, however, is of a different opinion: he observes that 'the most fertile coal mine, too, regulates the price of coals at all the other mines in its neighbourhood. Both the proprietor and the undertaker of the work find, the one, that he can get a greater rent, the other, that he can get a greater profit, by somewhat underselling all their neighbours. Their neighbours are soon obliged to sell *at the same price*, though they cannot so well afford it, and though it always diminishes, and sometimes takes away altogether, both their rent and their profit. Some works are abandoned altogether; others can afford no rent, and can be wrought only by the proprietor'. If the demand for coal should be diminished, or if by new processes the quantity should be increased, the *price would fall*, and some mines would be abandoned; but in every case, the price must be sufficient to pay the expenses and profit of that mine which is worked without being charged with rent. It is, therefore, the least fertile mine which regulates price. Indeed, it is so stated in another place by Adam Smith himself, for he says: 'The lowest price at which coals can be sold for any considerable time is like that of all other commodities, the price which is barely sufficient to replace, together with its ordinary profits, the stock which mus. be employed in bringing them to

¹ U rukopisu: of — ² u rukopisu: the

market. *At a coal mine for which the landlord can get no rent, but which he must either work himself, or let it alone all together, the price of coals must generally be nearly about this price.*" (*ibidem*, p. 393 - 395)

- 270 "... if by new processes the quantity should be increased, the price would fall, and some mines would be abandoned..." (*ibidem*, p. 394)
- 270 "... no part of that additional proportion would go to rent, but the whole invariably to profits... while lands of the same quality were cultivated, and there was no alteration in their relative fertility or advantages, rent would always bear the same proportion to the gross produce." (*ibidem*, p. 396)
- 270 "*On the comparative Value of Gold, Corn, and Labour, in Rich and Poor Countries.*" (*ibidem*, p. 448)
- 270 "Dr. Smith's error, throughout his whole work, lies in supposing that the value of corn is constant; that though the value of all other things may, the value of corn never can raised. Corn, according to him, is always of the same value because it will always feed the same number of people. In the same manner, it might be said, that cloth is always of the same value, because it will always make the same number of coats. What can value have to do with the power of feeding and clothing?" (*ibidem*, p. 449/450)
- 271 "... Dr. Smith... has so ably supported the doctrine of the natural price of commodities ultimately regulating their market price..." (*ibidem*, p. 451)
- 271 "... estimated in corn, gold may be of very different value in two countries. I have endeavoured to shew that it will be low in rich countries, and high in poor countries; Adam Smith is of a different opinion: he thinks that the value of gold, estimated in corn, is highest in rich countries." (*ibidem*, p. 454)
- 271 "*Mr. Malthus's Opinions on Rent.*" (*ibidem*, p. 483)
- 271 "... rent is a creation of value... but not a creation of wealth." (*ibidem*, p. 485)
- 271 "In speaking of the high price of corn, Mr. Malthus evidently does not mean the price per quarter or per bushel, but rather the excess of price for which the whole produce will sell, above the cost of its production, including always in the term 'cost of its production', profits as well as wages. One hundred and fifty quarters of corn at 3*l.* 10*s.* per quarter, would yield a larger rent to the landlord than 100 quarters at 4*l.*, provided the cost of production were in both cases the same." (*ibidem*, p. 487)
- 271 "Whatever the nature of the land may be, high rent must depend on the high price of the produce; but, given the high price, rent must be high in proportion to abundance and not to scarcity." (*ibidem*, p. 492)
- 271 "As rent is the effect of the high price of corn, the loss of rent is the effect of a low price. Foreign corn never enters into competition with such home corn as affords a rent; the fall of price invariably affects the landlord till the whole of his rent is absorbed; — if it fall still more, the price will not afford even the common profits of stock; capital will then quit the land for some other employment, and the corn, which was before grown upon it, will then, and not till then, be imported. From the loss of rent, there will be a loss of value, of estimated money value, but, there will be a gain of wealth. The amount of the raw produce and other productions together will be increased; from the greater facility with which they are produced, they will, though augmented in quantity, be diminished in value." (*ibidem*, p. 519)

- 272 *... prix payé pour l'usage de la terre...* (Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 299)
- 272 *... le capital qui fournit la semence, paie le travail, achète et entretient les bestiaux et autres *instruments* de labourage...* (*ibidem*, p. 299)
- 272 *Tout ce qui reste du produit ou de son prix... au-delà de cette portion, quel que puisse être ce reste, le *propriétaire* tâche de se le réserver comme *rente* de sa terre...* (*ibidem*, p. 300)
- 272 *... et [...] en outre les profits ordinaires...* (*ibidem*, p. 299)
- 272 *... ce *surplus* peut toujours être regardé comme la *rente naturelle* de la terre...* (*ibidem*, p. 300)
- 272 *Le propriétaire exige une rente même pour la terre non améliorée...* (*ibidem*, p. 300/301)
- 273 *Il exige quelquefois une rente pour ce qui est tout-à-fait incapable d'être amélioré par la main des hommes.* (*ibidem*, p. 301)
- 273 *La rente de la terre, considérée comme le prix payé pour l'usage de la terre, est donc naturellement un prix de monopole.* (*ibidem*, p. 302)
- 273 *... être portée au marché...* (*ibidem*, p. 303)
- 273 *Si le prix ordinaire est plus que suffisant, le *surplus* en ira naturellement à la rente de la terre. S'il n'est juste que suffisant, la marchandise *pourra* bien être portée au marché, mais elle ne peut fournir à payer une rente au propriétaire. Le prix sera-t-il ou ne sera-t-il pas plus que suffisant? C'est ce qui dépend de la demande.* (*ibidem*, p. 303)
- 273 *Ces trois parties semblent constituer immédiatement ou en définitif la totalité du prix...* (*ibidem*, p. 101)
- 273 *Néanmoins dans les sociétés les plus avancées, il y a toujours quelques marchandises mais en petit nombre, dont le prix se résout en deux parties seulement; les salaires du travail et les profits des fonds, et d'autres en beaucoup plus petit nombre encore, dont le prix consiste uniquement en salaires de travail. Dans le prix du poisson de mer, par exemple, une partie paie le travail des pêcheurs, et l'autre les profits du capital placé dans la pêche. Il est rare que la rente fasse partie de ce prix... Dans quelques endroits de l'Ecosse, il y a de pauvres gens qui font métier de chercher le long des bords de la mer ces petites pierres tachetées, connues vulgairement sous le nom de *cailloux d'Ecosse*. Le prix que leur paie le lapidaire est en entier le salaire de leur travail; il n'y entre ni rente ni profit. Mais la totalité du prix de chaque marchandise doit toujours, en dernière analyse, se résoudre en quelque-une de ces parties ou en toutes trois...* (*ibidem*, p. 103/104)
- 273 *Des parties constituantes du prix des marchandises.* (*ibidem*, p. 94)
- 274 *Des parties constituantes du prix des marchandises.* (*ibidem*, p. 94)
- 274 *... la totalité du prix de chaque marchandise doit toujours... se résoudre en quelque-une de ces parties ou en toutes trois...* (*ibidem*, p. 104)
- 274 *Quand ces trois différentes sortes de revenus appartiennent à différentes personnes, il est aisé de les distinguer; mais quand ils appartiennent à la même personne, on les confond quelquefois l'un avec l'autre, au moins dans le langage ordinaire.* (*ibidem*, p. 106)
- 274 *Comme dans un pays civilisé il n'y a que très-peu de marchandises dont toute la valeur échangeable procède du travail seulement, et que, dans la

très-majeure partie d'entr'elles, la *rente* et le *profit* y contribuent pour de fortes portions, il en résulte que le *produit annuel du travail de ce pays* suffira toujours pour acheter et commander une quantité de travail beaucoup plus grande que celle qu'il a fallu employer pour faire croître ce produit, le préparer et l'amener au marché.» (*ibidem*, p. 108/109)

- 275 «Comme dans un pays civilisé il n'y a que très-peu de marchandises dont toute la valeur échangeable procède du travail seulement, et que, dans la très-majeure partie d'entr'elles, la *rente* et le *profit* y contribuent pour de fortes portions, il en résulte que le produit annuel du travail de ce pays suffira toujours pour acheter et commander une quantité de travail beaucoup plus grande que celle qu'il a fallu employer pour faire croître ce produit, le préparer et l'amener au marché.» (*ibidem*, p. 108/109)
- 275 «Il faut observer que la valeur réelle de toutes les différentes parties constituant le prix se mesure par la quantité de travail que chacune d'elles peut acheter ou commander. Le travail mesure la valeur, non-seulement de cette partie du prix qui se résout en travail, mais encore de celle qui se résout en *rente*, et de celle qui se résout en *profit*.» (*ibidem*, p. 100)
- 276 «Un ouvrier indépendant qui a un petit capital suffisant pour acheter des matières et pour subsister jusqu'à ce qu'il puisse porter son ouvrage au marché, gagnera à la fois, et les salaires du journalier qui travaille sous un maître, et le profit que ferait le maître sur l'ouvrage de celui-ci. Cependant la totalité de ce que gagne cet ouvrier se nomme *profit*, et les salaires sont encore ici confondus dans le profit. Un jardinier qui cultive de ses mains son propre jardin, réunit à la fois dans sa personne les trois différents caractères de propriétaire, de fermier et d'ouvrier. Ainsi le produit de son jardin doit lui payer la *rente* du premier, le profit du second et le salaire du troisième. Néanmoins le tout est regardé communément comme le fruit de son travail. Ici la *rente* et le *profit* se confondent dans le salaire.» (*ibidem*, p. 108)
- 276 «... le fruit de son travail.» (*ibidem*, p. 108)
- 276 «Salaire, profit et *rente* sont les trois sources primitives de tout revenu, aussi bien que de toute valeur échangeable.» (*ibidem*, p. 105)
- 277 «... parties constituant le prix des marchandises.» (*ibidem*, p. 94)
- 277 «Lorsque le prix d'une marchandise n'est ni plus ni moins que ce qu'il faut pour payer suivant leurs taux naturels, et la *rente de la terre* et les salaires du travail, et les profits du capital employé à la produire, la préparer et la conduire au marché alors cette marchandise est vendue ce qu'on peut appeler son prix naturel. La marchandise est alors vendue précisément ce qu'elle vaut...» (*ibidem*, p. 111)
- 277 «Le prix de marché de chaque marchandise particulière est déterminé par la proportion entre la quantité de cette marchandise existante actuellement au marché, et les demandes de ceux qui sont disposés à en payer le prix naturel ou la valeur entière des *rente*, salaires et profits qu'il en coûte pour amener cette marchandise au marché, ne peuvent se fournir de la quantité qu'il leur faut... le prix de marché s'élèvera plus ou moins au dessus du prix naturel, suivant que la grandeur du déficit, ou suivant que la richesse ou la fantaisie des concurrents viendra à animer plus ou moins la chaleur de cette concurrence.» (*ibidem*, p. 113)

- 277 «Quand la quantité amenée au marché excède la demande effective, elle ne peut être toute vendue à ceux qui consentent à payer la valeur entière des rente, salaires et profits qu'il en a coûté pour l'y amener... Le *prix de marché* tombera alors plus ou moins au dessous du *prix naturel*, selon que la quantité de l'excédent augmentera plus ou moins la concurrence des vendeurs, ou suivant qu'il leur importera plus ou moins de se défaire sur-le-champ de la marchandise.» (*ibidem*, p. 114)
- 277 «Quand la quantité amenée au marché suffit tout juste pour remplir la demande effective, [...] le *prix de marché* se trouve naturellement être précisément... le même que le *prix naturel*... La concurrence des différents vendeurs les oblige à accepter ce prix, mais elle ne les oblige pas à accepter moins.» (*ibidem*, p. 114/115)
- 278 «Si cette quantité excède pendant quelque tems la demande effective, il faut que quelqu'une des parties constituantes de son prix soit payée au dessous de son *prix naturel*. Si c'est la rente, l'intérêt des propriétaires les portera sur-le-champ à retirer une partie de leur terre de cet emploi...» (*ibidem*, p. 115)
- 278 «Si au contraire la quantité amenée au marché restait, pendant quelque tems au dessous de la demande effective, quelques-unes des parties constituantes de son prix hausseraient nécessairement au dessus de leur *taux naturel*. Si c'est la rente, l'intérêt de tous les autres propriétaires les portera naturellement à disposer une plus grande quantité de terre à la production de cette marchandise...» (*ibidem*, p. 116)
- 278 «Les fluctuations accidentelles et momentanées qui surviennent dans le *prix de marché* d'une denrée, tombent principalement sur ces parties de son prix, qui se résolvent en salaires et en profits. La partie qui se résout en rente en est moins affectée.» (*ibidem*, p. 118/119)
- 278 «Le *prix de monopole* est, à tous les momens, le plus haut qu'il soit possible de retirer. Le *prix naturel* ou le prix résultant de la libre concurrence est au contraire le plus bas qu'on puisse accepter, non pas à la vérité à tous les momens, mais pour un tems un peu considérable de suite.» (*ibidem*, p. 124)
- 278 «Quoique le *prix de marché* d'une marchandise particulière puisse continuer long-tems à rester au dessus du *prix naturel*, il est difficile qu'il puisse continuer long-tems à rester au dessous. Quelle que soit la partie de ce prix qui soit payée au dessous du *taux naturel*, les personnes qui y ont intérêt sentiront bientôt le dommage qu'elles éprouvent, et aussitôt elles retireront, ou tant de terre, ou tant de travail, ou tant de capitaux de ce genre d'emploi, que la quantité de cette marchandise qui sera amenée au marché ne sera bientôt plus que suffisante pour répondre à la demande effective. Ainsi son *prix de marché* remontera bientôt au *prix naturel*, au moins sera-ce le cas partout où règne une entière liberté.» (*ibidem*, p. 125)
- 278 «De la rente de la terre.» (*ibidem*, p. 299)
- 979 «... la valeur entière des rente, profit et salaire qu'il faut payer pour qu'elle vienne au marché.» (*ibidem*, p. 112)
- 279 «On ne peut porter ordinairement au marché que ces parties seulement du produit de la terre dont le *prix ordinaire* est suffisant pour remplacer le capital qu'il faut employer pour les y porter, et les profits ordinaires de ce capital.» (*ibidem*, p. 302/303)
- 279 «... la valeur entière des rentes...» (*ibidem*, p. 112)

- 279 «Si le *prix ordinaire* est *plus que suffisant*, le *surplus* en ira naturellement à la rente de la terre. S'il n'est juste que suffisant, la *marchandise* pourra bien être portée au marché, mais elle ne peut fournir à payer une rente au propriétaire. Le prix sera-t-il ou ne sera-t-il pas plus que suffisant? C'est ce qui dépend de la demande.» (*ibidem*, p. 303)
- 279 «Il y a quelques parties du produit de la terre dont la demande doit toujours être telle, qu'elles rapporteront un prix plus fort que ce qui est suffisant pour les faire venir au marché, et il y en a d'autres dont il se peut que la demande soit telle, qu'elles rapportent ce prix plus fort que le *prix suffisant*, et dont il se peut aussi qu'elle soit telle, qu'elles ne le rapportent pas. Les premières doivent toujours fournir de quoi payer une rente au propriétaire; les dernières peuvent quelquefois fournir de quoi en payer une et quelquefois ne le pas fournir, suivant la différence des circonstances.» (*ibidem*, p. 303)
- 280 «Il faut donc observer que la *rente* entre dans la composition du *prix des marchandises*, d'une autre manière que n'y entrent les *salaires* et les *profits*... Le *taux haut* ou *bas des salaires* ou *des profits* est la cause du *haut* ou *bas prix* des *marchandises*: le *taux haut* ou *bas de la rente* est l'effet du *prix*; le prix d'une *marchandise particulière* est haut ou bas, parce qu'il faut, pour la faire venir au marché, payer des *salaires* et des *profits* hauts ou bas; mais c'est parce que son *prix* est haut ou bas, c'est parce qu'il est ou beaucoup plus, ou guère plus, ou point du tout plus que ce qui est suffisant pour payer ces *salaires* et ces *profits*, que cette *marchandise* fournit de quoi payer une forte rente ou une faible rente, ou ne fournit pas de quoi en payer une.» (*ibidem*, p. 303/304)
- 282 «Première section. Du produit qui fournit toujours de quoi payer une rente.» (*ibidem*, p. 305)
- 282 «Les hommes, comme toutes les autres espèces animales, se multipliant naturellement en proportion des moyens de leur subsistance, il y a toujours plus ou moins demande de nourriture. Toujours la nourriture pourra acheter ou commander une quantité plus ou moins grande de travail, et toujours il se trouvera quelqu'un disposé à faire quelque chose pour la gagner.» (*ibidem*, p. 305)
- 282 «Or, la terre, dans presque toutes les situations possibles, produit plus de nourriture que ce qu'il faut pour faire subsister tout le travail qui concourt à mettre cette nourriture au marché, et même le faire subsister de la manière la plus libérale qui ait jamais eu lieu pour ce genre de travail. Le surplus de cette nourriture est aussi toujours plus que suffisant pour remplacer avec profit le capital qui fait mouvoir ce travail. Ainsi, il reste toujours quelque chose pour donner une rente au propriétaire.» (*ibidem*, p. 305/306)
- 282 «La rente varie selon la fertilité de la terre, quel que soit son produit, et selon sa situation, quelle que soit sa fertilité.» (*ibidem*, p. 306)
- 282 «Il faut donc que ce dernier produit fasse subsister une plus grande quantité de travail; et par conséquent que le surplus, dont le profit du fermier et la rente du propriétaire sont tirés tous les deux, en soit d'autant diminué.» (*ibidem*, p. 307)
- 282 «Une pièce de blé, d'une fertilité médiocre, produit une beaucoup plus grande quantité de nourriture pour l'homme, que la meilleure prairie d'une pareille étendue. Quoique sa culture exige plus de travail, cependant le surplus qui reste après le remplacement de la semence et la subsistance de tout ce travail, est encore beaucoup plus considérable. Ainsi, en supposant qu'une livre de viande de boucherie ne vailût jamais plus qu'une livre de

- pain, cet excédent plus fort serait partout d'une plus grande valeur et formerait un fonds plus abondant, tant pour le profit du fermier, que pour la rente du propriétaire.» (*ibidem*, p. 308/309)
- 283 «... les profits et la rente que cette terre mise en labour aurait pu rapporter au fermier et au propriétaire. Quand les bestiaux sont venus au même marché, ceux qui ont été nourris au milieu des friches les plus incultes, sont, à proportion du poids et de la qualité, vendus au même prix que ceux qui ont été élevés sur la terre la mieux cultivée. Les propriétaires de ces friches en profitent, et ils haussent la rente de leurs terres en proportion du prix du bétail qu'elles nourrissent... C'est ainsi que, dans les progrès de l'amélioration des terres, les rentes et profits des pâtures incultes viennent à se régler en quelque sorte sur les rentes et profits de celles qui sont cultivées, et celles-ci, à leur tour, sur les rentes et profits des terres à blé.» (*ibidem*, p. 310/311)
- 283 «... partout où il n'y a pas d'avantage local..., la rente et le profit que donne le blé ou tout autre végétal qui sert à la nourriture générale du peuple, doivent naturellement régler la rente et le profit que donnera une terre propre à cette production, et qui sera mise en nature de pré. L'usage des prairies artificielles, des turneps, carottes, choux, etc. et tous les autres expédiens dont on s'est avisé pour qu'une même quantité de terre pût nourrir un plus grand nombre de bestiaux que ne faisait la pâture naturelle, ont dû contribuer, à ce qu'il semble, à diminuer un peu cette supériorité que le prix de la viande a naturellement sur celui du pain, dans un pays bien cultivé. Aussi paraissent-ils avoir produit cet effet...» (*ibidem*, p. 315)
- 284 «Dans tous les grands pays, la majeure partie des terres cultivées est employée à produire, ou de la nourriture pour les hommes, ou de la nourriture pour les bestiaux. La rente et le profit de ces terres règlent les rentes et profits de toutes les autres terres cultivées. Si quelque produit particulier fournissait moins, la terre en serait bientôt remise en blé ou en nature de pré; et s'il y en avait quelqu'un qui fournit plus, on consacrerait bientôt à ce genre de produit quelque partie des terres qui sont en blé ou en nature de prés.» (*ibidem*, p. 318)
- 284 «... les rentes et profits de ces productions qui exigent ou de plus fortes avances primitives pour y approprier la terre, ou une plus grande dépense pour leur culture annuelle, quoique souvent fort supérieurs aux rentes et profits des blés et de l'herbe des prés, cependant, dans tous les cas où ils ne font que compenser les avances ou dépenses extraordinaires, sont en effet réglés par les rentes et profits de ces deux espèces ordinaires de récoltes.» (*ibidem*, p. 323/324)
- 284 «C'est ainsi que la rente des terres cultivées pour produire la nourriture des hommes, règle la rente de la plupart des autres terres cultivées.» (*ibidem*, p. 331)
- 284 «En Europe, c'est le blé qui est la principale production de la terre servant immédiatement à la nourriture de l'homme. Ainsi, excepté quelques circonstances particulières, la rente des terres à blé règle en Europe celle de toutes les autres terres cultivées.» (*ibidem*, p. 331/332)
- 284 «... alors la rente du propriétaire ou l'excédent de nourriture qui lui resterait après le paiement du travail et le remboursement du capital et profits ordinaires du fermier, serait nécessairement beaucoup plus considérable. Quel que pût être, dans ce pays-là, le taux de la subsistance ordinaire du travail, ce plus grand excédent de nourriture en ferait toujours subsister davantage, et par conséquent mettrait le propriétaire en état d'en acheter ou d'en commander une plus grande quantité.» (*ibidem*, p. 332)

- 284 «Dans la¹ Caroline . . . les *planteurs sont généralement*, comme dans les autres colonies anglaises, *fermiers et propriétaires à la fois*, et où par conséquent la *rente se confond dans le profit* . . . » (*ibidem*, p. 333)
- 284 « . . . propre ni au blé, ni au pâturage, ni à la vigne, ni dans le fait à aucune autre production végétale bien utile aux hommes; et toutes les terres propres à ces diverses cultures ne le sont nullement à celle du riz. Ainsi, même dans les pays à riz, la rente des terres qui le produisent, ne peut pas régler la rente des autres terres cultivées qu'il est impossible de mettre dans cette nature de rapport.» (*ibidem*, p. 334)
- 285 « . . . il en résulterait que la *même quantité de terres cultivées ferait subsister une bien plus grande quantité de monde*, et que ceux qui travailleraient étant généralement nourris de pommes de terre, il se trouverait un *excédent* bien plus considérable, après le remplacement du capital et la subsistance de tout le travail employé à la culture. Il appartiendrait aussi au propriétaire une plus grande portion dans cet excédent. La population augmenterait, et les rentes s'élèveraient beaucoup au dessus de ce qu'elles sont aujourd'hui.» (*ibidem*, p. 335)
- 285 «Quand la quantité amenée au marché suffit tout juste pour remplir la demande effective, [...] le *prix de marché* se trouve naturellement être précisément . . . le même que le *prix naturel*.» (*ibidem*, p. 114)
- 285 «*Seconde section. Du produit qui fournit quelquefois de quoi payer une rente, et quelquefois ne le fournit pas.*» (*ibidem*, p. 337)
- 286 «*La nourriture* de l'homme paraît être le seul des produits de la terre qui fournisse toujours, et nécessairement de quoi payer *une rente quelconque au propriétaire*. Les autres genres de produits peuvent quelquefois en rapporter une, et quelquefois ne le peuvent pas, selon les circonstances.» (*ibidem*, p. 337)
- 286 «Les deux plus grands besoins de l'homme, *après la nourriture*, sont le *vêtement et le logement*.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . dans son état primitif et inculte . . . » (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . qu'elle n'en peut *nourrir*.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . *surabondance* de ces matériaux . . . » (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . et le prix de celles dont on fait usage est *regardé comme équivalent seulement au travail et à la dépense de les mettre en état de servir*.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . ne . . . aucune rente au propriétaire du sol.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . qu'elle serait dans le cas de nourrir . . . » (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . tels que ces personnes voudraient les avoir et consentiraient à les payer.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . ce qui augmente nécessairement leur valeur.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . il y a *souvent demande pour plus qu'on n'en peut avoir*.» (*ibidem*, p. 338)
- 286 « . . . la dépense de les transporter au marché; ainsi leur prix peut toujours fournir quelque chose pour *faire une rente* au propriétaire de la terre.» (*ibidem*, p. 338/339)
- 286 « . . . des plus gros animaux.» (*ibidem*, p. 339)

¹ U rukopisu: En

- 286 «... chaque homme, en pourvoyant à sa nourriture, se pourvoit en même tems de matières de vêtement pour plus qu'il n'en pourra porter.» (*ibidem*, p. 339)
- 286 «... au-delà de ce que coûte la dépense de les envoyer vendre. Ce prix fournit donc quelque rente au propriétaire de la terre.» (*ibidem*, p. 339/340)
- 286 «... un peu la rente du pays qui la produisait.» (*ibidem*, p. 340)
- 286 «Les matières de logement ne peuvent pas toujours se transporter à une aussi grande distance que celles de vêtement, et ne deviennent pas non plus aussi promptement un objet de commerce étranger. Lorsqu'elles sont surabondantes dans le pays qui les produit, il arrive fréquemment, même dans l'état actuel du commerce du monde, qu'elles ne sont d'aucune valeur pour le propriétaire de la terre.» (*ibidem*, p. 340/341)
- 286 «... dans un pays bien peuplé et bien cultivé...» (*ibidem*, p. 341)
- 286 «... dans plusieurs endroits de l'Amérique septentrionale...» (*ibidem*, p. 341)
- 286 «Quand il y a une telle surabondance dans les matières de logement, la partie dont on fait usage n'a d'autre valeur que le travail et la dépense qu'on a mis à la rendre propre au service. Elle ne rapporte aucune rente au propriétaire, qui en général en abandonne l'usage à quiconque prend seulement la peine de le lui demander. Cependant il peut quelquefois être dans le cas d'en retirer une rente, s'il y a demande de la part de nations plus riches.» (*ibidem*, p. 341)
- 287 «... nombre que leur produit peut vêtir et loger, mais en raison de celui que ce produit peut nourrir. Quand la nourriture ne manque pas, il est aisé de trouver les choses nécessaires pour se vêtir et se loger; mais on peut avoir celles-ci sous sa main, et éprouver souvent de grandes difficultés à se procurer la nourriture. Dans quelques endroits, même du royaume d'Angleterre, le travail d'un seul homme dans une seule journée, peut bâtir ce qu'on y appelle une maison.» (*ibidem*, p. 342)
- 287 «Mais quand, au moyen de la culture et de l'amélioration de la terre, le travail d'une seule famille peut fournir à la nourriture de deux, alors le travail d'une moitié de la société suffit pour nourrir le tout.» (*ibidem*, p. 343)
- 287 «... cherchent toujours à en échanger le surplus...» (*ibidem*, p. 344)
- 287 «... Les pauvres, pour obtenir de la nourriture...» (*ibidem*, p. 344)
- 287 «... une extrême subdivision de travail...» (*ibidem*, p. 344)
- 287 «De là naît la demande de toute espèce de matières que puisse mettre en œuvre l'invention des hommes, soit pour l'utilité, soit pour la décoration des bâtimens, de la parure, de l'équipage ou du mobilier: de là la demande, de fossiles et de minéraux renfermés dans les entrailles de la terre: de là la demande de métaux précieux et de pierres précieuses.
Ainsi, non-seulement c'est de la nourriture que la rente tire sa première origine, mais encore si quelqu'autre partie du produit de la terre vient aussi par la suite à rapporter une rente, elle doit cette addition de valeur à l'accroissement de puissance qu'a acquis le travail pour produire de la nourriture, au moyen de la culture et de l'amélioration de la terre.» (*ibidem*, 344/345)
- 287 «... pour que le prix qu'elles rendent soi au-delà de ce qu'exigent le paiement du travail fait pour les amener au marché et le remplacement du capital, employé pour le même objet avec ses profits ordinaires. La demande sera ou ne sera pas assez forte pour cela, d'après différentes circonstances.» (*ibidem*, p. 345)

- 288 «Quoique ces animaux ne multiplient pas dans la même proportion que le blé, qui est entièrement le fruit de l'industrie humaine, cependant la propagation de leur espèce est favorisée par les soins et la protection de l'homme . . . » (*ibidem*, p. 347)
- 288 « . . . les profits ordinaires¹, le capital employé . . . » (*ibidem*, p. 346)
- 289 «Le propriétaire n'en permettrait pas l'exploitation à d'autres sans exiger une rente, et personne ne trouverait moyen de lui en payer une.» (*ibidem*, p. 346)
- 289 «Le prix le plus bas auquel le charbon de terre puisse se vendre, pendant un certain tems, est comme celui de toutes les autres marchandises, le prix qui est simplement suffisant pour remplacer, avec ses profits ordinaires, le capital employé à le faire venir au marché.» (*ibidem*, p. 350)
- 289 «Ainsi le prix des métaux même grossiers, et plus encore celui des métaux précieux, aux mines les plus fécondes qui existent, influe nécessairement sur le prix de ces métaux à toute autre mine du Monde.» (*ibidem*, p. 352)
- 290 «Ainsi le prix de chaque métal à chaque mine étant réglé en quelque sorte par le prix qu'a ce métal à la mine la plus féconde qui soit pour le moment exploitée dans le Monde, il en résulte qu'à la plus grande partie des mines, ce prix ne doit guère faire plus que payer la dépense de l'exploitation, et qu'il peut rarement fournir une bien forte rente au propriétaire. Aussi à la plupart des mines, la rente ne compose-t-elle qu'une petite part dans le prix du métal, et une bien plus petite encore s'il s'agit de métaux précieux. Le travail et le profit forment la majeure partie de ce prix.» (*ibidem*, p. 353/354)
- 290 «Le plus bas prix auquel on puisse, pendant un certain tems, vendre les métaux précieux . . . se règle sur les mêmes principes qui déterminent le plus bas prix ordinaire de toute autre marchandise. Ce qui le détermine, c'est le capital qu'il faut communément employer pour les faire venir de la mine au marché, c'est-à-dire, la quantité de nourriture, vêtement et logement qu'il faut communément consommer pour cela. Il faut que le prix soit tout au moins suffisant pour remplacer ce capital avec les profits ordinaires.» (*ibidem*, p. 359)
- 290 «La demande de pierres précieuses vient entièrement de leur beauté. Elles ne servent à rien qu'à l'ornement, et le mérite de leur beauté est extrêmement rehaussé par leur rareté ou par la difficulté et la dépense de les extraire de la mine. En conséquence, c'est de salaires et de profits qu'est composée la plus souvent la presque totalité de leur haut prix. La rente n'y entre que pour une très-faible partie, très-souvent elle n'y entre pour rien, et il n'y a que les mines les plus fécondes qui puissent suffire à en payer une un peu considérable.» (*ibidem*, p. 361)
- 290 «Le prix des métaux précieux et des pierres précieuses étant réglé pour le Monde entier, par le prix qu'ils ont à la mine la plus féconde, il s'ensuit que la rente que peut rapporter au propriétaire une mine des uns ou des autres, est en proportion, non de la fécondité absolue de la mine, mais de ce qu'on peut appeler sa fécondité relative, c'est-à-dire, de sa supériorité sur les autres mines du même genre. Si on découvrait de nouvelles mines qui fussent aussi supérieures à celles du Potosi, que celles-ci se sont trouvées être supérieures aux mines de l'Europe, la valeur de l'argent pourrait par-là se dégrader au point que les mines, même du Potosi, ne vaudraient pas la peine de les exploiter.» (*ibidem*, p. 362)

¹ U rukopisu umesto zarezica: sur

- 290 «L'abondance dégrade nécessairement la valeur d'un produit, qui ne tire sa principale valeur que de sa rareté.» (*ibidem*, p. 363)
- 291 «Il en est autrement des biens qui existent à la surface de la terre. La valeur, tant de leur produit que de leur rente, est en proportion de leur fertilité *absolue* et non de leur fertilité *relative*. La terre qui produit une certaine quantité de nourriture ou de matériaux de vêtement ou de logement, peut toujours nourrir, vêtir et loger un certain nombre de personnes; et *celle que soit la proportion dans laquelle le propriétaire prendra part dans ce produit*, cette part mettra toujours à son commandement une quantité proportionnée du travail de ces personnes, et des commodités que ce travail peut lui procurer.» (*ibidem*, p. 363/364)
- 291 «La valeur des terres les plus stériles n'éprouve aucune diminution par le voisinage des terres les plus fertiles. Au contraire, elle y gagne en général une augmentation. Le grand nombre de personnes que les terres fertiles font subsister, *procurent à maintes parties du produit des terres stériles un marché* qu'elles n'auraient jamais trouvé parmi les personnes que leur propre produit eût pu faire subsister.» (*ibidem*, p. 364)
- 291 «Tout ce qui tend à rendre la terre plus fertile en subsistances, augmente non-seulement la valeur des terres sur lesquelles se fait l'amélioration, mais encore contribue à augmenter pareillement la valeur de plusieurs autres terres, en faisant naître de nouvelles demandes de leur produit.» (*ibidem*, p. 364)
- 291 «Whatever part of the whole rent of a house is *over and above* what is sufficient for affording this reasonable *profit*, naturally goes to the ground rent; and where the owner of the ground, and the owner of the building, are two different persons, it is in most cases completely paid to the former. In country houses, at a distance from any great town, where there is plentiful choice of ground, the ground rent is scarcely any thing, or no more than what the space upon which the house stands, would pay employed in agriculture.» (Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . , book V, ch. II; citirano prema: David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 227)
- 292 «Both ground rents, and the ordinary rent of land are a species of revenue, which the owner in many cases enjoys, without any care or attention of his own. Though a part of this revenue should be taken from him, in order to defray the expenses of the State, no discouragement will thereby be given to any sort of industry. The annual produce of the land and labour of the society, the real wealth and revenue of the great body of the people, might be the same after such a tax as before. Ground rents, and the ordinary rent of land are, therefore, perhaps, the species of revenue, which can best bear to have a peculiar tax imposed upon them.» (Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . , book V, ch. II; citirano prema: David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition London 1821, p. 229/230)
- 292 «Troisième section. Des variations dans la proportion entre les valeurs respectives de l'espèce de produit qui fournit toujours une rente, et l'espèce de produit qui quelquefois en rapporte [une et quelquefois n'en rapporte point].» (Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle . . . par Germain Garnier, t. II, Paris 1802, p. 1)
- 292 «Dans un pays naturellement fertile, mais dont la très-majeure partie est tout-à-fait inculte, comme le bétail, la volaille, le gibier de toute espèce, peuvent s'acquérir au moyen d'une très-petite quantité de travail, il s'ensuit qu'ils ne peuvent en acheter ou en commander qu'une très-petite quantité.» (*ibidem*, p. 25)

- 292 «Quel que soit l'état de la société, quel que soit son degré de civilisation, le blé est toujours une production de l'industrie des hommes¹: or, le produit moyen de toute espèce d'industrie s'assortit toujours avec plus ou moins de précision à la consommation moyenne, la quantité moyenne de l'approvisionnement à la quantité moyenne de la demande; d'ailleurs, dans les différents degrés d'amélioration d'un pays, il faudra toujours, l'une portant l'autre, des quantités de travail à peu près égales, ou, ce qui revient au même, le prix de quantités à peu près égales, pour faire croître des quantités égales de blé dans un même sol et un même climat; l'augmentation continuelle qui a lieu dans les facultés productives du travail, à mesure que la culture va en se perfectionnant, étant plus ou moins contrebalancée par l'accroissement continu du prix des bestiaux, qui sont les principaux instrumens de l'agriculture. Nous devons donc, d'après ceci, être bien certains qu'en tout état possible de la société, dans tout degré de civilisation, des quantités égales de blé seront une représentation ou un équivalent plus juste de quantités égales de travail, que ne le seraient des quantités égales de toute autre partie du produit brut de la terre. En conséquence le blé... est, dans tous les différents degrés de richesse et d'amélioration de la société, une mesure de valeur plus exacte que toute autre marchandise ou que toute autre classe de marchandises... En outre, le blé ou tout autre végétal faisant la nourriture ordinaire et favorite du peuple, constitue, dans tout pays civilisé, la principale partie de la subsistance de l'ouvrier... Ainsi le prix du travail en argent dépend beaucoup plus du prix moyen du blé, qui est la subsistance de l'ouvrier, que de celui de la viande ou de toute autre partie du produit brut de la terre; par conséquent, la valeur réelle de l'or et de l'argent, la quantité réelle de travail qu'ils peuvent acheter ou commander, dépend beaucoup plus de la quantité de blé qu'ils peuvent acheter ou représenter, que de celle de viande ou de toute autre espèce de produit brut dont ils pourraient disposer.» (*ibidem*, p. 26 - 28)
- 293 «On peut dire d'une marchandise, qu'elle est chère ou à bon marché, non-seulement en raison de ce que son prix habituel fait une grosse ou une petite somme, mais aussi en raison de ce que ce prix habituel se trouve plus ou moins au dessus du prix le plus bas, auquel il soit possible de la mettre au marché pendant un certain tems de suite. Ce prix le plus bas est celui qui remplace purement, avec un profit modique, le capital qu'il faut employer pour mettre cette marchandise au marché. Ce prix est celui qui ne fournit rien pour le propriétaire de la terre, celui dont la rente ne fait pas une partie constituante, et qui se résout tout entier en salaires et en profits.» (*ibidem*, p. 81)
- 293 «Le prix des diamans et des autres pierres précieuses est peut-être encore plus près que le prix de l'or, du prix le plus bas auquel il soit possible de les mettre au marché.» (*ibidem*, p. 83)
- 293 «... n'a qu'une puissance bornée ou incertaine.» (*ibidem*, p. 89)
- 293 «... la quantité de ces marchandises restant la même ou à peu près la même, tandis que la concurrence des acheteurs va toujours croissant, leur prix peut monter à tous les degrés possibles d'excès...» (*ibidem*, p. 91)
- 293 «... elle consiste dans ces plantes et ces animaux utiles que la nature produit dans les pays incultes, avec tant de profusions, qu'ils n'ont que peu ou point de valeur, et qui, à mesure que la culture s'étend, sont forcés par elle de céder le terrain à quelque produit plus profitable. Pendant une longue période dans le cours des progrès de l'amélioration, la

¹ U rukopisu umesto: *des hommes, stoji de l'homme*

quantité des produits de cette classe va toujours en diminuant, tandis qu' en même tems la demande qu'on en fait va toujours en augmentant. Ainsi leur valeur réelle, la quantité réelle de travail qu'ils peuvent acheter ou commander, s'élève par degrés jusqu'à ce qu'enfin elle monte assez haut pour en faire un produit aussi avantageux que toute autre production venue à l'aide de l'industrie humaine, sur les terres les plus fertiles et les mieux cultivées. Quand elle est montée jusque-là, elle ne peut plus guère aller plus haut; autrement, pour augmenter la quantité du produit, on y consacrerait bientôt plus de terre et plus d'industrie.» (*ibidem*, p. 94/95)

- 294 «... de tous les différens articles qui composent cette seconde classe de produit brut, le bétail est peut-être celui dont le prix s'élève le premier à cette hauteur, dans le cours des progrès de l'amélioration.» (*ibidem*, p. 96/97)
- 294 «... si le bétail est une des premières parties qui atteigne ce prix, le gibier est peut-être une des dernières. Quelqu'exorbitant que puisse paraître le prix de la venaison en Angleterre, il s'en faut encore qu'il puisse compenser la dépense d'un parc de bêtes fauves, comme le savent très-bien tous ceux qui se sont occupés de la conservation de ce genre de gibier.» (*ibidem*, p. 104)
- 294 «... dans toutes les fermes, les rebuts de la grange et de l'étable peuvent entretenir un certain nombre de volailles. Comme elles sont nourries de ce qui serait perdu sans cela, on les a seulement pour faire profit de tout; et comme elles ne coûtent presque rien au fermier, il peut trouver encore son compte à les vendre pour très-peu de chose.» (*ibidem*, p. 105/106)
- 294 «... il y ait profit à cultiver la terre exprès pour en nourrir.» (*ibidem*, p. 106)
- 294 «... on a, dans l'origine, [...] pour faire profit de tout.» (*ibidem*, p. 108)
- 294 «Il est évident que les terres d'un pays ne peuvent jamais parvenir à un état d'amélioration et de culture complète avant que le prix de chaque produit que l'industrie humaine se propose d'y faire croître, ne soit d'abord monté assez haut pour payer la dépense d'une amélioration et d'une culture complète. Pour que les choses en soient là, il faut que le prix de chaque produit particulier suffise à payer d'abord la rente d'une bonne terre à blé, qui est celle qui règle la rente de la plupart des autres terres cultivées, et à payer en second lieu le travail et la dépense du fermier, aussi bien qu'ils se paient communément sur une bonne terre à blé, ou bien, en autres termes, à lui rendre avec les profits ordinaires, le capital qu'il y emploie. Cette hausse dans le prix de chaque produit particulier doit évidemment précéder l'amélioration et la culture de la terre destinée à faire naître ce produit... ces différentes sortes de produit brut [...] sont venues à valoir, non une plus grande somme d'argent, mais une plus grande quantité de travail et de subsistances qu'auparavant. Comme il en coûte une plus grande dose de travail et de subsistances pour les faire venir au marché, par cela même elles en représentent ou en valent une plus grande quantité quand elles y sont venues.» (*ibidem*, p. 113 - 115)
- 295 «... sur la multiplication duquel l'industrie humaine n'a qu'un pouvoir limité ou incertain.» (*ibidem*, p. 115)
- 295 «Dans les pays mal cultivés et qui par conséquent ne sont que très-faiblement peuplés, le prix de la laine et de la peau est toujours beaucoup plus grand, relativement à celui de la bête entière, que dans les pays qui, étant plus avancés en richesse et en population, ont une plus grande demande de viande de boucherie.» (*ibidem*, p. 117)

- 295 «Il faut alors, en général, aller chercher le poisson à de plus grandes distances; il faut employer de plus grands bâtimens et mettre en oeuvre des machines plus dispendieuses en tout genre.» (*ibidem*, p. 130)
- 295 «... ne pourra guère être alors approvisionné à moins d'un travail...» (*ibidem*, p. 130)
- 295 «... travail qu'il fallait pour l'approvisionner dans le premier état.» (*ibidem*, p. 130)
- 295 «Ainsi le *prix réel* de cette denrée doit augmenter naturellement dans les progrès que fait l'amélioration...» (*ibidem*, p. 130)
- 295 «Si l'extension de l'amélioration et de la culture élève *nécessairement le prix de chaque espèce de nourriture animale*, relativement au prix du blé, d'un autre côté elle fait aussi nécessairement *baissier* celui de toute espèce, je crois, de *nourriture végétale*. Elle élève le prix de la nourriture animale parce qu'une grande partie de la terre qui produit cette nourriture, étant rendue propre à la production du blé, doit rapporter au propriétaire et au fermier la rente et le profit d'une terre à blé. Elle *fait baisser le prix de la nourriture végétale*, parce qu'en ajoutant à la fertilité de la terre, elle accroît l'abondance de cette sorte de nourriture. Les améliorations dans la culture introduisent aussi plusieurs espèces de nourriture végétale, qui, exigeant moins de terre que le blé, et pas plus de travail, viennent au marché à beaucoup meilleur compte que le blé. Telles sont les pommes de terre et le maïs... D'ailleurs, il y a beaucoup d'espèces d'alimens du genre végétal, qui, dans l'état grossier de l'agriculture, sont confinés dans le jardin potager, et ne croissent qu'à l'aide de la bêche, mais qui, lorsqu'elle s'est perfectionnée, viennent à se semer en plein champ, et à croître à l'aide de la charrue; tels sont les turneps, les carottes, les choux, etc.» (*ibidem*, p. 145/146)
- 296 «... le *prix réel des matières premières* ne hausse point ou ne hausse pas extrêmement...» (*ibidem*, p. 149)
- 296 «De meilleures machines, une plus grande dextérité et une division et distribution de travail mieux entendues, toutes choses qui sont les effets naturels de l'avancement du pays, sont cause que, pour exécuter *une pièce quelconque*, il ne faut qu'une bien moindre quantité de travail; et quoique, par suite de l'état florissant de la société, le *prix réel du travail* doit s'élever considérablement, cependant la *grande diminution dans la quantité du travail que chaque chose exige*, fait bien plus en général que compenser quelque hausse que ce soit qui puisse survenir dans le prix de ce travail.» (*ibidem*, p. p. 148)
- 296 «Il en *coûtait une bien plus grande quantité de travail pour mettre la marchandise au marché*; ainsi, quand elle y était venue, il fallait bien qu'elle achetât ou qu'elle obtint en échange le *prix* d'une plus grande quantité de travail.» (*ibidem*, p. 156)
- 296 «... toute amélioration qui se fait dans l'état de la société, tend, d'une manière directe ou indirecte, faire monter la rente réelle de la terre...» (*ibidem*, p. 157/158)
- 296 «L'extension de l'amélioration des terres et de la culture y tend d'une manière directe. La part du propriétaire dans le produit augmente nécessairement à mesure que le produit augmente.» (*ibidem*, p. 158)
- 297 «... survient dans le *prix réel* de ces sortes de produits bruts, dont le renchérissement est d'abord l'effet de l'amélioration et de la culture, et devient ensuite la cause de leurs progrès ultérieurs...» (*ibidem*, p. 158)

- 297 «Ce produit, après avoir haussé dans son prix réel, *n'exige pas plus de travail, pour être recueilli, qu'il n'en exigeait auparavant*. Par conséquent il faudra une moindre portion qu'auparavant de ce produit, pour suffire à remplacer le capital qui fait mouvoir ce travail, ensemble les profits ordinaires de ce capital. La portion restante du produit, qui est la part du propriétaire, sera donc plus grande, relativement au tout, qu'elle ne l'était auparavant.» (*ibidem*, p. 158/159)
- 297 «Tout ce qui réduit le prix réel de ce premier genre de produit élève le prix réel du second . . . » (*ibidem*, p. 159)
- 297 . . . et la rente grossit avec le produit.» (*ibidem*, p. 160)
- 297 . . . intérêt général de la société.» (*ibidem*, p. 161)
- 297 «La classe des propriétaires peut gagner peut-être plus que celle-ci à la prospérité de la société; mais aucune ne souffre aussi cruellement de son déclin, que la classe des ouvriers.» (*ibidem*, p. 162)
- 297 . . . intérêt général de la société.» (*ibidem*, p. 163)
- 297 . . . l'intérêt particulier de ceux qui exercent une branche particulière de commerce ou de manufacture, est toujours, à quelques égards, différent et même contraire à celui du public.» (*ibidem*, p. 164/165)
- 297 . . . une classe de gens dont l'intérêt ne saurait jamais être exactement le même que l'intérêt de la société, qui ont en général intérêt à tromper le public et même à le surcharger, et qui en conséquence ont déjà fait l'un et l'autre en beaucoup d'occasions.» (*ibidem*, p. 165)
- 299 «*On Gross and Net Revenue*» (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 415)
- 299 . . . trades where profits are in proportion to the capital, and not in proportion to the quantity of labour employed.» (*ibidem*, p. 418)
- 299 «. . . are in proportion to the capital, and not in proportion to the quantity of labour employed.» (*ibidem*, p. 418)
- 299 «. . . in proportion [...] to the quantity of labour employed.» (*ibidem*, p. 418)
- 299 «. . . carrying trade, the distant foreign trade, and trades where expensive machinery is required . . . » (*ibidem*, p. 418)
- 300 «. . . quantity of labour employed.» (*ibidem*, p. 418)
- 300 «. . . that the great profits which are sometimes made by particular merchants in foreign trade, will elevate the general rate of profits in the country . . . » (*ibidem*, p. 132)
- 300 «*On Foreign Trade*» (*ibidem*, p. 131)
- 300 «. . . They contend, that the equality of profits will be brought about by the general rise of profits; and I am of opinion, that the profits of the favoured trade will speedily subside to the general level.» (*ibidem*, p. 132/133)
- 300 «. . . equality of profits . . . » (*ibidem*, p. 132)
- 300 «. . . where profits are in proportion to the capital . . . » (*ibidem*, p. 418)
- 300 «. . . in proportion to the quantity of labour employed.» (*ibidem*, p. 418)
- 300 «*On Gross and Net Revenue*» (*ibidem*, p. 415)

- 300 "... I admit, that from the nature of rent, a given capital employed in agriculture, on any but the land last cultivated, puts in motion a greater quantity of labour than an equal capital employed in manufactures and trade ..." (*ibidem*, p. 419)
- 300 "... puts in motion a greater quantity of labour than an equal capital employed in manufactures and trade ..." (*ibidem*, p. 419)
- 301 "There cannot be *two rates of profit in the same employment*, and therefore when the value of produce is in different proportions to capital, it is the rent which will differ, and not the profit." (*ibidem*, p. 212/213)
- 301 "*Land-Tax*" (*ibidem*, p. 201)
- 301 "... in the same employment ..." (*ibidem*, p. 212)
- 301 "The exchangeable value of all commodities, whether they be manufactured, or the produce of the mines, or the produce of land, is always regulated, not by the less quantity of labour that will suffice for their production under circumstances highly favorable, and exclusively enjoyed by those who have peculiar facilities of production; but by the greater quantity of labour necessarily bestowed on their production by those who have no such facilities; by those who continue to produce them under the most unfavorable circumstances; meaning — *by the most unfavorable circumstances, the most unfavorable under which the quantity of produce required, renders it necessary to carry on the production.*" (*ibidem*, p. 60/61)
- 301 "*On Rent*" (*ibidem*, p. 53)
- 301 "*Land-Tax*" (*ibidem*, p. 201)
- 301 "M. Say supposes, 'A landlord by his *assiduity, economy and skill*, to increase his annual revenue by 5000 francs;' but a landlord has no means of employing his *assiduity, economy and skill* on his land, unless he farms it himself; and then it is in quality of capitalist and farmer that he makes the improvement, and not in quality of landlord. It is not conceivable that he could so augment the produce of his farm by any *peculiar skill* on his part, without first increasing the quantity of capital employed upon it." (*ibidem*, p. 209)
- 302 "*Taxes on Gold*" (*ibidem*, p. 214)
- 302 "The rise in the prices of commodities, in consequence of taxation or of difficulty of production, will in all cases ultimately ensue; but the *duration of the interval*, before the market price will conform to the natural price, *must depend on the nature of the commodity*, and on the *facility with which it can be reduced in quantity*. If the quantity of the commodity taxed could not be diminished, if the capital of the farmer or of the latter for instance, could not be withdrawn to other employments, it would be of no consequence that their profits were reduced below the general level by means of a tax; unless the demand for their commodities should increase, they would never be able to elevate the market price of corn and of hats up their increased natural price. Their threats to leave their employments, and remove their capitals to more favoured trades, would be treated as an idle menace which could not be carried into effect; and consequently the price would not be raised by diminished production. *Commodities*, however, of all descriptions *can be reduced in quantity*, and *capital can be removed from trades which are less profitable to those which are more so, but with different degrees of rapidity*. In proportion as the supply of a particular commodity can be more easily reduced, without inconvenience to the producer, the price of it will more quickly rise after the difficulty of its production has been increased by taxation, or by any other means." (*ibidem*, p. 214/215)

- 303 "The agreement of the market and natural price of all commodities, depends at all times on the facility with which the supply can be increased or diminished. In the case of gold, houses, and labour, as well as many other things, this effect cannot, under some circumstances, be speedily produced. But it is different with those commodities which are consumed and reproduced from year to year, such as hats, shoes, corn, and cloth; they may be reduced, if necessary, and the interval cannot be long before the supply is contracted in proportion to the increased charge of producing them." (*ibidem*, p. 220/221)
- 303 "Taxes on Gold" (*ibidem*, p. 214)
- 303 "... *rent being not a creation, but merely a transfer of wealth...*" (*ibidem*, p. 221)
- 303 "A tax on raw produce from the surface of the earth, will... fall on the consumer, and will in no way affect rent; unless by diminishing the funds for the maintenance of labour, it lowers wages, reduces the population, and diminishes the demand for corn." (*ibidem*, p. 221)
- 303 "A tax on raw produce from the surface of the earth..." (*ibidem*, p. 221)
- 303 "... raw produce from the surface of the earth..." (*ibidem*, p. 221)
- 307 "Taxes on Profits" (*ibidem*, p. 231)
- 307 "Taxes on those commodities, which are generally denominated luxuries, fall on those only who make use of them... But taxes on necessaries do not affect the consumers of necessaries, in proportion to the quantity that may be consumed by them, but often in a much higher proportion... it alters the rate of profits of stock [...] Whatever raises the wages of labour, lowers the profits of stock; therefore every tax on any commodity consumed by the labourer, has a tendency to lower the rate of profits." (*ibidem*, p. 231)
- 308 "Taxes of Profits" (*ibidem*, p. 231)
- 308 "In a former part of this work, we discussed the effects of the division of capital into *fixed and circulating*, or rather into *durable and perishable capital*, on the prices of commodities. We shewed that two manufacturers might employ precisely the same amount of capital, and might derive from it precisely the same amount of profits, but that they would sell their commodities for very different sums of money, according as the capitals they employed were rapidly, or slowly, consumed and reproduced. The one might sell his goods for 4000 *l.*, the other for 10 000 *l.*, and they might both employ 10 000 *l.* of capital, and obtain 20 per cent. profit, or 2000 *l.* The capital of one might consist, for example¹, of 2000 *l.* circulating capital, to be reproduced, and 8000 *l.* fixed, in buildings and machinery; the capital of the other, on the contrary, might consist of 8000 *l.* of circulating, and of only 2000 *l.* fixed capital in machinery and buildings. Now, if each of these persons were to be taxed ten per cent. on his income, or 200 *l.* the one, to make his business yield him the *general rate of profit*, must raise his goods from 10 000 *l.* to 10 200 *l.*; the other would also be obliged to raise the price of his goods from 4000 *l.* to 4200 *l.* Before the tax, the goods sold by one of these manufacturers were 2½ times more valuable than the goods of the other; after the tax they will be 2,42 times more valuable: the one kind will have risen two per cent.; the other five per cent.: consequently a tax upon income, whilst money continued unaltered in value, would alter the relative prices and value of commodities." (*ibidem*, p. 234/235)

¹ U rukopisu: f. i.

- 308 "... prices and value ..." (*ibidem*, p. 235)
- 309 "If a country were not taxed, and money should fall in value, its abundance in every market would produce similar effects in each. If meat rose 20 per cent., bread, beer, shoes, labour, and every commodity, would also rise 20 per cent.; it is necessary they should do so, to secure to each trade the same rate of profits. But this is no longer true when any of these commodities is taxed; if, in that case, they should all rise in proportion to the fall in the value of money, profits would be rendered unequal; in the case of the commodities taxed, profits would be raised above the general level, and capital would be removed from one employment to another, till an equilibrium of profits was restored, which could only be, after the relative prices were altered." (*ibidem*, p. 236/237)
- 309 "Taxes on other Commodities than Raw Produce" (*ibidem*, p. 281)
- 309 "Mr. Buchanan considers corn and raw produce as at a monopoly price, because they yield a rent: all commodities which yield a rent, he supposes must be at a monopoly price; and thence he infers, that all taxes on raw produce would fall on the landlord, and not on the consumer.
 'The price of corn,' he says, 'which always affords a rent, being in no respect influenced by the expenses of its production, those expenses must be paid out of the rent; and when they rise or fall, therefore, the consequence is not a higher or lower price, but a higher or [...] lower rent. In this view, all taxes on farm servants, horses, or the implements of agriculture, are in reality land-taxes; the burden falling on the farmer during the currency of his lease, and on the landlord, when the lease comes to be renewed. In like manner all those improved implements of husbandry which save expense to the farmer, such as machines for threshing and reaping, whatever gives him easier access to the market, such as good roads, canals and bridges, though they lessen the original cost of corn, do not lessen its market price. Whatever is saved by those improvements, therefore, belongs to the landlord as part of his rent.'
 It is evident that if we yield to Mr. Buchanan the basis on which his argument is built, namely, that the price of corn always yields a rent, all the consequences which he contends for would follow of course." (*ibidem*, p. 292/293)
- 310 "... the very highest price at which the consumers are willing to purchase it."¹ (*ibidem*, p. 290)
- 313 "... I hope I have made it sufficiently clear, that until a country is cultivated in every part, and up to the highest degree, there is always a portion of capital employed on the land which yields no rent, and that it is this portion of capital, the result of which, as in manufactures, is divided between profits and wages that regulates the price of corn. The price of corn, then, which does not afford a rent, being influenced by the expenses of its production, those expenses cannot be paid out of rent. The consequence therefore of those expenses increasing, is a higher price, and not a lower rent." (*ibidem*, p. 293)
- 314 "Mr. Malthus appears to think that it is a part of my doctrine, that the cost and value of a thing should be the same; — it is, if he means by cost, 'cost of production' including profits." (*ibidem*, p. 46, note)
- 315 "Raw produce is not at a monopoly price, because the market price of barley and wheat is as much regulated by their cost of production, as the market price of cloth and linen. The only difference is this, that one por-

¹ U rukopisu: the commodity

tion of the capital employed in agriculture regulates the price corn, namely, that portion which pays no rent; whereas, in the production of manufactured commodities, every portion of capital is employed with the same results; and as no portion pays rent, every portion is equally a regulator of price . . . " (*ibidem*, p. 290/291)

- 316 "On Value" (*ibidem*, p. 1)
- 316 "The value of a commodity, or the quantity of any other commodity for which it will exchange, depends on the relative quantity of labour which is necessary for its production, and not on the greater or less compensation which is paid for that labour." (*ibidem*, p. 1)
- 316 "Adam Smith, who so accurately defined the original source of exchangeable value, and who was bound in consistency to maintain, that all things became more or less valuable in proportion as more or less labour was bestowed on their production, has himself erected another standard measure of value, and speaks of things being more or less valuable, in proportion as they will exchange for more or less of this standard measure . . . as if these were two equivalent expressions, and as if because a man's labour had become doubly efficient, and he could therefore produce twice the quantity of a commodity, he would necessarily receive twice the former quantity in exchange for it. If this indeed were true, if the reward of the labourer were always in proportion to what he produced, the quantity of labour bestowed on a commodity, and the quantity of labour which that commodity would purchase, would be equal, and either might accurately measure the variations of other things: but they are not equal . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 317 "... these were two equivalent expressions . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 317 "... equivalent expressions . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 317 "... more or less valuable, in proportion as they will exchange for more or less of this standard measure." (*ibidem*, p. 5)
- 317 "... more or less valuable . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 318 "... they are not equal . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 318 "... the quantity of labour bestowed on a commodity, and the quantity of labour which that commodity would purchase . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 318 "Is not the value of labour . . . variable; being not only affected, as all other things are, by the proportion between the supply and demand, which uniformly varies with every change in the condition of the community, but also by the varying price of food and other necessaries, on which the wages of labour are expended?" (*ibidem*, p. 7)
- 318 "... the varying price of food and other necessaries, on which the wages of labour are expended." (*ibidem*, p. 7)
- 319 "Treating labour as a commodity, and capital, the produce of labour, as another, then, if the value of these two commodities were regulated by equal quantities of labour, a given amount of labour would, under all circumstances, exchange for that quantity of capital which had been produced by the same amount of labour; antecedent labour [. . .] would always exchange for the same amount of present labour [. . .] It follows, that¹ the value of labour in relation to other commodities, in so far, at least, as wages depend upon share, is determined, not by equal quantities of labour, but by the proportion

¹ U rukopisu umesto: It follows, stoji: But

between supply and demand." (Napomena E. G. Wakefielda u: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nation...* By E. G. Wakefield, vol. 1, London 1835, p. 230)

- 319 "Not only the labour applied immediately to commodities affects their value, but the labour also which is bestowed on the implement, tools, and building, with which such labour is assisted." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 16)
- 320 "Labour, like all other things which are purchased and sold, and which may be increased or diminished in quantity, has its natural and its market price. The natural price of labour is that price which is necessary to enable the labourers, one with another, to subsist and to perpetuate their race, without either increase or diminution.
The power of the labourer to support himself, and the family which may be necessary to keep up the number of labourers... depends on the price of the food, necessaries, and conveniences required for the support of the labourer and his family. With a rise in the price of food and necessaries, the natural price of labour will rise; with the fall in their price, the natural price of labour will fall." (*ibidem*, p. 86)
- 320 "It is not to be understood that the natural price of labour, estimated even in food and necessaries, is absolutely fixed and constant. It varies at different times in the same country, and very materially differs in different countries. It essentially depends on the habits and customs of the people." (*ibidem*, p. 91)
- 320 "Capital is that part of the wealth of a country which is employed in production, and consists of food, clothing, tools, raw materials, machinery, etc. necessary to give effect to labour." (*ibidem*, p. 89)
- 320 "Less capital, which is the same thing as less labour..." (*ibidem*, p. 73)
- 320 "... labour and capital [(that is, accumulated labour)]..." (*ibidem*, p. 499)
- 320 "... Mr. Ricardo, ingeniously enough, avoids a difficulty, which, on a first view, threatens to encumber his doctrine, that value depends on the quantity of labour employed in production. If this principle is rigidly adhered to, it follows, that the value of labour depends in the quantity of labour employed in producing it — which is evidently absurd. By a dexterous turn, therefore, Mr. Ricardo makes the value of labour depend on the quantity of labour required to produce wages, or, to give him the benefit of his own language, he maintains, that the value of labour is to be estimated by the quantity of labour required to produce wages, by which he means, the quantity of labour required to produce the money or commodities given to the labourer. This is similar to saying, that the value of cloth is to be estimated, not by the quantity of labour bestowed on¹ its production, but by the quantity of labour bestowed on the production of the silver, for which the cloth is exchanged." ([Samuel Bailey], *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value...*, London 1825, p. 50/51)
- 321 "... the number of pounds that may be annually paid to the labourer..." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 152)
- 321 "... the number of day's work, necessary to obtain those pounds." (*ibidem*, p. 152)

¹ U rukopisu: upon

- 322 "... the *foundation of the value* of commodities ..." (*ibidem*, p. 80)
- 322 "... the comparative quantity of labour which is necessary to their production ..." (*ibidem*, p. 80)
- 322 "... the rule which determines the respective quantities of goods which shall be given in exchange for each other ..." (*ibidem*, p. 80)
- 330 "The labour of a million of men in manufactures, will always produce the *same value* but will not always produce the same riches." (*ibidem*, p. 320)
- 333 "... they be¹ together always of the same value ..." (*ibidem*, p. 499)
- 333 "Mr. Malthus's Opinions on Rent" (*ibidem*, p. 483)
- 333 "... wages and profits together will be of the same value." (*ibidem*, p. 491, note)
- 333 "... wages and profits taken together will continue *always* of the same value ..." (*ibidem*, p. 490/491)
- 333 "Wages are to be estimated by their *real value*, viz. by the quantity of labour and capital employed in producing them, and not by their nominal value either in coats, hats, money, or corn." (*ibidem*, p. 50)
- 333 "On Value" (*ibidem*, p. 1)
- 333 "The labourer is only paid a really high price for his labour, when his wages will purchase the produce of a great deal of labour." (*ibidem*, p. 322, note)
- 335 "... the value of the deer, the produce of the hunter's *day's labour*, would be exactly equal to the value of the fish, the produce of the fisherman's *day's labour*. The comparative value of the fish and the game, would be entirely regulated by the quantity of labour realized in each, *whatever might be the quantity of production*, or however high or low general wages or profits might be. If... the fisherman... employed ten men, whose annual labour cost 100 l. and who in *one day* obtained by their labour twenty salmon: If... the hunter [...] also employed ten men, whose annual labour cost 100 l. and who in *one day* procured him ten deer; then the natural price of a deer would be two salmon, whether the *proportion of the whole produce bestowed on the men who obtained* [...] were large or small. The *proportion* which might be paid for wages, is of the utmost importance in the question of profits; for it must at once be seen, that profits would be high or low, exactly in proportion as wages were low or high; but it could not in the least affect the relative value of fish and game, as wages would be high or low at the same time in both occupations." (*ibidem*, p. 20/21)
- 335 "On Value" (*ibidem*, p. 1)
- 335 "No alteration in the wages of labour could produce any alteration in the relative value of these commodities; for suppose them to rise, no *greater quantity of labour* would be required in any of these occupations, but it would be paid for at a *higher price*... Wages might rise twenty per cent., and profits consequently fall in a greater or less proportion, without occasioning the least alteration in the relative value of these commodities." (*ibidem*, p. 23)

¹ U rukopisu: are

- 335 "There can be no rise in the *value of labour* without a fall of profits. If the corn to be *divided* between the farmer and the labourer, the *larger the proportion* that is given to the latter, the less will remain for the former. So if cloth or cotton goods be *divided* between the workman and his employer, the *larger the proportion* given to the former, the less remains for the latter." (*ibidem*, p. 31)
- 335 "... Adam Smith, and all the writers who have followed him, have, without one exception that I know of, maintained that a *rise in the price of labour* would be uniformly followed by a *rise in the price of all commodities*. I hope I have succeeded in showing, that there are no grounds for such an opinion..." (*ibidem*, p. 45)
- 336 "... a rise of¹ wages, from the circumstance of the labourer being more liberally rewarded, or from a difficulty of procuring the necessaries on which wages are expended, does not, except in some instances, produce the effect of raising price, but has a great effect in lowering profits." (*ibidem*, p. 48)
- 336 "... an alteration in the value of money..." (*ibidem*, p. 48)
- 336 "In the one case, no *greater proportion of the annual labour of the country* is devoted to the *support of [...]* labourers; in the other case, a larger portion is so devoted." (*ibidem*, p. 48)
- 336 "With a rise in the price of food and necessaries, the natural price of labour will rise; with the² fall in their price, the natural price of labour will fall." (*ibidem*, p. 86)
- 336 "... the *surplus produce* remaining, after satisfying the wants of the existing population, must necessarily be in proportion to the *facility of production*, viz. to the *smaller number of persons* employed in production." (*ibidem*, p. 93)
- 336 "Neither the farmer who cultivates that quantity of land, which regulates price, nor the manufacturer, who manufactures goods, sacrifice any portion of the produce for rent. The *whole value of their commodities* is *divided* into *two portions* only: one constitutes the profits of stock, the other the wages of labour." (*ibidem*, p. 107)
- 336 "... suppose the price of silks, velvets, furniture, and any other commodities, not required by the labourer, to rise in consequence of more labour being expended on them, would not that affect profits? Certainly not: for nothing can affect profits but a rise in wages; silks and velvets are not consumed by the labourer, and therefore cannot raise wages." (*ibidem*, p. 118)
- 336 "... if the labour of ten men will, on land of a certain quality, obtain 180 quarters of wheat, and its value be 4 *l.* per quarter, or 720 *l.*..." (*ibidem*, p. 110)
- 336 "... in all cases, the same sum of 720 *l.* must be divided between wages and profits... Whether wages or profits rise or fall, it is this sum of 720 *l.* from which they must both be provided. On the one hand, profits can never rise so high as to absorb so much of this 720 *l.* that enough will not be left to furnish the labourers with absolute necessaries; on the other hand, wages can never rise so high as to leave no portion of this sum for profits." (*ibidem*, p. 113)

¹ U rukopisu: in — ² u rukopisu: a

- 336 "... profits *depend on high or low wages*, wages on the price of necessaries, and the price of necessaries chiefly on the price of food, because all other requisites may be increased almost without limit." (*ibidem*, p. 119)
- 336 "Although a greater value is produced, a *greater proportion of what remains of that value*, after paying rent, is consumed by the *producers*, and it is this, and this alone, which regulates profits." (*ibidem*, p. 127)
- 336 "... it is the essential quality of an *improvement to diminish the quantity of labour* before required to produce a commodity; and this diminution cannot take place without a *fall of its price or relative value*." (*ibidem*, p. 70)
- 336 "Diminish the cost of production of hats, and their price will ultimately fall to their new natural price, although the demand should be doubled, trebled, or quadrupled. Diminish the cost of subsistence of men, by diminishing the natural price of the food and clothing, by which life is sustained, and wages will ultimately fall, notwithstanding that the demand for labourers may very greatly increase." (*ibidem*, p. 460)
- 337 "In proportion as less is appropriated for wages, more will be appropriated for profits, and vice versa." (*ibidem*, p. 500)
- 337 "It has been one of the objects of this work to shew, that with every fall in the real value of necessaries, the wages of labour would fall, and that the profits of stock would rise — in other words, that of any given *annual value a less portion would be paid to the labouring class*, and a larger portion to those *whose funds employed this class*." (*ibidem*, p. 511/512)
- 337 "Suppose the *value of the commodities* produced in a particular manufacture to be 1000 l., and to be *divided between the master and his labourers*, in the proportion of 800 l. to labourers, and 200 l. to the master; if the value of these commodities should fall to 900 l., and 100 l. be saved from the wages of labour, in consequence of the fall of necessaries, the net income of the masters would be in no degree impaired..." (*ibidem*, p. 512)
- 337 "If the shoes and clothing of the labourer, could, by improvements in machinery, be produced by one fourth of the labour now necessary to their production, they would probably fall 75 per cent.; but so far is it from being true, that the labourer would thereby be enabled permanently to consume four coats, or four pair of shoes, instead of one, that it is probable his *wages would in no long time be adjusted* by the effects of competition, and the stimulus to population, to the *new value of the necessaries* on which they were expended. If these improvements extended to all the objects of the labourer's consumption, we should find him probably at the end of a very few years, in possession of only a small, if any, addition to his enjoyments, although the exchangeable value of those commodities, compared with any other commodity [...] had sustained a very considerable reduction; and though they were the produce of a very considerably diminished quantity of labour." (*ibidem*, p. 8)
- 337 "When wages rise, it is always at the expense of profits, and when they fall, profits always rise." (*ibidem*, p. 491, note)
- 337 "It has been my endeavour to shew throughout this work, that the rate of profits can never be increased but by a fall in wages, and that there can be no permanent fall of wages but in consequence of a fall of the necessaries on which wages are expended. If, therefore, by the *extension of foreign trade*, or by *improvements in machinery*, the food and necessaries of the labourer can be brought to market, at a reduced price, profits will rise. If, instead of growing our own corn, or manufacturing the clothing

and other necessaries of the labourer, we discover a new market from which we can supply ourselves with these commodities at a cheaper price, wages will fall and profits rise; but if the commodities obtained at a cheaper rate¹, by the extension of foreign commerce, or by the improvement of machinery, be exclusively the commodities consumed by the rich, no alteration will take place in the rate of profits. The rate of wages would not be affected, although wine, velvets, silks, and other expensive commodities should fall 50 per cent., and consequently profits would continue unaltered.

Foreign trade, then, though highly beneficial to a country, as it increases the amount and variety of the objects on which revenue may be expended, and affords, by the abundance and cheapness of commodities, incentives to saving, and to the *accumulation of capital*, has no tendency to raise the profits of stock, *unless the commodities imported be of that description on which the wages of labour are expended.*

The remarks which have been made respecting foreign trade, apply equally to home trade. The rate of profits is *never increased by a better distribution of labour, by the invention of machinery, by the establishment of roads and canals, or by any means of abridging labour [. . .] in the manufacture or in the conveyance of goods.* These are causes which operate on price, and never fail to be highly beneficial to consumers; since they enable them, with the same labour [. . .] to obtain in exchange a greater quantity of the commodity to which the *improvement is applied*; but they have no effect whatever on profit. On the other hand, every diminution in the wages of labour raises profits, but produces no effect on the price of commodities. One is advantageous to all classes, for all classes are consumers; the other is beneficial only to producers; they gain more, but every thing remains at its former price. In the first case they get the same as before; but *every thing on which their gains are expended, is diminished in exchangeable value.*" (*ibidem*, p. 137/138)

338 "... every thing remains at its former price." (*ibidem*, p. 138)

339 "If I have to hire a labourer for a week, and instead of ten shillings I pay him eight, no variation having taken place in the value of money, the labourer can probably obtain more food and necessaries, with his eight shillings, than he before obtained for ten: but this is owing, not to a rise in the *real value of his wages*, as stated by Adam Smith, and more recently by Mr. Malthus, but to a fall in the value of the things on which his wages are expended, things perfectly distinct; and yet *for calling this a fall in the real value of wages*, I am told that I adopt new and unusual language, not reconcilable with the true principles of the science." (*ibidem*, p. 11/12)

339 "It is not by the *absolute quantity of produce* obtained by either class, that we can correctly judge of the rate of profit, rent, and wages, but by the quantity of labour required to obtain that produce. By improvements in machinery and agriculture, the whole produce may be doubled; but if wages, rent, and profit be also doubled, these three will bear *the same proportions to one another as before*, and neither could be said to have *relatively varied*. But if wages partook not of the whole of this increase; if they, instead of being doubled, were only increased one-half . . . it would, I apprehend, be correct for me to say, that . . . wages had fallen while profits had risen; for if we had an invariable standard by which to measure the *value* of this produce, we should find that a less value had fallen to the class of labourers . . . , and a greater to the class of capitalists, than had been given before." (*ibidem*, p. 49)

¹ U rukopisu: price

- 339 "... it will not the less be a real fall, because they might furnish him with a greater quantity of cheap commodities than his former wages." (*ibidem*, p. 51)
- 339 "When it was asked [...] what determined the value of all commodities: it was answered that this value was chiefly determined by wages. When again it was asked — what determined wages? it was recollected that wages must [...] be adjusted to the value of the commodities upon which they were spent; and the answer was in effect that wages were determined by the value of commodities." ([Thomas de Quincey], *Dialogues of three templars on political economy chiefly in relation to the principles of Mr. Ricardo* in "The London Magazine", vol. IX, 1824, p. 560)
- 340 "... so far are the two formulae from presenting merely two different expressions of the same law, that the very best way of expressing negatively Mr. Ricardo's law (viz. A is to B in value as the quantities of the producing labor) would be to say — A is not B in value as the values of the producing labor." (*ibidem*, p. 348)
- 340 "If the price is ten shillings, then [...] wages and profits, taken as a whole, cannot exceed ten shillings. [...] But do not the wages and profits as a whole, themselves, on the contrary, predetermine the price? No; that is the old superannuated doctrine." (Thomas de Quincey, *The logic of political economy*, Edinburgh and London 1844, p. 204)
- 340 "... the new economy has shown that all price is governed by proportional quantity of the producing labour, and by that only. Being itself once settled, then, ipso facto, price settles the fund out of which both wages and profits must draw their separate dividends." (*ibidem*, p. 204)
- 340 "Any change that can disturb the existing relations between wages and profits, must originate in wages..." (*ibidem*, p. 205)
- 340 [Marx ovde svojim rečima (na nemačkom) ukratko navodi ovu Quinceyevu misao. Vidi: *ibidem*, str. 158]
- 342 "On Value" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 1)
- 341 "The variation in the value of money, however great, makes no difference in the rate of profits; for suppose the goods of the manufacturer to rise from 1000 l. to 2000 l., or 100 per cent., if his capital, on which the variations of money have as much effect as on the value of produce, if his machinery, buildings, and stock in trade rise also 100 per cent., his rate of profits will be the same... If, with a capital of a given value, he can, by economy in labour, double the quantity of produce, and it fall to half former price, it will bear the same proportion to the capital that produced it which it did before, and consequently profits will still be at the same rate. If, at the same time that he doubles the quantity of produce by the employment of the same capital, the value of money is by any accident lowered one half, the produce will sell for twice the money value that it did before; but the capital employed to produce it will also be of twice its former money value; and therefore in this case too, the value of the produce will bear the same proportion to the value of the capital as it did before..." (*ibidem*, p. p. 51/52)
- 343 "... the raw produce of which commodities are made, is supposed to have fallen in price, and, therefore, commodities will fall on that account. True, they will fall, but their fall will not be attended with any diminution in the money income of the producer. If he sell his commodity for less money, it is only because one of the materials from which it is made has fallen in value. If the clothier sell his cloth for 900 l. instead of 1000 l.,

- his income will not be less, if the wool from which it is made, has declined 100 *l.* in value." (*ibidem*, p. 518)
- 343 "... will not be less ..." (*ibidem*, p. 518)
- 343 "On Profits" (*ibidem*, p. 107)
- 344 "But the rate of profits will fall still more, because the capital of the farmer ... consists in a great measure of raw produce, such as his corn and hay-ricks, his unthreshed wheat and barley, his horses and cows, which would all rise in price in consequence of the rise of produce. His absolute profits would fall from 480 *l.* to 445 *l.* 15 s.; but if from the cause which I have just stated, his capital should rise from 3000 *l.* to 3200 *l.*, the rate of his profits would, when corn was at 5 *l.* 2 s. 10 d. be under 14 per cent. If a manufacturer had also employed 3000 *l.*, in his business, he would be obliged in consequence of the rise of wages, to increase his capital, in order to be enabled to carry on the same business. If his commodities sold before for 720 *l.* they would continue to sell at the same price; but the wages of labour, which were before 240 *l.*, would rise when corn was at 5 *l.* 2 s. 10 d., to 274 *l.* 5 s. In the first case he would have a balance of 480 *l.* as profit on 3000 *l.*, in the second he would have a profit only of 445 *l.* 15 s., on an increased capital, and therefore his profits would conform to the altered rate of those of the farmer." (*ibidem*, p. 116/117)
- 344 "Articles of jewellery, of iron, of plate, and of copper, would not rise, because none of the raw produce from the surface of the earth enters into their composition." (*ibidem*, p. 117)
- 344 "... in every case, agricultural, as well as manufacturing profits are lowered by a rise in the price of raw produce, if it be accompanied by a rise of wages." (*ibidem*, p. 113/114)
- 345 "... suppose the price of silks, velvets, furniture, and any other commodities, not required by the labourer, to rise in consequence of more labour being expended on them, would not that affect profits? Certainly not: for nothing can affect profits but a rise in wages; silks and velvets are not consumed by the labourer, and therefore cannot raise wages." (*ibidem*, p. 118)
- 345 "I must again observe, that the rate of profits would fall much more rapidly than I have estimated in my calculation: for the value of the produce being what I have stated it under the circumstances supposed, the value of the farmer's stock would by greatly increased from its necessarily consisting of many of the commodities which had risen in value. Before corn could rise from 4 *l.* to 12 *l.*, his capital would probably be doubled in exchangeable value, and be worth 6000 *l.* instead of 3000 *l.* If then his profit were 180 *l.*, or 6 per cent. on his original capital, profits would not at that time be really at a higher rate than 3 per cent.; for 6000 *l.* at 3 per cent. gives 180 *l.*; and on those terms only could a new farmer with 6000 *l.* money in his pocket enter into the farming business. Many trades would derive some advantage, more or less, from the same source. The brewer, the distiller, the clothier, the linen manufacturer, would be partly compensated for the diminution of their profits, by the rise in the value of their stock of raw and finished materials; but a manufacturer of hardware, of jewellery, and of many other commodities, as well as those whose capitals uniformly consisted of money, would be subject to the whole fall in the rate of profits, without any compensation whatever." (*ibidem*, p. 123/124)
- 346 "I have already remarked, that the market price of a commodity may exceed its natural or necessary price, as it may be produced in less abundance

than the new demand for it requires. This, however, is but a *temporary* effect. The high profits on capital employed in producing that commodity, will naturally attract capital to that trade; and as soon as the requisite funds are supplied, and the quantity of the commodity is duly increased, *its price will fall*, and the *profits of the trade will conform to the general level*. A *fall in the general rate of profits* is by no means incompatible with a *partial rise of profits in particular employments*. *It is through the inequality of profits, that capital is moved from one employment to another*. Whilst then general profits are falling, and gradually settling at a lower level in consequence of the rise of wages, and the increasing difficulty of supplying the increasing population with necessaries, the profits of the farmer may, for an interval of some little duration, be above the former level. An extraordinary stimulus may be also given for a certain time, to a particular branch of foreign and colonial trade . . ." (*ibidem*, p. 118/119)

- 346 "It should be recollected that prices always vary in the market, and in the first instance, through the comparative state of demand and supply. Although cloth could be furnished at 40 s. per yard, and give the *usual profits of stock*, it may rise to 60 or 80 s. from a general change of fashion . . . The makers of cloth will for a time have unusual profits, but capital will naturally flow to that manufacture, till the supply and demand are again at their fair level, when the price of cloth will again sink to 40 s., its natural or necessary price. In the same manner, with every increased demand for corn, it may rise so high as to afford more than the general profits to the farmer. If there be plenty of fertile land, the price of corn will again fall to its former standard, after the requisite quantity of capital has been employed in producing it, and profits will be as before; but if there be not plenty of fertile land, if, to produce this additional quantity, more than the usual quantity of capital and labour be required, corn will not fall to its former level. Its natural price will be raised, and the farmer, instead of obtaining permanently larger profits, will find himself obliged to be satisfied with the diminished rate which is the inevitable consequence of the rise of wages, produced by the rise of necessaries." (*ibidem*, p. 119/120)
- 348 "*On Value*" (*ibidem*, p. 1)
- 350 "... any change from one foreign trade to another, or from home to foreign trade, cannot, in my opinion, affect the rate of profits." (*ibidem*, p. 413)
- 350 "... They contend, that the equality of profits will be brought about by the general rise of profits; and I am of opinion, that the profits of the favoured trade will speedily subside to the general level" (*ibidem*, p. 132/133)
- 350 "It is *not*, therefore, in consequence of the extension of the market that the rate of profit is raised . . ." (*ibidem*, p. 136)
- 366 [Marx ovde svojim rečima (na nemačkom) ukratko navodi ovu Quinceyevu misao. Vidi: Thomas de Quincey, *The logic of political economy*, Edinburgh and London 1844, p. 158)
- 366 "... rent is [...] that portion of the produce from the soil (or *from any agency of production*) which is paid to the landlord for the *use of its differential powers*, as measured by comparison with those of similar agencies operating on the same market." (Thomas de Quincey, *The logic of political economy*, Edinburgh and London 1844, p. 163)
- 366 "... *no separate class of occupants and tenants* distinct from the *class of owners* can have been formed." (*ibidem*, p. 176)

- 367 "Mr. Hallett insists that ears of corn, like race-horses, must be carefully reared, instead of, as is done ordinarily, grown in higgledy-piggledy fashion, with no regard to the theory of natural selection. In illustration of what good education may do, even with wheat, some remarkable examples are given. In 1857, Mr. Hallett, planted an ear of the first quality of the red wheat, exactly $4\frac{3}{8}$ inches long, and containing 47 grains. From the produce of the small crops ensuing, he again selected, in 1858, the finest ear, $6\frac{1}{2}$ inches long, and with 79 grains; and this was repeated, in 1859, with the again best offspring, this time $7\frac{3}{4}$ inches long, and containing 91 grains. The next year, 1860, was a bad season for agricultural education, and the wheat refused to grow any bigger and better; but the year after, 1861, the best ear came to be $8\frac{3}{4}$ inches long, with no less than 123 grains on the single stalk. Thus the wheat has increased, in five years, to very nearly double its size, and to a threefold amount of productiveness in number of grains. These results were obtained by what Mr. Hallett calls the 'natural system' of cultivating wheat; that is, the planting of single grains at such a distance — about 9 inches from each other — every way — as to afford each sufficient space for full development... He asserts that the corn produce of England may be doubled by adopting 'pedigree wheat' and the 'natural system' of cultivation. He states that from single grains, planted at the proper time, one only of each square foot of ground; he obtained plants consisting of 23 ears in the average, with about 36 grains in each ear. The produce of an acre at this rate was, accurately counted, 1 001 800 ears of wheat; while, when sown in the ordinary fashion, with an expenditure of more than 20 times the amount of seed, the crop amounted to only 934 120 ears of corn, or 67 760 ears less..." (Izvor nije utvrđen).
- 368 "With the progress of society the *natural price of labour* has always a tendency to rise, because one of the principal commodities by which its natural price is regulated, has a tendency to become dearer, from the greater difficulty of producing it. As, however, the improvements in agriculture, the discovery of new markets, whence provisions may be imported, may for a time counteract the tendency to a rise in the price of necessaries, an may even occasion their natural price to fall, so will the same causes produce the correspondent effects on the natural price of labour.
- The natural price of all commodities, excepting raw produce and labour, has a tendency to fall, in the progress of wealth and population; for though, on one hand, they are enhanced in real value, from the rise in the natural price of the raw material of which they are made, this is more than counterbalanced by the improvements in machinery, by the better division and distribution of labour, and by the *increasing skill*, both in *science and art*, of the producers." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 86/87)
- 368 "As population increases, these necessaries will be constantly rising in price, because more labour will be necessary to produce them... Instead, therefore, of the money wages of labour falling, they would rise; but they would not rise sufficiently to enable the labourer to purchase as many comforts and necessaries as he did before the rise in the price of those commodities... Notwithstanding, then, that the labourer would be really worse paid, yet *this increase in his wages would necessarily diminish the profits of the manufacturer*; for his goods would sell at no higher price, and yet the expense of producing them would be increased... It appears, then, that *the same cause which raises rent* [...] *the increasing difficulty of providing an additional quantity of food with the same proportional quantity of labour, will also raise wages*; and therefore if money be of an unvarying value,

both rent and wages will have a tendency to rise with the progress of wealth and population.

But there is this essential difference between the rise of rent and the rise of wages. The rise in the money value of rent is accompanied by an increased share of the produce; not only is the landlord's money rent greater, but his corn rent also . . . The fate of the labourer will be less happy; he will receive more money wages, it is true, but his corn wages will be reduced; and not only his command of corn, but his general condition will be deteriorated, by his finding it more difficult to maintain the market rate of wages above their natural rate." (*ibidem*, p. 96 - 98)

- 369 "Supposing¹ corn and manufactured goods always to sell at the same price, profits would be high or low in proportion as wages were low or high. But suppose corn to rise in price because more labour is necessary to produce it; that cause will not raise the price of manufactured goods in the production of which no additional quantity of labour is required . . . if, as is absolutely certain, wages should rise with the rise of corn, then their profits would necessarily fall." (*ibidem*, p. 108)
- 369 "... whether the *farmer at least* would not have the same rate of profits, although he should pay an additional sum for wages? Certainly not: for he will not only have to pay, in common with the manufacturer, an increase of wages to each labourer he employs, but he will be *obliged either to pay rent, or to employ an additional number of labourers to obtain the same produce*; and the rise in the price of raw produce² will be proportioned only to that rent, or that additional number, and will not compensate him for the rise of wages." (*ibidem*, p. 108)
- 369 "We have shewn that in *early stages of society*, both the landlord's and the labourer's share of the *value* of the produce of the earth, would be but small; and that it would increase in proportion to the progress of wealth, and the difficulty of procuring food." (*ibidem*, p. 109)
- 369 "... early stages of society . . ." (*ibidem*, p. 109)
- 369 "The natural tendency of profits then is to fall; for, in the progress of society and wealth, the additional quantity of food required is obtained by the sacrifice of more and more labour. This tendency, this gravitation as it were of profits, is happily checked at repeated intervals by the improvements in³ machinery, connected with the production of necessaries, as well as by discoveries in the science of agriculture which enable us to relinquish a portion of labour before required, and therefore to lower the price of the prime necessary of the labourer." (*ibidem*, p. 120/121)
- 369 "Although a greater *value* is produced, a *greater proportion of what remains of that value*, after paying rent, is consumed by the producers, and *it is this, and this alone, which regulates profits*." (*ibidem*, p. 127)
- 370 "In the form of money . . . capital is productive of no profit; in the form of materials, machinery, and food, for which it might be exchanged, it *would be productive of revenue . . .*" (*ibidem*, p. 267)
- 370 "The capital of the stockholder can never be made productive — *it is, in fact, no capital*. If he were to sell his stock, and employ the capital he obtained for it, productively, he could only do so by detaching the capital of the buyer of his stock from a productive employment." (*ibidem*, p. 289, note)

¹ U rukopisu: Suppose — ² u rukopisu: of the raw produce — ³ u rukopisu: of

- 370 "... when poor lands are taken into cultivation, or when more capital and labour are expended on the old land, with a less return of produce, the effect must be permanent. A greater proportion of that part of the produce which remains to be divided, after paying rent, between the owners of stock and the labourers, will be apportioned to the latter." (*ibidem*, p. 127/128)
- 370 "Each man may, and probably will, have a less absolute quantity; but as more labourers are employed in proportion to the whole produce retained by the farmer, the value of a greater proportion of the whole produce will be absorbed by wages, and consequently the value of a smaller proportion will be devoted to profits." (*ibidem*, p. 128)
- 371 "The remaining quantity of the produce of the land, after the landlord and labourer are paid, necessarily belongs to the farmer, and constitutes the profits of his stock." (*ibidem*, p. 110)
- 371 "On Profits" (*ibidem*, p. 107)
- 371 "In the Chapter on Wages, we have endeavoured to shew that *the money price of commodities would not be raised by a rise of wages* . . . But if it were otherwise, if the prices of commodities were permanently raised by high wages, the proposition would not be less true, which asserts that high wages invariably affect the employers of labour, by depriving them of a portion of their real profits. Supposing the hatter, the hosier, and the shoemaker each paid 10 *l.* more wages in the manufacture of a particular quantity of their commodities, and that the price of hats, stockings, and shoes, rose by a sum sufficient to repay the manufacturer the 10 *l.*; *their situation would be no better than if no such rise took place.* If the hosier sold his stockings for 110 *l.* instead of 100 *l.*, his profits would be precisely the same money amount as before; but as he would obtain in exchange for this equal sum, one tenth less of hats, shoes, and every other commodity, and as he could *with his former amount of savings employ fewer labourers at the increased wages*, and purchase fewer raw materials at the increased prices, he would be in no better situation than if his money profits had been really diminished in amount, and every thing had remained at its former price." (*ibidem*, p. 129)
- 371 "In an improving state of society, the net produce of land is always diminishing in proportion to its gross produce . . ." (*ibidem*, p. 198)
- 372 "In rich and powerful countries, where large capitals are invested in machinery, more distress will be experienced from a revulsion in trade, than in poorer countries *where there is proportionally a much smaller amount of fixed, and a much larger amount of circulating¹ capital*, and where consequently *more work is done by the labour of men.* It is not so difficult to withdraw a circulating as a fixed capital, from any employment in which it may be engaged. It is often impossible to divert the machinery which may have been erected for one manufacture, to the purposes of another; but the clothing, the food, and the lodging of the labourer in one employment may be devoted to the support of the labourer in another; or the same labourer may receive the same food, clothing and lodging, whilst his employment is changed. This, however, is an evil to which a rich nation must submit; and it would not be more reasonable to complain of it, than it would be in a rich merchant to lament that his ship was exposed to the dangers of the sea, whilst² his poor neighbour's cottage was safe from all such hazard." (*ibidem*, p. 311)

¹ U rukopisu: circulated — ² u rukopisu: while

- 372 "Whatever capital becomes fixed on the land, must necessarily be the *landlord's*, and not the tenants, at the expiration of the lease. Whatever compensation the landlord may receive for this capital, on re-letting his land, *will appear in the form of rent*; but no rent will be paid, if, with a given capital, more corn can be obtained from abroad, than can be grown on this land at home." (*ibidem*, p. 315, note)
- 372 "In a former part of this work, I have noticed the difference between rent, properly so called, and the remuneration paid to the landlord under that name, for the advantages which the expenditure of his capital has procured to his tenant; but I did not perhaps sufficiently distinguish the difference which would arise from the different modes in which this capital might be applied. As a part of this capital, when once expended in the improvement of a farm, is inseparably amalgamated with the land, and tends to increase its productive powers, the *remuneration paid to the landlord for its use is strictly of the nature of rent*, and is subject to all the laws of rent. Whether the improvement be made at the expense of the landlord or the tenant, it will not be undertaken in the first instance, unless there is a strong probability that the return will at least be equal to the *profit* that can be made by the disposition of any other equal capital; but when once made, the return obtained will *ever after be wholly of the nature of rent*, and will be subject to all the variations of rent. Some of these expenses, however, only give advantages to the land for a limited period, and do not add permanently to its productive powers: being bestowed on buildings, and other perishable improvements, they require to be constantly renewed, and therefore do not obtain for the landlord any permanent addition to his real rent." (*ibidem*, p. 306, note)
- 372 "... in all countries, and all times, *profits depend* on the quantity of labour requisite to provide necessaries for the labourers, on that land or with that capital which yields no rent." (*ibidem*, p. 128)
- 373 "From the account which has been given of the profits of stock, it will appear, that *no accumulation of capital will permanently lower profits, unless there be some permanent cause for the rise wages*... If the necessaries of the workman could be constantly increased with the same facility, there could be *no permanent alteration in the rate of profit or wages*, to whatever amount capital might be accumulated. *Adam Smith*, however, uniformly ascribes the fall of profits to the accumulation of capital, and to the competition which will result from it, without ever adverting to the increasing difficulty of providing food for the additional number of labourers which the additional capital will employ." (*ibidem*, p. 338/339)
- 374 "*Effects of Accumulation on Profits and Interest*" (*ibidem*, p. 338)
- 374 "There is only one case, and that will be *temporary*, in which the accumulation of capital with a low price of food may be attended with a fall of profits; and that is, when the funds for the maintenance of labour increase much more rapidly than population; — wages will then be high, and profits low." (*ibidem*, p. 343)
- 375 "M. Say allows, that the rate of interest depends on the rate of profits; but it does not therefore follow, that the rate of profits depends on the rate of interest. One is the cause, the other the effect, and it is impossible for any circumstances to make them change places." (*ibidem*, p. 353, note)
- 375 "M. Say acknowledges that the *cost of production* is the foundation of price, and yet in various parts of his book he maintains that price is regulated by the proportion which demand bears to supply." (*ibidem*, p. 411)
- 375 "The real and ultimate regulator of the relative value of any two commodities, is the cost of their production..." (*ibidem*, p. 411)

- 375 "And does not Adam Smith agree in this opinion, when he says, that 'the prices of commodities, or the value of gold and silver as compared with commodities, depends upon the proportion between the quantity of labour which is necessary in order to bring a certain quantity of gold and silver to market, and that which is necessary to bring thither a certain quantity of any other sort of goods?' That quantity will not be affected, whether profits be high or low, or wages low or high. How then can prices be raised by high profits?" (*ibidem*, p. 413/414)
- 375 "... can [...] be raised by high profits." (*ibidem*, p. 414)
- 376 "... all the productions of a country are consumed; but it makes the greatest difference imaginable whether they are consumed by those who reproduce, or by those who do not reproduce another value. When we say that revenue is saved, and added to capital, what we mean is, that the portion of revenue, so said to be added to capital, is consumed by productive instead of unproductive labourers. There can be no greater error than in supposing that capital is increased by non-consumption. If the price of labour should rise so high, that notwithstanding the increase of capital, no more could be employed, I should say that such increase of capital would be still unproductively consumed." (*ibidem*, p. 163, note)
- 388 "The labour of a million of men in manufactures, will always produce the same value, but will not always produce the same riches." (*ibidem*, p. 320)
- 388 "There will, indeed, where production and consumption are comparatively great, naturally be, at any given moment, a comparatively great surplus in the intermediate state, in the market, on its way from having been produced to the hands of the consumer; unless indeed the quickness with which things are sold off should have increased so as to counteract what would else have been the consequence of the increased production." (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus...*, London 1821, p. 6/7)
- 394 "Effects of Accumulation on Profits and Interest" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 338)
- 394 "M. Say has... most satisfactorily shewn, that there is no amount of capital which may not be employed in a country, because demand is only limited by production. No man produces, but with a view to consume or sell, and he never sells, but with an intention to purchase some other commodity, which may be immediately useful to him, or which may contribute to future production. By producing, then, he necessarily becomes either the consumer of his own goods, or the purchaser and consumer of the goods of some other person. It is not to be supposed that he should, for any length of time, be ill-informed of the commodities which he can most advantageously produce, to attain the object which he has in view, namely, the possession of other goods; and, therefore, it is not probable that he will continually produce a commodity for which there is no demand." (*ibidem*, p. 339/340)
- 394 "Is the following quite consistent with M. Say's principle? 'The more disposable capitals are abundant in proportion to the extent of employment for them, the more will the rate of interest on loans of capital fall.' — Vol. II p. 108. If capital to any extent can be employed by a country, how can it be said to be abundant, compared with the extent of employment for it?" (*ibidem*, p. 340, note).

- 397 "There cannot, then, be accumulated in a country any amount of capital which cannot be employed productively, until wages rise so high in consequence of the rise of necessaries, and so little consequently remains for the profits of stock, that the motive for accumulation ceases." (*ibidem*, p. 340)
- 397 "It follows, then . . . that there is no limit to demand — no limit to the employment of capital while it yields any profit, and that *however abundant capital may become*, there is no other adequate reason for a *fall of profit* but a rise of wages, and further it may be added, that the only adequate and permanent cause for the rise of wages is the increasing difficulty of providing food and necessaries for the increasing number of workmen." (*ibidem*, p. 347/348)
- 397 "... sudden changes in the channels of trade." (*ibidem*, p. 307)
- 398 "On Sudden Changes in the Channels of Trade." (*ibidem*, p. 307)
- 399 "One would be led to think . . . that Adam Smith concluded we were *under some necessity of producing a surplus* of corn, woollen goods, and hardware, and that the capital which produced them could not be otherwise employed. It is, however, always a matter of choice in what way a capital shall be employed, and therefore there can never, *for any length of time*, be a surplus of any commodity; for if there were, it would fall below its natural price, and capital would be removed to some more profitable employment." (*ibidem*, p. 341/342, note)
- 399 "*Productions are always bought by productions, or by services; money is only the medium by which the exchange is effected.* Too much of a particular commodity may be produced, of which there may be such a glut in the market, as not to repay the capital expended on¹ it; *but this cannot be the case with [...] all commodities . . .*" (*ibidem*, p. 341/342)
- 399 "Whether *these increased productions, and the consequent demand which they occasion*, shall or shall not lower profits, depends solely on the rise of wages; and the rise of wages, excepting, for a limited period, on the facility of producing the food and necessaries of the labourer." (*ibidem*, p. 343)
- 399 "When merchants engage their capitals in foreign trade, or in the carrying trade, it is always from choice, and never from necessity: it is because in that trade their profits be somewhat greater than in the home trade." (*ibidem*, p. 344)
- 400 "Productions are always bought by productions or by services; money is only the medium by which the exchange is effected." (*ibidem*, p. 341)
- 401 "No man produces, but with a view to consume *or sell*, and he never sells but with an intention to *purchase* some other commodity, which may be immediately useful to him, or which may contribute to *future production*. By producing, then, he necessarily becomes either the consumer of his own goods, or the purchaser and consumer of the goods of some other person. It is not to be supposed that he should, for *any length of time*, be ill-informed of the commodities which he can most advantageously produce, to attain the object which he has in view, namely, the *possession of other goods*; and, therefore, it is not probable that he will *continually* produce a commodity for which there is no demand." (*ibidem*, p. 339/340)

¹ U rukopisu: upon

- 402 "... never sells, but with an intention to purchase some other commodity, which may be immediately useful to him, or which may contribute to future production." (*ibidem*, p. 339)
- 402 "... will continually produce a commodity for which there is no demand." (*ibidem*, p. 340)
- 402 "... the possession of other goods ..." (*ibidem*, p. 339)
- 402 "Too much of a *particular* commodity may be produced, of which there may be such a glut in the market, as not to repay the capital expended on it; but this cannot be the case with respect to *all* commodities ..." (*ibidem*, p. 341/342)
- 402 "... the medium by which the exchange is effected." (*ibidem*, p. 341)
- 403 "... a glut in the market ..." (*ibidem*, p. 342)
- 404 "Too much of a particular commodity may be produced, of which there may be such a glut in the market, as not to repay the capital expended on it; but this cannot be the case with respect to all commodities; the demand for corn is limited by the mouths which are to eat it, for shoes and coats by the persons who are to wear them; but though a community, or a part of a community, may have as much corn, and as many hats and shoes, as it is able or may wish to consume, *the same cannot be said of every commodity produced by nature or by art*. Some would consume more wine, if they had the ability to procure it. Others having enough of wine, would wish to increase the quantity or improve the quality of their furniture. Others might wish to ornament their grounds, or to enlarge their houses. The wish to do all or some of these is implanted in every man's breast; *nothing is required but the means, and nothing can afford the means, but an increase of production*." (*ibidem*, p. 341/342)
- 419 "When merchants engage their capitals in foreign trade, or in the carrying trade, it is always from choice, and never from necessity: it is because in that trade their profits be somewhat greater than in the home trade. Adam Smith has justly observed 'that the desire of food is limited in every man by the narrow capacity of the human stomach, but the desire of the conveniences and ornaments of building, dress, equipage, and household furniture, seems to have no limit or certain boundary.' *Nature then has necessarily limited the amount of capital which can at any [...] time be profitably engaged in agriculture, but she has placed no limits to the amount of capital that may be employed in procuring 'the conveniences and ornaments' of life. To procure these gratifications in the greatest abundance is the object in view, and it is only because foreign trade, or the carrying trade, will accomplish it better, that men engage in them in preference to manufacturing the commodities required, or a substitute for them, at home. If, however, from peculiar circumstances, we were precluded from engaging capital in foreign trade, or in the carrying trade, we should, though with less advantage, employ it at home; and while there is no limit to the desire of 'conveniences, ornaments of building, dress, equipage, and household furniture,' there can be no limit to the capital that may be employed in procuring them, except that which bounds our power to maintain the workmen who are to produce them.*
- Adam Smith, however, speaks of the carrying trade as one, not of choice, but of necessity; as if the capital engaged in it would be inert if not so employed, as if *the capital in the home trade could overflow*, if not confined to a limited amount. He says, 'when the capital stock of any country is increased to such a degree, *that it cannot be all employed in supplying the consumption, and supporting the productive labour of that particular country, the surplus part of it naturally discharges itself into the*

carrying trade, and is employed in performing the same offices to other countries' . . . But could not this portion of the productive labour of Great Britain be employed in preparing some other sort of goods, with which something more in demand at home might be purchased? And if it could not, might we not employ this productive labour, though with less advantage, in making those goods in demand at home, or at least some substitute for them? If we wanted velvets, might we not attempt to make velvets; and if we could not succeed, might we not make more cloth, or some other object desirable to us? We manufacture commodities, and with them buy goods abroad, because we can obtain a *greater quantity* than we could make at home. Deprive us of this trade, and we immediately manufacture again for ourselves. But this opinion of Adam Smith is at variance with all his general doctrines on this subject. 'If a foreign country can supply us with a commodity cheaper than we ourselves can make it, better buy it of them with some part of the produce of our own industry, employed in a way in which we have some advantage. *The general industry of the country being always in proportion to the capital which employs it*, will not thereby be diminished, but only left to find out the way in which it can be employed with the greatest advantage.'

Again. 'Those, therefore, who have the command of more food than they themselves can consume, are always willing to *exchange the surplus*, or, what is the same thing, the price of it, for gratifications of another kind. What is over and above satisfying the limited desire, is given for the amusement of *those desires which cannot be satisfied, but seem to be altogether endless*. The poor, in order to obtain food, exert themselves to gratify those fancies of the rich; and to obtain it more certainly, they vie with one another in the cheapness and perfection of their work. The number of workmen increases with the increasing quantity of food, or with the growing improvement and cultivation of the lands; and as the nature of their business admits of the utmost subdivisions of labours, the quantity of materials which they can work up increases in a much greater proportion than their numbers. Hence arises a demand for every sort of material which human invention can employ, either usefully or ornamentally, in building, dress, equipage, or household furniture; for the fossils and minerals contained in the bowels of the earth, the precious metals, and the precious stones.'

It follows then from these admissions, that *there is no limit to demand — no limit to the employment of capital while it yields any profit*, and that *however abundant capital may become*, there is no other adequate reason for a fall of profit but a rise of wages, and further it may be added, that the only adequate and permanent cause for the rise of wages is the increasing difficulty of providing food and necessaries for the increasing number of workmen." (*ibidem*, p. 344 - 348)

424 "Too much of a particular commodity may be produced¹, of which there may be such a glut in the market, as not to repay the capital expended on it . . ." (*ibidem*, p. 341/342)

427 "On Taxes" (*ibidem*, p. 162)

427 "When the annual productions of a country more than replace its annual consumption, it is said to increase its capital; when its annual consumption is not at least replaced by its annual production, it is said to diminish its capital. Capital may therefore be increased by an increased production, or by a diminished unproductive consumption." (*ibidem*, p. 162/163)

¹ U rukopisu umesto: Too much of a particular commodity may be produced, stoji: particular commodity of which too much may be produced

- 427 "... unproductive consumption." (*ibidem*, p. 163)
- 427 "... by those who do not reproduce another value." (*ibidem*, p. 163, note)
- 427 "When we say that revenue is saved, and added to capital, what we mean is, that the portion of revenue, so said to be added to capital, is consumed by productive instead of unproductive labourers." (*ibidem*, p. 163, note)
- 428 "If the price of labour should rise so high, that notwithstanding the increase of capital, no more could be employed, I should say that such increase of capital would be still unproductively consumed." (*ibidem*, p. 163, note)
- 428 "On Foreign Trade" (*ibidem*, p. 131)
- 428 "There are two ways in which capital may be accumulated: it may be saved either in consequence of increased revenue, or of diminished consumption. If my profits are raised from 1000 l. to 1200 l. while my expenditure continues the same, I accumulate annually 200 l. more than I did before. If I save 200 l. out of my expenditure, while my profits continue the same, the same effect will be produced; 200 l. per annum will be added to my capital." (*ibidem*, p. 135)
- 428 "If, by the introduction of machinery, the generality of the commodities on which revenue was expended fell 20 per cent. in value, I should be enabled to save as effectually as if my revenue had been raised 20 per cent.; but in one case the rate of profits is stationary, in the other it is raised 20 per cent. — If, by the introduction of cheap foreign goods, I can save 20 per cent. from my expenditure, the effect will be precisely the same as if machinery had lowered the expense of their production, but profits would not be raised."¹ (*ibidem*, p. 136)
- 428 "... commodities on which revenue was expended..." (*ibidem*, p. 136)
- 428 "Value and Riches, their Distinctive Properties" (*ibidem*, p. 320)
- 428 "... the wealth of a country may be increased in two ways: it may be increased by employing a greater portion of revenue in the maintenance of productive labour, — which will not only add to the quantity, but to the value of the mass of commodities; or it may be increased, without employing any additional quantity of labour, by making the same quantity more productive, — which will add to the abundance, but not to the value of commodities. In the first case, a country would not only become rich, but the value of its riches would increase. It would become rich by parsimony; by diminishing its expenditure on objects of luxury and enjoyment; and employing those savings in reproduction.
- In the second case, there will not necessarily be either any diminished expenditure on luxuries and enjoyments, or any increased quantity of productive labour employed, but with the same labour more would be produced; wealth would increase, but not value. Of these two modes of increasing wealth, the last must be preferred, since it produces the same effect without the privation and diminution of enjoyments, which can never fail to accompany the first mode. Capital is that part of the wealth of a country which is employed with a view to future production, and may be increased in the same manner as wealth. An additional capital will be equally efficacious in the production of future wealth, whether it be obtained from improvements in skill and machinery, or from using more revenue reproductively; for wealth always depends on the quantity of commodities

¹ U rukopisu: rised

produced, without any regard to the facility with which the instruments employed in production may have been procured. A certain quantity of clothes and provisions will maintain and employ the same number of men, and will therefore procure the same quantity of work to be done, whether they be produced by the labour of 100 or 200 men; but they will be of twice the value if 200 have been employed on their production." (*ibidem*, p. 327/328)

430 "The labour of a million of men in manufactures, will always produce the same value, but will not always produce the same riches. By the invention of machinery, by improvements in skill, by a better division of labour, or by the discovery of new markets, where more advantageous exchanges may be made, a million of men may produce double, or treble the amount of riches, of 'necessaries, conveniences, and amusements,' in one state of society, that they could produce in another, but they will not on that account add any thing to value; for every thing rises or falls in value, in proportion to the facility or difficulty of producing it, or, in other words, in proportion to the quantity of labour employed on its production. Suppose with a given capital, the labour of a certain number of men produced 1000 pair of stockings, and that by inventions in machinery, the same number of men can produce 2000 pair, or that they can continue to produce 1000 pair, and can produce besides¹ 500 hats; then the value of the 2000 pair of stockings [...] and 500 hats, will be neither more nor less than that of the 1000 pair of stockings before the introduction of machinery; for they will be the produce of the same quantity of labour. But the value of the general mass of commodities will nevertheless be diminished; for, although the value of the increased quantity produced, in consequence of the improvement, will be the same exactly as the value would have been of the less quantity that would have been produced, had no improvement taken place, an effect is also produced on the portion of goods still unconsumed, which were manufactured previously to the improvement; the value of those goods will be reduced, inasmuch as they must fall to the level, quantity for quantity, of the goods produced under all the advantages of the improvement: and the society will, notwithstanding the increased quantity of commodities, notwithstanding its augmented riches, and its augmented means of enjoyment, have a less amount of value. By constantly increasing the facility of production, we constantly diminish the value of some of the commodities before produced, though by the same means we not only add to the national riches but also to the power of future production." (*ibidem*, p. 320 - 322)

431 "... the value of the general mass of commodities will [...] be diminished ..." (*ibidem*, p. 321)

431 "Taxes on Raw Produce" (*ibidem*, p. 169)

431 "With respect to the third objection against taxes on raw produce, namely, that the raising wages, and lowering profits, is a discouragement to accumulation, and acts in the same way as a natural poverty of soil; I have endeavoured to shew in another part of this work that savings may be as effectually made from expenditure as from production; from a reduction in the value of commodities, as from a rise in the rate of profits. By increasing my profits from 1000 l. to 1200 l., whilst prices continue the same, my power of increasing my capital by savings is increased, but it is not increased so much as it would be if my profits continued as before, whilst commodities were so lowered in price, that 800 l. would procure² me as much as 1000 l. purchased before." (*ibidem*, p. 183/184)

¹ U rukopisu: besides produce — ² u rukopisu: produce

- 431 "Mr. Malthus's Opinions on Rent" (*ibidem*, p 483)
- 431 "The whole argument, however, of Mr. Malthus, is built on an infirm basis: it supposes, because the *gross income* of the country is diminished, that, therefore, the net income must also be diminished, in the same proportion. It has been one of the objects of his work to shew, that with every fall in the real value of necessaries, the wages of labour would fall, and that the profits of stock would rise — in other words, that of any given annual value a less portion would be paid to the labouring class, and a larger portion to those whose funds employed this class. Suppose the value of the commodities produced in a particular manufacture to be 1000 *l.*, and to be divided between the master and his labourers, in the proportion of 800 *l.* to labourers, and 200 *l.* to the master; if the value of these commodities should fall to 900 *l.*, and 100 *l.* be saved from the wages of labour, [...] the net income of the masters would be in no degree impaired, and, therefore, he could with just as much facility pay the same amount of taxes, after, as before the reduction of price." (*ibidem*, p. 511/512)
- 431 "On Wages" (*ibidem*, p. 86)
- 431 "Notwithstanding the tendency of wages to conform to their natural rate, their market rate may, in an improving society, for an indefinite period, be constantly above it; for no sooner may the impulse, which an increased capital gives to a new demand for labour be obeyed, than another increase of capital may produce the same effect; and thus, if the increase of capital be gradual and constant, the demand for labour may give a continued stimulus to an increase of people." (*ibidem*, p. 88)
- 432 "Taxes on Raw Produce" (*ibidem*, p. 169)
- 432 "An accumulation of capital naturally produces an increased competition among the employers of labour, and a consequent rise in its price." (*ibidem*, p. 178)
- 432 "On Wages" (*ibidem*, p. 86)
- 432 "In different stages of society, the accumulation of capital, or of the means of employing labour, is more or less rapid, and *must in all cases depend on the productive powers of labour*. The productive powers of labour are generally greatest when there is an abundance of fertile land: at such periods accumulation is often so rapid, that labourers cannot be supplied with the same rapidity as capital." (*ibidem*, p. 92)
- 432 "It has been calculated, that under favourable circumstances population may be doubled in twenty-five years; but under the same favourable circumstances, the whole capital of a country might possibly be doubled in a shorter period. In that case, wages during the whole period would have a tendency to rise, because the demand for labour would increase still faster than the supply. In new settlements, where the arts and knowledge of countries far advanced in refinement are introduced, it is probable that capital has a tendency to increase faster than mankind: and if the deficiency of labourers were not supplied by more populous countries, this tendency would very much raise the price of labour. In proportion as these countries become populous, and land of a worse quality is taken into cultivation, the tendency to an increase of capital diminishes; *for the surplus produce remaining, after satisfying the wants of the existing population, must necessarily be in proportion to the facility of production, viz. to the smaller number of persons employed in production*. Although, then, it is probable, that under the most favourable circumstances, the power of production is still greater than that of population, it will not long continue so; for the land being limited in quantity, and differing in quality, with every increased portion of capital employed on it, there will be a decreased rate of production, whilst *the power of population continues always the same.*" (*ibidem*, p. 92/93)

- 433 "... the accumulation of capital... must in all cases depend on the productive powers of labour." (*ibidem*, p. 92)
- 433 "On Profits" (*ibidem*, p. 107)
- 434 "On Profits" (*ibidem*, p. 107)
- 434 "The natural tendency of profits then is to fall; for, in the progress of society and wealth, the additional quantity of food required is obtained by the sacrifice of more and more labour. This tendency, this gravitation as it were of profits, is happily checked at repeated intervals by the improvements in machinery, connected with the production of necessities, as well as by discoveries in the science of agriculture which enable us to relinquish a portion of labour before required, and therefore to lower the price of the prime necessities of the labourer. The rise in the price of labour is however limited; for as soon as wages should be equal... to 720 l., the whole receipts of the farmer, there must be an end of accumulation; for no capital can then yield any profit, whatever, and no additional labour can be demanded, and consequently population will have reached its highest point. Long indeed before this period, the very low rate of profits will have arrested all accumulation, and almost the whole produce of the country, after paying the labourers, will be the property of the owners of land and the receivers of tithes and taxes." (*ibidem*, p. 120/121)
- 435 "... long before this state of prices was become permanent, there would be no motive for accumulation; for no one accumulates but with a view to make his accumulation productive, and [...] consequently such a state of prices never could take place. The farmer and manufacturer can no more live without profit, than the labourer without wages. Their motive for accumulation will diminish with every diminution of profit, and will cease altogether when their profits are so low as not to afford them an adequate compensation for their trouble, and the risk which they must necessarily encounter in employing their capital productively." (*ibidem*, p. 123)
- 435 "I must again observe, that the rate of profits would fall much more rapidly... for the value of the produce being what I have stated it under the circumstances supposed, the value of the farmer's stock would be greatly increased from its necessarily consisting of many of the commodities which had risen in value. Before corn could rise from 4 l. to 12 l., his capital would probably be doubled in exchangeable value, and be worth 6000 l. instead of 3000 l. If then his profit were 180 l., or 6 per cent. on his original capital, profits would not at that time be really at a higher rate than 3 per cent.; for 6000 l. at 3 per cent. gives 180 l.; and on those terms only could a new farmer with 6000 l. money in his pocket enter into the farming business... ." (*ibidem*, p. 124)
- 435 "We should also expect that, however the rate of the profits of stock might diminish in consequence of the accumulation of capital on the land, and the rise of wages, yet that the aggregate amount of profits would increase. Thus supposing that, with repeated accumulations of 100 000 l., the rate of profit should fall from 20 to 19, to 18, to 17 per cent., a constantly diminishing rate, we should expect that the whole amount of profits received by those successive owners of capital would be always progressive; that it would be greater when the capital was 200 000 l., than when 100 000 l., still greater when 300 000 l., and so on, increasing though at a diminishing rate, with every increase of capital. This progression however is only true for a certain time: thus 19 per cent. on 200,000 l. is more than 20 on 100 000 l.; again 18 per cent. on 300 000 l. is more than 19 per cent. on 200 000 l.; but after capital has accumulated to a large amount, and profits have fallen, the further accumulation diminishes the aggregate of pro-

fits. Thus suppose the accumulation should be 1 000 000 *l.*, and the profits 7 per cent. the whole amount of profits will be 70 000 *l.*; now if an addition of 100 000 *l.* capital be made to the million, and profits should fall to 6 per cent., 66 000 *l.* or a diminution of 4000 *l.* will be received by the owners of stock, although the whole amount of stock will be increased from 1 000 000 *l.* to 1 100 000 *l.*

There can, however, be no accumulation of capital, so long as stock yields any profit at all, without its yielding not only an increase of produce, but an increase of value. By employing 100 000 *l.* additional capital, no part of the former capital will be rendered less productive. The produce of the land and labour of the country must increase, and its value will be raised, not only by the value of the addition which is made to the former quantity of productions, but by the new value which is given to the whole produce of the land, by the increased difficulty of producing the last portion of it. When the accumulation of capital, however, becomes very great, notwithstanding this increased value, it will be so distributed that a less value than before will be appropriated to profits, while that which is devoted to rent and wages will be increased . . ." (*ibidem*, p. 124 - 126)

- 436 "Although a greater value is produced, a greater proportion of what remains of that value, after paying rent, is consumed by the producers, and it is this, and this alone, which regulates profits. Whilst the land yields abundantly, wages may temporarily rise, and the producers may consume more than their accustomed proportion; but the stimulus which will thus be given to population, will *speedily reduce the labourers to their usual consumption.* But when poor lands are taken into cultivation, or when more capital and labour are expended on the old land, with a less return of produce, the effect must be permanent . . ." (*ibidem*, p. 127)
- 436 "The effects then of accumulation will be different in different countries, and will depend chiefly on the fertility of the land. However extensive a country may be where the land is of a poor quality, and where the importation of food is prohibited, the most moderate accumulations of capital will be attended with great reductions in the rate of profit, and a rapid rise in rent; and on the contrary a small but fertile country, particularly if it freely permits the importation of food, may accumulate a large stock of capital without any great diminution in the rate of profits, or any great increase in the rent of land." (*ibidem*, p. 128 - 129)
- 436 "*Land-Tax*" (*ibidem*, p. 201)
- 436 "... *sufficient surplus produce* may not be left to stimulate the exertions of those who usually augment by their savings the capital of the State." (*ibidem*, p. 206)
- 436 "*Effects of Accumulation on Profits and Interest*" (*ibidem*, p. 338)
- 436 "There is only one case, and that will be temporary, in which the accumulation of capital with a low price of food may be attended with a fall of profits; and that is, when the *funds for the maintenance of labour increase much more rapidly than population*; — wages will then be high, and profits low. If every man were to forego the use of luxuries, and be intent only on accumulation, a quantity of necessaries might be produced, for which there could not be any immediate consumption. *Of commodities so limited in number, there might undoubtedly be a universal glut*, and consequently there might neither be demand for an additional quantity of such commodities, nor profits on the employment of more capital. If men ceased to consume, they would cease to produce." (*ibidem*, p. 343)
- 438 "*Mr. Malthus's Opinions on Rent*" (*ibidem*, p. 483)

- 438 "It is of importance to distinguish clearly between gross revenue and net revenue, for it is from the net revenue of a society that all taxes must be paid. Suppose that all the commodities in the country, all the corn, raw produce, manufactured goods, etc. which could be brought to market in the course of the year, were of the value of 20 millions, and that in order to obtain this value, the labour of a certain number of men was necessary, and that the absolute necessities of these labourers required an expenditure of 10 millions. I should say that the gross revenue of such society was 20 millions, and its net revenue 10 millions. It does not follow from this supposition, that the labourers should receive only 10 millions for their labour; they might receive 12, 14, or 15 millions, and in that case they would have 2, 4, or 5 millions of the net income. The rest would be divided between landlords and capitalists; but the whole net income would not exceed 10 millions. Suppose such a society paid 2 millions in taxes, its net income would be reduced to 8 millions." (*ibidem*, p. 512/513)
- 438 "... what would be the advantage resulting to a country from [...] a great quantity of productive labour, if, whether it employed that quantity or a smaller, its net rent and profits together would be the same. The *whole produce of the land and labour of every country is divided into three portions: of these, one portion is devoted to wages, another to profits, and the other to rent*. It is from the two last portions only, that any deductions can be made for taxes, or for savings; the former, if moderate, constituting always the necessary expenses of production." (*ibidem*, p. 416)
- 439 "Perhaps this is expressed too strongly, as more is generally allotted to the labourer under the name of wages, than the absolutely necessary expenses of production. In that case a part of the net produce of the country is received by the labourer, and may be saved or expended by him; or it may be enable him to contribute to the defence of the country." (*ibidem*, p. 416, note)
- 439 "To an individual with a capital of 20 000 *l.*, whose profits were 2000 *l.* per annum, it would be a matter quite indifferent whether his capital would employ a hundred or a thousand men, whether the commodity produced, sold for 10 000 *l.* or for 20 000 *l.*, provided, in all cases, his profits were not diminished below 2000 *l.* *Is not the real interest of the nation similar? Provided its net real income, its rent and profits be the same, it is of no importance whether the nation consists of ten or of twelve millions of inhabitants.* Its power of supporting fleets and armies, and all species of unproductive labour, must be in proportion to its net, and not in proportion to its gross income. If five millions of men could produce as much food and clothing as was necessary for ten millions, food and clothing for five millions would be the net revenue. Would it be of any advantage to the country, that to produce this same net revenue, seven millions of men should be required, that is to say, that seven millions should be employed to produce food and clothing sufficient for twelve millions? The food and clothing of five millions would be still the net revenue. The employing a greater number of men would enable us neither to add a man to our army and navy, nor to contribute one guinea more in taxes." (*ibidem*, p. 416/417)
- 439 "... there is this advantage always resulting from a relatively low price of corn, — that the division of the actual production is more likely to increase the *fund for the maintenance of labour*, inasmuch as more will be allotted, under the name of profit, to the productive class, ^a less under the name rent, to the *unproductive class*." (*ibidem*, p. 317)

¹ U rukopisu: and

- 439 "... rent is a creation of value ... but not a creation of wealth. If the price of corn, from the difficulty of producing any portion of it, should rise from 4 l. to 5 l. per quarter, a million of quarters will be of the value of 5 000 000 l. instead of 4 000 000 l., ... the society altogether will be possessed of greater value, and in that sense rent is a creation of value. But this value is so far nominal, that it adds nothing to the wealth, that is to say, the necessaries, conveniences, and enjoyments of the society. We should have precisely the same quantity, and no more of commodities, and the same million quarters of corn as before; but the effect of its being rated at 5 l. per quarter, instead of 4 l., *would be to transfer a portion of the value of the corn and commodities from their former possessors to the landlords.* Rent then is a creation of value, but not a creation of wealth; *it adds nothing to the resources of a country...*" (*ibidem*, p. 485/486)
- 439 "But it may be said, that the capitalist's income will not be increased; that the million deducted from the landlord's rent, will be paid in additional wages to labourers! Be it so; ... the situation of the society will be improved, and they can¹ bear the same money burthens with greater facility than before; it will only prove what is still more desirable, that the situation of another class, *and by far the most important class in society*, is the one which is chiefly benefited by the new distribution. All that they receive more than 9 millions, *forms part of the net income of the country*, and it cannot be expended without adding to its revenue, its happiness, or its power. Distribute then the net income as you please. Give a little more to one class, and a little less to another, yet you do not thereby diminish it; a greater amount of commodities will be still produced with the same labour, although the amount of the gross money value of such commodities will be diminished; but the net money income of the country, that fund from which taxes are paid and enjoyments procured, would be much more adequate, than before, to maintain the actual population, to afford it enjoyments and luxuries, and to support any given amount of taxation." (*ibidem* p. 515/516)
- 440 "On Value" (*ibidem*, p. 1)
- 440 "... suppose ... a machine which could in any particular trade be employed to do the work of one hundred men for a year, and that it would last only for one year. Suppose too, the machine to cost 5000 l. and the wages annually paid to one hundred men to be 5000 l., it is evident that it would be a matter of indifference to the manufacturer whether he bought the machine or employed the men. But suppose labour to rise, and consequently the wages of one hundred men for a year to amount to 5500 l., it is obvious that the manufacturer would now no longer hesitate, it would be for his interest to buy the machine and get his work done for 5000 l. But will not the machine rise in price, will not also be worth 5500 l. in consequence of the rise of labour? It would rise in price if *there were no stock employed on its construction, and no profits to be paid to the maker of it.* If for example, the machine were the produce of the labour of one hundred men, working one year upon it with wages of 50 l. each, and its price were consequently 5000 l.; should those wages rise to 55 l., its price would be 5500 l., but this cannot be the case; less than one hundred men are employed or it could not be sold for 5000 l., for out of the 5000 l. must be paid the profits of stock which employed the men. Suppose then that only eighty-five men were employed at an expense of 50 l. each, or 4250 l. per annum, and that the 750 l. which the sale of the machine would produce over and above the wages advanced

¹ U rukopisu: will be able to

to the men, constituted the profits of the engineer's stock. When wages rose 10 per cent. he would be obliged to employ an *additional capital* of 425 l. and would therefore employ 4675 l. instead of 4250 l., on which capital he would only get a profit of 325 l. if he continued to sell his machine for 5000 l.; but this is precisely the case of all manufacturers and capitalists; the rise of wages affects them all. If therefore the maker of the machine should rise the price of it in consequence of a rise of wages, an unusual quantity of capital would be employed in the construction of such machines, till their price afforded only the common rate of profits. We see then that machines would not rise in price, in consequence of a rise of wages.

The manufacturer, however, who in a general rise of wages, can have recourse to a machine which shall not increase the charge of production on his commodity, would enjoy peculiar advantages if he could continue to charge the same price for his goods; but he, as we have already seen, would be obliged to lower the price of his commodities, or capital would flow to his trade till his profits had sunk to the general level. Thus then is the public benefited by machinery: these mute agents are always the produce of much less labour than that which they displace, even when they are of the same money value." (*ibidem*, p. 38 - 40)

- 442 "Value and Riches, their Distinctive¹ Properties" (*ibidem*, p. 320)
- 442 "In contradiction to the opinion of Adam Smith, M. Say, in the fourth chapter, speaks of the value which is given to commodities by *natural agents*, such as the sun, the air, the pressure of the atmosphere, etc., which are sometimes substituted for the labour of man, and sometimes concur with him in producing. But these natural agents, though they add greatly to *value in use*, never add exchangeable value, of which M. Say is speaking, to a commodity: as soon as by the *aid of machinery*, or by the *knowledge of natural philosophy*, you oblige natural agents to do the work which was before done by man, the exchangeable value of such work falls accordingly." (*ibidem*, p. 335/336)
- 442 "If ten men turned a corn mill, and it be discovered that by the assistance of wind, or of water, the labour of these ten men may be spared, the flour which is the produce partly of the work performed by the mill, would immediately fall in value, in proportion to the quantity of labour saved; and the society would be richer by the commodities which the labour of the ten men could produce, the funds destined for their maintenance being in no degree impaired." (*ibidem*, p. 336)
- 442 "... the funds destined for the maintenance ... " (*ibidem*, p. 336)
- 443 "... though Adam Smith, who defined riches to consist in the abundance of necessities, convenience and enjoyments of human life, would have allowed that *machines and natural agents* might very greatly add to the riches of a country, he would not have allowed that they *add any thing to the value of those riches*." (*ibidem*, p. 335, note)
- 444 "On Machinery" (*ibidem*, p. 466)
- 444 "It is more incumbent on me to declare my opinions on this question, because they have on further reflection, undergone a considerable change; and although I am not aware that I have ever published any thing respecting machinery which it is necessary for me to retract, yet I have in other ways given my support to doctrines which I now think erroneous; it, therefore, becomes a duty in me to submit my present views to examination, with my reasons for entertaining them." (*ibidem*, p. 466)

¹ U rukopisu: different

444 "... the influence of machinery on the interest of the different classes of society ..." (*ibidem*, p. 466)

444 "Ever since I first turned my attention to questions of political economy, I have been of opinion, that such an application of machinery to any branch of production, as should have the effect of saving labour, was a general good, accompanied only with that portion of inconvenience which in most cases attends the removal of capital and labour from one employment to another. It appeared to me, that provided the landlords had the same money rents¹, they would be benefited by the reduction in the prices of some of the commodities on which those rents were expended, and which reduction of price could not fail to be the consequence of the employment of machinery. The capitalist, I thought, was eventually benefited precisely in the same manner. He, indeed, who made the discovery of the machine, or who first usefully applied it, would enjoy an additional advantage by making great profits for a time; but, in proportion as the machine came into general use, the price of the commodity produced, would, from the effects of competition, sink to its cost of production, when the capitalist would get the same money profits as before, and he would only participate in the general advantage, as a consumer, by being enabled, with the same money revenue, to command an additional quantity of comforts and enjoyments. *The class of labourers also*, I thought, *was equally benefited by the use of machinery* as they would have the means of buying more commodities with the same money wages, and I thought that *no reduction of wages would take place, because the capitalist would have the power of demanding and employing the same quantity of labour as before*, although he might be under the necessity of employing it in the production of a new, or at any rate of a different commodity. If, by improved machinery, with the employment of the same quantity of labour, the quantity of stocking could be quadrupled, and the demand for stockings were only doubled, some labourers would necessarily be discharged from the stocking trade; but *as the capital which employed them was still in being, and as it was the interest of those who had it to employ it productively*, it appeared to me that it would be employed on the production of some other commodity², useful to the society, for which there could not fail to be a demand... As, then, it appeared to me that *there would be the same demand for labour as before*, and that wages would be no lower, I thought that the labouring class would, equally with the other classes, participate in the advantage, from the general cheapness of commodities arising from the use of machinery.

These were my opinions, and they continue unaltered, as far as regards the landlord and the capitalist; but I am convinced, that *the substitution of machinery for human labour, is often very injurious to [...] the class of labourers.*" (*ibidem*, p. 466 - 468)

451 "... was³ still in being ..." (*ibidem*, p. 468)

451 "My mistake arose from the supposition, that whenever the *net income* of a society increased, its *gross income* would also increase; I now, however, see reason to be satisfied that *the one fund, from which landlords and capitalists derive their revenue, may increase*, while the other, *that upon which the labouring class mainly depends, may diminish*, and therefore it follows, if I am right, that *the same cause* which may increase the net revenue of the country, may at the some time *render the population redundant*, and deteriorate the condition of the labourer." (*ibidem*, p. 469)

451 "... may ... render the population redundant ..." (*ibidem*, p. 469)

1 U rukopisu: rent — 2 u rukopisu: commodities — 3 u rukopisu: is

- 452 "A capitalist we will suppose employs a capital of the value of 20 000 *l.* and that he carries on the joint business of a farmer, and a manufacturer of necessaries. We will further suppose, that 7000 *l.* of this capital is invested in fixed capital, viz. in buildings, implements, etc., etc., and that the remaining 13 000 *l.* is employed as circulating capital in the support of labour. Let us suppose, too, that profits are 10 per cent., and consequently that the capitalist's capital is every year put into its original state of efficiency, and yields a profit of 2000 *l.*

Each year the capitalist begins his operations, by having food and necessaries in his possession of the value of 13 000 *l.*, all of which he sells in the course of the year to his own workmen for that sum of money, and, during the same period, he pays them the like amount of money for wages: *at the end of the year* they replace in his possession food and necessaries of the value of 15 000 *l.*, 2000 *l.* of which he consumes himself, or disposes of as may best suit his pleasure and gratification. As far as these products are concerned, the *gross produce* for that year is 15 000 *l.*, and the net produce 2000 *l.* Suppose now, that the following year the capitalist employs half his men in constructing a machine, and the other half in producing food and necessaries as usual. During that year he would pay the sum of 13 000 *l.* in wages as usual, and would sell food and necessaries to the same amount to his workmen; but what would be the case the following year?

While the machine was being made, only one-half of the usual quantity of food and necessaries would be obtained, and they would be only one-half the value of the quantity which was produced before. The machine would be worth 7500 *l.*, and the food and necessaries 7500 *l.*, and, therefore, the capital of the capitalist would be as great as before; for he would have besides these two values, his fixed capital worth 7000 *l.*, making in the whole 20 000 *l.* capital, and 2000 *l.* profit. After deducting this latter sum for his own expenses, he would have a no greater circulating capital than 5500 *l.* with which to carry on his subsequent operations; and, therefore, his means of employing labour, would be reduced in the proportion of 13 000 *l.* to 5500 *l.*, and, consequently, *all the labour which was before employed by 7500 l., would become redundant.*" (*ibidem*, p. 469-471)

- 453 "The reduced quantity of labour which the capitalist can employ, must, indeed, with the assistance of the machine, and after deductions for its repairs, produce a value equal to 7500 *l.*, it must replace the circulating capital with a profit of 2000 *l.*, on the whole capital; but if this be done, if the net income be not diminished, of what importance is it to the capitalist, whether the gross income be of the value of 3000 *l.*, of 10 000 *l.*, or of 15 000 *l.*?

In this case, then, although the net produce will not be diminished in value, although its power of purchasing commodities may be greatly increased, the gross produce will have fallen from a value of 15 000 *l.* to a value of 7500 *l.*, and as *the power of supporting a population, and employing labour, depends always on the gross produce of a nation, and not on its net produce . . .*" (*ibidem*, p. 471)

- 454 "On Gross and Net Revenue" (*ibidem*, p. 415)
- 454 "Adam Smith constantly magnifies the advantages which a country derives from a large gross, rather than a large net income." (*ibidem*, p. 415)
- 454 "... there will necessarily be a diminution in the demand for labour, population will become redundant, and the situation of the labouring classes will be that of distress and poverty." (*ibidem*, p. 471)

- 454 "As, however, the power of saving from revenue to add to capital, must depend on the efficiency of the net revenue, to satisfy the wants of the capitalist, it could not fail to follow from the reduction in the price of commodities consequent on the introduction of machinery, that with the same wants he would have increased means of saving, — increased facility of transferring revenue into capital." (*ibidem*, p. 471/472)
- 454 "But with every increase of capital he would employ more labourers; and, therefore, a portion of the people thrown out of work in the first instance, would be subsequently employed; and if the increased production, in consequence of the employment of the machine, was so great as to afford, in the shape of net produce, as great a quantity of food and necessaries as existed before in the form of gross produce, there would be the same ability to employ the whole population, and, therefore, there would not necessarily be any redundancy of people." (*ibidem*, p. 472)
- 455 "All I wish to prove, is, that the discovery and use of machinery may be attended with a diminution of gross produce; and whenever that is the case, it will be injurious to the labouring class, as some of their number will be thrown out of employment, and population will become redundant, compared with the funds which are to employ it." (*ibidem*, p. 472)
- 455 "If these views be correct, it follows, 1st. That the discovery, and useful application of machinery, always leads to the increase of the net produce of the country, although it may not, and will not, after an inconsiderable interval, increase the value of that net produce." (*ibidem*, p. 474)
- 455 "2dly. That an¹ increase of the net produce of a country is compatible with a diminution of the gross produce, and that the motives for employing machinery are always sufficient to insure its employment, if it will increase the net produce, although it may, and frequently must, diminish both the quantity of the gross produce, and its value.
3dly. That the opinion entertained by the labouring class, that the employment of machinery is frequently detrimental to their interests, is not founded on prejudice and error, but is conformable to the correct principles of political economy.
4thly. That if the improved means of production, in consequence of the use of machinery, should increase the net produce of a country in a degree so great as not to diminish the gross produce (I mean always quantity of commodities and not value), then the situation of all classes will be improved. The landlord and capitalist will benefit, not by an increase of rent and profit, but by the advantages resulting from the expenditure of the same rent, and profit, on commodities, very considerably reduced in value, while the situation of the labouring classes will also be considerably improved; 1st, from the increased demand for menial servants; 2dly, from the stimulus to savings from revenue, which such an abundant net produce will afford; and 3dly, from the low price of all articles of consumption on which their wages will be expended." (*ibidem*, p. 474/475)
- 457 "... that as much of the revenue as possible should be diverted from expenditure on luxuries, to be expended in the support of² menial servants." (*ibidem*, p. 476)
- 457 "... to the former demand for labourers, and this addition would take place only because I chose this mode of expending any revenue." (*ibidem*, p. 476)

¹ U rukopisu: the — ² u rukopisu umesto: in the support of, stoji: on

- 457 "... whether it was expended in the one way or in the other, there would be *the same quantity of labour employed in production*; for the food and clothing of the soldier and sailor would require the same amount of industry to produce it as the more luxurious commodities; but in the case of the war, there would be the additional demand for men as soldiers and sailors; and, consequently, a war which is supported out of the revenue, and not from the capital of a country, is favourable to the increase of population." (*ibidem*, p. 477)
- 457 "There is one other case that should be noticed of the possibility of an *increase in the amount of the net revenue of a country*, and *even of its gross revenue*, with a diminution of demand for labour and that is, when the labour of horses is substituted for that of man. If I employed one hundred men of my farm, and if I found that the food bestowed on fifty of those men, could be diverted to the support of horses, and afford me a greater return of¹ raw produce, after allowing for the interest of the capital which the purchase of the horses would absorb, it would be advantageous to me to substitute the horses for the men, and I should accordingly do so; but this would not be for the interest of the men, and unless the income I obtained, was so much increased as to enable me to employ the men as well as the horses, *it is evident that the population would become redundant*, and the labourer's condition would sink in the general scale. It is evident he could not, under any circumstances, be employed in agriculture; but if the produce of the land were increased by the substitution of horses for men, he might be employed in manufactures, or as a menial servant." (*ibidem*, p. 477/478)
- 458 "I have before observed, too, that *the increase of net incomes, estimated in commodities, which is always the consequence of improved machinery*, will lead to new savings and accumulations. *These savings*, it must be remembered, are *annual*, and must soon create a *fund, much greater than the gross revenue, originally lost by the discovery of the machine*, when the demand for labour will be as great as before, and the situation of the people will be still further improved by the increased savings which the increased net revenue will still enable them to make." (*ibidem*, p. 480)
- 458 "With every increase of capital and population, food will generally rise, on account of its being more difficult to produce." (*ibidem*, p. 478/479)
- 458 "The consequence of a rise of food will be a rise of wages, and every rise of wages will have a tendency to determine *the saved capital in a greater proportion than before to the employment of machinery*. *Machinery and labour are in constant competition, and the former can frequently not be employed until labour rises*." (*ibidem*, p. 479)
- 459 "To elucidate the principle, I have been supposing, that improved machinery is *suddenly* discovered, and extensively used; but the truth is, that these discoveries are gradual, and rather operate in *determining the employment of the capital which is saved and accumulated, than in diverting capital from its actual employment*." (*ibidem*, p. 478)
- 459 "In America and many other countries, where the food of man is easily provided, there is not nearly such great temptation to employ machinery as in England, where food is high, and costs much labour for its production." (*ibidem*, p. 479)
- 459 "'Man is a machine-making animal' ... if we consider the American as a representative man, the definition is ... perfect. It is one of the cardinal

¹ U rukopisu: for

points of an American's system to do nothing with his hands that he can do by a machine. From rocking a cradle to making a coffin, from milking a cow to clearing a forest, from sewing on a button to voting for President, almost, he has a machine for everything. He has invented a machine for saving the trouble of masticating food . . . The *exceeding scarcity of labour* and its consequent high value, as well as a certain innate cuteness, have stimulated this inventive spirit . . . The machines produced in America are, generally speaking, inferior in value to those made in England . . . they are rather, as a whole, *makeshifts to save labour* than inventions to accomplish former impossibilities. . . . in the United States department [. . .] is *Emery's cottongin*. For many a year after the introduction of cotton to America the crop was very small; because not only was the demand rather limited, but the difficulty of cleaning the crop by manual labour rendered it anything but remunerative. When Eli Whitney, however, invented the saw cotton-gin the *was an immediate increase in the breadth planted*, and that increase has up to the present time gone on almost in an arithmetical¹ progression. In fact, it is not too much to say that Whitney made the cotton trade. With modifications more or less important and useful his gin has remained in use ever since; and until the invention of the present improvement and addition Whitney's original gin was quite as good as the most of its would-be supplinters. By the present machine, which bears the name of Messrs. Emery, of [. . .] Albany, N. Y., we have no doubt that Whitney's gin, on which it is based, will be almost entirely² supplanted. It is as simple and more efficacious; it delivers the cotton not only cleaner, but in sheets like wadding, and thus the layers as they leave the machine are at once fit for the cotton press and the bale . . . In [. . .] American Court proper there is little else than machinery [. . .] *The cow-milker . . . a belt-shifter . . . a hemp carding and spinning machine*, which at one operation reels the cliver direct from the bale . . . *machines*³ [. . .] *for the manufacture of paper-bags*, which is cuts from the sheet, pastes, folds, and perfects at the rate of 300 a minute . . . *Hawes's clothes-wringer*, which by two indiarubber rollers presses from clothes the water, leaving them almost dry, [. . .] saves time, but does not injure the texture . . . *bookbinder's machinery . . . machines for making shoes*. It is well known that the uppers have been for a long time made up by machinery in this country, but here are machines for putting on the sole, others for cutting the sole to shape, and others again for trimming the heels . . . A *stone-breaking machine* is very powerful and ingenious, and no doubt will come extensively into use for ballasting roads and crushing ores . . . A *system of marine signals* by Mr. W. H. Ward of Auburn, New York . . . *Reaping and mowing machines* are an American invention coming into very general favour in England. [. . .] M'Cormick's [. . .] the best . . . *Hansbrow's California Prize Medal Force-Pump*, is in simplicity and efficiency the best [. . .] in the Exhibition . . . it will throw more water with the same power than any pump in the world . . . *Sewing machines* . . ." ("Standard," 19. septembra 1862.)

- 460 "The same cause that raises labour, does not raise the value of machines, and, therefore, *with every augmentation of capital, a greater proportion of it is employed on machinery. The demand for labour will continue to increase with an increase of capital, but not in proportion to its increase; the ratio will necessarily be a diminishing ratio.*" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 479.)

¹ U rukopisu: geometrical — ² u rukopisu: quite — ³ u rukopisu: A machine

- 460 "In both cases the net revenue would be the same, and so would be the gross revenue, but the former would be realised in different commodities." (*ibidem*, p. 476)
- 460 "... be realised ..." (*ibidem*, p. 476)
- 460 "... in different commodities" (*ibidem*, p. 476)
- 461 "The demand for labour depends on the increasing¹ of circulating, and not of fixed capital. Were it true that the proportion between these two sorts of capital is the same at all times, and in all countries, then, indeed, it follows that the number of labourers employed is in proportion to the wealth of the State. But such a position has not the semblance of probability. As arts are cultivated, and civilization is extended, fixed capital bears a larger and larger proportion to circulating capital. The amount of fixed capital employed in the production of a piece of British muslin is at least a hundred, probably a thousand times greater than that employed in the production of a similar piece of Indian muslin. And the proportion of circulating capital employed is a hundred or a thousand times less. It is easy to conceive that, under certain circumstances, the whole of the annual savings of an industrious people might be added to fixed capital, in which case they would have no effect in increasing the demand for labour." (John Barton, *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society*, London 1817, p. 16 i 17; citirano prema: David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 479/480)
- 461 "It is not easy, I think, to conceive that under any circumstances, an increase of capital should not be followed by an increased demand for labour; the most that can be said is, that the demand will be in a diminishing ratio. Mr. Barton, in the above publication, has, I think, taken a correct view of some of the effects of an increasing amount of fixed capital on the condition of the labouring classes. His Essay contains much valuable information" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 480, note)
- 461 "Fixed capital [...] when once formed, ceases to affect the demand for labour, but during its formation it gives employment to just as many hands as an equal amount would employ, either of circulating capital, or of revenue." (John Barton, *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society*, London 1817, p. 56)
- 461 "The demand for labour [...] depends absolutely on the joint amount of revenue and circulating capital." (*ibidem*, p. 34/35)
- 462 "... that the number of labourers employed is ..." (*ibidem*, p. 16)
- 462 "... in proportion to the wealth of the state." (*ibidem*, p. 16)
- 462 "On Machinery" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 466)
- 462 "... render the² population redundant ..." (*ibidem*, p. 469)
- 464 "... realised in different commodities" (*ibidem*, p. 476)
- 464 "... the proportion which the wages of labour at any particular³ time bear to the whole produce of [...] labour [...] determines the appropriation [...] in one way or the other⁴." (John Barton, *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society*, London 1817, p. 17)

¹ U rukopisu: increase — ² u rukopisu: makes — ³ u rukopisu: given —
⁴ u rukopisu: in one or the other way

- 464 "For if [...] the rate of wages should decline, while the price of goods remained the same, or if goods should rise, while wages remained the same, the profit of the employer would increase, and he would be¹ induced to hire more hands. If on the other hand, wages should rise in proportion to commodities [...] master² [...] would [...] keep as few hands as possible. — He would aim at performing every thing by machinery..." (*ibidem*, p. 17/18)
- 464 "... we have good evidence that population advanced much more slowly and a gradual rise of wages during the earlier part of the last century, than during the latter part of the same century while the real price of labour fell rapidly." (*ibidem*, p. 25)
- 464 "A rise of wages, of itself, then, never increases the labouring population; — a fall of wages may sometimes increase it very rapidly. Suppose that the English poor should experience such a change in their habits as to be content with a mud cabin and potatoes, like the Irish; can it be doubted that the employer of labour would be willing and desirous to engage more hands, when wages should be reduced in proportion to the diminished expense of maintenance?" (*ibidem*, p. 26) (Jedan deo ovog citata Marx daje svojim rečima kao rezime misli koju je razvio Barton.)
- 464 "... it is the difficulty of finding employment, much more than the insufficiency of the rate of wages, which discourages marriage." (*ibidem*, p. 27)
- 465 "It is admitted that every increase of wealth has a³ tendency to create a fresh demand for labour; but as labour, of all commodities, requires the greatest length of time for its production, so, of all commodities, it is the most raised [...] by a given increase of demand; and as every rise of wages produces a ten-fold reduction of profits⁴; it is evident that the accumulation of capital can operate only in an inconsiderable degree in adding to the effectual demand for labour, unless preceded by such an increase of population as shall have the effect of keeping down the rate of wages." (*ibidem*, p. 28)
- 466 "... wages [...] increased from the middle of the seventeenth, till near the middle of the eighteenth century, for the price of corn declined within that space of time not less than 35 per cent." (*ibidem*, p. 25)
- 466 "The following statement will shew what proportion the wages of husbandry [...] have borne⁵ to the price of corn [...] during the last seventy years

Periods	Weekly Pay	Wheat per Quarter	Wages in pints of Wheat
1742 to 1752	6 s. 0 d.	30 s. 0 d.	102
1761 to 1770	7 s. 6 d.	42 s. 6 d.	90
1780 to 1790	8 s. 0 d.	51 s. 2 d.	80
1795 to 1799	9 s. 0 d.	70 s. 8 d.	65
1800 to 1808	11 s. 0 d.	86 s. 8 d.	60

(*ibidem*, p. 25/26)

- 466 "From a table of the number of Bills for the inclosing of land passed in each session since the revolution, given in the Lord's Report on the Poor Laws, it appears that in sixty-six years from 1688 to 1754, that number was 123; in the sixty-nine years from 1774 to 1813 it was 3315. — The progress of cultivation was then about twenty-five times more rapid during the last period than the former. But during the first sixty-six years more

¹ U rukopisu: he is induced — ² u rukopisu: manufacturers — ³ u rukopisu: the — ⁴ u rukopisu umesto: produces a ten-fold reduction of profits, stoji: a ten-fold reduction of profits produces — ⁵ u rukopisu: been

and more corn was grown continually for exportation; whereas, during the greater part of the last sixty-nine years, we not only consumed all that we had formerly sent abroad, but likewise imported an increasing, and at last a very large quantity, for our own consumption . . . the increase of population in the former period, as compared with the latter, was still slower than the progress of cultivation might appear to indicate." (*ibidem*, p. 11/12)

- 467 "In the year 1688, the population of England and Wales was computed by Gregory King, from the number of houses, at five millions and a half [...] 1780 is put down by Mr. Malthus at 7 700 000. In ninety-two years then it had increased 2 200 000 — in the succeeding thirty years it increased something more than 2 700 00. But of the first increase [...] there is every probability, that the far greater part took place from 1750 to 1780." (*ibidem*, p. 13)
- 467 "... the number of inhabitants in 1750 [will be] 5 946 000, making an increase of since the revolution of 446 000, or 7200 per annum . . ." (*ibidem*, p. 14)
- 467 "At the lowest estimate, then [...] the progress of population of late years has been ten times more rapid than¹ a century ago. Yet it is impossible to believe, that the accumulation of capital has been ten times greater." (*ibidem*, p. 14)
- 471 "... corn [...] is scarce or not scarce in proportion to the consumption of it. If there are *more mouths*, there will be *more corn*, because there will be *more hands* to till the earth; and if there is *more corn*, there will be *more mouths*, because *plenty* will bring *people* . . ." ([John Arbuthnot,] *An inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms* . . . By a Farmer, London 1773, p. 125)
- 471 "... the culture of the earth cannot be over-done." (*ibidem*, p. 62)
- 471 "... if . . . the *price of corn* is nearly what it ought to be, which can only be determined by the proportion that the *value of land* bears to the *value of money* . . ." (*ibidem*, p. 132)
- 471 "... the *old* method of calculating the *profits* of the farmer by the *three rents*. In the *infancy of agriculture*, it was a conscientious and equal partition of property; such as is now practised in the less enlightened parts of the world . . . the one finds land and capital, the other knowledge and labour; but on a well-cultivated and good soil, the rent is now the least object: it is the *sum which a man can sink in stook*, and in the *annual expence of his labour*, on which he is to reckon the interest of his money, or income." (*ibidem*, p. 34)
- 472 "... the *landed and trading interests* are eternally jarring, and jealous of each other's advantages." ([Nathaniel Forster,] *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions* . . ., London 1767, p. 22, note)
- 473 "When the . . . producers were both agriculturists and manufacturers, the land-owner received, as *rent of land*, a value of 10 *l*. Suppose this rent to have been paid one half in raw produce, and the other half in manufacturers; — on the *division* of the producers into the two classes of agriculturists and manufacturers . . . In practice, however, it would be found more convenient for the cultivators of the land, to *pay the rent*, and to charge it on their produce, when exchanging it against the produce of the labour of the manufacturers; so as to divide the payment into equitable proportions

¹ U rukopisu: as

between the two classes, and to leave wages and profits equal in each department." (Thomas Hopkins, *Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit...*, London 1822, p. 26)

- 474 "It will be observed that we consider the owner and farmer always as one and the same person... Such it is in the United States." (*Henri Charles Carey, The past, the present and the future*, Philadelphia 1848, p. 97, note)
- 474 "... man [...] is always going from a poor soil to better, and then returning on his footsteps to the original poor one, and turning up the marl or the lime; and so on, in continued succession... and [...] at each step in this course, he is making a better machine..." (*l. c.*, p. 128/129)
- 474 "... capital may be invested in agriculture with more advantage than in engines, because the last are only of equal, whereas the other is of superior, power." (*l. c.*, p. 129)
- 474 "The gain from its use¹ is the wages of [...] labour, minus the loss by deterioration of the machine. Labour applied to fashioning the earth produces wages, plus the gain by improvement of the machine." (*ibidem*, p. 129)
- 474 "A piece of land that yields 100 l. per annum will sell..." (*ibidem*, p. 130)
- 474 "... the buyer of the first knows that it will pay him wages and interest, plus the increase of its value by use. The buyer of the other knows it will give him wages and interest, minus the diminution in its value by use [...]. The one buys a machine that improves by use. The other, one that deteriorates with use... The one is a machine upon which new capital and labour may be expended with constantly increasing return; while upon the other no such expenditure can be made." (*ibidem*, p. 131)
- 474 "... to increase rent ultimately. The increased capital, which is employed in consequence of the opportunity of making great temporary profits, can seldom or ever be entirely removed from the land, at the expiration of the current leases; and, on the renewal of these leases, the landlord feels the benefit of it in the increase of his rents." (T[homas] R[obert] Malthus, *An inquiry into the nature and progress of rent...*, London 1815, p. 26)
- 475 "If, until the prevalence of the late high prices, arable land in general bore but little rent, chiefly by reason of the acknowledged necessity of frequent fallows; the rents must be again reduced, to admit of a return to the same system." (J[ames] D[eacon] Hume, *Thoughts on the corn-laws...*, London 1815, p. 72)
- 476 "... a diminishing surface suffices to supply man with food as population multiplies..." ([Thomas Hodgskin,] *The natural and artificial right of property contrasted...*, London 1832, p. 69)

¹ U rukopisu: von einert seam-engine

Napomene i registri

Napomene

¹ Pošto je završio opširnu glavu »Teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu«, i pošto je napisao još tri glave koje su po svome karakteru dopuna odeljku o fiziokratima (o Neckeru, o Quesnayevom *Tableau économique* i o Linguet-u), Marx je saglasno svome planu morao započeti odeljak o Ricardu. Međutim, on nije odmah prisupio radu. Posle glave o Linguet-u počeo je pisati glavu o Brayu. Očevidno u vezi s time što je u glavi o Linguet-u pomenuo »nekoliko socijalističkih pisaca«, o kojima je nameravao govoriti »u ovom pregledu« (vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 255). U saglasnosti s tim Marx je u planu sadržaja na omotu X sveske u naslovu glave »f)« (ovaj naslov dolazi neposredno posle naslova glave »e) Linguet«) precrtao prvobitno napisano ime »Ricardo« i stavio »Bray«. (Tom 24, str. 3.) Međutim, glava o Brayu je ostala nedovršena. Posle je Marx rešio da Brayova shvatanja prenese u glavu »Protivnici ekonomista« (vidi 24. tom ovog izdanja, predgovor).

Kad je počeo da piše glavu o Brayu, Marx je nameravao da odeljak o »Ricardu« otpočne narednom glavom, glavom »g«. No i ovoga puta je precrtao ime »Ricardo« u naslovu. Kao glava »g« pojavio se »ekskurs« pod naslovom »Gospodin Rodbertus. Nova teorija zemljišne rente.«

Na glavi o Rodbertusu Marx je radio u junu 1862. U svome pismu od 2. juna 1862. Lassalle je zatražio od Marxa da mu početkom oktobra vrati knjige koje mu je dao (Rodbertus, Roscher itd.) [Vidi: Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle. Herausgegeben von Franz Mehring. Vierter Band, Stuttgart 1902, S. 355]. Ova okolnost bila je očigledno spoljni povod tome što se Marx odmah prihvatio rada na glavi o Rodbertusu. Ali je bilo i ozbiljnih unutrašnjih razloga s kojih je postalo nužno da se pre svega Rodbertusova teorija o zemljišnoj renti podvrgne kritičkoj analizi.

Kao što se vidi iz Marxovih pisama Engelsu, Marx je već u to vreme bio potpuno načisto s time u čemu se upravo sastoji pogrešnost Ricardove teorije koje mu je dao (Rodbertus, Roscher itd.) [Vidi: Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle. Herausgegeben von Franz Mehring. Vierter Band, Stuttgart 1902, S. 355]. Ova okolnost bila je očigledno spoljni povod tome što se Marx odmah prihvatio rada na glavi o Rodbertusu. Ali je bilo i ozbiljnih unutrašnjih razloga s kojih je postalo nužno da se pre svega Rodbertusova teorija o zemljišnoj renti podvrgne kritičkoj analizi. 9

² Marx ima u vidu svoj spis upravljen protiv Proudhona *Beda filozofije...* (§ 4. druge glave »Zemljišna svojina ili zemljišna renta«). 12

³ Misli se na knjigu Johna Wade-a *History of the Middle and Working Classes...*, koja je izišla u Londonu 1833. 12

⁴ U rukopisu ovde stoji reč »Rohmaterial« (»sirovi materijal«). Pod »Rohmaterial« razume Marx na ovom mestu takav predmet koji nije posredstvom rada pretrpeo nikakve promene, nego ga je dala priroda. U svima drugim slučajevima

Marx u svome rukopisu od 1861 - 63. termin »Rohmaterijal« upotrebljava u značenju kako ga je formulisao u I tomu *Kapitala*, u smislu takvog predmeta rada koji je »sam već proizvod rada«. Termin »Rohmaterial« u ovom značenju preveden je u *Kapitalu* rečju »sirovina«.

Odstupanje od ovog tačnog značenja termina »Rohmaterial« objašnjava se u datom slučaju time što je Marx u svojoj kritici Rodbertusa za polemičke svrhe ponekad upotrebljavao Rodbertusov način izražavanja. Zato je ovde ovaj termin, za razliku od značenja koji on ima u *Kapitalu*, preveden rečju »sirovi materijal.« 14

⁵ U IV svesci svoga rukopisa od 1861 - 63 (str. 149. i dalje) naziva Marx »*prvom podelom rada*« podelu rada u granicama društva među proizvođačima robe koji su jedan od drugoga nezavisni, a »*drugom podelom rada*« podelu rada u kapitalističkom preduzeću, naročito u manufakturnoj radionici. (Upoređi tom 21. ovog izdanja, str. 313 - 320) 15

⁶ Marx ovde citira knjigu Thomasa Charlesa Banfielda *The Organization of Industry* . . . , Second edition, London 1848, str. 40 i 42. 16

⁷ O terminu »cena koštanja« vidi napomenu 39. u 24. tomu ovog izdanja, str. 397. 17

⁸ O terminu »prosečna cena« vidi napomenu 39. u 24. tomu ovog izdanja, str. 397. 19

⁹ Pojmove *period proizvodnje* (u smislu perioda koji obuhvata osim vremena rada i ono vreme za koje je predmet rada podvrgnut dejstvu samo prirodnih procesa) i *period rada*, odnosno vreme proizvodnje i vreme rada, Marx je iscrpno izložio u *Kapitalu*, II tom, knjiga II u trinaestoj glavi: »Vreme proizvodnje.« O razlici između vremena proizvodnje i vremena rada u poljoprivredi vidi takođe *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 560 - 562. 19

¹⁰ Ovu karakteristiku kapitalista kao zavađenih konkurenata a u isti mah i kao »sabrače« obrazložio je Marx u III tomu *Kapitala*. Istražujući proces izjednačenja profitne stope, pri kome je »svaki pojedini kapitalista, kao i celina svih kapitalista svake posebne oblasti proizvodnje, zainteresovan u eksploataciji celokupne radničke klase od strane ukupnog kapitala i u stepenu te eksploatacije«, Marx piše: »Ovde imamo, dakle, matematički tačan dokaz zašto kapitalisti, ma koliko da se u svojoj međusobnoj konkurenciji pokazuju kao neiskrena braća, ipak sačinjavaju pravi savez slobodnih zidara nasuprot celini radničke klase.« (Vidi u 23. tomu ovog izdanja str. 168. i 169.) 21

¹¹ O Careyevoj vulgarnoj koncepciji, koji je izjavio da je zemljišna renta »samo kamata na kapital koji je uložen u zemlju«, Marx govori, ne imenujući Careya, na str. 523. svoga rukopisa (vidi str. 154) kao i u III tomu *Kapitala* (23. tom ovog izdanja str. 504 - 505. i 526). 24

¹² O Buchananovoj koncepciji o monopoljskim cenama poljoprivrednih proizvoda govori Marx u svome rukopisu na str. 523. i 644 (str. 309 - 311. ovoga toma). Analizu Hopkinsovih shvatanja o zemljišnoj renti daje Marx na str. 508. do 510. svoga rukopisa (str. 107 - 110. ovoga toma). 24

¹³ Marx citira knjigu: George Opdyke, *A Treatise on Political Economy*, New York 1851, str. 60. 24

¹⁴ Ima se u vidu knjiga: Francis William Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851. Newman piše na str. 155. svoje knjige: »... looking to the majority of those farmers who are not indigent and who must certainly be called Capitalists, we must judge that the love of a country life makes them (on a permanent average) satisfied with less gain than might have been expected in other businesses from the same capital.« [.. ako posmatramo većinu onih zakupaca koji nisu siromašni i koje zacelo moramo smatrati kapitalistima, moramo iz toga zaključiti da ljubav prema životu na selu navodi na to da se zadovolje manjim dobitkom (u stalnom presek) nego što bi mogli očekivati u nekom drugom poslu od tog kapitala] 27

- 15 U rukopisu zatim sledi koncept u kome Marx navodi primer s jednim proizvođačem pamuka, jednim prelocom i jednim tkalcem. Posle profita koji svaki od njih pojedinačno dobija Marx prelazi na razmatranje veličine profita pod pretpostavkom da je tkalac u isti mah i prelac i proizvođač pamuka. Marx, međutim, nije bio zadovoljan ovim što je napisao. On je prekinuo započeti koncept, prečtao ga i zatim precizno formulisao svoj misao navedenu u tekstu. 36
- 16 Marx ima u vidu svoj opširni ekskurs o Johnu Stuartu Millu u VII i VIII svesci (str. 319 - 345, njegovog rukopisa od 1861 - 63). U saglasnosti sa držajem koji je sastavio Marx i s njegovim nupotom (str. 319) u VII svesci rukopisa odeljak u kojem Marx i s njegovim nupotom (London 1822), koje Marx ima ovde u vidu i koje je kasnije napisao na omet sveske XIII svoga rukopisa od 1861 - 63 (str. 669b), nalazi se na str. 14. sveske XII. U ovom izdanju je ovo mesto dato u prilozima na str. 473. 41
- 20 Marx ima u vidu primer koji je naveo u VIII svesci svoga rukopisa (str. 335 - 336) u opširnom ekskursu o Johnu Stuartu Millu. O ovom ekskursu vidi napomenu 16. 58
- 22 U ovoj citat iz Rodbertusa uneo je Marx 'potrebne izmene' koje proizilaze iz svedokosti — koju je Rodbertus ispusio iz vida — da vrednost mašina i drugih sredstava za proizvodnju s istom takvom nužnošću ulazi u vrednost poljoprivrednog proizvoda kojom ulazi i vrednost poljoprivrednih sirovina u industrijski proizvod. Gore (str. 49. i 50) Marx citira to mesto onako kako je ono dato kod Rodbertusa. Termin 'vrednost mašine' ('Maschinenwert') navodi Marx ne bez ironije po analogiji s Rodbertusovim terminom 'vrednost materijala' ('Materialwert'). Reči koje poticu od Marxa u tekstu su štampane razmaknutim slovima. 62.
- 23 Vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 162 - 179. 64
- 24 U rukopisu daje sledi kratak umetak o kapitalu kao «the legalized reflexion to others people labour [legalizovani refleks rada drugih ljudi], koji je Marx stavio u uglaste zagrade s primedbom da ga treba preneti na drugo mesto potpuno naravno povezanost izlaganja. U ovom tomu je ovaj umetak dat na str. 24. u obliku beleške. 74
- 25 U ovom pasusu, kojim Marx počinje istraživanje zavisnosti sume rente (ap-soluite i diferencijalne rente) od relativne plodnosti, on polazi od prethodne pretpostavke da je suma rente direktno proporcionalna plodnosti (u smislu da je, ako je neka klasa zemlje za petinu plodnija od druge, i suma rente ove klase za petinu veća od rente koja se dobija od druge, i preciznije saglasnosti zavisnost sume rente od relativne plodnosti zemlje. Ako se u saglasnosti s ovim kasnijim Marxovim objašnjenjima sabere suma rente sa zemaljske klase II, III i IV i pri tom pade od broja kvartera koje su te klase donete i koje se za sve klase prodaju po istoj ceni od 1/8 £ po kvarteru, onda ćemo za klasu II dobiti 34 £, za III 62 1/2 £, a za IV 97 1/2 £. Pročtaun se

vrši na sledeći način: Pošto je klasa II za $\frac{1}{3}$ plodnija od klase I, njen će prinos biti $360 + 72$, „o jest 432 kvartera, koji će se prodati za $432 \cdot \frac{1}{3} \text{ £}$, tj. za 144 £. Od ovih 144 £ 110 £ otpadaju na troškove proizvodnje plus prosečni profit; za zemljišnu rentu (apsolutnu i diferencijalnu rentu) ostaju 34 £. Isto tako će se prinos računati i za klase III i IV.

Navedeni metod izračunavanja sume rente primenjuje Marx uveliko u glavi XII (»Tablice s objašnjenjem o diferencijalnoj renti«); međutim, ovaj metod se pokazuje već u prethodnoj glavi VIII. Tako Marx na str. 81. ponavlja na str. 76. navedenu cifru $177 \frac{1}{25} \text{ £}$ za sumu rente klase IV i daje cifru $77 \frac{1}{25} \text{ £}$ za diferencijalnu rentu te klase, zajedno s tim ukazuje na pravilan put za određivanje rente klase IV: $207 \frac{9}{25} \text{ £} - 120 \text{ £} = 87 \frac{9}{25} \text{ £}$. Ako se ovoj sumi doda 10 £ apsolutne rente, dobija se ukupna renta klase IV $97 \frac{9}{25} \text{ £}$, što potpuno odgovara kasnijim Marxovim zaključcima. 76

²⁶ Ovu tezu formuliše Storch na str. 78/79. drugog toma svoga dela *Cours d'économie politique...*, St.-Petersbourg 1815. Na ovo Storchovo shvatanje podseća Marx i u III tomu *Kapitala* (u desetoj i trideset devetoj glavi). 77

²⁷ Marx piše u napomeni 30. drugog odeljka III toma *Kapitala* da kako Ricardo tako i Storch u pitanju tržišne vrednosti poljoprivrednih proizvoda imaju pravo i nemaju pravo, „i da su isto tako obojica prenebregli srednji slučaj«. 79

²⁸ Vidi u 24. tomu ovog izdanja str. 32 - 45. i 53 - 55. 82

²⁹ Marx ovde ne daje tačan račun. Za opštu ilustraciju teze da proizvodnje nekog proizvoda koji po svome obimu prevazilazi četiri puta proizvod klase I, pri jednovremenoj proizvodnji u sve četiri klase iziskuje manje troškova nego pri proizvodnji samo u klasi I, dovoljno je da brojke koje pojedinačno izražavaju troškove u svakoj od te četiri klase, čine silaznu liniju. Marx uprošćenja radi uzima okrugle brojeve 100, 90, 80, 70.

Tačan račun dao bi druge brojke. Tako, na primer, ako se uzme da količina proizvoda u klasi I iznosi 330 bušela, proizvod u klasi II, gde je plodnost za petinu veća, iznosiće 396 bušela pri troškovima od 100 £; proizvodnja 330 bušela na zemlji II stajace pri tom $100 \times 330 = 83 \frac{1}{3} \text{ £}$. 84

³⁰ U rukopisu se ovaj u zagrade stavljeni pasus nalazi dva pasusa niže (na istoj stranici 494), u jednom kratkom istorijskom ekskursu o shvatanjima Pettyja i D'Avenanta o promenljivosti veličine zemljišne rente. Po svojoj sadržini ovaj pasus se nadovezuje na prethodno Marxovo razmatranje odnosa između poljoprivredne proizvodnje i industrijske proizvodnje. 87

³¹ Marx ima u vidu Andersonov rad *An Inquiry into the Nature of the Corn Laws, with a View to the new Corn Bill proposed for Scotland*, Edinburgh 1777. 89

³² Reč je o spisu Adama Smitha *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London 1776, dva toma. 89

³³ *Britanski muzej* — engleski nacionalni muzej u Londonu osnovan 1753. Njegov najvažniji deo je biblioteka, koja je jedna od najvećih u svetu. U biblioteci Britanskog muzeja radili su Marx i Engels. 89

³⁴ Reč je o Ricardovom predgovoru prvom izdanju njegove knjige *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, koja je izišla u Londonu 1817. 90

³⁵ Ima se u vidu Malthusova knjiga *An Essay on the Principle of Population...* koja je izišla anonimno u Londonu 1798. 90

³⁶ Marx ima u vidu knjigu Josepha Townsenda *A Dissertation on the Poor Laws...*, koja je izišla anonimno u Londonu 1786, a koju Marx citira u III svesci svoga rukopisa (str. 112/113) u odeljku »Apsolutni višak vrednosti«. Sva tri mesta koja se tamo navode citirana su i u I tomu *Kapitala*, u dvadeset trećoj glavi. 90

- ³⁷ Vidi napomenu 35. 93
- ³⁸ Reč je o Malthusovim brošurama *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn...* i *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent...* objavljenim u Londonu 1815. 93
- ³⁹ Marx ovde aludira na lajpciškog profesora univerziteta, ekonomistu Wilhelma Roschera. 94
- ⁴⁰ Abraham a Santa Clara (Hans Ulrich Megerle, 1644 - 1709), nemački katolički propovednik i satirički pisac, koji je pomoću burleske i groteske, koja je često prelazila u neukusnost, nastojao vršiti moralni i religiozni uticaj. 94
- ⁴¹ U rukopisu sada dolazi kratak umetak, gde Marx Ricardovo shvatanje o nivou najamnine suprotstavlja Malthusovom shvatanju. Ovaj umetak dat je na str. 94. kao fusnota. 95
- ⁴² Marx misli na rad Johna Ramsaya McCullocha *The Literature of Political Economy...* objavljen 1845. u Londonu. 95
- ⁴³ Aluzija na nemačkog ekonomistu Wilhelma Roschera, profesora lajpciškog univerziteta. »Gospodin profesor Roscher« kako ironično piše Marx u XV svesci svoga rukopisa (str. 922), »skromno se najavio kao Tukidid političke ekonomije.« 95
- ⁴⁴ Marx ima u vidu spis Edwarda Westa *Essay on the Application of Capital to Land...*, koji je izašao anonimno u Londonu 1815, kao i rad Davida Ricarda *An Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of Stock...*, izdat iste godine u Londonu. 97
- ⁴⁵ Marx misli na knjigu objavljenu u Londonu 1822: Thomas Hopkins, *Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money*. Odgovarajuće mesto iz te knjige Marx navodi niže (vidi str. 110). 99
- ⁴⁶ U kasnijem tekstu *Teorija o višku vrednosti* Marx se više ne vraća na analizu ovih Roscherovih shvatanja. No u trećem delu *Teorija*, u glavi »Kraj Ricardove škole«, Marx podrobno kritikuje analogna vulgarna shvatanja McCullocha, koja su isto tako kao i Roscherova shvatanja stajala pod jakim uticajem apologetske koncepcije »proizvodnih usluga«, koju je istakao Jean-Baptiste Say i o kojoj Marx govori u narednom odeljku. U I tomu *Kapitala* Marx se dotiče Roscherovog shvatanja o prirodi kao jednog od izvora vrednosti u napomeni 22. šeste glave. Vidi i III tom *Kapitala*, glava četrdeset osma. 104
- ⁴⁷ Reč je o Malthusovoj teoriji o stanovništvu. 113
- ⁴⁸ James Anderson citira ovde iz francuskog prevoda knjige *Ricordo d'Agricoltura* Italijana Camilla Tarelloa da Lonato, Venezia 1567. Utvrđeno je dvanaest izdanja ove knjige: Venezia 1567, 1609, 1704 i 1722; Mantova 1577, 1586, 1622, 1735; Traviso 1601, 1731; Bergamo 1736, Milano 1816. Anderson se poziva na prvo mantovsko izdanje i citira ovaj spis u francuskom prevodu, koji je objavilo »Société économique« u Bernu. 114
- ⁴⁹ Vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 55 - 62. 119
- ⁵⁰ U I tomu *Kapitala*, u glavi dvadeset četvrtoj, Marx piše da je od 1801. do 1831. seljacima oteto 3,511.770 ekeri opštinske zemlje, koju su »lendlordovi parlamentarnim putem poklonili lendlordovima«. 124
- ⁵¹ Pod »poljoprivrednim mašinama« Rodbertus razume ovde klase zemlje različite po svojoj plodnosti. Poređenje klasa zemlje s mašinama različitog dejstva Rodbertus je uzeo od Malthusa. 126
- ⁵² Vidi Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique...* Cinquième edition, tome I, Paris 1826, p. LXXXIII do LXXXIV. 132

- ⁵³ Osim dvanaest glava (VIII - XVIII i XXIX) iz Ricardove knjige koje se bave porezom u pravom smislu reči, Marx uzima još i glave XXII i XXIII («Izvozne premije i zabrana uvoza» i «O premiji za proizvodnju») u kojima se Ricardo takođe dotiče plaćanja oporezivanja. Prema Ricardovoj teoriji premije se plaćaju iz fonda koji se obrazuje ovim ili onim porezom stanovništva. 132
- ⁵⁴ Vidi napomenu 12. u 24. tomu ovog izdanja, str. 394. 135
- ⁵⁵ Pod «životnim sredstvima koja uopšte ulaze u potrošnju» razume Marx ovde, s jedne strane, individualna sredstva potrošnje radnika, a, s druge strane, pomoćne materije, koje su industrijska sredstva potrošnje za mašine (kao što su ugali, mazivo itd.). 138
- ⁵⁶ O pojmovima «vreme proizvodnje» i «vreme rada» vidi napomenu 9. 142
- ⁵⁷ Prosečni profit iznosi samo u tom slučaju $20\frac{5}{28}$ odsto ako su kapitali koje su izdali manufakturst i zakupac jednaki. No ako se uzme u obzir razlika u veličini izdatih kapitala: 800 £ u zakupca, a 1300 £ u manufakturst (ukupno 2100 £), onda je pri ukupnom profitu oba (= 400) prosečni profit $400 \times 100 = 19\frac{1}{21}$ odsto. 148
- ⁵⁸ O shvatanjima Torrensa, Jamesa Milla i McCullocha vidi odnosne odeljke u 26. tomu ovog izdanja. 152
- ⁵⁹ Pod «brojčanim odnosom ili proporcionalnim odnosom veličina» raznih grupa preduzetnika razume Marx ovde količinu proizvoda koju svaka od tih grupa donosi na tržište. 162
- ⁶⁰ Marx upućuje na knjigu Thomasa Corbeta *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals . . .*, koja je izišla u Londonu 1841. i u kojoj Corbet tvrdi da u industriji cene regulišu robe koje se proizvode pod najpovoljnijim uslovima i koje po njegovom mišljenju predstavljaju upravo pretežnu masu svih roba date vrste (vidi str. 42 - 44. Corbetove knjige). 163
- ⁶¹ Vidi u devetoj glavi ovog toma, str. 96 - 97. 167
- ⁶² Pretpostavlja se da prosečna profitna stopa iznosi 10 odsto. 174
- ⁶³ Marx misli na knjigu Jamesa Steuarta *An Inquiry into the Principles of Political Economy . . .* vol. I, koja je izišla u Dublinu 1770. i u kojoj se predstavlja proces odvajanja grada od sela, praćenog pretvaranjem poljoprivrede u jednu preduzetničku granu, intenziviranjem rada u poljoprivredi i eksproprijacijom seoskog stanovništva. 184
- ⁶⁴ Ima se u vidu delo Karla Dietricha Hüllmanna *Staedtewesen des Mittelalters* 4 Teile, Bonn 1826 - 1829. 186
- ⁶⁵ Načelo da je cela masa rente (apsolutna i diferencijalna renta uzete zajedno) ravna razlici između tržišne vrednosti i cene koštanja Marx razmatra podrobno niže (str. 230/231). 204
- ⁶⁶ Prethodni primeri nisu se odnosili na poljoprivredu, nego na eksploataciju ugljenokopa različite proizvodnosti. No sve što se o tim ugljenokopima kaže može se primeniti i u poljoprivredi na zemlje različite plodnosti. 205
- ⁶⁷ *Diferencijalnom vrednošću* naziva Marx, kao što to kasnije objašnjava (str. 211 - 212), diferenciju između tržišne vrednosti i individualne vrednosti. Marx određuje diferencijalnu vrednost po jedinici proizvoda, dok diferencijalnu vrednost određuje za ceo proizvod proizveden u datoj klasi. Ako je tržišna vrednost jedinice proizvoda veća od njegove individualne vrednosti, diferencija će biti pozitivna veličina; ako je, naprotiv, tržišna vrednost manja od individualne vrednosti, ova će diferencija biti negativna veličina. Otuda znakovi + i - u tablici. koju je Marx dao na str. 574. svoga rukopisa (vidi prilog između str. 208. i 209).

U tablicama C, D i E na str. 572. rukopisa (str. 207) stavlja Marx znakove + i - ispred brojaka koje u funtama sterlinga izražavaju veličinu diferencijalne rente. Na primer u tablici C u rubrici „diferencijalna renta“ stoji negativna veličina „- 9⁸/₁₃ £“. To znači da je u datom slučaju plodnost klase I tako mala da zemlja ove klase pri postojećoj tržišnoj vrednosti ne samo što ne donosi nikakvu diferencijalnu rentu nego čak i apsolutna renta pada odve znatno ispod svoje normalne veličine. U slučaju I C apsolutna renta iznosi ukupno samo 10¹⁰/₁₃ £, što znači da je za 9³/₁₃ £ niža od svoje normalne veličine, koja u datom slučaju iznosi 10 £.

U tablici na str. 574. rukopisa Marx izražava istu pojavu negativne diferencijalne rente pomoću negativne diferencijalne vrednosti i stavlja u ovim slučajevima u rubriku „diferencijalna renta“ prosto cifru „0“, koja ovde označava odsustvo pozitivne diferencijalne rente (*negativna* diferencijalna renta ispoljava se odgovarajućim smanjenjem apsolutne rente, što se odražava u rubrici »apsolutna renta«). Prenos negativnih veličina u rubriku »diferencijalna vrednost« otklanja neudobnost koja je nastala u tablici C na str. 572, kad je bilo potrebno da se diferencijalne rente raznih klasa sabiru: u sumu su ušle samo pozitivne diferencijalne rente sa znakom +, dok je negativna veličina »- 3¹/₁₃ £« pri sabiranju diferencijalnih renti, da bi se izbeglo dvostruko računanje, smatrana prosto kao nula. Zato je Marx za izračunavanje negativnih diferencijalnih renti načinio u svojoj tablici posebnu rubriku: »diferencijalna vrednost po toni«, u koju je uneo i negativne diferencijalne vrednosti. 207

⁶⁸ Neposredno posle ovih reči Marx na str. 573. svoga rukopisa daje pregled tablica A, B, C i D, koji sadrži sve ovde navedene rubrike. Na sledećoj stranici rukopisa (str. 574) Marx još jednom ispisuje, u sredenijem obliku, sve podatke tablica A, B, C i D i dodaje odgovarajuće podatke tablice E. Rezultat je jedna jedinstvena tablica koja se u ovoj knjizi može naći između stranica 208. i 209. Sastav istih podataka za tablice A, B, C i D koji je Marx skicirao na str. 573. svoga rukopisa, potpuno su unete u njegovu tablicu i stoga se ovde ne daju posebno. 207

⁶⁹ Vidi Karl Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, u 20. tomu ovog izdanja. 209

⁷⁰ Vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 148 - 151. 210

⁷¹ U primeru koji je Marx naveo proizvod čije proizvođenje zavisi od zemljišne svojine ulazi proporcionalno ravnomerno u oba sastavna dela predujmljenog kapitala, Marx pretpostavlja da bez obzira na povećanje postojanog kapitala (88 *p* umesto 80 *p*, usled poskupljenja sirovine) i promenljivog kapitala (22 *pr* umesto 20 *pr*, usled poskupljenja radnikovih životnih sredstava) vrednost proizvoda i dalje ostaje 120. To se moglo dogoditi samo zbog toga što se višak vrednosti koji su kapitalisti prisvojili smanjio s 20 na 10. Takvo smanjenje viška vrednosti je uslovljeno time što se za 10 jedinica povisila diferencijalna renta koja je porasla na proizvodnijem zemljištu u vezi s prelaskom na eksploataciju manje proizvodnog zemljišta. Na taj način novostvorena vrednost koja je kao i ranije 40 (pošto je način proizvodnje isti), podvrgava se tu sledećoj preraspodeli: 10 jedinica koje pripadaju kapitalisti obrazuju sada višak vrednosti, 20 jedinica otpadaju na promenljivi kapital, a 10 jedinica služe za povećanje diferencijalne rente, koje nastaje usled uvećanja vrednosti postojanog kapitala za 8 jedinica i vrednosti promenljivog kapitala za 2 jedinice.

Kasnije, na stranicama rukopisa 684 - 686 (str. 362 - 366) razmatra Marx sličan slučaj. 220

⁷² Marx upotrebljava ovde, a ponekad i kasnije, termin »Produktionskosten« [troškovi proizvodnje] u smislu troškova proizvodnje plus prosečni profit, tj. u smislu cene koštanja. Analogna primena termina »Produktionskosten« nalazi se i na pojedinim mestima u III tomu *Kapitala* (vidi u 23. tomu ovog izdanja, str. 550, 567. i 616 - 617). 231

- ⁷³ O Wakefeldovoj teoriji kolonizacije vidi Karl Marx, *Kapital I*, glava dvadeset peta. 238
- ⁷⁴ Pod »the market cost-price« [tržišna cena koštanja] razume Marx opštu cenu koštanja, koja reguliše tržišne cene roba u određenoj sferi proizvodnje. Uporedi str. 99. 253
- ⁷⁵ U poslednjoj rubrici tablice između stranica 260. i 261. i u tekstu na str. 259. pod »apsolutnom rentom« razume Marx stopu apsolutne rente. 259
- ⁷⁶ Ricardo označava rentu kao »tvorevinu vrednosti« [»a creation of values«] u tom smislu što ona zemljovlasnicima daje mogućnost da raspoložu prirastom vrednosti celokupnog društvenog proizvoda, koji, prema Ricardu, nastaje usled sve veće teškoće da se proizvede ovaj ili onaj deo žita. U XXXII glavi svoje knjige Ricardo kritikuje Malthusovo shvatanje rente kao »a clear gain and a new creation of riches« [novoj čistoj dobiti i novoj tvorevini bogatstva] i postavlja tezu da renta ništa ne dodaje bogatstvu društva u celini, već samo »transfer a portion of the value of the corn and commodities from their former possessors to the landlords« [deo vrednosti žita i roba prenosi od njihovih ranijih posjednika na lendlordove]. (Vidi David Ricardo *On the Principles ...*, London 1821, str. 484. i 485.) 271
- ⁷⁷ Marx ima u vidu Rodbertusovu tezu da vrednost sirovine ne ulazi u troškove proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Vidi glavu osmu, odeljak 4, str. 33 - 41. 272
- ⁷⁸ Ove, u zagrade stavljene reči je Marx naknadno ovamo metnuo pošto je na str. 641. svoga rukopisa napisao odeljak koji se odnosi na Smithova i Ricardova shvatanja o kučnoj renti. 291
- ⁷⁹ Dva citata iz Smitha sadržana u ovom odeljku ne donosi Marx po francuskom prevodu Garnier-a, nego ih je uzeo sa stranica 227. i 229/230. trećeg izdanja knjige Davida Ricarda *On the Principles ...* (London 1821). 292
- ⁸⁰ Marx ima u vidu Ricardova shvatanja izložena na str. 230. trećeg izdanja njegove knjige *On the Principles ...* (London 1821). 292
- ⁸¹ Dalje u rukopisu dolazi odeljak u kome se analizira ono što je Ricardo rekao o svojim vlastitim shvatanjima o renti. Ovaj deo, koji je odvojen crtom od prethodnog teksta, dopuna je glavama u kojima Marx razmatra Ricardovu teoriju o renti. Po svojoj sadržini on spada u trinaestu glavu, gde je i donet u ovom izdanju (vidi str. 251).
- Posle ovog odeljka u rukopisu dolazi u okruglim zagradama dopuna analize Ricardove cene koštanja, koju je Marx dao u desetoj glavi. Stoga je ova dopuna ušla u desetu glavu (vidi str. 171). 297
- ⁸² Zatim dolazi u rukopisu (str. 641) odeljak koji se odnosi na shvatanja Adama Smitha. Ovaj odeljak prenesen je u glavu četrnaestu (vidi str. 292). 307
- ⁸³ U rukopisu (str. 642/643) sada dolazi odeljak koji tretira međusobno suprotne promene u vrednosti postojanog i promenljivog kapitala. Ovaj odeljak, koji je dopuna stranicama 640/641. rukopisa donesen je na str. 305 - 307. 308
- ⁸⁴ Ovu definiciju monopolske cene daje Ricardo u XVII glavi svoje knjige *On the Principles ...* (treće izdanje, London 1821, str. 289/290). Analognu definiciju monopolske cene Adama Smitha navodi Marx više, na str. 278. 310
- ⁸⁵ Marx je zabeležio ovde, kao primer, jedan od pravaca u kome može doći do procesa približavanja organskog sastava poljoprivrednog kapitala organskom sastavu industrijskog kapitala. Kao polaznu tačku Marx uzima
60 p + 40 pr za poljoprivredni kapital i
80 p + 20 pr za nepoljoprivredni kapital.
- Marx pretpostavlja da se usled povišenja proizvodnosti poljoprivrednog rada broj radnika u poljoprivredi smanjuje za četvrtinu. Menja se, dakle, organski

sastav poljoprivrednog kapitala: proizvod koji je ranije iziskivao izdatak kapitala od 100 jedinica (60 p + 40 pr), sada iziskuje utrošak kapitala od samo 90 jedinica (60 p + 30 pr), što pri preračunavanju na 100 jedinica daje $66\frac{2}{3}$ p + $33\frac{1}{3}$ pr. Na taj način se organski sastav poljoprivrednog kapitala približava organskom sastavu industrijskog kapitala.

Marx dalje pretpostavlja da se jednovremeno sa smanjenjem broja poljoprivrednih radnika, usled pojeftinjenja žita, još i najamnina smanjuje za četvrtinu. U ovom slučaju treba bezuslovno pretpostaviti da će se u istom srazmeru smanjiti najamnina i u industriji. Ali smanjenje najamnine mora imati daleko veće dejstvo na poljoprivredni kapital nego na nepoljoprivredni kapital. To bi dovelo do novog smanjenja razlike između organskog sastava poljoprivrednog kapitala i organskog sastava industrijskog kapitala.

Poljoprivredni kapital od $66\frac{2}{3}$ p + $33\frac{1}{3}$ pr pri smanjenju kapitala za četvrtinu pretvoriće se u kapital od $66\frac{2}{3}$ p + 25 pr, što bi pri preračunavanju na 100 jedinica dalo $72\frac{8}{11}$ p + $27\frac{9}{11}$ pr.

Nepoljoprivredni kapital od 80 p + 20 pr pri smanjenju najamnine pretvoriće se u kapital od 80 p + 15 pr, što pri preračunavanju na 100 jedinica daje $84\frac{4}{19}$ p + $15\frac{15}{19}$ pr.

Pri daljem smanjenju broja poljoprivrednih radnika i pri daljem sniženju najamnine organski sastav poljoprivrednog kapitala još će se više približiti organskom sastavu nepoljoprivrednog kapitala.

Razmatrajući ovaj hipotetični slučaj Marx — da bi objasnio uticaj koji ima porast proizvodnosti rada u poljoprivredi na organski sastav poljoprivrednog kapitala — apstrahuje od jednovremenog, u većini slučajeva još bržeg porasta proizvodnosti rada u industriji, koji se izražava u daljem povišenju organskog sastava industrijskog kapitala u poređenju s poljoprivrednim kapitalom. O srazmeri organskog sastava u industriji s organskim sastavom u poljoprivredi vidi više na str. 12 - 13, 72, 85/86. i 193/194. 313

⁸⁶ Pri numerisanju stranica rukopisa Marx je izostavio broj 649. 316

⁸⁷ Marx misli na napomene Jean-Baptiste-a Saya u Constantovom francuskom prevodu knjige Davida Ricarda *On the Principles* . . . 320

⁸⁸ Marx se poziva na brošuru Jamesa Deacona Hume-a *Thoughts on the Corn Laws* . . . (London 1815). Hume, koji se bavi tezom Adama Smitha «the price of labour is governed by the price of corn» (str. 59) [cena rada određuje se cenom žita], izjavljuje ovde da Adam Smith «in speaking of corn must be understood to be speaking of food, because the value of all agricultural produce . . . has a naturally tendency to equalize itself» (ibidem) [kad govori o žitu, treba razumeti da on govori o hrani, jer vrednost svih poljoprivrednih proizvoda ima prirodnu tendenciju da se izravna]. 321

⁸⁹ Marx ovde upućuje na odeljak koji u svesci III njegovog rukopisa od 1861 - 1863. počinje na str. 95b pod naslovom «2. Apsolutni višak vrednosti». Mesto na koje se Marx poziva nalazi se u pododeljku «Jednovremeni radni dani» na str. 102 - 104. toga rukopisa. 328

⁹⁰ Marx ima u vidu novostvorenu vrednost od strane dvadeset radnika: za jedan radni čas ovih dvadeset radnika stvaraju vrednost od 2 £, a za jedan radni dan od 14 časova vrednost od 28 £. Proizvod dvadeset radnika od 28 £ sastoji se iz 10 časova potrebnog rada = 20 £ plus 4 časa viška rada = 8 £. 329

⁹¹ Vrednost ukupnog proizvoda sadrži vrednost (p) prenesenu na proizvod i novostvorenu vrednost (pr + v). Pošto Marx u datom slučaju apstrahuje od stalnog kapitala, prenesena vrednost sastoji se ovde iz vrednosti sirovine. U primeru koji se razmatra vrednost sirovine = $93\frac{1}{3}$ £ (za jedan čas preradi se u pređu $133\frac{1}{3}$ funti pamuka, za 14 časova $1866\frac{2}{3}$ funti; jedna funta pamuka staje 1 šiling). Zajedno s novostvorenom vrednošću (28 £) to iznosi $121\frac{1}{3}$ £. 329

⁹² Marx ima ovde u vidu takve Ricardove kritičare kao što je Jean Baptiste Say, koji, na primer, u uvodu petom izdanju svoje knjige *Traité d'économie po-*

litique . . . (Paris 1826) prigovara Ricardu »de raisonner quelquefois sur des principes abstraits auxquels il donne trop de généralité« [da ponekad sudi po apstraktnim principima, koje odveć uopštava], pri čemu dolazi do takvih zaključaka koji ne odgovaraju realnoj stvarnosti. (Vidi više navedeno izdanje, str. LXXXI ili šesto izdanje, Paris 1841, str. 40/41.) 350

⁹³ Termin »višak proizvoda« upotrebljava Marx, kao što se vidi, u dvojakom smislu. O tome kaže on u *Kapitalu*, kad govori o diferencijalnoj renti, sledeće:

»Kad ovde govorimo o višku proizvoda [Surplusprodukt], onda pod tim treba uvek razumevati onaj alikvotni deo proizvoda u kome se predstavlja ekstraprofit [Surplusprofit]. Inače mi pod viškom proizvoda [Mehrprodukt ili Surplusprodukt] razumemo onaj deo proizvoda u kome se predstavlja celokupni višak vrednosti, ili u pojedinačnim slučajevima i onaj deo proizvoda u kome se predstavlja prosečni profit. Specifično značenje koje ta reč dobija kod rentonosnog kapitala daje povoda nesporazumima, kao što je ranije pokazano« (vidi u 23. tomu ovog izdanja, str. 581). 361

⁹⁴ Ukupni broj tona $51^{11/39}$ dobija se sledećim računom: ako $16^{2/3}$ radnika u klasi III tablice E (između str. 360. i 361) proizvedu $62^{1/2}$ tone, onda će pri jednakoj proizvodnosti rada $13^{79/117}$ radnika proizvesti

$$13^{79/117} \times 62^{1/2} = 51^{11/39} \text{ tona. } 363$$

⁹⁵ Reč je ovde o svetskoj izložbi koja je otvorena 1. maja 1862. u Londonu, na kojoj su bili izloženi uzorci poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, umetnička dela i najnovija dostignuća nauke. 367

⁹⁶ Ovde citiranu Ricardovu primedbu povodom Sayevih shvatanja o odnosu profita i kamate ponavlja Marx na str. 736. svoga rukopisa, stavišvi je, kao nespadajuću u ono što je rečeno na str. 736, u uglaste zagrade i proprativši Ricardov zaključak »... it is impossible for any circumstances to make them change places« [ni u kom slučaju nije moguće da one zamene svoja mesta] odgovorom: »Ovo poslednje apsolutno pogrešno, under certain circumstances« [u izvesnim slučajevima].

U dvadeset drugoj glavi III toma *Kapitala*, Marx pokazuje mogućnost međusobno suprotnih kretanja profitne stope i kamate u fazama kapitalističkih ciklusa. Marx piše: »Kad posmatramo obrtne cikluse u kojima se kreće moderna industrija . . . naći ćemo da većinom nisko stanje kamate odgovara periodima prosperiteta ili ekstraprofita, penjanje kamate delnici između prosperiteta i njegovog preokreta, a maksimum kamate, do krajnje zelenaške visine krizi« (23. tom ovog izdanja, str. 301). 375

⁹⁷ Ovde se Marx vraća na pitanje razmatrano na str. rukopisa 672 (str. 349 - 350) o uticaju koji na prosečnu profitnu stopu i srazmerno na cene koštanja, koje su u kolonijama više nego u metropoli, vrše profiti koji potiču iz kolonijalne i uopšte spoljne trgovine. Smith je u ovom pitanju, kao što je Marx pokazao, zastupao pravilnija shvatanja nego Ricardo. Vidi takođe u 23. tomu ovog izdanja četrnaestu glavu, tačku V: »Spoljna trgovina«. 375

⁹⁸ Vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 77 - 87. i 166 - 173. 377

⁹⁹ *Ibidem*, str. 87 - 97, 126 - 135. i 172 - 179. 378

¹⁰⁰ Ovaj primer zasniva se na pretpostavci da se pri rastućoj proizvodnosti rada od 20 kvartera pšenice koja se utroši kao seme, dobija žetva za polovinu veća od ranije. Ako je, recimo, žetva ranije iznosila 100 kvartera, sada iznosi, pri utrošku ranije količine rada, 150 kvartera. No ovih 150 kvartera staju isto toliko koliko ranije 100 kvartera, tj. 300 £. Ranije je seme iznosilo 20 odsto žetve (kako po količini kvartera tako i po vrednosti), sada iznosi samo $13^{1/3}$ odsto. 379

¹⁰¹ U zagrade stavljene reči »vidi McCullocha« Marx je naknadno uneo olovkom. U svome pismu Engelsu od 24. avgusta 1867, pozivajući se na svoje pismo

- njemu od 20. avgusta 1862, u kome je prvi put izrekao misao o iskorišćavanju amortizacionog fonda u svrhe akumulacije, on saopštava da je kasnije našao o tome neke nagoveštaje kod McCullocha. Marx je pri tom imao u vidu McCullochovu knjigu *The Principles of Political Economy*... (str. 181/182. izdanja Edinburgh 1825). Marx se vraća na ovo pitanje u trećem delu svojih *Teorija o višku vrednosti* na str. 777. i 781. svoga rukopisa. 384
- ¹⁰² Vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 87 - 96, 126 - 135. i 173 - 179. 391
- ¹⁰³ Ima se u vidu spis *Prilog kritici političke ekonomije* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 394
- ¹⁰⁴ Marx ima u vidu razmatranja Jamesa Milla o postojanoj i nužnoj ravnoteži između proizvodnje i potrošnje, između ponude i tražnje, između sume prodaja i sume kupovina, koja su sadržana u trećem odeljku 4. glave njegove knjige *Elements of Political Economy* na str. 186 - 195, izdanje London 1821. Podrobnije istražuje Marx ovo Millovo shvatanje (koje je ovaj prvi put izrekao u svojoj brošuri *Commerce Defended*... izišloj u Londonu 1808) u odeljku »Metamorfoza roba« svoga spisa *Prilog kritici političke ekonomije*, koji je izišao u Berlinu juna 1859. 394
- ¹⁰⁵ Marx ima u vidu onaj deo svoga istraživanja koji je kasnije prerastao u III tom *Kapitala*. Vidi napomenu 12. u 24. tomu ovog izdanja, str. 394. 410
- ¹⁰⁶ U rukopisu sada dolazi kratki umetak o Ricardovim shvatanjima o novcu i razmenskoj vrednosu. Ovaj umetak je stavljen u zagrade s primedbom da ga treba preneti na neko drugo mesto pošto remeti neposrednu vezu izlaganja. Stoga je umetak prenesen na str. 403. kao fusnota. 415
- ¹⁰⁷ U rukopisu dolazi ovde kratak umetak u zagradama koji sadrži primer parcijalne krize — prekomerna proizvodnja prede izazvana uvođenjem mašine predilice. Ovaj umetak donet je ovde na str. 416. kao fusnota. 418
- ¹⁰⁸ Sismondij objašnjava krize kao »la disproportion croissante entre la production et la consommation« [rastuću disproporciju između proizvodnje i potrošnje] (*Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, seconde édition, tome premier, Paris 1827, str. 371; u trećem izdanju, Paris 1851, str. 279). U svojoj knjizi *Beda filozofije*... Marx kaže da se prema Sismondijevom učenju »dohodak smanjuje u srazmeri u kojoj proizvodnja raste«. Na razmatranje Sismondijevog shvatanja o krizama Marx se vraća u trećem delu *Teorija o višku vrednosti*, gde ističe kako dragocene elemente u Sismondijevoj koncepciji tako i njene osnovne nedostatke (vidi naročito str. 775. rukopisa). 426
- ¹⁰⁹ Ricardo verovatno ima u vidu svoj govor održan u engleskom Donjem domu 16. decembra 1819. povodom predloga Williama De Crespignya da se odredi posebna komisija koja će ispitati plan Roberta Owena za likvidaciju nezaposlenosti i za poboljšanje položaja donjih klasa. U tome govoru je Ricardo rekao da se, uopšte uzev, ne bi smelo poreći da »machinery did not lessen the demand for labour« [mašinerija nije smanjila tražnju rada]. (Vidi: *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Edited by Piero Sraffa, vol. V, Cambridge 1952, p. 30.) 444
- ¹¹⁰ O pojmu »real wages« [realne najamnine] u Ricardovom shvatanju vidi str. 321 322 333 339 350/351. 446
- ¹¹¹ Reč je o članku *America in the Exhibition* [Amerika na izložbi] koji je anonimno objavljen na str. 5/6. lista »Standard« od 19. septembra 1862. O Svetskoj izložbi vidi napomenu 95. 459
- ¹¹² Kratke primedbe koje su donete kao prilozi ovom tomu napisao je Marx na omotima XI, XII i XIII sveske. One sadrže dodatni materijal nekim pitanjima koja se razmatraju u glavnom tekstu ovog toma. 469

Literatura

- Anderson, James: *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain*. The second edition [Nepriistrasno istraživanje okolnosti koje su dovele do sadašnje nestašice žita u Britaniji. Drugo izdanje], London 1801. 95 113 114.
- [Anderson, James:] *An inquiry into the nature of the corn laws, with a view to the new corn bill proposed for Scotland* [Istraživanje o prirodi zakona o žitu s obzirom na novi zakon o žitu koji je predložen za Škotsku], Edinburgh 1777. 89 95 97/98 114 128
- Anderson, James: *Essays. Relating to agricultural and rural affairs*. Vol. I - III [Eseji o poljoprivredi i poljoprivrednim poslovima. Tom I - III], Edinburgh 1775 - 1796. 89 116
- Anderson, James: *An inquiry into the causes that have hitherto retarded the advancement of agriculture in Europe* [Istraživanje o uzrocima koji su do sada za državali napredak poljoprivrede u Evropi], Edinburgh 1779. 115
- Anderson, James: *Recreations in agriculture, natural-history, arts, and miscellaneous literature*, vol. I - VI [Razgovori o poljoprivredi, prirodnoj istoriji, većtinama i raznim drugim pitanjima, tom I - VI], London 1779 - 1802. 89 114
- [Arbuthnot, John:] *An inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms*. With remarks on population as affected thereby. To which are added, proposals for preventing future scarcity. By a farmer [Istraživanje veza između sadašnje cene životnih sredstava i veličine zakupljenih imanja. S primedbama o uticaju svega toga na stanovništvo. Prilažu se predlozi da bi se ubuduće takve nestašice predupredile. Napisao jedan zakupac], London 1773. 471
- [Bailey, Samuel:] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers*. By the autor of essays on the formation and publication of opinions [Kritička rasprava o prirodi, merama i uzrocima vrednosti, koja se poglavito odnosi na spise gospodina Ricarda i njegovih sledbenika. Sastavio autor eseja o formiranju i izražavanju mnenja], London 1825. 136/137 321
- [Bailey, Samuel:] *A letter to a political economist; occasioned by an article in the Westminster Review on the subject of value*. By the author of the critical dissertation on value therein reviewed [Pismo jednom ekonomisti; povodom jednog članka u »Westminster Review« o suštini vrednosti. Od autora kritičke rasprave o vrednosti, koja se tu istražuje], London 1826. 137
- Banfield, Thomas Charles: *The organization of industry, explained in a course of lectures, delivered in the University of Cambridge in easter term 1844*. Second edition [Organizacija industrije. Kurs predavanja pročitanih na Univerzitetu u Cambridge-u u letnjem semestru 1844. Drugo izdanje], London 1848. (Prvo izdanje izišlo je u Londonu 1845.) 16

- Barton, John: *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society* [Razmatranja o okolnostima koje utiču na položaj radnih klasa društva], London 1817. 449 461 464 - 465 466 - 467
- Bastian, Adolf: *Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung*, (drei Bände), Erster Band [Čovek u istoriji. O obrazloženju psihološkog pogleda na svet, (tri toma), Prvi tom], Leipzig 1860. 97
- Carey, Henry Charles: *The past, the present, and the future* [Prošlost, sadašnjost i budućnost], Philadelphia 1848. (Drugo izdanje izišlo je 1856. u Londonu.)
- Corbet, Tomas: *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*. In two parts [Istraživanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije. U dva dela], London 1841. 163
- Darwin, Charles: *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. Fifth thousand [Postanak vrsta pomoću prirodnog odabiranja, ili održanje povlašćenih rasa u borbi za opstanak. Peta hiljada], London 1860. (Prve četiri hiljade primeraka izišle su u Londonu 1859.) 94
- [D'Avenant, Charles]: *Discourses on the publick revenues and on the trade of England* [Rasprave o državnim prihodima i o trgovini Engleske], London 1698. 88
- Dombasle, Christophe-Joseph-Alexandre Mathieu de: *Annales agricoles de Ro-ville ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole*. Quatrième livraison [Rovilski poljoprivredni godišnjaci, ili razni materijali o poljoprivredi, poljoprivrednom gazdinstvu i poljoprivrednom zakonodavstvu. Četvrta sveska], Paris 1828. 16
- An enquiry into the causes of the present high price of provisions . . .* Vidi [Forster, Nathaniel]
- [Forster, Nathaniel]: *An enquiry into the causes of the present high price of provisions*. In two parts. [Istraživanje o uzrocima sadašnjih visokih cena namirnica. U dva dela], London 1767. 472
- [Hodgskin Thomas]: *The natural and artificial right of property contrasted. A series of letters, addressed without permission, to H. Brougham . . . by the author of 'Labour defended against the claims of capital'* [Prirodna i veštačka prava svojine suprotstavljena jedan drugima. Serija pisama koju je pisac 'Odbrane rada od zahteva kapitala' bez odobrenja uputio H. Broughamu], London 1832. 476
- Hopkins, Thomas: *Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money* [Ekonomska istraživanja o zakonima koji regulišu rentu, profit, najamninu i vrednost novca], London 1822. 41 99 108 - 110 473
- Hopkins, Thomas: *On rent of land, and its influence on subsistence and population: with observations on the operating causes of the condition of labouring classes in various countries* [O zemljišnoj renti i njenom uticaju na sredstva za život i stanovništvo: s primedbama o uzrocima koji deluju na položaj radnih klasa u raznim zemljama], London 1828. 41 99 108 - 110 473
- Hüllmann, Karl Dietrich: *Staedtewesen des Mittelalters*, 4 Teile [Gradovi u srednjem veku, 4 dela], Bonn 1826 - 1829. 186
- Hume, James Deacon: *Thoughts on the corn-laws, as connected with agriculture, commerce, and finance* [Razmišljanja o zakonima o žitu i njihovoj vezi s poljoprivredom, trgovinom i finansijama], London 1815. 321 475
- An inquiry into the connection between the present price of provisions . . .* vidi [Arbuthnot, John]

An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth [Istraživanje načela o prirodi tražnje i nužnosti potrošnje, koja je gospodin Malthus nedavno branio i iz kojih se izvodi zaključak da opozreivanje i održavanje neproizvodnih potrošača mogu koristiti povećanju bogatstva], London 1821. 387

**The London Magazine* vidi [Quiincey, Thomas de]: *Dialogues of three templars...*

[Malthus, Thomas Robert]: *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers* [Ogled o načelu populacije, kako utiče na buduće usavršavanje društva, s primedbama o razmišljanjima gospodina Godwina, gospodina Condorcet-a i drugih pisaca], London 1798. 90 93 94

Malthus, Thomas Robert: *The grounds of an opinion on the policy of restricting the importation of foreign corn; intended as an appendix to 'Observations on the corn laws'* [Obrazloženje jednog shvatanja o celishodnosti da se ograniči uvoz inostranog žita; namenjeno kao dopuna 'Primedbama o zakonima o žitu'], London 1815. 93

Malthus, Thomas Robert: *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated* [Istraživanje o prirodi i porastu rente i o načelima kojima se ona reguliše], London 1815. 90 93 475

Malthus, Thomas Robert: *Principles of political economy considered with a view to their practical application* [Načela političke ekonomije razmatrana s gledišta njihove praktične primene], London 1820. 93

Marx, Karl: *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* [Beda filozofije. Odgovor na Filozofiju bede g. Proudhona], Paris et Bruxelles 1847. 12 125

Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft* [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 209 394

McCulloch, J[ohn] Ramsay: *The literature of political economy; a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical and biographical notices* [Literatura političke ekonomije: klasificirani katalog izabranih publikacija u različnim oblastima ove nauke, s istorijskim, kritičkim i biografskim beleškama], London 1845. 95 114

McCulloch, J[ohn] Ramsay: *The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science* [Načela političke ekonomije: sa skicom postanka i napretka ove nauke], Edinburgh 1825. 153 384

Mill, James: *Commerce defended: an answer to the arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett, and others have attempted to prove that commerce is not a source of national wealth* [Obrana trgovine. Odgovor na argumente kojima su gospodin Spence, gospodin Cobbett i drugi pokušali da dokažu da trgovina nije nikakav izvor nacionalnog bogatstva], London 1808. 394

Mill, James: *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], London 1821. 394

Mill, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešenim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 96

**The Morning Stars* [Danica] od 15. jula 1862, engleski dnevni list, koji je izlazio u Londonu od 1856 - 1869, organ mančesterskih fritredera Cobdena i Brighta. 260

The natural and artificial right of property contrasted... vidi [Hodgskin, Thomas]

- Newman, Francis William: *Lectures on political economy* [Predavanja o političkoj ekonomiji], London 1851. 16 27 255
- Opdyke, George: *A treatise on political economy* [Rasprava o političkoj ekonomiji], New York 1851. 24
- Petty, William: *Political arithmetick* [Politička aritmetika] (1676). In: William Petty, *Several Essays in Political Arithmetick* [Razni ogledi iz oblasti političke aritmetike], London 1699. 88
- Quesnay, François: *Analyse du Tableau économique* In: «Physiocrates . . .», par M. Eugène Daire. Première partie [Analiza ekonomske tablice. U: «Fiziokrati» od g. Engène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 33
- [Quincey, Thomas de]: *Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the principles of Mr. Ricardo* In: «The London Magazine» for April and May, vol. IX, 1824 [Razgovori tri studenta prava o političkoj ekonomiji, poglavito s obzirom na načela gospodina Ricarda. U: «The London Magazine», april i maj, tom IX 1824]. 339/340
- Quincey, Thomas de: *The logic of political economy* [Logika političke ekonomije], Edinburgh i London 1844. 340 366
- Ricardo, David: *An essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock; shewing the inexpediency of restrictions on importation*. Second edition [Ogled o uticaju niske cene žita na profit od kapitala, koji pokazuje necelishodnost ograničenja uvoza. Drugo izdanje], London 1815. (Prvo izdanje izišlo je u Londonu iste godine.) 98
- Ricardo, David: *On protection to agriculture* (fourth edition) [O zaštitnoj carini u korist poljoprivrede (četvrto izdanje)] London 1822. (Prvo izdanje objavljeno u Londonu iste godine.) 98
- Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation*. Third edition [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje], London 1821. 90 98 121 129 133 - 137 138 140 - 142 143 - 146 147 148 149 150 153 - 162 164 169 171 194 - 197 198 236 244 - 247 248 - 285 254 - 257 260 - 262 266/267 268/269 270/271 292 299 - 303 304 307 - 309 313 314 - 319 320 321 - 322 330 333 335 - 339 342 - 348 349 - 350 368 - 376 378 393/394 397 - 404 419 - 421 424 427 - 433 434 - 436 438 - 445 451 - 459 460 - 461 464
- Ricardo, David: *Des principes de l'économie politique et de l'impôt*. Traduit de l'anglais par F. S. Constancio, D. M. etc.; avec des notes explicatives et critiques, par M. Jean-Baptiste Say. Tome premier et second [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Preveo s engleskoga F. S. Constancio, doktor medicine itd.; s objašnjenjima i kritičkim beleškama Jean-Baptiste-a Saya. Tom prvi i drugi], Paris 1819. 320
- Rodbertus [-Jagetzow, Karl]: *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, [Socijalna pisma von Kirchmannu. Treće pismo: Pobijanje Ricardove teorije o zemljišnoj renti i obrazloženje nove teorije rente, Berlin 1861. 9 41 - 45 49 52 54 - 56 60 62 65 - 69 71 83 117 - 118 120 - 124 125 - 127 191
- Roscher, Wilhelm: *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende*, Dritte Auflage [Osnovi nacionalne ekonomije. Priručnik i udžbenik za poslovne ljude i studente. Treće izdanje], Stuttgart i Augsburg 1858. 95/96
- Say, J.-B.: *Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*. [Pisma g. Malthusu o različitim sadržajima političke ekonomije, posebno o uzrocima opšte stagnacije trgovine], Paris, Londres 1820. 424

- *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Seconde édition. Tome premier et second [Rasprava o političkoj ekonomiji, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Drugo izdanje, tom I i II], tom II, Paris 1814. (Prvo izdanje: Paris 1803.) 394
- Idem. Cinquième édition. Tome I—III [Peto izdanje, tom I—III, tom I], Paris 1826. 132
- Idem. Sixième édition. Tome I—III [Šesto izdanje, tom I—III, tom I], Paris 1841. 132
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. In two volumes [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. U dva toma], London 1776. 89 98 169
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With notes, and an additional volume, by David Buchanan*. In three volumes [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S beleškama i jednim dodatnim tomom od Davida Buchanana. U tri toma], Edinburgh 1814. 129
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» (Edward Gibbon Wakefield)*. In six volumes [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S komentarom autora spisa «Engleska i Amerika» (Edward Gibbon Wakefield). U šest tomova], tom I, London 1835. 319
- Smith, Adam: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par Germain Garnier*. Tomes 1—5 [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Novi prevod s beleškama i napomenama Germaina Garnier-a. Tom 1 - 5], Paris 1802. 172 173 174 - 187 272 - 291 292 - 297
- *The Standards* [Zastava] od 19. septembra 1862. (engleski dnevni list, 1827. osnovan u Londonu. Od 1857. organ torijevaca).
- Steuart, Sir James: *An inquiry into the principles of political economy*. In three volumes. [Istraživanje načela političke ekonomije. U tri toma, tom I], Dublin 1770. (Prvo izdanje izišlo u Londonu 1767. u dva toma.) 184
- Stirling, Patrick James: *The philosophy of trade; or, outlines of a theorie of profits and prices* [Filozofija trgovine, ili kratak prikaz teorije profita i cena], Edinburgh 1846. 367
- Storch, Henri: *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Tomes I - VI [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju blagostanje narodâ. Tom I - VI], St. - Pétersbourg 1815. 77
- [Townsend, Joseph]: *A dissertation on the poor laws*. By a well-wisher to mankind [Rasprava o zakonima o sirotinji. Od jednog prijatelja čovečanstva], London 1786. 90
- Wade, John: *History of the middle and working classes* [Istorija srednjih i radnih klasa], London 1833. 12
- [West, Sir Edward]: *Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn . . .* [Ogled o primeni kapitala na zemlju, sa zapažanjima koja pokazuju da je politika velikog ograničavanja uvoza žita rdava . . .], London 1815. 89 90 97 (Vidi napomenu 43)
- West, Sir Edward: *Price of corn and wages of labour* [Cena žita i najamnine], London 1826. 107

Registar imena

- Abraham a Santa Clara* (pseudonim Hansa Ulricha Megerlea) [Abraham a Santa Klara (pseud. Hansa Ulriha Megerlea); 1644 - 1709] — austrijski katolički propovednik i književnik. 94
- Anderson, James* (Džems Anderson; 1739 - 1808) — engleski ekonomist. Prethodnik Ricarda u teoriji rente. 24 69 89 - 91 95 - 98 101, 103 113 - 116, 125 126 128 129 188 - 190 192 194 217 255 476
- Arbuthnot, John* (Džon Arbatnet; 18. vek) — engleski farmer; autor jednog 1773. anonimno objavljenog spisa o vezi između cena životnih sredstava i obima zakupljenih imanja. 471
- Bailey, Samuel* (Semjuel Bejli; 1791 - 1870) — engleski filozof i ekonomist; s pozicija vulgarne političke ekonomije istupao protiv Ricardove radne teorije vrednosti. 97 130 135
- Banfield, Thomas Charles* (Tomas Carls Benfld; 1795 - 1880) — engleski ekonomist. 16
- Barton, John* (Džon Barton; kraj 18. veka — oko sredine 19. veka) — engleski ekonomist; predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 437 440 449 460 461 - 367
- Bastian, Adolf* (Adolf Bastijan; 1826 - 1905) — istraživač, etnolog, profesor na univerzitetu u Berlinu. 97
- Blake, William* (Viljem Blejk; kraj 18. veka — oko sredine 19. veka) — engleski ekonomist, autor ne-
koliko spisa o opticaju novca i o zbrinjavanju sirotinje. 367
- Buchanan, David* (Dejvid Bjukenen; 1779 - 1848) — engleski ekonomist, »veliki protivnik fiziokrata« (Marx). 24 128 309 310 313
- Carey, Henry Charles* (Henri Čarls Keri; 1793 - 1879) — američki ekonomist, protivnik Ricardove teorije zemljišne rente, prvobitno pristalica slobodne trgovine, kasnije pristalica zaštitnih carina. 24 124 132 248 474
- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmerz; 1780 - 1847) — škotski teolog i ekonomist, fanatičan pristalica Malthusa. 191 367
- Cobbett, William* (Viljem Kobit; 1762 - 1835) — engleski publicist, preteča čartista u borbi za opšte pravo glasa i za poboljšanje položaja radnih ljudi. »Najveći politički pisac ovoga veka« (Marx). 94 96
- Constancio, Francisco Solano* (Francisko Solano Konstancio; 1772 - 1846) — portugalski lekar, diplomat i pisac; prevodio na francuski dela Godwina, Malthusa, Ricarda i dr. 320
- Corbet, Thomas* (Tomas Korbet; 19. vek) — engleski ekonomist, pristalica Ricarda. 163 191 398
- Darwin, Charles Robert* (Čarls Robert Darvin; 1809 - 1882) — engleski prirodnjak, osnivač učenja o postanku i razviku biljnih i životinjskih vrsta. 92 94 95

- D'Avenant (Davenant), Charles* (Čarls Devinent; 1656 - 1714) — engleski ekonomist, merkantilist. 88 101
- Dombasle, Christophe-Joseph-Alexandre Mathieu de* (Kristof-Žozef-Aleksandr Matie de Dombal; 177 - 1843) — francuski agronom i hemičar, autor nekoliko knjiga o pitanjima poljoprivrede. 16
- Emery, Charles Edward* (Čarls Edward Emeri; rod. 1838) — američki pronalazač i preduzimač. 460
- Forster, Nathaniel* (Natanijel Forster; oko 1726 - 1790) — engleski sveštenik i ekonomist. 472
- Fourier, François-Marie-Charles* (Fransoa-Mari-Šarl Furije; 1772 - 1837) — francuski utopijski socijalist. 182
- Fullarton, John* (Džon Fularton; 1780 - 1849) — engleski ekonomist, autor radova o pitanjima kredita i optičaja novca. 398
- Hallett, Frederic Francis* (Fredrik Frensis Halet) — engleski agronom. 367 368
- Hansbrow* (Hansbrou) — američki pronalazač. 460
- Hawes* (Hoz) — američki pronalazač. 460
- Henry VII* (Henri VII; 1457 - 1509) — engleski kralj (1485 - 1509). 189
- Herbert, Claude-Jacques* (Klod-Žak Erber; 1700 - 1758) — francuski ekonomist, jedan od Malthusovih preteča. 94
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) — engleski ekonomist i publicist; branio interese proletarijata i kritikovao kapitalizam s pozicija utopijskog socijalizma; iz Ricardovog učenja izveo socijalističke konsekvence. 476
- Hopkins, Thomas* (Tomas Hopkinz; kraj 18. veka — oko sredine 19. veka) — engleski ekonomist, zemljišnu rentu smatrao kao posledicu monopola na zemlju. 24 41 99 107 - 110 473
- Hüllmann, Karl Dietrich* (Karl Ditril Hilman; 1765 - 1846) — istoričar, profesor u Bonnu; autor niza radova o istoriji finansija i trgovine. 186
- Hume, David* (David Hjum; 1711 - 1775) — engleski filozof, agnostičar, protivnik merkantilita, nedosledni pristalica slobodne trgovine. 98
- Hume, James Deacon* (Džems Diken Hjum; 1774 - 1842) — engleski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 321 474 475
- King, Gregory* (Gregori King; 1648 - 1712) — engleski statističar, gra-ver i genealog. 464
- Kirchmann, Julius Hermann von* (Julijus Herman fon Kirhman; 1802 - - 1884) — nemački pravnik, političar i filozof. 9 41 118 126
- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) — kralj Fransuke (1643 - 1715). 108
- Louis XV* (Luj XV; 1710 - 1774) — kralj Francuske (1715 - 1774). 108
- Louis XVI* (Luj XVI; 1754 - 1793) — kralj Francuske (1774 - 1792). 108
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) — engleski sveštenik, ekonomist, autor poznate teorije o prenaseljenosti, koja treba da opravda bedu radnih ljudi. 22 24 52 89 - 97 108 113 129 132 151 158 177 271 314 318 339 431 461 467 471 474 475
- McCulloch (Mac Culloch), John Ramsay* (Džon Remzi Mekalek; 1789 - 1864) — engleski ekonomist, vulgarizator Ricardovog učenja. 89 95 97 114 152 153 384
- McCormick (Mac Cormick), Cyrus Hall* (Sajres Hol Makormik; 1809 - 1884) — američki pronalazač. 460
- Mill, James* (Džems Mil; 1773 - 1836) — engleski istoričar, filozof i ekonomist, pristalica Ricarda. 120 152 394 402 403

- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) — sin prethodnoga, filozof i ekonomist, pristalica slobodne trgovine, epigon klasične ekonomije. 36 96 401
- Newman, Francis William* (Frensis Viljem Njumen; 1805 - 1897) — engleski filolog i publicist, buržoaski radikal, autor niza radova o religioznim, političkim i ekonomskim pitanjima. 16 27 255
- Opdyke, George* (Džordž Opdajk; 1805 - 1880) — američki ekonomist i banakar. 24
- Ovidije Nazo, Publije* (43. pre n. e. - 17. n. e.) — rimski pesnik. 97
- Petty, Sir William* (ser Viljem Peti 1623 - 1687) — engleski ekonomist i statističar, osnivač moderne političke ekonomije, jedan od najgenijalnijih i najoriginalnijih ekonomskih istraživača (Marx). 88 101
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Proudon; 1809 - 1865) — francuski publicist, ekonomist i sociolog, ideolog sitne buržoazije, jedan od teorijskih osnivača anarhizma. 12 125
- Quesnay, François* (Fransoa Kene; 1694 - 1774) — najveći francuski ekonomist, osnivač fiziokratskog učenja; po profesiji lekar. 33
- Quincey, Thomas de* (Tomas de Kvin-si; 1785 - 1859) — engleski pisac i ekonomist, pristalica Ricarda. 339 340 366
- Ramsay, Sir George* (ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) — engleski filozof i ekonomist. 463
- Ricardo, David* (David Rikardo; 1772 - 1823) — engleski ekonomist, posljednji veliki predstavnik klasične ekonomije; od 1819. član Donjeg doma. 11 12 19 22 - 24 32 42 49 55 56 57 66 69 73 - 75 80 101 103 104 110 113 117 - 123 124 125 128 - 161 163 - 169 171 173 175 176 181 187 188 - 199 201 214 216 217 230 236 237 242 - 252 254 - 257 259 260 - 271 280 285 288 289 292 298 - 303 307 - 310 312 - 325 326 328 330 - 357 354 - 356 358, umetak između strane 360 i 361 361 362 363 366 368 - 375 378 388 393 394 297 - 405 413 415 416 - 423 424 426 427 - 449 451 - 462 463 464
- Rodbertus, Johann Karl* (Jagetzow) [Johan Karl Rodbertus (Jagecov); 1805 - 1875] pruski velikoposjednik i ekonomist. Teoretičar pruskog junkerskog »državnog socijalizma«. 9 14 17 - 19 33 34 38 41 - 50 52 54 - 57 59 60 61 62 63 75 78/79 82/83 88 89 97 99 - 101 117 - 127 141 188 190 - 191 194 272 471
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich* (Wilhelm Georg Fridrich Rošer; 1817 - 1894) — nemački vulgarni ekonomist. (Vidi napomenu 39.) 94 95 - 97 107 167 398
- Say, Jean - Baptiste* (Žan-Batist Sej; 1767 - 1832) — francuski vulgarni ekonomist. (Vidi napomenu 92.) 104 131 132 171 301 319 320 350 374 375 395 400 - 402 424 424 447 443
- Sismondi, Jean-Charles-Leonard Simonde de* (Žan-Šarl-Leonar Simond de Sismondi; 1773 - 1842) — švajcarski istoričar i ekonomist; kritikovao kapitalizam s gledišta sitne buržoazije, istaknuti predstavnik ekonomskog romantizma. 91 302 426
- Smith, Adam* (Adam Smith; 1723 - 1790) — engleski ekonomist i filozof, jedan od najvećih predstavnika klasične političke ekonomije. 19 82/83 89 98 118 121 128/131 132 134 135 158 166 168 169 171 - 187 190 192 195 196 198 244 245 248 252 - 254 262 265 266 - 297 298 300 310 416 - 318 319 321 322 324 330 331 333 335 339 341 348 349 350 370 373 374 375 389 393 397 398 399 419 420/421 422 432 442 443 454 462 471

- Steuart (Stewart), Sir James* [i pod imenom Denham] (ser Džems Stjuart; 1712 - 1780) — engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika merkantilizma. 89 90 94 98 184 443
- Stirling, Patrick James* (Patrik Džems Sterling; 1809 - 1891) — engleski ekonomist. 23 367
- Storch, Henrich Friedrich von* [u Rusiji: Andrej Karlovič] (Hajnrih Fridrih fon Štorh; 1766 - 1835) — ekonomist, član i potpredsednik Akademije nauka u Petrogradu, kritičar merkantilizma. 77 79 231
- Tarello de Lonato, Camillo* (Kamilo Tarello de Lonato; 16. vek) — italijanski agrobiolog. 113
- Tukidid* (oko 460. do 400. p. n. e.) — starogrčki istoričar; vidi: Roscher.
- Tooke, Thomas* (Tomas Tuk; 1774 - 1858) — engleski ekonomist i statističar, kritikovao Ricardovu teoriju novca, autor obimnog dela *Istorija cena*. 90 426
- Torrens, Robert* (Robert Torens; 1780 - 1864) — engleski oficir i ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 151
- Townsend, Joseph* (Džozef Taunzend; 1739 - 1816) — engleski sveštenik, sveličao je siromaštvo kao neopohan uslov bogatstva (Marx). 90 94
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) — engleski hemičar i ekonomist. 398
- Wade, John* (Džon Vejd; 1788 - 1875) — engleski ekonomist, publicist i istoričar. 12
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) — engleski ekonomist i kolonijalni političar. 191 238 319
- Wallace, Robert* (Robert Voles; 1697 - 1771) — engleski sveštenik, autor nekoliko spisa o problemu stanovništva. 94 95
- Ward, W. H.* (V. H. Vord) — američki pronalazač jednog sistema pomorskih signala 1862. 460
- West, Sir Edward* (ser Edvard Vest; 1782 - 1828) — engleski ekonomist, jedan od prvih teoretičara zemljišne rente. 24 89 96 97 (vidi napomenu 44) 107 113 195
- Whitney, Eli* (Ilai Vitni; 1765 - 1825) — američki inženjer, pronalazač. 460
- Wilson, James* (Džems Vilson; 1805 - 1860) — engleski ekonomist i političar, pristalica slobodne trgovine 398
- Young, Arthur* (Artur Jang; 1741 - 1820) — engleski pisac, ekonomist i statističar. 108

Spisak mera i novčanih jedinica

Mere za težinu

tona (engl. ton, t)	1016,05 kg
funta (engl. pound, lbs) — 16 unča	453,6 gr
funta španska	460 gr
funta portugalska	459 gr

Mere za dužinu

aršin	66,69 cm
jard (engl. yard)	91,44 cm

Mere za površinu

eker (engl. acre)	4046,7 m ²
-------------------	-----------------------

Mere za zapreminu

kvarter (qr.) = 8 bušela	290,79 l
bušel = $\frac{1}{8}$ kvartera = 8 galona	36,35 l
pint = $\frac{1}{8}$ galona	0,568 l

Novčane jedinice

gvineja (stari engleski zlatni novac, 1662 - 1816) = 21 šiling
funta sterlinga (engl. pound sterling, £) = 20 šilinga
šiling (engl. shilling, sh.) = 12 pensa
peni (engl. penny, u množini: pence, d) = $\frac{1}{12}$ šilinga
farding (engl. farthing, bakarni sitan novac) = $\frac{1}{4}$ penija

Sadržaj

	<i>Strana</i>
Glava osma. <i>Gospodin Rodbertus. Nova teorija zemljišne rente (Ekskurs)</i>	9
1. Suvišak viška vrednosti u poljoprivredi. U kapitalističkim uslovima sporiji razvitak poljoprivrede u poređenju s industrijom	9
2. Profitna stopa u srazmeri prema stopi viška vrednosti. Vrednost poljoprivredne sirovine kao element postojanog kapitala u poljoprivredi	14
3. Vrednost i cena koštanja u poljoprivredi. Apsolutna renta	17
a) Izjednačenje profitne stope u industriji	17
b) Formulisanje problema zemljišne rente	21
c) Privatna svojina na zemlju kao nužni uslov postojanja apsolutne rente. Podela viška vrednosti u poljoprivredi na profit i rentu ...	27
4. Neodrživost Rodbertusove teze o tome da sirovina u poljoprivredi nema vrednosti	33
5. Pogrešne pretpostavke Rodbertusove teorije rente	41
6. Rodbertusovo nerazumevanje odnosa između prosečne cene i vrednosti u industriji i u poljoprivredi	48
7. Rodbertusova greška u pitanju faktora koji određuju profitnu stopu i stopu zemljišne rente	54
a) Rodbertusova prva teza	54
b) Rodbertusova druga teza	56
c) Rodbertusova treća teza	66
8. Pravo jezgro zakona koji je Rodbertus izopačio	71
9. Diferencijalna i apsolutna renta u međusobnom odnosu	73
10. Stopa rente i stopa profita. Odnos između proizvodnosti u poljoprivredi i proizvodnosti u industriji na različnim stepenima istorijskog razvitka	83

Glava deveta. <i>Primedbe o istoriji otkrića takozvanog Ricardovog zakona. (Dopunske primedbe o Rodbertusu) (Ekskurs)</i>	89
1. Andersonovo otkriće diferencijalne rente. Izopačavanje Andersonovog shvatanja u interesu zemljovlasnika od strane njegovog plagijatora Malthusa	89
2. Zahtev za razvitkom proizvodnih snaga kao osnovni Ricardov princip u ocenjivanju ekonomskih pojava. Malthusova odbrana najreakcionarnijih elemenata vladajuće klase. Darwin faktično opovrgava Malthusovu teoriju o stanovništvu	92
3. Roscherovo falsifikovanje istorije shvatanja o zemljišnoj renti. Primeri Ricardove naučne nepristrasnosti. Renta pri ulaganju kapitala u zemlju i renta pri eksploataciji drugih prirodnih elemenata. Dvostruki uticaj konkurencije	95
4. Rodbertusova greška i zbunjenost u pitanju o odnosu između vrednosti i viška vrednosti... ..	99
5. Ricardovo negiranje apsolutne rente — posledica njegovih grešaka u teoriji vrednosti	101
6. Ricardova teza o stalnom dizanju žitnih cena. Tablica prosečnih žitnih cena od 1641. do 1859. godine	104
7. Hopkinsova naslućivanja razlike između apsolutne rente i diferencijalne rente; objašnjenje zemljišne rente privatnom svojinom na zemlju	107
9. Anderson protiv Malthusa. Andersonova teza o rastućoj proizvodnosti poljoprivrede i njenom uticaju na diferencijalnu rentu	113
10. Neodrživost Rodbertusove kritike Ricardove teorije rente. Rodbertusovo nerazumevanje osobnosti kapitalističke poljoprivrede	117
Glava deseta. <i>Ricardova i Smithova teorija o ceni koštanja (opovrgnuće)</i>	128
A. <i>Ricardova teorija o ceni koštanja</i>	128
1. Slom teorije fiziokrata i dalji razvitak shvatanja o zemljišnoj renti	128
2. Određivanje vrednosti radnim vremenom — Osnova Ricardove teorije. Ricardov način istraživanja, opravdanost i nužnost toga načina istraživanja u razvitku ekonomske nauke i njegovi nedostaci	130

3. Ricardova konfuzija u pitanju »apsolutne« i »relativne« vrednosti. Njegovo nerazumevanje oblika vrednosti	135
4. Ricardovo predstavljanje profita, profitne stope, prosečnih cena itd.	137
a) Ricardovo brkanje postojanog kapitala sa stalnim kapitalom i promenljivog kapitala sa optičajnim kapitalom. Pogrešno postavljanje pitanja o promenama »relativnih vrednosti« i njihovih činilaca ...	137
b) Ricardovo brkanje cena koštanja s vrednošću i protivrečnosti u njegovoj teoriji vrednosti koje otuda proističu. Njegovo nerazumevanje procesa izjednačenja profitne stope i pretvaranja vrednosti u cene koštanja	150
5. Prosečne cene ili cene koštanja i tržišne cene	161
a) Uvodne napomene: Individualna vrednost i tržišna vrednost; tržišna vrednost i tržišna cena	161
b) Ricardovo brkanje procesa obrazovanja tržišne vrednosti s procesom obrazovanja cene koštanja	164
c) Dve različite odredbe »prirodne cene« kod Ricarda. Promena cena koštanja prema promenama u proizvodnosti rada	167
<i>B. Smithova teorija o ceni koštanja</i>	172
1. Smithove pogrešne pretpostavke o teoriji cene koštanja. Ricardove nedoslednosti usled zadržavanja Smithovog identifikovanja vrednosti i cene koštanja	172
2. Smithova teorija o »prirodnoj stopi« najamnine, profita i rente	176
Glava jedanaesta. <i>Ricardova teorija rente</i>	188
1. Istorijski uslovi za razvitak teorije rente kod Andersona i Ricarda	188
2. Povezanost Ricardove teorije rente s njegovim objašnjenjem cene koštanja	191
3. Nedovoljnost Ricardove definicije rente	194
Glava dvanaesta. <i>Tablice o diferencijalnoj renti s objašnjenjem</i> ...	199
1. Promene u masi i stopi rente	199
2. Razne kombinacije diferencijalne i apsolutne rente. Tablice A, B, C, D, E	201
3. Analiza tablica	214
a) uz tablicu A (odnos između individualne vrednosti u različitim klasama i tržišne vrednosti)	214
b) Povezanost Ricardove teorije rente s koncepcijom opadajuće proizvodnosti u poljoprivredi. Promene stope apsolutne rente u njenom odnosu prema promenama profitne stope	216

	<i>Strana</i>
c) Razmatranje o uticaju promene vrednosti životnih sredstava i sirovine (dakle i vrednosti mašinerije) na organski sastav kapitala ...	218
d) Promene u ukupnoj renti u zavisnosti od promene tržišne vrednosti	228
Glava trinaesta. Ricardova teorija rente (kraj)	244
1. Ricardova pretpostavka nepostojanja zemljišne svojine. Prelazak na nove zemlje u zavisnosti od njihovog položaja i plodnosti	244
2. Ricardova tvrdnja da renta nipošto ne može uticati na cenu života. Apsolutna renta kao uzrok povišenju cena poljoprivrednih proizvoda	248
3. Smithova i Ricardova koncepcija »prirodne cene« poljoprivrednog proizvoda	252
4. Ricardovo shvatanje o poboljšanjima u poljoprivredi. Njegovo nerazumevanje ekonomskih posledica promena u organskom sastavu poljoprivrednog kapitala	254
5. Ricardova kritika Smithovog shvatanja o renti ...	262
Glava četrnaesta. Teorija rente Adama Smitha	272
1. Smithove protivrečnosti u postavljanju problema rente ...	272
2. Smithova teza o posebnom karakteru tražnje poljoprivrednih proizvoda. Fiziokratski element u Smithovoj teoriji rente	282
3. Smithovo objašnjenje odnosa između ponude i tražnje kod različitih vrsta zemljišnih proizvoda. Smithovi zaključci za teoriju rente	285
4. Smithova analiza o promenama cena zemljišnih proizvoda	292
5. Smithovo shvatanje o kretanju rente i njegova procena interesa raznih društvenih klasa	296
Glava petnaesta. Ricardova teorija o višku vrednosti	298
A. Povezanost Ricardovih predstava o višku vrednosti s njegovim shvatanjem o profitu i renti	298
1. Ricardovo brkanje zakona viška vrednosti sa zakonima profita	298
2. Razni slučajevi promene profitne stope	303
3. Suprotne promene u vrednosti postojanog i promenljivog kapitala i njihov uticaj na profitnu stopu	305

4. Brkanje cene koštanja s vrednošću u Ricardovoj teoriji o profitu	307
5. Opšta profitna stopa i stopa apsolutne rente u njihovom međusobnom odnosu. Uticaj obaranja najamnine na cene koštanja	309
<i>B. Problem viška vrednosti kod Ricarda</i>	<i>316</i>
1. Količina rada i vrednost rada. Nerešivost problema razmene rada za kapital kako ga Ricardo izlaže	316
2. Vrednost radne snage. Vrednost rada. Ricardovo brkanje rada i radne snage. Konceptija »prirodne cene rada« ...	319
3. Višak vrednosti. Odsustvo analize porekla viška vrednosti kod Ricarda. Ricardovo shvatanje o radnom danu kao stalnoj veličini	323
4. Relativni višak vrednosti. Analiza relativne najamnine — naučna zasluga Ricarda	333
Glava šesnaesta. <i>Ricardova teorija profita</i>	<i>341</i>
1. Pojedini slučajevi razlikovanja između viška vrednosti i profita kod Ricarda	341
2. Obrazovanje opšte profitne stope (average profits) (ili »general rate of profits«) (»usual profits«)	346
a) Unapred data prosečna profitna stopa kao polazna tačka Ricardove teorije o profitu	346
b) Ricardova greška u pitanju uticaja kolonijalne trgovine kao i uopšte spoljne trgovine na profitnu stopu	349
3. Zakon pada profitne stope	350
a) Pogrešne pretpostavke Ricardove koncepcije pada profitne stope	350
b) Analiza Ricardove teze da rastuća renta postepeno guta profitnu stopu	352
c) Pretvaranje jednog dela profita i jednog dela kapitala u rentu. Promena veličine rente u zavisnosti od količine rada upotrebljenog u poljoprivredi	360
d) Istorijska ilustracija povišenja profitne stope pri istovremenom povišenju cena za poljoprivredne proizvode. Mogućnost povećanja proizvodnosti rada u poljoprivredi	366
e) Ricardovo objašnjenje padanja profitne stope i veza ovog objašnjenja s njegovom teorijom rente	368
Glava sedamnaesta. <i>Ricardova teorija akumulacije. Kritika ove teorije. (Izvođenje kriza iz osnovnog oblika kapitala) ...</i>	<i>376</i>
1. Smithova i Ricardova greška što postojani kapital ne uzimaju u obzir. Reprodukција raznih delova postojanog kapitala	376

	<i>Strana</i>
2. Vrednost postojanog kapitala i vrednost proizvoda	379
3. Nužni uslovi za akumulaciju kapitala. Amortizacija stalnog kapitala i njena uloga u procesu akumulacije	381
4. Veza između grana proizvodnje u procesu akumulacije. Neposredno pretvaranje jednog dela viška vrednosti u postojani kapital kao osobenost akumulacije u poljoprivredi i u mašingradnji	384
5. Pretvaranje kapitalizovanog viška vrednosti u postojani i promenljivi kapital	391
6. Problem kriza (uvodne primedbe)	393
7. Apsurdnost poricanja prekomerne proizvodnje robe pri istovremenom priznavanju preobilja kapitala	397
8. Ricardovo poricanje opšte prekomerne proizvodnje. Mogućnost krize koja leži u unutrašnjim suprotnostima robe i novca	399
9. Ricardovo pogrešno shvatanje o odnosu između proizvodnje i potrošnje u kapitalizmu	404
10. Pretvaranje mogućnosti krize u stvarnost. Kriza kao pojava svih protivrečnosti buržoaske ekonomije	405
11. O oblicima krize	410
12. Protivrečnosti između proizvodnje i potrošnje u uslovima kapitalizma. Pretvaranje prekomerne proizvodnje vodećih potrošnih artikala u opštu prekomernu proizvodnju ...	413
13. Nesklad između proširenja proizvodnje i proširenja tržišta. Ricardova koncepcija neograničene mogućnosti za porast potrošnje i za proširenje unutrašnjeg tržišta	418
14. Protivrečnost između nezadrživog razvitka proizvodnih snaga i ograničenosti potrošnje kao osnova prekomerne proizvodnje. Apologetska suština teorije o nemogućnosti opšte prekomerne proizvodnje	421
15. Ricardovo mišljenje o raznim načinima akumulacije kapitala i o ekonomskim posledicama akumulacije	427
Glava osamnaesta. <i>Razno u Ricarda. Kraj Ricarda (John Barton)</i>	437
<i>A. Bruto-dohodak i neto-dohodak</i>	437
<i>B. Mašinerija [Ricardo i Barton o uticaju mašina na položaj radničke klase]</i>	440

	<i>Strana</i>
1. Ricardova shvatanja	440
a) Prvobitna Ricardova naslućivanja o tome da će mašine istisnuti deo radnika	440
b) Ricardo o uticaju usavršavanja u proizvodnji na vrednost robe. Pogrešna teza o oslobađanju fonda najamnina za otpuštene radnike	442
c) Naučna nepristrasnost i istinoljubivost Ricarda, koji je revidirao svoje shvatanje o pitanjima mašina. Ranije pogrešne pretpostavke, koje su kod Ricarda sačuvane u njegovom novom postavljanju pitanja	444
d) Ricardovo tačno utvrđivanje nekih posledica koje uvođenje mašina ima za radničku klasu. Postojanje apologetskih predstava u Ricardovom objašnjenju problema	451
2. Bartonova shvatanja	461
a) Bartonova teza o relativnom smanjenju tražnje rada u procesu akumulacije kapitala. Bartonovo i Ricardovo nerazumevanje unutrašnje veze ove pojave s vladavinom kapitala nad radom	461
b) Bartonova shvatanja o kretanju najamnine i o porastu stanovništva	464

PRILOZI

1. Rano formulisanje teze o postojanom podudaranju ponude i tražnje u poljoprivredi. Rodbertus i praktičari među ekonomistima 18. veka	471
2. Nathaniel Forster o neprijateljstvu između zemljovlasnika i industrijalaca	472
3. Hopkinsovo shvatanje o odnosu između rente i profita	473
4. Carey, Malthus i James Deacon Hume o melioracijama u poljoprivredi	474
5. Hodgskin i Anderson o porastu proizvodnosti poljoprivrednog rada	476
6. Smanjenje profitne stope	477

DODATAK

Citati na jeziku originala	481
-----------------------------------	-----

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	567
Literatura	578
Registar imena	583
Spisak mera i novčanih jedinica	587

K. MARX — F. ENGELS

DELA · tom 25

TEORIJE O VIŠKU VREDNOSTI II

Pripremili za štampu saradnici
Instituta za izučavanje radničkog pokreta
Gligorije Ernjaković i Slobodanka Kovačević

Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Korektori *Desanka Pavlović i Đurdica Milošević*

Izdavači
Izdavačko preduzeće Prosveta
Beograd, Dobročina 30
Institut za izučavanje radničkog pokreta
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

Štampa
Grafičko preduzeće Srbija
Beograd, Mije Kovačevića 5

